

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Александра М. Колаковић

Француски и српски интелектуалци:
сарадња и утицаји
(1894–1914)

Докторска дисертација

Београд, 2015.

University of Belgrade

Faculty of Philosophy

Aleksandra M. Kolaković

French and Serbian Intellectuals:
Cooperation and Influences
(1894–1914)

doctoral dissertation

Belgrade, 2015

МЕНТОР:

Доцент, др Милош Ковић, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

ЧЛАНОВИ КОМИСИЈЕ:

др Живојин Ђурић, научни саветник, Институт за политичке студије, Београд

др Мира Радојевић, ванредни професор, Филозофски факултет, Београд

др Станислав Сретеновић, виши научни сарадник, Институт за савремену историју, Београд

др Милош Ковић, доцент, Филозофски факултет, Београд (ментор)

ДАТУМ ОДБРАНЕ:

ДАТУМ ПРОМОЦИЈЕ:

ДОКТОРАТ НАУКА

Изјаве захвалности:

Докторска дисертација *Француски и српски интелектуалци: сарадња и утицаји (1894–1914)* настала је у оквиру рада на пројекту Института за политичке студије: *Демократски и национални капацитети политичких институција Србије у процесу међународних интеграција* (бр. 179009), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја.

Захваљујем се свом ментору доц. др Милошу Ковићу на стручној помоћи и разумевању, као и шефу пројекта на коме сам ангажована, др Живојину Ђурићу, на подршци и указаном поверењу.

Захвалност за конструктивне стручне савете и смернице за даљи рад дугујем члановима комисије за одбрану нацрта докторске тезе проф. др Мири Радојевић и проф. др Сузани Рајић, као и др Станиславу Сретеновићу на сугестијама у завршној фази израде докторске дисертације.

Академцима Михаилу Војводићу и Љубодрагу Димићу се захваљујем на увођење у свет историјског знања и истраживања. Посебну захвалност за методолошку и стручну помоћ у изради дисертације дугујем др Љиљани Алексић-Пејковић.

Дисертација *Француски и српски интелектуалци: сарадња и утицаји (1894–1914)* не би била могућа без истраживачке стипендије Владе Републике Француске и Француског института у Београду на чему сам искрено захвална. Посебну захвалност дугујем др Катрин Орел за савете приликом истраживања и прикупљања извора и литературе у Паризу. Рад у Дипломатском архиву Министарства спољних послова Француске, Дипломатском архиву у Нанту, Националном архиву у Паризу, Народној библиотеци Француске, Центру за славистику у Паризу и на Сорбони био је плодоносан захваљујући љубазности француских колега на чему им се овом приликом захваљујем.

За помоћ у прикупљању архивске грађе и извора захваљујем се колегама из Архива САНУ, Архива Србије, Архива Југославије, Народне библиотеке Србије и Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“.

Највећу захвалност за подршку, љубав и разумевање дугујем својој породици и својим пријатељима, који су веровали у мене и пружали ми подршку. Докторат посвећујем родитељима.

Француски и српски интелектуалци: сарадња и утицаји (1894–1914)

Интересовања француских интелектуалаца за Србе, као и интересовања Срба за Француску од 1894. године, када је званично ступио на снагу Споразум о савезништву Француске и Русије, пресудно су утицала на обликовање француско–српских односа крајем 19. и почетком 20. века. Сарадња француских и српских интелектуалаца утицала је и на степен интересовања француских интелектуалаца за Србе. Истовремено, за интересе српске државе постало је важно опредељење француских интелектуалаца према проблемима кроз које је Србија пролазила.

Истраживање живота, стваралаштва и утицаја генерација француских интелектуалаца, који су писали о Србима, омогућава одгонетање мотива који су покренули француске интелектуалце да се заинтересују за Србе. Француски интелектуалци: Луј Леже (Luis Léger, 1843–1923), Ернест Дени (Ernest Denis, 1849–1921), Емил Оман (Emile Naumant, 1858–1942), Шарл Лоазо (Charles Loiseu, 1861–1945), Огист Говен (Auguste Gauvain, 1861–1931), Албер Мале (Albert Malet, 1864–1915), Виктор Берар (Victor Bérard, 1864–1931), Андре Шерадам (André Chéradame, 1871–1948) и други, својим публикацијама усмерили су пажњу француских политичких и економских кругова на Србију и Србе. Својим сазнањима о Србима, као и угледом у друштву, француски интелектуалци су утицали и на правце деловања француске дипломатије на Балкану.

Поред поменутог, Срби школовани у Француској, или на француским узорима, посредно или непосредно, преносили су дух француске културе у Србију. Српски интелектуалци: Јован Авакумовић (1841 – 1928), Стојан Новаковић (1842–1915), Милутин Гарашанин (1843–1898), Михаило Вујић (1853–1913), Андра Николић (1853–1918), Јован Жујовић (1856–1936), Милован Миловановић (1863–1914), Миленко Веснић (1863–1921), Богдан Поповић (1864–1944), Михаило Гавриловић (1868–1924), Гргур Јакшић (1871–1955), Милан Грол (1876–1952) и Јован Скерлић (1877–1914) прихватили су начела француске културе и успоставили многоструке везе и сарадњу са француским интелектуалцима, државницима и публицистима, што је имало значајан утицај на политички, друштвени, економски и културни живот у Србији.

Кључне речи: француски интелектуалци, српски интелектуалци, Француска, Србија, Срби, Балкан, крај 19. и почетак 20. века.

UDK 930.85(44:497.11)"1894/1914"

Научна област: Историја

Ужа научна област: Модерна историја

Abstract

French and Serbian intellectuals: cooperation and influences (1894–1914)

From 1894, when the alliance agreement between France and Russia came into force, the interest of French intellectuals in the Serbs and the interest of Serbs in France decisively shaped Franco–Serbian relations in the late 19th and early 20th centuries. Collaboration between French and Serbian intellectuals inspired a growing interest of French intellectuals in Serb and Serbia. At the same time, the stance of French intellectuals on the problems Serbia was going through became important for her national interests.

Research into the life, work and influence of several generations of French intellectuals who wrote about the Serbs helps unravel the motives behind their interest in the Serbs. The texts of Luis Léger (1843–1923), Ernest Denis (1849–1921), Emile Haumant (1858–1942), Charles Loiseau (1861–1945), Auguste Gouvain (1861–1931), Albert Malet (1864–1915), Victor Bérard (1864–1931), André Chéradame (1871–1948) and others drew the attention of French political and economic circles to Serbia and Serbs. As distinguished figures in French society, their interest and knowledge of Serbia and Serbs also impacted the French diplomatic policy on the Balkans.

The Serbs who were educated at French universities, or received a French–inspired education, conveyed, directly or indirectly, the spirit of French culture to Serbia. Jovan Avakumović (1841 – 1928), Stojan Novaković (1842–1915), Milutin Garašanin (1843–1898), Mihailo Vujić (1853–1913), Andra Nikolić (1853–1918), Jovan Žujović (1856–1936), Milovan Milovanović (1863–1914), Milenko Vesnić (1863–1921), Bogdan Popović (1864–1944), Mihailo Gavrilović (1868–1924), Grgur Jakšić (1871–1955), Milan Grol (1876–1952), Jovan Skerlić (1877–1914), embraced the values of French culture, and established and maintained ties and collaboration with French intellectuals, statesmen and writers, which considerably influenced political, social, economic and cultural life in Serbia.

Key words: French intellectuals, Serbian intellectuals, France, Serbia, Serbs, Balkans, the late 19th and early 20th century.

UDK 930.85(44:497.11)"1894/1914"

Scientific field: History

Narrow scientific field: Modern history

Résumé

Les intellectuels français et serbes: coopération et influences (1894–1914)

L'intérêt des intellectuels français pour les Serbes, ainsi que l'intérêt que les Serbes manifestaient pour la France à partir de 1894, l'année de l'entrée en vigueur de l'Accord d'alliance entre la France et la Russie, ont exercé une influence cruciale sur l'évolution des relations franco-serbes vers la fin du 19e et en début du 20e siècle. La coopération entre les intellectuels français et serbes a eu pour résultat un intérêt accru des intellectuels français pour les Serbes. En même temps, le parti que les intellectuels français avaient pris en faveur des problèmes auxquels la Serbie se heurtait, revêtait une grande importance pour les intérêts de l'État serbe.

Les recherches effectuées par des générations des intellectuels français qui écrivaient sur les Serbes en matière de leur mode de vie, de leur créativité et de leurs influences permet de reconnaître les motifs des intellectuels français qui s'intéressaient aux Serbes. Les intellectuels français: Louis Léger (1843–1923), Ernest Denis (1849–1921), Emile Haumant (1858–1942), Charles Loiseau (1861–1945), Auguste Gauvain (1861–1931), Albert Malet (1864–1915), Victor Bérard (1864–1931), André Chéradame (1871–1948) et autres, avaient orienté, par leurs écrits, l'attention des milieux politiques et économiques français vers la Serbie et les Serbes. Forts de leurs connaissances sur les Serbes, et grâce à leur prestige dans la société, les intellectuels français exercent une influence aussi sur les grand axes de l'activité de la diplomatie française dans les Balkans.

En outre, les Serbes qui avaient fait leurs études en France, ou sur les modèles français, transféraient en Serbie indirectement ou directement l'esprit de la culture française. Les intellectuels serbes: Jovan Avakumović (1841 – 1928), Stojan Novaković (1842–1915), Milutin Garašanin (1843–1898), Mihailo Vujčić (1853–1913), Andra Nikolić (1853–1918), Jovan Žujović (1856–1936), Milovan Milovanović (1863–1914), Milenko Vesnić (1863–1921), Bogdan Popović (1864–1944), Mihailo Gavrilović (1868–1924), Grgur Jakšić (1871–1955), Milan Grol (1876–1952), Jovan Skerlić (1877–1914), avaient fait leurs les principes de la culture française et établi de multiples liens et la coopération avec les intellectuels, hommes d'État et publicistes français, ce qui a largement influencé la vie politique, sociale, économique et culturelle en Serbie.

Mots-clé: intellectuels (français et serbes), France, Serbie, fin du 19e et début du 20e siècle.

Садржај

1. Предговор	1
1.1. Предмет истраживања	1
1.2. Појам „интелектуалац“	4
1.3. Метод, извори и литература	9
2. Увод – Француско-српски односи током 19. века	16
2.1. Од успостављања дипломатских односа до сарадње и утицаја	16
2.2. Интересовање Француза за Србију у 19. веку (до 1894)	30
3. Француски и српски интелектуалци (1894–1914)	46
3.1. Француска држава, друштво и интелектуалци од 1894. до 1914. године	46
3.1.1. Француска држава и друштво	46
3.1.2. Француска интелектуална сцена у епохи империјализма	53
3.1.3. Интересовање француских интелектуалаца за Балкан, Србију и Србе	63
3.2. Српска држава, друштво и интелектуалци од 1894. до 1914. године	112
3.2.1. Србија и Срби крајем 19. и почетком 20. века	112
3.2.2. Српски интелектуалци	120
3.2.3. Школовање српских интелектуалаца у Француској	128

4. Француско-српски односи од 1894. до 1914. године	147
4.1. Француска и Србија (1894–1914)	147
4.2. Контакти, везе, сарадња	168
4.2.1. Посланство Париз	168
4.2.2. Мрежа политичко-дипломатских контаката и сарадње	187
4.2.3. Сарадња на пољу публицистике	203
4.2.4. Сарадња научника	211
4.2.5. Економске везе Француза и Срба	223
4.2.6. Масонске везе	228
 5. Француски научници, публицисти и уметници о Србији и Србима (1894–1914)	 241
5.1. Српска држава и друштво у текстовима француских интелектуалаца	241
5.1.1. Срби у делима француских интелектуалаца - нове теме и приступ проучавању	241
5.1.2. Французи о српским владарима и политичарима	259
5.1.3. Српско друштво – француска перспектива	272
5.1.4. Београд и Срби у француском огледалу	283
5.1.5. Србија – „земља сигурне економске будућности“	295
5.1.6. Србија и Срби у делима француске лепе књижевности и уметности	302
5.2. Срби и Србија у мрежи француских интереса на Балкану	310
5.2.1. Крај 19. и почетак 20. века на Балкану	310
5.2.2. Одјек сукоба Србије и Аустроугарске на француској интелектуалној сцени	321
5.2.3. Балкански ратови и француски интелектуалци	333
5.2.4. Француски интелектуалци и идеја југословенства	348

6. Одјек и утицај стваралаштва француских интелектуалаца међу Србима (1894–1914)	365
6.1. Срби и Француска	365
6.1.1. Српска елита и Француска – наде и очекивања	365
6.1.2. Француска и Французи у српској штампи	
пример: часописи Дело и Српски књижевни гласник	379
6.1.3. Одјек дела француских интелектуалаца у Србији	389
6.2. Утицаји	298
6.2.1. Француска и утицај „Паризлија“ на промене у Србији	398
6.2.2. Држава и друштво Србије по француском моделу	409
6.2.3. Културно-уметничка зрачења	424
7. Закључак	449
8. Списак скраћеница	478
9. Извори и литература	479

1. Предговор

1.1. Предмет истраживања

Историјској науци намеће се веома сложен и захтеван задатак да на основу расположивих извора покуша да пружи одговоре на бројна неразјашњена питања историје односа између Француза и Срба у 19. и 20. веку. Француска и Србија, и поред постојећих разлика у историјском искуству, геополитичком значају, као и свеукупном развоју, проналазиле су и изграђивале додирне тачке два народа. Србија се борила са интересима великих сила на Балкану још од 1804. године, дакле, у периоду када је градила и своју модерну државност. Као независна држава од Берлинског конгреса (1878) укљештена између два царства Аустроугарске и Османског царства, Србија је била оптерећена питањем унутрашњег развоја и националним питањем кроз читав 19. век, као и у 20. веку. Свесна геополитичког положаја земље, српска елита је настојала да пронађе ослонац на неку од европских сила. Поред ослањања на Русију, српски државници су подршку тражили и у Француској, те стога велики број српских интелектуалаца успоставља контакте и сарадњу са Французима. Француски интелектуалци, који у 19. и почетком 20. века посећују Србију или пишу о Србима, били су значајан фактор информисања о српским и балканским приликама. Својим делима они су допринели изградњи менталних представа о Србима, како у француској тако и европској јавности, а тиме су посредно утицали и на француско-српске односе.

Предмет истраживања докторске дисертације *Француски и српски интелектуалци: сарадња и утицаји (1894–1914)* јесте сарадња и утицај француских и српских интелектуалаца на изградњу француско-српских односа крајем 19. и почетком 20. века. Још од почетка 19. века прве вести о Србима у Француску долазиле су од путника, пословних и учених људи, као и специјалних владиних емисара, који су својим ставовима и својим угледом у друштву утицали на француску државну политику. Полазећи од корена интересовања француских научника и публициста за Србију и Србе, који су везани за стварање Илирских провинција, период романтизма, а увећани од времена Кримског рата, Велике источне кризе и Берлинског конгреса, докторска дисертација истражује стварање институционалног оквира за проучавање Словена, активности интелектуалаца и кључне промене у француско-српским односима.

Преносећи информације о Србима, француски интелектуалци утичу на стварање слике о Србима и Србији, а тиме и на правце и путеве деловања француске дипломатије на Балкану, како у политичком тако и у економском и културном смислу. Предмет ове докторске дисертације је, дакле, истраживање живота, рада, стваралаштва и утицаја, неколико генерација француских интелектуалаца, који су писали о Србима и Србији. Луј Леже (Luis Léger, 1843–1923), Емил Оман (Emile Naumant, 1858–1942), Ернест Дени (Ernest Denis, 1849–1921), Шарл Лоазо (Charles Loiseau, 1861–1945), Огист Говен (Auguste Gauvain, 1861–1931), Албер Мале (Albert Malet, 1864–1915), Виктор Берар (Victor Bérard, 1864–1931) и Андре Шерадам (André Chéradame, 1871–1948), уз још неколико других интелектуалаца у периоду од 1894. до 1914. године, својим активностима и делима представили су Србију и Србе француској јавности. Опредељење поменутих француских интелектуалаца према проблемима и догађајима кроз које је Србија пролазила, као и њихово интересовање за Србију и Србе главни је предмет докторске дисертације *Француски и српски интелектуалци: сарадња и утицаји (1894–1914)*.

Поред поменутог, посебна пажња је усмерена на одгонетање мотива који су покренули француске интелектуалаце да се заинтересују за Србе и да о њима пишу, као и на последице њихових виђења у Француској и Србији. Циљ истраживања јесте да се идентификују, истраже, прикажу и опишу мотиви, разлози и начини интересовања француских интелектуалаца за Србе у периоду од 1894. до 1914. године. У раду се, такође, сагледава интересовање француских интелектуалаца за Србе, имајући у виду утицај разних чинилаца, као што су политичке, економске и друштвене околности у којима су писали своје текстове. Анализирају се везе и контакти у циљу сагледавања утицаја француских интелектуалаца на формирање званичне политике Француске према балканским народима и државама. У намери да открије како и колико, као и зашто се формирало интересовање француских интелектуалаца за Србе у поменутом периоду, докторска теза *Француски и српски интелектуалци: сарадња и утицаји (1894–1914)* настоји да прикаже дела француских интелектуалаца и тиме реконструише генезу интересовања француских интелектуалаца за Србе.

У периоду од 1894. године, када је званично ступио на снагу Споразум о савезништву Француске и Русије, дошло је и до чвршћег везивање Србије, односно српске елите за ове две државе. Потрага за ослоном у реализовању српских националних и државних интереса трајала је све до ратне катастрофе (1914), која је изменила слику света, Балкана и међународних односа. Француска је, поред Русије, у

очима српске елите постала сила на коју је Србија требала да се ослони и угледа. Стога је пажња усмерена и на Србе који су током 19. века школовани у Француској, а по повратку у домовину посредно или непосредно преносили дух француске културе у Србију. Следили су их домаћи издаци српске интелигенције, који су прихватили поједина начела француске културе током свог школовања у Србији. Српски интелектуалци: Јован Авакумовић (1841–1928), Стојан Новаковић (1842–1915), Милутин Гарашанин (1843–1898), Михаило Вујић (1853–1913), Андра Николић (1853–1918), Јован Жујовић (1856–1936), Милован Миловановић (1863–1914), Миленко Веснић (1863–1921), Богдан Поповић (1864–1944), Михаило Гавриловић (1868–1924), Гргур Јакшић (1871–1955), Милан Грол (1876–1952) и Јован Скерлић (1877–1914) прихватили су начела француске културе и успоставили бројне контакте и сарадњу са француским интелектуалцима, државницима и публицистима, што је имало значајан утицај на политички, друштвени, економски и културни живот у Србији. Контакти и сарадња француских и српских интелектуалаца утицали су и на прихватање француских политичких, економских и културних образаца у Србији и међу Србима, стога су и један део докторске тезе *Француски и српски интелектуалци: сарадња и утицаји (1894–1914)*. Истовремено, пажња је усмерена на утицај дела и активности француских интелектуалаца на идејна кретања у српском друштву, политичке догађаје у Србији, економско повезивање Француске и Србије, као и на развој и реализовање идеје југословенства у склопу решавања српског националног питања и француског настојања да спречи немачки „продор на Исток“.

Циљ докторске дисертације *Француски и српски интелектуалци: сарадња и утицаји (1894–1914)* јесте да сагледа у којој мери и на које начине је сарадња француских и српских интелектуалаца утицала на развој и обликовање француско-српских односа у политичком, дипломатском, економском и културном погледу у периоду након пораза Француске у рату са Пруском, редефинисања француске спољне политике, промена насталих Француско-руским споразумом, завршне фазе Источног питања, формирања два блока сила, немачког „продора на Исток“, Мароканских криза, Царинског рата, Анексионе кризе и Балканских ратова. Последице доласка научника и публициста у Француску и Србију, као и подршке државних структура сарадњи интелектуалаца, откривају значај сарадње, веза и контаката између француских и српских интелектуалаца за реализовање интереса француске и српске државе. Циљ је да се осветли степен моћи интелектуалаца у друштву и држави, да се открију домети утицаја

интелектуалаца на формирање ставова француских и српских политичара и државника у време нараслих империјалних амбиција, постојања два блока сила, криза и ратова.

Посматрајући током 19. века односе између Француске и Србије, почетна година истраживања – 1894, издваја се као једна од значајнијих. Наиме, те 1894. године званично је ступио на снагу Француско-руски споразум, којим су обе силе ојачале свој углед у међународним односима, а који је био битно пољуљан стварањем Тројног савеза (1882).¹ Стога је са политичког становишта реч о години када се мењају приоритети Француске, како у њеној укупној спољној политици тако и према Балкану, односно Србији и Србима. Истовремено, реч је о години, која је отворила могућности за нова преиспитивања циљева и начела спољне политике Србије, што се, пре свега, огледа у ослањању на Русију. Кључна промена у српској спољној политици јесте обнављање Тајне конвенције са Аустроугарском. Француска је као савезница Русије од тада појачала и своје присуство на Балкану. Промена француске спољне политике огледа се и у оквиру међународне реформне акције у Османском царству, као и учешћа у државним зајмовима и наруџбинама Србије. Почетак Првог светског рата (1914), као преломни догађај у међународним, али и француско-српским односима, узет је за завршну годину истраживања. Поменуте године француско-српски односи улазе у фазу зенита у свом развоју, што је уочљиво током ратних година, на основу којих се развила и мисао о вечитом француско-српском пријатељству. Обрада сложеног историографског питања каква је улога интелектуалаца у друштву и држави, а којима је на примеру француских и српских интелектуалаца посвећена докторска дисертација, истовремено се поклапа и са периодом који је у културној историји назван „лепом епохом“ (*la belle époque*), као и са периодом од прве употребе термина „интелектуалац“ у време Афере Драјфус до Сарајевског атентата, дела такође једне групе интелектуалаца.

1.2. Појам „интелектуалац“

У литератури постоји већи број покушаја да се дефинише појам „интелектуалац“. Проблем одређења додатно отежава и чињеница да је у данашње време дошло и до испразности говора, што често и у стручним круговима ствара забуне

¹ Француско-руски споразум званично је потписан 17. августа 1892. године. Ступио је на снагу 4. јануара 1894. године. Уз Англо-руски и Англо-француски споразум, чинио је главне уговорене обавезе између сила Антанте, које ће се активирати у току Првог светског рата 1914. године. Вид: http://avalon.law.yale.edu/19th_century/frumil.asp (3. 10. 2011).

и отежава успостављање сагласности око дефинисања. Термин „интелектуалац“ ушао је у јавну употребу када се током Драјфусове афере (1898) једна група високо образованих грађана огласила и стала иза текста Емила Золе „Оптужујем“.² Потписи који су се појавили испод поменутог текста, како је то приметио Жилијен Бенда, означили су да је реч о друштвеној групи која нема стварну моћ, али има моралну снагу, односно да је реч о културној и политичкој авангарди, која се у име универзалних и хуманих вредности супротставља наметнутим и етаблираним вредностима.³ Тај њихов иступ назван је „протестима интелектуалаца“, а сам термин је великом брзином ушао у јавну употребу. Истовремено, њихова делатност крајем 19. и почетком 20. века, пре свега, јавни ангажмани и сврставање уз различите идеологије, допринели су да се појам везује највећим делом само за ствараоце чија делатност има и политички одјек.⁴

Политичности садржаја појма „интелектуалац“ посебно је допринела група настала међу руским студентима 60-их година 19. века, који су били под снажним утицајем нихилиста и народњака и који су се залагали за слободу штампе и укидање цензуре.⁵ Поменутој групи нису припадали сви високообразовани, већ само они који су заузимали радикалне политичке ставове. Тако је пре појма „интелектуалац“, ушао у употребу појам „интелигенција“.⁶ Током 20. века појам „интелектуалац“ пренео се и на друге средине ван Европе и народе, као и на друге историјске епохе.⁷ Кристоф Шарл, у својој књизи *Рађање интелектуалаца (1880–1900)*, све мислиоце који су деловали пре уласка у ширу употребу појма „интелектуалац“ назива „интелектуалци пре

² Поменути текст Емила Золе објављен је у часопису *L'Aurore*, 13 janvier 1898.

³ Жилијен Бенда (1867–1956) француски есејист, филозоф, критичар, романописац и памфлетист на позицијама непомирљивог рационализма, противник Бергсона и неоромантичних струја, залагао се за слободу уметности и науке и одбрану демократије. Најзначајнија дела: *Le Bergsonisme* (1912), *Belphégor* (1918) *Le Trahison des Clercs* у српском преводу: *Izdaja intelektualaca* (1928) и *Le France byzantine* (1945). (Ž. Benda, *Izdaja intelektualaca*, Beograd 1996, 140).

⁴ Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, Београд 2003, 233.

⁵ Исто, 233–234.

⁶ „Интелигенција, термин први пут употребљен у Русији 60-их година 19. века. Данас означава посебан друштвени слој који је у националним државама и културама евр. друштава 19. века преузео улогу свештенства из претходног периода. Као творац репрезентативних творевина културе, и. носи и назив „традиционална“ или „културна“. У домаћој социолошкој литератури користи се и термин „стваралачка и.“, како би се разликовала од интелектуалаца, у смислу слоја образованих људи у целини“. (М. Немањић, „Интелектуалац“, у *Енциклопедија српског народа*, Београд 2008, 419). По Кристофу Шарлу, појам се већ седамдесетих година 19. века још више сузио и већином се односио на оне који су заговарали револуцију и социјализам. (C. Charle, *Les intellectuels en Europe au XIX siècle. Essai d'histoire comparée*, Paris 1996, 248–249).

⁷ Жак ле Гоф бавио се изучавањем оних „којим је занат мислити и преносити своје мишљење на друге“ изучавао у периоду средњег века. (Ž. Le Goff, *Intelektualci u srednjem vijeku*, Zagreb 1982, 5; J. Le Goff, *Les intellectuels au Moyen Age*, Paris 1957).

интелектуалаца“.⁸ У совјетској терминологији реч „интелектуалац“ означава све који стварају умом, што подразумева све са високим образовањем. Овим је политички критеријум занемарен на рачун истицања начина рада, а оваква терминологија пренета је и на већину земаља источног блока, па и на социјалистичку Југославију.⁹

Порекло модерних „интелектуалаца“ најчешће се везује за средњовековне европске универзитете.¹⁰ Пораст броја универзитета везан за ширење довео је до формирања интелектуалне класе.¹¹ Ова интелектуална класа, по британском социологу Томасу Ботомору, дала је мислиоце просвећености.¹² Модерни „интелектуалци“ управо се и посматрају у овој улози критичара друштва, а њихова улога у револуционарним покретима, радничком покрету, као и у трансформацији земаља у развоју, наглашавана је веома често.¹³ Поред самог терима и улога „интелектуалаца“ схватана је на веома различите начине. Моска је сматрао да су интелектуалци једна мање-више независна група, која се поставља између буржоазије и пролетаријата и која може да постане језгро једне нове и боље елите.¹⁴ Сличну концепцију изложио је неколико година касније Карл Манхајм, наводећи да је „друштвено лебдећа интелигенција“, односно слој друштва који се регрутује из све ширих области друштвеног живота и који је повезан образовањем при чему спаја све оне интересе којима је прожет друштвени живот. Управо због ових карактеристика „интелектуалци“, према Манхајму, способни су да остваре један релативно потпун и објективни поглед на друштво, а да при томе делују на линији општих друштвених интереса.¹⁵

⁸ C. Charle, *Naissances des "intellectuals" 1880–1900*, Paris 1990.

⁹ Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, 235.

¹⁰ Ž. Le Gof, *нав. дело*; K. Mannheim "The Problem of the Intelligentsia", у: *Essays on the Sociology of Culture*, London 1956.

¹¹ Интелектуална класа није била регрутована из свештеничких каста већ из различитих друштвених средина и који су у извесној мери били одвојени од владајућих класа и владајућих доктрина феудалног друштва (T. Botomor, *Elite i društvo*, Novi Sad 2008, 75).

¹² Посебно у Француској интелектуалци су се учврстили као критичари друштва својом опозицијом према владајућој класи и према цркви *ancien régime*. (*Исто*, 75).

¹³ У контексту критике Марксове теорије пролетерске револуције, пољски револуционар Вацлав Мацајски у књизи *Интелектуални радник* из 1905. године, изложио је теорију по којој социјалистички покрет изражава идеологију незадовољних интелектуалаца. Резултат је не бескласно друштво, већ стварање нове владајуће класе интелектуалаца повезане са новом средњом класом у типу друштва које је назвао „државни капитализам“. (*Исто*).

¹⁴ Ботомор као пример свог мишљења наводи текст који је Моска исписао на завршним страницама своје књиге *Teorica dei governiegover no parlamentare*: "Ако постоји нека друштвена класа која је спремна да макар и за кратко време остави по страни приватни интерес, која је способна да shvati опште добро са потребном nepristrasnošћу, то је сигурно она која, захваљујући свом интелектуалном образовању, poseduje оно што daje otmenost karaktera, široke horizonte i povećane sposobnosti...Та класа, i једино та класа, žrtvoваће volјно sadaшње добро да bi избегла будуће зло". (*Исто*, 75–76).

¹⁵ T. Botomor, *нав. дело*, 76; K. Mannheim, *Ideology and Utopia*, London 1939, 136.

Међу савременим западним истраживачима постоје одређена слагања схватања појма „интелектуалац“, тако да се у савременој литератури издваја једна од најшире прихваћених дефиниција. По поменутом схватању, „интелектуалци“ су друштвена група или слој, који то није по статусу или функцији у друштву већ по томе како делује у јавности, односно да то нису само људи који мисле, него је реч о људима који комуницирају помоћу мишљења, било личним односом или јавним деловањем.¹⁶ „Интелектуалци“ су, дакле, личности из области културе, који се својим деловањем у јавности, као изразом жеље за јавним ангажманом, стављају у улогу политичара или творца или поборника идеологија.¹⁷ Шарл Кристоф њихову улогу дефинише као одбрану универзалних вредности својим јавним ангажовањем.¹⁸

Међутим, најширу дефиницију појма „интелектуалац“ даје Жилијен Бенда у поменутом делу *Издаја интелектуалаца*, при чему под поменутиим појмом подразумева све оне чија активност суштински није тежња ка практичним циљевима, који своју радост траже у бављењу уметношћу, науком или метафизичким спекулацијама, укратко у поседовању нематеријалних преимућстава¹⁹ Бенда је приметио да су током 19. века „интелектуалци“ преузели на себе улогу извршиоца апстрактне правде, чиме су се изложили не само хуманистичким већ и политичким критеријумима. Томас Ботомор, пак, истиче да је од свих делова елите најтеже дефинисати „интелектуалце“, али и одредити њихов друштвени утицај.²⁰ Пре свега, треба направити разлику између два појма: „интелектуалаца“ и „интелигенције“.²¹ Ботомор сматра да се интелектуалци могу пронаћи скоро у свакоме друштву од неписмених (као врачеве и свештеници, поете и гуслари, родословци) до писмених (као филозофи, поете, драматурзи, функционери или адвокати), при чему се њихова функција или њихов друштвени значај знатно разликују.²² У неким друштвима интелектуалци су скоро постали владајућа елита.²³

¹⁶ P. Ory, J. F. Sirinelli, *Les Intellectuels en France de l’Affaire Dreyfus à nos jours*, Paris 1986, 9.

¹⁷ Исто, 10.

¹⁸ C. Charle, *нав. дело*, Paris 1990, 1.

¹⁹ Ž. Benda, *нав. дело*, 35.

²⁰ T. Botomor, *нав. дело*, 73.

²¹ Касније су бројни аутори проширили значење појма „интелигенција“ и на све оне који се баве немануелним пословима. Ботомор сматра да је у том смислу овај појам еквивалентан „новим средњим класама“, где се разликују два слоја: виши (обухвата оне који се баве професионалним занимањима) и нижи (обухвата оне који се баве рутинским чиновничким и административним пословима). Интелектуалце чини много мања група оних који директно доприносе стварању, трансмисији и критици идеја. Под овим појмом убрајају се: писци, уметници, научници, филозофи, религиозни мислиоци, теоретичари, друштвени и политички коментатори. По Ботомору, граница између ове две групе унутар интелигенције тешко се може прецизирати. Ако се има у виду да се доњи слојеви интелектуалаца мешају са занимањима средње класе, као што су просвета и новинарство, карактеристична црта интелектуалаца је њена директна везаност за друштвену културу. (T. Botomor, *нав. дело*, 74).

²² Исто, 74.

Како што је напред изложено, за појам „интелектуалац“ не постоји једна општеприхваћена дефиниција, па је отуда неопходно на почетку даљег излагања навести критеријум употребљен приликом дефинисања појма „интелектуалац“ у докторској дисертацији *Француски и српски интелектуалци: сарадња и утицаји (1894–1914)*. Најпре треба истаћи да се при одређивању критеријума за дефинисање појма „интелектуалац“ пошло од поменутих и напред изложених филозофских и социолошких теорија. Дефинисању појма „интелектуалац“ приступило се и у складу са специфичном карактеристиком појма – историчност, тј. да се његово значење мењало током времена и зависило од средине. У овом раду „интелектуалац“ означава високо образоване припаднике француског и српског друштва, који су у наведеном периоду својим јавним иступима, говорима, књигама и текстовима у штампи и својом делатношћу у области политике, културе и науке, износили свој став и мишљење. Као додатни критеријум за одређивање који ће француски интелектуалци бити предмет истраживања узето је у обзир да се њихово деловање, односно њихови јавни иступи и књиге односе на Србију и Србе, као и да су имали контакте са српским интелектуалним, политичким и државним круговима. Поред наведеног, треба истаћи да су изабране личности из области науке, публицистике и политике, чији је став преко универзитетског и научног рада, књига и штампе, али и личних сусрета и односа, био доступан припадницима француске, али и европске елите тога доба. Сличан критеријум узет је и за избор српских интелектуалаца. Додатни критеријум за избор српских интелектуалаца је њихово образовање у Француској или формирање личности на основу француских узора. При узимању примарног критеријума, посебно је вреднован висок степен њиховог политичког и интелектуалног ангажовања и тиме утицаја на српско друштво и државу. При свему наведеном, водило се рачуна да је реч о хетерогеним групама француских и српских интелектуалаца, како по свом образовању, социјалном пореклу, политичкој и класној припадности, те друштвеном статусу и утицају, услед чега је и њихова делатност имала вишеструке облике утицаја на политичке, друштвене, економске, идејне и културне догађаје у Француској и Србији, као и на Балкану, али и у односима две државе и два народа.

²³ Ботомор наводи као пример *литерате* у Кини, који су, по Максу Веберу, израсли из образованог лаичког племства. (Т. Ботомор, *нав. дело*, 74. М. Вебер, "The Chinese Literati", у: Н. Н. Гертх, С. Вригт Милс (ур.), *From Max Weber: Essays in Sociology*, London 1946; R. M. Marsh, *The Mandarins: The Circulation of Elites in China, 1600–1900*, Glencoe 1961).

1. 3. Метод, извори и литература

Задатак да се истраже и објасне све везе француских интелектуалаца са Србима, у периоду од 1894. до 1914. године замишљен је приказивањем схватања „другог“ кроз смештање идеја у конкретан историјски контекст културне и политичке сцене Француске, Србије и Балканског полуострва. Још је Лисијен Февр “питање односа појединца и колектива, личне иницијативе и друштвене потребе” сврстао у суштинске проблеме историје, а како је деловање људи везано за простор и време разумевање догађаја, процеса и појава немогуће је без осветљавања живота појединаца покретача и учесника догађаја и процеса.²⁴ Анализа живота и дела француских интелектуалаца који су писали о Србима јесте важан део истраживања, који омогућава стварање слике о мотивима њиховог интересовања за Балкан, Србију и Србе.²⁵ Примаран метод који се у овом истраживању користи јесте метод заснован на спољној и унутрашњој критици доступних необјављених и објављених извора, изворних текстова француских и српских интелектуалаца и литературе, чиме се долази до одређених, често кључних сазнања. Коришћен је интердисциплинарни приступ теми и достигнућа других наука, која могу допринети да истраживање буде што поузданије и методолошки боље засновано. У истраживању су по потреби коришћени аналитички и статистички метод, који су због обиља информација незаобилазни у модерним историографским истраживањима.

Како су француско-српски односи већ дужи низ година једна од присутнијих тема у српској историографији, за израду докторског рада доступна је и меродавна литература. У оквиру историографске литературе о међународним односима Србије постоји већи број књига, од којих као значајне за ову тему треба истаћи радове академика Михаила Војводића: *Србија у међународним односима крајем 19. и почетком 20. века*²⁶, *Путеви српске дипломатије*²⁷ и *Изазови српске спољне политике (1791–1918) огледи и расправе*.²⁸ Монографије Димитрија Ђорђевића *Царински рат Србије и Аустро-Угарске (1906–1911)*²⁹ и *Националне револуције балканских народа*

²⁴ Л. Февр, *Борба за историју*, приредила Д. Стојановић, Београд 2004; А. Митровић, *Ћудљива муза*, *Огледи о историјском научном и уметничком*, Ваљево 1992, 15; М. Радојевић, „Биографије у српској историографији“, *Токови историје*, бр. 1-2 (2007), 191- 201; М. Радојевић, „Биографије и њихови извори“, *Зборник радова са стручних скупова секције историчара Музејског друштва Србије*, Краљево 2008, 79.

²⁵ Реч је о текстовима већ напред наведених француских и српских научника и публициста.

²⁶ М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд 1988.

²⁷ Исти, *Путеви српске дипломатије*, Београд 1999.

²⁸ Исти, *Изазови српске спољне политике (1791–1918) огледи и расправе*, Београд 2007.

²⁹ Д. Ђорђевић, *Царински рат Србије и Аустро-Угарске 1906–1911*, Београд 1962.

1804–1914 додатно су омогућиле разумевање ширег оквира истраживачког поља.³⁰ Први део зборника *Два века модерне српске дипломатије*³¹ помогао је у разумевању појединих сложених тема у настанку и развоју српске дипломатије. Од књига које су посвећене биографијама српских владара издваја се монографија Драгољуба Живојиновића *Краљ Петар I Карађорђевић*³², као и књига Александар Обреновић, *владар на прелазу векова: сукобљени светови* ауторке Сузане Рајић.³³ Допуну богатој литератури историје Србије, поред необјављених извора, омогућило је коришћење објављених извора *Документи о спољној политици Краљевине Србије*.³⁴

Питањем политичких и финансијских односа Француске и Србије бавила се Љиљана Алексић-Пејковић у више радова од којих се издваја: *Односи Србије са Француском и Енглеском (1903–1914)*.³⁵ Од новијих истраживања на ову тему меродавни су резултати међународних научних скупова: *Југословенско-француски односи: поводом 150 година од отварања првог француског конзулата у Србији*,³⁶ *Српско-француски односи (1904–2004)*,³⁷ *Les relation Franco-Yougoslaves dans l'entre-deuxguerres (1918–1940)*³⁸, Међународни научни скуп *Нетипично савезништво: француско-српски односи (1878–1940)*³⁹ и предавања *Срби о Французима – Французи о Србима*.⁴⁰ Од радова који су за предмет свог интересовања имали западноевропске или француске утицаје у Србији крајем 19. и почетком 20. века, потребно је указати на магистарски рад *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1914* и чланке Милоша Ковића: „Источно питање као културни проблем: Светислав Симић и “Српски књижевни гласник” (1901–1911)“, "From Vienna to Paris: Serbian Elite between Central and Western Europe (1878–1914)", "Protector, Neighbour, Enemy: the Habsburg Empire and the Serbs (1780–1914)", као и "La Révolution française et

³⁰ Исти, *Националне револуције балканских народа 1804–1914*, Београд 1995. (прво издање: *Révolutions nationales des peuples balkaniques 1804–1914*, Београд 1965).

³¹ Ч. Попов, Д. Живојиновић, С. Г. Марковић, *Два века модерне српске дипломатије*, Београд 2013.

³² Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић – живот и дело*, Београд 1988; Исти, *Краљ Петар I Карађорђевић: у изгнанству: 1844–1903. године*, Београд 2009; Исти, *Краљ Петар I Карађорђевић: у отаџбини: 1903–1914. године*, Београд 2009.

³³ С. Рајић, *Краљ Александар Обреновић: владар на прелазу векова: сукобљени светови*, Београд 2011.

³⁴ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. V, св. 1, 2 и 3 за 1912, приредио Михаило Војводић, Београд 1984, 1985, 1986.

³⁵ Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, Београд 1965.

³⁶ С. Терзић (ур.), *Југословенско-француски односи: поводом 150 година од отварања првог француског конзулата у Србији*, Београд 1990.

³⁷ М. Павловић, Ј. Новаковић (ур.), *Српско-француски односи 1904–2004*, Београд 2004.

³⁸ *Etudes danubiennes*, Tome XXIII, 1–2 (2007).

³⁹ Dušan T. Bataković (dir.), *Une alliance atypique Les relations franco-serbes 1878–1940*, Belgrade 2010.

⁴⁰ Ј. Новаковић, Љ. Ристић (ур.), *Срби о Французима – Французи о Србима*, Београд 2015.

l'élite serbe (1889–1935)".⁴¹ Радови Душана Т. Батаковића: "La modèle français en Serbie avant 1914", "Les Français et la Vieille Serbie", „Србија на Западу: о француским утицајима на политички развој модерне Србије“, као између осталих и „Француски утицаји у Србији (1835–1914). Четири генерације *Паризлија*“, такође, неизоставни су када је реч о француско-српским односима.⁴² Академик Милорад Екмечић је у два чланка: „Француска наука и Срби 1914“ и „Више од војних савезника 1914. (Прилог о француском изучавању етничке природе Југословена)“ омогућио разумевање обима сазнања француске науке о Србима.⁴³ Како би се стекла слика о школовању српске елите ван Србије коришћена су дела: *Планирана елита: о студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*⁴⁴ Љубинке Трговчевић и чланак Војислава Павловића "La France et l'espace Yougoslave: la naissance de la Yougoslavie (1878–1918)",⁴⁵ као и радове академика Чедомира Попова: *Француска и Србија (1871–1878)*⁴⁶ и „Француски фактор у српској историји 19. и првој половини 20. века“.⁴⁷ Драгоцени оквир теми докторске дисертације пружила су дела Станислава Сретеновића: *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929* и "Francusko-srpski odnosi u XIX i XX veku".⁴⁸ Наведеним делима треба додати као изузетно значајно и стваралаштво Михаила Павловића, а посебно дела: *У двоструком огледалу француско-српске*

⁴¹ М. Ковић, *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1914*, Београд 2003. (магистарски рад); Исти, „Источно питање као културни проблем: Светислав Симић и „Српски књижевни гласник“ (1901–1911)“, у: С. Терзић (ур.), *Европа и Источно питање 1878–1923. Политичке и цивилизацијске промене*, Београд 2001, 595–628; Исти, "From Vienna to Paris: Serbian Elite between Central and Western Europe (1878–1914)", у: *Forschungen zu Südosteuropa, Serbia in Europe Leitbilder der Moderne in der Diskussion*, Herausgegeben von Gabriella Shubert, Band 3, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2008, 53–60; Исти, "Protector, Neighbour, Enemy: the Habsburg Empire and the Serbs (1780–1914)", у: *Studies in Ethnicity and Nationalism, Special Issue 2005: Nation and Empire*, London, 2005, 81–102; Исти, "La Révolution française et l'élite serbe (1889–1935)", у: Dušan T. Bataković (dir.), *La Serbie et France Une alliance atypique*, Belgrade 2010, 187–204.

⁴² Д. Т. Батаковић, „Француски утицаји у Србији 1835–1914. Четири генерације *Паризлија*“, *Зборник Матице српске за историју*, 57 (1997), 73–95; Исти, "Les Français et la Vieille Serbie", у: С. Терзић (ур.), *Југословенско-француски односи*, Београд 1990, 138–150; Исти, „Србија на Западу: о француским утицајима на политички развој модерне Србије“, у: С. Терзић (ур.), *Сусрет или сукоб цивилизација на Балкану*, Београд, Нови Сад 1998, 307–328; Исти, "La modèle français en Serbie avant 1914", у: Dušan T. Bataković (dir.), *Une alliance atypique Les relations franco-serbes 1878–1940*, Belgrade 2010, 13–99.

⁴³ М. Екмечић, „Француска наука и Срби 1914“, *Летопис Матице српске*, књ. 460, св. 5 (1997), 665–674; Исти, „Више од војних савезника 1914. (Прилог о француском изучавању етничке природе Југословена)“, у: М. Екмечић, *Огледи из историје*, Београд 2002, 191–219.

⁴⁴ Љ. Трговчевић, *Планирана елита: о студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд 2003.

⁴⁵ V. Pavlovic, "La France et l'espace Yougoslave: la naissance de la Yougoslavie (1878–1918)", *Revue des études slaves*, Tome 63, fasc. 2–3 (2001), 481–488.

⁴⁶ Ч. Попов, *Француска и Србија (1871–1878)*, Београд 1974.

⁴⁷ Исти, „Француски фактор у српској историји 19. и првој половини 20. века“, *Настава историје* бр. 3 (1996), 57–60.

⁴⁸ S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, Београд 2008; Исти, "Francusko-srpski odnosi u XIX i XX veku", *Međunarodni problemi*, vol. 62, br. 4 (2009), 536–558.

културне и књижевне везе⁴⁹ и Од Есклавоније ка Југославији.⁵⁰ Поред поменутих, током израде тезе консултована су и друга дела од значаја за ову тему, а која су наведена у списку литературе.

Докторска дисертација *Француски и српски интелектуалци: сарадња и утицаји (1894–1914)*, заснована је на истраживањима грађе која се чува у српским и француским архивским установама, библиотекама, као и на основу литературе о француским интелектуалцима у 19. и 20. веку и односима Француске и Србије на српском, француском и енглеском језику. За разумевање путева деловања француске дипломатије у годинама пред Први светски рат, поред незаобилазних књига: *Histoire des relations internationales, Evropska kriza i Prvi svjetski rat* и *Borba za prevlast u Evropi 1848–1918*⁵¹ за тему докторске дисертације значајна су и дела: *The French Foreign Office and the Origins of the First World War 1898–1914*⁵², *Pour la patrie, pour les Slaves. Les slavissants français et leur rôle public (1863–1920)*⁵³ и *Au nom de la patrie les intellectuels et la première guerre mondiale (1910–1919)*.⁵⁴ За истраживање и разумевање француског друштва на прелазу векова и политичког живота Треће републике коришћене су Винокова дела *La France politique XIXe–XXe siècle* и *La Belle Époque La France de 1900 à 1914*.⁵⁵

Грађа француских архива: Archives des Ministère des Affaires étrangères – La Courneuve Paris, Centre des Archives diplomatique à Nantes, Les Archives nationales de France – Site de Paris, као и у Bibliothèque nationale de France, Bibliothèque de la Sorbonne, Bibliothèque interuniversitaire des langues orientales, Bibliothèque Centre d'études slaves, Bibliothèque Sainte-Genviève, Bibliothèque de l'Institut d'histoire de l'art и Bibliothèque Centre Pompidou пружа обиље података о француско-српским односима, културним везама, као и о животу, раду и стваралаштву француских интелектуалаца, научника и публициста, који су писали о Србима и Србији. Током студијског боравка у Паризу и Нанту (2010) прикупљена је и у изради тезе консултована грађа више

⁴⁹ М. Павловић, *У двоструком огледалу француско–српске културне и књижевне везе*, Београд 1996.

⁵⁰ Исти, *Од Есклавоније ка Југославији*, Сремски Карловци, Нови Сад 1994.

⁵¹ А. Дž. Р. Тејлор, *Borba za prevlast u Evropi 1848–1918*, Сарајево 1968.

⁵² М. В. Хајне, *The French Foreign Office and the Origins of the First World War 1898–1914*, New York 1993.

⁵³ Т. Чробоák, *Pour la patrie, pour les Slaves. Les slavissants français et leur rôle public (1863–1920)*, Paris, Prague 2008. (докторска дисертација)

⁵⁴ С. Проchasson, А. Rasmussen, *Au nom de la patrie les intellectuels et la première guerre mondiale (1910–1919)*, Paris 1996.

⁵⁵ М. Winock, *La France politique XIXe–XXe siècle*, Paris 2003; Исти, *La Belle Époque La France de 1900 à 1914*, Paris 2006.

фондова⁵⁶ а у Centre des Archives diplomatique à Nantes консултована је и коришћена грађа фонда *Belgrade (consulat, légation puis ambassade) Série A (cosulat puis légation)*. У Les Archives nationales de France – Site de Paris коришћена је грађа из персоналних досијеа Луја Лежеа, Емила Омана, Виктора Берара, Ернеста Денија и Албера Малеа, чиме су значајно обogaћена сазнања о овим личностима.⁵⁷ Уз поменуто, коришћење *Documents diplomatiques français (1871–1914) (DDF)*⁵⁸ било је корисно, посебно у превазилажењу баријере доступности појединих изворних докумената.

У српским архивима, пре свега, Архиву САНУ и Архиву Србије, консултована је грађа која се односи на француско–српске односе, као и на заоставштину припадника српске елите који су школовани у Француској и имали кључну улогу у преношењу француских утицаја међу Србима. За израду докторске дисертације из фонда Архива САНУ коришћене су богате заоставштине Шарла Лоазоа и Јована Цвијића, као и низ других докумената. Заоставштина Гргура Јакшића, коју чува Народна библиотека Србије, била је многоструко корисна јер је омогућила стицање сазнања о контактима и везама са француским интелектуалцима, ставу српских интелектуалаца и обликовању очекивања од дипломатско-публицистичке акције Срба у Паризу у другој деценији 20. века. Од необјављених извора у Архиву Србије чува се важна микрофилмована страна серија Француска, а коришћена је грађа фонда Министарство иностраних дела 1839–1918 (МИД), а иако непотпуна, за тему ове докторске дисертације, посебно значајна је грађа пронађена у делу који чува грађу српског посланства у Паризу (Посланство у Паризу). Обиље грађе о животу и раду српских научника пружају и лични фондови Милутина Гарашанина, Милована Миловановића, Јована Жујовића и Стојана Новаковића.⁵⁹ Коришћене су и Хартције Милована Миловановића, које се такође чувају у Архиву Србије из којих се стиче потпунији утисак о деловању једног од најзначајнијих личности српске дипломатије. У Архиву Југославије у циљу стварања

⁵⁶ Реч је о фондовима Archives des Ministère des Affaires étrangères - La Courneuve, Paris [у даљем тексту AMAE]: Affaires Diverses Politiques Serbie 1879–1896, Des fonds de la Correspondance politique et commerciale 1897 a 1918 Nouvell Série Serbie и Papier d'agents – Personnel Dossiers individuels decarrière 1816 – fin XIXe siècle première série 2nde ½ XIXe – fin des années 1930 deuxième série.

⁵⁷ Les Archives nationales de France – Site de Paris [у даљем тексту: ANF]: F/17/25832, Dossier Louis Léger; F/17/2983a, Louis Léger Mission; AJ/16/113, AJ/16/6019, Dossier Emile Hauman; F/17/26707, Dossier Victor Bérard; AJ/16/6074, Dossier Mallet; F/17/2987a; A. Mallet, *Missionen Macédoine études ethnographiques*, 1902.

⁵⁸ *Documents diplomatiques français (1871–1914)*, (DDF): 1ère Série (1871–1900), tomes I–XVI; 2ère Série (1901–1911), tomes I–XIV; 3ère Série (1911–1914), tomes I–XI, Paris 1929–1959; 1930–1955; 1929–1936.

⁵⁹ Лични фонд и Хартције Милована Миловановића, Лични фонд Јована Жујовића, Лични фонд Милутина Гарашанина, Лични фонд Стојана Новаковића, а у Архиву Србије коришћена су документа и из фондова и збирки: Министарство просвете Србије МПС Београд, 1839–1915, Поклони и откупи и Збирка Varia.

слике мреже контаката и веза француских и српских интелектуалца коришћени су Збирка Јована Јовановића Пиждона и фонд Масонске ложе.

Дела француских (Леже, Берар, Лоазо, Мале, Оман, Шерадам, Дени, Говен и др.) и српских интелектуалаца (Гарашанин, Дучић, Јовановић, Јакшић и др.) настала крајем 19. и почетком 20. века драгоцен су извор у истраживању стварања менталних представа Француза о Србима и Срба о Французима, стога им је посвећена посебна пажња. Незаобилазан извор података је оновремена француска штампа, посебно она у којој су објављивани текстови, оцене и прикази ситуације на Балкану, али и у Србији и међу Србима. Најзначајнији штампани извори су француски листови: *Le Journal des Debats*, *La Revue des Deux Mondes* и *La Revue de Paris*, који су били веома читани не само у Француској и међу припадницима српске интелигенције, већ и у Европи. Неки од бројева поменутих листова у целини су доступни преко интернета (www.gallica.bnf.fr), а други се могу наћи у фондовима париских библиотека. Значајни су и новински текстови о Балкану, Србима и Србији објављени у листовима: *Le Temps* и *La Figaro*. Поред поменуте француске штампе, консултовани су и српски листови у којима се налазе прикази дела француских интелектуалаца или преко којих су се ширила француска културна зрачења: *Босанска вила*,⁶⁰ *Дело, лист за науку књижевност и друштвени живот*,⁶¹ *Српски књижевни гласник*,⁶² *Зора*⁶³ и *Словенски југ*.⁶⁴ Ови часописи су делимично или потпуно сачувани и доступни у просторијама Народне библиотеке Србије и Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ у Београду.

Текст докторске дисертације је поред *Предговора* и *Увода* распоређен у четири главна поглавља (даље на подпоглавља) организована тематско-хронолошки. Поред наведеног, дисертација садржи и апстракте на енглеском и француском језику. У *Уводу* поред прегледа француско-српских односа током 19. века, пружен је и посебни осврт на интересовање образованих људи у Француској за Србију и Србе до 1894. године. У трећем поглављу пажња је усмерена на истраживање живота, интересовања, веровања и стваралаштва француских и српских интелектуалаца који су били активни у политичком и јавном животу Француске и Србије од 1894. до 1914. године. Ово поглавље гради слику политичких, друштвених, економских и културних догађаја у

⁶⁰ *Босанска вила*, Сарајево 1885–1913.

⁶¹ *Дело, лист за науку књижевност и друштвени живот*, књ. 1–75, Београд, Ниш 1894–1899, 1902–1915.

⁶² *Српски књижевни гласник* I–XXXII Београд 1901–1914.

⁶³ *Зора*, Мостар 1896–1901.

⁶⁴ *Словенски југ*, Београд 1903–1912.

Француској и Србији и повезује кључне догађаје кроз које су пролазили француско и српско друштво чиме открива мотиве који су покретали интелектуалце две средине да се заинтересују за другу. Четврто поглавље у првом делу пружа критички преглед француско-српских односа од званичног ступања на снагу Француско-руског споразума до Сарајевског атентата. Истовремено, ово поглавље кроз подпоглавља настоји и да реконструише мрежу контаката и веза, пријатељстава и познанстава, дипломатске и публицистичке сарадње, економских контаката, научне размене и слободнозидарских веза француских и српских интелектуалаца. Четврто поглавље докторске дисертације посвећено је анализи изворних текстова француских интелектуалаца који су за предмет свог интересовања имали Србију и Србе. Посебна пажња посвећена је слици Србије и Срба која је формирана у француској јавности на основу текстова у штампи, научно-популарним и стручним публикацијама насталим у периоду од 1894. до 1914. године. Поглавље је замишљено као анализа не само онога што су француски интелектуалци писали о Србима и како су видели положај Србије, већ и какав је био француски поглед на балканска питања. Пето поглавље централног дела рада, поред одјека дела француских интелектуалаца у Србији, истражује и анализира утицаје стваралаштва француских интелектуалаца и француске културе на Србе. Уз интересовање српских интелектуалаца за француску писану реч пажња је усмерена и на домете сарадње француских и српских интелектуалаца у предвечерје Првог светског рата (1914–1918). Након основног дела текста докторске дисертације, следи *Закључак*, *Списак скраћеница* и биографија ауторке докторске дисертације.

2. Увод – Француско-српски односи током 19. века

2.1. Од успостављања дипломатских односа до сарадње и утицаја

После мира у Пожуну 1805. године, Француска је ушла у Истру и Далмацију, а тиме и у ближе суседство Србије Првог српског устанка (1804–1813).⁶⁵ Посредством француских извештаја из Илирских провинција и са Балкана, француска и европска штампа доноси вести о борби за слободу Срба, које предводи Ђорђе Петровић Карађорђе.⁶⁶ Карађорђе изасланик Раде Вучинић је четири године безуспешно провео у Паризу како би покушао да издејствује заштиту и помоћ Француске.⁶⁷ У јесен 1809. године вођа Првог српског устанка, Карађорђе, са истом надом писао је француском цару Наполеону I Бонапарти (Napoléon Bonaparte).⁶⁸ Званична политика Француске, заснована на пријатељству са Османским царством, у Првом српском устанку види ометање својих империјалних планова и слабљење Османског царства, што је у интересу Русије, те не показује интересовање за покровитељство. Када је у јесен 1812. године Наполеон кренуо на Русију, истовремено је посредно допринео и слому српских устаника.⁶⁹ Ипак, француске дипломате у време Првог, а потом и Другог српског устанка, схватају значај и улогу коју имају Срби у решавању Источног питања.⁷⁰ Отуда

⁶⁵ Пол Пизани је писао пред крај 19. века како је Далмација за Наполеона била „врата, чак читав низ врата отворених према Балканском полуострву“. (М. Павловић, *Од Есклавоније ка Југославији*, 48; Р. Pisani, *La Dalmatie de 1797 à 1815*, Paris 1893).

⁶⁶ *La Gazette de France* 1808. године пише о Карађорђу веома ласкаво, наводећи да иако је реч о необразованој особи, његова храброст, јунаштво и честитост довели су до тога да се наметне за вођу малог балканског народа који се бори за слободу. (*Gazette de France*, février 1808, résumé dans le *Courrier de L'Europe*, le 11 février 1808).

⁶⁷ Д. Роксандић, „Радо Вучинић, изасланик српских устаника на двору Наполеона I“, у: С. Терзић (ур.), *Југословенско-француски односи*, Београд 1990, 56–66.

⁶⁸ А. Vorpe, *Documents inédits sur les relations de la Serbie avec Napoléon I*, Belgrade 1888; Ј. Žujović, *Influence intellectuelle française sur les Serbes: conférence faite à Paris le 8 mars 1918*, Vannes 1918, 11–12; П. Поповић, *Француско-српски односи за време првог устанка (Наполеон и Карађорђе)*, Београд 1933; В. Стојанчевић, „Српска национална револуција и обнова државе од краја XVIII века до 1839“, у: В. Стојанчевић и др, *Историја српског народа*, V–1, Београд 1994, 51; Д. Т. Bataković, "La France et la Serbie 1804–1813", *Balkanica*, vol. XXIX (1998), 117–157.

⁶⁹ Г. Јакшић, *Европа и васкрс Србије (1804 – 1834)*, Београд 1927; Г. Јакшић, В. Ј. Вучковић, *Француски документи о првом и другом устанку (1804–1830)*, Београд 1957; В. Поповић, *Источно питање*, Београд 1928; В. Стојанчевић, „Српска национална револуција и обнова државе од краја XVIII века до 1839“, 59–60; Р. Љушић, *Историја српске државности*, Књига 2, Србија и Црна Гора, Нови Сад 2001, 79.

⁷⁰ Гавриловић, *Исписи из париских архива: грађа за историју Првог српског устанка*, Београд 1904; Г. Јакшић и В. Вучковић, *Француски документи о Првом и Другом српском устанку*, Београд 1957.

се интересују за Србе у време грчког устанка и руско-турског рата (1829–1830). Истовремено, идеје Француске револуције постепено све дубље продиру међу Србе.⁷¹

Кнез Милош је у периоду склапања Једренског мира (1829) свој план о обнови српског царства, изнео у друштву француског грофа Адолфа Карамана (Adolphe de Caman), који је као посебан француски изасланик пропутовао Балкан.⁷² Ипак, француско интересовање за Балкан, а тиме и Србе, у периоду од 1815. до 1848. године није имало већи значај у француској спољној политици. Француска је у поменутом периоду започела упознавање Балкана и његових народа, а Срби су постепено упознавали и прихватили њену културу. Са оснивањем модерне српске државе и доласком образованих Срба из Аустрије и Угарске, шириле су се и идеје француског културног круга. Везивање Срба за идеје које је афирмисала Француска револуција остављало је дубоке последице на даљи развој српске државе и друштва.⁷³ Жеља и потреба да се политичко и друштвено уређење доведе у склад са основним одредбама *Декларације о правима човека и грађанина* провејавају већ у првом уставу Србије тзв. *Сретењском уставу* (1835), у коме се могу уочити одредбе ревидиране француске *Charte* (1830).⁷⁴ Писац Сретењског устава, Димитрије Давидовић, поштовалац француске уставности, на кога је утицало и учење Бенжамина Константа (Benjamin Constant), уноси француски дух у овај први српски уставни документ.⁷⁵ Гроф Боа ле Конт (Bois Le Comte), први француски званични изасланик у Србији, даје савете при изради Сретењског устава.⁷⁶

Након стицања аутономије Србије (1830), велике силе шаљу своје конзуле у Србију, па након Аустрије (1836), Енглеске (1837) и Русије (1838), то чини и Француска

⁷¹ Ж. Ђурић, *Народна сувереност и демократски преображај Србије у 19. веку Политичкоисторијска студија*, Београд 1999, 12–13.

⁷² Џ. Попов, "La France et la lutte de la Serbie pour l'indépendance d'état de 1830–1878", у: С. Терзић (ур.), *Југословенско-француски односи*, Београд 1990, 75–84 ; Р. Љушић, *нав. дело*, 78.

⁷³ Узроке брзог прихватања и ширења идеја Француске револуције међу Србима треба тражити у сличностима захтева Француске и Српске револуције 1804–1835. Српска револуција је имала сличан развој као и Француска револуција, од друштвених и политичких захтева на самом почетку до дубинског преображаја на крају револуције, односно упоредни ток социјалне и националне револуције. (Д. Т. Батаковић, „Француски утицаји у Србији 1835–1914. Четири генерације *Паризлија*“, 73–94; Исти, "Francuska revolucija. Predstave i tumačenja", *Vidici*, br. 1, Beograd 1990, 7–21; М. Ковић, "La Révolution française et l'élite serbe (1889–1935)", 187–204).

⁷⁴ Д. Т. Батаковић, „Француски утицаји у Србији 1835–1914. Четири генерације *Паризлија*“, 74.

⁷⁵ Ђ. Krstić, "Influence française dans législation civile de la Serbie", у: С. Терзић (ур.), *Југословенско-француски односи*, Београд 1990, 91–93 ; М. Svirčević, "La constitutionnalisme de Serbie (1835–1903): l'influence de Benjamin Constant", у: D. T. Bataković (dir), *La Serbie et France Une alliance atipique*, Belgrade 2010, 105–110.

⁷⁶ В. Стојанчевић, „Српска национална револуција и обнова државе од краја XVIII века до 1839“, *Историја српског народа*, V–1, 119, 144; G. Castellan, "Aux origines de l'établissement des relations diplomatiques entre la France et la Serbie", у: С. Терзић (ур.), *Југословенско-француски односи*, Београд 1990, 71–72; Џ. Попов, "La France et la lutte de la Serbie pour l'indépendance d'état de 1830–1878", 78.

(1839), која је за првог француског вицеkonzула одредила Франсоа Диклоа (François A. Duclos).⁷⁷ Већ у тренутку стицања аутономије Србије (1830), поред политичке заинтересованости Француске за Србију кнеза Милоша, а касније уставобранитеља, француске дипломате и пословни људи уочавају економски значај Србије.⁷⁸ Први Французи заинтересовани да се ставе у службу кнезу Милошу, Пјер Понсе (Pierre Poncet), апотекар, и Анри Шалет (Henri Charlotte), лекар, појављују се у Србији 1837. године.⁷⁹ Вероватно су и економски интереси, праћени политичким, утицали да се почетком 1839. године отвори и први француски конзулат у Србији.

Значајну улогу у остваривању веза француског и српског друштва имала је настава француског језика, јер је омогућавала остваривање везе ученог Србина са француском писаном мисли. Француски језик постаје обавезан предмет на Лицеју, касније Великој школи од 1839. године, када започињу систематичније набавке и преводјења француских књига.⁸⁰ Ипак, најзначајнији преносиоци француског утицаја у Србији били су тзв. „Паризлије“ („parisiens“), тј. део српског образованог грађанства, који је школован у Француској.⁸¹ Прво планско школовање српских студената отпочело је од јесени 1839. године, а стипендиста српске владе тзв. „благодетељанаца“, упућених на школовање у иностранство, годишње је било од 5 до 15, што за ондашњу Србију није било мало.⁸² Први државни стипендиста, који је био упућен у Париз (1841) био је Јован Мариновић, касније утицајни политичар и дуго година посебан изасланик за мисије у Паризу. За њим су у Париз као стипендисти стигли и Константин Николајевић и Филип

⁷⁷ Поменути француски дипломата је одмах по доласку у Србију очигледно развио живу дипломатску иницијативу, јер је већ у мају исте године организовао сусрет француских племића и кнеза Милоша. (АМАЕ, Turquie, v.9, 283; *Новине српске*, 28. јануар 1839; С. Попов, "La France et la lutte de la Serbie pour l'indépendance d'état de 1830–1878", 78 ; Lj. Aleksić-Pejković, "Politique et amitié dans les rapports franco-yougoslaves", у: С. Терзић (ур.), *Југословенско-француски односи*, Београд 1990, 339).

⁷⁸ G. Castellan, "Aux origines de l'établissement des relations diplomatiques entre la France et la Serbie", у: С. Терзић (ур.), *Југословенско-француски односи*, Београд 1990, 67–74.

⁷⁹ Други су тражили већу економску корист, па је тако кнезу Милошу 1838. године достављена понуда да се купе гвоздени пароплови ради извоза српске робе у Марсеј. Исте, 1838. године барон Кордон „државни инџинир Француске“ почиње радове на изградњи пута од Мироч планине ка поречкој реци. (АС, Књажеска канцеларија (1815–1839) [у даљем тексту: КК], Лекари и апотекари XVIII (1824–1839), бр. 188, 227; АС, КК, Неготинска нахија XIX (1825–1839), бр. 644).

⁸⁰ Први професор француског језика на Лицеју био је Алексије Околски, потомак једне од најстаријих племићких породица у Подолији. Мајка му је била кћи аустријског генерала Саве Продановића, а школовао се у Варшави. (М. Павловић, *Катедра за француски језик и књижевност*, Београд 2008, 75; П. Половина, С. Витановић, "Катедра за француски језик и књижевност", у *Сто година Филозофског факултета*, Београд 1963; П. Половина, *Француски уџбеници код Срба до 1914. године*, Београд 1964. (докторска дисертација)).

⁸¹ В. Павловић, „Српски студенти у Паризу 1839–1856“, *Историјски часопис*, 33 (1986), Београд 1987, 187–202; V. Pavlović, "Influence culturelle de la France en Serbie à l'époque des Ustavobranitelji", у: С. Терзић (ур.), *Српско-француски односи*, 103–111; Lj. Trgovcevic, "Les bursiers serbes en France de 1878 à 1914", *Revue d'Europe Centrale*, t.VII, № 1 (1999), Strasbourg 1999, 45–57; Јб. Трговчевић, *Планирана елита*, Београд 2003, 134.

⁸² Јб. Трговчевић, *Планирана елита*, 34–39.

Христић. Њима су се револуционарне 1848. године придружили: Димитрије Матић, Љубомир Ненадовић, Коста Цукић и Димитрије Црнобарац, а годину дана касније и Јеврем Грујић, Јован Ристић, Милован Јанковић и Миливоје Блазнавац. Поред стеченог стручног знања, њихов боравак у Француској утицао је и на њихово политичко образовање и ставове, које ће манифестовати по повратку у домовину. Пре свега, Срби школовани у Француској у току Револуције 1848/49. године, донели су „дух национализма и либерализма“ у отаџбину.⁸³ Са њиховим повратком у отаџбину започео је преображај српског друштва.

Француски политички кругови, свесни својих слабости и изолације, која је трајала и после Јулске револуције (1830), настоје да спрече друге велике силе (Русију, Аустрију, Пруску и Енглеску) да се окористе распадом Османског царства.⁸⁴ Стога, француски државници нису спремни да подрже револуционарне покрете на Балкану и било какву поделу турске територије. Ипак, француске дипломате показују економско интересовање за Србију и конзул Кодрика (Cordika) 1842. године разматра географски положај Србије као спону којом се повезују Црно Море и Медитеран са Централном Европом.⁸⁵ После неуспелих покушаја из доба Карађорђа, а потом и кнеза Милоша да се добије ослонац у Француској и тако одупре тежњама великих сила у суседству, први озбиљнији покушај се може сагледати у „Начертанију“ Илије Гарашанина из 1844. године.⁸⁶ Посредством кнеза Адама Чарториског (Adam Czartorzski) и његовог агента Фрање Заха (Frntišek Zach), Француска је постала посредан подстрекач и поборник првог писменог програма о независној јужнословенској држави са Србијом, као језгром националног окупљања.⁸⁷ Гарашанин у „Начертанију“, даје коначан облик пољско-француској иницијативи, прилагодивши план већ искристалисаним националним и

⁸³ В. Поповић, *Политика Француске и Аустрије на Балкану у време Наполеона III*, Београд 1925, 45; В. Павловић, "Influence culturelle de la France en Serbie a l'époque des Ustavobranitelji", у: С. Терзић (ур.), *Српско-француски односи*, Београд 1990, 103–111.

⁸⁴ М. S. Anderson, *The Eastern Question 1774–1923. A Study in International Relations*, London 1966; F.R. Bridge, Roger Bullen, *The Great Powers and the European States System, 1815–1914*, 1980; J. Baillou (dir.), *Les affaires étrangères et le corps diplomatique française, tome II (1870–1980)*, Paris 1984; J.-C. Allain, F. Autrand, L. Bely (dir.), *Histoire de la diplomatie française*, Paris 2005.

⁸⁵ У том периоду успостављене су и прве трговачке везе са Француском, које су пролазиле преко два основна правца са центром и раскрсницом у Београду, а истовремено је урађена и скица за трећи правац од Солуна ка Београду долином Вардара и Мораве. (S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 44–45).

⁸⁶ Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804–1914*, 47–48; В. Стојанчевић, М. Дашић (ур.), *Илија Гарашанин (1812–1874)*, Београд 1991; D. T. Bataković, "Ilija Garasanin's Nacertanije: A Reassessment", *Balkanica*, vol. XXV–1 (1994), 157–183.

⁸⁷ S. Champonnois, "Collaboration Franco Polonaise pour une politique chez les Slaves du sud 1840–1850", у С. Терзић (ур.), *Југословенско-француски односи*, Београд 1990, 94–102.

државним интересима Србије. Гарашанинов програм је подразумевао стварање независне државе Срба и Јужних Словена, пре свега, оних под Турском са Србијом на челу. Имајући у виду да Србија има посебан геополитички значај у односу на везу Османског царства са средњом Европом и да може бити језгро антируског и антиаустријског усмерења балканских народа, француска дипломатија, уз активно садејство пољске емиграције и помоћу Србије настоји да усмери и контролише национални развитак на Балкану.⁸⁸

Француски председник (1848–1852), а касније и цар (1852–1870), Наполеон III (Napoleon Luis Ch. Bonaparte) прокламовањем преуређења Европе на националној основи и увођењем „политике народности“ утицао је на дипломатска и политичка решења српских националних и државних интереса.⁸⁹ Посета Илије Гарашанина Паризу (1852), са циљем да новог француског цара упозна са српским националним циљевима и придобије за исте, као резултат имала је начелну наклоност француског владара.⁹⁰ Наполеон III је Србе узимао у своје дипломатске комбинације већином као средство тактике, која је осцилирала од антируске до антиаустријске и проиталијанске.⁹¹ Осим у усмеравању спољне политике Србије средином 19. века, Француска је утицала и на област организације војске и војне одбране у младој српској држави. У ту сврху из Париза у Београд, у специјалну мисију од 1853. до 1855. године, дошао је инжењерски капетан Иполит Монден (Hippolyte Mondain).⁹² Дошавши у Србију, док је Кримски рат још био у току, Монден је испитивао могућности њене одбране, тј. израду одбрамбених планова.⁹³ Овај први боравак Иполита Мондена у

⁸⁸ S. Champonnois, "Collaboration franco-polonaise pour une politique chez les slaves du sud 1840–1850", у: С. Терзић (ур.), *Југословенско-француски односи*, Београд 1990, 94–102; Љ. Алексић-Пејковић, „Балкан балканским народима – између легитимистичког и националног принципа“, у: С. Терзић (ур.), *Ислам, Балкан и велике силе (XIV–XX век)*, Београд 1997, 139–158.

⁸⁹ Љ. Алексић-Пејковић, „Француски утицаји у спољној и унутрашњој политици Србије за време Кримског рата (1853–1856)“, *Историјски часопис*, 11 (1960), 55–88; Иста, „Балкан балканским народима – између легитимистичког и националног принципа“, 139–158; J. P. T. Bury, *Napoleon III and the Second Empire*, London 1964; V. Pavlović, "L'alliance de fait contre le concert le européen La quête d'une alliance français en Serbie du XIXe et XXe siècle?", у: D. T. Bataković (dir), *La Serbie et France Une alliance atipique*, Belgrade 2010, 172–178.

⁹⁰ Г. Јакшић, „Састанак Илије Гарашанина и принца претседника Луја Наполеона“, *Политика*, 6–9. јануара 1934; D. T. Bataković, "La modèle français en Serbie avant 1914", 18–19.

⁹¹ Истовремено, оваква политика Француске је изазивала и неповерење Русије према Гарашанину, те је под њеним притиском смењен са водећег положаја у Србији. (В. Поповић, *нав. дело*, 24–69).

⁹² Д. Вуксановић-Анић, „Француске војне мисије у Србији 1853–1886 и питање народне војске“, у: С. Терзић (ур.), *Југословенско-француски односи*, Београд 1990, 120–128.

⁹³ Илија Гарашанин је упознао официра француске војске Иполита Мондена, приликом посете цару Наполеону III и издејствовао је одобрење француске владе и министра војног да се стави на располагање српској влади. Објава за пут „по отечеству“ Иполиту Мондену „чиновнику императорско-француског генералног за Србију конзулата“, задуженог за организацију српске војске одобрена је 1. јула 1853. године. Монден је пропутовао кроз Србију и поред недостатка било каквих карата, начинио добар војно-

Србији био је организован са циљем да у тадашњој антируској перспективи испита способност Србије за одбрану.

Париским миром (1856) руски протекторат над аутономијом Србије (од 1829. године) проширен је међународним јемством свих европских сила.⁹⁴ Активирање Француске у решавању Источног питања утицало је и да српска дипломатија ојача своје деловање у Београду и Паризу. Алекса Симић, министар иностраних дела, 22. марта 1855. године одобрава „незванични“ одлазак некадашњег првог српског државног стипендисте, Јована Мариновића у Париз.⁹⁵ Поред Мариновића, у овом периоду су политички и друштвено веома активни и други француски ђаци, а пре свих они који су се револуционарне 1848/49. године школовали у Француској. Либерали Јеврем Грујић, Милован Јанковић, као и они који су један део свог образовања, такође, изградили на француским узорима Димитрије Матић и Филип Христић, својим делима и личним иступима преносили су француски утицај у Србију. Средином 19. века у Србији се уочила потреба за бољим познавањем целокупне француске културе. Стога је настави француског језика придружена и настава француске књижевности.⁹⁶ У истом периоду се и Катедра француског језика, коју је водио професор Шарл Арен (Charles Arène), из гимназије преводи на Лицеј (1856) и учење француског језика добија још већи значај.⁹⁷

У току лета 1856. године, капетан Мишел Мањан (Michel Magnan), бродовласник и представник друштва *Матис, Мањан, Паро и Ко. (Mathiss, Magnan, Parot et Cie)*, као и један од агената француске обавештајне службе пловио је Савом и Дунавом.⁹⁸ Циљ ове пловидбе био је да се испитају услови за пловидбу и могућности успостављања трговинских веза између Француске и Кнежевине Србије. Мањан је стекао утисак да Србија поседује велика природна богатства и стога је успоставио контакте са

топографски опис и процену да би народна војска могла да окупи око 100.000. људи. Након ове мисије, Монден је помагао српској влади око школовања војних питомаца у Француској. (АС, Поклони и откупи [удаљемтексту: ПО] 13: 46, А. Карађођевић – Попечитељству финансија, Београд 19. јануара 1857; АС, ПО, бр. 22: 19, А. Карађођевић – Попечитељству финансија, 3. март 1858; G. Beis, "Analyse de la correspondance du consulat general de France à Belgrade (1er janvier 1855–31 decembre 1858)", у: С. Терзић (ур.), *Југословенско-француски односи*, Београд 1990, 112–119; Д. Вуксановић-Анић, *Стварање модерне српске војске*, Београд, 1993, 35; N. Rich, *Why the Crimean War?*, University Press of New England 1985).

⁹⁴ Чланови 28. и 29. Париског мировног уговора од 30. марта 1856. године се односе на Србију. (АМАЕ, Tratés, 18560010).

⁹⁵ АСАНУ, Стеван Книћанин, 705л/1839.

⁹⁶ М. Павловић, *Катедра за француски језик и књижевност*, 9–10.

⁹⁷ Љ. Матић, „Шарл Арен, професор на Великој школи“, *Летопис Матице српске*, књ. 457, св. 4 (1966), 557–572; V. Pavlović, "Influence culturelle de la France en Serbie a l'epoque des Ustavobranitelji", у: С. Терзић (ур.), *Српско-француски односи*, 105; М. Павловић, *Катедра за француски језик и књижевност*, 25.

⁹⁸ У. Татић, „Покушај успостављања трговинских и привредних веза између Француске и Србије (1858 – 1868)“, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 84 (2012), 65, 76.

најпознатијим српским трговцима. Убрзо је Мањан српској влади изнео предлог о успостављању две паробродске линије (на Дунаву и Сави), које су могле да резултирају бржим развојем српске привреде и слабљењем политичког утицаја Аустроугарске у Србији.⁹⁹ Министар финансија Јован Мариновић, Илија Гарашанин и Константин Николајевић подржавали су поменуте планове капетана Мањана, који су се вероватно након аустријске интервенције завршили без успеха. Поморци из Марсеља, као и произвођачи из Лиона и регије око Роне, у овом периоду показују интересовање за српску трговину и покушавају да је доведу у непосредну везу с Медитераном. Иначе, вредност извезене робе из Француске у Србију, иако није била знатна, достигала је средином 19. века око 150.000 франака.¹⁰⁰ Време снажније економске сарадње Француске и Србије је тек долазило, али су добре основе постављене већ средином 19. века.

Недуго након Париског мира, 1859. године рат за уједињење Италије, усмерио је српску политику ка гарантним силама, а пре свега Француској. Посебно када се на почетку сукоба створила слика да је Наполеон III спреман да помогне уједињење Италије по цену рата са Аустријом. У име старог кнеза Милоша, будући кнез Михаило Обреновић се упутио у европске престонице. У Паризу је боравио у другој половини априла 1859. године, где су га након пријема код Наполеона III „искрени и високостојећи пријатељи“ у Паризу саветовали да се „на сваки начин“ очува мир у Србији, избегну препирке са аустријским конзулом и прекине са страначким размирицама, те да ће српски захтеви о признавању наследства и иселења Турака имати подршку француске дипломатије.¹⁰¹ Српској делегацији у Цариграду 1860. године француски посланик Ла Валета (La Vallete) изнео је став да Француска нема у Србији ни политичких ни трговачких интереса.¹⁰² Кнез Милош је по повратку на престо (1859) одобрио концесију за експлоатацију Мајданпека на тридесет година, а закључен је Уговор о пловидби паробродима Дунавом и Савом између српске владе и Друштва Мањан, Бујон и Алфонс Конт и Ко. (*Magnan, Bouillon, Alphonse Conte &*

⁹⁹ Мањан је, између осталог, предлагао да поменуте пловидбене линије повежу сва важнија места у Кнежевини Србији, да цену превоза робе и путника одобрава српска влада, као и да у случају рата Србија може добити бродове на коришћење по „пријатељској цени“. Планирано је да се Кнежевина Србија обавезе да бесплатно уступи земљиште за изградњу радионице и да у периоду од десет година сваке године уложи 300.000. франака. (Г. Јакшић, В. Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила*, Београд 1963, 38; У. Татић, „Покушај успостављања трговинских и привредних веза између Француске и Србије (1858–1868)“, 67–69).

¹⁰⁰ А. Митровић, *Стране банке у Србији 1878–1914*, Београд 2004, 29.

¹⁰¹ Г. Јакшић, В. Ј. Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила (Први балкански савез)*, Београд 1963, 26.

¹⁰² В. Поповић, *нав. дело*, 79.

Со).¹⁰³ Капетан Мањан из Марсеља, поред поменутих послова (1860) добио је и одобрење кнеза Милоша за пренос пушака и машина за топљење олова из Француске за Србију.¹⁰⁴ Француска је трговинским уговором са Османским царством (1861) имала статус најповлашћеније нације, што се одражавало и на њен однос са Србијом. Економски утицај Француске на Балкану у овом периоду осећао се кроз учешће француског капитала у изградњи железница и испоруке војног материјала.¹⁰⁵

Јаче политичко присуство Француске у Србији оличено је у личностима Иполита Мондена и Огиста Дозона (Auguste Dozon). Некадашњи париски друг Јеврема Грујића и Милована Јанковића, дипломата и члан Француског института, Огист Дозон придодат је 1854. године на службу (без плате) конзулу у Београду Де Сегир-Диперону (de Seguir Diperon).¹⁰⁶ Касније је Дозон постао званичан француски дипломатски представник у Београду, где је био и у периоду два значајна догађаја српске историје: Светоандрејске скупштине (1858) и турског бомбардовања (1862).¹⁰⁷ О његовим бројним везама са ученим Србима и српским политичким круговима сведочи преписка са Вуком Караџићем, Илијом Гарашанином, Јевремом Грујићем и Стојаном Бошковићем.¹⁰⁸ Огист Дозон је отишао из Београда као дописни члан Друштва српске словесности (од 1862. године).¹⁰⁹ Везе са Србијом и Србима наставио је да негује и развија све до краја живота. По изгласавању Закона о народној војсци у септембру 1861. године, Иполит Монден, са чином пуковника, преузима положај првог министра

¹⁰³ Клод Бујон (Claude Bouillon) као управитељ *Друштва* с којим је српска влада склопила уговор није дошао у Србију у договорено време да преузме посао, већ је раскинуо уговор са *Ронским друштвом за пловидбу* и основао ново *Француско-српско друштво*, које је имало финансијских проблема и показало неочекивано слабе резултате у управљању српским рудним богатством. Због лошег управљања Мајданпеком причињена је штета од милион франака, а марта 1866. године Бујон је обавестио српску владу о раскидању уговора о концесији Мајданпека. (АС, Поклони и откупи [у даљем тексту: ПО], бр. 125: 151. АС, Државни Савет [у даљем тексту: ДС], бр. 651/1859; J. Ubicini, *Aperçu économique et statistique sur la Principauté de Serbie*, Paris 1867, 21–22; Д. Милић, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, Београд 1970, 55–59; Ф. Каниц, *Србија земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, књ. I, Београд 1985, 249–254; У. Татић, „Покушај успостављања трговинских и привредних веза између Француске и Србије (1858–1868)“, 76–84).

¹⁰⁴ АС, ДС, бр. 134/860.

¹⁰⁵ М. Vojvodic, "La Serbie et France: les relations économiques de 1896 à 1906", у: D.T. Batakovic (dirig.), *Une alliance atypique Les relations franco-serbes (1878–1940)*, Belgrade 2010, 147–150.

¹⁰⁶ Огист Дозон је поред дипломатске каријере, остварио значајне резултате у науци, а писао је и песме. Од 1841. године радио је у Министарству унутрашњих послова, а од 1845. године у Дирекцији за уметност (секција за историјске споменике). На Балкану је као дипломата, провео 30 година (у Београду, Мостару, Пловдиву, Јањини, Ларнаки и Солуну). (АМАЕ, Personnel 1er série, № 1361, Dozon Louis Auguste; М. Ибровац, „Огист Дозон”, *Зборник Филозофског факултета*, књ. 4, 2 (1959), 49–96).

¹⁰⁷ Кад је Конзулат наредне 1855. године подигнут на степен Генералног конзулата, Дозон је и званично постављен за *канцеларисту прве класе*. У време Светоандрејске скупштине и турског бомбардовања Београда, Дозон је вршио и послове који су били изнад његових формалних овлашћења.

¹⁰⁸ Део преписке се може наћи у Архиву Србије Збирка *Varia*, као и у личним фондовима: Јеврема Грујића, Илије Гарашанина и Стојана Бошковића а остатак је у приватном власништву Дозонових потомака. (АС, V, бр. 15).

¹⁰⁹ Архив САНУ, бр. 4064, Ј. Грујић – Српском ученом друштву, Париз 29. децембра 1890.

војног Србије (1861–1865). Иполиту Мондену кнез Михаило поверио је реорганизацију војске на француском узор организације.¹¹⁰ Монден је успео да донесе више прописа о устројству стајаће војске, оснује фонд за пензионисане официре и војнике, донесе прописе о регрутацији и оствари напредак у производњи наоружања. Мондену је у руковођењу српским министарством војске помагао Миливоје Петровић Блазнавац, бивши ученик Артиљеријске школе у Мецу.¹¹¹

Утицај који су у Србији имали Дозон и Монден, као и интересовање за Србију, које је повремено показивала Француска, делом је и последица активности српске државе код гарантних сила. Државном саветнику и некадашњем француском ђаку Јовану Мариновићу поверна је новембра 1860. године мисија да обиђе Беч, Петроград, Берлин, Париз, Лондон и Торино.¹¹² Мариновић је покушао да покрене питања о иселењу турског цивилног становништва и промени устава, а желео је и да сазна став, пре свега Русије и Француске, према догађајима на Апенинском полуострву и националном врењу на османским територијама у Европи. Меморандумом од 28. фебруара 1861. године понудио је француском министру спољних послова Едуару Тувнелу (Edouard Thouvenel) обавезу српске владе „да се привеже за великодушну и покровитељску политику“ Француске, да се под српску јурисдикцију ставе сви Турци настањени изван тврђава и призна право Србији да промени устав.¹¹³ Понуда за покровитељством није наишла на добар пријем у Француској. Тувнел је обећао подршку око иселења Турака, а за питање устава је саветовао да се не покреће. Истовремено, поручио је да српска влада неће имати моралну подршку Француске уколико се под дејством спољних утицаја уплете у неки сукоб.¹¹⁴ Крајем 1862. године, након турског бомбардовања Београда, у време док је у Србији министар војске био Иполит Монден, Француска је заузела умерен став у спору између Порте и Србије због преношења оружја.¹¹⁵ Исте, 1862. године Француска је пружила подршку за иселавање Турака из Србије, а потом 1867. године и подршку за иселавање преосталих турских

¹¹⁰ С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, Сабрана дела Слободана Јовановића, књ. 3, Београд 1990, 79.

¹¹¹ Блазнавац је наследио Мондена на челу Министарства војног, а после убиства кнеза Михаила Обреновића 1868. године, постаје први кнежевски намесник новом, малолетном српском кнезу Милану. (С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, Сабрана дела Слободана Јовановића, књ. 4, Београд 1990, 4; Д. Вуксановић-Анић, *Стварање модерне српске војске*, 61–74).

¹¹² Г. Јакшић, В. Ј. Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила*, 52.

¹¹³ *Исти*, 57.

¹¹⁴ *Исти*, 58.

¹¹⁵ У. Татић, „Став Француске према испоруци оружја Србији 1862. године“, *Војно-историјски гласник*, бр. 1 (2012), 21–35.

гарнизона у градовима Србије.¹¹⁶ Иако је подршка била повезана са циљем да се спречи оружана акција Србије и очува постојеће стање на европским територијама Османског царства, ипак, била је веома значајна. Посебно ако се има у виду да је у време италијанског и немачког уједињења европска дипломатија Источно питање гурнула у страну.¹¹⁷ Настојање великих сила Европе, а међу њима и Француске, да се одржи *status quo* на Балкану, није одговарало српским интересима. Српска држава се определила да настави реализацију свог циља ослобођења кроз стварање Првог балканског савеза (1866–1868). За Србију је у овом периоду било занчајан и позив да учествује на Светској изложби у Паризу 1867. године.¹¹⁸

Пораз Француске у рату са Пруском (1870–71) означава и почетак периода смањеног интересовања званичне француске државне политике за Источно питање, Балкан и Србију.¹¹⁹ Иако је Француска у периоду после слома (1871) била војно-политички ослабљена и међународно изолована, захваљујући свом економском и финансијском просперитету, још увек је велика сила вољна да заштити своје стечене позиције на Истоку.¹²⁰ Француска је у овом периоду, пре свега, показала интересовање за финансијска улагања у Османско царство и стање државних финансија, јер се због уложеног капитала плашила банкрота османске државе.¹²¹ Ослабљена након тешког пораза, у настојању да очува *status quo* и мир у Европи и уверана у неопходност очувања интегритета Османског царства, француска дипломатија улаже напоре да одврати Србију од револуционарних акција према Османском царству. До 1875. године турски државни дуг износио је 5,3 милијарде франака, од чега је чак 40% било француског капитала, а 35% енглеског. У оквиру *Banque Impériale Ottomane* (основане 1863) од укупног броја акција у рукама Енглеза било је 80.000, а у рукама Француза 50.000. и само 5.000. у турским рукама.¹²² Очување мира и постојеће равнотеже снага у Европи, уз све израженији француски економски интерес на Балкану, пресудно су

¹¹⁶ Ј. Милићевић, „Србија 1839–1868“, у: В. Стојанчевић и др, *Историја српског народа*, V–1, 295.

¹¹⁷ Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804–1914*, 71.

¹¹⁸ D. Milić, "Serbia's economic relations with European Countries until World War I", у: *Europe and the Serbs*, Belgrade 1996, 405.

¹¹⁹ R. Burnard, *La vie quotidienne de 1870 à 1900*, Paris 1947; J.P.T.Bury, *France 1814-1940*, London 1949; P. Renouvin, *Histoire des relations internationales*, t. VI-2 (1871–1914), t. VII (1914–1929), Paris, 1955–1957; F. R. Bridge, R. Bullen, *The Great Powers and the European States System, 1815–1914*, 1980.

¹²⁰ Љ. Алексић-Пејковић, „Француска и Италија и Други српско-турски рат 1877–1878. године“, 44.

¹²¹ В. Поповић, *нав. дело*, 163.

¹²² Постојала су и велика инвестициона улагања Француске у Турској и на Балкану. Најважнији подухват била је изградња железница, којој треба додати и француске трговачке интересе у Турској и стални пораст француско-турске робне размене. Економске интересе у Турској утицали су на очување Османске империје. (P. Renouvin, *нав. дело*, 64–78, о индустријализацији и економском развоју европских сила вид: C. Trebilcock, *The Industrialization of the Continental Powers 1780–1914*, London 1981).

утицали на формирање става Француске да је избијање српског устанка у Босни и Херцеговини (1875) преурањено.¹²³

Током Источне кризе, Француска је чврсто стајала на становишту да се очува географски интегритет Османског царства и да се побољша живот хришћана, како би се умирила Русија.¹²⁴ Министар спољних послова Француске Деказ (Decazes) лично је апеловао на кнеза Милана да Србија следи пример Француске и остане неутрална у руско-турском рату 1877. године, као и да се не отцепљује од Турске, као Румунија због „неизбежно фаталних последица“.¹²⁵ Стрепње у погледу новог непосредног ангажовања Србије ублажавају се октобра 1877. године након војне мисије француског капетана Д'Ормесона у Србији.¹²⁶ Француска је после Санстефанског мира марта 1877. године видела Србију у функцији антируског усмерења француске политике. Француска је Србији наменила улогу антибугарско-руског пункта на Балкану, јер су француски политичари нови руски програм устројства Балкана сматрали неприхватљивим. У перспективи, са изградњом железнице, Србија је за Француску била и потенцијални елемент антиаустријске преваге на Балкану.¹²⁷ Значајно је истаћи да је управо Француска својим гласом на Берлинском конгресу пресудила да се Врање припоји Србији.¹²⁸ Истовремено, као накнаду за пристанак на аустријску окупацију Босне и Херцеговине, Француска је добила одрешене руке у Тунису.

Одлукама Берлинског конгреса (1878) Србија је стекла независност, тако да односи две земље добијају нову димензију. У Паризу је отворено дипломатско представништво независне Србије, а за првог српског посланика у Паризу постављен је некадашњи француски студент и незванични дипломатски представник Јован Мариновић.¹²⁹ Након 1882. године и склапања Тројног савеза (Немачка, Аустрија и Италија), Француска се постепено приближава Русији, што утиче да интересовање и погледи на Балкан и Србе добијају нову димензију. У периоду блоковске поделе у 20. веку и напора Француске да заустави даље ширење Аустроугарске на Балкану и

¹²³ Љ. Алексић-Пејковић, „Француска и Италија и Други српско-турски рат 1877–1878. године“, Београд 2011, 44. (сепарат)

¹²⁴ Француска дипломатија настоји да се Србија уздржи од рата против Турске, односно после војног пораза Србије захтева повраћај стања и граница пре рата. (*Исто*, 46).

¹²⁵ *Исто*, 48.

¹²⁶ Иако српска војска представља добар материјал, француски изасланик сматра да још није спремна за акцију. Иначе, након пада Плевне, српско питање излази из значајнијих планова француске дипломатије. (*Исто*, 49).

¹²⁷ *Исто*.

¹²⁸ М. Самарџић, *Европа и обележавање граница Србије 1878–1879*, Нови Сад 2006, 40–53.

¹²⁹ АС, Министарство иностраних дела – Политичко одељење [у даљем тексту: МИД-ПО], 1879, П/3, ф П, дос. П, 118.

продора немачког блока на Блиски исток, примена принципа народности постаје све доминантнија оријентација француске спољне политике према Балкану и Србији.¹³⁰ Од почетком 1881. године француска дипломатија активно анализира проблем српске железничке мреже.¹³¹ Француски посланик у Београду Канкло (Canclaux), увиђајући да би „Кнежевина могла да постане значајно тржиште за Француску“, жали што се још није развио пут преко Солуна за развој тешњих економских веза Француске и Србије.¹³²

Између Краљевине Србије и *Генералне Уније (L'Union Générale)*, на чијем челу је био Ежен Бонту (Eugène Bontoux) потписан је уговор о изградњи железнице који је имао и додатни циљ да се за послове у Србији заинтересују велика европска, посебно француска предузећа, као што је *Француска источна компанија (Compagnie française pour le commerce des Indes orientales)*.¹³³ Иако је наредне 1882. године дошло до стечаја *Генералне уније* и хапшења Бонтуа у Паризу, Француска је, ипак, наставила да се у складу са Канкловим оценама интересује за Србију.¹³⁴ Француска је 1884. године склопила први државни зајам са Србијом у вредности од 40.270.000 франака код међународног конзорцијума, на челу са париским банком *Комтоар Д'Ескомт (Comptoir d'Escompte)*.¹³⁵ Србија је 1887. године добила француски, немачки и аустријски капитал у оквиру зајма названог „пољопривредни“ за дувански монопол.¹³⁶ Временом се француски капитал и финансије усмеравају ка јавним кредитима. Први зајам независне Србије, као и рударство (гвожђе у Мајданпеку, угаљ у Добри, бакар у Бору, а крајем 19. века и оснивање *Друштва за рударство и металургију – La Société minière et métallurgique*) постају доминатна подручја француског интересовања.¹³⁷

Са друге стране, закључивање уговора и стечај *Генералне уније* изазвао је прави потрес у Србији. Питање мита и корупције отворило се још 1881. године. Слободан

¹³⁰ Љ. Алексић-Пејковић, „Балкан балканским народима – између легитимистичког и националног принципа“, 142.

¹³¹ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, 86–95.

¹³² S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca*, 52–54.

¹³³ Канкло је био посебно задовољан потписивањем овог уговора јер је веровао да се њиме отвора повољна перспектива за утицај Француске у Србији. (DDF, I, 3, Canclaux à Barthélemy Saint-Hilaire, Belgrade, 6 février 1881; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 52).

¹³⁴ Бонту је поткупљивао српске политичаре из редова напредњака и радикала, а банкротству Бонтуа и Генералне уније снажно је утицало на политички живот у Србији. (Ч. Мијатовић, „Шта ја знам о давању железничке концесије Бонту“, *Политика*, 18–21. мај 1932; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, II, Сабрана дела Слободна Јовановића, књ. VIII, Београд 2005, 387–405).

¹³⁵ Остали чланови конзорцијума били су: Berliner Handelsgesellschaft, која је увела две банке из Берлина, једну из Франкфурта и једну из Хамбурга, као и бечку банку Oesterreichische. (А. Митровић, *нав. дело*, 82).

¹³⁶ S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 45.

¹³⁷ О француским улагањима у српске руднике вид: Д. Милић, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, Београд 1970.

Јовановић пише како је после говора радикалне опозиције јавност сматрала Бонтуа за аустријског агента, који је имао задатак да српске железнице доведе под аустријски утицај.¹³⁸ Пред крај 1889. године публикована је анонимна брошура „Бомбе“ у којој су наведене суме новца које је банка поделила људима од утицаја, како би био закључен уговор о зајму између *Генералне уније* и српске владе.¹³⁹ Краљица Наталија у својим *Успоменама* пише да је пре потписивања уговора краљ Милан имао неколико састанака са Еженом Бонтуом, председником *Генералне уније*, у чијој пратњи је био и виконт Д'Акур „Миланов пријатељ из провода у Паризу“.¹⁴⁰ Како је *Генерална унија* била „солидна и цењена банка и у великом делу заснована на капиталу француског племства и свештенства“, краљица Наталија је веровала да је краљ Милан понуду Бонтуа оценио као најповољнију и да други разлози нису постојали.¹⁴¹ Одлазак у стечај *Генералне уније* краљица Наталија доводи у везу са утицајем политике Француске Републике на поменути догађај и истиче, како је банка била „легитимистичка и верска, па ју је требало, уништити“.¹⁴²

Краљ Милан Обреновић, убеђени аустрофил и противник Русије, одгајан у Паризу и по личном уверењу космополита, настојао је да одржи добре контакте са Француском.¹⁴³ Иако је Аустрија, посебно након потписивања Тајне конвенције (1881) и трговачког уговора, имала велики утицај у Србији, у српском друштву постојали су и јаки француски утицаји.¹⁴⁴ *Паризлије* су почетком 80-их година 19. века, преузеле велику реформу политичког система у Србији, што се поклапа и са доношењем нових републиканских закона у Француској (1881).¹⁴⁵ Отуда и сличност између већег броја француских и српских закона, од којих су најзначајнији они о слободи штампе окупљања и удруживања. Доношење Закона о обавезном школовању (1882) у Србији, настало је као резултат тога што се министар Стојан Новаковић угледао на рад Жила Ферија (Jules Ferry) у Француској и усвојио француски систем образовања, а не

¹³⁸ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, II, 404.

¹³⁹ Аутор текста „Бомбе“ био је Таса Ђ. Ивковић, железнички чиновник. Навео је да су од Генералне уније новац, између осталих, примили „Бр. 1“, односно краљ Милан Обреновић, М. Пироћанац, тада председник владе, М. Гарашанин, министар унутрашњих дела и С. Новаковић, министар просвете. (Г. Јакшић, „Новчане невоље краља Милана“, у: *Из новије српске историје*, Београд 1953, 208).

¹⁴⁰ Н. Обреновић, *Моје успомене*, приредила Љ. Трговчевић, Београд 2006, 108.

¹⁴¹ *Исто*, 108–109.

¹⁴² *Исто*, 116.

¹⁴³ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, 199.

¹⁴⁴ Велико нерасположење српске елите, али и ширих слојева у Србији према Русији због Сан-Стефанског и Берлинског уговора, стварао је услове за јачање утицаја других држава. (D. T. Bataković, "La modèle français en Serbie avant 1914", 60–64).

¹⁴⁵ Д. Т. Батаковић, „Француски утицаји у Србији 1835–1914. Четири генерације *Паризлија*“, 84.

немачки.¹⁴⁶ Од значаја је и долазак Милутина Гарашанина, напредњака и некадашњег француског ђака интелектуално блиског француским доктринарима Роаје-Колару (Royer-Collard) и Франсоа Гизоу (François Guizot), на чело владе (1884–1887).¹⁴⁷

Срби школовани у Француској остваривали су велики утицај на развој политичког, економског и културног живота Србије.¹⁴⁸ Једна од најутицајнијих генерација политичара у историји Србије – радикали, у младости су били присталице Париске комуне, а временом су се преобразили у политичку странку по узору на европске радикалне покрете и спојили искуства локалне самоуправе са идеолошким поставкама француског радикализма.¹⁴⁹ Као идејно полазиште српских радикала узимају се изборни програм *Programme de Belleville* Леона Гамбете (Léon Gambetta) из 1869. године и Жоржа Клемансоа (Georges Clemenceau) из 1881. године.¹⁵⁰ Вођа Радикалне странке, Никола Пашић, током свог емигрантског периода након Тимочке буне радио је на стварању балканског савеза, који би био независан од Аустроугарске и Русије, а са ослоном на Француску.¹⁵¹ Уставна решења у Србији из 1888. године, а касније и она из 1903. године, била су мешавина француске парламентарне традиције (посебно око питања надлежности Скупштине) и британске парламентарне демократије, а један од њихових твораца био је париски доктор права, касније дипломата, министар спољних послова и председник владе Милован Миловановић.¹⁵² Радикална влада 1889. године још једном се угледала на Гамбетине поставке начела. Иако француски утицај у Србији није увек био очигледан, француске дипломате пред потписивање Француско-руског споразума (1893) закључују да међу носиоцима

¹⁴⁶ Исто, 85.

¹⁴⁷ Милутин Гарашанин, Милан Пироћанац, Павле и Војислав Маринковић, били су школовани на француским узорима, а њиховом интелектуалном кругу припадали су и Стојан Новаковић, Чedomиљ Мијатовић и Милан Кујунџић Абердар. (С. Јовановић, „Гарашанин Милутин“, у: С. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књ. 1, Сремски Карловци, Нови Сад 2001, 456–457; М. Јагодић, „Српски студенти у Паризу средином шездесетих година 19. века“, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 79/80 (2009), 79–80.

¹⁴⁸ Љ. Трговчевић, „Српска интелигенција у 19. веку – западни и источни утицаји“, у: С. Терзић (ур.), *Европа и Срби*, Београд 1996, 261–273; М. Kovic, "From Vienna to Paris: Serbian Elite between Central and Western Europe (1878–1914)", 53–60.

¹⁴⁹ М. St. Protic, "The French Radical Party Movement. Radical Party in Serbia: A Parallel Analysis of Ideologies", у: R. B. Spence, L. L. Nelson (ed.), *Scholar, Patriot, Mentor Historical Essays in Honor of Dimitrije Dordevic*, Boulder, New York 1992, 135–142; Ж. Ђурић (приређивач), *Српске политичке странке и покрети у 19. и 20. веку Устави, програми и статуту српских политичких станака до 1914. године*, Београд 2000, 8, 175–178, 185–188; М. Ковић, *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1914*, 120.

¹⁵⁰ М. St. Протић, *Радикали у Србији. Идеје и Покрет 1881–1903*, Београд 1990, 70–74.

¹⁵¹ Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804–1914*, 110.

¹⁵² Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, Београд 1962; Д. Т. Батаковић, „Француски утицаји у Србији 1835–1914. Четири генерације Паризлија“, 76–77.

политичког живота у Србији – радикалима имају највише пријатеља.¹⁵³ Француске интервенције у српском друштву од овог периода потицале су стога кроз сарадњу са вођама и идеолозима Радикалне странке, која је постепено освајала власт у Србији.

2.2. Интересовање Француза за Србију у 19. веку (до 1894)

Почетком 19. века вести о Србима долазиле су у Француску посредством информација везаних за Османско и Хабзбуршко царство.¹⁵⁴ Путници и пословни људи пролазећи кроз српске пределе ширили су слику Србије као егзотичне земље у сталној борби за ослобођење од османске власти, при чему је личност вође Првог српског устанка Карађорђа била посебно интересантна француској јавности. Независност Грчке, аутономија Србије, криза Османског царства и могућност поделе турске територије између Русије и Аустрије, Француску, изоловану после револуције, приморавају да се више заинтересује за догађаје на Балкану. Истовремено, од овог периода уочава се значајније интересовања француских научника, књижевника, уметника и публициста за Србију и Србе. Почетком 19. и у првој половини 19. века, француски интелектуалци, своје информације црпе из дела и превода српског народног стваралаштва немачких аутора.¹⁵⁵ *La Revue germanique*, као и други француски часописи, преузима текстове о Балкану из немачке и аустријских периодичних публикација. Поменуто, *La Revue germanique* 1829. године у два дела на француском језику публикује и изводе из *Српске револуције* Леополда Ранкеа.¹⁵⁶ Превод историје Србије на француски језик представљао је изузетак, јер су најчешће међу текстовима о Балкану, Србији и Србима на француском језику доминирали путописи.

Допринос буђењу научног интересовања за Србију и Србе пружила је 30-тих година 19. века књига писца и новинара Алфонса Роајеа (Alphonse Royer) *Aventures de voyage (Авантуре с пута)* у којој је значајна пажња посвећена сусрету са кнезом Милошем, опису Земуна и Београда и Првог српског устанка.¹⁵⁷ Касније су објављена

¹⁵³ АМАЕ, Correspondance politique, v. 13, № 80, Le Rapport, Patrimoine, 23 septembre 1892; Д. Т. Батаковић, „Француски утицаји у Србији 1835–1914. Четири генерације *Паризлија*“, 90.

¹⁵⁴ S. Sretenović, "Les philoserbs en France au temps du Royaume des Serbes Croates et Slovènes (1918–1929)", *Etudes danubiennes (Les relations Franco Yougoslaves dans l'entre-deux guerres 1918–1940)*, t. XXIII, № 1–2, (2007), 121.

¹⁵⁵ Д. А. Јањић, *Књижевна преплитања*, Београд 2011, 10.

¹⁵⁶ М. Павловић, *Од Есклавоније ка Југославији*, 82.

¹⁵⁷ A. Royer, "Visite au pacha de Belgrade et au knièze de Servie (août 1830)", *L'Europe littéraire*, Paris 1833; A. Royer, *Aventures de Voyage (Tableaux, récits et souvenirs du Levant)*, Paris 1837.

и предавања Алфонса Роајеа о словенским књижевностима, која нису била поуздана, али су иако на граници научног приступа, остварила снажан утицај на стварање слике Србије и Срба у Француској.¹⁵⁸ Од стицања српске аутономије, путописе убрзо смењују радови француских лингвиста, историчара и географа. Велики део ових радова био је посвећен историји Србије и њеној култури, односно народној јуначкој поезији и етничкој припадности Јужних Словена. Историја је била добар повод за шира филозофска, уметничка и политичка размишљања.

Катедра за страну књижевност у Паризу била је центар одакле су кренула прва озбиљнија научна интересовања за Србију и Србе. Наследник славног Клода Форијела (Claude Fauriel) на Катедри за страну књижевност у Паризу, Федерик Екоф (Frédéric Eicchoff) међу првима се заинтерсовао за Србе. У делу посвећеном историји језика и књижевности Словена, у трећем поглављу "Littérature serbe" („Српска књижевност“) Екоф пише о српском језику, књижевности и историји.¹⁵⁹ Екоф је српски језик сматрао као преовлађујући језик Јужних Словена настањених у Србији, Босни, Далмацији и једном делу Хрватске, што је касније имало велики утицај на генерације образованих Француза у разумевању идеје југословенства.¹⁶⁰ Дела поменутих аутора о Србији и Србима нису увек поуздана, али је њихов утицај, као главних обавештајних средстава у тадашњем француском друштву о Србији неоспоран. Она откривају француском читаоцу један „нови“ свет на Балкану. За Србију и Србе је значајно да, у време када се гради независност државе, не оспоравају националну посебност Срба и њихово право на независност у будућности. Истовремено, значајно је и да француски научници на Босну и Херцеговину, Далмацију и Црну Гору гледају као на неспорно српске земље.

Путовања, уобичајена међу припадницима француског високог друштва, а у периоду романтизма предузимана и као вид потраге за инспирацијом, водила су

¹⁵⁸ M. Pavlović, *Du regard au texte – Od pogleda do teksta*, Beograd 1983, 115–116, 357–358.

¹⁵⁹ Клод Форијел је у току зиме 1831–1832 на Сорбони држао предавања о српској и грчкој народној поезији. (G. F. Eicchoff, *Histoire de la langue et littérature des Slaves, Russes, Serbes, Bohêmes, Polonais et Lettons, considérées, dans leur origine indienne, leurs anciens monuments, et leur état présent*, Paris 1839; М. Павловић, *У двоструком огледалу француско-српске културне и књижевне везе*, Београд, 1996, 55–56, 64; Д. А. Јањић, *нав. дело*, 22; http://e-sapiens.fr/facultes/include/prof_facultes_1808_1880.htm#paris_1 (12.09.2011)

¹⁶⁰ Екоф је први означио прелаз у употреби француског назива за српски „serbeouservien“. Својим студентима предавао је о старој српској књижевности, боју на Косову 1389, *Хроникама Ђорђа Бранковића*, о Сими Милутиновићу Сарајлији, Вуку Караџићу, Доситеју Обрадовићу, дубровачкој књижевности и *Историји разних словенских народа* Јована Рајића. (М. Павловић, *Од Есклавоније ка Југославији*, 83).

припаднике образованих слојева француског друштва на Исток.¹⁶¹ Развој романтизма у Француској својим буђењем интересовања за необично, егзотично, непознато, фолклор и културе народа мање познатих Западу утицао је на почетку 19. века и на интересовање за српску народну поезију и боље познавање Срба. Проспер Мериме (Prosper Mérimée), романистичар „по склоности ка ретком, необичном и фантастичном, по интересовању за мале и мање познате народе, за егзотично, за фолклор и за „локалну боју“ инспирацију за своје стваралаштво пронашао је у српском народном стваралаштву.¹⁶² Када пише фантастичну литературу, Мериме се брижљиво обавештава и тражи проверене изворе, што је радио и за своје дело *La Guzla* (*Гусле*) 1827. године у оквиру којих је објавио наводне преводе народних песама Илирских провинција. Ерудит, историчар, етнолог, археолог, писац, преводилац и одличан цртач, Мериме се са српском народном поезијом сусрео захваљујући пријатељству са Клодом Форијелом, оснивачем француске компаристике и проучаваоцем превода новогрчке и српске народне поезије.¹⁶³ Мериме је поред дотадашњих резултата француске славистике, као и путописа који су објављени у Француској, делу дао лични печат уметника. Меримеове *Гусле* највећим делом садрже делове који нису српске народне песме, већ мистификовање.¹⁶⁴ Ипак, значајно су допринеле упознавању и популаризовању српске народне поезије у Европи. Проспер Мериме је уз Клода Форијела и књижевника и критичара Шарла Нодијеа (Charles Nodier) у романтичарским круговима Француске, као и у њеном друштвеном животу имао значајно место. Сусрети са истакнутим личностима омогућили су и преношење информација о Србији и Србима, односно превазилазили су постојеће баријере удаљености два народа.

Нодије се са српским и словенским народним стваралаштвом, прошлошћу и фолклором сусрео као библиотекар у Љубљани и уредник *Le Télégraphe officiel des Provinces illyriennes* (*Званични Телеграф Илирских провинција*), а превео је и *Хасанагиницу* на француски језик.¹⁶⁵ Нодије је у месту свог службовања пронашао и инспирацију за стваралаштво, стога је главни јунак романа *Jean Sbogar* (*Жан Збогар*) особа која потиче из Илирских провинција. Опевао је Нодије живот Јужних Словена као срећни живот изван цивилизације, што је посебно значајно јер су у доба владавине

¹⁶¹ О путовањима вид: Р. Н. Lacombe, *Voyage sur la carte en Italie, en Grèce, en Turquie, en Arabie, en Egypte et aux îles de la Méditerranée, contenant une description des principales villes, suivie d'un tableau indiquant leur distance de Paris et leur population*, Paris 1835.

¹⁶² М. Павловић, „Проспер Мериме и његове *Гусле*“, у: П. Мериме, *Гусле*, Београд 1991, 7.

¹⁶³ М. Павловић, *Од Есклавоније ка Југославији*, 125.

¹⁶⁴ М. Павловић, „Проспер Мериме и његове *Гусле*“, 21.

¹⁶⁵ М. Павловић, *Од Есклавоније ка Југославији*, 49.

Луја-Филипа (1830–1848) завладале идеје о надмоћи француске културе и обавези Француске да помогне просвећење других народа.¹⁶⁶ Земље истока и области насељене Јужним Словенима биле су плодно тле за ову „цивилизаторску мисију“ Француза. Романтизам је ширио мистификоване представе Јужних Словена, али је и поставио темеље научном приступу Србима. Француска славистика је захваљујући Меримеовом, Форијеловом и Нодијеовом стваралаштву добила снажани импулс из француских роматичарских кругова, да настави и увећа интересовање за Србе и Србију.

Предвод на француски језик српских народних песама Елизе Војар (Elise Voïart) у оквиру двотомне збирке *Les Chants populaires des Serviens* (vol. 2, Paris 1834) прошао је готово незапажено у тадашњој француској периодици и широј јавности. Ипак, захваљујући интересовању Алфонса Ламартина (Alphonse de Lamartine) пресудно је утицао на буђење интересовања појединих француских аутора за превођење српске народне књижевности и упознавања са српском културом. У време када су национални планови кнеза Милоша били познати у Француској (1829), Алфонс де Ламартин–интелектуалац, који је у себи спојио страст за књижевношћу и политиком, заинтересовао се за Србију.¹⁶⁷ Једна од највећих фигура француског романтизма путујући на Исток 1833. године прошао је кроз Србију о чему је оставио своје утиске у оквиру IV поглавља "Notes sur la Servie" („Белешке о Србији“) своје књиге *Voyage en Orient* (*Путовање на исток*).¹⁶⁸ Иако је *Српска револуција* Леополда Ранкеа била основни извор Ламартина за информације о пределима кроз које је прошао, његово дело је, ипак, пуно историјски нетачних података. У оквиру 35 страна "Notes sur la Servie" дошле су до изражаја Ламартинове симатије за српско питање.¹⁶⁹ У складу са романтичарском естетиком, Ламартин одушевљен жељом за независношћу Срба истиче храброст Карађорђа и Милоша. Ламартин је након првог путовања на Исток, постао политички активан у парламенту, у оквиру чега је посебну пажњу посветио анализи Источног питања. Стога се Срби помињу и у оквиру Ламартинових говора у Скупштини, публикованих у оквиру књиге *Vues, discourse, et articles sur la question*

¹⁶⁶ А. Вујовић, *Српско-француска сусретања*, Београд 2011, 50.

¹⁶⁷ Уз књижевну каријеру Ламартин у време Јулске монархије 1830. године започиње и своју политичку каријеру у оквиру које је од 1833. до 1851. године биран је за посланика. (С. Петровић, „Ламартиново путовање кроз Србију 1833. године“, *Српски књижевни гласник*, књ. XXX, св. 10 (1913), 756–766).

¹⁶⁸ А. De Lamartine, *Souvenirs impressions pensées et paysages pendant un voyage en Orient (1832–1833)*, Paris 1835; Џ. Попов, "La France et la lutte de la Serbie pour l'indépendance d'état de 1830–1878", 77; М. Todorova, *Imaginarni Balkan*, 143–144.

¹⁶⁹ Ламартин описује Ћеле-кулу, која је на њега оставила снажан утисак и романтичарски истиче како „историја овог народа треба да се пева, а не да се пише. То је поема која се још ствара“. (А. Ламартин, *Списи о Србима*, Београд 2006, 34).

d'Orient (Мишљења, говори и чланци о Источном питању).¹⁷⁰ Већ тада се надзиру и прве промене мишљења о Србији и Србима, до које је дефинитивно дошло након другог путовања на Исток 1850. године.

У *Nouveau voyage en Orient* (Новом путу на Исток), иако није прелазио преко српске територије, Ламартин пише са далеко мање похвала о Карађорђу и Милошу. „Античког патриоту“ и „Вашингтона ових шума“, како назива Милоша 1833–1834. године, након другог путовања назива „насилником“ и „егоистом“, а Карађорђе је оцењен још оштрије.¹⁷¹ Баношевић сматра да је ову промену могуће објаснити богатим поклонима (велико имање у близини Смирне), које је Ламартин добио од султана Абдул-Мецида или династичким борбама у Србији, које су подсећале на узурпирање власти Наполеона III у Француској 1851. године.¹⁷² Извесно је да је Ламартиново укључивање у државне послове, у којима су интереси Француске били приоритет, утицало на промене ставова. Ламартин приликом помињања Срба у осам томова, утицајне и читане, *Histoire de la Turquie* (Историје Турске), напушта своју ранију идеју о подели Турске, чак и између великих сила.¹⁷³ У својим каснијим текстовима Ламартин, дакле, не показује разумевање за српске интересе.

Ипак, за романтичара Ламартина српско народно стваралаштво и након другог путовања има велику вредност. Након повратка са првог путовања по Истоку, Ламартин је у књизи *Les Chants populaires des Serviens* (Словенске народне песме) Елизе Војар пронашао преводе српских народних песама, од којих је касније осам додао „Белешкама о Србији“.¹⁷⁴ У мотиву женске смрти зазиђивањем и снагом материнске љубави, који упућују на песму „Зидање Скадра“, Ламартин је пронашао инспирацију.¹⁷⁵ Интересовање за српско народно стваралаштво, оставило је трага у примени „словенске антитезе“ у оквиру поеме *La Chute d'un ange* (Пад једног анђела).¹⁷⁶ У Ламартиновим делима провејава аргументација која је више филозофска и књижевна, него историјска.¹⁷⁷ Ламартинови описи нису увек верни, непрецизан је у хронологији и

¹⁷⁰ A. De Lamartine, *Vues, discours, et articles sur la question d'Orient*, Paris 1840.

¹⁷¹ A. De Lamartine, *Nouveau voyage en Orient*, t. 1 et 2, Paris 1851–1853; J. Новаковић, „Предговор Ламартиново прозно дело: текстови о Србији и Србима“, у: А. де Ламартин, *Списи о Србима*, Београд 2006, 14.

¹⁷² Исто.

¹⁷³ М. Павловић, *Од Есклавоније ка Југославији*, 80–81.

¹⁷⁴ J. Новаковић, „Предговор Ламартиново прозно дело: текстови о Србији и Србима“, 12.

¹⁷⁵ А. Ламартин, *Списи о Србима*, 55.

¹⁷⁶ N. Banasević, "La Chute d'un ange et la poésie populaire serbe", *Revue des Etudes slaves*, t. XXXI, fasc. I-IV, Paris 1954, 34–38.

¹⁷⁷ J. Новаковић, „Предговор Ламартиново прозно дело: текстови о Србији и Србима“, 16.

транскрипцији властитих имена, а појављују се и противречна тумачења.¹⁷⁸ Поменуте чињенице не умањују информативни значај и утицај на француско јавно мњење Ламартинових мисли, посебно ако се има у виду његов значај као књижевника, као и његова државничка каријера и више издања поменутих књига.

Француски геолог и лекар Ами Буе (Ami Boué) по савету свог пријатеља из Беча Вука Караџића, долази у Србију 1836, 1837. и 1838. године у намери да започне проучавања Балканског полуострва.¹⁷⁹ Још приликом првог доласка Буе је упознао кнеза Милоша, а у пратњи кнежевог секретара Стевана Радичевића обишао је Авалу и Рудник.¹⁸⁰ На основу својих трогодишњих истраживања један од оснивача Географског друштва Француске – Буе је 1840. године објавио књигу *La Turquie d'Europe (Европска Турска)*, која је током 19. века била меродавни извор података о европским територијама Османског царства.¹⁸¹ Једно од ретких дела о Србији у овом периоду, а које се може окарактерисати као научно дело јесте географско-геолошки опис Србије Буеа у репрезентативном *Bulletin de la Société géologique de France (Билтен Геолошког Друштва Француске)*.¹⁸² Интересовање Ами Буеа за Србију проширено је низом радова из области геологије осталих области у којима су живели Срби (Косово и Метохија, Македонија, Босна и Херцеговина).¹⁸³ Буе се интересовао и за српску историју и књижевност, а превео је на француски и спис *Срби и Хрвати* Вука Караџића.¹⁸⁴ У научним круговима Буе је уживао углед најбољег познаваоца „Европске Турске“.¹⁸⁵ Посматрано са политичког аспекта Буе је први међу страним истраживачима уочио, описао и објаснио узроке тешког положаја хришћана, а посебно Срба под терором Турака и Албанаца.¹⁸⁶ Својим плодним радом Ами Буе је пробудио

¹⁷⁸ Карактеристично је да Ламартин на два места пружа потпуно различите податке о Карађорђу, као и да је поверовао у његово француско порекло. (Н. Банашевић, „Басна о француском пореклу Карађорђа“, *Филолошки преглед*, I-II, Београд 1976, 127–137).

¹⁷⁹ В. Стојанчевић, „Вуков пријатељ Ами Буе“, у: *Ковчежић Прилози и грађа о Доситеју и Вуку*, књ. 9, Београд 1971, 44.

¹⁸⁰ Буе је наставио путовање и обишао: Копаоник, долину Ибра, Косово и Метохију, Македонију, долину Вардара и Струме, Солун, а у повратку Ниш и Соко Бању. Друго путовање посветио је обиласку Смедерева, Мајданпека, Ниша и Лесковца, прешао у Бугарску, па обишао Косово, Скадар и југоисточну Босну. Подриње, Ваљево, Груза и Ибарска долина у Србији, као и Албанија, Епир, Тесалија, Македонија и Босна биле су на маршрути трећег путовања. Приликом наведених путовања Буе се више пута састао са кнезом Милошем. (*Исто*, 45–46).

¹⁸¹ A. Boué, *La Turquie d'Europe*, I–IV, Paris 1840.

¹⁸² A. Boué, "Serbie", *Bulletin de la Société géologique de France*, t. III (1835), 91–100.

¹⁸³ Године 1855. објавио је студију о рудницама Мајданпека, што се поклапа са улагањем француских инвеститора у Србију.

¹⁸⁴ Спис Вука Караџића је објављен у листу *Видовдан*, јула 1861. године, а превод Ами Буеа "Les Serbes et les Croates", у: *Mémoires de la Société de géographie de Genève*, t. IV (1864), 54–62.

¹⁸⁵ А. Белић, *Ami Boué et la question Macédonienne*, Paris 1918, 1.

¹⁸⁶ D. T. Bataković, "Les Français et la Vielle Serbie", С. Терзић (ур.), *Југословенско-француски односи*, Београд 1990, 138–150.

даља научна интересовања у Француској и Европи за Србију и Србе. Марија Тодорова сматра да је Буе и данас, и поред недостатака, један од најбољих извора информација о Балкану 19. века, као и да је значајано да је утицао на превазилажење „урођених или стечених предрасуда о отоманским Турцима и њиховим поданицима“.¹⁸⁷

Катедра за словенске језике и књижевност на *Collège de France* (Француском колежу) основана је 1840. године захваљујући залагању Адама Мицкјевича (Adam Mickiewicz).¹⁸⁸ Овим је институционализовано научно проучавање историје, традиције и културе Словена, међу њима и Срба. Мицкјевичева предавања штампана су 1845–1849. године, према стенографским белешкама под насловом *Les Slaves* (Словени).¹⁸⁹ Мицкјевич, један од најистакнутијих представника европског романтизма, већ од 16. фебруара 1841. године започео је предавања о српској поезији у оквиру свог курса о Словенима прогласивши српску народну поезију „највећом књижевном славом словенских народа“.¹⁹⁰ Поменути пољски песник и француски професор своје слушаоце, међу којима су били Сен-Бев (Sainte-Beuve) и Жорж Санд (George Sand) уводи у свет словенске књижевности. Интересовање за културу Срба код Мицкјевича побудио је циклус песама о боју на Косову, стога је настојао да састави косовску епопеју.¹⁹¹ Оснивач и први професор на Катедри за словенске језике и књижевност својим радом допринео је систематичнијем сагледавању питања и проблема везаних за Словене.

О династији Обреновића и Србији пре прве половине 19. века писао је члан Француске академије економиста Жером-Адолф Бланки (Jérôme-Adolphe Blanqui). На основу мисије обиласка европских територија Османског царства 1841. године у коју га је послао министар спољних послова Француске Гизо (Guizot) Бланки је објавио два дела у којима описује Србију и Обреновиће.¹⁹² Био је заинтересован за положај хришћана у оквиру Османског царства чему је посветио највећи део својих дела: *Voyage en Bulgarie pendant l'année 1841* (Пут у Бугарску у току 1841) и *La Turquie d'Europe* (Европска Турска). Уз историјски приступ приповедању о Србији и Србима, Бланки је у форми путописа презентовао и слику актуелног стања. Значајну пажњу

¹⁸⁷ М. Todorova, *нав. дело*, 145–146.

¹⁸⁸ Адам Мицкјевич, пољски књижевник, песник и борац за слободу Пољске, у периоду од 1840. до 1844. године предавао је словенске језике и књижевност на француском Колежу у Паризу. (М. Марковић, *Адам Мицкјевич и наша народна поезија*, Београд, 1934; Ђ. Живановић, *Мицкјевич и Његош*, Београд 1939).

¹⁸⁹ М. Павловић, *У двоструком огледалу*, 57.

¹⁹⁰ Д. Јањић, *нав. дело*, 19.

¹⁹¹ *Исто*, 27.

¹⁹² М. Павловић, *Од Есклавоније ка Југославији*, 92–93.

посветио је и опису чланова изгнане владарске породице Обреновић (кнежева Милоша и Михаила, кнегиње Љубице, Јеврема и Анке Обреновић). Иако, Бланки није увиђао јасну разлику између Срба и Бугара, значајна је његова подршка хришћанима (Србима и Бугарима) у заосталом Османском царству. Бланкијевим делом одржана је тек код Ламартина успостављена линија интересовања за Србију и Србе код француских научника, укључених у политички живот Француске. Истовремено, ово је једна од првих званичних научно-културних интервенција француске државе, која се определила да слањем научника у званичне мисије стекне информације о мало познатим пределима, државама и народима, међу којима су били и Срби.

Утицајна *Revue des Deux Mondes* имала је неколико истакнутих слависта који су се интересовали за словенски свет и публиковали текстове у којима су Србија и Срби били једна од тема. Ово интересовање у оквиру једног од најпрестижнијих часописа у Француској, који је међу својим читаоцима имао професоре, политичаре, дипломате и финансијере, додатно је подстакао период повећаног интересовања француских интелектуалних кругова за Балкан, Србију и Србе. *Revue des Deux Mondes* је међу својим сарадницима имала Сипријена Робера (Cyprien Robert), наследника Мицкјевича на Катедри за словенске језике и књижевност. У делу *Les Slaves en Turquie. Les Serbes, Monténégrins, Bosniaques, Albanais et Bulgares* (Словени у Турској. Срби, Црногорци, Бошњаци, Албанци и Бугари) публикованом 1844. године, Робер је изнео део својих предавања о српској народној поезији.¹⁹³ Први је међу француским славистима заговарао идеју о две врсте панславизма: руски и панславизам Словена под Хабзбуршком монархијом и Османским царством.¹⁹⁴ Један део поменуте Роберове књиге, под насловом "Les Serbes. Histoire du prince Miloch" није прошао без одјека у Србији. Робер је изнео виђење српске историје у доба кнеза Милоша, што је изазвало енергичан приговор кнеза Михаила Обреновића.¹⁹⁵ Кнез Михаило је сматрао да се Робер „није стидео да сакрије своју адвокатску мудрост под наличјем историка,

¹⁹³ Робер је предавао на Катедри од 1844. до 1875. године. Поменуто дело је поново штампано 1852. године у Француској, а преведено је и на немачки и италијански језик. М. Павловић, *У двоструком огледалу*, 58.

¹⁹⁴ С. Robert, *Les deux panslavismes situation actuelle des peuples slaves vis-à-vis de la Russie*, Paris 1849; J. Veyrenc, *Histoire de la slavistique française*, Wien OAW 1985, 247; <http://ebookbrowse.com/j-veyrenc-histoire-de-la-slavistique-francaise-wien-oaw-1985-pdf-d194171025> (12.12.2011.)

¹⁹⁵ Кнез Михаило је своје замјерке на ставове које је Робер изнео објавио под насловом: *Miloch Obrénovich, ou Coup d'œil sur l'histoire de la Serbie, de 1813 à 1839, pour servir de réponse à M. Cyprien Robert* (Paris 1850). (Ј. Живановић, „Неколико примечанија на књигу „Словени у Турској“ од Кипријана Робера“, у *Споменик СКА*, књ. 6, 1890; М. Павловић, *Од Есклавоније ка Југославији*, 90).

показујући само наличје предмета и лица која описује“.¹⁹⁶ Одговор кнеза Михаила Обреновића на нетачне податке и описе пре свега Милошевог карактера имао је за циљ да „освети част отаџбине“, а не само кнеза Милоша, за кога је његов син и српски владар кнез Михаило сматрао да је чинио греше у току владања.¹⁹⁷ Као да су Србији „од непроцењиве користи посете страних научара, који истражују и испитују поједине појаве у народу и њима упознају свет, који о Србији врло мало зна“, кнез Михаило је имао додатни мотив да одговори француском слависти.¹⁹⁸ Први српски образовани владар, кнез Михаило, увидео је важност објективне представе династије Обреновића, Србије и Срба у европској јавности, која је потом кроз текстове француских научника и публициста на прелазу два века дошла до пунијег изражаја.

Упоредо са наведеним делима, појављује се од почетка 19. века и велики број радова књижевног и путописног карактера, у којима се помињу Срби, пре свега, вожд Карађорђе и кнез Милош. Нека од тих дела могу се класификовати у дела романсиране историје, као што је дело *Le Berger-roi (Пастир–краљ)* ауторке Шарлоте Сор (Charlotte de Sor) из 1845. године. Књига је посвећена вођи Другог српског устанка, који је тада био у прогонству, кнезу Милошу и кнегињи Љубици.¹⁹⁹ Полазећи од интересовања за прозу и поезију Срба, аутори све више пажње посвећују историји Срба и тиме уносе научни приступ у своја дела. Професор стране књижевности у Рену, Гзавије Мармије, (Xavier Marmier) публикује дела у којима помиње Србију и Србе, а која су између књижевне форме путописа и мултидисциплинарног научног рада. Након три путовања на исток, Мармје објављује 1854. године путопис *Lettres sur l'Adriatique et le Monténégro (Писма о Јадрану и Црној Гори)* у коме долази до изражаја његово одушевљење српским јуначким песмама.²⁰⁰ Мармјево дело јесте једно од сведочанстава снажног развоја славистике у Француској. У центар пажње француске славистике уз преводе српских народних песама долази историја, што ствара простор за политичко-економске анализе међународног положаја Србије и Срба. Аутори се не ограничавају на територију Кнежевине Србије, већ пишу и посматрају шири простор почев од некадашњих Илирских провинција и интересују се за Србе од Јадрана ка унутрашњости.

¹⁹⁶ Милош Обреновић или Поглед на историју Србије од 1813–1839. године одговор г. Сипријану Роберу од Кнеза Михаила Обреновића, (превео: Ч, приредио: Н. Симић), Београд 1891, 10.

¹⁹⁷ Исто, 14.

¹⁹⁸ Исто, 80.

¹⁹⁹ М. Павловић, У доструком огледалу, 59.

²⁰⁰ С. Aumonier, Xavier Marmier. *Savie, son œuvre*, Besançon 1928; М. Павловић, Од Есклавоније ка Југославији, 95–96.

Нови талас појачаног интересовања француских интелектуалаца за Србију и Србе започео је у периоду док је Кримска криза била у пуном јеку. Огледа се у публикавању већег броја радова у оквиру француских елитних и стручних часописа: *La Revue d'Orient*, *La Revue des Deux Mondes*, *Le Journal des Débats* и *La Revue géographique*, као и у зачетку сарадње француских интелектуалаца са првом генерацијом српских интелектуалаца школованих у Француској. Едуар Лабуле (Edouard Laboulaye), члан француске Академије, професор права и политичар, објавио је похвални приказ *Српских народних приповедака* Вука Стефановића Караџића. Касније је Лабуле у својим радовима користио књигу *Slaves du Sud, ou le peuple Serbe avec les Croates et les Bulgares* (Јужни Словени или Срби са Хрватима и Бугарима) из 1853. године француских ђака Јеврема Грујића и Милована Јанковића.²⁰¹ Истовремено, француски историчар Жан Убисини (Jean Ubcini), сарађује са *La Revue d'Orient*, *La Revue des Deux Mondes* и *La Revue géographique*, у којима анализира балканска питања.²⁰² Убисини је 1854. и 1855. године објавио две књиге које се баве разрешењем Источног питања: *La question d'Orient devant l'Europe* (Источно питање и Европа) и *La Turquie actuelle* (Савремена Турска) у оквиру којих је писао и о Србима. Касније, 1864. године под псеудонимом *Un Serbe*, који јасно открива увећано интересовања за Србе, Убисини је објавио *Les Serbes de Turquie. Etudes historiques, statistiques et politiques sur la principauté de Serbie le Monténégro et les pays adjacents* (Срби у Турској. Историјске студије, статистике и политике у Кнежевини Србији Црној Гори и суседним земљама).²⁰³ Ово Убисинијево дело поред описа државног и друштвеног уређења Србије и Црне Горе и положаја Срба у Османском царству, у први план истиче анализу српског питања у оквиру Источног питања.²⁰⁴ Веће интересовање поменутих Француза и часописа, поред Кримског рата, резултат је и догађаја кроз које је пролазила Србија: бомбардовање Београда, питање иселавања Турака и потом нови курс српске политике који је повео кнез Михаило Обреновић.

²⁰¹ Реч је о делу: *Etudes contemporaines sur l'Allemagne et les pays slaves* (Савремене студије о Немачкој и словенским земљама) штампаном 1856. године. Лабуле је користио песме косовског циклуса као извор за писање српске историје средњег века, а ослањао се и на књигу Грујића и Јанковића. (М. Ибровац, „Лубуле Едуар“, у: С. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књ. 2, Сремски Карловци, Нови Сад 2001, 516; М. Павловић, *Од Есклавоније ка Југославији*, 101; М. Павловић, *У доструком огледалу*, 61).

²⁰² М. Павловић, *Од Есклавоније ка Југославији*, 103–104.

²⁰³ J. Ubcini, *Les Serbes de Turquie. Etudes historiques, statistiques et politiques sur la principauté de Serbie le Monténégro et les pays adjacents*, Paris 1865; Dušan T. Bataković, "Les Français et la Vielle Serbie", 141–142.

²⁰⁴ J. Ubcini, *Les Serbes de Turquie. Etudes historiques, statistiques et politiques sur la principauté de Serbie le Monténégro et les pays adjacents*, 21–24; Љ. Ристић, „Абдолоним Убисини о Кнежевини Србији“, у: Ј. Новаковић, Љ. Ристић (ур.), *Срби о Французима – Французи о Србима*, Београд 2015, 129–149.

Већ поменути Огист Дозон, поред своје дипломатске активности у Србији у периоду од 1853. до 1863. године, уз сарадњу са школованим Србима преводио је српске народне песме. Публиковао их у два наврата као: *Poésies populaire sserbes* (Српске народне песме) и *L'epopée serbe. Chants populaires héroïques. Serbie, Bosnie et Hertzégovine, Croatie, Dalmatie, Monténégro* (Српска епонеја. Народне херојске песме. Србија, Босна и Херцеговина, Хрватска, Далмација, Црна Гора).²⁰⁵ Дозон се интересовао за историју и културу Балкана, а посебно за српску епску поезију. Био је и члан Друштва српске словесности од 1862. године, а написао је и једну граматику српског језика.²⁰⁶ На основу тридесетогодишњег искуства са Балкана био је у прилици да се на изворишту упозна са српском културом и информације пренесе у своју отаџбину, посебно у зрелом добу своје каријере кад је био професор у *Школи источних језика* (*L'école des langues orientales*). Дозон је први спојио дипломатску и културну димензију интересовања француских интелектуалних кругова за Србију и Србе.

Од оснивања Катедре за словенске студије број научних радова посвећених Србима постаје све већи, а истовремено јавља се и зачетак интелектуалне и културне сарадње Француза и Срба. Дела настала до друге половине 19. века била су резултат приватне иницијативе и научне радозналости њихових аутора, који су у том периоду били обузети романтичарским идејама и питањима постојања или стварања нација. Интересовању француских интелектуалаца и публициста за Србе значајан допринос дали су и српски интелектуалци, највише они школовани у Француској. Образовани на француским узорима, добри познаваоци француског језика публиковали су књиге и радове на страним језицима и актуелизовали интересовање за Србију и Србе. Француску јавност са Србима и Србијом упознао је и лист *La Liberté*, који је излазио у току 1864. и 1865. године. Главни уредник поменутог листа био је Владимир Јовановић, аутор *Политичког речника* (књ. I–IV, Нови Сад, Београд 1870–1873), насталог по узору на *Dictionnaire général de la politique* (vol. I–II, Paris 1863).²⁰⁷ Генерација српских либерала школованих на начелима француске културе започела је динамичније

²⁰⁵ A. Dozon, *Poésies populaires serbes*, Paris 1859; Исти, *L'epopée serbe. Chants populaires héroïques. Serbie, Bosnie et Hertzégovine, Croatie, Dalmatie, Monténégro*, Paris 1888; Исти "Rapports sur une mission littéraire en Macédoine", *Extrait des Archives des missions scientifiques et littéraires et littéraires*, t. 1, 3e série, 1873; Исти, "Excursion en Albanie", *Bulletin de la Société de géographie*, juin 1875, 21; Исти, *Bŭlgarski narodni pesni: chansons populaires bulgares*, Paris 1875.

²⁰⁶ М. Ибровац, „Огист Дозон“, *Зборник Филозофског факултета у Београду*, књ. IV–2, 1959, 49–96.

²⁰⁷ О животу и стваралаштву Владимира Јовановића, као и о његовом пријатељству са француским професором Едгаром Кинеом (Edgard Quinet) и утицајима на његов политички и професионални рад вид: Д. Т. Батаковић, „Владимир Јовановић: Идеолог либерализма у Србији“, *Нова српска политичка мисао*, бр. 2–3, Београд 1998, 235.

успостављање веза и сарадње са својим француским колегама. Поменуто је отварало врата већем присуству информација о Србима у француској стручној, као и широј јавности.

Школа за источне језике (*L'École spéciale des langues orientales vivantes*) у Паризу, уз Катедру за словенске језике била је центар окупљања научника и публициста који су истраживали Балкан, Србију и Србе. Од седме деценије 19. века професори Сорбоне део својих интересовања усмеравају ка Јужним Словенима. Међу њима посебан значај за афирмисање словенских тема и изучавање српске историје, традиције и културе припада Лују Лежеу.²⁰⁸ Активно је учествовао у раду славистичких студија у угледној *Школи за источне језике* у Паризу, где је од 1873. године започео наставу српског језика.²⁰⁹ Овим је Леже поставио нове основе интересовања француске науке за Србе крајем 19. и у првим деценијама 20. века. О његовим интересовањима, активностима и делима у којима је писао о Србима више пажње посветићемо у даљем тексту, али је потребно нагласити неколико Лежеових студија. Реч је о *Les Slaves du Sud et leur civilisation* (*Јужни Словени и њихова цивилизација*), *Le Monde Slave* (*Словенски свет*) и *La Save, le Danube et le Balkan, voyage chez les Slovènes, les Croates, les Serbes et les Bulgares* (*Сава, Дунав и Балкан, путовање код Словена, Хрвата, Срба и Бугара*), којима је Леже увео француске интелектуалаце, као и ширу јавност у систематично и свеобухватно проучавање света Словена на Југу.²¹⁰ Посебан значај је да су поменуте студије настале у периоду када се Србија кретала ка независности и у првим годинама независности, као и да Леже први међу француским интелектуалцима напушта везивање Срба и Србије само за Османско царство и цивилизацију коју је оно донело у овај део Европе. Леже показује интересовање за историју и културу Словена, за њихове особености и специфичности, за разлике и сличности између појединих јужнословенских народа, чиме ствара простор за афирмисање идеје јужнословенског уједињења у Француској.

У периоду након немачког и италијанског уједињења и Француско-пруског рата, објављена су дела бројних француских интелектуалаца, која полазе од преиспитивања положаја и утицаја Француске у међународним односима посебно након пораза (1871) и пажњу усмеравају ка Балкану. Догађаји се посматрају кроз призму француских

²⁰⁸ J. Veyrenc, *Histoire de la slavistique française*, Wien OAW 1985, 247; <http://ebookbrowse.com/j-veyrenc-histoire-de-la-slavistique-francaise-wien-oaw-1985-pdf-d194171025> (12.12.2011.)

²⁰⁹ М. Павловић, *Од Есклавоније ка Југославији*, 114.

²¹⁰ L.Léger, *Les Slaves du Sud et leur civilisation*, Paris 1869; Исти, *Le Monde Slave*, Paris 1873; Исти, *La Save, le Danube et le Balkan, voyage chez les Slovènes, les Croates, les Serbes et les Bulgares*, Paris 1884.

интереса и призму међународних односа и положаја Француске. Страх од немачке моћи, дакле, није захватио само политичке и дипломатске кругове, већ и интелектуалну елиту Француске. Када је реч о односу француске јавности према догађајима на Балкану за време Источне кризе (1875–1878), потребно је имати на уму да је усмеравање пажње на ово подручје интензивније у периоду затишја на унутрашњем плану (пролеће 1876, пролеће и крај 1877).²¹¹ Стога је за српске интересе веома важно да у Француској постоји и малобројна група интелектуалаца, писаца и публициста, која се изјашњава за рушење Османског царства, а у прилог будућности балканских народа. Међу њима се нашао и књижевник Виктор Иго (Victor Hugo), који је у свом чланку *Pour la Serbie (За Србију)* мотивисан идеалима правде, слободе и општег цивилизацијског напретка, подржавају борбу Словена на Балкану, независно од општих политичких и финансијских интереса Француске.²¹² Игоово интересовање за Србију једним делом последица је његових ранијих уметничких интересовања. Француски романтичари, а пре свега Нодије, утицали су на настанак неких Игоових песама и употребу словенске антитезе у збирци *Les Orientales (Оријенталке)*.²¹³ Песма *Le Danube en colère (Разљућени Дунав)*, која говори о два симбола хришћанског Земуна и исламског Београда, из поменуте збирке, била је све до краја 19, а делом и почетком 20. века цитирана у делима путописаца, књижевика и уметника који су пролазили кроз Београд и о томе остављали краћа или дужа сведочанства.

У осмој деценији 19. века Срби или Србија постали су теме публикација, чији су аутори припадали високим политичким и дипломатским круговима Француске. Некадашњи француски дипломата у Тангеру и универзитетски професор књижевности у Стразбуру, Монпељеу и Паризу – Сен Рене Тајандије (Saint-René Taillandier) објављује 1872. године *La Serbie au XIXème siècle. Kara-George et Miloch (Србија 19. века. Карађорђе и Милош)*.²¹⁴ Потом, секретар Леона Гамбете, велики присталица Драјфуса, који је био пореклом из богате и утицајне јеврејске породице, Јозеф Рејнаш (Joseph Reinach), публикује 1874. године *La Serbie et Monténégro (Србија и Црна Гора)*.²¹⁵ Рејнаш је три пута посетио Србију, а потом и публиковао поменуто дело у

²¹¹ Љ. Алексић-Пејковић, „Француска и Италија и Други српско-турски рат 1877–1878. године“, 53.

²¹² V. Hugo, "Pour la Serbie", *Le Rappel*, 29 août 1876; M. Ibrovac, "Victor Hugo et les Serbs", *L'Echo de Belgrade*, 19 juin 1935, 2–4; М. Павловић, *Од Есклавоније ка Југославији*, 70.

²¹³ М. Павловић, *Од Есклавоније ка Југославији*, 60–61.

²¹⁴ Већи део Тајандјеове књиге прво је публикован у оквиру *La Revue des Deux Mondes*, t. LXXVIII – LXXXI (1868–1869), а 1887. године књигу је под насловом *Србија од устанка на дахије 1804. до Једренског мира 1830.* на српски превео Никола С. Јовановић Американац. (М. Pavlović, *Du regard au texte – Od pogleda do teksta*, 181, 419–420; М. Павловић, *Од Есклавоније ка Југославији*, 136–138).

²¹⁵ ANF, F/7/160001/1, Dossier Reinaach; J. Reinach, *La Serbie et Monténégro*, Paris 1974.

коме се преплићу његова интересовања за историју и народну књижевност, а посебно косовски циклус и културни развој Срба (оснивање Друштва српске словесности, Народног позоришта и сл).²¹⁶ Песме и приче су му средство којим описује менталитет Срба и народне обичаје, а у оквиру француског часописа *L'Revue politique et littéraire* серијом чланака публикованих 1879. и 1880. године осврнуо се и на Источно питање.²¹⁷ Наука је уз политику била професија и пријатељу кнеза Алексе Карађорђевића Гастону Томсону (Gaston Tomson), који је касније је био и министар француске морнарице (од 1905. до 1908. године).²¹⁸ Томсон, иначе припадник француских радикала у *L'Herzégovine* (Херцеговина) из 1875. године уз историјски приступ теми посветио је пажњу Херцеговини у време избијања устанка и показао интересовање за свакодневни живот становника.²¹⁹ Француски књижевник, историчар, преводилац и дипломата Адолф д'Аврил (Adolphe d'Avril), након прикупљених информација током своје мисије у Босни (1855), следећи Мицкјевичеву замисао о састављању косовске епопеје, објављује преводе српских песама о Косовском боју 1868. године *Бој на Косову* (*La bataille de Kosovo*).²²⁰ У време када је настала поменута збирка превода, Аврил је обављао значајну функцију француског представника у Дунавској комисији. Касније, 1876. године Аврил је под псеудонимом *Cyrille* објавио путопис *Voyage sentimental dans les pays slaves. Dalmatie, Monténégro, Herzégovine, Croatie, Serbie, Bulgarie, Galicie, Bohême, Slovénie* (Сентиментално путовање у словенске земље. Далмација, Црна Гора, Херцеговина, Хрватска, Србија, Бугарска, Галиција, Бохемија и Словенија). Од овог периода све до смрти (1904) Аврил је наставио да пише дела у којима је спајају свој касноромантичарски занос са интересовањем за прошлост и садашњост Јужних Словена. Код свих наведених аутора, дипломата и писаца приметно је да се временом удаљавају од интересовања за народну књижевност, традицију и историју Срба и посвећују пажњу Србима који су њихови савременици.

²¹⁶ Своје утиске са путовања публиковао је 1879. године под називом *Voyage en Orient* (Путовање на Исток). (Б. С., „Рајнаш, Јозеф“, у: С. Станојевић, *Народна енциклопедија Српско Хрватско Словеначка*, Загреб 1929, 659).

²¹⁷ М. Павловић, *Од Есклавоније ка Југославији*, 141.

²¹⁸ Исто, 142.

²¹⁹ G. Tomson, *L'Herzégovine*, Paris, 1875.

²²⁰ Адолф д'Аврил био је од 1849. до 1866. године запослен у Политичкој управи Министарства спољних послова Француске. У оквиру својих дипломатских активности као члан француске мисије на Истоку (1854–1856) у јесен 1855. године провео је један период у Босни. Од краја 1866. године био је генерални конзул у Букурешту, као и француски представник у Дунавској комисији (1868). Дипломатску каријеру завршио је као посланик у Чилеу. (М. Ибровац, „Аврил Барон Адолф д'“, у: С. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књ. 1, Загреб 1925–1929, 6; М. П., „Француско-југословенске везе“, у: *Енциклопедија Југославије*, 4, Загреб 1987, 247; М. Павловић, *Од Есклавоније ка Југославији*, 125; Д. А. Јањић, *нав. дело*, 27).

Берлински конгрес и стицање независности Србије 1878. године, утицали су на потребу да се о новој држави на Балкану прикупи што више актуелних података и информација. Интересовање за историју Србије и области на којима су живели Срби постепено и у таласима смењује појачано интересовање за информације о политичким, друштвеним, економским и културним догађајима, појавама и процесима. Једно од ретких дела, које у овом периоду пружа општу историју народна на Балкану јесте *L'histoire de L'Empire Turc (Историја Турског царства)* А. Ла Жонкјера (А. La Jonquière).²²¹ Аутор је у оквиру историје Османског царства приказао и историју Срба и Србије од Косовског боја до Берлинског конгреса, у првом издању, односно до Првог балканског рата у касније публикованом трећем издању књиге. Иако значајно, поменуто дело остало је усамљен облик изношења информација о Србима крајем 19. века. Француски интелектуалци који не припадају уско научним круговима већ су остварили своје каријере у оквиру државног апарата и тиме стекли нове мотиве интересовања за Србију и Србе.

У току Српско-бугарског рата (1885) у Србију је у специјалну мисију француске државе дошао потпоручник де Шоле (de Cholet), који је поред Србије обишао и Балкан и као резултат 1887. године написао *La guerre serbo-bulgare (Српско-бугарски рат)*.²²² Ово је било прво дело једног француског војног стручњака које је као тему имало српску борбену спремност, наоружање и начин ратовања. Прве испоруке француског наоружања Србији, као и настојања Француске да се у целости, након пораза 1871. године, врати на европску дипломатску сцену биле су посредни подстицаји да се појави једно овако дело. Све до сада поменуто сигнализира да су књижевне и историјске теме у делима француских интелектуалаца у последње две деценије 19. века изгубиле примарну позицију пред политичким, економским и војним темама о Србији и Србима. Рене Мије (René Millet), бивши француски дипломата у Београду, уз дипломатску каријеру посветио се и писању. У *La Revue des Deux Mondes* у наставцима током 1891. године објављује своје успомене са Балкана под насловом *Souvenirs des Balkans. De Salonique à Belgrade et du Danube à l'Adriatique (Успомене са Балкана. Од Солуна до Београда и од Дунава до Јадрана)*. Историја, географија, геологија, религија и карактеристике балканских народа представљене су француским читаоцима описане речима француског дипломате, кога су посебно занимали економски аспекти ширења

²²¹ А. La Jonquière, *L'histoire de L'Empire Turc (Историја Турског царства)*, Paris, 1881, 1887², 1914³.

²²² Д. Вуксановић-Анић, *Стварање модерне српске војске*, 110–112.

француског утицаја на простору Балкана.²²³ Своја интересовања у поменутом смеру, Мије је исказао и у оквиру коауторског дела *Le commerce français en Orient. La Serbie économiæ et commerciale* (Француска трговина на Истоку. Србија, економија и трговина).²²⁴ Економске прилике и друштвена кретања у Србији биле су главна тема поменуте књиге, која је анализирала француску трговину и улагања у Србију до 1891. године, као и могућности развоја даље сарадње у време када се Француска политички повезивала са Русијом, којој је давала зајмове и са којом је развијала живу сарадњу. Могуће да је француско-руско повезивање појачало и економска интересовања француске на Балкану, што се уз све јаче присуство француских пословних људи у Србији, може препознати и кроз књиге као што су напред наведене Мијеове.

Интересовање француских научника и публициста за Србе и Србију започело је као појединачно интересовање путника, пустолова и ентузијаста. Романтизам и интересовање за далеко, непознато и мистично створили су простор за изучавање српске народне поезије. Оснивање Катедре за славистику дало је подстицај научном проучавању историје и културе Срба. Од Кримског рата Срби и Србија постају теме бројних публикација које су уско повезане са међународним догађајима, а пре свега решавањем Источног питања. Од Берлинског конгреса дипломатско-политички и финансијски кругови француског друштва показују појачану потребу за актуелним информацијама о Србији. Стога у последњим деценијама 19. века, поред дела историјског или уметничког карактера о Србији и Србима, код француских аутора политичке и економске теме добијају на значају. Француски часописи *Le Journal des Debats*, *La Revue des Deux Mondes* и *La Revue de Paris* својим високообразованим читаоцима презентују текстове бројних научника, политичара и дипломата, који са различитих аспеката, од политичких преко економских и културних, пишу о Србима и Србији. Касније је већина радова публикована у посебне књиге, које су утицале на генерације Француза. Крајем 19. века првобитно романтичарско интересовање француских интелектуалних и политичких кругова за српску књижевност и средњовековну историју заменило је интересовање за савремене политичке, друштвене и економске прилике на Балкану у контексту међународних односа и интереса Француске. Поменуто интересовање француских интелектуалаца утицало је на

²²³ R. Millet, *Souvenirs des Balkans. De Salonique à Belgrade et du Danube à l'Adriatique*, Paris 1891; М. Павловић, *Од Есклавоније ка Југославији*, 168.

²²⁴ R. Millet, H. De Torcy, *Le commerce français en Orient. La Serbie économiæ et commerciale*, Paris 1891.

дефинисања ставова у француској јавности, а посредно и у уобличавању француско-српских односа.

3. Француски и српски интелектуалци (1894–1914)

3.1. Француска држава, друштво и интелектуалци од 1894. до 1914. године

3.1.1. Француска држава и друштво

Пораз Француске у рату са Пруском 1871. године, оставио је велике последице на унутрашњу и спољашњу политику Француске до краја 19. века, као и почетком 20. века.²²⁵ Поред обавезе да исплати ратну одштету уз присуство немачких трупа на својој територији, Француска је изгубила и део територије.²²⁶ Развој индустрије, пољопривреде и саобраћаја, као и ширење финансијског пословања и новчаног тржишта, временом су ојачали међународну позицију Француске. Стога су се Французи посветили свом унутрашњем уређењу и *Законом о организацијама јавне власти* Француска је правно постала република.²²⁷ Истовремено, Француску је захватио процес лаизације, а у узбурканом политичком животу Француске допринос лаизацији образовног система пружио је републиканац и поборник колонијалног експанзионизма Жил Фери (Jules Ferry).²²⁸ Колонијална политика већег ангажовања у Тунису, Египту и Индокини била је „средство за оживљавање француске енергије и за давање новог

²²⁵ J.-M. Mayeur, *La vie politique sous la Troisième République 1870–1940*, Paris 1984, 27–34; M. Winock, *La France politique XIXe–XXe siècle*, Paris 2003, 80–82.

²²⁶ Џ. Робертс, *Европа 1880–1945*, Београд 2002, 18–30.

²²⁷ Привредни полет у Француској довео је до пораста политичке моћи буржоазије. У војсци и дипломатији аристократија по пореклу задржала је утицај, као и у Народној скупштини, залажући се за чврст друштвени поредак (тзв. *ordre morale*). Средња класа грађана чинила је већину друштва, а мањину у Скупштини и са њима је у циљу одбране републике сарађивала економски, друштвено и политички нејединствена крупна буржоазија. Земља је добила ново уставно уређење изабром три органска закона, а републикански режим се учврстио 1879. године избором за председника Републике Жила Гревија (Jules Grévy). (M. Levy Leboyer (dir.), *La position internationale de la France. Aspects économiques et financiers XIXe–XXe siècles*, Paris 1977; J.-M. Mayeur, *нав. дело*, 47–52, 57, 58–63; M. Winock, *La France politique XIXe–XXe siècle*, 85–86).

²²⁸ Фери је 1882. године добио борбу за лаизацију школства. (С. Јовановић, „Жил Фери“, *Српски књижевни гласник*, нова серија, књ. XXXVIII, св.1 (1933), 12–16; J.-M. Mayeur, *нав. дело*, 71. M. Winock, *La France politique XIXe–XXe siècle*, 94–96).

империјалног поноса“.²²⁹ Ипак, пораз Француске у Индокини, одбијање да заједно са Енглезима интервенише у Египту једине су значајније активности на спољном плану. Мистериозна смрт републиканца и истакнутог говорника Леона Гамбете (Léon Gambetta) 1882. године, радничко незадовољство, захтеви синдиката за допуштањем политичке делатности утицали су на нестабилност Француске.²³⁰ За повратак на утицајније место у европској политици Француској је била потребна свеукупна стабилност.

Године 1887. наступило је ново раздобље немира у Трећој Републици, које је по генералу Жоржу Буланжеу (Georges Boulanger), министру рата, добило назив „буланжизам“.²³¹ Ратоборни националиста и пропагатор реванша Немачкој, добија на значају приликом инцидента у коме је немачка полиција ухапсила једног полицијског инспектора у пограничном простору на француској територији. Буланже је предлагао војну акцију против Немачке и услед великог незадовољства Француза политичким и економским приликама стекао је подршку и популарност.²³² Пензионисан и искључен из армије, Буланже је под паролем „Распуштање, Ревизија!“ формирао превратнички *Национални комитет*, у коме је био активан шовиниста и антисемита Пол Дерулед (Paul Déroulède).²³³ Након насиља над републиканцима у току митинга у Неију радикали и социјалисти су затражили одлучније кораке против Буланжеа.²³⁴ Забрањен је рад *Лиге патриота* (*Ligue des Patriotes*) и покренут процес одузимања посланичког имунитета Буланжеу, који је побегао у Белгију.²³⁵ Пораз буланжизма смирио је политичке сукобе у Француској и створио простор за наставак реформе образовања, слободу штампе и синдикалног организовања, међутим, настављено је и убрзано смењивање влада.²³⁶ У последњој деценији 19. века у Француској се појавио покрет

²²⁹ A. Dž. P. Tejlor, *Borba za prevlast u Evropi 1848–1918*, Sarajevo 1968, 279.

²³⁰ Лидер левог крила републиканске демократије, Гамбета, противио се колонијалној експанзији Француске и залагало за унутрашње уређење државе. Приликом избора 1881. године, радикали Жоржа Клемансоа тражили су ревизију Устава тј. Орлеанских закона и укидање Сената, одвајање цркве од државе и скраћивање војног рока, а и Гамбета је изнео нови програм, у коме је захтевао примену Конкордата Наполеона I и папе Пија VII из 1801. године, чиме је свештенство поштовано, али обавезано да служи држави. (J-M. Mauguier, *нав. дело*, 73, 95; Ц. Робертс, *нав. дело*, 171).

²³¹ J-M. Mauguier, *нав. дело*, 115–135.

²³² Буланже је након жестоке антивладине акције, именован за команданта 13. армијског корпуса у Клермон Ферану, а о његовој популарности сведочи грандиозни испраћај у Паризу и Лиону. (J-M. Mauguier, *нав. дело*, 124; M. Winock, *La fièvre hexagonale Les grandes crises politiques 1871–1968*, Paris 1999, 117–119; 122–123).

²³³ Пол Дерулед, новинар националистичког опредељења, 1882. године основао је Лигу патриота, а познат је и по збирци родољубивих песама *Chants du Soldat*. (Ц. Робертс, *нав. дело*, 172–174).

²³⁴ M. Winock, *La fièvre hexagonale Les grandes crises politiques 1871–1968*, 126–127.

²³⁵ J-M. Mauguier, *нав. дело*, 131.

²³⁶ Од пада Тирове владе 1890. смењују се: Фрејсине, Лубе (1892), Рибо (1892), Дипи (1893), Казимир-Перије (1893), Дипи (1894), Рибо (1895), Леон Буржоа (1895), Мелин (1896), Брисон (1898) и Шарл

анархизма. Након што су анархисти 24. јула 1894. године усмртили умереног левог републиканца и председника Француске Сади Карноа (Sadi Carnot), донет је *Закон против злочиначких и терористичких аката*.²³⁷

Историју Француске на прелазу два века обележила су два кључна догађаја: потписивање споразума са Русијом и Афера Драјфус. Савез са Русијом био је присутан у политичким плановима свих француских влада после пораза 1871. године и уједињења Немачке, а посебно од Берлинског конгреса 1878. године. Русији су биле неопходне велике економске инвестиције за изградњу железница, друмских, речних и поморских комуникација и индустријских предузећа, као и модернизацију оружаних снага. Француска је имала новца и политичку потребу да се због осећаја сталне немачке претње приближи Русији и уложи средства за јачање њене војне моћи.²³⁸ После вишегодишњих покушаја Русија је новембра 1888. године, закључила свој први зајам у Француској.²³⁹ Марта 1890. године Русија није обновила *Уговор о реосигурању* са Немачком, а октобра исте године појавили су се први знаци стварања француско-руске „срдачне антанте“.

Руски министар Николај Гирс (Николáй Кáрлович Гирс) у пролеће 1891. године залагао се за ближе политичко повезивање Русије и Француске, стога је августа 1891. године у Паризу потписан тајни политички споразум, нека врста „консултативног пакта“.²⁴⁰ Војни врх Русије инсистиро је августа 1892. године да буде потписана и војна конвенција, којом су Руси издејствовали француску помоћ у случају аустроугарског напада, а Французи општу мобилизацију уколико би било која потписница била нападнута од Тројног савеза. Искључивање страних предузимача из грађења Транссибирске железнице, експлоатација каспијске нафте, руско-немачки трговински преговори и одбијање давања зајма Русима од стране француских финансијских кругова, подстакнутих од моћних Ротшилда незадовољних руским царским указом о забрани насељавања Јевреја у великим руским градовима, онемогућили су да споразум одмах заживи. Царински рат на релацији Русије и Немачке

Дипија (1898). Министри су бирани из редова тридесетак личности тадашње политичке сцене Француске, при чему је њихова заједничка карактеристика неодлучност и борба против клерикализма. (M. Winock, *La France politique XIXe–XXe siècle*, 96).

²³⁷ Одредбе Закона примењене су августа 1894. године у Процесу тридесеторици због „злочина речи и пера“, што је изазвало реакцију јавности. (M. Leymarie, *De la Belle Époque à la Grande Guerre 1893–1918. Le triomphe de la République*, Paris 1999, 94–95).

²³⁸ M. Leymarie, *нав. дело*, 28–53.

²³⁹ Од Banque de Paris et Pays-Bas Русија је позајмила 500 милиона рубаља са каматом од 4% и реалном емисијом од 86%, а потом је уследила серија руских зајмова, чији је укупан износ 1891. године достигао 2 милијарде франака. (Ц. Робертс, *нав. дело*, 129).

²⁴⁰ D. Lejeune, *La France de la Belle Époque 1896–1914*, Paris 1997, 83–84.

средином 1893. године, утицао је на ратификацију Руско-француске војне конвенције 27. децембра 1893. године са руске, а јануара 1894. године са француске стране.²⁴¹ Овим је споразум Русије и Француске прерастао и званично у политичко-војни савез. Русија је приступила савезу у жељи да олакша свој финансијски положај, а француски интерес је био побољшање међународне позиције. Велика Британија је 1902. године одустала од своје дугогодишње политике „сјајне изолованости“, стога је 1904. године склопљен *Entente Cordiale* између Велике Британије и Француске. Развој међународних догађаја утицао је на то да Велика Британија и Русија закључе уговор о савезништву 1907. године, чиме је образована *Велика антанта*.²⁴² Подела на два блока сила – Антанту и Алијансу (Тројни савез Централних сила) овим је била завршена и сваки наредни сукоб између чланица два блока могао је да изазове рат европских размера.

Париска опера у част Француско-руског споразума (1893)

²⁴¹ М. Leymarie, *нав. дело*, 240.

²⁴² А. Дž. Р. Tejlor, *Borba za prevlast u Evropi 1848–1918*, 306–323; А. Момбауер, *Узроци Првог светског рата*, Београд 2013, 10–11.

На прелазу два века политички, друштвени и културни живот Француске узнемирила је афера Драјфус.²⁴⁴ Јавни живот Француске у овом периоду обележила су јавна окупљања и протести, што се пренело на учесталу оштру критику и коментаре у штампи. У току афере, која је у таласима неколико година потресала Француску, друштво се поделило на драјфусовце – демократско и либерално грађанство и антидрајфусовце – клерикално, екстремно националистичко и антисемитско крило.²⁴⁵ Афера Драјфус отпочела је као другоразредни догађај војне шпијунаже у корист Немачке, за коју је осумљичен и ухапшен Јеврејин из Алзаса – капетан Алфред Драјфус (Alfred Dreyfus). Француска војска је уживала велики углед у друштву, стога је очување угледа војске постала главна премиса истраге.²⁴⁶ Војни суд 19. децембра 1894. године је отпочео судски процес за издају отаџбине и шпијунажу. Иако доказа Драјфусове кривице није било, осуђен је на депортацију на карибско Ђаволје острво. Антисемитска и клерикална јавност била је одушевљена, а чинило се да је остали део друштва равнодушан, међутим Драјфусова породица и пријатељи покрећу приватну истрагу која показује да осуђени није крив.²⁴⁷ Резултати приватне истраге узбуркали су јавни живот Француске, покренули образоване људе да јавно изнесу своје ставове и унапредили моћ јавне речи.

²⁴³ *Le Petit Journal*, № 513, 28. octobre 1893.

²⁴⁴ J. Reinach, *Histoire de l'affaire Dreyfus*, I–VII, Paris 1901–1911; E. Cahm, *L’Affaire Dreyfus*, Paris 1994; V. Duclerc, *L’Affaire Dreyfus*, Paris 1994; M. Leymarie, *нав. дело*, 98; M. Winock, *La fièvre hexagonale Les grandes crises politiques 1871–1968*, 141–191.

²⁴⁵ M. Rebérioux, *La République radicale? 1898–1914*, Paris 1975, 29–34.

²⁴⁶ Ц. Робертс, *нав. дело*, 68.

²⁴⁷ Након две графолошке анализе, од којих је прва показала да рукопис није Драјфусов, а друга није могла да пружи поуздану процену, судско веће није дозволило још једну анализу папира. Откриће приватне истраге да је шпијун у Генералштабу Француске мађарски гроф Естерхази није променило одлуку власти јер би ово сазнање нарушило углед војске. (M. Winock, *La France politique XIXe–XXe siècle*, 227–242).

Међу људима активним на пољу књижевности, уметности и културе који су се укључили у давање оцене афере *Драјфус* истакао се писац Емил Зола (Émile Zola). У радикалском листу *L'Aurore* (*Зора*) под управом радикала Жоржа Клемансоа (Georges Clemenceau), Зола је јануара 1896. године објавио писмо шефу државе Феликсу Фору (Félix Faure), под називом „Оптужујем“ („J'Accuse“).²⁴⁹ У писму Зола оптужује војно судство, генерала Мерсијеа (Auguste Mercier), графологе, судске експерте, као и неке друге војне органе, за скривање истине и удар на демократска начела републике, и правду. Овај Золин иступ подигао је велику реакцију јавности, покренуо образоване људе – интелектуалце да се активније укључе у јавни живот, а истовремено је подстакао противречне коментаре и талас демонстрација у Француској.²⁵⁰ У Француској је дошло до поделе на два острашћена политичка табора: антидрајфусовце, које је предводила Деруледова *Национална лига* и драјфусовце, противнике политичке и духовне реакције (демократе, републиканци, радикали и социјалисти).²⁵¹ Председник Француске Емил Лубе (Émile Loubet) залагао се за обнављање процеса Драјфус, што је узроковало да Деруледова *Национална гарда* крене ка Јелисејској палати. Стога се француски председник Лубе обрачунао са Лигом, а након неколико поновљених суђења Драјфус је новембра 1903. године ослобођен кривице.²⁵²

На прелазу из 19. у 20. век француска влада коју је предводио Валдек-Русо (Pierre Waldeck-Rousseau) у унутрашњој политици наставила је да спроводи започету борбу против клерикализма и решава социјалне проблеме. Талас штрајкова приморао је владу да дефинише социјалну политику која би ублажила класне супротности, али је ипак већу пажњу посветила верској политици. Драјфусова афера унела је „сукоб између републиканског идеала и утицаја клера“ у политички живот Француске.²⁵³ Овим је верско питање постављено у средиште сукоба француских странака. Захтев Валдек-Русоове владе био је да се црква строго придржава *Конкордата* из 1801. године, те да се не уплиће у државне послове. Како се у току Драјфусове афере испољило агресивно

²⁴⁸ Émile Zola, "J'Accuse...!", *L'Aurore*, le 13. janvier 1896.

²⁴⁹ Zola *l'autre visage*, *Magazine littéraire*, № 413, Paris octobre 2002; М. Ковић, *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1914*, 54–56.

²⁵⁰ Због рушења угледа армије и угрожавања њеног морала, Зола је осуђен на годину дана затвора, због чега се склонио у Енглеску, а потом је под неразјашњеним околностима преминуо 1902. године. (М. Rebérioux, *нав. дело*, 37; М. Winock, *La Belle Époque La France de 1900 à 1914*, Paris 2006, 78–86.)

²⁵¹ М. Winock, *La fièvre hexagonale Les grandes crises politiques 1871–1968*, 168–174.

²⁵² Дерулед и његови најближи сарадници ухапшени су у децембру 1899. године и осуђени на затворске казне и прогонства. (*Drayfusards! Souvenirs de Mathieu Dreyfus et autres inédits presentes par Robert Gauthier*, Paris 1965).

²⁵³ Р. Renuouvin, *Европска криза и Први свјетски рат*, Zagreb 1965, 63.

држање верских конгрегација, донет је *Статут* којим су ограничене могућности њиховог деловања.²⁵⁴ Наредна влада, коју је предводио социјалиста Камб (Émile Combes) донела је *Декрет* (27. јануара 1902. године), којим је забранила рад женских основних школа под патронатом цркве, што је водило новој лаизацији школског система.²⁵⁵ Иако је Ватикан оштро реаговао, Камб је уз подршку социјалисте Жана Жореса (Jean Jaurès) предложио потпуно одвајање цркве од државе.

Значајнија промена у француској унутрашњој политици догодила се почетком 1905. године, када је на чело владе дошао Морис Рувије (Maurice Rouvier), заступник финансијског капитала и државне бирократије. У јеку Прве мароканске кризе која је утицала на дефинисање француске спољне политике у унутрашњем животу и даље је било актуелно питање верске политике.²⁵⁶ На општим парламентарним изборима маја 1906. године победили су радикали и „непослушни“ социјалисти, „независни“ и „уједињени“ (жоресисти) и што је омогућило да председник француске владе постане интелектуалац активан у афери *Драјфус* радикал Жорж Клемансо.²⁵⁷ Иако се Клемансо посветио радничком питању (скраћивању радног времена, праву на одмор, заштити на раду, здравственој заштити, уговорима радника и послодаваца) талас штрајкова преплавио је Француску. Након Клемансоове оставке 1908. године социјалиста Аристид Бријан (Aristide Briand) формирао је нову владу која је покушала да реши социјално незадовољство, али без већих успеха.²⁵⁸ Унутрашња политичка нестабилност у Француској настављена је и у предвечерје Првог светског рата (1914–1918) и утицала је на обликовање њене међународне позиције. Међустранички сукоби и брига за „лаичку одбрану“ од 1911. године су одлазили у други план пред осећањем опасности, које је доминирало у међународним односима.²⁵⁹ Избор Рејмона Поенкареа (Raymond Poincaré) за председника Француске 1913. године и спровођење *Закона о три године*, којим је премијер Луј Барту (Jean Louis Barthou) продужио војни рок били су знаци победе „патриотске струје“ у унутрашњој политици Француске и зачетка *réveil national*.²⁶⁰ Од почетка 20. века до почетка Великог рата у Француској је смењено девет

²⁵⁴ Социјалисти и леви републиканци тражили су њихову забрану, али је одлучено да се дозволи деловање верским удружењима регистрованим код Државног савета. (M. Leumarie, *нав. дело*, 119–123).

²⁵⁵ Усвојен је и Закон о конгрегацијама (28. априла 1904. године), чији први члан гласи да је образовање свих врста и свих нивоа верских организација у Француској забрањено. (D. Lejeune, *нав. дело*, 55; M. Winock, *La France politique XIXe–XXe siècle*, 160).

²⁵⁶ P. Renuouvin, *нав. дело*, 65.

²⁵⁷ T. Samuël, *Clemenceau Le combattant*, Paris 2008.

²⁵⁸ C. Bellon, *Briand L'Européen*, Paris 2009.

²⁵⁹ P. Renuouvin, *нав. дело*, 68.

²⁶⁰ Поенкаре је од 1887. године ушао у политичке воде, као посланик округа Меза (Meuse), а касније од 1903. до 1913. године био је и сенатор истог округа. Министар просвете Француске био је 1893. и 1895.

влада што је сведочанство изузетне политичке нестабилности извршне власти. Ова нестабилност дефинисала је правце спољне политике Француске, посебно у сфери њених односа са великим силама, као и на формулисање њене политике према малим народима.

3.1.2. Француска интелектуална сцена у епохи империјализма

Међу грађанским и политичким идеологијама до краја 19. века у теорији и пракси већине европских земаља, либерализам је све до Првог светског рата успевао да очува предност над другим идејним правцима. Опште право гласа, мере државне контроле над капиталом и интервенција у односима рада и капитала у циљу очувања социјалног мира, брига за стандард живота грађана, брига за образовање, здравство и друга социјална питања постулати су либерализма пред крај 19. века.²⁶¹ Реформисани либерализам, широко отвара врата слободама говора и организовања, а прихвата и подржава империјалистичке циљеве својих држава.²⁶² У Француској, као и у другим водећим земљама епохе империјализма, крупни капитал, катедре универзитета, штампа и политичке странке, постају носиоци и преносиоци реформисаних либералних идеја. Ренувен је нагласио како је „осећај за правду и смисао за независност појединца“ део културне баштине Француске, као и да „закупљеност материјалним проблемима не спречава масу да сачува склоност за ентузијазам“.²⁶³

Позитивистички детерминизам и позивање на природне науке у објашњавању човека биле су током последње деценије 19. века оспораване, али и утицајне у француском академском животу. Као „резидуални позитивизам“ био је заступљен у стваралаштву филозофа и лексикографа Емила Литреа (Émile Littré), књижевног критичара Емила Фагеа (Émile Faguet), социолога Емила Диркема (Émile Durkheim) и филозофа Алфреда Фујеа. У политици Жила Ферија, као припадника Тенове (Hippolyte Taine) и Ренанове (Ernest Renan) генерације, позитивистичке идеје су нашле своју практичну примену.²⁶⁴ Фери је током 70-тих и 80-тих година био на челу десног крила

године, а министарством финансија управљао је у два наврата: 1894–1895 и 1906. године. Био је министар спољних послова: 1922–1926, а председник најдуже владе у историји Француске Треће Републике тзв. владе Народног јединства: 1922–1924 и 1926–1928 године. (А. Дž. Р. Тејлор, *Borba za prevlast u Evropi 1848–1918*, 427; F. Roth, *Raymond Poincaré, un homme d'État républicain*, Paris 2000).

²⁶¹ Р. Ренуовин, *нав. дело*, 17; М. Пери, *Интелектуална историја Европе*, Београд 2000, 372, 382–387.

²⁶² Ц. Робертс, *нав. дело*, 263–267.

²⁶³ Р. Ренуовин, *нав. дело*, 63.

²⁶⁴ Е. Ренан, *Qu'est-ce qu'une Nation?: et autres écrits politiques*, Paris 1996; G. Lescuyer, *Histoire des idées politiques*, Paris 2001, 444–449; М. Ковић, *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1914*, 19–21, 35–37.

републиканске станке тзв. „опортуниста“, чиме је у политичку праксу увео идеје вере у култ прогреса и противљење продору маса у политику. Лишавање утицаја цркве у науци и школском систему за Ферија је био пут прогреса. Као министар просвете 1882. године почео је да спроводи школске реформе, које су подразумевале обавезно, бесплатно и световно школство. Доведена је у питање традиционална настава и истицана потреба за применом активне методе, а школство је усмерено ка образовању грађанина, развоју световних моралних вредности и патриотизма.²⁶⁵ Под школством коме је Фери дао значајни печат образована је генерација француских интелектуалаца утицајна у друштвеном животу у периоду до Првог светског рата. Истовремено, верујући у идеје напретка и науке, Фери је сматрао да неразвијене народе треба ставити под контролу развијених („цивилизаторска мисија“), био је главни архитекта француских колонијалних планова, а заговарао је и програм повратка француске самосвести, изгубљене у поразу од Пруске.²⁶⁶ Поменути ставови и важне позиције у француском друштву и држави утицале су да Фери постане главни идеолог француског империјализма и зачетник патриотског курса у формирању образованих грађана Француске.

Иако се теорија расизма јавила у Француској, у делима теоретичара Ваше де Лапужа (Georges Vacher de Larouge), француски национализам крајем 19. века био је мање нетрпељив и натопљен расним побудама од немачког. Ипак, пораз у рату са Пруском 1871. године, имао је значајног утицаја на изоштравање француског патриотизма.²⁶⁷ У француском јавном мњењу деловала је снажна антинемачка пропаганда и са повременим осцилацијама у периоду до Првог светског рата преовлађивала је негативна слика немачког друштва. Инсистирање на развоју великонемачке националне идеје било је присутно на француској интелектуалној сцени у време „буланжизма“, афере *Драјфус* и касније међународних криза око Марока. Након 1891. године, када је пооштрена политика германизације Алзаса и Лорене, такође, порастао је дух француског реваншизма. Генерација Жилијена Бенде (Julien Benda), идеолога *Action française* (*Француска акција*) Шарла Мораса (Charles Maurras), као и поборника католицизма Пола Клодела (Paul Claudel) и Шарла Пегија (Charles Régny) поново у својим делима приказује Немце у негативном светлу.²⁶⁸ Ипак,

²⁶⁵ Ж. Дига, *Културни живот у Европи на прелазу из 19. у 20. век*, Београд 2007, 147.

²⁶⁶ М. Ковић, *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1914*, 37–38, 41.

²⁶⁷ С. Digeon, *La crise allemande de la pensée française (1870–1914)*, Paris 1959.

²⁶⁸ *Француска акција*, као национална странка од 1898. године заговарала је стварање „јакe Француске“. На основу списка Шарла Мораса "Enquête sur la monarchie" („Анкета о монархији“) решење за све

француски патриотизам није утицао на интелектуалну изолованост француског и немачког друштва. У потрази за изворима обнове историјског метода, филозофске мисли и друштвених наука, француски интелектуалци, пред којима је увек стајао идеал политичких слобода, настоје да упознају немачку интелектуалну сцену и државу у којој се позивало на одговорност и вршење дужности.²⁶⁹ Још су Тен и Ренан користили немачку литературу, а та се традиција наставила у току периода све већег неповерења између држава оптерећених колонијалном конкуренцијом. Упоредо у штампи и стручним часописима појављују се чланци који истичу развој Немачке, модеран изглед Берлина, супериоран систем школства Немачке наспрам декаденције Француске. Крајем 19. и почетком 20. века међународни односи у култури прате политичке односе између држава што утиче да се између француских и немачких интелектуалаца ствара такмичарска клима која усмерава интересовања на француској интелектуалној средини.

У интелектуалном, мисаоном и политичком животу Европе крајем 19. века и даље је преовлађујући утицај дарвинизма са поставкама о неједнакости раса и природном одабиру, који се постепено преобразио у социјалдарвинизам.²⁷⁰ Тумачења су пренета са односа међу појединцима на односе међу нацијама, државама и расама, уступајући место веровањима да супериорније нације имају природно и историјско право да свим средствима укључујући и ратна онима инфериорнима наметну своју хегемонију. Социјалдарвинизам, крајем 19. века употребљен је као основ за „цивилизаторске мисије“ и „теорије“ расизма.²⁷¹ У овом периоду Французи су неговали свест о својој духовној супериорности из чега је, посебно током афере Драјфус, дошло и до јавног демонстрирања антисемитизма.²⁷² Са вербалног Французи спорије и са мање одушевљења прелазе на милитантни национализам, ипак оживљавају Наполеонов култ почетком 20. века. *La Ligue de la patrie française* (Лига француских патриота), под вођством Мориса Бареса (Maurice Barrès) и Шарла Мораса, која је окупила већи број значајних десно оријентисаних интелектуалаца, публициста и припадника слободних професија, испољила је у свом деловању најоштрије форме екстремног национализма

проблеме републиканског уређења била је „наследна, антипарламентарна и децентрализирана“ монархија. (Р. Renouvin, *Evropska kriza i Prvi svjetski rat*, Zagreb 1965, 64; Ж. Дига, *нав. дело*, 53, 55).

²⁶⁹ М. Ковић, *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1914*, 21–24; Ж. Дига, *нав. дело*, 54.

²⁷⁰ Теорија еволуције и природног одабира Чарлса Дарвина (Charles Darwin) изложена у књигама *Порекло врста* (1859) и *Порекло човека* (1871), иако настала у претходној епохи, своју популарност и највеће расправе добила је крајем 19. и почетком 20. века. (М. Пери, *нав. дело*, 339; Џ. Робертс, *нав. дело*, 247, 251, 263; М. Ковић, *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1914*, 31).

²⁷¹ Остваривање величине и надмоћи властите нације, образлагано је тзв. „цивилизаторском мисијом“ коју су историја и провиђење наметнули народу. (М. Пери, *нав. дело*, 339–340).

²⁷² Ж. Дига, *нав. дело*, 174–175.

крајем 19. и почетком 20. века.²⁷³ Лига је пропагирала своју идеологију у оквиру недељног листа *Le Mercure de France*. Антинемачки шовинизам изродио је паролу „Реванш“ често помињану у оквиру деловања *Лиге француских патриота*. Највећи замах и утицај *Лиге француских патриота* имала је у периоду Драјфусове афере, када се истакла антисемитизмом и одбраном ауторитета француске војске по сваку цену.

При налету национализма, екстремног национализма, расизма и шовинизма, појавили су се у Француској и пацифистички покрети и мировне иницијативе. Постојала су уверења да се бржом модернизацијом индустријске цивилизације могу смањити тензије међу народима и државама.²⁷⁴ Наде у ширење мира и пријатељства полагане су на сарадњу интелигенције различитих земаља. Интелигенција је учествовала у размени стручних и научних и политичких искустава, утичући својим ауторитетом и деловањем на јавно мњење својих земаља.²⁷⁵ Сликарске изложбе биле су један од главних начина међународне културне размене, а у другој половини 19. века су проширене и повезане са индустријском производњом и колонијалном експанзијом у виду организовања светских изложби. Спектакуларне представе богатства привреде и културе које су манифестовале светске изложбе, чиниле су да Париз 1867, 1878, 1889. и 1900. године, стекне престиж у Европи.²⁷⁶ Поред политичких и привредних циљева светске изложбе су подржавале развој уметности, архитектуре, као и упознавање и приближавње народа и њихових култура. Истовремено, поменуте изложбе биле су и потврда откривања уметничког стваралаштва у секторима производње који су до тада искључиво у техничком смислу били везани за уметност.²⁷⁷ У циљу пацифизма, ширења знања и искустава организовани су током последње деценије 19. века у Европи међународни конгреси научника различитих области. Спорт, замишљен као саставни део образовања појединца на прекретници века постепено добија карактер колективног спектакла. Пјер де Кубертен (Pierre de Coubertin) је покушао да оживи антички дух олимпизма организовањем првих модерних Олимпијских игара 1896. године у Атини, у нади да ће допринети идеји и тежњи за светским миром.²⁷⁸ Иако су промене у култури текле променљивом брзином и већином у неприметним обрисима, промене које су

²⁷³ D. Lejeune, *нав. дело*, 24-25; M. Winock, *La Belle Époque La France de 1900 à 1914*, 284–287; М. Ковић, *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1914*, 70–71.

²⁷⁴ P. Renuavin, *нав. дело*, 107–110; D. Lejeune, *нав. дело*, 101.

²⁷⁵ Ж. Дига, *нав. дело*, 57.

²⁷⁶ *Исто*, 104–106.

²⁷⁷ M. Winock, *La Belle Époque La France de 1900 à 1914*, 344–349.

²⁷⁸ Ж. Дига, *нав. дело*, 100–101; D. Bermond, *Pierre de Coubertin*, Paris 2008.

обликовале интелектуалне елите биле су уочљиве у свим сферама културног живота Француске.

Научна мисао крајем 19. и почетком 20. века начинила је прави преврат у погледима на свет, о његовим особинама и могућностима сазнавања. Оријентир у естетици, правилима научног и уметничког стваралаштва доведени су у питање, а јавили су се и нови погледи на природу и човека. Истовремено, дошло је до првих револуционарних продора биологије, хемије и физике, као и практичне примене њихових истраживања.²⁷⁹ Иако су индустрија и наука у Европи, односно Француској напредовале, већ у другој половини 19. века појавили су се и наговештаји дубоке друштвене и духовне кризе, што је утицало да уметници: књижевници и сликари, пруже свој посебан печат периоду *La Belle Époque*. Реализам је у књижевности све више посустајао, а његов доминантни положај заузимали су други друштвени правци и методи – „Модернизам“.²⁸⁰ Писци романа, приповедака, драма и песници одбацују дотадашње естетске норме и заузимају критички став према цивилизацијским вредностима и моралним конвенцијама грађанског друштва. Најистакнутији представник натурализма, најоштрији критичар постојеће стварности у француској али и европској књижевности био је Емил Зола.²⁸¹ У сликарству су се јавиле сличне тенденције као и у књижевности, а кључна карактеристика периода је раскидање са дотадашњим традицијама и правилима естетике, а која се односе на коришћење боја, односа светлости и сенки, фигуралност сликаних ликова и предмета, као и односа према цртежу и перспективи. Поменута трагања одвела су највећи број модернистичких уметника у песимизам, тако да се испод сјаја *La Belle Époque* у погледима уметника скривала криза цивилизације.²⁸² Писци, песници и сликари све масовније прелазе оквире својих професија и јавним иступима шире нове идеје и погледе. Стога је период краја 19. и почетка 20. века обележен и отврањем европског континента према другим културама. Поред „европеизације света“ у чему је француска култура имала једну од водећих улога, дошло је и до упознавања са културама о којима се мало или недовољно знало – културама Истока.²⁸³ Упознавање традиционалних

²⁷⁹ М. Пери, *нав. дело*, 337–338.

²⁸⁰ Високи реализам и натурализам, парнасизам и симболизам, авангардизам и футуризам само су неки од поменутих праваца модернизма. (М. Leymarie, *нав. дело*, 136–139).

²⁸¹ Поред Золе, постојао је низ великих стваралаца специфичних сензибилитета, који су својим делима мењали погледе на књижевност, а најутицајнији су били: Алфонс Доде, Ги де Мопасан, Анатол Франс, Пол Бурже и други. ("Zola l'autre visage", *Magazine littéraire*, № 413, Paris octobre 2002; М. Ковић, *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1914*, 38).

²⁸² М. Ковић, *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1914*, 69.

²⁸³ Ж. Дига, *нав. дело*, 191–202.

култура, поред наметања културних модела и остваривања културних утицаја француске државе у географски и културолошки удаљеним срединама, поред политичких и економских интересовања за Далеки исток, омогућило је и интересовање интелектуалаца за нешто ближе, али још недовољно истражене области као што је био Балкан.

Нови технолошки проналасци, економски развој, брже комуникације, повећање броја становништва у градовима, као и броја образованих у тзв. „добу маса“ изменили су и потребу за новинам и часописима.²⁸⁴ Ширењу идеја и идеологија допринео је снажан развој штампе. У периоду *La Belle Époque* штампа у Европи доживљава процват, а писци постају новинари бројних листова и часописа. Штампа је за кратко време постала моћно средство утицаја на широке народне масе.²⁸⁵ Француска штампа, а пре свега дневни листови: *Le Petit Journal*, *Le Journal*, *Le Matin* и *Le Petit Parisien* снажно се развијају од периода „буланжизма“ и афере *Драјфус*. Њихови тиражи у просеку дневно су се кретали око 4 милиона примерака.²⁸⁶ Штампањем недељних додатака у колору, као што је *Supplément illustré du Petit Journal*, француски листови су почели да користе фотографије, цртеже и карикатуре као допуну или замену тексту. Високи тиражи, нови приступи у презентовању информација, оглашавање и политички утицај часописа расту из године у годину упоредо са њиховим утицајем. Од афере *Драјфус* до Првог светског рата снага јавне речи изнете преко писаних медија расте, а поред читавог низа листова и часописа иза којих су стајали одређени политички, економски или културни интереси, свој утицај успео је да сачува и лист *Le Temps*. Сматран за полузванични лист Министарства спољних послова Француске и са посебном рубриком посвећеном међународним дешавањима лист *Le Temps* имао је своје сталне читаоце.²⁸⁷

Водећи лист у периоду Треће Републике на основу тиража од милион примерака на почетку последње деценије 19. века, *Le Petit Journal*, био је у власништву јеврејске породице, која се бавила издавањем публикација финансијске и правне природе још од

²⁸⁴ М. Ковић, *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1914*, 27–28.

²⁸⁵ Иако је велика штампа или тзв. новине за два суа, била позната у Европи још у другој половини 19. века, ипак крајем stoleћа доживљава процват највише захваљујући успеху америчке компаније В.Р. Херст и сензационалистичког листа *Morning Post*, који је у свом милионском тиражу нудио читаоцима „америчке вредности“. Сличним путем су пошли и европски листови: *Berliner Morgenpost* у Немачкој, *Daily Express*, *Daily Mail* и традиционални *Daily Mirror* у Британији. (С. Bellanger, J. Godechot, P. Guiral, F. Terrou (dir.), *Histoire générale de la presse française*, т. 3–4, Paris 1969–1972; D. Lejeune, *нав. дело*, 131; M. Winock, *La Belle Époque La France de 1900 à 1914*, 316–318).

²⁸⁶ V. Duclert, *La République imaginée 1870–1914*, Paris 2010, 668.

²⁸⁷ J-B. Duroselle, *La France de la „Belle époque“*, Paris 1992, 116.

периода Јулске монархије.²⁸⁸ Лист је постао симбол новог развоја штампе и привукао је читаоце својом ценом од 5 центи, уместо тадашњих 15, као и садржајем ослобођеним „тешке“ политике, истичући на насловним странама слике и вести које су остављале снажан емотивни утисак и одјек у јавности. *Le Petit Journal* није био усамљен, већ је имао јаку конкуренцију, насталу оснивањем нових листова крајем 19. века. *Le Petit Parisien* на почетку публикација 1876. године имао је радикалне и антиклерикалне тенденције. Након пружања 1884. године од стране политичара Жан Дупуа (Jean Dupuy), лист постаје умеренији и високотиражан.²⁸⁹ Почетком 20. века *Le Petit Parisien* је достигао тираж од милион примерака у Француској, а пред Први светски рат приближио се тиражу од два милиона примерака. Био је моћно средство којим су продирали политички ставови и идеје власника и његових истомишљеника у политички живот Француске.

Један од листова високог тиража и утицаја у Француској био је и *Le Matin*. Покренут је 1883. године на иницијативу групе америчких финансијера, по узору на британски лист *The Morning News*, а неколико месеци касније прешао је у руке новинара Алфреда Едвардса (Alfred Edwards).²⁹⁰ Лист је након Едвардсове умешаности у Панамску аферу, продат 1895. године банкар Анрију Појдаку (Henri Poidatz). *Le Matin* је заступао умерене републиканске идеје, а противио се буланжизму и социјалистичким идејама. Посебну пажњу уредништво листа посветило је афери *Драјфус*, а у овом листу публикована је и исповест грофа Естерхазија. Почетком 20. века на чело *Le Matin* дошао је финансијер Морис Варил (Maurice Bunau-Varilla), који је захваљујући оглашавању ојачао лист, чији је тираж пре 1900. године износио 100.000 примерака, 1907. године достигао је 650.000 примерака, а пред Први светски рат око милион примерака.²⁹¹ Од почетка 20. века патриотске идеје преовладавале су листом све до периода након Првог светског рата.

²⁸⁸ *Le Petit Journal* је публикован од 1863. до 1944. године. Вид: C. Charle, *Le siècle de la presse (1830–1939)*, Paris 2004, 102–104; <http://cent.ans.pagesperso-orange.fr/menu/historique.htm> (22.03.2012).

²⁸⁹ Жан Дупуи припадао је левом крилу републиканаца и залагао се за режим слободне трговине као сенатор des Hautes-Pyrénées. Захваљујући утицају свог листа *Le Petit Parisien*, напредовао је и постао министар пољопривреде у влади Валдек-Русоа, а почетком 20. века био је министар трговине, индустрије и јавних радова у више влада. Са Поенкареом је изабран у *Демократску алијансу* (*L'Alliance démocratique*), која је пропагирала идеје десног центра, секуларизације и либерализма, а уз радикале и социјалисте била ослонац већине влада Француске до Другог светског рата. (M. Dupuy, *Le Petit Parisien: le plus fort tirage des journaux du monde entier*, Paris 1989; R. Sanson *L'Alliance républicaine et démocratique. Une formation de centre (1901–1920)*, Rennes 2003; http://www.senat.fr/senateur-3eme-republique/dupuy_jean1084r3.html (20.03.2012); M. Winock, *La Belle Époque La France de 1900 à 1914*, 319).

²⁹⁰ "Founder of le Matin dead", *New York Times*, 11 march 1914.

²⁹¹ R. Le Cholleux, *Revue biographique des notabilités françaises contemporaines*, t. III, Paris 1892, 332–333; M. Winock, *La Belle Époque La France de 1900 à 1914*, 320.

У Паризу је 1892. године новинар Фернан Ао (Fernand Hau) покренуо *Le Journal*, литерални лист малог формата „за грош“ намењен трговцу, наставнику и раднику. Око листа су се окупила велика имена француске књижевности: Октав Мирбо, Морис Барес, Емил Зола, а од 1895. до 1897. године један од сарадника био је Жорж Клемансо.²⁹² Лист је 1899. године преузео Анри Летјер (Henri Letellier), чиме је појачана његова десна и конзервативна оријентација. Пред Први светски рат лист постаје најпопуларнији литерарни булеварски лист Париза. Уз *Le Journal* и остале поменуте листове по знатном утицају у Француској, као новине које су више окренуте догађајима међународне политике издвојили су се *Le Figaro* и *Le Temps*. Основан од стране индустријалаца још 1826. године, *Le Figaro* је био најстарији француски дневни лист. Крајем 19. и почетком 20. века уз повремене нијансиране измене задржао је линију десног центра.²⁹³ У периоду Афере *Драјфус*, о којој је *Le Figaro* исцрпно извештавао, имао је тираж од око 80.000. примерака. Емил Зола је пре чувеног текста „Оптужујем...!“, публиковао неколико чланака у листу *Le Figaro*, у чијим просторијама је настао и покрет оних који су веровали да је Алфред Драјфус невин. Почетком 20. века директор листа постаје Гастон Калмет (Gaston Calmette), који врши реорганизацију у листу и мења програмску концепцију. *Le Figaro* се враћа на стари курс са мање политичких садржаја, а више економских и војних тема, као и књижевности, усмеривши своје текстове ка интересовањима крупне буржоазије. Лист *Le Temps* публикован је од 1861. године са ставовима који су своје упориште пронашли у либералној филозофији протестантизма. Увођењем политичких тема временом *Le Temps* протежира умерени републиканизам. Адријан Ебрар (Adrien Hébrard), новинар и политичар био је политички директор листа од 1871. године до Првог светског рата и утицао је на покретање појединих тема и довођење истакнутих личности Француске за сараднике.²⁹⁴ У раном периоду међу сарадницима нашли су се и Луј Блан и Жорж Клемансо. Акционари листа су били подељени на католике, протестанте и јевреје, што је утицало да се у току афере *Драјфус* лист определи за линију неутралности. Лист је био познат по објективности, поузданости и квалитету текстова. Умерена оријентација ка левом центру донела му је у периоду *La Belle Époque* око 50.000. продатих примерака.²⁹⁵

²⁹² C. Bellanger (dir.), *Histoire générale de la presse française*, t. 4, Paris 1972.

²⁹³ B. de Saint-Vincent, *Le roman du Figaro: 1826–2006*, Paris 2006; C. Blandin, *Le Figaro. Deux siècles d'histoire*, Paris 2007.

²⁹⁴ M. Palmer, *Des petits journaux aux grandes agences. Naissance du journalisme moderne*, Paris 1983, 124.

²⁹⁵ M. Winock, *La Belle Époque La France de 1900 à 1914*, 318.

Часописи: *La Revue des Deux Mondes*, *Le Journal des Debats* и *La Revue de Paris* нису имали милионске тираже, али су били популарни међу интелектуалном елитом у Француској, као и ван њених граница. Утицај поменутих часописа на интелектуалну елиту, која је креирала унутрашњу и спољну политику Француске био је снажан. Један од часописа са најдужом традицијом био је *Le Journal des Debats*, публикован недељно још од 1789. године. Од периода Јулске монархије до појаве листа *Le Petit Journal* имао је највећу читаност. Крајем 19. века на челу листа као уредник нашао се Етјен де Налеш (Étienne Bandy, comte de Nalèche), супруг наследнице власника листа.²⁹⁶ Био је председник савеза *Париске штампе*, касније и члан *Академије моралних и политичких наука*. Веома угледна и утицајна личност у високим круговима париског друштва, Налеш давао је посебну ноту часопису *Le Journal des Debats*, који је у периоду *La Belle Époque* имао око 25.000 читалаца. *Le Journal des Debats* идеолошки је припадао групи умерених републиканаца, мало конзервативнијој нијанси, а био је читан у отменим круговима француског друштва, међу политичарима, дипломатама, финансијерима, професорима и књижевницима.

La Revue des Deux Mondes покренута је 1829. године, са циљем да развија критичко мишљење и анализира политичке прилике у Француској, вршећи поређења са оним што се дешава у свету. Временом, либерална концепција часописа од 1848. године уступа место конзервативној линији.²⁹⁷ Текстови о администрацији, финансијама и култури доминирају у часопису. Од својих почетака *La Revue des Deux Mondes* окупљао је као сараднике и уреднике угледна имена француске књижевности, критике, културе, професуре и политике. Крајем 19. века часопис подржава католичку цркву против антиклерикалне офанзиве, а као и већина штампе у Француској јаче се политизује у време афере *Драјфус*. Фердинанд Брунетијер (Ferdinand Brunetière), историчар књижевности и критичар, некадашњи ђак *L'École normale supérieure*, остварио је запажен утицај на садржај часописа. Образован у духу класичног рационализма није био присталица нових књижевних праваца. Око 1900. године прешао је у католичанство, био је „антидрајфусовац“, али не и антисемита. Веровао је у Дарвинову теорију, примењујући је на књижевне жанрове. Све поменуто

²⁹⁶ D. Dayen, „Une famille de notables creusois: les Bandy de Nalèche“, *Mémoires de la Société des sciences naturelles, archéologiques et historiques de la Creuse*, t. XLVIII, Paris 1998, 496–507.

²⁹⁷ G. de Broglie, *Histoire politique de la Revue des Deux Mondes de 1829 à 1979*, Paris 1979.

обликовало је садржај и идеолошки оквир *La Revue des Deux Mondes*, која је на почетку 20. века имала око 40.000 читалаца у Француској.²⁹⁸

Као противтежа *La Revue des Deux Mondes* појавила се 1894. године *La Revue de Paris*. Власник Едмон Фриш (Edmond Frisch), дипломата, писац и историчар, ожењен наследником богате породице Лебоди (Lebaudy) утицао је на садржај и пословање *La Revue de Paris*.²⁹⁹ *La Revue des Deux Mondes*, *Le Journal des Debats* и *La Revue de Paris* иако нису имали милионске тираже, имали су значајну улогу у друштву. Њихови читаоци: државници, политичари, професори, научници и финансијери чинили су најобразованији слој становништва Француске. Поменути часописи одиграли су кључну улогу у упознавању француске елите са догађајима ван њених граница и развојем међународних односа. Слика „другог“ у *La Revue des Deux Mondes*, *Le Journal des Debats* и *La Revue de Paris* градила је у очима француске елите један нови свет.

Иако су се последице пораза од Пруса 1870. године имале снажан и дуготрајан утицај на Француску, њен интелектуални живот на крају 19. и почетком 20. века испољавао је карактеристике динамичног развоја. Република је желела да новим уређењем града, који је попримао монументални и тријумфални изглед (између осталог оличеним кроз изградњу Ајфелове куле), неформалним подржавањем привлачне интелектуалне климе и организовањем светских изложби прикаже препород француске нације.³⁰⁰ Присуство различитих идеологија, које су преовладавале у Европи тога доба, међу француским интелектуалцима покретао је жеље за стицањем нових сазнања, упознавањем других култура, размену мишљења, подстицање критичке и аргументоване расправе на страницама француске штампе. Афера *Драјфус*, односи између великих сила, колонијално питање и међународне кризе које су почетком 20. века постале учестале и на ивици рата обликовале су особености развоја интелектуалне климе Француске у „доба империја“. Научници, књижевници и уметници у овом периоду у већем броју него до тада улазе у политику или јавно износе своја мишљења о разним друштвеним питањима. Моћ њихове речи, пре свега снажним развојем штампе, добија снагу промене уверења и ставова, са повременим осцилацијама у остваривању утицаја на креаторе француске политике.

²⁹⁸ М. Winock, *La Belle Époque La France de 1900 à 1914*, 315.

²⁹⁹ Исто.

³⁰⁰ Ж. Дига, *нав. дело*, 77.

3.1.3. Интересовање француских интелектуалаца за Балкан, Србију и Србе

Током 19. века интересовање образованих људи у Француској за Србију и Србе прошло је више фаза развоја који су били под утицајем преовлађујућих идеја и међународних односа. Поред значаја епохе романтизма, која је побудила интересовање за Балкан и његове недовољно познате народе и државе у ширим слојевима француског високог друштва, развој даљег интересовања одредили су институционализовање систематског проучавања Словена и успостављање веза са Србима образованим у Француској. Већ у другој половини 19. века развој поштанске службе и железнице допринели су да комуникација постане бржа и да вести буду редовне. Балкан, који се током 19. века код Француза губио у стереотипима оријентализма и приказима романтичара, постајао је ближи за упознавање и разумевање. Упоредо је жеља за индивидуалношћу подстакла процес све веће разноликости током 19. века и тиме отворила нове теме и нове изазове пред научнике, књижевнике, публицисте и уметнике. Политички, економски и културни живот Француске, интереси француске државе, њени односи са другим државама и положај Балкана у француским дипломатским плановима обликовали су и интересовања научника, новинара, политичара и дипломата. Крајем 19. века у Француској је већ постојала група научника, која је у наставила традицију проучавања Словена започету 1840. године у оквиру Катедре за славистику и настављену 1873. године у оквиру Школе за источне језике.³⁰¹ Луј Леже, Албер Мале, Виктор Берар, Шарл Лоазо, Андре Шерадам, Гастон Гравије, Огист Говен, Емил Оман и Ернест Дени били су најистакнутији представници једног дела француске интелектуалне елите који су своје интересовање крајем 19. и почетком 20. века у значајној мери усмерили ка Балкану, Србији и Србима.

Крупна промена у француском интелектуалном животу, која је утицала и на интересовање за Србе, настала је у периоду након немачког и италијанског уједињења и Француско-пруског рата и пораза Француске (1871).³⁰² Страх од немачке моћи, који се тада развио у француском друштву, није захватио само политичке и дипломатске кругове Француске, већ и научно-публицистичке. Губитак Алзаса и Лорене мобилисао је француске интелектуалце да пажњу посвете духовном развоју Француза. У таквим околностима под утицајем Ернеста Лависа (Ernest Lavisse) унети су патриотски

³⁰¹ P.-L. Thomas, "La langue Serbe et la réception de la littérature serbe en France", у: М. Павловић, Ј. Новаковић (ур.), *Француско-српски односи 1904–2004*, Београд 2005, 73–75.

³⁰² J.-M. Mayeur, *нав. дело*, 27–34; Winock, *La France politique XIXe–XXe siècle*, 80–82.

елементи школства у образовни систем Француске. Лавис, француски историчар и позитивиста, потомак је сиромашне трговачке породице, а образовање је стекао у оквиру *L'École normale supérieure* (Висока нормална школа).³⁰³ Након пораза Француске 1871. године, посветио се проучавању историје Пруске и њеног образовног система. Намера му је била да компарацијом и усвајањем најбољих карактеристика пруског модела пронађе одговарајући систем који би омогућио духовни, а потом и свеукупни, успон Француске. Као професор и аутор бројних књига, уџбеника и приручника, Лавис је поставио националну историју као оквир за проучавање прошлости и начин јачања националне и грађанске свести у Француској.³⁰⁴ На примерима из немачке науке и историјске методе Немаца започела је 1877. године и реорганизација Сорбоне.³⁰⁵ Преузимање пруског модела и патриотски елементи у настави изградили су идентитет генерације француских интелектуалаца, која је била активна у политичком и друштвеном животу Француске на прелазу два века.

Ернест Лавис³⁰⁶

³⁰³ <http://biography.yourdictionary.com/ernest-lavisse> (12.07. 2014.)

³⁰⁴ S. Sretenović, "Les philoserbs en France au temps du Royaume des Serbes Croates et Slovènes (1918–1929)", 122–123; <http://www.lefigaro.fr/livres/2009/10/03/03005-20091003ARTFIG00057--lavisse-l-instituteur-na-tional-.php> (17.12.2011.)

³⁰⁵ Ж. Дига, *нав. дело*, 55.

³⁰⁶ <http://www.lefigaro.fr/livres/2009/10/03/03005-20091003ARTFIG00057--lavisse-l-instituteur-na-tional-.php> (23.12. 2014.)

Француски слом 1871. године унео је нестабилност на међународној сцени и изменио односе између Француске, Велике Британије, Русије, Немачке и Аустроугарске.³⁰⁷ За разлику од француске државе која је била поражена, територијално смањена и изгубљеног међународног угледа, Париз је задржао ореол интелектуалне и уметничке метрополе.³⁰⁸ Балкански народи, а међу њима и Срби, наставили су слање својих даровитих припадника на престижне школе Француске, што је стварало основе за ближе упознавање француских интелектуалаца са српском културом, Краљевином Србијом и догађајима на Балкану, где је власт Османског царства била у дубокој кризи. Настављање колонијалне политике Другог царства омогућило је економски развој и целокупни опоравак Француске, који се огледао кроз технолошки развој, брже комуникације, развој железнице и паробродског саобраћаја, спектакуларна архитектонска остварења и већа улагања државе и појединаца у образовање и културу. У таквим околностима уметнички салони Париза постали су места сусрета и размене информација, мишљења и идеја. Истовремено, развој штампе омогућио је да сви делови света постану доступни.³⁰⁹

Права моћ штампе и снага јавно изговорене речи интелектуалаца започела је од афере *Драјфус*. Француско друштво преплављено је бројним расправама између поборника и противника ревизије процеса *Драјфус*, а како се у расправе укључио већи део научника, публициста, политичара, књижевника и уметника сукоб је претио да угрози јединство нације. Национални учитељ Лавис заступао је став да поменута афера води цепању француске нације и свој апел за „помирење нације“ упутио је преко чланка публикованог у *La Revue de Paris*. Како би се превазишао идеолошки и политички расцеп изазван афером *Драјфус*, а истовремено ојачала унутрашња политика Француске, под утицајем поменутог Лависовог чланка француска интелектуална сцена се постепено окренула интересовању за спољну политику.³¹⁰ Као један је од кључних догађаја афера *Драјфус* је уз потписивање споразума Француске и Русије, политички обликовала интелектуалну климу Француске и од краја 19. века посредно је једним делом усмерила ка Балкану, Србији и Србима.

³⁰⁷ М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, Београд 2007, 387.

³⁰⁸ М. Winock, *La Belle Époque La France de 1900 à 1914*, 325–362.

³⁰⁹ П. Албер, *Историја штампе*, Београд 1998, 59.

³¹⁰ Р. Nora, "Lavis, instituteur national", у: Р. Nora (dir.), *Les lieux de mémoire*, vol. 1, Paris 1997, 239–275; С. Сретеновић, *Француска и Краљевина Срба Хрвата и Словенаца 1918–1929*, 36; С. Сретеновић, „Србија Виктора Берара: један поглед на допринос Србије савезника 1915. године“, у: И. Пантелић, Ј. Милановић и М. Гаталовић (ур.), *Први светски рат и балкански чвор*, Београд 2014, 579.

Сукоб духа француског реваншизма и великонемачке националне идеологије карактеристика је културних односа између француске и немачке нације од последњих деценија 19. века. Ова карактеристика, уз успостављање савеза Француске и Русије (1893), определила је даља интересовања француских интелектуалаца у епохи империјализма.³¹¹ Сложеност односа двеју држава и утицај антинемачке пропаганде у Француској, преко литерарног стваралаштва као што су путопис *Пут у земљу милијарди* Виктора Тисоа или приказ Пруса у приповеткама Ги де Мопасана, усмеравала су генерацију која се образовала у овом периоду.³¹² „Буланжизам“ је за кратко уздрмао државу и створио атмосферу која је продубила неповерење, а пред крај века афера *Драјфус* утицала је да кроз призму француско-немачких односа француски интелектуалци посматрају све предмете својих интересовања. Теза о немачкој опасности за Француску ширила се преко увећаног броја радова и чланака у часописима од 1896. године.³¹³ Узбуркани међународни односи као последица колонијалне конкуренције и империјалних амбиција европских сила и распадања Османског царства стварали су кризе, које су покретале интересовања француских интелектуалаца и ка нерешеним питањима политике, економије и културе. Интересовање француских интелектуалаца за словенске народе, а међу њима и Србе, иако је имало дугу традицију у ранијим временима, крајем 19. и почетком 20. века добија посебан значај.³¹⁴ Првобитна пажња усмерена ка настојањима да се држава уреди и економски ојача, под утицајем страха од даље експанзије немачке моћи, покреће интересовања за међународну политику. Патриотски образовани француски интелектуалци полазе од преиспитивања положаја Француске у међународним односима. Политичко приближавање Русији и улазак у савез са њом подигли су углед Француске и додатно определили даља интересовања интелектуалаца.³¹⁵ Како је у исто време Балкан у политичком и економском смислу постао значајно подручје у Европи једна група француских интелектуалаца наставља традицију француских славистичких центара и временом је уздиже на виши ниво.

³¹¹ S. Sretenović, „Francusko-srpski odnosi u XIX i XX veku“, *Međunarodni problemi*, vol. 62, br. 4 (2009), 539.

³¹² Ж. Дига, *нав. дело*, 52–53.

³¹³ C. Digeon, *нав. дело*, 478, 486; S. Sretenović, "Les philoserbs en France au temps du Royaume des Serbes Croates et Slovènes (1918–1929)", 122; Исти, „Србија Виктора Берара: један поглед на допринос Србије савезника 1915. године“, 579.

³¹⁴ J. Veyrenc, *Histoire de la slavistique française*, Paris 1985. Доступно на: ([http://www.etudes-slaves.paris-sorbonne.fr/IMG/pdf/J. Veyrenc Histoire de la slavistique francaise Wien OAW 1985 .pdf](http://www.etudes-slaves.paris-sorbonne.fr/IMG/pdf/J._Veyrenc_Histoire_de_la_slavistique_francaise_Wien_OAW_1985.pdf) [15.12.2011])

³¹⁵ М. Ковић, *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1914*, 68.

Крајем 19. и почетком 20. века постојао је мали и ограничен број специјалиста у Европи који су познавали Балкан, Србију и Србе. У Француској је стваралаштво Луја Лежеа била почетна основа на којој је генерација Малеа, Лоазоа, Говена, Берара, Шерадама, Омана и Денија започела своја интересовања и истраживања Балкана, Србије и Срба. Луј Леже је рођен 1843. године у Тулузу, где је његов отац био професор историје на *Collège royal de Toulouse* (Краљевски колеж у Тулузу). Као потомак породице у којој се образовање високо ценило наставио је своје школовање у елитним школама Париза (*Collège de Sainte-Barbe* и *Le lycée Louis le Grand*), а у кругу пријатеља имао је познате научнике, књижевнике и уметнике, међу којима је био и Франсоа Копе (François Coppée).³¹⁶ Још од детињства Леже је показао таленат за стране језике. Учио је енглески, немачки, италијански и шпански, а маштао да упише престижну *L'Ecole normale*, а потом постане професор стране књижевности.³¹⁷ Планирао је да пише докторску тезу о Петрарки, али га је његов ментор Виктор Леклер (Victor Leclerc) одбио и пред њим су се „отворили нови хоризонти“.³¹⁸ Леже се определио да заврши права, која су обећавала каријеру и пристојан живот, али је предмет његовог интересовања превазилазио оквире права и све дубље залазио у теме прошлости и садашњости Словена.³¹⁹

Стечено образовање, сарадња и пријатељство са искусним и угледним славистом Чотцком (Chodźko) усмерили су Лежеа ка Пољацима, Русима, Чесима, Хрватима и Србима, њиховој историји, традицији, култури и актуелним политичким догађајима. Пољски устанак против Русије 1863. године подстакао је Лежеа да уочи недостатак научног приступа проучавања Словена, а контакти са пољском емиграцијом да научи овај „мистериозни језик“.³²⁰ Убрзо након пољског, Леже је научио и руски, српски и чешки језик. Контакти и везе које је стекао посредством пољске емиграције обликовали су његово стваралаштво и активности. Леже се определио да 1864. године боље упозна и Чехе и њихове захтеве за политичким правима, а овим се посветио и проучавању стања у Хабзбуршкој монархији.³²¹ Неколико година касније настала је брошура *L'Etat autrichien: Bohême, Hongrie, Habsbourg* (Аустријска држава: Чешка, Угарска, Хабзбурзи) којом је Леже започео своја истраживања Чеха, као и других Словена.

³¹⁶ T. Chrobák, *Pour la patrie, pour les Slaves. Les slavissants français et leur rôle public (1863–1920)*, Paris, Prague 2008, 37. (докторска дисертација)

³¹⁷ L. Leger, *Souvenirs d'un slavophile*, Paris 1905, 25.

³¹⁸ Исто, 5.

³¹⁹ М. Ибровац, „Леже Луј“, у: С. Станојевић, *Народна енциклопедија Српско Хрватско Словеначка*, књ. 3, Београд 2010, 547–548.

³²⁰ L. Leger, *Souvenirs d'un slavophile*, 12.

³²¹ Исто, 72; T. Chrobák, *нав. дело*, 42.

У време Светске изложбе у Паризу 1867. године Леже се састао са вођама пољске емиграције Чарторицким (Wladyslaw Czartoryski) и Замоским (Andrzej Zamoyski) и вођама чешког националног покрета Палацким (František Palacký) и Риегером (František Ladislav Rieger).³²² У исто време Леже се упознао и састао са ђаковачким бискупом Штросмајером, који му је изложио своје идеје о уједињењу Јужних Словена и превазилажењу верских разлика између католичанства и православља.³²³ Леже се, такође 1867. године упознао и са Фрањом Рачким и Медом Пуцићем, дубровачким интелектуалцем и учитељем краља Милана Обреновића.³²⁴ Исте године, Леже је први пут посетио и Балкан, а преко Венеције, Загреба и Беча отишао у Праг. У Загребу је 1867. године присуствовао отварању *Југословенске академије*, а у Београду другој скупштини *Уједињене омладине српске*, упознавши се на лицу места са политичким и друштвеним приликама „словенског југа“.

Леже је захваљујући поменутиим контактима и путовањима привео крају рад на својој докторској тези. Године 1868. пред комисијом коју су чинили Емил Егер (Emile Egger), Анри Валон (Henri Wallon) и Сен Рене Талијандер (Saint René Taillandier) одбранио је тезу о Тирилу и Методију.³²⁵ Рад у славистичком часопису и путовање у Русију (1872–1874) утицали су да се још више повеже са словенским светом и да га боље разуме.³²⁶ Након поменутих путовања и одбрањене тезе о Тирилу и Методију, Леже је објавио референтна дела из области славистике, међу којима се издвајају: *Les Slaves du Sud et leur civilization* (*Јужни Словени и њихова цивилизација*) и *Le Monde Slave* (*Словенски свет*) и *La Save, le Danube et le Balkan, voyage chez les Slovènes, les Croates, les Serbes et les Bulgares* (*Сава, Дунав и Балкан, путовање међу Словенце, Хрвате, Србе и Бугаре*).³²⁷ Леже је предавао српски језик у *L'Ecole des langues orientales vivantes* од 1874, а од 1877. године је постао професор руског језика.³²⁸ Паралелно је од 1882. године постао и професор на *L'Ecole supérieure de guerre* (*Виша ратна школа*). Леже је повремено писао за *Télégraphe* и *La Nouvelle Revue*.³²⁹ Од 1885.

³²² Т. Chrobák, *нав. дело*, 49.

³²³ L. Leger, *Souvenirs d'un slavophile*, 36–37; Т. Chrobák, *нав. дело*, 55.

³²⁴ Т. Chrobák, *нав. дело*, 68–69.

³²⁵ L. Léger, *Cyrille et Méthode: étude historique sur la conversion des slaves au christianisme*, Paris 1868.

³²⁶ Т. Chrobák, *нав. дело*, 122–128.

³²⁷ L. Léger, *Les Slaves du Sud et leur civilization*, Paris 1869; Исти, *Le Monde Slave*, Paris 1873; Исти, *La Save, le Danube et le Balkan, voyage chez les Slovènes, les Croates, les Serbes et les Bulgares*, Paris 1884.

³²⁸ М. Ибровац, „Леже Луј“, 547.

³²⁹ Т. Chrobák, *нав. дело*, 135.

године Леже предаје на *College de France*, а 1890. године је заокружио своју каријеру као члан *L'Institut de France* (Француски институт).³³⁰

Луј Леже³³¹

Алфред Рамбо³³²

Још од 1869. године Лежеово познавање Хабзбуршке монархије и проблема словенских народа у оквиру ње коришћено је у високој политици и у најближим круговима још у времену Наполеона III, као и касније у доба Треће Републике.³³³ У периоду опсаде Париза, Леже је запао у финансијске проблеме и прихватио је рад за часопис *Correspondance slave*. Лежеове ставове и мишљења, као и свих савременика активних у јавном животу Француске на прелазу векова, обликовала је афера *Драјфус*. Заједно са својим пријатељима Алфредом Рамбоом (Alfred Rambaud), Жилом Лематром (Jules Lemaître) и Франсоа Копеом (François Coppée), Леже је подржао војску и постао члан *La Ligue de la Patrie française* (Лига француских патриота).³³⁴³³⁵ Ова група

³³⁰ М. Ибровац, „Леже Луј“, 547–548.

³³¹ <http://archiv.ucl.cas.cz/index.php?path=SvetozorII/1.1867/5/42.png> (9.12.2014).

³³² http://www.senat.fr/senateur-3eme-republique/rambaud_alfred0677r3.html (9.12.2014).

³³³ Т. Chrobák, *нав. дело*, 47–48.

³³⁴ *Исто*, 104.

³³⁵ Рамбо је био добровољац у Француско-пруском рату, а касније се поред научне каријере укључио у политички живот Француске. Био је један од људи на које се Жил Фери ослањао (шеф кабинета) и професор савремене историје на Сорбони. Од 1888. до 1890. године био је уредник *La Revue blue*, а са Ернестом Лависом уредник *L'Histoire universelle*. Рамбо је био члан *L'Academie des sciences morales et politiques*, од 1895. године сенатор, а потом и министар јавног образовања. Из политичког живота га је удаљила Афера *Драјфус*, када је постао члан *Лиге француских патриота*, одакле се 1901. године повукао, међутим, његова политичка каријера овим је била на крају јер су га нападали и драјфусовци и антидрајфусовци. (Т. Chrobák, *нав. дело*, 54, 104).

интелектуалаца чекала је реванш Пруској и веровала је да очување угледа војске од непроценљиве важности за Француску.

У периоду настанка *La Save, le Danube et le Balkan, voyage chez les Slovènes, les Croates, les Serbes et les Bulgares* под утиском скандала који је изазвао крах Генералне уније, као и режима краља Милана и његове аустрофлске политике и политичког прогона радикала, дошло је до Лежеовог разочарења и промене интересовања, која су се од Србије усмерила ка Бугарској.³³⁶ Највеће разочарење Србијом, односно пре свега политиком краља Милана кога је оптуживао да је издао словенске интересе доживео је поводом рата Србије и Бугарске. Након овога, Леже јесте писао о Србији, али је тежиште својих активности везао за Бугарску. Званичну Србију подржао је тек током Првог светског рата, али није био део „српског лобија“ као Емил Оман или Ернест Дени.³³⁷ Историјом и културом Срба посветио се у већини својих књига, а посебно су значајни његови чланци: "Coup d'œil sur les origines de la nation serbe" („Поглед на порекло српског народа“), "La littérature sud-slave" („Књижевност Јужних Словена“), "La renaissance intellectuelle de la nation serbe, Jean Raitch et Dosithée Obradovitch" („Интелектуална ренесанса српског народа, Јован Рајић и Доситеј Обрадовић“) и "La culture intellectuelle en Bosnie-Herzégovine du XIe au XVIIIe siècle" („Интелектуална култура Босне и Херцеговине од 11. до 18. века“) публиковани у *Journal des Savants*.³³⁸ Леже је 1913. године објавио збирку историјско-филолошких и књижевних чланака *Serbes, Croates et Bulgares. Etudes historiques, politiques et littéraires* (Срби, Хрвати и Бугари), која је била обавештајног карактера „о новом свету на Југо-Истоку Европе“.³³⁹ Упркос бугарофилству целокупно стваралаштво Луја Лежеа, остварило је изузетан допринос у упознавању историје и традиције свих Јужних Словена, а тиме и Срба у Француској.

³³⁶ Т. Chrobák, *нав. дело*, 82–83.

³³⁷ Исто, 84.

³³⁸ L. Léger, *Le Monde Slave voyages et littérature*, Paris 1873; Исти, "Coup d'œil sur les origines de la nation serbe", *Journal des Savants*, № 2, 7e année, Paris février 1909, 53–63; Исти, "La littérature sud-slave", premier article, *Journal des Savants*, № 9, 7e année, Paris septembre 1909, 411–418; Исти, "La littérature sud-slave", deuxième article, *Journal des Savants*, № 10, 7e année, Paris octobre 1909, 445–454; Исти, "La renaissance intellectuelle de la nation serbe, Jean Raitch et Dosithée Obradovitch", premier article, *Journal des Savants*, № 9, 9e année, Paris septembre 1911, 385–389; Исти, "La renaissance intellectuelle de la nation serbe, Jean Raitch et Dosithée Obradovitch", deuxième article, *Journal des Savants*, № 10, 9e année, Paris octobre 1911, 438–448; Исти, "La culture intellectuelle en Bosnie-Herzégovine du XIe au XVIIIe siècle", *Journal des Savants*, № 5, 10e année, Paris avril 1912, 157–166.

³³⁹ Лежеово дело подељено је на поглавља: „Порекло српског народа“, „Историчар Србије: г. Константин Јиречек“, „Један српски претендент у XVII веку: Гроф Ђорђе Бранковић“, „Српско-хрватска књижевност“, „Људевит Гај и Илиризам“ и „Бискуп Штротсмајер“, где је указано на српско-хрватске заједничке карактеристике и приближавање два поменути народа у оквиру једне државе. (L. Léger, *Serbes, Croates et Bulgares. Etudes historiques, politiques et littéraires*, Paris 1913; „Белешке“, *Српски књижевни гласник*, књ. XXXI, бр. 8, 16 октобар 1913, 633).

Сва досадашња истраживања развоја француске славистике сматрају да се Леже може назвати „оцем француске славистике“, јер је утицао да се проучавање Словена са „поља чисте радозналости и помодарства“ интегрише у оквире науке.³⁴⁰ Иако су Мицкијевич, Робер, Екоф и други познати француски слависти 19. века превазилазили оквире аматерског бављења науком и употребљавали критички метод, Леже је у француску славистику увео научни приступ ослобођен субјективизма и усмерен на потрагу за изворима. Од периода Лежеових књига и чланака, француска славистика лишена је преовлађујућег утицаја пољских емиграната и подстакла је научно проучавање Словена од стране рођених Француза. Коришћењем извора Леже је успео да допринесе и да француска славистика превазиђе „немачки поглед“ на Централну Европу, Балкан и Словене.³⁴¹ Својим делима и ставовима да су се балкански народи „вратили“ у европску породицу од друге деценије 20. века Леже је допринео афирмацији слике Јужних Словена у Француској.³⁴² Генерације француских научника, књижевника, уметника, новинара, политичара и дипломата су своја сазнања о Словенима, Балкану и Србима започеле на Лежеовим студијама у којима се преплићу граматика, лингвистика, књижевност, историја, етнографија и актуелни политички моменти. Лежеово дело имало је и улогу иницијатора, успео је да покрене младе француске интелектуалце да започну проучавања Балкана, Србије и Срба.

Албер Мале, професор лицеја Станислас (Stanislas) у Паризу, од стране француске владе 1892. године је одређен за учитеља краљу Србије Александру Обреновићу.³⁴³ У Београду је провео две године о чему је оставио и сведочанство својим белешкама.³⁴⁴ Потичао је из имућне породице, отац без кога је рано остао био је трговац тканинама. Очух Иполит Леклер, професор реторике на лицеју у Клермону, најзначајнија је фигура у Малеовом образовању и васпитању у коме патриотизам и част Француске заузимају посебно место.³⁴⁵ Жаљење за француским поразом у рату с Пруском 1871. године, осећа се у Малеовим песмама написаним 80-тих година 19. века, као и у белешкама из Србије. Аутор објављене магистарске тезе о Алберу Малеу,

³⁴⁰ Т. Chrobák, *нав. дело*, 4.

³⁴¹ С. Новаковић, „Превод студије Louis-a Leger-a о словенској митологији: *Esquisse sommaire de la mythologie slave*“, Просветни гласник, књ. III (1883), 778; П., „Читуља – Луј Леже“, Српски књижевни гласник, књ. 9, св. 3, 1. јуни 1923, 240; А. Mares, *La vision française de l'Europe centrale du XIXe au XXe siècle*, Les Cahiers du Centre de Recherches Historiques [En ligne], 7 (1991) <http://ccrh.revues.org/2843#notes> (19. 10. 2013.)

³⁴² М. Todorova, *нав. дело*, 146.

³⁴³ ANF, AJ/16/6074, Dossier Mallet; F/17/2987a, A. Mallet – Mission en Macédoine études ethnographiques (1902); J. Žujović, *Influence intellectuelle française sur les Serbes: conférence faite à Paris le 8 mars 1918*, 31.

³⁴⁴ А. Мале, *Дневник са српског довра 1892-1894*, Београд 1999. (двојезично француско-српско издање)

³⁴⁵ Љ. Мирковић, „Краљев професор“, у: А. Мале, *Дневник са српског довра 1892-1894*, Београд 1999, 8-9.

Бернар Икар сматра да је од периода студија на Сорбони (од 1887. године), под утицајем католицизма и позитивизма, Мале направио дистанцу од монархистичких идеја, које су биле блиске Полу Деруледу, ка конзервативној десници.³⁴⁶ На Сорбони, Мале је присуствовао предавањима истакнутог стручњака за историју Немачке Ернеста Лависа, који је био веома утицајан у високим друштвеним круговима Француске. Малеови професори били су и Алферед Рамбо, стручњак за словенске теме, писац *Историје Русије* и будући министар просвете, као и Габријел Аното (Gabriel Hanotaux), политичар и министар спољних послова Француске у време Малеове мисије у Србији. Њихови ставови, учења и друштвени углед били су значајни у Малеовом животу и усмеравали су његова интересовања.

Српски министар просвете Андра Николић, користећи своје приватне и радикалске везе са Леоном Буржоа, који је у ово време био министар јавног образовања Француске, довео је Албера Малеа у Србију за професора историје дипломатије српском краљу Александру. Званичан захтев Николић је послао француском министру иностраних послова Рибоу 12. јула 1892. године, преко француског посланика у Србији Патримонија.³⁴⁷ Професор Ернест Лавис препоручио је за мисију у Србији свог ученика Албера Малеа, речима: „врло упућен у дипломатску историју, веома способан да нам учини дипломатске услуге, хоћу рећи да добро види и да буде од утицаја“.³⁴⁸ Чињеница да је од стране француске владе именован за функцију професора будућем краљу Србије, у периоду када је заживљавало савезништво између Француза и Руса, говори да његов боравак у Београду има изразиту дипломатску природу. Мале, свестан озбиљности и важности своје мисије, пред сам одлазак, пише свом очуху: „Српска влада поверава ми образовну мисију, француска влада поверава ми политичку мисију“.³⁴⁹ Након привремене неизвесности да ли ће договор Француске и Србије о доласку Малеа бити спроведен, јер је радикалски Пашићев кабинет сменила влада

³⁴⁶ На Институту политичких наука у Паризу 1979. године, Бернар Икар одбранио је магистарску тезу *Албер Мале и његови уџбеници*. (B. Icard, *Albert Malet et ses manuels*, Paris 1979).

³⁴⁷ AMAE, Correspondance politique Serbie 1892, Andra Nikolić à Léon Bourgeois, Belgrade, le 12 juillet 1892; ANF, F/17/23417, Dossier Malet, Andra Nikolić à Léon Bourgeois, Belgrade, le 12 juillet 1892; D. T. Bataković, *Les sources françaises de la Démocratie serbe (1804–1914)*, Paris 2013, 299.

³⁴⁸ У попису Малеових дотадашњих радова у телеграфском облику достављених српској влади, посебно се истичу радови публиковани у *Историјској ревији* („Експедиција на Анкону“) *Плавој ревији* („Метерних и питање Балкана“, „Аустрија и Француска 1870“, „Русија и Француска 17. и 18. века“ и други). Наглашено је да је Мале дипломирао на Факултету за књижевност у Паризу и на Школи високих наука (лисанс из књижевне историје), као и да је позван за професора једног великог факултета (Факултет за књижевност). (ANF, F/17/23417, Dossier Mallet F/17/23417, 25. juillet 1892; Ј. Мирковић, *нав. дело*, 19–20).

³⁴⁹ За извршење наведене мисије у трајању од три до четири године Малеу је Министарство обећало место у једном од лицеја у Паризу или катедру на једном од факултета у унутрашњости. (Ј. Мирковић, *нав. дело*, 17–18; D. T. Bataković, *Les sources françaises de la Démocratie serbe (1804–1914)*, 298–311).

либерала Јована Авакумовића, пред крај лета 1892. године стигао је позитиван одговор.³⁵⁰ Мале је од министра јавног образовања добио одсуство као „службеник Универзитета на дужности у иностранству“ и крајем септембра 1892. године стигао у Србију.³⁵¹

Посетница Албера Малеа³⁵²

У Србији је поред своје званичне мисије, Мале успоставио бројне везе и пријатељства са истакнутим личностима политичког, научног и културног живота Србије, које су у међународним кризама почетком 20. века дошле до пуног изражаја. Близак краљу Александру Обреновићу био је у прилици да својим саветима непосредно или посредно формира ставове српског владара, као и да о својим сазнањима обавештава француске пријатеље, дипломате, политичаре и новинаре.³⁵³ Мале је током свог боравка у Београду, као и касније писао о Балкану, Србији и Србима. Сарађивао је са француским листовима и часописима од којих се по значају издвајају чланци које је публиковао у *Le Figaro*, *La Revue Blue* и *Le Journal des Débats*.³⁵⁴ Након повратка у Париз Мале је стекао углед на основу писања уџбеника историје, а није престао да се

³⁵⁰ AMAE, Correspondance politique Serbie, 1892, 13, 271, 285, 291, télégrammes, Paris 25. 08. 1892; Belgrade 28. 08. 1892.

³⁵¹ Исто, 305, télégramme, Paris 15. septembre 1892; *Српске новине*, 25. септембар 1892, 1060.

³⁵² ANF, F/17/2987a, A. Mallet–Mission en Macédoine études ethnographiques, 1902.

³⁵³ AMAE, Correspondance politique Serbie, 1893, vol. 14, Patrimoine à Casimir Périer, 12 décembre 1893; V. Tamburini, "Un Français en Serbie", *Le Figaro*, 10 mai 1893; D. T. Bataković, *Les sources françaises de la Démocratie serbe (1804-1914)*, 305–306.

³⁵⁴ A. Malet, "L'histoire d'un coup d'État. Notes d'un témoin", *Le Figaro*, № 116, 26 avril 1893, 1; Исти, "La révolution en Serbie", *La Revue Blue*, 6 mai 1893; Исти, "Lettre de Serbie", *Le Journal des Débats* (Numéro Soir), 7 décembre 1893.

интересује за Србију.³⁵⁵ Као особа која је упознала српску средину, државу, владаре, политичаре и друштво био је вредан извор информација. Француска јавност је кроз његове текстове упознала српски друштвени и културни живот, а био је и један од првих интелектуалаца у Француској који је писао о Босни и Херцеговини при чему је правио паралеле са Алзасом и Лореном.³⁵⁶ Значајни су Малеови текстови о српским владарима Милану и Александру Обреновићу, као и бројна предавања која је држао у Паризу, Ремсу и другим градовима.³⁵⁷

Као професор лицеја *Волтер* (*Voltaire*), Мале је своје интересовање усмерио ка просторима Старе Србије. У документима је забележено да је 1902. године тражио одлазак у Македонију ради етнографских проучавања.³⁵⁸ Мале је и овом приликом имао подршку француских институција. *Француска алијанса* је препознала важност проучавања етничке природе становништва Македоније, али се интересовала и за учење француског језика, а као значајан резултат Малеовог боравка публикован је извештај о школама на простору Старе Србије.³⁵⁹ Ово је била друга званична Малеова мисија међу Србима, а у исто време започела је озбиљнија сарадња са српским научницима, дипломатама и политичарима на афирмисању српског питања у француској јавности. Милован Миловановић, Гргур Јакшић, Стојан Новаковић и Миленко Веснић били су у блиским везама са Малеом о чему сведочи богата преписка.³⁶⁰ У време анексије Босне и Херцеговине и Балканских ратова (1912–1913) Мале је био главни међу малобројном, али угледном групом француских интелектуалаца који су подржали Србију и српске интересе. Пред почетак Првог светског рата Мале је именован за генералног секретара *L'Alliance Française*, а када је дошло до рата упркос трећем добу у које је ушао, пријавио се као добровољац.³⁶¹ Почетком лета 1915. године, као у својим младалачким сновима, а тада у стварности, започео је да ослобађа Алзас и Лорену. Својим српским

³⁵⁵ О Малеовим удбеницима писао је Икар у оквиру већ поменуте тезе, а за тему ове докторске тезе значајно је указати да је Мале публиковао и предавања која је држао краљу Александру Обреновићу. (В. Icard, *Albert Malet et ses manuels*, Paris 1979; А. Malet, *L'Histoire diplomatique de l'Europe au XVIIe et XVIIIe siècle cours tenus devant S. M. Alexandre Ier roi de Serbie 1892–1893*, Paris 1896).

³⁵⁶ А. Malet, "Le Théâtre serbe et les oeuvres françaises", *La Revue blue*, avril 1895, 309–313; Исти, "Bosnie et Herzégovine", *La Revue blue*, avril 1897.

³⁵⁷ Исти, "Le Roi Milan", *La Revue de Paris*, novembre – décembre 1897, 131–159; Исти, "Alexandre Ier de Serbie", *La Revue de Paris*, juillet – octobre 1903, 162–171.

³⁵⁸ ANF, F/17/2987a, А. Mallet–Mission en Macédoine études ethnographiques, 1902.

³⁵⁹ А. Malet, "Le rapport les écoles dans les vilayets de Kosovo Salonique Monastir Bitolj aides par l'Alliance pour la diffusion de la langue français hors de France", *Bulletin de l'Alliance française*, № 92, de 15 avril 1903; Душан Т. Батаковић, "Les Français et la Vielle Serbie", 146.

³⁶⁰ АС, Хартје Милована Миловановића; АС, Хартје Стојана Новаковића, А. Мале – С. Новаковићу, 10. децембар 1912; *Исто*, А. Мале – С. Новаковићу, 27. март 1913; НБС, Хартје Гргура Јакшића, Р 558/Х/46, А. Мале – Г. Јакшићу, 30. август 1898; *Исто*, Р 558/Х/47, 8. мај 1899; *Исто*, Р 558/Х/48, 9. јули 1899; *Исто*, бр. 208, 17. август 1900.

³⁶¹ НБС, Хартје Гргура Јакшића, Р558/IX/617, Г. Јакшић – Н. Пашићу, 28. октобар 1913.

пријатељима подржавајући борбу Србије писао је: „Какав сте ви диван народ! Моје српско родољубље у стопу прати моје француско родољубље“ пре него што је погинуо у рововима Артоа 22. септембра 1915. године.³⁶² Мале је свој патриотизам уткао у упознавање Срба и Србије на прелазу два века, што је постепено израсло у сарадњу са српским научницима, дипломатама и политичарима на заједничким интересима Француске и Србије, као и борбу против заједничког непријатеља 1914. године.

Крајем 19. века европске територије Османског царства привукле су пажњу не само француских дипломата и политичара, већ и научника, међу којима је био Виктор Берар. Рођен 1864. године у Морезу (Јура) у породици апотекара, Берар је у малом месту Леон Леоније стекао основно и гимназијско образовање. Како је у раној младости показао интересовање за науку, отац је Берару обезбедио средства за даље школовање у Паризу.³⁶³ У време када је Берар дошао у Париз, град је грађевинским радовима и разгрантим културно-уметничким животом показивао прве знаке опоравка након националног пораза од Пруске и задржао ореол града уметности, науке и културе, што је било инспиративно за једно младо биће пристигло из провинције и жељно знања какав је био Берар. Као један од најбољих кандидата примљен је на студије у *L'École normale supérieure* (Висока нормална школа), коју је завршио 1886. године. Берар је наредне три године провео као надзорник питомаца прве године поменуте школе, а потом је ради усавршавања послат у *L'École française d'Athènes* (Француска школа у Атини) као државни питомац. Поред филологије, за коју је Берар показао интересовање и раније, у периоду свог боравака у Атини пажњу је посветио проширивању знања из археологије, историје и географије. Историја старог века и епске грчке песме биле су у средишту Бераровог интересовања, а путовања по европским територијама Османског царства усмерила су његову пажњу и на живот немуслимана у Османском царству.

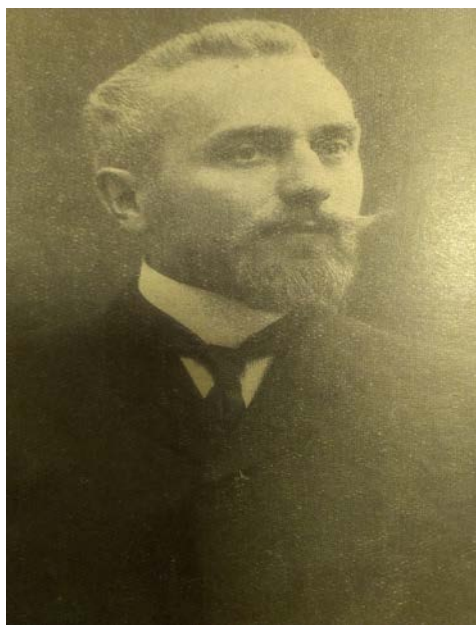
Углед у француским стручним круговима стекао је као хелениста и преводилац Хомерове *Одисеје*. Докторирао је 1895. године на тему порекла верских обреда у Аркадији и примарни циљ његовог боравака у Атини био је усмерен на стицање нових знања о грчкој епској поезији.³⁶⁴ Након што је докторирао, Берар је постао професор *L'École supérieure de marine* (Виша моринска школа) и *L'École pratique des hautes études*

³⁶² Исто, Р 558/ X/533, А. Мале – Г. Јакшићу, 21. јуни 1915; Јб. Мирковић, *нав. дело*, 53–54.

³⁶³ ANF, F/17/26707, Dossier Berard; М. Павловић, *Од Есклавоније ка Југославији*, 175–177.

³⁶⁴ Берар је публикувао и дело о Феничанима и Одисеји 1901–1902. године, а након Првог светског рата у четири свеске објавио је резултате свих својих истраживања Одисеје и њен нови превод. (Homère (traduit par Victor Bérard), *Odysée*, I–III, Paris 1924–1925; Г. Јакшић, В. Чајкановић, „У спомен Виктора Берара“, у: Б. Поповић и др, *Огуст Говен (1861–1931) и Виктор Берар (1864–1931)*, Београд 1932, 23, 26–28).

(*Практична школа високих студија*), где је остао до почетка Првог светског рата.³⁶⁵ Ипак Берарова интересовања се нису зауставила на истраживањима старог века, већ су у складу са духом епохе и потребом за разумевањем савремене цивилизације и објашњењем појава, процеса и догађаја постепено и у прво време посредно кренула у правцу Србије и Срба. Захваљујући одушевљењу које су у њему изазивала археолошка открића на простору хеленске цивилизације прво је отишао даље у упознавање Словена на Балкану. Гргур Јакшић истиче да Бераров боравак у Француској школи у Атини и „научна путовања која је предузимао по европској Турској и по Малој Азији, одвела су га и на питања спољне политике“.³⁶⁶ У складу са епохом империјализма, односи великих сила и њихова борба за престиж определили су Берара да се од 1897. до 1914. године посвети анализама империјализма, интересима Енглеске, Русије и Немачке.³⁶⁷ Ишчекивање краја османске власти над европским поседима и питање њихове поделе крајем 19. века усмерили су Берара ка „откривању“ Македоније.

*Виктор Берар и његова супруга Алис са децом*³⁶⁸

Бераров први рад о Македонији "A travers la Macédoine slave" („Кроз словенску Македонију“) публикован је већ 1892. године.³⁶⁹ Овај рад је и први у коме Виктор Берар показује интересовање и за Србе. Текст Виктора Берара било је под снажним

³⁶⁵ L. Gallois, "Victor Bérard", *Annales de Géographie*, vol. 41, № 229, 102–103.

³⁶⁶ Г. Јакшић, „У спомен Виктора Берара“, 23.

³⁶⁷ L. Aubert, "Victor Bérard", *Revue de Paris*, 1. 12. 1931, 718.

³⁶⁸ *La Patrie Serbe*, № 5, 1/14 mars 1917, 214; *La Patrie Serbe*, № 8, 1/14 juin 1917, 214, 365.

³⁶⁹ V. Bérard, "A travers la Macédoine slave", *Revue des Deux Mondes*, 1. decembre 1892, 551–579.

утицајем информација које су шириле грчка и бугарска пропаганда, што је било обележје и неколико наредних дела. Рад "Les nationalités de la Macédoine. Turcs et Musulmans, Bulgares, Valaques" („Националности Македоније. Турци и Муслимани, Бугари, Власи“) и књига *La Turquie et L'Hellénisme contemporain. La Macédoine: Hellènes, Bulgares, Valaques, Albanais, Autrichiens, Serbes; la lutte des races (Турска и савремени хеленизам. Македонија: Грци, Бугари, Власи, Албанци, Аустријанци, Срби; борба раса)* садрже непрецизне и непоуздане податке, чији су посредни извори делом обојени пропагандним активностима страна које су полагале право на географски простор Македоније.³⁷⁰ Прве промене у Бераровим ставовима и боље разумевање положаја Срба у склопу питања реформи у Македонији и српских интереса на простору Старе Србије могу се запазити неколико година касније у књизи *La Macédoine. Le pays et les races*, која је настала након посете Македонији.³⁷¹ Берарово темељније изучавање Срба започело је након публиковања збирке чланака *Pour la Macédoine (За Македонију)*.³⁷² Од овог периода, везе и контакти које је успоставио са Србима постали су мотив више за његову целокупну активност.

У години када је Балкан потресала нова криза, Француска је настојала да се више ангажује на поменутом простору, стога су и француски интелектуалци заинтересовани за спољну политику и међународне односе, показали виши степен интересовања за Балкан. У време Анексионе кризе 1908. године Берар је обавио рад "Entente austro-russe" („Аустро-руски договор“) у коме анализира све оно што је учињено на пољу реформи у Македонији у периоду од 1897. до 1907. године.³⁷³ Берар је уз Малеа, Омана, Шерадама и друге француске интелектуалце, који су далековидо опажали да се иза аустроугарског притиска на Србе скрива немачка подршка, преузео иницијативу да се француска јавност упозна са питањима важним за интересе Србије.³⁷⁴ У време кризе изазване анексијом Босне и Херцеговине, Берар је био темељни хроничар догађаја, а његове чланке публиковала је *La Revue de Paris*. У чланку "Indépendance Serbe" („Српска независност“) Берар је исказао стручност у познавању историје и актуелног стања на простору Балкана. Приликом анализе интереса Аустроугарске и Русије на Балкану од Берлинског конгреса до 1908. године,

³⁷⁰ Исти, *La Turquie et L'Hellénisme contemporain. La Macédoine: Hellènes, Bulgares, Valaques, Albanais, Autrichiens, Serbes; la lutte des races*, Paris 1893.

³⁷¹ *Revue de Paris* објављивала је поменуто Берарово дело у наставцима, а потом је 1897. штампано и као посебна публикација. (Исти, *La Macédoine. Le pays et les races*, Paris 1897).

³⁷² Исти, *Pour la Macédoine*, Paris 1903.

³⁷³ Исти, "Entente austro-russe", *Revue de Paris*, 15 mars 1908.

³⁷⁴ НБС, Р 558/IX/496, Г. Јакшић – М. Миловановићу, Париз 14. јануар 1909; НБС, Р 558/IX/506, Г. Јакшић – М. Миловановићу, Париз 27. јуни 1909.

користио је не само изјаве званичника великих сила већ и српског министра спољних послова Милована Миловановића и текстове из српског *Одјека*. Бераров став био је да би аустроугарска превласт на Балкану или стварање војних упоришта у Београду, Нишу и Скопљу били корак даље у германском продору ка Солуну, што није само проблем српске независности већ посредно Француске и Европе.³⁷⁵ Написао је почетком 1909. године чланак о Велеиздајничком процесу у Загребу и скренуо пажњу на лажну оптужбу Срба у Хрватској за велеиздају, а потом и настојања Мађара да наруше односе између Срба и Хрвата.³⁷⁶

Као прави *национални радник*, имајући увек пред собом интересе отаџбине – Француске, Берар се од почетка 20. века, поред научног рада посветио и публицистици. Као познавалац историје и актуелног стања у Македонији био је значајан сарадник. У периоду од 1904. до 1911. године био је на позицији генералног секретара престижне *Revue de Paris*.³⁷⁷ Његови чланци и положај који је имао у *Revue de Paris* стварали су простор за афирмисање словенских тема и српског питања у француској јавности. На основу знања која је стекао о Србима, као и познанства и пријатељстава Берар је у току Првог светског рата био један од главних организатора хуманитарне и дипломатске подршке Србима. Руководио је организацијом *La Nation Serbe en France* (*Српски народ у Француској*) и организовао је *Српски дан* у француским школама 26. марта 1915. године.³⁷⁸ Написао је и брошуру *La Serbie* (*Србија*) у којој је рат представио као сукоб „националне и победоносне, независне и парламентарне, толерантне и демократске Србије против феудалне, полицијске и инквизиторске Аустроугарске“.³⁷⁹ Инспирисан каменом, који му је поклонио један стари чобанин са Косова двадесет година раније уз

³⁷⁵ V. Bérard, "Indépendance Serbe", *La Revue de Paris*, 15. janvier 1909, 443–446.

³⁷⁶ Исти, *Les persécutions des Yougoslaves: procès politiques (1908–1916)*, Paris 1916; Г. Јакшић, „У спомен Виктора Берара“, 24; М. Ћ., „Белешка. Виктор Берар (Bérard)“, *Нова Европа*, књ. 24, бр. 3, 26. септембар 1931, 304.

³⁷⁷ ANF, F/17/26707, Dossier Berard; „Виктор Берар“, *Политика*, 15. новембар 1931, 2; „Свечана седница у част Виктора Берара“, *Политика*, 4. децембар 1931, 1; М. Павловић, *Од Есклавоније ка Југославији*, 175–177.

³⁷⁸ Добротворно друштво за помоћ српским избеглицама у Француској током Првог светског рата *Nation Serbe en France* окупљало је око 80 угледних Француза, а главни секретари друштва били су Виктор Берар и Жан Брин. Поред бриге о српским избеглицама Друштво је у току рата, али и након њега, радило на помагању српских студената и ђака. (R. *La Nation serbe en France, La Patrie Serbe*, № 6, 1/14 Avril 1917, 271 – 275; М. Ибровац, „Српски народ у Француској“, у: С. Станојевић, *Енциклопедија Српско Хрватско Словеначка*, књ. 3, 28; S. Sretenović, "Les philoserbs en France au temps du Royaume des Serbes Croates et Slovènes (1918–1929)", 135).

³⁷⁹ Берар је у истом делу, служећи се историјским аналогијама, истицао како је Француска почев од средњег века узор за Србију, а посебно још од Француске револуције. Како би превазишао контрадикторност у француским симболима републиканизма и српским симболима монархизма, Берар је, као и већина француских интелектуалаца, истицао национални карактер династије Карађорђевић. (V Bérard, *La Serbie*, Paris 1915, 14; С. Сретеновић, „Србија Виктора Берара: један поглед на допринос Србије заједничким напорима савезника 1915. године, 574–575).

објашњење да је то окамењени хлеб српских војника погинулих у Косовском боју и да ће се поново претворити у хлеб када Косово буде освећено, Виктор Берар пише и рецитије песму у прози посвећену Србима.³⁸⁰ За две деценије Виктор Берар је доживео преображај и од научника заинтересованог за стари век и хеленску књижевност, који није имао сазнања о Србима и Србији, постао један од француских интелектуалаца који су штитили српске интересе у време Првог светског рата или како је то Ибровац забележио „речито је бранио нашу националну ствар“, стога је 1920. године Берар постао и дописини члан Српске Краљевске Академије.³⁸¹ Иако у близини политике, Берар се тек од треће деценије 20. века укључио у политички живот Француске. За сенатора округа Јуре изабран је 1919. године и у Сенату је био председник Комисије за наставу и Комисије за спољне послове.³⁸²

Шарл Лоазо, дипломата, политичар и публициста, написао је више радова и књига у којима је предмет његовог интересовања простор будуће државе Јужних Словена. Рођен је у католичкој породици у месту Вилјевио (Villevieux) у Јури 1861. године, где је завршио основну школу и гиманзију. У раној младости Лоазо је писао поезију и био сарадник локалног конзервативно-католичког листа *Le Courrier du Jura*.³⁸³ Са 19 година Лоазо долази у Париз на студије права, где је стекао и докторску титулу. У Паризу се задржао до 1890. године до када се усавршавао као близак сарадник адвоката Државног савета и Касационог суда, а обављао је и функцију секретара Адвокатске коморе Париза 1889. године.³⁸⁴ Десетогодишњи боравак у Паризу Лоазо је искористио да се укључи у друштвени живот, започео је сарадњу са листом *L'Univers*, који је окупљао борбену католичку струју захваљујући пријатељу Еугену Травернијеу (Eugène Tavernier). У својим мемоарима Лоазо пише да је у овом периоду читао литературу религиозног карактера, као и да је присуствовао састанцима групе окупљене око листа *L'Univers*.³⁸⁵ У Паризу је започео и сусрете са особама монархистичког опредељења, које су се окупљале у париском ресторану *La Poule au Pot*.³⁸⁶ Уверен да вера у монархију прати веру католичку, Лоазо је из католичко-монархистичке визуре посматрао „буланжизам“ актуелан на политичкој сцени

³⁸⁰ Ст. К. Павловић, „У спомен Виктора Берара“, 29–33; М. Павловић, „Виктор Берар и камен са Косова“, *Политика* (Културни додатак), 10. јули 2004, 1.

³⁸¹ М. Ибровац, „Виктор Берар“, *Време*, 16. новембар 1931, 1; Исти, „Берар Виктор“, у: С. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, Сремски Карловци, Нови Сад 2001, 161.

³⁸² Г. Јакшић, „У спомен Виктора Берара“, 22–23.

³⁸³ АСАНУ, Заоставштина Лоазо – Војиновић, бр. 14427, III–1, *Memoirés I Partie* (1880–1914), 1, 94.

³⁸⁴ Исто.

³⁸⁵ Исто.

³⁸⁶ Исто, 97.

Француске. „Ја не жалим што сам био „буланжист“ пише Лоазо и додаје: „Ова експлозија осећања која је имала у себи нешто *национално* и која је, у сваком случају, била заразна, омогућила ми је да доживим много лепих момената“.³⁸⁷ У овом периоду Лоазо је под утицајем покрета генерала Буланжеа, коме је био представљен на једном балу, веровао да за Француску наступа нова епоха пуна изазова.

*Шарл Лоазо са супругом Евгенијом, рођеном Војиновић*³⁸⁸

Када је Буланже отишао за Брисел, разочарани Лоазо се определио да са својим пријатељем Фромом (Fromm) отпутује у Беч и пропутује по Аустроугарској, потом одлази за Загреб и упознаје породицу Војиновић са којом се убрзо и родбински повезао.³⁸⁹ Ово путовање је определило његова даља интересовања за Хабзбуршку монархију и народе који је настањују, а посебно за Јужне Словене и идеју југословенства. Током овог периода Лоазо преко пријатељстава са француским интелектуалцима окупљеним око листа *L'Univers* и католичких кругова, упознаје бројне значајне личности француског политичког живота и стране интелектуалце. Његове политичке погледе обојили су сусрети са командантом Маршаном (Marchand), симболом француских колонијалних успеха, кога је Лоазо сматрао херојем („un héros de

³⁸⁷ Исто, 99.

³⁸⁸ АСАНУ, Заоставштина Лоазо – Војиновић, бр. 14427, III–1, *Memoirés I Partie* (1880–1914), VI–2.

³⁸⁹ Заоставштина Лоазо – Војиновић, бр. 14427, III–1, *Memoirés I Partie* (1880–1914), 100.

Fochoda“), принцом Виктором Наполеоном и разговор са историчаром и филозофом Владимиром Соловјевим.³⁹⁰ Лоазо је нову животну етапу започео венчањем у Ђакову 1890. године са Евгенијом Војиновић, а венчао их је бискуп Штросмајер са којим је Лоазо успоставио дубоке пријатељске односе. Убрзо након венчања Лоазо се вратио у Јуру, где је радио као уредник *Le Courruer du Jura* и где је покренуо месечник *Chronique Comtoise*.³⁹¹

У периоду од 1898. до 1912. године Лоазо се бавио публицистиком и за потребе Министарства спољних послова Француске био ангажован за мисије у Аустрији, Италији и на Балкану. Био је сарадник *Le Revue hebdomadaire* када се крајем 19. века посветио историјско-политичкој анализи ситуације на Балкану.³⁹² Сарађивао је и у оквиру престижне *La Revue des deux mondes*, чиме је увећан његов углед међу Јужним Словенима, који су у њему видели савезника у остваривању националних циљева. У периоду од 1901. до 1912. године Лоазо је био и активни сарадник *La Revue de Paris*, где се бавио актуелним питањима на Балкану и писао текстове уперене против опстанка власти Османског царства у Европи и Аустроугарске.³⁹³ За Француску државу Шарл Лоазо је био ангажован и у оквиру економских пројеката и испитивања могућности чвршћег, а пре свега економског, повезивања Француске и Италије. Као резултат његовог ангажовања на овом пољу настале су студије *L'Équilibre adriatique: l'Italie & la question d'Orient (Равнотежа на Јадрану: Италија и Источно питање)* и "Le Simplon" („Симплон“), коју је публикувао у оквиру *La Revue de Paris* и засебно.³⁹⁴ Лоазо се заинтересовао и за Француско-руски споразум, а његове домете је видео и везивао за промене на Балканском полуострву. У тексту *A propos de l'alliance franco-russe. L'interpellation qu'on n'a pas faite (О Француско-руском савезу. Интерпелација која није извршена)* Лоазо је изнео оцену дотадашњег савезништва Француза и Руса, чиме је повезао резултате свог дотадашњег рада и анализе француске политике.³⁹⁵

Иако је у Лоазо био заинтересован за католичке и патриотске теме, политику Француске и њену даљу судбину, у његовим активностима почели су да преовладавају и други мотиви деловања. Посредством породице своје жене, односно њене браће Ива

³⁹⁰ Исто, 103–104.

³⁹¹ Исто, 106.

³⁹² *Le Revue hebdomadaire* је француски недељник покренут 1892. године у Паризу и публикована је до 1939. године. Оснивач часописа био је Фернан Лодет (Fernand Laudet), секретар француског посланства при Ватикану и стога је *Le Revue hebdomadaire* била под утицајем католичких кругова.

³⁹³ S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca (1918–1929)*, 37.

³⁹⁴ Ch. Loiseau, *L'Équilibre adriatique: (l'Italie & la question d'Orient)*, Paris 1901; Исто, "Le Simplon", *La Revue de Paris*, nov. 1902; Исто, *Le Simplon et les intérêts du centre de la France*, Paris 1902.

³⁹⁵ Исто, *A propos de l'alliance franco-russe. L'interpellation qu'on n'a pas faite*, Paris 1902.

Војиновића, књижевника, и Луја, специјалног секретара црногорског владара Николе Петровића и касније министра правде, Лоазо је започео да пише текстове и о Јужним Словенима.³⁹⁶ Иван Лоазо, син Шарла Лоазоа, у прегдвору његових *Мемоара* пише да је у време склапања брака његових родитеља 1890. године дом угледне породице Војиновића био „на челу *Славизма* у Аустроугарској“.³⁹⁷ Определивши се да упозна Јужне Словене, Лоазо је започео своја путовања. У периоду од 1893. до 1899. године пропутовао је Далмацију, а најише је боравио у Дубровнику и дуго се задржавао у Такову код Штросмајера.³⁹⁸ Више пута је долазио и у Београд, где је присуствовао преносу посмртних остатака Вука Караџића 1897. године. Из Далмације је путовао и у Црну Гору где је брат његове супруге Лујо Војиновић био укључен у политички живот.³⁹⁹

Посебно интересовање за Источно питање, које је временом прерасло у подршку јужнословенском уједињењу и борби против Аустроугарске, посебно у време Првог светског рата, Лоазо је претворио у књиге, брошуре, чланке и јавна иступања. Могућност да дође до сецесије Словена на југу Аустроугарске и њиховог уједињења са „својом браћом у Србији и Црној Гори“ идеја је коју су у европској јавности на крају 19. века пласирали већином чешки интелектуалци, а по први пут јавно је изнео Шарл Лоазо у чланку "La Hongrie et l'Opposition Croate" („Мађарска и хрватска опозиција“) публикованом у *La Revue des Deux Mondes* 1895. године.⁴⁰⁰ Наредне године Лоазо се бавио српско-хрватским односима у оквиру студије *La Conflit serbo croate* публиковане у *Revue des deux mondes*.⁴⁰¹ У току Лоазовог боравка у Дубровнику 1898. године настало је његово најзначајније дело *Le Balkan slave et la crise autrichienne* (*Балкански Словени и аустријска криза*).⁴⁰² Уз поменута дела у којима је француским читаоцима уз став да Словени на Балкану, у склопу кризе која је захватила Хабзбуршку монархију, имају ујединитељски потенцијал и право на исти, Лоазо је био и први француски аутор који је на крају 19. века изнео и критику Калајевог режима у Босни и Херцеговини.

Аустроугарске власти су услед Лоазових многобројних активности на пољу публицистике и веза у Далмацији, Србији и Италији доживеле његов боравак на простору Аустроугарске као претњу. На самом крају 19. века, 1899. године, у периоду

³⁹⁶ АСАНУ, Заоставштина Лоазо – Војиновић, бр. 14427, III–1, *Memoirés I Partie* (1880–1914), 109–110.

³⁹⁷ *Исто*, 1.

³⁹⁸ Ch. Loiseau, "Strossmayer, son époque et son oeuvre", *Le Monde Slave*, t. I, mars 1937, 423–450.

³⁹⁹ АСАНУ, Заоставштина Лоазо – Војиновић, бр. 14427, III–1, *Memoirés I Partie* (1880–1914), 109–110.

⁴⁰⁰ *Исто*, 2; Ch. Loiseau, "La Hongrie et l'Opposition Croate", *La Revue des Deux Mondes*, septembre 1895, 101–129.

⁴⁰¹ Ch. Loiseau, "La Conflit serbo croate", *La Revue des Deux Mondes*, 15. septembre 1896, 66–100.

⁴⁰² Исти, *Le Balkan slave et la crise autrichienne*, Paris 1898.

када је идеја словенског уједињења стицала све више присталица, Шарлу Лоазоу је забрањено кретање и боравак на територији Хабзбуршке монархије. Један од званичних повода које је аустријска страна потенцирала као изразито непријатељски био је чланак који је Лоазо написао против интереса Аустроугарске, а у корист Црне Горе. Лоазо је преко француске амбасаде у Бечу и Министарства спољних послова Француске, које је тада водио Пишон, 1906. године настојао да укине ову забрану, али су аустријске власти оклевалe јер „не постоје индиције које би указивале да се његов став о Аустрији изменио“.⁴⁰³ Лоазо је у међувремену добио оредње од балканских владара због заслуга за свој рад и афирмацију српских интереса. Црногорски кнез Никола Петровић донео је указ о одликовању Шарла Лоазоа орденом *Књаза Данила I четвртог степена* 6. децембра 1895. године, а краљ Александар Обреновић 26. маја 1897. године одликовао је Лоазоа *Таковским крстом трећег реда*.⁴⁰⁴

Почетком 20. века европске кризе, аустроугарска политика на Балкану и развој југословенске идеје утицали су на Лоазоа да настави свој рад започет у делу *Le Balkan slave et la crise autrichienne*. Допуна ове књиге био је Лаозов рад "Question d'Autriche Hongroise et Croates" („Аустријско питање Мађари и Хрвати“) из 1905. године.⁴⁰⁵ Његове публикације биле су познате уском кругу специјалиста, а како је истакао Станислав Сретеновић допринеле су познавању историје и културе о територијама настањеним Јужним Словенима. Циљ његовог стваралаштва Сретеновић види у осветљавању пута француској дипломатији у борби против *вековног непријатеља* Немачке и њеног савезништва са Аустроугарском. Француски интелектуалац је веровао да немачки „продор на Исток“ може да заустави брана нове јединствене нације Јужних Словена.⁴⁰⁶ Уочи и у току Балканских ратова Шарл Лоазо је био у финансијској мисији у Црној Гори и написао је чланак „Реванш Балкана“ у коме је подржао борбу и ослобођење балканских народа.⁴⁰⁷ Октобра 1912. године Лоазо је саставио једну кратку белешку о потреби кредита за развој Црне Горе у којој је изнео и развој банкарског система Црне Горе.⁴⁰⁸ Потом је преко Рима и Барија дошао до Цетиња, где је боравио у мисији

⁴⁰³ АСАНУ, Заоставштина Лоазо – Војиновић, бр. 14427, III–1, *Memoirs I Partie* (1880–1914), 1, 119–130; Исто, I–7, Белешке; Ambassade de la République Française à Vienne – Cabinet A. S. de M. Loiseau, 16. janvier 1906, M. Stephan Pichon Ministre des Affaires Étrangères – Note verbal, 16. janvier 1907.

⁴⁰⁴ АСАНУ, Заоставштина Лоазо – Војиновић, бр. 14427, I–7, Одликовање.

⁴⁰⁵ Ch. Loiseau, "Question d'Autriche Hongroise et Croates", *La Revue de Paris*, 15 décembre 1895, 753–773.

⁴⁰⁶ S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca (1918–1929)*, 37.

⁴⁰⁷ „Белешке“, *Српски књижевни гласник*, књ. XXX, бр. 1, 1. јануар 1913, 80.

⁴⁰⁸ АСАНУ, Заоставштина Лоазо – Војиновић, бр. 14427, III–202, *Note relative à l'établissement d'un Credit Foncier au Montenegro*, 7 Octobre 1912.

француске владе од 20. септембра до 6. октобра 1913. године.⁴⁰⁹ За своје активности у току Балканских ратова, Лоазо је добио нова одликовања као носилац заслуга за војну кампању Србије 1912. и 1913. године од српског краља Петра Карађорђевића и орден *Књаза Данила I другог степена* црногорског краља Николе Петровића.⁴¹⁰

Од 1912. године са повременим прекидима, а од почетка рата у континуитету борави у Риму као сарадник и, како сам пише, волонтер француског амбасадора у Риму Камија Барера (Camille Barrère). Идеја за Лоазоов одлазак у Рим настала је у договору француског председника Вивијана, министара спољних послова Француске Делкасеа и министар одбране Милерана, а може се веровати и да су га препоручили државнички и дипломатски ауторитети Пишон и Роберт де Били, са којима је Лоазо био у контексту и одржавао преписку.⁴¹¹ Шарл Лоазо је радио на склапању Конкордата између Ватикана и Краљевине Србије, помагао је српској делегацији и Посланству, саветима и контактима у католичком свету, а сарадња је настављена и након избијања Првог светског рата.⁴¹² У периоду од августа 1914. до јануара 1919. године бавио се пословима одржавања званичних односа са Ватиканом, омогућавањем контакта са делегацијама Италије и Југословенског комитета.⁴¹³ Због сарадње са бискупом Штросмајером, а касније Фрањом Супилом и Антом Трумбићем, као и Лоазоових предлога о оснивању две државе: српске и хрватске, које би се касније можда ујединиле, питање улоге Лоазоа приликом стварања југословенске државе носи у себи бројне контроверзе.⁴¹⁴ Прликом Мировне конференције у Паризу био је члан француске делегације у *Commission des Ports*, а потом је након рата од 1924. до 1930. године био задужен за нове мисије у Југославији од стране Министарства иностраних послова и опет је консултован за питања Конкордата. Након Првог светског рата Шарл Лоазо, који је био и официр Легије части, одликован је орденом југословенске круне првога реда од стране краља Александра Карађорђевића 15. јануара 1931. године.⁴¹⁵

На почетку 20. века француски интелектуалци су са анализе француско-немачких односа усмерили своја интересовања ка Аустроугарској, њеном односу са

⁴⁰⁹ Исто, III–202, Белешка; Исто, Извештај Шарла Лоазоа министру о свом путовању у Црну Гору, 18. октобар 1913.

⁴¹⁰ Исто, I–9, одликовање; Исто, I – 1, Биографија; Исто, I – 10, Одликовање.

⁴¹¹ М. Ковач, *Francuska i hrvatsko pitanje 1914–1929*, Zagreb 2005, 41–42.

⁴¹² Д. Живојиновић, *Ватикан, Србија и стварање југословенске државе 1914–1920*, Београд 1995, 93, 101, 227, 248.

⁴¹³ АСАНУ, Заоставштина Лоазо – Војиновић, бр. 14427, III–1, Ватикан.

⁴¹⁴ D. Stojanović, "Charles Loiseau et la question yougoslave", у: С. Терзић (ур.), *Југословенско-француски односи*, Београд 1990, 222.

⁴¹⁵ Исто, I–8, Одликовање.

великим силама. Проблеми успона немачке моћи и Хабзбуршке монархије су додатно подстакли француске интелектуалце, међу којима је био Андре Шерадам, да већу пажњу посвете Словенима, који су живели у оквиру Монархије или су се граничили са њеном територијом. Шерадам је рођен 1871. године у месту Екуше (Escouché), у време када су француска нација и француска држава доживеле пораз од Пруске и када су Алзас и Лорена изгубљени. Образован у патриотском школском систему Лависа, Шерадам је припадао генерацији која је своје активности усмерила ка разумевању и истраживању међународних односа и положаја Француске у оквиру истих. Био је ученик утицајних француских интелектуалаца Албера Сорела (Albert Sorel) и Анатола Лерој-Болјуа (Anatole Leroy-Beaulieu) на *L'École libre des sciences politiques*.⁴¹⁶ Иако се рано определио за јавни рад, није се укључио и у политички живот Француске, већ је остао посматрач јавне сцене Француске и Европе. У круговима француских интелектуалаца био је обележен као антигерманиста, антисемита и антисоцијалиста, док су га политичари сматрали и *бонапартистом*.⁴¹⁷ Школовање и формирање у периоду узаврелог политичког и друштвеног живота Француске определили су Шерадамова интересовања, обликовали његове ставове и професију, која му је омогућила бројне контакте у француском друштву.

Крајем 19. века, у време када је афера Драјфус потресала јавну сцену Француске, Шерадам је ушао у кругове моћне француске штампе, међутим, није се бавио питањима унутрашње политике, већ се посветио геополитичким анализама. У овом периоду Шерадам је истраживао, путовао у Хабзбуршку монархију и формулисао неке од својих првих теза о пангерманизму, које ће потом развити и публиковати уочи Првог светског рата. Већ 1897. године приликом покушаја да објави свој први чланак који је посветио анализи унутрашње политике у Двојној монархији, Шерадам је спречен, што је утицало да обајвљује чланке под псеудонимом.⁴¹⁸ Ипак, почетком 20. века постао је новинар високотиражног листа *Le Petit Journal* и његове анализе и закључци под његовим пуним именом су продрли у ширу јавност. Шерадам је већину својих првих текстова публиковао у штампи, а касније је већина тих текстова штампана и у виду посебних књига.

На основу темељних и дуготрајних истраживања 1901. године Андре Шерадам публикује своју прву књигу: *L'Europe et la question d'Autrich au seuil du XIXe siècle*

⁴¹⁶ A. Scheikevitch, *André Chéradame et son oeuvre*, Paris 1928, 3.

⁴¹⁷ АСАНУ, бр. 12081/1, М. Веснић – Ј. Јовановићу, Париз 23. новембар/ 6. децембар 1910; L. Eisenmann, "André Chéradame et la question d'Autriche", *Revue historique* tome LXXIX (1902), 7.

⁴¹⁸ A. Scheikevitch, *André Chéradame et son oeuvre*, 6.

(Европа и аустријско питање током 19. века).⁴¹⁹ Годину дана касније, 1902. године, Шерадам публикује *L'Allemagne, la France et la Question d'Autriche* (Немачка, Француска и аустријско питање), која је настала као саставни део рада у оквиру *L'École libre des sciences politiques*. Ово Шерадамово дело је чинило наставак прве књиге, где је поред анализе проблема Хабзбуршке монархије, указао на немачки утицај на њену кризу, као и на положај Француске. У своје геополитичке анализе кроз дело *La question d'Orient. La Macédoine. Le chemin de fer de Bagdad* (Источно питање, Македонија. Багдадска железница) Шерадам је укључио разматрања Источног питања, реформи у Македонији и питање изградње багдадске железнице, којима је политичким прикључио економске аспекте германског продора на Исток. Поменути делима, намењеним информисању француских политичара и јавности, Шерадам је први међу француским интелектуалцима скренуо пажњу на питања ширења пангерманизма и његовог продора на Исток. Епоха нараслих империјалних амбиција утицала је да се Шерадам посвети и колонијалном питању, посебно актуелном у време Прве мароканске кризе. Тада је настала и Шерадамова докторска дисертација о немачким колонијама.⁴²⁰ Како је питање економске и политичке експанзије на Исток било једна од његових преокупација, Шерадам је анализирао и изгубљени рат француске савазнице Русије у Азији.⁴²¹

Догађаји на европским територијама Османског царства и питање Балкана, као и аустроугарске претензије на поменутом простору биле су неизоставни део његових анализа.⁴²² Шерадам је био први од француских интелектуалаца који је у својим радовима полазећи од опасности пангерманизма указао на потенцијално жариште на Балкану. Одлично познавање међународних односа уз контакте које је успоставио са Гргуром Јакшићем почетком 20. века скренули су му пажњу на Србију. Када је анексија Босне и Херцеговине 1908. године изнела на међународну сцену српско питање, Шерадам је био један од интелектуалаца који су подржали интересе Србије учествујући на предавњима у Паризу и другим градовима Француске. Балкан и Србију упознао је и

⁴¹⁹ A. Chéradame, *L'Europe et la question d'Autriche au seuil du XIXe siècle*, Paris 1901; L. Eisenmann, "André Chéradame et la question d'Autriche", 1–8; A. Scheikevitch, 6–7; С. Радић, „А. Шерадам, Европа и аустријско питање на освиту 20. века“, *Српски књижевни гласник*, књ. II, бр. 2, 16. април 1901, 154.

⁴²⁰ Теза је публикована под називом A. Chéradame, *La colonisation et les colonies allemande*, Paris 1905.

⁴²¹ A. Chéradame, *La question d'Orient. La Macédoine. Le chemin de fer de Bagdad*, Paris 1903; Исти, *Le monde et la guerre russo-japonaise*, Paris 1906.

⁴²² A. Scheikevitch, *André Chéradame et son oeuvre*, Paris 1928, 4-9; L. Eisenmann, „André Chéradame et la question d'Autriche“, *Revue historique* tome LXXIX (1902), 5-8.

на путовањима у периоду пре Балканских ратова (1912–1913).⁴²³ Почетком друге деценије 20. века већ је изградио пријатељства са Светиславом Симићем и Миленком Веснићем.⁴²⁴ Својим независним истраживањима и анализама, Шерадам је преко познанстава и пријатељстава са српским интелектуалцима дошао до података којима је поткрепио своје аргументе о кризи Аустроугарске и плановима продора Немачке на Исток.

Када је дошло до Балканских ратова (1912–1913) Шерадам је написао дело посвећено геополитичком положају Француске *La Crise française: faits, causes, solutions* (*Француска криза: чињенице, узроци, решења*), а упоредо је у својим чланцима у штампи подржао борбу балканских народа за ослобођење, што је било од значаја јер је званична француска политика на почетку сукоба тежила да очува постојеће стање у „Европској Турској“.⁴²⁵ У збирци чланака *Douze ans de propagande en faveur des peuples balkaniques* (*Дванаест година пропаганде у корист балканских народа*) истиче да би развој још неослобођених народа у Европи као што су словенски народи Балкана могао Француској помоћи да одржи равнотежу са Немачком.⁴²⁶ Интерес Француске био је примарна полазна тачка његових интересовања, која су водила повезивању проблема на Балкану са аустроугарским интересима на поменутом подручју. Шерадам се у чланцима "La question albanaise" („Албанско питање“) и "La guerre des Balkans et l'intervention autrichienne" („Балкански рат и аустријска интервенција“) посветио проблему аустријске интервенције на Балкану у време Балканских ратова и формирању Албаније.⁴²⁷ Кроз своје бројне текстове Шерадам је формулисао и идеју да се све државе морају јаче зближити са Русијом и балканским државама зарад спречавања германске експанзије и очувања европског мира.⁴²⁸

Француска издања Шерадамових књига и чланака, превеђена су на бројне језике, посебно руски, чешки и српски језик.⁴²⁹ У Француској, Шерадам је био познати новинар високотиражног листа, а касније је уређивао *L'énergie française*. У парламентарним круговима Шерадам је окарактерисан као „бонапартиста“, али је преко свог образовања у *L'École libre des sciences politiques*, као и свог новинарског позива

⁴²³ М. Ибровац, „Шерадам Андре“, у: С. Станојевић, енциклопедија српско-хрватско-словеначка, књ. IV, Сремски Карловци, Нови Сад 2001, 990.

⁴²⁴ АСАНУ, бр. 12081/1, М. Веснић – Ј. Јовановићу, Париз 23. новембар/ 6. децембар 1910.

⁴²⁵ А. Chéradame, *La Crise française: faits, causes, solutions*, Paris 1912.

⁴²⁶ Исти, *Douze ans de propagande en faveur des peuples balkaniques*, Paris 1913.

⁴²⁷ Исти, "La question albanaise", *Le Correspondant*, t. CCXLVIII, 25 juin 1912, 1171–1190; Исти, "La guerre des Balkans et l'intervention autrichienne", *Les Annales des nationalités*, Paris 1913.

⁴²⁸ *Српски књижевни гласник*, књига XXXI, број 1, 1. јули 1913, 79-80.

⁴²⁹ М. Павловић, *Од Есклавоније ка Југославији*, 204.

имао „личних пријатељстава и изван своје групе“, а посебно је имао „угледан положај као публициста који познаје питања спољне политике“.⁴³⁰ Утицај Шерадамових текстова у француском друштву на афирмисање српског питања био је веома значајан јер је од свих поменутих интелектуалаца до одређених ставова дошао самостално у периоду пре Анексионе кризе, проучавањем немачке експанзионистичке политике и без дубљих веза са српским интелектуалцима. Гргур Јакшић је у време Балканских ратова писао Николи Пашићу да га је Шерадам „задужио неколиким лепим чланцима“ и да би га, иако већ има Орден Св. Саве III степена, треба поново одликовати.⁴³¹ Касније, у периоду Првог светског рата настала су Шерадамова дела *Le chemin de fer de Bagdad* (Багдадска железница) и *Le Plan pangermaniste démasqué* (Демаскирани пангерманистички план) којима је заокружио питања пангерманизма, економских интереса на Истоку и германске пропаганде којима је посветио неколико деценија.⁴³² Шерадам је у међуратном периоду наставио да се бави геополитичким анализама, а посебно новим односом снага у Европи и односима између чланица некадашњих савеза из Првог светског рата.

Балкан, Србија и Срби су на прелазу векова заинтересовали и Ернеста Денија, једног од најпознатијих француских историчара и слависта. Дени је рођен 1849. године у Ниму у протестанској породици из које је понео и снажна републиканска убеђења. Након школовања у родном граду, долази у Париз 1865. године, где завршава лицеј *Charlemagne* и наставља даље образовање. У намери да постане професор 1867. године започео је своје образовање у *L'École normale supérieure* где је рано запажен његов таленат за историју. Као и већина припадника његове генерације Дени је био републикански опредељен и иступао је против режима Наполеона III.⁴³³ У време студија, као и касније, значајан утицај на Денија имало је његово пријатељство са Жоржом Ренаром (Georges Renard) новинарем и професором права са којим је водио дуге разговоре о републиканизму, социјализму и клерикализму. Дени је био учесник Француско-пруског рата, а посебно се истако у одбрани Париза.⁴³⁴ Као и Леже, Мале, Оман, Говен, Лоазо, Шерадам и Гравије, Дени је „припадао покољењу које је ступило у јавни живот после тога страшног рата. Са пуном вером у велику духовну снагу

⁴³⁰ АСАНУ, бр. 12081/1, М. Веснић – Ј. Јовановићу, Париз 23. новембар/ 6. децембар 1910.

⁴³¹ НБС, Хартје Гргура Јакшића, Р558/IX/618, Г. Јакшић – Н. Пашићу, Баден 15/28 октобра 1913.

⁴³² А. Cheradame, *Le chemin de fer de Bagdad*, 1915; Исти, *Le Plan pangermaniste démasqué*, Paris 1916.

⁴³³ Т. Chrobák, *нав. дело*, 177.

⁴³⁴ *Исто*, 179–182.

француског народа и коначну одмазду за народни пораз”.⁴³⁵ У политичком смислу декларисао се као умерени републиканац, дивео се Леону Гамбети и поштовао рад на секуларизацији образовања Жила Ферија.⁴³⁶ Ернест Дени „ватрени републиканац, који монархији није могао да опрости пораз Француске“ био је и члан уредништва Гамбетиног листа *La République Française*.⁴³⁷ У буланжизму и Панамској афери видео је напад на републиканске принципе, а иако је Пола Дрелуда поштовао као песника, није одобравао његов поглед начина на који се могло доћи до власти. Националистички популизам и ванпарламентарна борба за Денија су били неприхватљиви. Када је избила Афера *Драјфус*, Дени се, иако је имао одређених предрасуда према Јеврејима, као противник антисемитизма, који је је претио да угрози темеље републике, нашао међу присталицама капетана Драјфуса.⁴³⁸ Борба између цркве и државе Денија није посебно интересовала, а у нарастајућем таласу социјализма почетком 20. века видео је део будућности.⁴³⁹ На поменутих основама републиканизма, патриотизма и жеље да Француска спремно дочека нови сукоб са Немачком започело је Денијево интересовање за историју и међународне односе.

Упознавање историје малих народа, потенцијалних савезника у неком будућем окршају са германским светом појавило се као потреба француске науке и политике. Као добровољац из Француско-пруског рата Дени је поред француске и немачке историје започео проучавање и историје других народа Европе. Дубоко дирнут чешким протестима код аустроугарског цара Фрање Јосифа у име хуманости, а против насиља у Француској и под утицајем својих професора, а посебно рада Луја Лежеа, Ернест Дени се окреће проучавању историје чешког народа. Поред чешког, савладао је руски, пољски и бугарски језик, а настојао је да добије стипендије како би обишао народе о којима је писао. Дени одлази 1872. године на Карлов универзитет, где се поред учења језика посветио проучавању немачко-чешког антагонизма и припремио докторску тезу о Јану Хусу.⁴⁴⁰ У овом периоду Дени започиње и низ путовања по Чешкој, Моравској,

⁴³⁵ /Anonim/, „Ернест Дени“, *Српски књижевни гласник*, књ. II, нова серија, бр. 2, 16. јануар 1921, 159–160.

⁴³⁶ Т. Chrobák, *нав. дело*, 207.

⁴³⁷ Г. Јакшић, „Ернест Дени“, *Годишњица Николе Чутића*, књ. 35 (1923), 314.

⁴³⁸ Т. Chrobák, *нав. дело*, 210.

⁴³⁹ *Исто*, 225.

⁴⁴⁰ Дени је успоставио сарадњу са историчарем Франтишеком Палацким (František Palacký) и написао је докторску тезу *Jane Huss et les Hussites*. Тезу је одбранио пред комисијом коју су чинили: историчар и политичар Анри Валон (Henri Wallon), географ Огист Химли (Auguste Himly), филолог Еуген Беноа (Eugene Benoist), географ Пјер Лакроа (Pierre Lacroix), историчар књижевности Леон Крусл (Leon Crousle) и слависта Сан-Рене Талијандер и публиковао у Паризу 1878. године. Касније је Дени написао више књига посвећених чешкој историји међу којима се издвајају: *Origines de l'Unité des Frères bohêmes*

Русији, Немачкој, Пољској и Балкану, која су му омогућила да боље упозна земље и народе о којима је писао, као и да прикупи изворе и оствари бољу сарадњу са научницима поменутих земаља.

Важан елемент у Денијевој оријентацији ка Чесима, а потом и осталим словенским народима, било је познанство са радом и делатношћу Томаша Масарика (Tomáš Masaryk). На прелазу векова Дени је признавао да је Масарик важна фигура у чешком националном покрету, називао га је „пророком“, али и оптуживао за пристрасност. Касније, под утицајем Масариковог иступа у време Велеиздајничког процеса у Загребу, Дени је променио мишљење.⁴⁴¹ Иначе, Масарик је већ у овом периоду посетио Загреб, стекао бројне пријатеље у Србији и међу заговорницима уједињења Јужних Словена, међу којима су били Супило и Веснић.⁴⁴² Ипак, не може се рећи да су Масарик и Дени у периоду пре 1914. године успоставили присније односе и пријатељство. Иако су сарађивали и имали везе са Србима, развијена сарадња и заједнички рад три групе интелектуалаца (француских, српских и чешких) настали су као резултат ратних догађаја и преовладавања става код Денија да је у интересу Француске да подржи стварање чешке и југословенске државе. Сећајући се добијања српског пасоша и сусрета са Денијем у Женеви, Масарик је истицао да на почетку Првог светског рата у Паризу није имао пуно веза, већ да их је више имао Бенеш: „То је, ваљда, сама судбина тако уредила да смо могли поделити посао, он у Паризу, а ја другде“.⁴⁴³ Масариково стваралаштво јесте заинтересовало Денија да се посвети не само чешком већ и српском питању, али није имало одлучујућу улогу у периоду пре Великог рата.

Од 1878. године Дени је ангажован као предавач на *La Faculté des Lettres* у Бордоу. Као млади професор сусрео се са проблемима мотивације студената и набавке литературе, коју је морао самостално да купује јер факултет није био заинтересован за књиге о Словенима. Својим предавањима *Борба Словена са Германима* у која је

(Angers, 1885), *La Bohême pendant la seconde moitié du XVe siècle* (Paris, 1885), *Établissement de la dynastie autrichienne en Bohême* (Paris, 1889), *Fin de l'indépendance Bohême* (Paris, 1890), *Mémoires et essais sur Palacky* (Paris, 1898) и *La Bohême depuis la Montagne-blanche* (Paris, 1903). (AN, Dossier Ernest Denis, F/17/25754, lettre, 3. novembre 1872; T. Chrobák, *нав. дело*, 177, 183–185).

⁴⁴¹ T. Chrobák, *нав. дело*, 225.

⁴⁴² Масарик је у време своје наставничке каријере постао близак са хрватским и српским студентима у Прагу о чему је сведочио један од његових студената Миле Павловић Крпа: „Масарик је успео да у нашим срцима упали варницу одушевљења. Из Прага су се наши људи враћали кућама као револуционари“. (К. Чепек, *Разговори с Т. Г. Масариком*, Нови Сад 1938, 143–144, 147; Д. Р. Живојиновић, „Томаш Г. Масарик у борби за независност Чеха и Словака“, *Историјски часопис*, књ. LVII (2008), 428).

⁴⁴³ К. Чепек, *нав. дело*, 154–155, 159, 161–162.

укључио и најновија истраживања Словена постепено је привукао већи број студената.⁴⁴⁴ Након Бордоа у коме није имао довољно простора за рад и напредовање, а услед здравствених проблема, Дени је успео да се избори за премештај.⁴⁴⁵ Године 1881. прелази у Гренобл, где је започео предавања из европске књижевности и упоредо држао јавна предавања из историје Словена.⁴⁴⁶ Денијева жеља је била да се врати у Париз, а прва озбиљна прилика се указала 1884. године када је било упражњено место професора словенских језика и књижевности на *College de France*, али је то место припало Лују Лежеу, који се већ афирмисао као стручњак за Словене. Ипак, Дени се није задржао у Греноблу и већ 1886. године вратио се на Факултет у Бордоу, где је постао професор историје, а 1893. године и саветник Општине Бордо.⁴⁴⁷ Круна Денијеве научне каријере и повратак у Париз догодили су се 1895. године преузимањем Катедре модерне историје на Сорбони од славног Алфреда Рамбоа, Денијевог пријатеља још од 1872. године.⁴⁴⁸ Дени је радио као професор Сорбоне све до смрти 1921. године. Прихватио је позив 1906. године да предаје на војној школи *l'Ecole de Saint-Cyr* што је правдао како материјалним разлозима тако и жељом да помогне у формирању будућих генерација официра, који ће ратовати за слободу Алзаса и Лорене.⁴⁴⁹

Поред историје, Дени се интересовао и за политичке прилике у земљама које је обилазио и показује посебно размевање и симпатије за националне покрете словенских народа. Словени на Балкану су били такође једним делом предмет његовог значајнијег интересовања. У периоду 70-тих и 80-тих година 19. века критиковао је руски царизам и политику Русије према Балкану, а посебно Бугарској.⁴⁵⁰ Такође, Дени је желео да Јужни Словени превазиђу своје проблеме сами и „задрже своју индивидуалност и не уроне у Руску империју. Панславизам, да; али не панрусизам“.⁴⁵¹ Потписивање Француско-руског савеза Дени је доживео као моменат изласка Француске из дипломатске изолације. Стога је за Денија било важно и да француска штампа не буде антируски настројена.⁴⁵²

⁴⁴⁴ Т. Chrobák, *нав. дело*, 192–193.

⁴⁴⁵ ANF, F/17/25754 Dossier Ernest Denis, E. Denis à Lettre au directeur de l'enseignement superieur, Bordeaux 1. octobre 1879; *Исто*, Bordeaux 25 juillet 1881.

⁴⁴⁶ Т. Chrobák, *нав. дело*, 194.

⁴⁴⁷ ANF, F/17/25754 Dossier Ernest Denis, Rapport, 15 mars 1892; Т. Chrobák, *нав. дело*, 199–201.

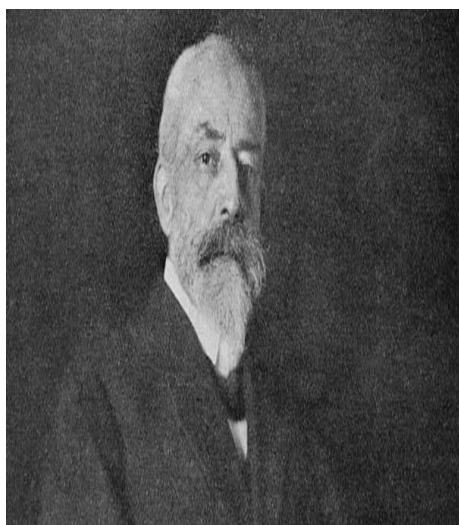
⁴⁴⁸ Т. Chrobák, *нав. дело*, 217.

⁴⁴⁹ *Исто*, 220.

⁴⁵⁰ Н. Р., „Дени Ернест“, у: С. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватска словеначка*, књ. 1, Сремски Карловци, Нови Сад 2001, 579–580.

⁴⁵¹ Т. Chrobák, *нав. дело*, 213.

⁴⁵² *Исто*, 214.

*Ернест Дени, оснивач L'Institut d'Études slaves*⁴⁵³

Библиографија Денијевих научних радова је богата. Сарађивао је на чувеној публикацији *L'Histoire générale du IVe siècle à nos jours* (*Општа историја од IV века до наших дана*), коју су покренули његови професори Ернест Лавис и Алфред Рамбо.⁴⁵⁴ Денијев допринос овој публикацији која је утицала на генерације француских читалаца био је приказ историје словенских народа, Мађара и балтичких народа. Након што је 1891. године публиковао књигу *La France à Moscou* (*Француска и Москва*), Дени је започео систематичније интересовање за Немачку. Као резултат наредних пет година рада настала су прва Денијева дела из историје Немачке *L'Allemagne 1789–1810* (*Немачка 1789–1810*) и *L'Allemagne 1810–1852* (*Немачка 1810–1852*).⁴⁵⁵ На прелазу два века Дени је израстао у одличног познаваоца немачке и чешке историје. Како се сукоб између два блока сила компликовао и кризама претио да прерасте у озбиљан оружани конфликт Денијеве књиге *La Confédération germanique* (*Немачка конфедерација*) и *La Fondation de l'Empire allemand 1852–1871* (*Настанак немачке империје 1852–1871*) постале су потребна и незаобилазна литература не само стручних кругова, већ и политичара и дипломата.⁴⁵⁶ У круговима француских научника уживао је велики углед

⁴⁵³ <http://www.novinky.cz/kultura/salon/276443-stefan-svec-praha-neznam.html>;
http://fr.wikipedia.org/wiki/Institut_d%27%C3%A9tudes_slaves#/media/File:Universit%C3%A9_de_Paris,_Institut_d%27%C3%A9tudes_slaves_-_9_rue_Michelet,_Paris_6.jpg (17.11. 2014.)

⁴⁵⁴ A. Lavis, A. Rambaud, *L'Histoire générale du IVe siècle à nos jours*, vol. 4, Paris 1891 à 1894.

⁴⁵⁵ E. Denis, *L'Allemagne 1789–1810*, Paris 1896; Исти, *L'Allemagne 1810–1852*, Paris 1898.

⁴⁵⁶ Исти, *La Confédération germanique*, Paris 1898; Исти, *La Fondation de l'Empire allemand* (1852–1871), Paris 1906.

као особа која „најбоље познаје Средњу Европу“, како је то истакао Гистав Лансон (Gustave Lanson), члан Француске Академије.⁴⁵⁷ Његова дела читале су генерације студената Сорбоне, као и научници, дипломате и политичари широм Европе.

Денијево поље интересовања није се ограничило само на чешку и немачку историју, већ се временом, пре свега под утицајем развоја међународних догађаја проширивало. Дени је први пут посетио Србију још 1873. године и тада се код њега појавило почетно интересовање за Јужне Словене, међутим до значајнијег интересовања за Србе код Денија доћи ће неколико деценија касније.⁴⁵⁸ О свом првом боравку у Србији Дени је на једном предавању одржаном у време Првог светског рата рекао: „Шетао сам се у Београду на оном дивном калемегданском шеталишту, које доминира оним равницама Саве и Дунава, у којима су још неослобођени Срби с муком водили веома неравну борбу против дивље и подмукле бруталности Маџара. Генерал Зах који је био дошао да Кнежевини стави на расположење своје војно искуство и своју љубав према Словенима, хтео је да ми укаже своје пријатељство, и причао ми је, како је он противан, да се у војску уведу немачке навике и уредбе“.⁴⁵⁹ Полазећи од својих славистичких студија, као и одличног познавања Немачке, уз утицај личности које је сретао на својим путовањима Дени је обликовао прве ставове о Србима. Касније, уз подстицај српских интелектуалаца, интересовање за Србију и Србе, код Ернеста Денија постало је све веће почетком 20. века. Кризе почетком 20. века и пацифизам који је био у моди водили су Денија ка мислима да ли ће Француска бити спремна када дође до рата са Немачком и ко ће јој бити савезници.⁴⁶⁰ Интересовању за Србе и Србију допринео је и Денијев пријатељ Емил Оман, који је почетком 20. века успоставио пријатељске односе са групом српских студената у Паризу, међу којима се посебно истакао Гргур Јакшић.

У време анексије Босне и Херцеговине Ернест Дени је схватио опасност која је Србији долазила од стране Аустроугарске. Заједно са Албером Малеом, Огистом Говеном, Емилом Оманом и другим француским интелектуалцима текстовима у штампи, предавањима и говорима против Аустроугарске подржао је Србе. Са циљем да се продуби културна и научна сарадња са словенским народима Дени је остао један од

⁴⁵⁷ К. Спасић, „Српска јавност о четворици познатих француских историчара“, у: С. Терзић (ур.), *Југословенско-француски односи*, Београд 1990, 233.

⁴⁵⁸ Касније, са већим интересовањем за Србе и сарадњом са српским научницима, политичарима и државницима Дени је 1911. године дошао у Србију породично са сином и кћерком. (К. Спасић „Српска јавност о четворици познатих француских историчара“, 234).

⁴⁵⁹ Е. Дени, „Предавање о Србији“, у: *Српски Школски Дан у Француској* 13 (26) март 1915. године, 29.

⁴⁶⁰ Т. Chrobák, *нав. дело*, 224.

оснивача *Француско-словенског удружења* 1908. године.⁴⁶¹ У септембру 1911. године кренуо је на путовање прко Италије, ка Јужним Словенима. Обишао је Загреб, Љубљану, Ријеку, Цетиње, Босну и Херцеговину и Београд. Ово путовање искористио је да прикупи изворе и успостави чвршће везе са српским интелектуалцима. Стога је посебно у периоду Балканских ратова (1912–1913) дошло до изражаја његово стручно познавање балканских проблема.⁴⁶² Денијево стваралаштво, интелектуални и јавни рад допринели су да фебруара 1912. године буде изабран за дописног члана Српске Краљевске Академије Наука.⁴⁶³ Топао пријем у Србији и сарадња са српским интелектуалцима, утицали су на правце његовог интересовања и разумевања српског питања и у току Првог светског рата.

Као и већина француских слависта који су подржавали идеју уједињења Јужних Словена, а међу којима се посебно истакао Луј Леже, и Ернест Дени је прошао период бугарофилства. Српски интелектуалац Јован Жујовић посебно је апострофирао одвајање Денија од бугарофилства речима „привеза се за праве Југословене“, што је од великог значаја за активност француских интелектуалаца и подршку уједињењу Јужних Словена.⁴⁶⁴ Одвајање Денија од бугарофилства убрзано је у периоду Анексионе кризе, да би било дефинитивно током Балканских ратова. Већ у време Првог светског рата Дени је написао књигу *La grande Serbie (Велика Србија)*, која је панегирик српској историји и победама.⁴⁶⁵ На крају Првог светског рата Дени се у свом делу *Du Vardar à L'Istrie (Од Вардара до Истре)*, ослањајући се на документа, осврнуо на бугарске злочине над Србима током Балканских ратова (1912–1913) и Првог светског рата (1914–1918). Денијева оцена била је да могу „узети место у цивилизованом човечанству, али тек после неколико генерација“.⁴⁶⁶ Бугарско питање и јадрански проблем, остали су централна тема Денијевих дела након Првог светског рата и били су обележени разумевањем и подршком српским, односно југословенским интересима.⁴⁶⁷ Дени је учествовао у раду *Ligue des droits de l'homme (Лига за право народа)* и започео снажну пропагандну акцију држећи предавања о појединим актуелним међународним питањима. Одбрана чешке и југословенске идеје била је у средишту његових

⁴⁶¹ М. Н., „Омладина на страни“, *Словенски југ*, бр. 49, 4. децембар 1910, 385.

⁴⁶² М. Војводић, „Француски научници и југословенско питање“, *Изазови српске спољне политике (1791–1918) огледи и расправе*, Београд 2007, 409.

⁴⁶³ *Исто*.

⁴⁶⁴ Ј. Жујовић, „Ернест Дени“, *Годишњак СКА*, XXIX (1920), 206–209.

⁴⁶⁵ Е. Denis, *La grande Serbie*, Paris 1915.

⁴⁶⁶ Исти, *Du Vardar à L'Istrie*, Paris 1919, 27.

⁴⁶⁷ Исти, *Du Vardar à Sotcha*, Paris 1923; П., „Читуља – Луј Леже“, *Српски књижевни гласник*, књ. 9, св. 3, 1. јуни 1923, 240.

активности. Као резултат његових интересовања за Словене и потребе за институцијом у Француској, која би на основама науке прилазила проблемима словенских народа, Дени је основао *L'Institut d'Etudes slaves* (*Институт за словенске студије*) у Паризу и покренуо часопис *Le Monde Slave* (*Словенски свет*). Након Првог светског рата провео је два семестра (1919–1920) као гостујући предавач у Београду.

У публицистичким круговима Француске интересовање угледног *Le Journal des Débats* за Србију и Србе омогућило је изношење српских проблема и интереса у француској јавности. Међу француским интелектуалцима окупљеним око поменутог листа истицале су се анализе Огиста Говена. Потомак породице ситне буржоазије, Говен је рођен 1861. године у Везулу, градићу у близини Алзаса, где је и започео своје школовање.⁴⁶⁸ Живот у близини Алзаса, сукоб Француске и Пруске и последице пораза обележили су његово одрастање и обликовали интересовања. Високо образовање је стекао у Паризу, где је завршио права и Школу политичких наука. Иако је Говен планирао да као правник и политиколог започне дипломатску каријеру, због чега се и пријавио на конкурс Министарства спољних послова Француске, ипак није успео да реализује своју замисао. Као одличан студент био је добар кандидат и примљен је „на конкурс за дипломатску струку, али „из разлога *унутрашње политике* министар га брише са листе кандидата“.⁴⁶⁹ Након неуспелог уласка у дипломатију, Говен се определио за новинарско-публицистичку каријеру. Од 1887. године био је секретар часописа *Le Droit international privé* (*Журнал за међународно приватно право*), одакле је 1889. године прешао у утицајни *Le Journal des Débats*. Са групом пријатеља покренуо је и годишњак за спољну политику под називом *La vie politique à l'étrange* (*Политички живот у иностранству*) на челу кога је једно време био професор Ернест Лавис.⁴⁷⁰ Говеново познавање међународних односа и политике, уз општа струјања у интелектуалним круговима Француске обележена афером *Драјфус* и германофобијом француске интелектуалце окренула су анализи спољне политике, утицали су да се већ у овом периоду заинтересује за Балкан и посредно за Србију и Србе. Ипак, на почетку новинарске каријере Говен није обратио значајнију пажњу на Србе, већ је сакупљао знања и информације.

⁴⁶⁸ Ј. М. Јовановић, „Огист Говен“, *Српски књижевни гласник*, књ. XXXIII, бр. 1, 1. мај 1931, 44–45; "Mort de la M. Auguste Gauvain", *Le Petit parisien*, № 19773, 19. avril 1931, 2.

⁴⁶⁹ А. Арнаутовић, „Огист Говен“, *Српски књижевни гласник*, књ. X, бр. 7, 1. децембар 1923, 558–559; М. Ибровац „У спомен Огиста Говена“, у: Б. Поповић и др, *Огист Говен (1861–1931) и Виктор Берар (1864–1931)*, Београд 1932, 7.

⁴⁷⁰ Г. Јакшић, „Огист Говен Поводом данашњег помена на Универзитету“, *Политика*, 29. април 1931, 1.

Говена је повратак у дипломатију онемогућио да остави више новинарских текстова о Србији и Србима на крају 19. века. Александар Рибо (Alexandre Ribot), министар иностраних послова, ангажовао га је за француске дипломатске мисије у оквиру међународних организација. Говен је период од 1892. до 1904. године провео у Галацу (Румунија) као секретар *Commission du Danube* (Дунавска комисија), одакле је прешао у Берн као почасни секретар амбасаде Француске при *L'Office central de transports internationaux* (Централни биро за међународни пренос робе).⁴⁷¹ Већ у овом периоду Говен је сарађивао са српским интелектуалцима, пре свега, преко познанства са Богданом Поповићем и Гргуром Јакшићем, који је од краја 19. века развијао мрежу контаката и познанстава у високом француском друштву. Миодраг Ибровац пише да је Говен 1896. године присуствовао „свечаном отварању Ђердапског канала, које је било окупило три владара: Краља Александра, Краља Карола и Франца Јосифа“, а потом је као члан Бироа за међународни пренос робе помогао Србији приликом приступања овој организацији.⁴⁷² Боравак Говена у међународним организацијама, а пре свега у близини Србије у Румунији и пријатељски и дипломатски контакти са Србима, као и развој међународних односа и све већи значај Балкана, пресудно су усмерили даље активности француског интелектуалаца. Једанаестогодишњи боравак у Галацу Говен је искористио да научи неколико језика и проучи новију историју Балкана, „а то га је одвело да дубље позна сва нерешена крупна питања која су јаче или слабије тињала: босанско-херцеговачко, мађедонско, албанско и питање о Цариграду и о мореузима, дакле, сва она, из којих су се сваког часа могли изродити опасни неспоразуми“.⁴⁷³ Унутрашњи проблеми француске су га само посредно интересовали и у оној мери колико су били повезани са спољнополитичким интересима Француске. До сада истражена документа и тектови не омогућавају увид у његове ставове према афери *Драјфус*, али његова посвећеност анализи међународних односа, говори у прилог томе да је припадао делу француских интелектуалаца, блиских Ернесту Лавису, који су полазећи од интереса Француске и у циљу спречавања поделе нације сву своју пажњу усмерили ка међународној сцени и стварању што поузданије слике „другога“.

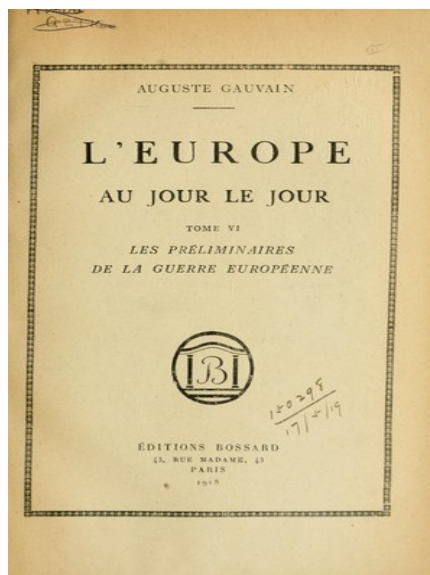
Говеново интересовање у правцу Балкана и Срба додатно је увећала аустроугарска анексија Босне и Херцеговине 1908. године и повратак у новинарство.

⁴⁷¹ М. Ибровац, „Auguste Gauvain“, *Nova Evropa*, I, br. 2, 7. oktobar 1920, 68–70; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 36; G. Krivokapić-Jović, "Auguste Gauvain i otvaranje jugoslovenskog pitanja na početku 20. stoleća", *Tokovi istorije*, 1 (2012), 16.

⁴⁷² М. Ибровац, „У спомен Огиста Говена“, 8.

⁴⁷³ Г. Јакшић, „Огист Говен Поводом данашњег помена на Универзитету“, 1.

Неколико дана уочи анексије Говен се поново определио за рад у *Le Journal des Débats*, где је писао о међународним односима у Европи. Убрзо је захваљујући познавању чињеница, информисаности и оштроумности стекао углед стручњака за међународне односе. Као директор спољнополитичке рубрике једаног од најчитанијих часописа у Француској тога доба био је у позицији да оствари значајан утицај на представљање српских интереса од времена Анексионе крзе.⁴⁷⁴ У овом периоду ангажовање српских интелектуалаца на афирмацији српског питања и указивање на опасности германских империјалистичких планова, што није био у складу са интересима Француске, додатно је француске интелектуалце, међу којима су поред Говена, били Мале, Дени, Оман, Лоазо, Лабе и Берар определили да подрже Србију и Србе.⁴⁷⁵ Одбрану српских интереса, протест против анексије, француски интелектуалци су осећали као одбрану Француске и њене позиције у неком наредном сукобу са немачким амбицијама економске и политичке превласти.

Огист Говен и његово дело *L'Europe au jour le jour*⁴⁷⁶

Сагледавањем међународних догађаја обележених империјалистичким интересима великих сила, који су се рефлектовали кроз Прву мароканску кризу 1905.

⁴⁷⁴ Исто; К. Спасић, „Српска јавност о четворици познатих француских историчара“, 239; М. Winock, *La Belle Époque La France de 1900 à 1914*, 321.

⁴⁷⁵ НБС, Р 558/IX/496, Г. Јакшић – М. Миловановићу, Париз 14. јануар 1909; НБС, Р 558/IX/506, Г. Јакшић – М. Миловановићу, Париз 27. јуни 1909.

⁴⁷⁶ https://openlibrary.org/books/OL25401741M/L%27Europe_au_jour_le_jour;http://srpskaenciklopedija.org/images/4/48/%D0%9E%D0%B3%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%93%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%BD.jpg (29.12.2014.)

године, Говен је уобличио и коришћењем научних аргумената указивао на немачке и аустроугарске планове продора на југ. Богдан Гавриловић је истакао да је Говен убрајан у ред ретких публициста „у чијим су чланцима и списима сјај стила и интуитивна моћ једног даровитог политичара били у потпуној хармонији са објективношћу и с дубоким знањем једног научника“.⁴⁷⁷ У време, Друге мароканске кризе 1911. године Говен је предвидео да ће у блиској будућности доћи до оружаног сукоба два блока сила, као и да ће велики значај у том догађају имати јавно мњење.⁴⁷⁸ Пре Првог светског рата Говен се посветио писању чланака о актуелним међународним односима које је публикувао у *Le Journal des Débats*. Када је рат почео, као део борбе на фронту јавног мњења Говен се ангажовао и на писању брошура и студија. До краја рата написао је студије о Балканским ратовима (1912–1913) и Европи пре Првог светског рата, као и о узроцима првог ратног сукоба светских размера, потом грчком и југословенском питању.⁴⁷⁹

Говен је своје чланке штампане у периоду од 1908. до 1920. године у *Le Journal des Débats* објединио у оквиру 14 томова, под насловом *L'Europe au jour le jour (Европа из дана у дан)*.⁴⁸⁰ Едиција описује односе између Великих сила и кључне догађаје епохе (Мароканске кризе, Анексиону кризу, Балканске ратове), као и узроке и поводе Првог светског рата, а аутор се касније посветио и току рата. Миодраг Ибровац је оценио да је управо поменуто дело, у коме су приказани „дубоки узроци Светскога Рата“, омогућило да Говен постане члан Француског института и заузме „једно од првих места међу политичким писцима у Европи“.⁴⁸¹ Поред поштовања и стручног угледа у оквирима новинарске струке, Огист Говен је био утицајан међу француским дипломатама и политичарима. Захваљујући читаности *Le Journal des Débats* и ван граница Француске, његове речи су имале посредан утицај и на државнике, дипломате и пословне људе широм Европе. Сажет, одмерен и јасан стил приповедања, богата ерудиција и енциклопедијско знање унето у посматрање и изражавање периода великих криза и касније Првог светског рата, определили су савременике да Говена назову

⁴⁷⁷ Б. Гавриловић, „У спомен Огиста Говена“, у: у: Б. Поповић и др, *Огист Говен (1861–1931) и Виктор Берар (1864–1931)*, Београд 1932, 11.

⁴⁷⁸ Г. Јакшић, „Огист Говен Поводом данашњег помена на Универзитету“, 2.

⁴⁷⁹ А. Gauvain, *Les origines de la guerre européenne*, Paris 1915; Исти, *L'Europe avant la guerre*, Paris 1917; Исти, *L'Affaire grecque*, Paris 1917; Исит, *La première guerre balkanique* 1912, Paris 1918; Исти, *La deuxième guerre balkanique* 1913, Paris 1918; Исти, *La question yougoslave*, Paris 1918; Исти, *L'Encerclement de l'Allemagne*, Paris 1919.

⁴⁸⁰ Вид: А. Gauvain, *L'Europe au jour le jour*, vol. 1-14, Paris 1908-1920, <http://archive.org/search.php?query=creator%3A%22Gauvain%2C+Auguste%2C+1861-1931%22> (13.07.2011.)

⁴⁸¹ М. Ибровац, „Огист Говен“, у: С. Станојевић, *Енциклопедија Српско Хрватско Словеначка*, књ. 1, Београд 1927, 491.

„горостасни војвода јавне речи“.⁴⁸² О Огисту Говену, политичком директору *Le Journal des Débats* и члану Српске Краљевске академије наука, Ернест Дени је записао да је реч о „еминентном журналисти који сједињује са ретком јасноћом погледа моралну храброст и кога његове значајне кампање стављају без премца на прво место међу савременим публицистима“.⁴⁸³

Емил Оман, врсни познавалац руског језика, књижевности и историје припада групи француских интелектуалаца, која се за Србију и Србе заинтересовала тек почетком 20. века, али која је брзо стекла значајан утицај на француско-српске односе. Оман је рођен 1859. године у породици судије из Сарбура (Sarrebourg), што му је омогућило услове за стицање високог образовања. Након париског лицеја Луја Великог, образовање је наставио у оквиру *L'École des Chartes* (Палеографска школа) и *L'École des langues orientales*.⁴⁸⁴ Још у студентским данима заинтересовао се за Словене и стога рано донео одлуку да се посвети проучавању руске историје и књижевности, као и да научи словенске језике. Ипак, његови први чланци публиковани у *Le Journal des Débats* нису били посвећени Русима, већ Чесима и Прагу, где је провео неко време и слушао предавања Константина Јиречека.⁴⁸⁵ Поред руских тема, као слависта и познавалац чешког језика, показао је и интересовање за проучавање средње Европе, а крајем 80-тих се сусрео и са приликама у Србији, које тада нису задобиле његову пуну пажњу.⁴⁸⁶ Под утицајем Јиречекових предавања, као и дела Луја Лежеа и Огиста Дозона, професора у *L'École des langues orientales* Оман је јула 1889. године поводом обележавања 500-години Косовске битке публиковао приказ Дозоновог превода српских народних песама. Очигледно да је већ тада имао своје мишљење о Србима јер је „ради будућности српског народа изнео наду да се сви његови јунаци нису придружили Краљевићу Марку у легендарној пећини.“⁴⁸⁷ Поред Срба, Оман показује интересовање и за Хрвате и на основу Ткачевих *Успомена из младости* даје приказ хрватског националног препорода.⁴⁸⁸

⁴⁸² Б. Гавриловић, „У спомен Огиста Говена“, 10; Ј. Ђоновић, „У спомен Огиста Говена“, 12.

⁴⁸³ Говен је децембра 1928. године изабран и за почасног доктора Филозофског факултета у Београду. (Е. Denis, *Du Vardar à Sotcha*, 111–112; В. Чајкановић, „У спомен Огиста Говена“, у: у: Б. Поповић и др, *Огист Говен (1861–1931) и Виктор Берар (1864–1931)*, Београд 1932, 11).

⁴⁸⁴ ANF, AJ/16/113, AJ/16/6019, Dossier Haumant.

⁴⁸⁵ Ђ. Haumant, "L'épore serbe", *La Revue blue*, 29 juin 1899; М. Ибровац, „Емил Оман“, *Летопис Матице српске*, књ. 351, мај – јуни 1939, 323.

⁴⁸⁶ А. Арнаутовић, „Емил Оман и Југословени“, *Српски књижевни гласник*, XIX, 1 (1926), 205.

⁴⁸⁷ М. Ибровац, „Емил Оман“, 323.

⁴⁸⁸ Исто, 324.

Након овога, Оман је одбранио тезу о рату између Пољске и Шведске средином 17. века и последицама које је најезада Мађара имала по Словене. Од 1891. до 1902. године, Емил Оман је био професор *La Faculté des lettres* (Факултет књижевности) у Лилу.⁴⁸⁹ Показао је посебно интересовање за руску историју 18. века и руска књижевна дела, као што су дела Ивана Тургенјева (Иван Сергеевич Тургенев) и Пушкина.⁴⁹⁰ Одласци у Русију крајем 19. века и упознавање са њеном историјом, културом и актуелним стањем обликовали су Оманове радове, као и даља интересовања. Од времена успостављања савезништва Француске и Русије, разумевање ове велике, значајне и далеке земље постала је потреба политичара, дипломата, научника, као и шире јавности. Стога су Оманови радови били драгоцен извор информација. Најзначајнија Оманова дела била су *La Russie au XVIIe siècle* (Русија у 17. веку) и *La culture française en Russie 1700–1900* (Француска култура у Русији 1700–1900).⁴⁹¹ Њима је Оман стекао велики углед на научној сцени Француске.

Преласком на Сорбону, Оман проширује своје примарно интересовање усредсређено на историју Русије на догађаје у словенском свету с краја 19. и почетка 20. века.⁴⁹² У овом периоду Српски научник Валтазар Богишић објављује своје радове на руском и француском језику у Паризу, посећује Оманова предавања на Сорбони и ступа у контакт са њим.⁴⁹³ Поред Богишића, око Омана се окупила и једна група српских студената у Паризу, чији је најистакнутији члан био Гргур Јакшић.⁴⁹⁴ Студент славног Алфреда Рамбоа и аутор дисертације о српском устанку и европској дипломатији, Гргур Јакшић својом докторском тезом *Европа и Васкрс Србије 1804–1834*, која је по Омановој оцени била „полазна тачка новог духа” омогућио је да Французи боље и на нов начин упознају Србију.⁴⁹⁵ Алфред Рамбо је поред познавања Руса и руске историје и културе, преко својих штићеника Малеа, Денија и других био одлично информисан о Србији и Србима, а како је Оман био ожењен његовом кћерком Соланж, вероватно је и у породичном окружењу слушао о Србима. Оман се, дакле преко Јакшића повезао са српским интелектуалцима и политичарима, што је уз утицај

⁴⁸⁹ ANF, AJ/16/113, AJ/16/6019, Dossier Haumant.

⁴⁹⁰ A. Mazon, A. Livondelle, "Émile Haumant – Nécrologie", *Revue des études slaves*, v. 21, issue 21–1–4 (1944), 174–175.

⁴⁹¹ É. Haumant, *La Russie au XVIIe siècle*, Paris 1910; Исти, *La culture française en Russie (1700-1900)*, Paris 1910.

⁴⁹² A. Mazon, A. Livondelle, "Émile Haumant – Nécrologie", 174–179.

⁴⁹³ М. Војводић, „Емил Оман о српском и југословенском питању уочи Првог светског рата“, у: М. Павловић, Ј. Новаковић (ур.), *Српско-француски односи 1904–2004*, Београд 2005, 22–23.

⁴⁹⁴ М. Ибровац, „Емил Оман“, 323–328.

⁴⁹⁵ Е. Оман, „Предговор“, у: Г. Јакшић, *Европа и Васкрс Србије*, Београд 1927, II.

слависте Луја Лежеа, усмерило његово стваралаштво. Уз наведено, крај османске власти над европским поседима, криза Хабзбуршке монархије и питање Балкана, које добија на значају у међународним односима утичу да се Емил Оман више заинтересује за Србију и Србе. Не мали значај за Оманово опредељење да се посвети Србима и проучавању идеје, могућности и начина реализације идеје југословенства имао је и Мајски преврат 1903. године и смена династија.⁴⁹⁶ Ипак, Гргур Јакшић је у једном писму Николи Пашићу навео да је Оман док је био професор у Лилу био „нека врста бугарског конзула“ и да је то остао све док се 1905. године није упознао са њим.⁴⁹⁷ Оман је дакле, као ученик Лежеа и близак са Денијем на прелазу векова, као и већина француских интелектуалаца, показивао већи степен разумевања за интересе Бугара и био је повезан са њиховим научницима и политичарима.

Емил Оман је 1906. године започео курс из историје Јужних Словена на Сорбони у оквиру кога је предавао историју и културу Срба.⁴⁹⁸ У *La Revue de Paris* Оман је исте 1906. године штампао оглед "La Bosnie" о аустроугарској управи у Босни и Херцеговини и посредством Богишића започео сарадњу са Стојаном Новаковићем.⁴⁹⁹ После Првог критичког осврта Шарла Лоазоа, ово је био други осврт француских интелектуалаца, а први једног професора Сорбоне, на природу и последице Калајевог режима у Босни и Херцеговини. Већ 1907. године Оман се упознао и са делом Јована Цвијића чиме је закорачио дубље у разумевање природе југословенског питања које ће отворити анексија Босне и Херцеговине. Истовремено, Оман се већ у овом периоду ослободио бугарофилства што је утицало да на основу предлога Стојана Новаковића буде изабран у Српску Краљевску Академију већ 1907. године.⁵⁰⁰ Оманов однос према српској историји и историографији изменио се на основу сарадње са српским научницима, а пре свега Стојаном Новаковићем. Оман је у овом периоду започео и своја путовања по Србији, Далмацији, Босни, Војводини, Хрватској и Словенији. У пратњи Гргура Јакшића, Јована Скерлића, Стојана Новаковића и Миодрага Ибровца долази до изворних докумената, књига, рукописа, али и „у додир са народом по

⁴⁹⁶ М. Ибровац, „Емил Оман“, 324.

⁴⁹⁷ НБС, Р 558/IX/630, Г. Јакшић – М. Миловановићу, Париз 14/27. јануар 1914; М. Војводић, „Емил Оман о српском и југословенском питању уочи Првог светског рата“, 23–24.

⁴⁹⁸ АС, Лични фонд Стојан Новаковић, бр. 1169, В. Богишић – С. Новаковићу, Париз 26. март 1906; Исто, бр. 1172, Париз 25. јануар 1907; Б. Недељковић, *Преписка Стојана Новаковића и Валтазара Богишића*, Београд 1968, 227, 228 – 229; М. Војводић, „Емил Оман о српском и југословенском питању уочи Првог светског рата“, 22.

⁴⁹⁹ É. Naumant, "La Bosnie", *La Revue de Paris*, 1 novembre 1906.

⁵⁰⁰ М. Војводић, „Емил Оман о српском и југословенском питању уочи Првог светског рата“, 24.

саборима и славама“, што утиче да добије инспирацију за писање песама о Србији и Београду.⁵⁰¹

*Емил Оман и његова породица*⁵⁰²

Када је дошло до анексије Босне и Херцеговине 1908. године, Емил Оман је био један од водећих интелектуалаца у Француској који су иступали у заштиту српских интереса. Уз Виктора Берара и Ернеста Денија учествовао је на конференцијама, предавањима и скуповима посвећеним српском питању у Паризу и другим градовима Француске.⁵⁰³ Поводом тзв. Велеиздајничког процеса у Паризу је јуна 1909. године одржан митинг на коме је прихваћена резолуција коју је предложио Емил Оман.⁵⁰⁴ На једном од предавања посвећеним Србији и Србима Оман је по речима Миодрага Ибровца „под претседништвом Мориса Бареса, говорио *Алзашанима из Париза* о

⁵⁰¹ Н. Пр., „Пријатељи Французи међу нама“, *Словенски југ*, бр. 34, 20. август 1911, 272; Р. П., „Белешке – г. Оман“, *Словенски југ*, бр. 35, 28. август 1911, 280; М. Ибровац, „Емил Оман“, *Летопис Матице српске*, књ. 351 (1939), 324–325.

⁵⁰² *La Patrie Serbe*, № 8, 1/14 juin 1917, 214, 367;

<http://srpskaenciklopedija.org/index.php?title=%D0%94%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%D0%B0:%D0%95%D0%BC%D0%B8%D0%BB%D0%9E%D0%BC%D0%B0%D0%BD.jpg> (12.11.2014.)

⁵⁰³ НБС, Р 558/IX/496, Г. Јакшић – М. Миловановићу, Париз 14/27. јануар 1909; М. Војводић, „Емил Оман о српском и југословенском питању уочи Првог светског рата“, 24.

⁵⁰⁴ НБС, Р 558/IX/506, Г. Јакшић – М. Миловановићу, Париз 14/27. јуна 1909; М. Војводић, „Емил Оман о српском и југословенском питању уочи Првог светског рата“, 24.

нашим Алзацима“.⁵⁰⁵ Од оснивања организације српских студената у Паризу био је „неуморни саветник и покровитељ“ присуствовао је свим „југословенским манифестацијама“ и од 1910. године био стални домаћин париске прославе Светог Саве због чега је једном прилико изнео духовиту досетку: „Ја ћу досадити Светом Сави. Кад ме види, узвикнуће: Опет ти!“.⁵⁰⁶

Оман је био важна карика у групи француских интелектуалаца који су подржавали Србију од Анексионе кризе до Првог светског рата. Под утицајем Стојана Новаковића, који је од Анексионе кризе на српско питање гледао као на југословенско, у периоду Балканских ратова Емил Оман је термин илирски покрет заменио југословенским покретом и потпуно прихватио терминологију српског научника.⁵⁰⁷ Балкански ратови 1912–1913 били су у Омановим очима пут ослобођења јужнословенских народа и због тога је узео учешћа у афирмацији овог питања у француској јавности, а посредно и дипломатији. Заједно са другим француским интелектуалцима, као и самостално, Оман је учествовао на предавањима и скуповима у Паризу, Лилу, Ремсу, Сан-Кантену и другим местима.⁵⁰⁸ Настојао је да покрене симпатије јавног мњења прво према балканским савезницима, а потом у току Другог балканског рата према Србији. Круна Омановог интересовања за Србе у периоду до Првог светског рата била је рад („Српско-хрватска народност“).⁵⁰⁹ У њему је Оман изнео тезу о јединству Срба и Хрвата, коју је фрагментарно изнео и Стојану Новаковићу.⁵¹⁰

У току рата Оман је заједно са Бераром и Денијем учествовао у раду хуманитарне организације *La Nation Serbe en France* и заједно са супругом помагао у прикупљању помоћи и смештају српских ђака.⁵¹¹ Био је стручни сарадник у оквиру *Comité d'Etudes*, основаног 1917. године како би се на научној основи проучавала сва питања проистекла из рата. Своје радове публиковане у периоду од 1889. до 1918. године у оквиру *Revue blue*, *Les Annales de géographie*, *La Revue de Paris* и *La Revue historique*, Оман је публиковао у *La Yougoslavie, études et souvenirs*.⁵¹² Након рата Оман

⁵⁰⁵ М. Ибровац, „Емил Оман“, 325–326.

⁵⁰⁶ П. М. Ј., „Друштвени преглед“, *Словенски југ*, бр. 51, 18. децембар 1911, 406; М. Ибровац, „Емил Оман“, 328.

⁵⁰⁷ М. Војводић, „Емил Оман о српском и југословенском питању уочи Првог светског рата“, 26.

⁵⁰⁸ АС, Лични фонд Стојана Новаковића, бр. 1903, Е. Оман – С. Новаковићу, Париз 14. новембар 1912; АС, МИД, ПО, бр. 5178, Г. Јакшић – Н. Пашићу, Париз 8. децембар 1912.

⁵⁰⁹ Ђ. Наумант, "La nationalité serbo-croate", *Annales de géographie*, Paris 1914.

⁵¹⁰ М. Војводић, „Емил Оман о српском и југословенском питању уочи Првог светског рата“, 29.

⁵¹¹ М. Ибровац, „Емил Оман“, 328.

⁵¹² Ђ. Naumant, *La Yougoslavie, études et souvenirs*, Paris 1919; A. Mazon, A. Livondelle, "Émile Naumant – Nécrologie", 176.

се поред примарног интересовања за Југославију поново вратио и историји Русије.⁵¹³ У време Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца Оман је помагао слање студената на школовање и усавршавање у Француску.⁵¹⁴ Делом *La formation de la Yougoslavie* (*Настанак Југославије*) као сведок догађаја и као научник заокружио своја размишљања о југословенском уједињењу.⁵¹⁵

Гастон Гравије, лектор, географ и етнолог школовао се и студирао у Нефшателу, Нансију и Лилу. На почетку школовања отац му је био и учитељ, а касније је наставио образовање у оквиру патриотски прожетог школског система Треће Републике. Већ у току школовања показивао је интересовање за проучавање веза између друштва и природе, карактеристика живота на селу, утицаја географије на економију и миграције. Лична интересовања водила су Гравијеа ка учењу руског језика и интересовању за Словене.⁵¹⁶ По захтеву српске владе, а на препоруку Емила Омана, истакнутог француског слависте и након анексије Босне и Херцеговине већ афирмисаног пријатеља Срба, Гравије је 1909. године дошао у Београд.⁵¹⁷ У Београду је постављен за лектора француског језика на Универзитету и циљ његовог боравка био је јачање духовне повезаности српске и француске средине. Гравије је наставио да развија своја интересовања, у склопу чега је припремао докторску дисертацију о природним регионима Србије. За само неколико месеци боравка научио је српски језик, упознајући Србију и Србе на бројним путовањима у чијој организацији је учествовао Јован Цвијић. Гравије је у оквиру својих истраживања обишао „le cœur de pays Serbe“ – Шумадију, Стару Србију, Новопазарски санџак, Источну Србију, као и Албанију и Босну и Херцеговину.⁵¹⁸ Уз Малеа, Гравије је једини међу француским интелектуалцима који је своју званичну мисију проширио и обогатио личним интересовањима. У контунуитету је боравио у Србији око пола деценије и обилазио је земљу, као и територије које нису биле у њеним границама, али јесу биле насељене Србима остављајући вредна сведочанства и за данашње истраживаче.

⁵¹³ Посебно га је интересовао проблем руског јединства, а његовом заслугом Институ за словенске студије у Паризу чији је био један од оснивача и сарадник публиковао је Плехановљев *Увод у социјалну историју Русије*. Оман је написао након Првог светског рата и једну расправу посвећену Лужичким Србима. (М. Ибровац, „Емил Оман“, *Летопис Матице српске*, књ. 351 (1939), 323–328).

⁵¹⁴ А. Mazon, A. Livondelle, "Émile Hauman – Nécrologie", 176.

⁵¹⁵ É. Hauman, *La formation de la Yougoslavie*, Paris 1930.

⁵¹⁶ А. Demangeon, "Nécrologie – Gaston Gravier", *Annales de Géographie*, vol. 23, № 132 (1915), 455.

⁵¹⁷ „Гастон Гравије – Јуначка смрт једног пријатеља Србије“, *Политика*, 18. јуни 1915, 2; М. Павловић, *Катедра за француски језик и књижевност*, 41.

⁵¹⁸ J. Žujović, *Influence intellectuelle française sur les Serbes: conférence faite à Paris le 8 mars 1918*, 31; А. Demangeon, *нав. дело*, 456.

Гравије је од 1911. године објављивао радове у оквиру научних публикација: *Bulletin de la Société de géographie*, *Annales de Géographie* и *Гласник Српског Географског друштва*.⁵¹⁹ Теме његових чланака биле су историјског и географског карактера, међу којима је доминирала тема народног живота. Гравије је у оквиру часописа *La Revue de Paris*, *Le Temps* и као дописник листа *Le Figaro*, писао о Србији, Србима и народима на Балкану.⁵²⁰ У време Првог балканског рата, као "un vrai spécialiste de question serbes" („прави стучњак за српско питање“) извештавао је за *Le Figaro*.⁵²¹ Гастон Гравије је својом радовима и активностима значајно допринео продору француских утицаја на пољу културе у Србији. Уз подршку француског посланика Леона Декоа (Léon-Eugène Coulard Descos), реорганизовао је *Француско књижевно друштво* у Београду, чији је члан био и краљ Петар I Карађорђевић.⁵²² Гравијеово стваралаштво демонстрирало је одлично познавање и разумевање Србије, коју је сматрао својом другом домовином. Гравије, није заборавио своју отаџбину Француску, већ је у духу патриотизма и солидарности генерације којој је припадао настојао да увећа њен утицај у Србији. Савременици и сарадници Гастона Гравијеа у оквиру часописа *Annales de Géographie* изнели су тезу да је Гравије „Француз који најбоље познаје Србију“.⁵²³ Као и Мале, Гравије је припадао групи научника, који су у време избијања Првог светског рата 1914. године прикључивањем војним трупама видела реализацију својих патриотских замисли којима је до тада био прожет њихов

⁵¹⁹ G. Gravier, "L'émigration des Musulmans de Bosnie-Herzégovine", *La Revue de Paris*, 1, janvier 1911, 213–224; Исти, "La Vielle Serbie et les Albanais", *La Revue des Paris*, 1, novembre 1911, 201–225; Исти, "La question agraire en Bosnie-Herzégovine", *Questions Diplomatiques et Coloniales*, № 32, 1. décembre 1911, 668–683; Исти, "L'émancipation économique de la Serbie", *Bulletin de la Société de géographie commerciale de Paris*, vol. 33, № 6, juin 1911, 417–432; Исти, "Notre influence chez les Yougo-Slaves et chez les Serbes en particulier", *L'Effort*, № 15, 8 février 1911; Исти, "Le développement économique de la Serbie", *Annales de géographie*, Volume 21, № 115 (1912), 50–56; Исти, "Le Sandzak de Novi Pazar", *Annales de Géographie*, vol. 22, № 121 (1913), 41–67; Исти, "La nouvelle Serbie", *La Revue de Paris*, 15 novembre 1913, 417–448; Исти, "Les relations entre le relief et les peuplements en Sumadija", *Bulletin de la Société Serbe de Géographie*, vol. 2 (1913), 265–275; Исти, "Données statistiques sur la Bosnie-Herzégovine", *Annales de Géographie*, vol. 22, № 126 (1913), 466–468; Исти, "L'Albanie et ses limites", *La Revue de Paris*, 1er, 15 janvier 1913, 200–224, 433–448; Исти, "La densité de la population en Serbie", *Bulletin de la Société Serbe de Géographie*, vol. 3–4 (1914), 32–38; Исти, "Recensement préliminaire de la population dans les nouveaux territoires serbes", *Annales Géographie*, vol. 23, № 127 (1914), 87–89; Исти, "La Choumadia", *Annales de Géographie*, vol. 30, № 166, 1921, 271–287; Исти, "La Choumadia", *Annales de Géographie*, vol. 30, № 167, 1921, 351–361.

⁵²⁰ М. Павловић, *Катедра за француски језик и књижевност*, Београд 2008, 41; А. Лаиновић, „Богдан Поповић и Гастон Гравије“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, XLI, 1-2 (1975), 108–111; „Гастон Гравије – Јуначка смрт једног пријатеља Србије“, *Политика*, 18. јуни 1965.

⁵²¹ А. Demangeon, *нав. дело*, 454; Р. Lanux, *La Yougoslavie La France et les Serbes*, Paris 1916, 69–70.

⁵²² Деко је био правник по образовању, а у служби француске дипломатије боравио је током своје богате каријере поред Београда (1907–1914) још и у: Цариграду, Атини, Каракасу, Пекингу, Бечу, Каиру, Мадриду, Букурешту, Тангеру, Пор-о-Пренсу и Техерану. Био је носилац ордена Официра Легије части од 1909. године. (*Qui êtes-vous?: Annuaire des contemporains; notices biographiques*, Band 3, Paris 1924, 235).

⁵²³ А. Demangeon, *нав. дело*, 454; Р. Lanux, *нав. дело*, 69–70.

живот и стваралаштво. У време Првог светског рата Гравије је као резервни официр, послат на фронт, где је и изгубио живот.⁵²⁴

Интересовања за Србију и Србе осим поменутих интелектуалаца повремено, а посебно од почетка 20. века, делио је значајан број Француза и о томе оставио сведочанство у виду текстова у штами, брошура и књига. Гијом Аполинер (Guillaume Apollinaire), Андре Бар (André Barre), Пол Лабе (Paul Labbé), Рене Пинон (René Pinon), Рафаел-Жорж Леви (Raphaël-Georges Lévy), Алфонс Мизе (Alphonse Muzet), Анри Барби (Henry Barby), Алан де Пененрен (Alain de Penennren), Жан Пелисије (Jean Pélissier) иако нису своје животе или каријере посветили искључиво темама у чијем су средишту Срби, такође, су допринели склапању мозаика знања о Балкану, Србији и Србима у периоду великих супротности и сукобљених интереса два блока сила. Више чинилаца од личних, уметничких и научних интересовања до интереса економске и политичке природе, иза којих је понекад стајао интерес крупног капитала, покретали су њихове мисли, путовања и истраживања. Међународни односи и кризе на Балкану (Анексиона криза и Балкански ратови) биле су мотив више за поменуте француске интелектуалаце да се посвете темама о Србији и Србима, као што је било и у случају Ренеа Пинона. Један део француских интелектуалаца (Аполинер, Бар, Леви и Барби) припадао је књижевним или публицистичко-новинарским круговима француског друштва. Други су били некадашњи део војног система (Пененрен) или чланови удружења (Лабе и Пелисије), а потом су се посветили публицистици и истраживањима Балкана. Не постоје прецизни подаци, који потврђују да су Мизеов боравак и текст о Балкану директно потицали од интереса одређених представника француског капитала, али се обриси жеље за превлашћу француског капитала на овом простору препознају у садржају насталом као резултат његових интересовања и путовања.

Као сарадници листа *L'Européen* Аполинер и Бар су почетком 20. века пажњу усмерили ка Србији и Србима. Аполинеров приступ изучавању Срба више је био прожет уметничко-књижевним мотивима и у складу са духом присутним од раније у француским уметничким круговима, а који је инспирацију проналазио у недовољно познатим пределима и људима. Приповетка *L'Otmika (Отмица)* и књига *La Bosnie*

⁵²⁴ Богдан Поповић је настојао да издејствује повлачење Гравијеа с фронта и повратак у Србију, а иако је добио уверавања да ће до тога доћи, Гравије је у међувремену погинуо, оставивши незавршену докторску дисертацију. У знак захвалности за развој српске културе и јачање француско-српских веза, једна улица у Београду данас носи име Гастона Гравијеа. Жан Гравије, Гастонов син, наставио је традицију свога оца и радио је као лектор на Филозофском факултету у предвечерје Другог светског рата у Југославији. (М. Павловић, *Катедра за француски језик и књижевност*, 41; А. Лаиновић, „Богдан Поповић и Гастон Гравије“, 109; P. de Lanux, *нав. дело*, 69–70)

populaire (Народна Босна) ситуационо су одређене на подручје Босне, а усмерене интересовањем ка Србима.⁵²⁵ Ово је код француских интелектуалаца као једну од области интересовања у фокус све више стављало Србе ван граница Краљевине Србије. Истовремено, уметничка слобода, којом су Аполинер и још неки француски интелектуалци прилазили приликом публиковања дела која су темама везана за Србију и Србе имала је своје корене и у студијама етнолошко-антрополошке природе, што је пред француског читаоца донело сплет имагинарних и поузданих информација. Ипак, потребу за разграничењем стварности од легенде, митологизације и маште наметали су значајни догађаји и међународни односи. Убиство краљевског пара, смена династија и нестабилност Балкана у периоду изражених сукоба империјалних сила заинтересовале су француске интелектуалце за Србију и Србе. Владавина Александра Обреновића у Србији са посебним освртима на односе Србије и Русије и долазак краља Петра Карађорђевића на српски престо били су предмет текстова које је публиковао Андре Бар.⁵²⁶ Интересовања из листа *L'Européen* Бар је проширио на анализу односа Србије Карађорђевића и са Аустроугарском, у оквиру чега се заинтересовао за питање Босне и Херцеговине. Тако је настала Барова књига *La Bosnie et Herzégovine* (Босна и Херцеговина) која уз историјски приступ, залази и у политичке анализе актуелног стања на простору Босне и Херцеговине.⁵²⁷ Првобитни уметнички приступи Србији и Србима, временом, а почетком 20. века са сваком кризом на Балкану и Европи мењан је убрзано. Ово је у први план интересовања француских интелектуалаца смештало теме које су пружале одговоре на питања политичко-економског стања Србије и Срба.

Рене Пинон, историчар и професор на *L'École Libre des Sciences Politiques* (Слободна школа политичких наука) у круговима француских интелектуалаца уживао је углед специјалисте за међународну политику.⁵²⁸ Његово интересовање за Балкан полазило је од уочене немачке жеље за проширењем свог економског, политичког и културног утицаја. Уз патриотске мотиве заштите француских интереса, Пинон је био прожет и снажним хришћанским осећањима што је од 1906. године исказао као сарадник *La Revue des Deux Mondes*, а оцењен је и као антирепубликански новинар.⁵²⁹

⁵²⁵ G. Apollinaire, *L'Otmika*, *La Revue Blanche*, 15 janvier 1903; М. Павловић, *Југословенске теме у Француској прози*, Београд 1982, 404–431; М. Павловић, *Од Есклавоније ка Југославији*, 213; М. Winock, *La Belle Époque La France de 1900 à 1914*, 329–330.

⁵²⁶ A. Barre, "La Crise serbe", *L'Européen*, № 51, 22 novembre 1902; М. Павловић, *Од Есклавоније ка Југославији*, 209.

⁵²⁷ A. Barre, *La Bosnie et Herzégovine*, Paris 1904.

⁵²⁸ Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, Београд 1986, 47.

⁵²⁹ J. Fred MacDonald, *The Men Who Saved France: Camille Barrère Ambassador Extraordinaire*, Chapter I, <http://www.jfredmacdonald.com/camillebarrere/chapter1.htm> (17.06.2014.)

Пинон није био политички активан, а своје ставове изнео је осим у поменутом часопису и у монографијама: *La Lutte pour le Pacifique - Origines et résultats de la guerre russo-japonaise* (Борба за Пацифик – Узроци и резултати руско-јапанског рата), *L'Europe et l'Empire Ottoman* (Европа и Османско царство), *L'Europe et la Jeune Turquie* (Европа и Млада Турска), *L'Empire de la Méditerranée* (Царство Медитерана) и *France et Allemagne 1870-1913* (Француска и Немачка 1870–1913).⁵³⁰ Један од најзначајнијих чланака Рене Пинона о Балкану "La liquidation de la Turquie d'Europe" („Нестанак Европске Турске“) био је посвећен стварању нове балканске државе – Албаније.⁵³¹ На основу поређења тема текстова Аполинера, Бера и Пинона, могуће је запазити да се интересовања за Србе и Србију као књижевно-уметничку инспирацију почетком 20. века прелило у потрагу за поузданим информацијама и стварањем реалне слике. Већ у другој деценији 20. века француски интелектуалци су стекли довољно знања о Балкану, Србији и Србима да су били припремљени за дубље анализе, повезивање балканских специфичности и њихово уклапање у односе међу државама и блоковску поделу. Поједини француски интелектуалци стекли су знања о Србији и Србима да су у предвечерје Првог светског рата били спремни на анализе и предвиђања даљег развоја догађаја на Балкану.

Мотиви интересовања Пола Лабеа, Рафаел-Жорж Левија и Алфонса Мизеа за Србију и Србе су, пре свега, економски интереси Француске. Пол Лабе је у време анексије Босне и Херцеговине 1908. године, која је имала великог одјека у Србији написао *A travers la Serbie. Impressions d'un récent voyage* (Кроз Србију. Утисци са једног скорошњег путовања).⁵³² Иако је Лабеов спис имао свега 26 страна, за француску јавност и пословне људе, унутрашњост Србије била је значајно откриће. Након посете и штампања брошуре Лабе је за потребе *La Société normande de géographie* (Нормандијско географско друштво) одржао неколико предавања о Србији широм Француске. Француски интелектуалци, а посебно група окупљена око *Revue des Deux Mondes*, часописа којим је управљао крупни капитал и који је читан у кругу научне, политичке и економске елите Француске, поред политичког аспекта анализе

⁵³⁰ R. Pinon, *La Lutte pour le Pacifique - Origines et résultats de la guerre russo-japonaise*, Paris 1906; Исти, *L'Europe et l'Empire Ottoman* (1909), *L'Europe et la Jeune Turquie*, Paris 1911; Исти, *L'Empire de la Méditerranée*, Paris 1912; Исти, *France et Allemagne 1870-1913*, Paris 1913.

⁵³¹ R. Pinon, "La liquidation de la Turquie d'Europe", *Revue des Deux Mondes*, 15 juin 1913.

⁵³² АСАНУ, Заоставштина Јована Цвијића, VII–94, Клод Лабе – Љ. Цвијић, 12. јуни 1927; Исто, VII-95, Пол Лабе – Љубици Цвијић, Париз 23. јуни 1930; АС, МИД, Посланство у Паризу, ф. 4, пов. бр. 26, Министарство народне привреде – Посланству у Паризу, Београд 13. фебруар 1909; P. Labbé, *A travers la Serbie, impressions d'un récent voyage*, Rouen 1910; M. Pavlović, *Francuzi o Srbima i Srbiji 1912-1918*, Beograd 1988, 377.

стања на Балкану истицан је и економски. Запажен је чланак "Les Finances des Etats balkaniques et les Bourses européennes" („Финансије балканских држава и европске берзе“) Рафаел-Жорж Левија (Raphaël-Georges Lévy), посвећен финансијама балканских држава и европским берзама.⁵³³ У јеку балканских ратова француски финансијери, испитују економске капацитете Балкана, у склопу чега је Алфонс Мизе, рударски инжењер и касније француски трговачки аташе у Београду, испитивао могућности изградње железничке мреже. Као плод боравка Мизеа у Србији 1912. године настала је књига *Aux pays balkanique: Monténégro Serbie Bulgarie (Кроз земље балкана: Црна Гора Србија Бугарска)*, чији је значајан део посвећен политичким приликама у Србији, животу становништва, привредним темама, а пре свега рудним богатствима Србије.⁵³⁴ Економски интереси Француске у Србији, посебно од периода Анексионе кризе добијају све већи значај, што се огледа кроз интересовање француске државе и пословних људи да капитал пласирају у Србију и потом паралелно рефлектује кроз текстове француских интелектуалаца.

У време Балканских ратова (1912–1913) на ратиштима су се појавили бројни новинари, од којих су неки имали официрске каријере или су били чланови удружења, која су се борила за правду, права нација и универзалне вредности. Новинарска радозналост и потреба за информацијама била је мотив да се крене пут Србије. Понекад и веома детаљни извештаји са првих линија фронта, пратиле су анализе борбеног стања и војне спремности сукобљених страна, политичко-дипломатске опсервације тока рата, као и описи живота који се одвијао ван борбених линија. Мноштво информација и фотографија стизало је у престижне париске листове великом брзином, одакле су обликовали јавно мњење. По повратку у Француску новинари-извештачи из Балканских ратова на основу својих чланака објавили су књиге и тиме су њихови текстови превазишли ниво дневне публицистике и постали средство трајнијег утицаја на свест о Србији и Србима и у француским политичким плановима. Један од извештача са прве линије фронта био је Анри Барби, дописник париског листа *Le Journal*. Након Балканских ратова објавио је две збирке својих текстова: *Les Victoires serbes (Српске победе)* и *Brégalnitza. La guerre serbo-bulgare (Брегалница. Српско-бугарски рат)*.⁵³⁵

⁵³³ Raphaël-Georges Lévy, "Les Finances des Etats balkaniques et les Bourses européennes", *Revue des Deux Mondes*, 1. décembre 1912, 559-594.

⁵³⁴ A. Mouzet, *Aux pays balkanique: Monténégro Serbie Bulgarie*, Paris 1912.

⁵³⁵ H. Barby, *Les Victoires serbes*, Paris 1914; H. Barby, *Brégalnitza. La guerre serbo-bulgare*, Paris 1914.

Ратови на Балкану 1912. и 1913. године су проширили интересовања и некадашњег официра Алена де Пененрен. Као дописник популарног француског часописа *L'Illustration*, Пененрен је у време Првог балканског рата пратио борбе бугарских трупа у Тракији, а касније је прешао у Македонију, тј. Скопље где је био сведок Другог балканског рата.⁵³⁶ На основу извештаја и чланака публикованих у листу *L'Illustration* штампао је збирку *40 jours de guerre dans les Balkans. La Campagne Serbo-bulgare en juillet 1913 (40 дана рата на Балкану. Српско-бугарски сукоб јула 1913)*.⁵³⁷ У значајније извештаче са ратног Балкана 1912. и 1913. године убраја се и француски новинар Жан Пелисије. Био је дописник *La Dépêche de Toulouse*, као и белгијског листа *L'Indépendance Belge* и британског *The Manchester Guardian*, а своје текстове из поменутих листова публиковао је 1914. године под називом *Dix mois de guerre dans les Balkans Octobre 1912 – Août 1913 (Десет месеци рата на Балкану (Октобар 1912 – Август 1913))*.⁵³⁸ Пелисије је поред новинарства био активан члан *L'Union des Nationalités (Удружење нација)*, а једно време је обављао и дужност генералног секретара.⁵³⁹ Како се *L'Union des Nationalités* залагало за право сваке нације за самодефинисање, текстови Пелисијеа о Србији у Балканским ратовима имали су значај за развој свести у француској јавности о српском питању. Поменуто интересовање француских публицистичко-новинарских кругова за Србију, дакле, потицало је из праћења актуелних догађаја, али покретачи интересовања су сложени и испреплетани са потрагом за позицијом француске политике, економије и културе у Европи.

Поред поменутих интелектуалаца, постојао је знатан број оних интелектуалаца у Француској који су се са једним или два текста или књиге, а некада и у оквиру општих књига заинтересовали за Србију и Србе. Интересовања су се кретала од општих ка појединачним интересовањима, а криза Османског царства, односи Француске и Русије, положај Француске у међународној политици, као и догађаји на Балкану увећавали су интересовања. Утврђивање тачног и прецизног броја текстова о Србији и Србима, већ је био предмет настојања Ристе Ј. Одавића и професора Михаила Павловића, али се до данас због контрадикторних података и одређених непрецизности у називима дела која су изгубљена, не може навести њихов прецизан број за период 19. века, нити за период

⁵³⁶ A. de Penennrun, "Comment les Serbes ont vaincu les Bulgares", *L'Illustration*, № 3674, 26 juillet 1913, 71.

⁵³⁷ Исти, *40 jours de guerre dans les Balkans. La Campagne Serbo-bulgare en juillet 1913*, Paris 1914; М. Pavlović, *Francuzi o Srbima i Srbiji 1912–1918*, 272.

⁵³⁸ J. Pélissier, *Dix mois de guerre dans les Balkans Octobre 1912 – Août 1913*, Paris 1914.

⁵³⁹ D. R. Watson, "Jean Pélissier and the Office Central des Nationalites, 1912–1919", *The English Historical Review*, vol. 110, № 439 (1995), 1191–1206; Б. Стојић, „Први балкански рат у очима француске јавности“, у: А. Растовић (приређивач), *Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао*, књ. 1, Ниш 2013, 343.

до Првог светског рата.⁵⁴⁰ Извесно је да се број дела увећао од 1896. године и да је само у периоду прве деценије 20. века вероватно прстигао број текстова, брошура и књига штампаних током читавог 19. века. Поред увећаног интересовања и развој штампе, бржи и већи пласман публикација имао је значајну улогу у „откривању“ Балкана, Србије и Срба. У Паризу је деловало више издавачких кућа које су имале и посебне библиотеке посвећене појединим актуелним питањима или темама. Помагање појединих француских листова и часописа био је један од начина пласирања информација о Србији. Како је Србија располагала са скромним финансијским средствима, а појединим часописима и новинарима није било могуће ни понудити финансијску подршку и помоћ, лични контакти и везе су имали утицаја. Стога је интересовање за Оријент, склапање Француско-руског споразума, а потом немачки продор на Исток био пресудан приликом опредељења француских интелектуалаца да пишу о Србији и Србима.

Било је француских интелектуалаца који никада нису ништа написали о Србији и Србима као што су Лавис или Рамбо, али су својим контактима и везама, усмеравањем својих ученика и пријатеља ка темама спољне политике постали део групе оних интелектуалаца који су утицали на односе између два народа и две државе. Француски интелектуалци писали су у времену које је у светској историји означено периодом привидног мира, а који су прекидале честе међународне кризе, изазване трком за колонијама и финансијском добити. Растућа моћ Немачке, Прва и Друга мароканска криза, Анексиона криза, као и Први и Други балкански рат, биле су јасне назнаке будућег великог светског окршаја. Интелектуалци у Европи предсећали су да ће нерешени проблеми европских народа и земаља ескалирати. Почев од 1894. године и званичног ступања на снагу споразума Француске и Русије, којим је отпочело стварање Тројног споразума, француски интелектуалци своју пажњу усмеравају ка Русији и њеним интересним сферама. Уз очигледну растућу моћ Немачке и покрет пангерманизма, на значају добија интересовање за Аустроугарску, која се у својим међународним активностима ослањала на Немачку. Како су Русија и Аустроугарска биле значајно заинтересоване за Балкан, а друга пре свега за Босну и Херцеговину и будућу поделу турских посела у Европи, за шта је била заинтересована и Русија, заоштравају се односи међу великим силама у Источном питању, те интересовања за

⁵⁴⁰ Н. С. Петровић, *Оглед француске библиографије о Србима и Хрватима (1544–1900)*, Београд 1900; R. Odavic, *Essai de Bibliographie française sur les Serbes, Croates et Slovènes : depuis le commencement de la guerre actuelle*, Paris 1918; М. Ибровац, П. Поповић, *Essai de bibliographie française de la littérature de la yougoslave*, Paris 1931. (сепарат)

Балкан, Србију и Србе постепено расту. Француска је још од 60-тих година 19. века била економски заинтересована за Турску, а постепено је путем зајмова, банкарским и финансијским пословањем, све више расло и њено економско интересовање за Србију. У оваквим околностима текстови француских интелектуалаца о Србији и Србима постају посебан елемент француско-српских односа.

3.2. Српска држава, друштво и интелектуалци од 1894. до 1914. године

3.2.1. Србија и Срби крајем 19. и почетком 20. века

Србија је одлукама Берлинског конгреса 1878. године стекла независност, а 1882. године проглашена за Краљевину, али се њен тежак међународни положај настављао.⁵⁴¹ Изградња и учвршћивање српске државе, отежавани су сталним спољним притисцима пре свега Аустроугарске, као и унутрашњом политичком нестабилношћу владавине последњих Обреновића.⁵⁴² Политиком краља Милана Обреновића (1882–1889) и потписивањем Тајне конвенције 1881. године, остварена је велика политичка и економска зависност Србије од Аустроугарске.⁵⁴³ Проблеми унутрашњег живота Краљевине, које су изазивале распламсале борбе политичких партија, формираних осамдесетих година 19. века, стварали су додатну нестабилност, али ипак, „у богатом страначком и политичком мозаику Србије у 19. веку у политичким борбама биле су заступљене готово све савремене политичке идеје и начела европског либерализма и модерне демократије“.⁵⁴⁴ Српска елита, расцепкана у више странака,

⁵⁴¹ Аустроугарска је одлукама Берлинског конгреса добила на управу Босну и Херцеговину, у којој је убрзо успостављен тзв. Калајев режим, што је створило проблеме даљем политичком, економском и културном развоју Срба. (В. Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1982, 272; М. Екмечић, *Стварање Југославије 1870–1918*, 2, Београд 1989, 330).

⁵⁴² Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878*, I, Београд 1896, 94–101, 122, 139; Ч. Попов, *Србија на путу независности 1868–1878*, Београд 1980, 116–138; П. Опачић, С. Скоко, *Српско-турски ратови 1876–1878*, Београд 1981; Д. Ђорђевић, „У сенци Аустро-Угарске“, *Историја српског народа*, VI-1, Београд 1983, 113–114, 130–132; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, сабрана дела Слободана Јовановића, књ. 4, Београд 1990, 110, 112, 209, 278, 293–308, 315–327; С. Терзић, „Српски национални покрет између Русије и западних сила (велико раскршће друге половине XIX века)“, у: С. Терзић (ур.), *Европа и Срби*, Београд 1996, 299–310.

⁵⁴³ Р. Љушић, *нав. дело*, 181–182; С. Рајић, „Милан Обреновић – краљ политичар“, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 79–80 (2009), 43–58.

⁵⁴⁴ Ж. Ђурић, *Народна сувереност и демократски преображај Србије у 19. веку Политичкоисторијска студија*, 15; Исти (приређивач), *Српске политичке странке и покрети у 19. и 20. веку Устави, програми и статуту српских политичких станака до 1914. године*, Београд 2000; М. Ковић, *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1914*, 130.

међу којима су преовлађујући утицај у политичком животу земље од краја 19. века имали радикали, настојала је да пронађе путеве политичког и друштвеног развоја Србије.

Ауторитет династије Обреновић уздрман је сукобом краља Милана са припадницима Радикалне странке.⁵⁴⁵ Након краткотрајног напуштања Србије, краљ Милан је у циљу учвршћивања пољуљаних позиција династије и свог личног материјалног стања извео државни удар са сином Александром 13. априла 1893. године.⁵⁴⁶ У овом периоду и даље се борба српског народа за националну и политичку еманципацију одвија „у знаку тежње за афирмацијом *националне самосталности* српског народа, а на институционалном плану је то била борба за афирмацију *народне скупштине* као носиоца и оличења народне суверености“.⁵⁴⁷ Поменути догађаји, уз увећање популарности Радикалне странке, условили су промену спољне политика Србије. Прво постепено приближавање Русији и земљама Западне Европе, пре свега Француској, започело је владом Стојана Новаковића, који се у националној политици залагао за угледање на развијене народе – Французе, Италијане, Немце.⁵⁴⁸ Економски притисак Аустроугарске, резултирао је обарањем Новаковићеве владе, а у земљу се вратио краљ Милан као командант активне војске и влада Владана Ђорђевића.⁵⁴⁹ Од женидбе краља Александра јула 1900. године са Драгом Машин, дошло је до повлачења краља Милана из политичког живота Србије, чиме су створени услови за политику

⁵⁴⁵ Након доношења Устава 1888. године и протеривања краљице Наталије, краљ Милан напушта Србију, а земљом је остало да управља Намесништво на челу са либералом Јованом Ристићем. Радикали преузимају управљање скупштином и формирају владу Саве Грујића. (М. Војводић, „Прва и друга влада Николе Пашића (1891–1892), *Путеви српске дипломатије*, 62–63; Д. М. Ковачевић, „Радикалска влада Саве Грујића и Русија (31. децембар 1887 – 26. април 1888) Прилог за биографију Саве Грујића“, *Истраживања*, бр. 15 (2004), 213–221; М. Војводић, „Стојан Новаковић и Русија“, *Изазови српске спољне политике*, 190; С. Рајић, *Влада Николе Христића: 1888–1889*, Београд 2003; С. Рајић, „Милан Обреновић – краљ политичар“, 43–58).

⁵⁴⁶ Краљ Александар је извршио још један државни удар 21. маја 1894. године, којим је намесништво збачено, а краљ Александар проглашен пунолетним. Краљ Милан се вратио у Србију као главни саветник сину и нека врста савладара (1894–1895, 1897–1900). (Р. Љушић, *нав. дело*, 211; С. Рајић, „Примена парламентаризма у Србији (1889–1894): проблеми и посебности политичког развика“, *Београдски историјски гласник*, бр. 1 (2010), 137–166).

⁵⁴⁷ Ж. Ђурић, *Народна сувереност и демократски преображај Србије у 19. веку Политичкоисторијска студија*, 11.

⁵⁴⁸ М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем 19. и почетком 20. века*, 153–155; Исти, „Прва и друга влада Николе Пашића (1891–1892)“, у: „*Путеви српске дипломатије*, 79; М. Ковић, *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1914*, 125–126; С. Рајић, „Неутралне владе у Краљевини Србији (1893–1900)“, *Српске студије*, књ. 1, бр. 1 (2010), 127–155.

⁵⁴⁹ АС, МИД, ПО, 1899, ф. X, д. II, пов. бр. 3152, С. Новаковић – В. Ђорђевићу, Цариград 21. октобар 1899; М. Војводић, „Стојан Новаковић и Русија“, у: *Изазови српске спољне политике*, 193; вид и: С. Рајић, *Владан Ђорђевић – биографија поузданог обреновићевца*, Београд 2007.

приближавања Русији.⁵⁵⁰ Незадовољство јавности услед повратка на лични режим 1901. године, када је у току једног часа краљ извео два државна удара, скандал са лажном трудноћом краљице Драге, лоши односи са Аустроугарском и одбијање руског цара да прими краљевски пар Обреновића, претходили су завери против последњег Обреновића.⁵⁵¹ Завереници-официри предвођени Драгутином Димитријевићем Аписом и подржани од стране либералних политичара Ђорђа Генчића и Јована Авакумовића, као и напредњака Хаци Томе, извршили су убиство краљевског пара Обреновић 29. маја/11. јуна 1903. године.⁵⁵²

Мајским превратом угашена је династија Обреновића и доведен на власт Петар Карађорђевић, изабран 15. јуна од стране војске, а четири дана касније и Народног представништва.⁵⁵³ Долазак Петра Карађорђевића за краља означава прекретницу у унутрашњој и спољашњој политици Србије, која је оличена кроз дефинитивно удаљавање од Аустроугарске. У политичком и војном погледу Србија је након 1903. године била окренута Русији и њеној савезници Француској, а од 1907. године, након успостављања прекинутих дипломатских односа, Србија се приближавала и Великој Британији.⁵⁵⁴ Истовремено, српско друштво у политичком животу било је потресено: променама кабинета, опструкцијом опозиције и непрестаним политичким трзавицама између већином младих интелектуалаца самосталних и старих радикала. Владавина Петра I Карађорђевића до Првог светског рата, поред криза и два рата на Балкану у којима је Србија узела учешће, обележена је развојем парламентаризма у Србији.⁵⁵⁵ Уз

⁵⁵⁰ Отправник послова руске амбасаде у Београду, као заступник руског цара Николаја II (1894–1917) обавио је улогу кума на венчању, што је означило учвршћавање односа са Русијом. (А. Јовановић, *Министарство Алексе С. Јовановића. Подаци о политичким догађајима у Србији од 8. јула 1900 до 21. марта 1901. године*, Београд 1900, 49–54).

⁵⁵¹ М. Миловановић, „Један или два дома“, Београд 1901; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II, сабрана дела Слободана Јовановића, књ. 7, Београд 1990, 195, 198, 200–204, 221–242, 262, 276, 286, 338, 353, 359–364; Д. Јевтић, „Устав од 1901. године“, *Устави Кнежевине и Краљевине Србије*, Београд 19, 165–166.

⁵⁵² Т. Кавлеровић, *Мартовске демонстрације и Мајски преврат 1903*, Београд 1950; Д. Васић, *Деветсто трећа. Прилози за историју Србије 1900–1907*, Београд 1925; С. Рајић, *Александар Обреновић: владар на прелазу векова сукобљени светови*, Београд 2011, 420–452.

⁵⁵³ Народно представништво усвојило је враћање на снагу Устава из 1888. године, који је са изменама као Устав из 1903. ступио на снагу. (Р. Љушић, *нав. дело*, 211).

⁵⁵⁴ Љ. Алексић-Пејковић, „Италијанска дипломатија и обнова српско-енглеских дипломатских односа 1903–1906“, *Историјски часопис*, бр. 8 (1971), 429–449; М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, 43–56; Д. Ђорђевић, „Сучељавање са Аустро-Угарском“, у: Ч. Попов и др, *Историја српског народа*, VI–1, 135–173; М. Ковић, „Српски западњаци и Русија: Утицај Анексионе кризе на политичке идеје Јована Скерлића“, у: М. Војводић (ур.), *Српско-руски односи од почетка XVIII до краја XX века*, Београд 2011, 175–184; Исти, „Србија у борби за опстанак (1903–1914)“, у: Ч. Попов, Д. Р. Живојиновић, С. Г. Марковић (ур.), *Два века модерне српске дипломатије*, Београд 2013, 145–157.

⁵⁵⁵ С. Јовановић, *Уставно право*, Београд 1907; Д. Ђорђевић, „Парламентарна криза у Србији 1905. године“, *Историјски часопис*, бр. 14–15 (1963–1965), 157–172; Д. Ђорђевић, „Образовање и распад владе четворне коалиције у Србији 1909. године“, *Историјски часопис*, бр. 11 (1960), 213–230; О. Поповић-

кризе на спољнополитичком плану, током периода од 1903. до 1914. године, у тзв. „Перикловој ери“ развоја Србије, систематски су дограђивани облици демократије и парламентарне владавине. Радикали, који су се у периоду од 1901. па до 1904. године дефинитивно поделили на две групе – на старе радикале и самосталце, предводили су политички живот Србије.⁵⁵⁶ Стваране су хомогене владе, а у кризним ситуацијама и коалиционе владе, чиме је обogaћен парламентарни живот Србије и створен предуслов за даљи развој државе.

У време када су у Србији вођене унутрашње борбе, прављени планови њеног даљег развоја и када се одупирало интересима великих сила, Срби на простору Старе Србије и Македоније, као и они под Калајевим режимом у Босни и Херцеговини, живели су под снажним притисцима турске, односно аустроугарске власти. Највећи изазов пред којим се наша српска елита био је повезивање Срба расутих ван граница у једну државу. Слабљење власти Османског царства на европским поседима утицало је да Србија посебну пажњу посвети својим интересима у Старој Србији и Македонији. У последњој деценији 19. века, отпочиње жестока верска, просветно-културна и оружана акција Бугарске у Македонији, а групе Арбанаса, које су долазиле до западних делова Македоније, терором и насиљем запоседале су поједине територије.⁵⁵⁷ Бугарска је посредством Унутрашње македонске револуционарне организације (ВМРО) припремала општенародни устанак са циљем да се у оквиру Турског царства издејствује аутономија Македоније под гаранцијом великих сила, а која би била присаједињена Бугарској.⁵⁵⁸ Проблеми који су настали у Македонији утицали су да се велике силе активније ангажују у решавању Источног питања. У Мирџштегу 15. октобра 1903. године на састанку Франца Јозефа и Николаја II усвојен је план реформи у Македонији који се заснивао на одржању статуса quo.⁵⁵⁹ Поменути план реформи је

Обрадовић, *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914*, Београд 1998, 99-120, 167, 227, 234, 352; Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић. У отаџбини (1903–1914)*, књ. 2, Београд 2003, 97–231.

⁵⁵⁶ С. Јовановић, „Радикали и самосталци“, *Из историје и књижевности*, сабрана дела Слободана Јовановића, књ. 11, Београд 1991, 533–536.

⁵⁵⁷ Бугари су 1893. године оформили *Унутрашњу македонску револуционарну агенцију* (ВМРО), која је повела политичко-терористичку активност против турске власти, али и српског и грчког становништва. Србија и Грчка су на ове акције Бугарске одговориле сличним мерама од 1904. године. (Д. Ђорђевић, „У сенци Аустро-Угарске“, у: Ч. Попов и др, *Историја српског народа*, VI–1, 120–124; Исти, *Националне револуције балканских народа 1804–1914*, 107–108; М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету: (1878–1912)*, Београд 2009).

⁵⁵⁸ М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, 318–337, 433–436, 442–451; Д. Ђорђевић, „Сучељавање са Аустро-Угарском“, у: Ч. Попов и др, *Историја српског народа*, VI–1, 135–173; В. Стојанчевић, „Српско-бугарски сукоби у скопском санџаку почетком XX века – према извештајима аустроугарског генерала конзула у Скопљу“, *Вардарски зборник 2*, Београд 2003, 31–68.

⁵⁵⁹ Реорганизација судства, администрације, жандармерије и пореске политике биле су предложене реформе, које је султан Абдул Хамид (1873–1909) прихватио, али које нису реализоване.

био за Србију назнака увода у поделу интересних сфера на Балкану. Када је Аустроугарска искључила западни део косовског вилајета, а западни запосела својом жандармеријом, у Србији се створио утисак да је тиме омеђила своје територије у Македонији и на Балкану.⁵⁶⁰

Почетком 20. века потреба да Србија направи дистанцу од економских и политичких притисака Аустроугарске претворила се у потрагу за новим тржиштима за пласман српских производа, програм да се наоружа војска и прошири железничка мрежа. Солун је био један од могућих градова-лука преко којих би српски производи били пласирани на Запад, а планиран је излазак Србије на Јадранско море изградњом железничке пруге до Јадрана (Драч или Бар).⁵⁶¹ Намера Аустроугарске да овлада пругом кроз територију Србије изградњом „Санџачке железнице“ била је израз отвореног непријатељства и указивала је на индиректне путеве колонијалне експанзије Немачке. Од коликог је значаја за Србију био железнички излазак на Јадранско море, најјасније је приликом једне скупштинске дебате истакао Лаза Пачу рекавши да је то не само питање „наше економске независности, него и нашег економског опстанка“.⁵⁶² Генерална проба немачко-аустроугарског продора на Балкан био је Царински рат (1906–1911), сукоб извозничко-увозничких интереса Србије са претензијама аустроугарског капитала за монополистички положај у њој и посредно контролу њене спољне политике.⁵⁶³ Главна трговинска агенција, основана у Београду, успела је да током 1906. и 1907. године склопи осам трговинских уговора, а извоз је усмерен на Црно море преко Бугарске и на Солун преко Турске.⁵⁶⁴ У јеку сукоба са Аустроугарском Србију је потресло и тзв. топовско питање, као и питање зајма који је Србија узела од Француске.⁵⁶⁵ Када су купљени скупљи топови у Крезоу (Француска) уместо оних Шкодиних (Аустрија), односи се Аустроугарском су дефинитивно добили силазну линију.

⁵⁶⁰ Д. Ђорђевић, „Сучељавање са Аустро-Угарском“, у: Ч. Попов и др, *Историја српског народа*, VI–1, 142.

⁵⁶¹ Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804–1914*, 114.

⁵⁶² Д. Ђорђевић, „Аустро-српски сукоб око пројекта Новопазарске железнице“, *Историјски часопис*, бр. 7 (1957), 224–225.

⁵⁶³ Затварање граница Аустроугарске за српску робу и постављање нове царинске тарифе која је спречила извоз жита биле су мере да се уништи привреда Србије. (Вид: Д. Ђорђевић, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906–1911*, Београд 1961).

⁵⁶⁴ Р. Љушић, *нав. дело*, 224.

⁵⁶⁵ Радикали су заступали гледиште да зајам треба закључити у Француској, полазећи од претпоставке да може доћи до сукоба са Аустроугарском, док су самосталци вођени финансијским условима зајма тражили слободан избор најповољније понуде и раздвајање извора за наоружавање од извора за железнице. (Д. Ђорђевић, „Сучељавање са Аустро-Угарском“, у: Ч. Попов и др, *Историја српског народа*, VI–1, 153–155).

Промене на Балкану отпочеле су избијањем Младотурске револуције јула 1908. године, што је учврстило аустроугарску владу да уз подршку Немачке прогласи анексију Босне и Херцеговине 7. октобра 1908. године.⁵⁶⁶ Србија је била заинтересована да се питање анексије остави отвореним и да буде предмет расправе на међународној конференцији европских сила. Протести, демонстрације у Београду, патриотски занос и борбено расположење, утицали су и на основање националне организације „Народна одрбарна“ која је у току кризе отпочела организовање добровољачких чета.⁵⁶⁷ Српска елита, свесна покушаја „цивилизаторске мисије“ Аустроугарске, окупила се око заједничког циља – одбране српских интереса.⁵⁶⁸ Јован Цвијић је у својој расправи *Анексија Босне и Херцеговине и српски проблем*, изнео суштину протеста српске елите и државе против чина анексије, која се сажима у Цвијићевој мисли да чин анексије Босне и Херцеговине на „еклатантан начин вређа принцип националности“.⁵⁶⁹ Цвијић је посебно нагласио да је од Берлинског конгреса положај Србије, иако је постала самостална краљевина, такав да „Аустро-Угарска има могућности да спречи или да одузме Србији услове за прави економски и културни развитак“, те да је давањем мандата Аустроугарској да окупира Босну и Херцеговину омогућено да једна велика сила постане „најпре привремено, сада, после анексије и стално, балканска држава“.⁵⁷⁰ Ипак, велике силе у циљу избегавања рата нису подржале српске интересе, тако да је Србија изашла из кризе признавши анексију.⁵⁷¹

⁵⁶⁶ Ј. Цвијић, *Анексија Босне и Херцеговине и српски проблем (са две карте)*, Београд 1908 (фототипско издање, Београд 1996); М. Vesnich, *L'annexion de la Bosnie-Herzégovine et le droit international*, Bruxelles 1909; D. J. Koyitz, *L'Annexion de la Bosnie et de l'Herzégovine et le droit international public: thèse pour le doctorat*, Paris 1910; С. Новаковић, *Најновија балканска криза и српско питање*, Београд 1910; F. Šišić, *Kako je došlo do okupacije a onda do aneksije Bosne i Hercegovine (1878. odnosno 1908)*, Zagreb 1938; N. Stojanović, *Bosanska kriza: (1908–1914)*, Sarajevo 1958; А. Раденић, „Планови Аустро-Угарске према Србији“, у: В. Чубриловић (ур.), *Југословенски народи пред Први светски рат*, Београд 1967, 789–818; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1992; Ј. Дучић, „Анексија Босне и Херцеговине и српско питање“, *Књижевност*, год. 48, књ. 48, св. 3/4 (1993), 198 – 221; О Младотурској револуцији вид: E. Ramsauer, *The Young Turks, Prelude to the Revolution of 1908*, Princetown 1957; M. Nain Tourfan, *Rise of the young Turks: politics, the military and Ottoman collapse*, London 2000.

⁵⁶⁷ Ј. Милићевић, „Јавност Београда према анексији Босне и Херцеговине“, у: В. Чубриловић (ур.), *Југословенски народ пред Први светски рат*, Београд 1967, 549–573; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 540–542.

⁵⁶⁸ Током „привремене“ окупације Босне и Херцеговине, у време тзв. Калајевог режима у Босни од 1882. до 1903. године Аустроугарска је започела увођење свог административног система, половичне аграрне мере и изградњу политичког система у коме су образовање, култура и национална политика вођени у смеру изградње јединствене босанске нације. Политика денационализације и стварања вештачке босанске нације била је у очима српске елите део „цивилизаторске мисије“ Аустроугарске. (М. Ковић, *„Цивилизаторска мисија Аустроугарске на Балкану: поглед из Београда (1901–1914), Истраживања*, бр. 22 (2011), 365–379).

⁵⁶⁹ Ј. Цвијић, *Анексија Босне и Херцеговине и српски проблем (са две карте)*, 6.

⁵⁷⁰ Исто.

⁵⁷¹ Влада Стојана Новаковића, тзв. влада „четворне“ каолиције, коју су оформиле Радикална, Самостална радикална, Либерална и Напредњачка странка, после признања анексије од стране Русије, суочена са

Након 1908. године, Србија се окренула остваривању својих националних циљева на југу у склопу чега је дошло до приближавања са балканским државама. Србија и Бугарска 1911. године отпочињу преговоре о савезу балканских држава, који су окончани склапањем офанзивног војно-политичког савезничког уговора између Србије и Бугарске 13. маја 1912. године.⁵⁷² Уз активну подршку руске дипломатије и услед отворених завојевачких претензија Аустроугарске и великоалбанског покрета створили су се услови за формирање Првог балканског савеза 1912. године и започињање ратних дејстава против Турске. Чланице Антанте, уверене да балканске државе нису у стању да савладају Турску, забринуте због тежњи Централних сила да овладају стратешким тачкама на Балкану, биле су против ратног сукоба.⁵⁷³ Ипак, победа балканских савезница променила је политичку карту Европе. Иако је Србија освојила територије све до Драча и Љеша, под притисцима сила Антанте и Италије на Конференцији у Лондону 17. децембра 1912. године, пристала је да их напусти.⁵⁷⁴

Балкан је и након склапања мира остао нестабилно подручје, са новом државом - Албанијом.⁵⁷⁵ Србија приморана да се одрекне прилаза Јадрану, није смела да изгуби

опасношћу од аустроугарске инвазије 18/31. марта 1909. признаје анексију Босне и Херцеговине. (АС, Лични фонд Стојан Новаковић, бр. 502, Белешке, Цариград 30. новембар 1908; *Стенографске белешке Народне скупштине сазване у редовни сазив за 1908. годину*, III, Београд 1910, 1277; Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, I, Београд 1996, 20–23, 32–33; М. Radusinović, "Antanta i Aneksiona kriza (1908–1909)", *Istorija 20. veka*, 1–2 (1991), 7–22).

⁵⁷² Милован Миловановић је био творац политичког програма потискивања аустроугарског продора на Балкан ослањањем на Русију и западне земље, које су прихватале начело „Балкан балканским народима“. Миловановић и Пашић су у савезу са Бугарском видели одбрамбено средство према Аустроугарској. Договор о подели турских територија подразумевао је да већи део Македоније (Пирински и Вардарски део источно од дијагонале Крива Паланка – Охрид) припадне Бугарској, а Србији: северозападна Македонија, Косово и Метохија и излаз на море у северној Албанији, преко Скадра и Драча. (Д. Ђорђевић, „Пашић и Миловановић у преговорима за балкански савез 1912. године“, *Историјски часопис*, бр. 9 – 10 (1959), 467–485; Р. Renuouvin, *нав. дело*, 142–150; Д. Ђорђевић, „На почетку раздобља ратова“, у: Ч. Попов и др, *Историја српског народа*, VI–1, Београд 1994, 184 – 188; Љ. Пејковић-Алексић, „Западне силе Антанте и Први балкански рат“, у: *Први балкански рат округли сто поводом 75. годишњице 1912–1987*, Београд 1991, 25–32).

⁵⁷³ Д. Ђорђевић, *Издак Србије на Јадранско море и конференција амбасадора у Лондону 1912*; Београд 1956; М. Војводић, „Велике силе и балканска иницијатива Аустро-Угарске у августу 1912“, *Зборник Филозофског факултета у Београду*, XI – I (1968), 413–429.

⁵⁷⁴ Срби су у Првом балканском рату однели победе код Куманова 23–24. октобра 1912. године и 18. новембра 1912. године код Битоља и за месец дана ослободили Вардарску Македонију. Продирући у северни део Рашке земље, на Косово и Метохију, Срби су ушли у северну Албанију и заузели Драч и Љеш на Јадрану. (Ј. Цвијић, *Балкански рат и Србија*, Београд 1910; Б. Перовић и др, *Први балкански рат 1912–1913. Операције српске војске*, I, Београд 1959; В. Стојанчевић (ур.), *Први балкански рат 1912. године и крај Османског царства на Балкану*, Београд 2005; А. Растовић (ур.), *Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао*, 1–2, Ниш 2013; И. Пантелић, Ј. Милановић, М. Гаталовић (ур.), *Први светски рат и балкански чвор*, Београд 2014).

⁵⁷⁵ Након 1878. године група феудалаца, бајрактара, племенских главара, трговаца и учитеља организовала је покрет тзв. Призренску лигу са циљем обједињавања свих подручја насељених Арбанасима. Све до 1912. године, када је превагу у покрету однела антитурска струја, Арбанаси су спроводили систематски терор и насилну експанзију у српским областима Косова и Метохије и у западној Македонији, услед чега је у периоду од 1878. до 1912. године 400.000 Срба напустило поменуте

директну границу са Грчком преко које је ишао најкраћи извозни пут. Српска војска је у току рата против Турске ослободила скоро целу Вардарску Македонију у којој је била и тзв. „спорна зона“ са Бугарском, чија је гранична линија била Крива Паланка - Охрид. Бугарска влада је одбила предлагану арбитражу руског цара и определила се за оружану акцију против Србије у ноћи 28/29. јуна 1913. године.⁵⁷⁶ Против Бугарске, а на страни Србије и Грчке у рат су се одмах укључиле и Турска, Румунија и Црна Гора. Бугари су жестоко потучени од српске војске на Брегалници. Миром у Букурешту 10. августа 1913. године, завршен је Други балкански рат.⁵⁷⁷ Након, овог рата, српска држава предузела је укључивање новоосвојених области у своју државно-административну организацију.⁵⁷⁸ Србија је из Балканских ратова (1912–1913) изашла као победница, с великим територијалним добицима, али и тешким изазовима. Ради ликвидације ратних трошкова Србија је била принуђена да 1913. године подигне зајам у висини од 250 милиона француских франака у злату и са роком отплате до 1963. године.⁵⁷⁹ Политички живот Србије потресали су и компликовали сукоби официра-завереника са представницима радикалске владе са Николом Пашићем на челу као и стални сукоби радикала и самосталаца.⁵⁸⁰

Србија, као средиште борбе за национално уједињење и ослобођење Јужних Словена од Аустроугарске била је посебно од анексије Босне и Херцеговине на мети напада Аустроугарске. Након Балканских ратова (1912–1913) углед Србије међу Јужним Словенима је значајно ојачао. Против покрета за уједињење Јужних Словена

области. План стварања Велике Албаније подржале су Аустроугарска и Италија, верујући да би омогућила продор у долину Вардара и освајање луке Солун, односно доминације на Јадранском мору. (В. Stulli, „Albansko pitanje”, *Rad JAZU*, br. 318, Zagreb 1959; D. T. Bataković, "Mémoire du vice-consul de France à Skopje Uskub sur les Albanais de Metohia de 1908", *Miscellanea*, 20, (1990), 111–113; М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*; С. Терзић, *Стара Србија (XIX–XX): драма једне цивилизације Рашка Косово и Метохија Скопско-тевтовска област*, Нови Сад, Београд 2012; D. T. Bataković, *Serbia's Kosovo Drama A Historical Perspective*, Belgrade 2012, 59–82).

⁵⁷⁶ Ј. Цвијић, *Излазак Србије на Јадранско море*, Београд 1913; М. Тодоровић, *Солун и Балканско питање*, Београд 1913; Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море и конференција амбасадора у Лондону 1912*, Београд 1956; С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, књ. 1, *Узроци и припреме рата*, Београд 1968; М. Војводић, *Скадарска криза 1913*, Београд 1970; С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, књ. 2, *Ток и завршетак рата*, Београд 1975.

⁵⁷⁷ Србији је остала цела Вардарска Македонија, Грци су узели део Тракије до реке Марице, а Турци су поново вратили Једрене у оквиру своје државе. Румуни, који у Првом балканском рату нису учествовали, одузели су Бугарској Силистрију у Добруци. (А. Белић, *Срби и Бугари у Балканском савезу и међусобном рату*, Београд 1913; Ч. Поповић, „Српско-бугарски рат 1913“, *Нова Европа*, XVIII (1928), 10–11; М. Лазаревић, *Други балкански рат*, Београд 1955; Р. Љушић, *нав. дело*, 228).

⁵⁷⁸ М. Јагодић, *Уређење ослобођених области Србије 1912-1914: правни оквир*, Београд 2010; М. Свирчевић, „Конституисање првих органа власти у земљама које су после Балканских ратова припале Србији 1912-1913. године“, *Страни правни живот: теорије, законодавство, пракса*, бр. 1 (2013), 164–183.

⁵⁷⁹ М. Радојевић, Љ. Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918*, Београд 2014, 38.

⁵⁸⁰ Д. Т. Батаковић, „Сукоб војних и цивилних власти у Србији у пролеће 1914“, *Историјски часопис*, књ. 29–30 (1982/1983), 477–491; М. Радојевић, Љ. Димић, *нав. дело*, 38–39.

аустроугарске власти су предузимале разне мере од цензуре, забране рада српских друштава, распуштања општинских већа (у Далмацији) до стварања војних и дипломатских планова. Војна странка у Аустроугарској заговарала је рат против Србије, док је дипломатија била ангажована око измене Букурешког уговора у корист Бугарске, коју је у истом периоду снабдевала наоружањем.⁵⁸¹ Немачка је зарад своје политике продора на Исток, подржала Аустроугарску.⁵⁸² Српска елита била је свесна да поменути развој догађаја води рату и стога је предано радила на стицању подршке Русије, Француске и Велике Британије.⁵⁸³ Када су у Сарајеву 28. јуна 1914. године припадници *Младе Босне* убили аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда и његову супругу Софију, нађен је повод за објаву рата Србији. Поменути догађаји на почетку друге деценије 20. века довели су до наглог прекида даљег развоја српске државе и друштва.

3.2.2. Српски интелектуалци

Упоредо са изградњом модерне српске државе, српски владари отпочели су рад на изградњи српске интелектуалне елите. Кључан чинилац у формирању елите, од које се очекивало да земљу развије по узору на најразвијеније државе и друштва Европе, било је образовање.⁵⁸⁴ Наставни програм настао 1881. године у време великих реформи српског школства, које је по француском узору спровео министар просвете Стојан Новаковић, био је утемељен на становишту да су „тзв. позитивне науке основа и општег образовања и моралног васпитања“ и стога је већина младих Срба уписивала

⁵⁸¹ В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, Београд 1992, 648; Д. Ђорђевић, „На почетку раздобља ратова“, у: Ч. Попов и др, *Историја српског народа*, VI–I, 197; М. Радојевић, Љ. Димић, *нав. дело*, 40–72.

⁵⁸² Ф. Фишер, *Савез елита. О континуитету структура моћи у Немачкој 1871–1945. године*, Београд 1985, 58, 64–68; 77–79; А. Митровић, *Продор на Балкан и Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908–1918*, Београд 1981, 33–34, 137–142, 156–161.

⁵⁸³ Д. Ђорђевић, „Милован Миловановић“, у: *Портрети из новије српске историје*, Београд 1997, 63–70, 254, 264; Д. Живојиновић, *Невољни савезници: Русија, Француска, Велика Британија и САД 1914–1918*, Београд 2000; М. Војводић, *Србија и Балканско питање 1875–1914*, Нови Сад 2000; Исти, *Стојан Новаковић у служби националних и државних интереса*, Београд 2012, 343–359.

⁵⁸⁴ На потребу стварања српске интелигенције указао је још 1832. године Вук Стефановић-Караџић у писму Кнезу Милошу. (В. Стефановић-Караџић, *Писмо Кнезу Милошу*, Београд 1947, 18–19; М. Немањић, *Један век српске стваралачке интелигенције*, Београд 2001, 63–84. О модернизацији образовања вид: В. Тешић, „Школство у XIX веку“, *Историја Београда*, књ. 2, Београд 1974, 569–609; А. Ђуровић, *Космолошко трагање за новом школом. Модернизацијски изазови у систему средњошколског образовања у Београду (1880 – 1905)*, Београд 1999; А. Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији (1905–1914)*, Београд 2004).

природно-математичке и техничке науке.⁵⁸⁵ Поред реформисања школства, као додатна мера од 1839. године започло се са слањем српских студената тзв. „благадејанаца“ као државних стипендиста Србије у иностранство.⁵⁸⁶ Професорка Љубинка Трговчевић разликује три периода у историји интелигенције: до средине века, од 50-тих до 70-тих година 19. века и од 80-тих година 19. века до почетка Првог светског рата.⁵⁸⁷ Доласком прве генерације Срба школованих у Европи средином 19. века интелектуална клима Србије се мења.⁵⁸⁸ Током друге половине 19. века стварају се услови да српска интелигенција ствара и своја прва самостална и оригинална научна, уметничка и књижевна дела.

Упркос политичкој и економској кризи у којој се српска држава нашла у периоду *fin de siècle*, дошло је до сталног друштвеног развоја и културног успона Краљевине Србије. Ивањдански атентат је имао озбиљне последице не само на политичко стање Србије и судбину династије Обреновић већ се одразио и на политичку мисао, развој политичких партија (пре свега Радикалне странке), као и на а размишљања појединаца образаних на идејама правде, слободе и једнакости на који према Слободану Јовановићу нису подносили „овакве свирепости: ти млади људи имали су тање нерве него њихови стари, и нису знали за ону фантастичну приврженост према династији која је у њиховим старих била јача и од обзира човечности“.⁵⁸⁹ Поред династичких борби, промене устава, сукоба и деоба политичких странака, у друштвеном животу јачале су демократске инситуције и доношени су закони по угледу на развијене земље Европе. Водећу улогу у српском друштву до последње деценије 19. века у Србији имала је Радикална странка, која је дошавши на власт донела неколико закона у области државне управе, привреде и финансија, два закона о штампи и о јавним зборовима и

⁵⁸⁵ „Слободан Јовановић 1869–1958, Биографски подаци и прилози, I, Календарски преглед“, *Из историје и књижевности*, II, сабрана дела Слободана Јовановића, књ. 12, приредио Ж. Стојковић, Београд 1981, 723.

⁵⁸⁶ Ј. Милићевић, „Прва група србијанских студената, државних питомаца, школованих у иностранству (1839–1842)“, *Историјски часопис*, IX-X (1959), 363–373; В. Павловић, „Српски студенти у Паризу 1839–1856“, *Историјски часопис*, XXXIII (1986), 187–202; Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, Београд 2003; М. Karanovich, *The Developement of Education in Serbia and Emergence of its Intelligentsia (1838–1858)*, New York 1995, 159.

⁵⁸⁷ Љ. Трговчевић, „Генерације интелектуалаца или генерације обрзованог грађанства у Србији 19. века“, у: Р. Љушић (ур.), *Српске политичке генерације 1788–1918*, Београд 1998, 47–57.

⁵⁸⁸ М. Немаљић, *Један век српске стваралачке интелигенције*, 56; М. Ковић, *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1914*, 184–186.

⁵⁸⁹ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. II, 119 – 120; М. Ковић, *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1914*, 125, 239–243; М. Радојевић, М. Радојевић, *Научник и политика, Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд 2007, 52; Иста, „Ивањдански атентат и млађа интелигенција: случај Божидара В. Марковића, *Мешовита грађа*, бр. 28 (2007), 203–223.

удружењима.⁵⁹⁰ Развој уставности и парламентаризма, иако није увек био праволинијски, убрзан је доласком Карађорђевића 1903. године. Све поменуто омогућило је стварање једне нове генерације српских интелектуалаца, коју су карактерисале велике замисли и амбиције, као и подређивање личних живота националним потребама.

Србија је према попису становништва од 31. децембра 1890. године имала 2.161.961 становника, од чега је 10,8% било писмених (имало знање читања и писања). У градовима је било 37,7% писменог становништва, док је тај број на селу био скроман: 6,7% писмених.⁵⁹¹ Београдска Велика школа, основана 1863. године, чије катедре крајем 19. века воде некадашњи студенти европских универзитета, нудила је солидно образовање. Од 1905. године Велика школа је проглашена Универзитетом са пет факултета: богословским, филозофским, правним, медицинским и техничким. Иако су Србија и Срби почетком 20. века пролазили кроз периоде криза (немири и прогони у Старој Србији, Косову и Метохији и у Македонији, Анексиона криза и Фридјунгов процес) и ратова (Балкански ратови), културни и интелектуални развој Србије је напредовао. На повећање броја образованих Срба, утицало је усавршавање школског система и систематско слање државних питомаца на стране школе.⁵⁹² Развој трговине и почетак индустријализације довели су до пораста броја градског становништва и школовања већег броја деце и личним средствима. Веровање у важност школовања једног слоја друштва и државна интервенција да се помогне школовање појединаца који нису имали довољно финансијских средстава, резултирали су стварањем грађанина спремног да прихвати и афирмише идеје епохе. Већ од краја 19. века наука и уметност у Србији достижу висок степен. Српски научници и уметници тога доба успешно сарађују са својим европским колегама, паралелно радећи и на промоцији своје земље. Расту и културне потребе Срба, оснивају се удружења, негује се уметност, посећују изложбе, позоришта, а долазе и прве филмске пројекције.

⁵⁹⁰ Поменути закони су под последњим Обреновићем мењани, међутим, процес демократизације друштва није заустављен. Од посебног значаја је доношење *Закона о спајању Српског ученог друштва са Краљевском српском академијом*, чиме је створена *Српска краљевска академија*. (Р. Љушић, *нав. дело*, 209–212.

⁵⁹¹ Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1890. године, књ. I, том I, део 5, Београд 1891; М. Немањић, *На трагу српске интелигенције XIX века Топографија и социологија*, Београд 2008, 239.

⁵⁹² Ј. Милићевић, „Прва група србијанских студената, државних питомаца, школованих у иностранству (1839–1842)“, 363–373; В. Павловић, „Српски студенти у Паризу 1839–1856“, 187–202; М. Немањић, *Један век српске стваралачке интелигенције 1820–1920*, 67; В. Павловић, „Институционални развој културе битна димензија модерне државности“, у: *Рађање модерне српске културе*, Београд 2006, 9–16.

Изградња модерне српске државе и остваривање српских националних циљева били су приоритетни задаци српске интелигенције крајем 19. и почетком 20. века. Подизање националних установа: Народног позоришта (1869. године), Српске краљевске академије (1886. године), Српске књижевне задруге (1892. године) и читавог низа других установа, српско друштво створило је основе за прве оригиналне научне доприносе.⁵⁹³ Књижни фонд Народне библиотеке крајем 19. и почетком 20. века је за тадашње услове био богат, а читаоци су позјмљивали књиге домаћих и страних аутора у преводу или оригиналу. Крајем 19. века већину од 624 читалаца Народне библиотеке чинили су ученици и наставници, 414 и 132, а 78 остали (4 свештеника, 3 официра, 9 странаца, 62 остали).⁵⁹⁴ Подаци о читаности за 1900. годину, указују да су највише читане књиге научног карактера, потом дела српских аутора и стране књижевности. На почетку 20. века српско друштво је показивало тенденцију убрзаног укључивања у европске научне и културне токове. Књижни фонд Народне библиотеке од 1844. године је увећаван, док је број читалаца и број позајмљених књига варирао. Од 1844. године број књига се са 1421, повећао на 30 742 књигу 1897. године, док је 48 574 наслова било 1912. године. Међу члановима библиотеке била је мала разлика између броја жена и мушкараца (1955 мушкараца и 1706 жена 1912. године) што је показатељ примене еманципаторских идеја у Србији, које су већ захватиле велике европске културе.⁵⁹⁵ Основане су и популарне библиотеке и књижнице не само у Београду, већ и у унутрашњости, а 1911. године било их је 80.⁵⁹⁶ Ови подаци о књижном фонду и броју чланова библиотеке су сведочанство о развоју српског друштва и прихватању европских вредности.

У последњој деценији 19. века започео је свеобухватни преображај српске културе. Добра и корисна књига и њена доступност што већем броју становника Србије, уз оснивање књижевних листова и часописа, били су у средишту мисије српске интелигенције. Осниване су књижнице, популарне библиотеке и читаонице са циљем да снага писане речи продре у све делове друштва. Појачан промет и потражња за књигама осетила се у Србији почетком 20. века, када су основане нове издавачке куће и

⁵⁹³ Оснивање *Српске књижевне задруге* 1892. године с циљем да „помогне правилније ширење одабраних дела из лепе књижевности и из општекорисне поуке и тако да ствара књижницу за све редове народа“ помогло је културни препород. (Ј. Скерлић, „Књиге и новине“, *Сабрана дела Јована Скерлића*, IV, Београд 1964, 334).

⁵⁹⁴ Народна библиотека мењала је своју локацију, а почетком 20. века до Првог светског рата била је смештена у лево приземно крило Велике Школе (Капетан Мишино здање). (С. Станојевић, „Народна библиотека“, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књ. III, Загреб 1928, 12).

⁵⁹⁵ Исто.

⁵⁹⁶ П. Палавестра, *Историја српске књижевности Златно доба (1892–1918)*, Београд 1995, 491.

књижарнице Геце Кона (1901) и Светислава Б. Цвијановића (1902).⁵⁹⁷ Први резултати статистички су видљиви од друге деценије 20. века. У Србији која је 1910. године имала 2.9 милиона становника, *Српска књижевна задруга* за период од двадесет година постојања удвостручила је број чланова и тираж својих редовних кола.⁵⁹⁸ Отваране су и нове читаонице, а подаци за 1911. годину сведоче да их је било 80.⁵⁹⁹ Јован Скерлић забележио је и увећан број листова и часописа, као и тираже. Само у Београду 1910. године је излазило је око 89 разних часописа и листова (15 дневних и 6 недељних политичких и сатиричних листова, као и око 15 књижевних, научних и политичких часописа и 44 стручна листа).⁶⁰⁰

На почетку 20. века Србија је имала 11.750 грађана који би могли да се подведу под колоквијално коришћење појма интелектуалац, односно особа са високим образовањем.⁶⁰¹ Ако се појам сузи на слободна занимања, онда би интелектуалаца било 1.195, а ако се у интелектуалце рачунају само они који су својим делом и јавним ангажманом имали утицај у јавном животу њихов број би био око 232 личности.⁶⁰² Иако је велики број Срба школован у иностранству, страни утицаји прихватани су селективно. Након повратка у отаџбину из иностраних научних центара, српски интелектуалци су приступали, пре свега, покретању проучавања нових научних дисциплина у Србији. На прелазу векова Милутин Миланковић, Сима Лозанић, Јован Цвијић, Михаило Петровић, Марко Леко, Михаило Гавриловић и Јован Жујовић имали су европске резултате. Српски уметници, развијајући аутентични друштвени живот Србије пратили су европске трендове, стварајући у читавом низу тада актуелних праваца и стилова. Генерација српских интелектуалаца пред Први светски рат (1914–1918) била је хетерогена у сваком погледу, а са професорских позиција укључивали су се у политику и страначки делили (либерали, напредњаци, радикали, самосталци, социјалисти).⁶⁰³ Ипак, српске интелектуалце на почетку 20. века спајао је заједнички

⁵⁹⁷ Исти, „Преображај реалистичког наслеђа“, у: А. Митровић и др, *Историја српског народа*, VI–2, Београд 2000, 403.

⁵⁹⁸ М. Ж. Живановић, *Библиографија Српске књижевне задруге 1892–1967*, Београд 1967, VII, XXVII, LXII; П. Палавестра, „Преображај реалистичког наслеђа“, 402.

⁵⁹⁹ П. Палавестра, „Преображај реалистичког наслеђа“, 402.

⁶⁰⁰ Ј. Скерлић, „Историјски преглед српске штампе 1791–1911“, сабрана дела Јована Скерлића, књ. 8, Београд 1966, 89.

⁶⁰¹ *Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембар 1900. године, Други део. Са три картограма и три дијаграма*, Београд 1905, CCV; Н. Немањић, *Један век српске стваралачке интелигенције 1820 – 1920*, 156–159.

⁶⁰² Љ.Трговчевић, „Српска интелигенција у 19. веку – западни и источни утицаји –“, у: С. Терзић (ур.), *Европа и Срби*, Београд, Нови Сад 1996, 262.

⁶⁰³ Иста, *Планирана елита*, 33; М. Немањић, *На трагу српске интелигенције 19. века. Топографија и социографија*, Београд 2008, 243–249, 251–262.

циљ – да друштвени и културни развитак Србије усмере у правцу формирања целovitости националног бића и националне свести.⁶⁰⁴

Крајем 19. и почетком 20. века најзначајнији слој српске елите чинили су припадници генерације која је образовање стицала или усавршавала у више европских културних средишта: Париз, Беч, Пешта, Лозана и друга. Школовање у више земаља омогућило је да се приме разнолики утицаји, идеје, мишљења, начин живота и веровања. Образовање у иностранству око 70% аутохтоне српске интелигенције одвијало се у три културна круга: француском, средњоевропском и руском.⁶⁰⁵ Након 1882. године па до почетка Првог светског рата 1914. године држава Србија је послала око 853 студената на школовање у иностранство.⁶⁰⁶ Број Срба који су се школовали ван Србије, већи је јер је део српске интелигенције породичним средствима финансирао своје школовање. Њихово знање и везе које су успоставили током студија били су потребни српском друштву како би изградило државни апарат, оснажило државу и повело борбу за националне циљеве.

Избор страних школа зависио је од информисаности самих студената о страним универзитетима, али и од државних планова. Српски „благодјејанци“ имали су обавезу да заврше школу, а по повратку у Србију да раде у државној служби и били су одговорни министарству чију су помоћ примали.⁶⁰⁷ Хале, Лајпциг и Јена, а потом Берлин и Минхен, била су немачка универзитетска средишта највише посећена од стране Срба који су студирали технику.⁶⁰⁸ Беч је због близине, развијене словенске филологије и историје словенских народа такође био привлачан младим Србима. Цирих је имао великог утицаја у формирању оних који су тамо студирали 60-тих и 70-тих

⁶⁰⁴ П. Палавестра, *Историја српске књижевности Златно доба (1892–1918)*, 24–25.

⁶⁰⁵ Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, 44.

⁶⁰⁶ *Исто*, 50, 242.

⁶⁰⁷ Избор српских државних питомаца за школовање у иностранству вршен је по потребама одређених служби и министарстава. Временом су се правила мењала, а све до 1905. године на снази је било правило да морају имати диплому једног од факултета Велике школе у Београду. Било је случајева да због државних потреба један стипендиста студира више дисциплина. Јовану Цвијићу, стипендисти у Бечу, српска држава поверила је да студира физичку, политичку, административну, статистичку и историјску географију, климатологију, физику, геодезију и астрономију, као и да научи да црта карте. (АС, Велика школа [у даљем тексту: ВШ], 11, 1888, Писмо Академијски савет - Министру просвете, Београд 9/21. фебруар 1889; Писмо упућено Академијском савету, 12/24. август 1888; Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, 33–34; М. Ковић, *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1914*, 186–190.

⁶⁰⁸ Љ. Трговчевић, „Српски инжињери на студијама у иностранству до 1918. године“, у: *Путеви српског инжињерства током XIX века*, Научни скупови LXXIII, Београд 1994, 148–167; Иста, „Докторати студената из Србије на немачким универзитетима од 1885. до 1914. године“, *Историјски часопис*, бр. 50–51, (1993–1994), Београд 1995, 249–280; Т. Bekić, *Germanoslavica. Prilozi proučavanju uzajamnih kulturnih i književnih veza između naše i nemačke kulture*, knj.1, Novi Sad 2001; Б. Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, Сремски Карловци, Нови Сад 2005.

година 19. века, када су под утицајем Руса прихватили социјалистичке и нихилистичке идеје.⁶⁰⁹ Немачки универзитети имали су предност до 1905. године, а од 1913/14. године Француској је давана предност. Париз је за српске студенте имао посебну магију, а како је још 1842. године писао Димитрије Матић у молби за стипендију, био је и „даље од апсолутистичког режима Аустрије“.⁶¹⁰ У другој половини 19. века по завршетку студија у Берлину или Хајделбергу, Србин финализује своје образовање у Паризу. Стога, почетком 20. века, Париз постаје најзначајнији универзитетски центар за Србе. Истовремено, поменуто је последица и политичког приближавања Француској и утицаја који су некадашње „Паризлије“ шириле међу српском омладином.⁶¹¹ На руским школама било је највише српских студената у периоду између 1861. и 1880. године: укупно 21, студирали су медицину и филологију, а потом су прелазили на европске универзитете. За Србију су највећи значај имале три руске духовене академије: Кијев, Москва и Харков.⁶¹² О утицају Срба школованих у иностранству најбоље сведочи податак да је у октобру 1905. године на три факултета Београдског универзитета од 34 изабрана професора, само један, Љубомир Јовановић био без дипломе неког од европских универзитета.⁶¹³ Сима Лозанић, циришки и берлински студент, напустио је дужност министра народне привреде и постао први ректор Универзитета 1905. године, а прву генерацију професора чинили су Јован Цвијић, Михаило Петровић, Богдан Поповић, Станоје Станојевић, Александар Белић, Јован Скерлић и Павле Поповић. Оснивањем Универзитета стекле су се основе за формирање српских интелектуалаца у домовини и формирање научних центара у Београду, који би сарађивали са европским и светским.

Крајем 19. и почетком 20. века у Француској и Швајцарској образовање је стекла већина најзначајнијих српских политичара и државника. Слободан Јовановић је писао да иако су српски ђаци у свим европским универзитетским центрима стицали високо знање и добру спремину француски утицаји на њихово формирање су били најдубљи. Између осталог о својим савременицима Јовановић каже да су били „већма напојени

⁶⁰⁹ Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, 42.

⁶¹⁰ В. Павловић, „Српски студенти у Паризу 1839–1856“, 189.

⁶¹¹ Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, 60; Д. Т. Батаковић, „Француски утицаји у Србији 1835–1914. Четири генерације *Паризлија*“, 73–95; Исти, „Србија на Западу: о француским утицајима на политички развој модерне Србије“, у: С. Терзић (ур.), *Сусрет или сукоб цивилизација на Балкану*, Београд, Нови Сад 1998, 307–328; Исти, "La modèle français en Serbie avant 1914", 13–99.

⁶¹² Љ. Дурковић-Јакшић, „Први српски питомци богослови у Русији“, *Гласник Православне цркве*, бр. 3 (1945), 1–8; Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, 43–44; М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања Историја Срба у новом веку (1492–1992)*, 301; М. Јовановић (приредио), *Срби о Русији и Русима Од Елизабете Петровне до Владимира Путина (1750–2010)*, Београд 2011.

⁶¹³ М. Немањић, *На трагу српске интелигенције 19. века. Топографија и социографија*, Београд 2008, 43.

западњачким духом“ и „дубље и присније“ спознали Запад, а овим су српски интелектуалци преобраћени „од Балканаца у Европљане“. ⁶¹⁴ Сличног мишљења је и Јован Дучић. Остало је забележено мишљење Јована Дучића, које је и преовладавао у тадашњој српској јавности да „Срба у Женеви нема много. Они у Паризу уче да постану на повратку у своју земљу Краљеви министри, али овде [у Женеви] Срби уче да постану шефови опозиције“. ⁶¹⁵ Финализовање образовања у Француској, након школовања на немачким школама такође је било уобичајено. Чини се да је француска култура пружала завршни оквир формирања српских интелектуалца. Промена места студија утицала је да се код образованих Срба изгради селективнији приступ страним утицајима и тиме створе услови за продор плуралистичких тенденција у српској култури.

Значајна особеност српске државе на преласку из 19. у 20. век била је оличена кроз снажан утицај образоване елите у политичком и друштвеном животу. ⁶¹⁶ Политичком активношћу српски интелектуалци су излазили из оквира наука које су студирали, инсистирајући на образовању као предуслову даљег напретка. Професорка Мира Радојевић сматра да су интелектуалце ка „науци усмеравале личне стваралачке склоности, а у политику их је водила жеђ за модерном државом по европском узору и немилим их поступцима силили недемократски режими. Било је то време које никоме није допуштало да остане *по страни*. Напоран рад у науци и политици, али и прихватање разних неугодности као нечег што иде уз политички ангажман постајали су за многе од њих више од личног опредељења, готово императив живота и историјске ситуације“. ⁶¹⁷ У земљи где је политика била и страст и потреба тзв. „двострука каријера“ – научника и политичара код српских интелектуалаца на прелазу два века била је начин борбе и одговор изазовима очувања и даљег развоја српске државе у компликованим међународним односима. Како је значајан део Срба живео изван матице на простору Османског царства и Аустроугарске, интелектуалци из Краљевине Србије су осећали и обавезу да помогну и подрже њихово просветно и културно уздизање. Жива интелектуална и национална активност обузела је стога и Србе у Новом Саду, Мостару, Сарајеву, Загребу, Дубровнику, Задру, Сплиту и Шибенику.

⁶¹⁴ С. Јовановић, Влада Александра Обреновића, књ. 1, 106 – 107.

⁶¹⁵ К. Ст. Павловић, *Јован Дучић*, Београд 2001, 159.

⁶¹⁶ М. Радојевић, Љ. Димић, *Србија у Великом рату 1914 – 1918*, 29–30.

⁶¹⁷ М. Радојевић, „Интелектуалци у политици“, *Наша прошлост*, бр. 8 (2007), 122.

Интелектуалци, који су стварали ван матице омогућили су да српска култура на почетку 20. века покаже одлике децентрализоване националне културе новог доба.⁶¹⁸

Еманципација и решење националног питања српски интелектуалци потражили су у проучавању, разумевању и преузимању културних модела присутних у тадашњој Европи. Усвајање закона, нова организација државног апарата, реформе у школству били су начини на које је српска елита реализовала свој циљ – развој Србије и Срба по угледу на најбоље примере европске праксе. Контакти и везе које су српски интелектуалци стекли у току студија у иностранству користили су у реализацији српских државних и националних циљева. У периоду *La Belle Époque* духовни и интелектуални видици српских интелектуалаца школованих у Европи били су сагласни са мерилима модерне европске цивилизације чиме су превазилажене тешкоће очувања и развоја државе у епохи империјализма.

3.2.3. Школовање српских интелектуалаца у Француској

Наука, књижевност и уметност Француске снажно су привлачиле српске интелектуалце крајем 19. и почетком 20. века. Корени интересовања Срба за Француску, њену традицију и културу, као што је познато, далеко су дубљи од овог периода. Економско повезивање и школовање Срба у Француској проширили су француски утицај у српском друштву и стварали основе за политичко савезништво. Набавка и превоз француских књига и брига о развоју наставе француског језика омогућиле су прихватање француских културних образаца.⁶¹⁹ Генерације српских интелектуалаца француску културу упознавале на изворишту у универзитетским и културним центрима Француске. Поред стицања стручних знања у Паризу и другим градовима Француске, српски „благодјејанци“ су се и неформално образовали на састанцима универзитетске омладине у Латинском кварту, јавним предавањима, слушајући говоре посланика у скупштини, на јавним скуповима или адвоката у судницама. Читали су француску штампу, стручне часописе, посећивали изложбе, музеје и позоришта. Истовремено, остваривали су познанства, везе и сарадњу, која се

⁶¹⁸ П. Палавестра, „Преображај реалистичког наслеђа“, 399.

⁶¹⁹ Д. Т. Батаковић, „Француски утицаји у Србији 1835–1914. Четири генерације *Паризлија*“, 73–95; А. Колаковић, „Утицај француског језика на српску културу (1839–1914)“, у: Ј. Милосављевић, Б. Стевановић, Г. Стојић (ур.), *Традиција, модернизација, идентитети, Традиционално и модерно у култури српског и балканских народа*, Ниш 2012, 597–610; Иста, „Aspekti francuskog kulturnog modela u Srbiji u periodu la belle époque“, *Interkulturalnost*, 5 (2013), 174–188.

временом претварала и у пријатељства са француским интелектуалцима. Током друге половине 19. века, а посебно на прелазу из 19. у 20. век постепено је стваран један круг француских и српских интелектуалаца који је сарађивао на професионалном и/или националном плану.

Стицање образовања у Паризу на престижној Сорбони и у другим француским универзитетским средиштима од 1841. године, када је упућен први државни дипломац на студије у Париз, до 1914. године стекло је све већи утицај на формирање српске интелигенције, а посредно и на српско друштво. У периоду од 1884. до 1914. године студенти из Србије одбранили су 72 доктората на француским универзитетима, а од тога су 14 докторати Универзитета (*Doctorats de l'Université*).⁶²⁰ Највећи број српских студената у Француској студирао је медицину (51%), затим права (37%), а остали књижевност, природне науке или су се усавршавали на француским војним и уметничким школама. У последњим деценијама 19. века највише стипендиста слало је Министарство просвете, а већина њих је касније преузела катедре Велике школе, односно Универзитета од 1905. године. Гимназије у Београду, поједине школе у унутрашњости земље, као и просветни рад у Старој Србији и Македонији постале су радне средине српских интелектуалаца школованих у Француској. Класично студирање на француским факултетима, у току прве деценије 20. века заменило је стажирање, као један од облика усавршавања, а тиме је још већи број Срба непосредно дошао у додир са француском културом.

Два најуспешнија Србина на француским школама, ако за критеријум узмемо улазак у оквиру високе науке након стицања доктората, били су: Михаило Петровић Алас и Михаило Гавриловић. Први Србин и први странац који је 1890. године постао интерни ђак на најпрестижнијој француској националној школи *L'Ecole Normale Supérieure* био је математичар Михаило Петровић Алас.⁶²¹ Постао је доктор математичких наука 1894. године одбравивши докторат пред комисијом угледних математичара: Шарла Емила Пикара (*Charles Émile Picard*) и Пола Панлева (*Paul Painlevé*), који се касније посветио и политици.⁶²² Петровић је као најбољи студент

⁶²⁰ Титула уведена декретом од 21. јула 1897. године и подразумева искључиво научни степен. Није познат тачан број свих Срба који су се школовали у Француској, јер француски универзитети нису објављивали спискове студената, нити статистичке податке о њиховој националности. (Љ.Трговчевић, *Планирана елита*, 123–125).

⁶²¹ ANF, 61 AJ 193.

⁶²² Панлеве је ушао у парламент 1910. године, када је већ био „велико име у науци, познато у целом научном свету“, а управо су његове „научничка култура, сигурна метода и дух, навикнут на смела предузећа, помажу у његовим политичким и државничким плановима и одлукама. Осетио се одмах и

генерације присуствовао пријему код председника Француске Сади Карноа, постао је члан *Француског друштва математичара* и сарадник *Comptes rendus* Француске академије.⁶²³ Предавао је математику на Великој школи, касније од 1905. године Универзитету, а школске 1908/1909. године био је декан Филозофског факултета. Поред више научних проналазака, од којих је за хидрогенератор добио златну медаљу на Светској изложби у Паризу, публиковао је бројне научне радове и путописе са својих путовања. У политички живот Србије се није укључивао, мада је био близак пријатељ принца Ђорђа Карађорђевића, а у духу времена и проблема са којима се Србија суочавала био је учесник Балканских ратова и Првог светског рата. Школовањем у Француској Михаило Петровић Алас је стекао основе да постане један од највећих стручњака у свету за диференцијалне једначине и покретач београдске математичке школе. Студије математике и физике на Сорбони у предвечерје Првог светског рата започео је књижевник и преводилац Станислав Винавер. Он ће кроз књижевност у међуратном периоду уносити снажне француске утицаје у културу Краљевине Југославије.⁶²⁴

Михаило Гавриловић био је први Србин који је одбранио престижни француски докторат Универзитета 1899. године на Сорбони.⁶²⁵ У *L'École pratique des hautes études* Михаило Гавриловић је слушао предавања из античке, средњовековне и модерне историје, као и помоћне историјске науке код највећих европских историчара Ернеста Лависа, Ернеста Денија, Шарла Лангоа (Charles Langlois) и Шарла Бемона (Charles Bémont).⁶²⁶ Гавриловић је унео у историјску науку нове податке и тумачења на основу упоређивања сведочанства хроничара (савременика) са архивским документима. Његова докторска теза има високу вредност и за данашњу медијевистику.⁶²⁷ Након

његов огроман морални ауторитет, који је он успео да пренесе из једне чисте и ведре средине великих умова у Парламенту, па да га и ту очува и ојача“ (К. Петровић, *Француски државници*, Београд 1928, 66)

⁶²³ Д. Трифуновић, *Летопис Живота и рада Михаила Петровића*, Београд 1996, 23.

⁶²⁴ Б. Михајловић-Михиз, „Станислав Винавер“, у: *Српски песници између два рата антологија*, Београд 1956, 74–75.

⁶²⁵ На основу више од стотину докумената из париских и лондонских архива, која је Гавриловић пронашао, написао је докторску дисертацију о уговору између француског Луја IX Светог и енглеског краља Хенрија III из 1259. године: *Étude sur le traité de Paris de 1259 entre Louis I, roi de France et Henri II, roi d'Angleterre*, која је објављена у оквиру Bibliothèque de l'École des Hautes Études, Section des sciences historiques et philologiques, fascicule 25, Paris, 1899.

⁶²⁶ „Србин доктор париског факултета des lettres“, *Просветни гласник*, 1899, 115; Т. Р. Ђорђевић, „Др. Михаило Гавриловић, краљевски посланик у Лондону“, *Политика*, 3. новембар 1924; Г. Ковијанић, „Школовање Михаила Гавриловића и осврт на његов рад“, *Архивски преглед*, 1–2 (1968), 28; Р. Самарџић, „Михаило Гавриловић“, у: *Писци српске историје*, 2, Београд 1981, 157–191; М. Ковић, *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1914*, 206–210; А. Стојановић, „Михаило Гавриловић – научник, дипломата и први државни архивар“, *Караџић*, бр. 1 (2009), 40–51.

⁶²⁷ М. Jones, "The last Capetians and the early Valois kings, 1315–1364", у: М. Jones (ур.), *The New Cambridge Medieval History: Volume 6, C.1300-c.1415*, Cmbridge 2000, 398–399, нап. 20. Мајкл Џонс се у још једном

повратка у Србију, Гавриловић је поред писања историографских дела преузео оснивање и организацију Државног архива по угледу на функционисање архивске службе у западној Европи, а како би помогао државне интересе ушао је и у дипломатију.⁶²⁸

Из потребе српске државе да уреди државни апарат, као и вишевековне традиције правне науке у Француској, студирање права у Паризу, преовлађује међу српским студентима. Они су имали значајну улогу у преношењу француских државних и културних модела у српску средину. Један од српских правника школованих у Паризу био је Јован Авакумовић, председник владе и министар иностраних дела у време када је Албер Мале започео своју мисију у Србији. Авакумовић је након студија права и државних наука у Хајделбергу, Берлину и Цириху, образовање заокружио, као и већина српских „благодетеланаца”, у Паризу. Слушао је „казнено право код Ортолана, јавно државно и међународно право код Батбија; француско грађанско право код Лероа, који је предавао по Мурлону“, а поред наведеног факултативно је похађао предавања меничног права, енциклопедије права и грађанског поступка.⁶²⁹ Одлично образован, Авакумовић је у Србији започео и политичку активност под окриљем Либералне странке. Правничко знање, стечено једним делом у оквирима француске правне школе, применио је када је краткотрајно био министар правде у влади Јована Ристића (1881), у либерално-радикалној влади (1887) и као председник владе (1892–1893, 1903).⁶³⁰

Снажан утицај у српском друштву имала је генерација која се петнаест до двадесет година након Авакумовића школовала или усавршавала на Правном факултету у Паризу. Један од тих српских студената који су након париске правне школе имали утицај на српску политику и историју јесте Милован Миловановић.⁶³¹ За докторат о гарантним уговорима из 19. века Миловановић је примио похвале и награду

свом раду осврће на Гавриловића и његову књигу, истичући да је први који се бавио Париским миром 1259. године. (M. Jones, "Relations with France 1339–1359, England and her Neighbours", у: M. Jones, M. Vale (ур.), *Essays in Honour of Pierre Chaplais*, London 1989, 240).

⁶²⁸ Најзначајније Гавриловићево дело *Кнез Милош I–III* имало је три издања од 1908. до 1912. године, а Гавриловић је последње године живота провео у дипломатији, као посланик Краљевине Србије на Цетињу (1911–1914), у Ватикану (1914–1917) и касније амбасадор Краљевине СХС у Лондону (1919–1924). (С. Јовановић, „Михаило Гавриловић“, *Српски књижевни гласник*, књ. XIII, св. 9 (1924), 426; Р. Љушић, „Гавриловић, Михаило“, *Енциклопедија српске историографије*, Београд 1997, 325–326).

⁶²⁹ Ј. Ђ. Авакумовић, *Мемоари*, Сремски Карловци, Нови Сад 2008, 46.

⁶³⁰ Авакумовић је након повратка у Србију каријеру започео на месту секретара Касационог суда (1871), потом је постао управник града Београда (1875), начелник полицијског одељења Министарства унутрашњих дела (1875–1880) и судија Касационог суда (1881–1887). Истовремено, Авакумовић је радио и као адвокат, а написао је и већи број стручних књига. (S. Matić, "Jovan Avakumović", *Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu*, 2 (1930), 274–279).

⁶³¹ AMAE, Serbie, Nouvelle Série, vol. 24, Serbie, Milovan Milovanovitch Etudes sur l'administration financière française, 1886–1889.

за свој научни допринос.⁶³² Престижни француски часописи *La Revue des deux mondes* и *L'Archives diplomatiques*, читани и међу српском елитом, објавили су похвалне чланке о овој Миловановићевој студији из међународног права и историје дипломатије. Миловановићево образовање и ставови формирану су под утицајем француске правне школе и идеалистичких теза грађанске идеологије.⁶³³ Након повратка у Београд, Миловановић учествује у изради Устава 1888. године, а започео је и политичко-дипломатску каријеру у оквиру Радикалне странке.⁶³⁴ Знање и познанства стечена током студија у Француској Миловановић је користио у циљу реализовања српских државних и националних циљева као дипломатски представник Србије у Букурешту и Риму, као министар иностраних послова (1908–1912) и председник Владе (1911–1912).⁶³⁵ Високе државничке функције Миловановића омогућиле су уздизање француско-српских односа на виши ново почетком 20. века.

Павле Маринковић, син напредњака и министра унутрашњих дела Димитрија Маринковића и школски друг Слободана Јовановића, након раних гимназијских маштања о глумачкој каријери, определио се за политичку каријеру и упутио на студије права у Француску, коју је захватио „буланжизам“. По сведочењу Слободана Јовановића, током школовања Павле Маринковић је већу пажњу посветио свом књижевном и политичком образовању него правима. Читао је историјска дела, Ренана, којим се одушевљавао, Золу, Балзака, а започео је да чита и социјалистичку литературу и да се диви Гамбети, Клемасоу и Рошфору.⁶³⁶ У Француској је Маринковић усвојио француски образац национализма – вере у свој народ и његову величину, а био је и под утицајем Милутина Гарашанина, који је 1889. године избегао након формирања радикалне владе у Србији, руског револуционара Тихомирова и памфлетисте Рошфора.⁶³⁷ По повратку у Београд Маринковић је писао у *Виделу*, основао је лист *Ред* (1894) и започео политичко-дипломатску каријеру у оквиру које је постао министар просвете (1900). Након Мајског преврата покренуо је лист *Правда*, а постао је и народни посланик.

⁶³² *Traité de garantie au XIXème siècle (Etude de droit international et d'histoire diplomatique)*

⁶³³ АС, Хартије Милована Миловановића; Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, Београд 1962, 24–44.

⁶³⁴ Р. Љушић, *Историја српске државности*, књ. 2, 203.

⁶³⁵ Б. Марковић, „Др. Милован Миловановић“, *Словенски југ*, бр. 26, 23. јуни 1912, 201–202; С. Јовановић, „Милован Миловановић“, *Из историје и књижевности*, I, сабрана дела Слободана Јовановића, књ. 11, Београд 1991, 211–258; Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 89–123; С. Јовановић, „Миловановић Милован др“, у: С. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватска словеначка*, књ. 2, Сремски Карловци, Нови Сад 2001, 773–774.

⁶³⁶ С. Јовановић, „Павле Маринковић“, *Из историје и књижевности*, I, сабрана дела Слободана Јовановића, књ. 11, Београд 1991, 273–274.

⁶³⁷ *Исто*, 275.

Јован М. Јовановић након образовања на београдској Великој школи каријеру је започео као судски писар, али је исте 1891. године уписао Правни факултет у Паризу.⁶³⁸ У Паризу је усавршавао језик, пратио предавања својих париских професора и правио поређења. Гајио је велика очекивања од свог школовања у Паризу и веровао да ће му француска правна школа отворити нове погледе.⁶³⁹ Од 1896. године започео је дипломатску каријеру у време када се афирмисању националног питања посветио велики значај у чему се придружио Владимиру Карићу, Светиславу Симићу и Слободану Јовановићу. На почетку последње деценије 19. века након студија права у Швајцарској усавршавање из политичких наука на *L'École libre des sciences politiques* у Паризу започео је и Слободан Јовановић, син либерала Владимира Јовановића и школски друг Павла Маринковића, Живојина Балугџића и Јаше Продановића. Када се Јовановић вратио у Београд одлучио је да се „ставља држави на расположење“ и веровао је да би „у дипломатској струци могао свој дуг држави најбоље одужити“.⁶⁴⁰ Био је важан део и шеф Просветног одељења Министарства иностраних дела („Пропаганда“), изабран је за редовног професора Велике школе (1900), а потом за члана Српске Краљевске Академије (1908). У време Балканских ратова постављен је за шефа Пресбироа при Врховној Команди, а иако, као и Богдан Поповић није био члан ниједне политичке партије обављао је значајне и утицајне дужности у државној управи. Био је сарадник *Дела*, *Реда* и *Српског књижевног гласника*, као најутицајнијег часописа у српском друштву.

Похвале за успех на студијама права у Паризу стекло је више Срба школованих на студијама права. Један од њих, који су по повратку у Србију били и политички активни, био је Војислав Вељковић. Као и Миловановић, Вељковић је докторирао 1893. године на Сорбони са тезом о трговачким уговорима. Вељковићев докторат представља значајан допринос проучавању теме трговинских уговора, а професор Рено је истакао „да се за пуних 100 година у будућности неће имати ништа ново да каже о њој“.⁶⁴¹ Од 1896. до 1918. године био је професор административног права на Великој школи, касније Универзитету, а посветио се финансијама и политици, где је постигао запажене

⁶³⁸ Међу личним и породичним документима Јована М. Јовановића није остало много података о Јовановићевим студентским данима у Паризу. (Д. Јовановић, *Људи, људи ... Медаљони 56 умрлих савременика*, Београд 1973, 274; Н. П. Габрић, *Јован Јовановић Пижон и европска дипломатија Србије (1913–1918)*, Београд 2011, 9–10; Р. Јеремић, „У спомен Јовану М. Јовановићу“, *Преглед*, књ. XV, св. 188–189, Сарајево, 1939, 406).

⁶³⁹ АСАНУ, бр. 10155/1, Писмо Јована М. Јовановића студента – Андри Ђорђевићу, Париз, 5. новембар 1892.

⁶⁴⁰ „Слободан Јовановић 1869–1958, Биографски подаци и прилози, I, Календарски преглед“, 732.

⁶⁴¹ В. Бајкић, „Др Војислав Вељковић“, *Политика*, 29. јануар 1931, 3.

результате.⁶⁴² Од уласка у српски политички живот „политика одвојена од морала и стручности није га занимала“.⁶⁴³ Кратак временски период био је и секретар краља Александра Обреновића, али убрзо је постао опозиционо настројен према краљу. Касније је био министар финансија у влади француског ђака Јована Авакумовића. Међу српске правнике *Паризлије*, који су се истакли у политичком животу Србије убраја се и Живојин Перић.⁶⁴⁴ Био је професор Универзитета и политички активан као члан Напредне странке. Перић, носилац конзервативних идеја у Србији, био је сарадник *Дела* и *Српског књижевног гласника*. Преко чланака публикованих у два најутицајнија часописа епохе, као и других часописа настојао да у српски правни живот унесе идеје које је стекао током свог школовања и усавршавања, а које су носиле конзервативна обележја.

На самом прелазу епоха у Паризу су студије права завршили Момчило Нинчић, Мирослав Спалајковић, Коста Кумануди и Војислав Маринковић. Нинчић је након студија права у Паризу до Првог светског рата био сарадник листа *Дело*, где је публиковао кључне политичке чланке под псеудонимом Politicus.⁶⁴⁵ Био је и професор универзитета, а научни део каријере посветио је економији и економској историји. Спалајковић је докторирао права у Паризу 1898. године, а када се вратио у Србију започео је политичко-дипломатску каријеру, постао је близак са већином водећих политичара Србије тога доба и поверавни су му деликатни задаци и мисије.⁶⁴⁶ Коста Кумануди је након завршених права у Београду докторат из права стекао у Паризу 1901. године. Прво је постављен за цариника (1902), а научну каријеру започео је као доцент, а потом ванредни професор административног права (1906).⁶⁴⁷ Најзначајнији Куманудијеви радови били су *Les Traités d'Alliance au XIXe siècle (Савезнички уговори у 19. веку)* и *Административно право*, а сарађивао је у *Српском књижевном гласнику*, *Новој Европи* и *Архивару*. Политички је припадао самосталним радикалима, касније

⁶⁴² Д. Боаров, „Војислав Вељковић“, у: *Апостоли српских финансија*, Београд 1997, 186; М. Ковић, „Вељковић, Војислав“, у: Ч. Попов (ур.), *Српски биографски речник*, књ. 2, В-Г, Нови Сад 2006, 137–138; Р. Марковић, М. Радојевић, „Војислав Вељковић“, *Српска енциклопедија*, том II, В – Вшетечка, Нови Сад, Београд 2013, 249.

⁶⁴³ С. Јовановић, „Две главне вредности д-р Војислава Вељковића“, *Из историје и књижевности*, I, сабрана дела Слободана Јовановића, књ. 11, Београд 1981, 486–487.

⁶⁴⁴ „У част Ж. Перића“, *Правна мисао*, 3: 11–12 (1937), 621–649; „У част Ж. Перића“, *Архив*, 36: 1–2 (1938), 245–270; Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање Југославије*, Београд 1986, 20.

⁶⁴⁵ Д. Поповић, „Момчило Нинчић“, у: *Министри просвете Србије 1811–1918*, Београд 1994, 138–139.

⁶⁴⁶ М.М. „Спалајковић Мирослав“, у: С. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватска словеначка*, књ. 2, Сремски Карловци, Нови Сад 2001, 282.

⁶⁴⁷ Д. Јовановић, *Људи, људи ... Медаљони 94 политичких, јавних, научних и других савременика*, приредила Н. Јовановић, Београд 2005, 57; Д. П. „Кумануди Коста“, у: С. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватска словеначка*, књ. 2, Сремски Карловци, Нови Сад 2001, 498.

након 1918. године, Демократској странци, чији је био посланик и министар финансија. Студије права, економије и политичких науке у Паризу завршио је и Војислав Маринковић, други син Димитрија Маринковића и брат Павла Маринковића. Одбранивши докторат из правних наука на Сорбони, радио је у Министарству финансија и као директор Опште привредне банке. У политички живот се укључио као напредњак, а од 1906. године биран је за народног посланика. У новембру 1914. године постао је Министар народне привреде у коалиционом кабинету Николе Пашића, после смрти Стојана Новаковића (1915) постао је шеф напредњака, а политичку каријеру у оквиру које је био министар наставио је у периоду Краљевине Југославије.

Од периода Анексионе кризе Миленко Веснић и Гргур Јакшић били су кључне личности француско-српских интелектуалних и дипломатских односа до Првог светског рата. Веснић је био српски посланик у Паризу, а Јакшић прво у незваничним, а потом и званичним публицистичко-научним мисијама у Француској. Оба српска интелектуалца имала су везе са француским школством. Међу онима који су након дипломирања на Великој школи наставили усавршавање правних наука на универзитетима у Француској, али и у Немачкој, Великој Британији, Русији, Холандији и Шведској, био је и Миленко Веснић. Иако је докторирао на минхенском правном факултету, Веснић се усавршавао у Паризу и захваљујући одличном образовању, познавању језика и контактима као српски посланик у Паризу имао важну улогу у придобијању француских дипломатских и интелектуалних кругова у периоду Царинског рата и Анексионе кризе.⁶⁴⁸ Историчар Гргур Јакшић издваја се међу српским интелектуалцима као личност која је током стицања знања на студијима у Паризу успоставила бројне контакте и везе са француским интелектуалцима. Стога се Јакшић након повратка у отаџбину убрзо у интересу српске државе вратио у Француску. Филозофски факултет у Београду завршио је 1892. године, а потом је периоду од 1896. до 1907. године наставио усавршавање у Француској.⁶⁴⁹ На Сорбони је 1907. године одбранио докторску тезу под називом *L'Europe et la Résurrection de la Serbie 1804–1854*.⁶⁵⁰ Након докторирања до краја Првог светског рата Јакшић је остао у Француској, при посланству Краљевине Србије. Јакшићев задатак био је да ради на националној

⁶⁴⁸ Ј. М. Јовановић, „Миленко Веснић, (некролог)“, *Српски књижевни гласник*, нова серија, књ. III, бр. 4, 16. јуни 1921, 240; С. Јовановић, „Веснић Миленко“, у: С. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватска словеначка*, књ. 1, Сремски Карловци, Нови Сад 2001, 344–345; М. Радојевић, „Веснић Миленко“, у: група аутора, *Српска енциклопедија*, Нови Сад, Београд 2013, 306.

⁶⁴⁹ Н. Радојчић, „Јакшић Гргур др“, у: С. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватска словеначка*, књ. 2, Сремски Карловци, Нови Сад 2001, 117.

⁶⁵⁰ Г. Јакшић, *Европа и васкрс Србије (1804–1834)*, Београд 1927.

пропаганди. Бранио је националне интересе Србије, припремајући и пласирајући текстове против анексије Босне и Херцеговине и Велеиздајничког процеса у Загребу за француске листове. Његове дужности увећале су се током Балканских ратова и за њих је био директно одговоран Пашићу.⁶⁵¹

Француска је примала мали број страних слушалаца у своје војне академије и слање државних питомаца у француске војне школе био је увек неизвесно. У периоду до 1879. године када је краљ Милан Обреновић започео плански процес школовања српског војничког кадра у Француској, само су будући српски краљ Петар I Карађорђевић и Милутин Гарашанин, син утицајног српског државника и франкофила Илије Гарашанина, школовани у француском војном систему. Петар Карађорђевић се школовао у колеџу *Saint-Barbe* (*Сен-Барб*), касније на *Saint-Cyr* (*Сен-Сиру*), а учествовао је као француски официр у Француско-пруском рату.⁶⁵² Везе Петра Карађорђевића са Француском дошле су до изражаја од 1903. године када је постао српски краљ. Милутин Гарашанин је био ђак на лицеју Сен Барб, париске Политехнике и Артиљеријске школе у Мецу, као и учесник француске кампање 1870. године.⁶⁵³ Након повратка у Србију, Гарашанин се посветио се војној каријери у чину пуковника, млинарској индустрији и укључио у политички живот Србије.⁶⁵⁴ Био је сарадник *Видела*, листа Напредне странке, коју је основао са групом младоконзервативаца и чији је био председник, а покренуо је и часопис *Поглед*. Од 1884. до 1886. године био је председник владе, а у Паризу је био посланик Србије од 1894. до 1898. године. Његово одрастање и образовање обележили су снажни француски утицаји, који су провејавали и у његовом зрелом добу.⁶⁵⁵ У једном од разговора са Албером Малеом закључио је: „Иза сваког Србина крије се Француз. Толико патње, толико крви, толико изгубљеног

⁶⁵¹ Јакшић је током Мировне конференције у Версају 1919. године именован за шефа делегације за штампу. Пензионисан је 1921. године са положаја генералног конзула у Пиреју, а до 1937. године предавао је дипломатску историју на Правном факултету у Београду, када је на сопствени захтев пензионисан. (*Enciklopedija Jugoslavije*, br. 4, Zagreb 1960, 452).

⁶⁵² Исти, *Краљ Петар I Карађорђевић*, књ. 1, Београд, 36–43.

⁶⁵³ АСАНУ, бр. 14893, бр. 80, Илија Гарашанин – Милутину Гарашанину, Београд 19/31. децембар 1865; А. Вулетић, „Из породичног живота Илије Гарашанина“, *Писмо*, Београд 2001, 129–139; М. Јагодић, „Српски студенти у Паризу средином шездесетих година XIX века“, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 79 – 80 (2009), 176.

⁶⁵⁴ Ј. Жујовић, *Некролог Милутину И. Гарашанину*, Београд 1899, 5; Ј. Продановић, *Милутин Гарашанин*, Београд 1939, 8–10; М. Самарџић, „Делатност Милутина Гарашанина на организовању српске пропаганде у Старој Србији и Македонији 1885. године корени и план“, *Историјски часопис*, књ. LI (2004), 109–127.

⁶⁵⁵ „Милутин Гарашанин“, *Дело*, књ. 17, Београд 1898, 528–530; Ј. М. Жујовић, „Милутин Гарашанин“, *СКА*, год. 12 (1899), 213–220.

новца 1870. године, а такав поновни узлет двадесет година касније! Онај увек исти велики народ неопходан човечанству“.⁶⁵⁶

У време владавине краља Милана Обреновића српски официри школовани су у *L'École polytechnique* (Политехничка школа) и *L'École d'application de l'Artillerie et du génie* (Школа за примењену артиљерију и инжињерство).⁶⁵⁷ Усавршавање Срба из области технике у Француској било је повезано са војском (израда обуће, одеће и осталих потрепштина војске, технологија прављења барута, функционисања војног санитета).⁶⁵⁸ У Фотенблоу су школовани Ђорђе Марковић, Боровоје Нешић, Данило Калафатовић и Љубиша Љубишић, док је *Сен Сир* у току 1898. године похађао Александар Ђурић.⁶⁵⁹ Иако су француске власти биле неповерљиве према странцима у својим војним школама, посебно у време Драјфусове афере, са променом династије у Србији 1903. године повећава се бројност стажирања српских официра у француским војним јединицама.⁶⁶⁰ Почетком 20. века Министарство војске слало је своје питомце на школовање и усавршавање у Француску, у исто време док је држава Србија правила поруцбине оружја и муниције у француским фабрикама, чиме је растао француски утицај на српску војску. Планирано је да у току 1907. године официр Владимир Дероко посети барутану крај Париза, као и у Рипоу крај Тура и Сен Медару крај Бордоа, а 1908. године српска влада тражила је да официр Миодраг Васић обиђе француска пиротехничка постројења, али је одбијен због тајности објеката.⁶⁶¹ Срби заинтересовани за усавршавање у области технике у Француској похађали су: *L'École des mines* (Рударска школа), *L'École de Ponts et Chaussées* (Школа за мостове и путеве), *L'École Centrale des Arts et Manufactures* (Централна школа за уметност и занаство),

⁶⁵⁶ А. Мале, *Дневник са српског двора*, 119.

⁶⁵⁷ АМАЕ, Serbie, Nouvelle Série, vol. 24, Autorisation militaires (demandes, visites, stages), 1890–1894–1896; АС, МИД, Посланство у Паризу, ф. 1, пов. бр. 3416, Владан Ђорђевић – Драгомиру Рајевићу, Београд 20. новембар 1899; М. Милићевић, *Реформа српске војске: 1897–1900*, Београд 2002.

⁶⁵⁸ Српско посланство у Паризу посредовало је 1889. године посети капетана Крстића и инжењера Селешковића барутанама *La Bouchet* (Буше) и *Sevran Livry* (Севрон Ливри). Десет година касније Српско посланство затражило да се један српски официр прими у неку од техничких школа како би проучио прављење барута који се „мало дими“. (АМАЕ, NS, Serbie, v. 37, La demande, Légation de Serbie à Paris – Le Ministère de la Guerre, Paris 11. janvier 1889; АС, МИД, Посланство у Паризу, ф. 2, пов. бр. 5109, Министарство војно – Посланству у Паризу, Београд 26. април 1903).

⁶⁵⁹ АС, МИД, Посланство у Паризу, ф. 1, пов. бр. 401, Министарство спољних послаова Политичко одељење – Краљевом посланику Париз, 23. фебруар 1900.

⁶⁶⁰ Званични подаци Министарства војног Француске, за школску 1911/12. годину, сведоче да је од укупно 24 странца, био један Србин, а да се две године касније број Срба увећао на пет. Школске 1911/12. један стипендиста је похађао *L'École de Génie de Fontainebleau* (Инжињерска школа у Финтенблоу), а наредне још један Србин је примљен на *L'École de L'Intendance* (Интендурска школа), да би три студента уочи Првог светског рата похађала *L'École de Guerre* (Ратна школа). (Љ.Трговчевић, *Планирана елита*, 128–129).

⁶⁶¹ Ово одбијање треба довести и у везу да је реч о години Анексионе кризе у којој Француска није желела да изазива непријатељства Аустроугарске и Немачке. (*Иста*, 179).

L'École Supérieure de Physique et Chimie (Висока школа за физику и хемију) и *L'Institut Electrotechnique de Grenoble (Електротехнички институт у Греноблу)*.⁶⁶² У француским војним и техничким школама формиран је део генерације српских војника који су имали значајне улоге у ратовима 1912–1918. године.

Срби школовани у Француској, по повратку у домовину поставили су темеље појединим научним дисциплинама. Један од њих је и Јован Жујовић, који је након неуспелих студија у Цириху, где су „бакуњисти“ окупирали његову пажњу више него учење, завршио 1880. године Антрополошку школу у Паризу.⁶⁶³ Био је ученик најпознатијих представника геолошких и минеролошких наука Андре Фукеа (André Fouqué) и Мишлеа Левија (Auguste Michel-Lévy).⁶⁶⁴ Када се вратио у отаџбину Жујовић је започео рад на Великој школи у оквиру тек основане Катедре за геологију и минерологију, а од 1883. године је био редовни професор.⁶⁶⁵ На основу знања стеченог у Паризу, Јован Жујовић је „разрадио нове методе у проучавању стена и минерала, обрадио на научним основама велики број стена и минерала са Балканског полуострва а посебно са територије Србије“.⁶⁶⁶ Сарадњом са француским колегама и самосталним радовима из геологије открио је Србију научној сцени Европе. Школовње у Паризу оставило је трага и на политичке погледе Јована Жујовића. Успон француске Треће Републике, идеје радикализма, републиканизма и социјализма, личности француских првака Клемансоа и Гамбете, оствариле су снажан импулс на Жујовића.⁶⁶⁷ Миодраг Ибровац је истакао како се Жујовић „запојио идеалима једнакости и братства које су Французи пружили свету“, као и да је „заволео њихове демократске слободе, проникао у француски дух који је тако одговарао његовој сопственој природи“.⁶⁶⁸ Жујовић је помогао и развој културних институција Србије оснивањем *Српског археолошког друштва*, *Музеја српске земље* и *Француског књижевног друштва*.

Иако је крајем 19. века у српском школском систему велики значај придаван природним наукама, мали број Срба се определио да студије у иностранству посвети

⁶⁶² Исто.

⁶⁶³ А. Грубић, „Јован М. Жујовић – живот и дело“, у: В. Јовић (ур.), *Јован Жујовић – живот и дело*, Београд 2010, 11–12; Д. Тодоровић, „Политички лик Јована Жујовића“, *Геолошки анали Балканског полуострва*, књ. LI (1988), 138.

⁶⁶⁴ *Сто година филозофског факултета*, Београд 1983, 645; Ђ. Ђурић, *Српски интелектуалац у политици Политичка биографија Јована Жујовића*, Београд 2004, 23–26.

⁶⁶⁵ Жујовић је био и секретар Српске краљевске академије био је од 1915. до 1921. године, а у току Првог светског рата задужен за бригу о српским ђацима и студентима избеглим у Француску. (Исто, 647).

⁶⁶⁶ К. Петровић, М. Анђелковић, *Јован Жујовић. Симпозијум из регионалне геологије и палеонтологије. 100 година геолошке школе и науке у Србији*, Београд 1980, 3.

⁶⁶⁷ Ђ. Ђурић, *Српски интелектуалац у политици: политичка биографија Јована Жујовића*, Београд 2003.

⁶⁶⁸ М. Ибровац, „Велики поборник мира“, *Политика*, 22. јули 1936, 10.

стицању ових знања. Чини се да је Париз биран као место образовања оних који су сањали висока места у државној управи и утицај у српској политици. Међу реткима који су изабрали студирање природних наука у Француској издвајају се Иван Ђаја и Милан Недељковић. Основну и средњу школу Иван Ђаја је завршио у Београду, а потом је школовање наставио у Паризу. „Студије су га одвеле у Латинску четврт Париза, којој је остао веран до краја живота”, а био је ученик славног физиолога и хемичара Албера Дастра (Albert Dastre), као и чувеног Анри Поенкареа (Henri Poincaré), математичара, теоријског физичара, члана Француске академије (од 1908. године) и брата Ремона Поенкареа.⁶⁶⁹ Остварио је значај на конституисање биологије у Србији, објавио је више радова и написао први уџбеник људске и животињске физиологије на српском језику.⁶⁷⁰ Милан Недељковић је након Прве мушке гимназије у Београду, коју је завршио 1876. године као ученик генерације, завршио је Природно-математички одсек Велике школе, а посено се истакао радом из физике. Одмах по завршетку студија примљен је за предавача за физику и математiku на Великој школи, али је на предлог Јосифа Панчића отишао на студије математике и физике у Париз. У Француској је за пет година Недељковић стекао дипломе математике, физике, астрономије, метеорологије сеизмологије и прецизне механике, а по повратку у Србију основао је Астрономску и метеоролошку опсерваторију у Београду и започео прва мерења.⁶⁷¹

На студије медицине све до почетка 20. века српски стипендисти већином су одлазили на аустријске, немачке и швајцарске универзитете. Ипак, девојке су предност давале француским универзитетима, где је још 1893. године звање лекара стекла Љубица Ђурић, прва од пет девојака које су пре Првог светског рата завршиле медицину.⁶⁷² Након 1905. године, повећао се број српских лекара који су своје знање стекли у Нансију или Паризу. Француски лекари су уочи Првог светског рата заступали идеју да се помогне оснивање Медицинског факултета у Београду, што је подржао и француски посланик у Србији у периоду од 1907. до 1914. године Леон Деко. Француске дипломате у Србији сматрале су да је утицај немачких научних метода у

⁶⁶⁹ Д. Јовановић, *Људи, људи ... Медаљони 56 умрлих савременика*, Београд 1973, 150, 153; S. Vitanović, "Cent cinquante ans d'influence française sur la culture serbe", у: С. Терзић (ур.), *Југословенско-француски односи*, Београд 1990, 365.

⁶⁷⁰ Ј. Х. „Ђаја Иван Др“, у: С. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватска словеначка*, књ. 4, Сремски Карловци, Нови Сад 2001, 684.

⁶⁷¹ V. Trajkovska, M. S. Dimitrijević, "Life and works of Milan Nedeljković", *Serbia Astronomical Journal*, № 162 (2000), 135–150.

⁶⁷² Lj. Trgovčević, "O studentkinjama iz Srbije na stranim univerzitetima do 1914. godine", у: L. Perović (ур.), *Srbija u modernizacionim procesima XX veka*, књ. 2, *Položaj žene kao merilo modernizacije*, Београд 1998, 83–101; Иста, *Планирана елита*, 124; Н. Немањић, *Један век српске стваралачке интелигенције 1820–1920*, 87.

српском здравственом систему и пракси био преовлађујући у односу на утицај који је француска наука и култура имала у другим областима живота и стваралаштва у Србији.⁶⁷³ Српска влада је за 1914. годину планирала да од укупно 40 стипендиста за студије медицине њих 14 пошаље за Француску, што је избијањем Првог светског рата онемогућено.⁶⁷⁴

Српски ђаци школовани у Француској или на француским узорима својом активношћу по повратку у Србију, значајно су допринели продору француске културе. Богдан Поповић након завршетка Велике школе од 1887. до 1892. године усавршава се као државни стипендиста у Паризу, где је положио „лисанс“ из француске књижевности.⁶⁷⁵ Разноврсна делатност Поповића имала је као резултат велики утицај на унапређење наставе, српску књижевност и критику. Поповић је основао Катедру за француски језик и књижевност на Великој школи 1897. године, где су му се убрзо придружили ученици Јован Скерлић и Урош Петровић.⁶⁷⁶ Као естетичар, преводилац, књижевни и ликовни критичар Поповић је допринео продирању француског утицаја на српски језик, књижевност и културу уопште, посебно постављањем темеља тзв. „београдском стилу“.⁶⁷⁷ Покретач је *Српског књижевног гласника*, а касније и ПЕН-клуба, Друштва за живе језике и књижевности и Друштва пријатеља Француске, а постављањем француске културе као узора преобразио је српску културу.

Поповићев ученик, Јован Скерлић, књижевни историчар и критичар, дипломирао је 1899. године француски језик и књижевност и теорију књижевности на Великој школи. Од 1899. до 1901. године Скерлић је студирао у Лозани и Паризу. Докторирао је тезом *Француско јавно мишљење о политичкој и друштвеној поезији од 1830. до 1848.* која је изазвала велико интересовање стручне јавности. Од 1901. године као доцент „у рангу учитеља средњих школа III класе“ Факултета, Скерлић предаје историју и методе књижевне критике, француску књижевност 17. века и тумачи дела

⁶⁷³ AMAE, Nouvelle Série, Serbie, 13, Rapport, Légation de France à Belgrade - Ministère des Affaires étrangères, Belgrade 7 février 1914.

⁶⁷⁴ Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, 124.

⁶⁷⁵ М. Ковић, *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1914*, 190–199.

⁶⁷⁶ Slobodan Vitanović, "Cent cinquante ans d'influence française sur la culture serbe", 362.

⁶⁷⁷ М. Павловић, *Катедра за француски језик и књижевност*, Београд 2008, 84–85; Вид. и: *Зборник у част Богдана Поповића* (1928); Ф. Грчевић, „Школовање Богдана Поповића у Паризу“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, XXIX, 3–4 (1963), 304–323; П. Половина, С. Витановић, „Катедра за романске језике и књижевности“, у: *Сто година Филозофског факултета*, Београд 1963; И. Тартаља, „Катедра за општу књижевност и теорију књижевности“, у: *Сто година Филозофског факултета*, Београд 1963; С. Витановић, „Још један прилог познавању школовања Богдана Поповића у Паризу“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, XXXI, 1–2 (1965), 57–72; С. Гордић, „Књижевна мерила Богдана Поповића и Јована Скерлића (Паралела)“, *Књижевност и језик*, XVIII, 3–4 (1971), 18–27; А. Лаиновић, „Богдан Поповић и Гастон Гравије“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, XLI, 1–2 (1975), 108–111.

француских писаца.⁶⁷⁸ Након краће паузе, због политичког покушаја премештаја у Зајечар, враћа се настави као предавач фонетике француског језика, историје француске књижевности 19. века и теорије књижевности. Од оснивања Универзитета, Скерлић постаје ванредни професор за историју српске књижевности.⁶⁷⁹ Ван наставе Скерлић је био активан у *Српском књижевном гласнику*, а покренуо је низ часописа у којима су провејавале идеје француског социјализма.⁶⁸⁰ Целокупним својим стваралаштвом заједно са Богданом Поповићем, изграђивао је систем вредности на пољу српске културе, који је био близак француском културном моделу.

Урош Петровић и Миодраг Ибровац, ученици Богдана Поповића и Јована Скерлића, почетком 20. века школовање су наставили у Паризу. Након што је 1907. године одбранио докторску дисертацију о Иполиту Тену и француској књижевности 17. века (*H. Taine. Historien littéraire du XVII-e siècle*), Урош Петровић је 1908. године постављен за доцента на Катедри за француски.⁶⁸¹ Петровић је био први Србин коме је француска књижевност уз језик била главна струка. Био је ученик чувених историчара француске књижевности Гистава Лансона и Емила Фагеа, под чијим утицајем је започео књижевно-историјске и компаративистичке студије.⁶⁸² Миодраг Ибровац, ученик Богдана Поповића и Јована Скерлића, касније професор универзитета, учествовао је у покрету југословенске омладине као један од уредника *Словенског југа* (1904–1906), био је суплент гимназије у Нишу (1907) и од 1911. године професор Београдске реалке, касније Друге мушке гимназије. Био је ангажован у време Балканских ратова и на почетку Првог светског рата, а након преласка Албаније, предавао је и брину о српским ђацима у Француској и у Друштву за ширење страних језика у Паризу.⁶⁸³ Значајан утицај на ширење француских узора имао је и Настас Петровић, „професор француског језика и творац једног великог речника, са Богданом

⁶⁷⁸ М. Павловић, *Катедра за француски језик и књижевност*, 89–91.

⁶⁷⁹ *Скерлићева годишњица*, Ниш 1915; У. Џонић, „Библиографија радова др Јована Скерлића“, *Просветни гласник*, XXXVIII (1921), 567–572, 628–635; Љ. Поповић, „Скерлићеве књиге у Француском семинару“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, XXII, 3–4 (1956), 359–363; Д. Павловић, Д. Вученов, „Катедра за историју југословенске књижевности“, у: *Сто година Филозофског факултета*, Београд 1963; П. Половина, С. Витановић, „Катедра за романске језике и књижевности“, у: *Сто година Филозофског факултета*, Београд 1963; Ж. Младеновић, „Живот и дело Јована Скерлића“, *Савременик*, XIX, 463–473;; К. Богдановић, „Јован Скерлић као професор“, *Кораци*, 1 (1966), 59; *Јовану Скерлићу у спомен 1914–1964*, Београд 1969; С. Гордић, „Књижевна мерила Богдана Поповића и Јована Скерлића (Паралела)“, *Књижевност и језик*, XVIII, 3–4 (1971), 18–27.

⁶⁸⁰ М. Бегић, *Јован Скерлић. Човек и дело*, Београд 1964.

⁶⁸¹ М. Павловић, *Катедра за француски језик и књижевност*, 12.

⁶⁸² *Исто*, 81.

⁶⁸³ М. Павловић, *Катедра за француски језик и књижевност*, 51.

Поповићем“.⁶⁸⁴ Петровић се бавио и политиком, био је независни радикал, почетком 20. века народни посланик и министар унутрашњих послова Србије (1907–8).

Српски уметници такође су усавршавали своје умеће и употпуњавали свој таленат у Паризу – граду уметности. Вајар Ђорђе Јовановић добио је одобрење да после студија у Минхену упише престижну академију Жилијен, где је како сам каже схватио сву снагу уметности.⁶⁸⁵ Милан Миловановић је из Минхена 1902. године кренуо ка Паризу, као и архитекта Бранко Поповић.⁶⁸⁶ Године 1910. у Паризу су се усавршавали сликарка Надежда Петровић, вајар Стаменко Ђурђевић и књижевник Борисав Станковић.⁶⁸⁷ За обликовање позоришног живота у Србији на основу француских узора заслужан је Милан Грол, који је након Филозофског факултета у Београду студирао „две године књижевност, а посебно позориште у Паризу“. Грол је по повратку из Париза, поред новог позоришног искуства, предавања Жоржа Ренара, понео и сећање на дуге ноћне штење „у повратку с конференција Гедесових и Жоресових“.⁶⁸⁸ Од 1899. године Грол је помоћник драматурга у Народном позоришту, а потом драматург (1903–1906), професор (1906–1909) и управник Народног позоришта (1909–1924).⁶⁸⁹ Превео је неколико позоришних комада, сарађивао у часописима и новинама, а уређивао је *Дневни лист* (1906–1911) и *Одјек* (1913–1915). За развој културног живота у српском друштву у другој половини 19. и почетком 20. века, поред школованих, талентованих и стваралачки расположених појединаца велику улогу је одиграла штампа, као носилац информација.⁶⁹⁰ Књижевни часописи и листови, као и периодична штампа, довели су до развијања и богаћења и анимирања књижевног живота и стварања.⁶⁹¹ Српски часописи *Дело* и *Српски књижевни гласник* основани од

⁶⁸⁴ Д. Јовановић, *Људи, људи ... Медаљони 94 политичких, јавних, научних и других савременика, Надежда Јовановић приредила*, Београд 2005, 13.

⁶⁸⁵ Две године касније, Јовановић је на Светској изложби награђен бронзаном медаљом за скулптуру *Гуслар*. (Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, 126).

⁶⁸⁶ В. Розић, *Бранко Поповић. Сликари и ликовни критичари*, Београд 1996, 23.

⁶⁸⁷ Ј. Трифуновић, *Српско сликарство 1900–1950*, Београд 1973, 54–55.

⁶⁸⁸ У овом периоду Жан Жорес и Жил Гед предводили су француске социјалисте и пропагирали су идеје толеранције, сарадње и помоћи слабима. (М. Грол, *Из предратне Србије*, 131; М. Ковић, *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1914*, 60–61).

⁶⁸⁹ Грол је имао прекид у управљању Народним позориштем у трајању од шест месеци 1911. године. (Ј. Продановић, „Грол Милан“, у: С. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватска словеначка*, књ. 4, Сремски Карловци, Нови Сад 2001, 524–525; М. Радојевић, „Не заборавити и мерити“: Милан Грол (1876–1952) и његов круг, у: М. Ристовић (ур), *Приватан живот код Срба у двадесетом веку*, Београд 2007, 411–443; Иста, *Милан Грол*, Београд 2014).

⁶⁹⁰ Д. Живковић, „Доба реализма у књижевности“, у: А. Митровић и др, *Историја српског народа*, VI–2, Београд 1994, 298.

⁶⁹¹ П. Палавестра, „Идеологија и мисија књижевних часописа“, у: С. Пековић (ур.), *Традиционално и модерно у српским часописима 1894–1914*, Нови Сад, Београд 1992, 17–21.

стране већином некадашњих француских ђака и франкофила по узору на велике париске ревије, ширили су француска културена зрачења у српском друштву.

Преображај српског друштва на основу културе, где је француска култура била модел који треба следити, наметани су од стране Поповића, Скерлића и њихових ученика, који су школовани у Француској прихватили француске културне моделе. Високе домете француске науке, уметности и културе следили су и интелектуалци који се нису школовали у тамошњим школама. Јован Цвијић, Михаило Вујић и Стојан Новаковић нису били образовани на основу француског школског система, али су као научници пратили резултате француске науке, а до њих су посредно допирали и културни утицаји. Јован Цвијић, иако није докторирао у Француској, својим делима је заинтересовао француску научну јавност и успоставио сарадњу са колегама у Паризу. Значајно је да је идентификовао на Балкану најмање пет културних појасева (патријархални, виизантијско-цинцарски, италијански, турски и средњоевропски) које су прихватили француски научници као и да је својом расправом *Анексија Босне и Херцеговине и српско питање* утицао на изношење српског питања у европску јавност и разумевање српских интереса међу француским интелектуалцима.⁶⁹² Цвијић је припадао генерацији српских интелектуалаца која је уносила дух европске еманципације и модерности, али истовремено остајала национално-патриотска у својим тежњама ка националној интеграцији.⁶⁹³ Крајем 19. и почетком 20. века Вујић и Новаковић су стекли познанике, сараднике и пријатеље међу француским интелектуалцима, а у политичком смислу су заговарали идеју ослањања Србије на Француску. Напредњак, вешти дипломата, председник владе у кризним периодима српске историје с почетка 20. века, Стојан Новаковић је крајем 19. века први међу српским интелектуалцима заговарао политичку преоријентацију Србије на Русију и Француску, а као српски посланик у Паризу упознао је живот Француске и остварио научну и политичку сарадњу.⁶⁹⁴ Михаило Вујић, који је иначе докторирао у Лајпцигу и посветио се проучавању политичке економије, као министар финансија, потом

⁶⁹² Ј. Цвијић, *Анексија Босне и Херцеговине и српско питање*, *Говори и чланци*, I, 216; Исти, „Излазак Србије на Јадранско море“, *Говори и чланци*, II, 15; Исти, *Културни појасеви Балканског полуострва* (1902), *Антропогеографски списи*, сабрана дела Јована Цвијића, IV, Београд 1987, 35; М. Екмечић, *Сустрет цивилизација и српски однос према Европи*, Нови Сад 1997, 112; Љ. Трговчевић, „Политички погледи Јована Цвијића“, *Флогистон*, бр. 2 (1995), 82.

⁶⁹³ Љ. Трговчевић, „Политички погледи Јована Цвијића“, 90.

⁶⁹⁴ В. Стојанчевић (ур.), *Стојан Новаковић - личност и дело*, Београд 1992; М. Војводић, *Стојан Новаковић у служби националних и државних интереса*, Београд 2012.

иностраних послова, српски посланик у Паризу и председник владе почетком 20. века настојао је да Србија стекне финансијску подршку Француске.⁶⁹⁵

Посебан однос према француској култури, који је владао у Србији крајем 19. и почетком 20. века преносио се и на Србе који су живели ван граница Србије на простору Османског царства и Хабзбуршке монархије, као и у Црној Гори. Културно-просветно друштво *Гусле*, основано 1888. године у Мостару, и српска интелигенција окупљена око листа *Зора* радили су на побољшању образовања српског становништва како би се остварио привредни и политички напредак средине, која је вековима била под османском управом, а од Берлинског конгреса (1878) под Аустроугарском.⁶⁹⁶ Јован Дучић и Атанасије Шола су школовањем у Француској пренели и директе утицаје Париза. Јован Дучић се упознао са античком историјом, књижевношћу и филозофијом преко књига француских аутора и у француском преводу.⁶⁹⁷ Након школовања у Швајцарској, добио је стипендију српске владе да настави школовање у Паризу, где се убрзо придружио групи српских интелектуалаца, међу којима су били Коста Кумануди, Милан Ракић и Гргур Јакшић.⁶⁹⁸ Дучић је као и сви српски студенти у Паризу становао у Латинском кварту, хранио се у једном малом ресторану на Булевару Сен-Мишел, дружио са Стеваном К. Павловићем и осталим Србима који су у периоду од 1899. до 1906. године студирали у Паризу и окупљали се у кафеу Суфле.⁶⁹⁹ Стицање знања и усвршавање у Латинском кварту, тако је имало и функцију зближавања српских интелектуалаца из Србије са онима ван њених граница. Атанасије Шола, припадник једне од најутицајнијих херцеговачких породица, такође се након школовања у Мостару и Трсту, упутио у Париз, где је завршио гимназију и започео студије на лицеју Луја Великог.⁷⁰⁰ Након повратка у Мостар, као секретар и редитељ позоришних представа у оквиру Културног друштва „Гусле“, пренео је део свог познавања француске књижевности и „париског“ позоришног искуства у родну средину.⁷⁰¹ Јован

⁶⁹⁵ „Михаило Вујић“, *Глас Црногораца*, бр. 11, 9. март 1913; Д. Боаров, „Михаило Вујић“, у: *Апостоли српских финансија*, Београд 1997, 93–94; Е. Вукадин, „Економна политика Михаила Вујића: (начела народне економије - економна политика)“, у: С. Врачар, Ј. Тркуља, *Научно наслеђе Правног факултета у Београду: 1841–1941*, Београд 1992; V. Matić, "Preduzetni duh umerenog radikala – dr Mihailo Vujić (1853–1913)", *Bankarstvo*, 5–6 (2008), 64–69.

⁶⁹⁶ *Srbi u Mostaru, rasprave i ogledi*, Beograd 2001; С. Илић, *Атанасије Шола Прилог изучавању културне и политичке историје Срба у Босни и Херцеговини*, Нови Сад 2011, 24–25.

⁶⁹⁷ М. Флашар, „Јован Дучић између Атине и Рима“, 19.

⁶⁹⁸ Ј. Дучић, *Моји сапутници*, Сарајево 1969, 126–127; К. Ст. Павловић, *Јован Дучић*, 138.

⁶⁹⁹ К. Ст. Павловић, *нав. дело*, 24, 27; М. Ковић, *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1914*, 213.

⁷⁰⁰ Након завршена три семестра „факултета за литературу“, Шола се због болести оца вратио у Мостар. (С. Илић, *нав. дело*, 32).

⁷⁰¹ Иста, 41.

Дучић је записао како је Атанасије Шола „најкултурнији Србин“, „најобразованији човек међу својим савременицима“ и „личност првог реда, протагонист, вођа“.⁷⁰² Ако се има у виду да је област културе била је једино могуће поље националног деловања Срба ван Србије, очигледан је и значај продирања француских видика у српске средине.⁷⁰³

Значајан француски импулс, пре свега на законодавство Црне Горе, пружио је од 1888. године Валтазар Богишић. Бечки доктор права, Богишић се усавршавао у Француској, где је и припремао Грађански законик Кнежевине Црне Горе (1888), а потом је од 1893. до 1898. године био министар правде Црне Горе.⁷⁰⁴ Након овог периода до смрти 1908. године, Богишић је живео у Паризу и посветио се науци. Кнез, а касније краљ, Никола Петровић школован у лицеју Луја Великог у Паризу упозано је француску културу на њеном изворишту и радо је примао Французе на свој двор. Истакнути чланови државног врха Црне Горе: Лујо Војиновић, Евгеније Поповић и Митар Мартиновић, као и инжењер Анте Дешковић вероватно су као поштоваоци француске културе и са везама у француском друштву имали утицај на поменуте ставове црногорског владара почетком 20. века.⁷⁰⁵ Значајне контакте и везе са Француском, а посредно и утицај на преношење француских утицаја у Црну Гору имао је и либерал Андреја Радовић, кога је париска штампа описала: „млад, интелигентан, с много културе, негдашњи председник министарства и шеф либералне опозиције“.⁷⁰⁶ Присуство франкофила у свим областима настањеним Србима уносило је француску културу у све слојеве друштва.

Српске *Паризлије*, својом делатношћу на пољу науке, културе, политике, као и друштвеног живота Србије у целини, оставили су неизбрисив траг у преношењу француских утицаја у Србију. Париз је дао финални печат њиховом образовању и по повратку у домовину настављали су везе са француком културом. Остварили су сарадњу са француским колегама, користили литературу на француском језику, а у часовима одмора походили су Народно позориште у Београду, на чијем су репертоару

⁷⁰² Ђ. Gavela, "Atanasije Šola", у: В. Pištalo (priredio), *Knjiga o Mostaru*, Beograd 1998, 120; Ј. Дучић, *Градови и химере, путописи, Стазе поред пута, есеји и чланци*, Београд-Сарајево 1989, 396.

⁷⁰³ М. Екмечић, „Друштво, привреда и социјални немири у Босни и Херцеговини“, у: Ч. Попов и др, *Историја српског народа*, VI–1, Београд 1983, 582.

⁷⁰⁴ М. Луковић, „Књаз Никола и Валтазар Богишић“, у: М. Дашић (ур.), *Краљ Никола - личност, дјело и вријеме*, том 1, Погдорица 1998, 665–685; Исти, *Богишићев Законик: припрема и језичко обликовање*, Београд 2009.

⁷⁰⁵ АСАНУ, Заоставштина Лоазо – Војиновић, бр. 14427, III–202, III. Лаозо – Г. Мартиновићу, 22. новембар 1912; Исто, Анте Дешковић – Шарлу Лоазоу, Јабланица 29. јули 1912; "Mitar Martinović", у: N. Gažević, *Vojna enciklopedija*, knj. 5, Beograd 1973, 317.

⁷⁰⁶ „Полицијски атентат“, *Словенски југ*, бр. 26, 28. јуни 1908, 2.

од 1869. године до 1914. године били преовлађујући француски комади.⁷⁰⁷ Активни у оквиру политичких партија, постају инспиратори њихових програма, као и новинари у дневним, партијским и научним листовима. Заузимали су високе положаје у државној управи, као што су места министара или председника владе. Своју везаност за француску науку, културу, традицију преносили су млађим генерацијама, што је уз догађаје на међународној сцени, водило удаљавању од немачког културног и политичког миљеа.

⁷⁰⁷ М. Масаиловић, „Репертоарске реформе на сцени *Народног позоришта* у првој деценији 20. века“, у: Р. Јовановић, О. Миловановић, З. Јовановић, *125 година народног позоришта у Београду*, Београд 1997, 23–32.

4. Француско-српски односи од 1894. до 1914. године

4. 1. Француска и Србија (1894–1914)

Међународни догађаји епохе империјализма обликовали су и односе Француске и Србије, односно Француза и Срба у периоду од Француско-руског споразума до Првог светског рата. Изгубљени рат са Пруском 1871. године оставио је дубоки траг на француску спољну и унутрашњу политику, а утицао је и на место Балкана и његових народа у француским плановима. Балкан је у *Quai d'Orsay* плановима имао низак приоритет све до краја 19. века, уочавања брзих промена међународних односа и ступања на сцену нове генерације француских дипломата и политичара, који су већином изашли из *L'École libre des sciences politiques*.⁷⁰⁸ Колонијално питање, економска и територијално-политичка експанзија европских држава ради освајања нових тржишта и извора богатстава у првом су плану међународних односа крајем 19. и почетком 20. века стога Балкан, Србија и Срби постепено, мада споро, постају предмет већег интересовања великих сила, а међу њима и Француске. Увећање немачке економске моћи и политичких аспирација које су усмераване и ка Балкану, као неопредељеном подручју у блоковском погледу, велике силе је водило и ка темељнијим плановима у њиховим балканским политикама. Источно питање или питање Балкана на прелазу два века почело је постепено више него раније да опкупира пажњу Француза.⁷⁰⁹ Значајан догађај који је определио Француску да покаже виши степен интересовања за Србију и Србе било је потписивање Француско-руског споразума 1893. године.

Француски финансијски интереси на Балкану у значајној мери су обликовали француску политику према Србији и Србима. Французи су преко *Banque impériale ottomane* (Царска отоманска банка) још од 60-тих година 19. века, инвестирали свој капитал у Османско царство, што је као последицу имало њихово залагање да се очува територијални интегритет Османског царства над територијама у Европи. Поменути став Француске био је у супротности са српским интересима. Иако су крвави отпор хришћана у Османском царству, а пре свега устанак Јермена и масакр над њима 1894. године, почели да доводе у питање француску одлучност очувања интегритета

⁷⁰⁸ М. В. Hayne, *The French Foreign Office and the Origins of the First World War 1898–1914*, New York 1993, 26–28.

⁷⁰⁹ Ц. Робертс, *нав. дело*, 127.

Османског царства, Француска није показала спремност да подржи Русију уколико би ушла у ратни сукоб при покушају да се докопа Цариграда, Босфора и Дарданела.⁷¹⁰ Међу француским државницима владало је уверење да би у комадању Османског царства Француска имала другоразредну улогу, чиме би и веома вредна улагања француског капитала у турске државне зајмове била доведена у питање.⁷¹¹ Ни устанак на Криту није променио смернице званичне француске политике очувања власти султана над територијама у Европи. Економски интерес француског крупног капитала на крају 19. века у значајној мери усмеравао је политичке односе Француске са балканским државама.

На оклевање Француске да се упусти у дубље политичке односе са Србијом утицала је и несигурност њених државника и политичара приликом повратка на међународну дипломатску и политичку сцену где је 1871. године изгубила ауторитет. Политика Француске према Србији крајем 19. века била је део француске обазриве политике према Балкану, а режим последњег Обреновића у Србији, нестабилна унутрашња политичка ситуација, аустрофилска политика краља Милана и мешање у политику свог сина краља Александра додатно су уливали неповерење француским државницима.⁷¹² По оценама тадашње српске политичке елите, опозиционо нестројене према краљевима Милану и Александру, Србија је била пион у рукама великих сила Аустроугарске и Русије, а краљ Александар је водио неуједначену политику повијања између поменуте две царевине.⁷¹³ Успостављање значајније политичко-економске сарадње пред крај 19. века започело је пре свега културним зрачењима Француске, пословном и приватном везаношћу појединаца за Француску, односно Србију. Иако династија Обреновић није уживала велики углед у француским дипломатским круговима и француској јавности, краљ Милан Обреновић упознао је француску културу на њеном изворишту. Школовао се у једном од најпознатијих француских лицеја, где га је 1868. године и затекла вест о наследству српског престола.⁷¹⁴ Миланов

⁷¹⁰ Француска је чак организовала и састанак представника свих турских поверилаца, на коме није било Руса у Паризу 1897. године. На овом састанку Немачка је подржала ставове Француске, а наредне 1898. године образован је *Конзорцијум француско-немачких банака* за решавање дужничког питања Османског царства. (А. Дž. Тејлор, *Borba za prevlast u Evropi 1848–1918*, 342–344).

⁷¹¹ М. В. Наупе, *нав. дело*, 26; 244; Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, 26.

⁷¹² S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 38.

⁷¹³ Р. Љушић, *нав. дело*, 210.

⁷¹⁴ Касније је као краљ посећивао Париз и уживао у раскошном животу метрополе, а интересовао се и за уметничка дела и антиквитете за које је трошио велике суме новца. Краљ Милан је повремено живео у француској престоници након абдикације, а једно време и с Артемизом М. Христић, што је утицало на ширење скандалозних прича о краљу Милану широм Француске. (Г. Јакшић, „Новчане невоље краља

син, краљ Александар Обреновић, посећивао је повремено Париз и Бијариц у периоду од 1888. до 1892. године, где је живела краљица Наталија након развода од краља Милана.⁷¹⁵ Краљ Александар Обреновић, образован је на француским узорима, а имао је и француске учитеље Алфонса Магруа и Албера Малеа. Као што је већ истакнуто, довођење Малеа у Београд, имало је јасну политичку позадину и подршку француских радикалских кругова, као и званичне државе, како би се неутралисао аустроугарски и ојачао француски утицај у Србији.⁷¹⁶

Приближавањем Француске и Русије на почетку последње деценије 19. века, крунисано потписивањем Споразума 1893. године и његовим ступањем на снагу 1894. године, означена је прва промена француске спољне политике, која се одразила на почетак увећаног француског интересовања за Балкан. Стога се долазак Албера Малеа у званичну мисију француске владе у Београд, у склопу заживљавања француско-руске сарадње може посматрати и као прва значајна манифестација позиционирања Француске на Балкану и први корак ка дубљем уплитању у политику Србије. Од званичног ступања на снагу Француско-руског споразума 1894. године, француска дипломатија се систематичније окреће Балкану. Станислав Сретеновић сматра да су Срби тада ушли у „сферу француског добронамерног посматрања руске политике према малим народима“.⁷¹⁷ Тадашња руска политика према Балкану била је обележена последицама Берлинског конгреса (1878), након кога је Русија своје интересе на Балкану остваривала преко упоришта у Бугарској.⁷¹⁸

Иако је руски утицај био значајан за формулисање француске политике на Балкану, дошло је и до зачетка поклапања француских финансијских и политичких интереса на поменутом подручју. Политику према Балкану одређивали су интереси француског капитала у Османском царству, борба за колоније и спречавање експанзије Немачке.⁷¹⁹ Као последица ових интереса Француске на интелектуалном плану увећан

Милана“, у: *Из новије српске историје*, Београд 1953, 220; S. Vitanović, "Cent cinquante ans d'influence française sur la culture serbe", 361).

⁷¹⁵ Љ. Трговчевић, „Прича једне краљице“, у: Н. Обреновић, *Моје успомене*, приредила Љ. Трговчевић, Београд 2006, 28, 30.

⁷¹⁶ AMAE, Correspondance politique, Serbie, vol. 13, tel. № 65, Paris 12 juillet 1892; V. Tambourini, „Un Français en Serbie“, *Le Figaro*, 10 mai 1893.

⁷¹⁷ S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 43.

⁷¹⁸ М. Јовановић, „О две Русије у српском друштву или Русија за унурашњу употребу: слика Другог као идентитетско самодефинисање“, у: М. Јовановић (приредио), *Срби о Русији и Русима Од Елизабете Петровне до Владимира Путина (1750–2010)*, Београд 2011, 15–16.

⁷¹⁹ Љ. Алексин-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, Београд 1965, 26; J.-M. Mayeur, *нав. дело*, 27–34, 71, 115–137; C. Christophe, *Histoire sociale de la France au XIXe siècle*, Paris 1991, 141–164; D. Lejeune, *La France de la Belle Époque 1896–1914*, 83–84; M. Winock, *La fièvre hexagonale Les*

је број анализа спољне политике, а посредно и догађаја на Балкану.⁷²⁰ Гргур Јакшић пише: „Тешњи односи између Француске и Србије настали су по закључењу француско-руског савеза, 1894 године“.⁷²¹ Значајна је и промена настала доласком Стојана Новаковића на чело српске владе 1895. године. Тада су промењени приоритети српске спољне политике што је означено удаљавањем Србије од Аустроугарске и окретањем ка Русији и Француској. Веровање да Француска може одиграти улогу значајног чиниоца у пружању економске и дипломатске подршке Србији заузело је важно место у спољнополитичком програму Србије.⁷²² Стојан Новаковић је крајем 19. века поставио правац српске потраге за стицањем француског покровитељства у решавању најважнијих националних и државних питања Србије и Срба.

Промене у српској влади настале доласком на њено чело Стојана Новаковића 1895. године, поред политичког заокрета донеле су промене у економским односима. Како удаљавање од Аустроугарске у потпуности није било политички изводљиво, подручје економије се показало као погодно.⁷²³ Од Француске се очекивало пружање економске подршке Србији.⁷²⁴ Српска спољна трговина крајем 19. и почетком 20. века била је готово 95% окренута ка Аустроугарској, што је стварало зависност од добре воље царевине да не затвори границу, као што је пример забране пласмана стоке из Србије 1895. године. Неорганизованост српске економије навела је Стојана Новаковића да уочене слабости исправи ослањајући се на Француску.⁷²⁵ У том циљу кренуо је пут Француске, преко Солуна у Марсељ, први контингент српске стоке, тада најважнијег артикла српског извоза.⁷²⁶

У циљу решавања финансијског питања у Скупштини Србије изгласан је *Закон о конверзији државног дуга*, тзв. *Карлбадски аранжман*, који је закључила претходна

grandes crises politiques 1871–1968, 117–119; 122–123, 141–191; М. Winock, *La France politique XIXe-XXe siècle*, 80–82, 227–242.

⁷²⁰ С Digeon, *La crise allemande de la pensée française (1870–1914)*, 478, 486; Ж. Дига, *Културни живот у Европи на прелазу из 19. у 20. век*, 53–61.

⁷²¹ Г. Јакшић, „У XIX и XX веку“, у: С. Петровић, М. Ибровац и др, *Књига о Француској*, Београд 1940, 163.

⁷²² М. Војводић, „О политичким и економским односима Србије и Француске од 1895. до 1914. године“, 219.

⁷²³ S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 46.

⁷²⁴ М. Војводић, „О политичким и економским односима Србије и Француске од 1895. до 1914. године“, 219.

⁷²⁵ Исто.

⁷²⁶ Овај извоз у Француску 1895. и 1896. године, ипак није нашао своје место на француском тржишту, услед велике географске удаљеност и осутва економског интереса са француске стране. (АС, МИД, ПО, 1896, ф. III, дос. бр. 496, Извештај о извозу свиња преко Солуна за Марсељ 1895. и 1896; Д. Ђорђевић, „У сенци Аустро-Угарске“, 105; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 46).

влада са једном групом банака, међу којима је била *Царска отоманска банка*.⁷²⁷ Српска влада је са поменутом банком и француском финансијском групом *Société financière d'Orient* (*Источно финансијско друштво*) и групама окупљеним око *Berliner Handelsgesellschaft* (*Берлинска трговачка компанија*) и *Osterreichische Landerbank* (*Аустријска народна банка*), закључила Протокол јуна 1895. године у Карловим Варима. Основана је *Независна управа монопола Краљевине Србије* и претварањем свих ранијих српских зајмова основан је нови српски фонд *Уједињени 4%*.⁷²⁸ Ово је био први корак продора француских финансијера, а посебно банкарске породице Навил у Србију. Влада Стојана Новаковића није успела да исплати конвертисани дуг из 1895. године и под неповољним условима закључила је нови зајам 1896. године са групом француских банкара.⁷²⁹ Академик Војводић сматра да је кочница економског везивања Србије за Француску била подозривост француске владе према Србији због њене вишегодишње аустрофилске политике, која је везивала за Тројни савез.⁷³⁰ Овом закључку се може додати и недовољна упућеност француских финансијера у економске могућности Србије и политичка нестабилност не само Србије већ и Француске коју је крајем 19. века потресала Афера Драјфус. Подозривост је умањивана захтевима српске стране за војним набавкама у Француској. Влада Ђорђа Симића, која је заменила Новаковићеву, окончала је јула 1897. године преговоре о набавци опсадних топова у Француској и поручила репетирке за српску војску.⁷³¹ Овим су стварани темељи за економски продор Француске у Србију.

Крајем 19. века француска спољна политика била је окренута ка Африци и колонијалним питањима, док је Русија показивала интересовања ка Далеком истоку, стога постоје мишљења и да је Балкан игнорисан.⁷³² Приликом посете руског цара Николаја II Паризу у октобру 1896. године, Француска и Русија, неспремне за

⁷²⁷ Карлсбадски аранжман и страна контрола у Србији, Београд, 1908; М. Недељковић, *Историја српских државних дугова*, Београд 1909, 162–175; А. Autheman, *La Banque impériale ottomane*, Paris 1996.

⁷²⁸ Независна управа монопола је унапред узимала од чистих прихода суме неопходне за потребе зајмова, а у управном одбору су била два странца: гроф од Сан-Балмона (St-Balmont), представник француске и Шарл Диренбергер (Charles Durrenberger), представник немачке банке. (А. Mitrović, "La banque imperiale ottomane sur les affaires en Serbie", *Godišnjak za društvenu istoriju*, 1–2 (1996), 133; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 46–47).

⁷²⁹ АС, МИД, ПО, 1906, фасц. II, дос. III, пов. бр. 464, Извештај, Петроград 28. 2/ 11.3. 1896; Исто, Новаковић– Српском посланику у Паризу, Београд 5/18. 3. 1896; Исто, пов. бр. 635, Извештај, Париз 30.3/11. 4. 1896; М. Недељковић, *Историја српских државних дугова*, 196–198.

⁷³⁰ АС, МИД, ПО, 1895, фасц. II, дос. VI, пов. бр. 1268, Извештај, Париз 15/27. 9. 1895; М. Војводић, „О политичким и економским односима Србије и Француске од 1895. до 1914. године“, 220.

⁷³¹ Поменутом поручивању репетирки претходила је сагласност руске владе и обавеза да се у руским фабрикама изради део метака. (М. Војводић, „О политичким и економским односима Србије и Француске од 1895. до 1914. године“, 220).

⁷³² А. Dž. Tejlor, *Borba za prevlast u Evropi 1848–1918*, 346.

конфротације, у настојању да избегну покретање Источног питања, подржале су реформе које не би крњиле територијалну целовитост Османског царства, а француски министар спољних послова Габријел Аното је у фебруару 1897. године изразио наду у уздржавање Србије од чина који би реметио мир у Македонији, као и да ће Европа морати да води рачуна о држању Србије.⁷³³ Сматра се да је владом Владана Ђорђевића 1897. године Француска била незадовољна, што се огледало у париској штампи и лошим оценама личности краља Милана.⁷³⁴ Французи су критиковали аустрофилску политику краља Александра и допуштање да краљ Милан утиче на његове одлуке, а посебно се замерала смена радикалске владе и што је именовао „нову владу, без снаге, без угледа, без подршке у земљи, владу која је имала тешкоћа да се одржи против напада опозиције“.⁷³⁵ Француска подршка радикалима, обазриво настојање успостављања значајнијих економских веза и критика владавине Обреновића обележиле су српско-француске односе на крају 19. века.

Када се краљ Александар ослободио утицаја краља Милана и оженио дворском дамом Драгом Машин, Француска је показала већу заинтересованост за Србију. Француске дипломате су заокрет Србије ка руској политици оцењивале као утицај краљице Драге.⁷³⁶ У овом периоду Србија се приближила Русији зарад политичке подршке, а Француској зарад финансијске. Радикал и финансијски стручњак Михаило Вујић, послат је у Париз на место највишег српског дипломатског представника са задатком да издејствује економску корист за Србију. Добри односи Србије са Русијом 1900. године утицали су да дође до изражаја трговачко-политички интерес Француске у Србији.⁷³⁷ Вујић је успео да добије коту на париској берзи, уз пристанак Србије да Француска делегира свог човека у *Монополску управу Србије*.⁷³⁸ Поменуто економско етаблирање Француске у Србији била је основа на којој се од почетка 20. века изграђивао снажнији политички утицај. Србија је променом спољне политике

⁷³³ АС, МИД, ПО, 1897, фасц. VII, дос. 1, пов. бр. 295, Извештај, Париз 29. јануар/10. фебруар 1897; АС, МИД, ПО, 1897, фасц. VII, дос. 2, пов. бр. 484, Извештај, Париз 13/25. фебруар 1897; М. Војводић, „О политичким и економским односима Србије и Француске од 1895. до 1914. године“, 221.

⁷³⁴ В. Ђорђевић, *Крај једне династије* I, Београд 1905, 35-40, 65-66.

⁷³⁵ АМАЕ, Correspondance politique, Serbie, vol. 9, № 16, Report, Belgrade 11 mai 1889; Исто, vol. 17, № 71, Report, Belgrade 10 octobre 1896; Исто, vol. 2, № 15, Report, Belgrade 20 février 1899; DDF, I, 13, doc. 344, Marquis de Reverseaux à Delcassé, Vienne 26 octobre 1897; Љ. Мирковић, „Краљев професор“, 39-41; А. Мале, *Дневник са српског двора*, 224-224; D. T. Bataković, *Les sources françaises de la démocratie serbe*, 292-298, 305-307, 320-339.

⁷³⁶ DDF, II, 1, doc. 28, Marquis de Reverseaux à Delcassé, Vienne 17 janvier 1901; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918-1929*, 39.

⁷³⁷ М. Војводић, „О политичким и економским односима Србије и Француске од 1895. до 1914. године“, 223.

⁷³⁸ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II, Београд 1931, 246-248.

оčekивала и подршку Француске у својим захтевима према Старој Србији и Македонији. За акцију дипломатског карактера у Цариграду, Србији је била потребна помоћ великих сила. Француска дипломатија на челу са Теофилом Делкасеом (Theophile Delcassé) слањем опомена свим странама да се суздрже од акција, залагала се да Османско царство изведе реформе, без територијалних подела и губљења суверенитета власти султана.⁷³⁹ Оваква настојања да се реформама регулишу проблеми у Македонији нису била у складу са српским интересима. Иако је у Србији било ставова да постоји потреба да све балканске државе раде на стварању савеза који би имао ослонац на Француску у шта је веровао и Никола Пашић, Француска је крајем 19. века била на ставновишту да то не би штитило њене економске интересе на простору Османског царства.⁷⁴⁰ Ипак, оснивање балканског савеза у програму радикала био је пут којим би Србија могла обезбедити француску подршку својим националним интересима.

Посебно значајан део српског националног програма од средине 90-тих година 19. века била је идеја изградње железничке пруге. Иначе и одредбе Берлинског конгреса обавезале су Србију да изгради железничку мрежу која би повезивала аустроугарске и турске железнице. Како би се Србија одвојила од економске зависности од Аустроугарске, јавља се 70-тих година 19. века идеја изградње железничке линије ка Јадрану. Покретање пројекта изградње Јадранске железнице добило је на актуелности 1896. године, када је сачињен пројекат тзв. „Тимочке железнице“ која би ишла од Кладова долином Тимока до Ниша.⁷⁴¹ Истовремено, Аустроугарска је планирала изградњу железнице Сарајево – Нови Пазар – Митровица – Македонија. Изградња санџачке железнице, за коју је јавност сазнала у новембру 1900. године, отварао је пут за продор према Солуну. Почетком 20. века економски, политички и војностратешки односи између врликих сила подељених у два блока већ су били у убрзаној силазној путањи. Како је и најмањи поремећај могао да изазове велику

⁷³⁹ Узроци поменутог става Француске према Балкану могу се наћи у новој оријентацији француске политике, коју је повео Делкасе. Она је подразумевала сарадњу са Енглеском, док је приликом посете Русији августа 1899. године привремено промењен текст политичке антанте и војне конвенције, по коме је у овом периоду задатак Француско-руског споразум био одржавање равнотеже сила у Европи и очување мира. Истовремено, Делкасе се није одрекао колонијалне експанзије, али се од 1902. године није сматрао обавезним да „има обзира“ према Немачкој, настојао је и да ослаби њену позицију у Европи. (Р. Репуовин, *нав. дело*, 114; А. Дž. Тејлор, *Borba za prevlast u Evropi 1848–1918*, 356; М. В. Наупе, *нав. дело*, 95–115; М. Војводић, „О политичким и економским односима Србије и Француске од 1895. до 1914. године“, 224).

⁷⁴⁰ Д. Ђорђевић, „У сенци Аустро-Угарске“, 128.

⁷⁴¹ AMAE, Serbie, Nouvelle Série, vol. 24, Légation de la République Française en Serbie – M. Ribot Ministre de Affaires Etrangères, Belgrade 10. avril 1891; М. Војводић, „Пад Србије на остварењу пројекта Јадранске железнице 1901. године“, *Путеви српске дипломатије*, Београд 1999, 151.

нестабилност, пројекат санџачке железнице није прошао неприметно у дипломатији великих сила. Истовремено, питање изградње железнице на Балкану одразило се на француско-српске односе.

Делкасеова политика тражила је начине да ојача савез са Русијом и истовремено да одвоји Италију од Тројног савеза. У складу са тиме и перспектива повезивања Јадрана са Србијом, Румунијом, а можда и Русијом постала је актуелна и за Французе.⁷⁴² За Србију изградња ове пруге уклонила би сметње даљем развоју српске трговине од стране Аустроугарске и омогућила даљи развој економских и политичких односа са другим државама. Ово је отворало и простор за снажније економско уплитање Француске у Србију, а имало је потенцијал да заинтересује Француску и политички, што је било у складу са српским заокретом у спољној политици. Влада Михаила Вујића је у току 1901. године активно радила на добијању подршке Русије и Француске у циљу изградње Јадранске железнице.⁷⁴³ Француски отправник послова у Београду Деспор дела Форсе (Desportes de la Fossé) обавештен је у марту 1901. године од свог руског колеге о српском железничком пројекту повезивања линије Београд – Цариград са Јадраном, изградњом крака од Ниш до Скадра или Бара.⁷⁴⁴ Почетком 20. века српска влада је све активније, а посебно користећи руску дипломатију, настојала да укључи Француску у реализовање пројекта железнице.

Значајно је и да је француски амбасадор у Риму Камиј Барер, пријатељ Теофила Делкасеа и Милована Миловановића, подржао пројекат Јадранске железнице. Барер је истакао да би тај пројекат ослободио Србију економске зависности од Беча, као и да би истовремено требао да заинтересује и Италију.⁷⁴⁵ Делкасе, дакле, није подржао пројекат само због препоруке Русије, већ пре свега, у циљу остваривања француских финансијских интереса и потенцијалног утицаја на шире подручје међународних односа. Француска дипломатија предвођена Делкасеом на питању Јадранске железнице, показала је опредељење да снажан утицај свог капитала у Османском царству прошири и на државе Балкана, а пре свега Србију. Овим је отворен пут реализовању српског

⁷⁴² S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 54.

⁷⁴³ М. Војводић, „Рад Србије на остварењу пројекта Јадранске железнице 1901. године“, 152.

⁷⁴⁴ Услови које је нудила српска влада били су: формирање привредног друштва које би располагало са око 60 милиона франака и спремност да обезбеди камату од 6%, као и стратешки значај пројекта за француска предузећа и интересе, утицали су да Форсе подржи пројекат. (DDF, II, 1, Desportes de la Fossé à Delcassé, Belgrade 14 mars 1901; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 54).

⁷⁴⁵ Барер је уз Пола (Paul) и Жила Камбона (Jules Cambon) био један од француских амбасадора на прелазу векова са којима је Делкасе био у пријатељским односима и на чија се мишљења ослањао при креирању дипломатије Француске. (DDF, II, 1, Barrère à Delcassé, Rome 10 avril 1901; М. В. Најне, *нав. дело*, 76–94; 109–113; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 55).

пројекта уз помоћ француских и италијанских инжењера и финансијера, али Делкасеова подршка није утицала да султан дозволи пролазак железничке линије кроз турску територију.⁷⁴⁶

Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France

*Камиј Барер и Теофил Делкасе, 1915. године*⁷⁴⁷

Династички преврат у Србији 1903. године, убиство краља и краљице из династије Обреновић и довођење на престо Петра Карађорђевића, дефинитивно су изменили политичку оријентацију земље. Русофилска спољна политика и либерализација унутрашњег политичког живота имали су за циљ да допринесу стабилизацији земље, њеном привредном јачању и поправљању међународног положаја.⁷⁴⁸ После првобитног оклевања Француска влада је признала ступање на престо новог српског владара краља Петра I Карађорђевића.⁷⁴⁹ Програм новог српског владара и радикалске владе подразумевао је нова уставна решења, демократизацију и административне реформе што је уз посебне везе француских и српских радикала заинтересовало Француску.⁷⁵⁰ Поверење Француске уливала је и личност српског

⁷⁴⁶ Једној француској компанији у ово време дозвољена је изградња линије Митровица – Скадар. (S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 55).

⁷⁴⁷ <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b6908282w> (12.12.2010.)

⁷⁴⁸ М. Војводић, „О политичким и економским односима Србије и Француске од 1895. до 1914. године“, 225.

⁷⁴⁹ АМАЕ, *Serbie, Nouvelle Série*, vol. 3, № 44, Report, Belgrade 20 juin 1903; Ј. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском*, 56–57, 60, 81–82; Д. Р. Живојиновић, *Петар I Карађорђевић*, књ. 2, Београд 2003, 439–443; D. T. Bataković, *Les sources françaises de la démocratie serbe*, 380–389.

⁷⁵⁰ М. Ст. Протић, *Радикали у Србији. Идеје и покрет 1881–1903*, Београд 1990; М. St. Protić, "Sources of the Ideology of the Serbian Radical Movement 1881–1903", *Balkanica*, 37 (2006), 125–142; "Serbian Radicalism 1881–1903: Political Thought and Practice", *Balkanica*, 38 (2007), 173–189.

владара краља Петра. Због добровољног учешћа у рату са Пруском 1870/71. године, у чину капетана француске армије, српски краљ је уживао углед у Француској. Као владар који је имао потомство приказиван је и као чинилац стабилности у земљи, где се издигао изнад партијских борби, као и на Балкану.⁷⁵¹ Везаност новог српског краља за Француску омогућила је да се у француско-српским односима превазиђе неповерење које је стварала политика династије Обреновић. Ступањем краља Петра на престо 1903. године француско-српски односи улазе у фазу новог политичког, економског и културног развоја.

Уз франкофилско расположење српских политичких и пословних кругова од 1903. године, академик Војводић сматра да је започео период преовлађујућег утицаја Француске у сфери привреде.⁷⁵² Већ у јесен 1903. године Србија покушава да добије зајам за железнице и наоружање, а поменути послови зависили су од француских финансијских и политичких интереса.⁷⁵³ У ово време је и француски министар финансија Морис Рувије формулисао принцип поделе поруцбина и расподела уписивања акција, који је дуги низ година био тачка са које је деловала француска дипломатија.⁷⁵⁴ Стварање англо-француске антанте и Прва мароканска криза мењали су погледе француских политичара, финансијских кругова, научника и публициста. Француски премијер је постао Рувије, иза кога су стајали интереси крупног капитала и присталица колонијалне политике.⁷⁵⁵ Промена француске спољне политике и међународни односи, уз франкофилство водећих српских политичара и владара у битној мери политичким принципима одредиле су француско-српске економске односе.

У циљу дефинитивног отклона од економских и политичких притисака Аустроугарске, Србија је започела потрагу за политичком подршком, новим тржиштима и планиран је излазак на Јадранско море изградњом железничке пруге. Србији су била потребна велика финансијска средства, као и политичко покровитељство. Питање избора зајмодавца носило је и избор војних испорука, а означило је и дефинитиван избор спољнополитичког усмерења Србије на један од два блока великих сила. Маја 1904. године српска влада, предвођена радикалима, настоји да добије зајам од 30 милиона франака, а у Београд су стигле понуде од Шнедеа из

⁷⁵¹ S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 39.

⁷⁵² М. Војводић, „О политичким и економским односима Србије и Француске од 1895. до 1914. године“, 225.

⁷⁵³ Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, 90–114.

⁷⁵⁴ S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 50.

⁷⁵⁵ A. Dž. Tejlor, *Borba za prevlast u Evropi 1848–1918*, 391–395; М. В. Наупе, *нав. дело*, 130–131.

Крезоза и Крупа.⁷⁵⁶ Новим зајмом српска влада, на инсистирање Француске, обавезала се да ће поруџбине извршити само у Француској и да ће синдикат даваоца зајма бити задужен за оснивање друштва за изградњу железничке пруге.⁷⁵⁷ У мају 1905. године закључен је споразум српске владе са француско-немачком групацијом, по коме је топове требало да испоручи француска индустрија, Круп делове за артиљерију, а аустријска индустрија пушке. Аустроугарска влада се противила војном јачању Србије, тако да је покренула снажну кампању. У Србији је дошло до жестоких политичких расправа између радикала и самосталаца, које су резултирале сменама влада и неизвесношћу око закључивња зајма у Француској.⁷⁵⁸ Јануара 1906. године отказан је зајам у Бечу, који је закључила самосталска влада Љубе Стојановића. Српска набавка топова у Француској, тзв. „топовско питање“, утицала је на незадовољство Аустроугарске због слабења своје политичке и економске позиције у Србији. На вест о скалпању зајма у Паризу, покренута је новинска кампања против Србије, а убрзо је дошло и до затварања границе за српске производе, односно почетка Царинског рата између Србије и Аустроугарске 1906. године.⁷⁵⁹

Значај решавања завереничког и топовског питања за Србију био је од кључне улоге при њеној оријентацији у политичком, економском и војном погледу на западне савезнице: Француску и Велику Британију.⁷⁶⁰ У исто време, на увећање француске политичке и економске заинтересованости за Балкан и Србију утицали су међународни односи између великих сила. Пре свега, француско-немачки сукоб у Африци, који се продубљавао утирао је пут француско-српском зближавању.⁷⁶¹ Након Прве мароканске кризе (1906) дошло је до политичког приближавања Велике Британије и Русије, ослабљене након рата са Јапаном, што је водило дефинитивној подели Европе на два блока. У таквим околностима економска питања страстају са политичким, мада их и

⁷⁵⁶ R. Poidevin, "Les intérêts financiers français et allemand en Serbie de 1895 à 1914", *Revue historique*, t. CCXXXII (1964), 53.

⁷⁵⁷ Француски посланик у Београду Беноа информисао је Министарство спољних послова Француске о подршци аустроугарског и немачког посланика њиховим банкама и националним индустријама, као и о личним уверавањима председника српске владе и Николе Пашића да се обрати првенствено Француској. (DDF, II, t. 5, № 477, Benoit à Delcassé, Belgrade 13 décembre 1904; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 50).

⁷⁵⁸ Радикали су заступали идеју да се зајам закључи у Француској, чији је капитал већ преовладао на Балкану, због могућег сукоба са Аустроугарском, као и због околности да су Бугари своје наоружање већ употпунили француским набавкама. Самосталци, мотивисани финансијским разлозима, тражили су слободан избор најповољније понуде, смањење терета зајма и раздвајање извора за наоружавање од извора за железнице. (Љ. Алексић-Пејковић, „Рад српске владе на зајму 1904–1905“, *Историја 20. века*, I (1959), 327–357; Д. Ђорђевић, „Сучељавање са Аустро-Угарском“, 142).

⁷⁵⁹ Д. Ђорђевић, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906–1911*, Београд 1962, 210–248, 733.

⁷⁶⁰ Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, 206–222; Д. Ђорђевић, „У сенци Аустро-Угарске“, 142–144, 152–155.

⁷⁶¹ Д. Ђорђевић, „Сучељавање са Аустро-Угарском“, 142.

даље усмеравају интереси за велике зараде на Балкану и у Србији. Коте на Париској берзи условљаване су војним поруџбинама код француских индустријских предузећа или обавезом наоружавања из више земаља.⁷⁶² Испреплетеност економских и дипломатских фактора који су учествовали у формирању званичног става Француске у односима са Србијом, дошла је до изражаја и приликом преговора о зајму 1906. године у износу од 95 милиона.⁷⁶³ Економско везивање Србије за Француску обликовано је француском политиком према Немачкој, Русији и Великој Британији. Поред повремених лутања и свих политичких и економских проблема, узимање зајмова означило је политичко везивање Србије за савез Француске и Русије, коме се након напуштања политике „сјајне изолованости“ придружила и Велика Британија.

Немири на Балкану почетком 20. века и избијање Младотурске револуције јула 1908. године додатно су утицали да Немачка, након неуспеха у Мароку, измени своју освајачку стратегију и започне реализацију „продора на Исток“ ("Drang nach Osten").⁷⁶⁴ Балкан је постао место борбе европског капитала за превласт на њему, а истовремено, био је захваћен националним врењем, с израженим антиаустријским расположењем Јужних Словена, нерешеним аграрним и националним питањем у Босни и Херцеговини. Аустроугарска је уз немачку подршку, имала интерес да овлада Балканом и заустави јачање српског националног покрета и идеје уједињења Јужних Словена.⁷⁶⁵ Како би зауставила даљу изградњу економске самосталности Србије и супротстављање пропаганди о јужнословенском јединству, Аустроугарска је планирала изградњу железничке линије која би повезивала аустријску железничку мрежу са Солуном, преко Босне и Херцеговине и Новог Пазара.⁷⁶⁶ Овим је економско осамостаљивње Србије наишло на велике проблеме, као и француско ангажовање око пројекта Јадранске железнице. Никола Пашић изнео је 1908. године идеју пруге „Дунав – Јадран“ и уз

⁷⁶² Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, 90–114.

⁷⁶³ Наручено је наоружање код француске индустрије Крезо, а како је Француска водила рачуна о својим односима са Аустроугарском од српске владе захтевала је да планира и аустроугарско учешће у поруџбинама. Новембра 1906. године потписан је уговор о зајму од 95 милиона франака са 4,5%, а француска компанија *Крезо* је добила целокупну поруџбину артиљерије, која је обухватала 45 пољске батерије, 9 бртских и 2 коњичке. (S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 51).

⁷⁶⁴ Џ. Робертс, *нав. дело*, 135, 293, 301; Г. Јакшић, „Права историја анексије Босне и Херцеговине“, *Из новије српске историје*, Београд 1953, 62; Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа*, 131.

⁷⁶⁵ Ј. М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1914–1918*, Београд 1935 14–15; А. Џ. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија*, Београд 2001, 173–179, 209–234; М. Радојевић, Љ. Димић, *Србија у Великом рату 1914 – 1918*; 45 – 47, 49.

⁷⁶⁶ Д. Ђорђевић, „Аустро-српски сукоб око пројекта Новопазарске железнице“, *Историјски часопис*, III–IV (1957), 213–235; Д. Ђорђевић, „Аустро-српски сукоб око пројекта Новопазарске железнице“, *Историјски часопис*, VII (1957), 213–248.

подршку руске дипломатије, која је сматрала да питање железница на Балкану не прелази економски оквир, Србија је затражила и подршку Француске.⁷⁶⁷

Анексија Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске изазвала је узнемирење код великих сила јер је указала на могућност избијања општег рата.⁷⁶⁸ Србију су захватили протести и ратоборно расположење, а српска влада предузела је дипломатску акцију у Берлину, Паризу, Лондону и Риму. Поменути догађаји на Балкану имали су широк одјек на међународној сцени, али велике силе нису биле спремне за рат. Француско држање према Србији у периоду непосредно пре Анексионе кризе остало је присутно и у току саме кризе. Српски посланик у Паризу Миленко Веснић покушао је без успеха да придобије подршку министра спољних послова Француске Стефана Пишона и председника владе Жоржа Клемансоа. Француска влада везала се за став Енглеске и сматрала је да повреда Берлинског уговора није довољан разлог да се крене у рат.⁷⁶⁹ Стога није упутила ни протест против чина анексије, који је био и чин кршења међународних уговора. Овим је Француска јасно истакла опредељење да усклади своје односе са Немачком, очува своје интересе у Османском царству и не заоштрава односе са Аустроугарском.⁷⁷⁰ Веснић је писао да Француска није у прилици „затезати жице“ према Немачкој због „све већег јачања социјалистичких и интернационалистичких тежњи, а друго стога што би сад већ било тешко разуверити Французе да Мароканско питање није главни повод евентуалном сукобу, а опет ради њега је готово немогуће ратовати у овој земљи под данашњим приликама“.⁷⁷¹

Ипак, група француских интелектуалаца, коју су чинили професори, новинари и публицисти: Албер Мале, Виктор Берар, Емил Оман, Шарл Лоазо и Огист Говен

⁷⁶⁷ Мирослав Спалајковић, начелник Министарства спољних послова Србије и Миленко Веснић, српски посланик у Паризу, водили су преговоре са бившим директором *Отманске банке* и председником *Источног финансијског друштва*, Робером Навилом, како би оформили француско-српски конзорцијум за изградњу железнице. Међутим, изградњу железнице у други план потиснула је анексија Босне и Херцеговине 1908. године. (DDF, II, 11, Delcassé à Pichon, Belgrade 12 février 1908; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 56–58).

⁷⁶⁸ Dž. P. Tejlor, *Borba za prevlast u Evropi 1848–1918*, 415.

⁷⁶⁹ Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, 411–413; М. Р. Радусиновић, „Антанта и анексиона криза (1908 – 1909)“, *Историја 20. века*, бр. 1–2 (1991), 7–8.

⁷⁷⁰ М. В. Наупе, *нав. дело*, 183–185; М. Leymarie, *нав. дело*, 252.

⁷⁷¹ У фебруару 1909. године Француска и Немачка су потписале декларацију на основу које је Немачка признала политичку превласт Француске у Мароку, а Французи обећали да неће ометати немачке економске интересе. Крајем истог месеца, Француска је писала Русији да анексија Босне и Херцеговине „не обухвата виталне интересе Русије“, као и да „француско јавно мишљење не би могло схватити да би такво питање могло одвести у рат у којем би француске и руске армије морале да учествују“. (АС, МИД, пов. бр. 180, М. Веснић – Ј. Жујовићу, 1. јуни 1905; Dž. P. Tejlor, *Borba za prevlast u Evropi 1848–1918*, 413).

организовала је протесте против анексије и држала предавања у корист Срба.⁷⁷² Француски министар Пишон је на иницијативу српске дипломатије покушао да ублажи незадовољство Србије анексијом Босне и Херцеговине. У складу са српским интересима Пишон је изразио решеност да Србија добије извесно задовољење. Ово обећање имало је за циљ смиривање страсти које су водиле у рат на Балкану.⁷⁷³ Посебно тежак ударац српској влади било је неодобравање француског зајма почетком 1909. године јер Француска није желела да финансира рат Србије против Аустроугарске.⁷⁷⁴ Ипак, водеће француске дипломате у време кризе на Балкану су имале свести да је крај османске власти над европским поседима близу и да је потребно да Француска има став који неће бити само праћење руских потеза. Пол Камбон, дипломата са искуством и утицајем, познавао је одлично Балкан и означио је Беч „водећим генератором проблема на Балкану“.⁷⁷⁵ Познавање и разумевање балканских проблема код француских дипломата стварало је простор за нове дипломатске акције Србије у Француској. За политичку подршку Француске српским интересима се у овом периоду нису створили пуни услови и српска страна је настојала да искористи оно што јој је било понуђено – виши степен економске и културне сарадње.

Када је 1909. године опасност рата отклоњена, српска делегација предвођена министром спољних послова Србије Милованом Миловановићем покушала је да добије економске повластице за ублажавање кризе. Априла 1909. године Миловановић је повео опсежну кампању код француских дипломатских, политичких и банкарских кругова за пројекат новог зајма и јула 1909. године склопљен је прелиминарни уговор о зајму, а у новембру 1909. године потписан је и Уговор о зајму.⁷⁷⁶ Да би смирила тензије између Аустроугарске и Србије, француска влада је прихватила немачко финансијско учешће, уз намеру да онемогући српске војне поруџбине код немачке индустрије. Српски министар Миловановић, користећи аргумент могућег кашњења у испоруци, није желео да врши војне поруџбине код Немаца, иако су цене Крпуа биле ниже од Крезоза.⁷⁷⁷ Овим је учвршћено економско-политичко везивање Србије за Француску,

⁷⁷² М. Војводић, „Емил Оман о српском и југословенском питању уочи Првог светског рата“, *Изазови српске спољне политике*, Београд 2007, 399.

⁷⁷³ М. Војводић, „О политичким и економским односима Србије и Француске од 1895. до 1914. године“, 227.

⁷⁷⁴ АС, Посланство Париз, фасц. IV, досије Државни зајмови 1909, 1910, 1911, писма Навиља министру М. Миловановићу, 19. фебруар 1909, 2. март 1909, 16. новембар 1909; Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, 256–265.

⁷⁷⁵ М. В. Наупе, *нав. дело*, 196.

⁷⁷⁶ R. Poidevin, "Les intérêts financiers français et allemand en Serbie de 1895 à 1914", 61.

⁷⁷⁷ Од 1885. до 1908. године у Француској су извршене три велике набавке топова (1885, 1899, 1908) које су имале политичку тежину. (М. Бјелајац, „Српско (југословенско)- француска војна сарадња у XX веку“,

што је уз генерацијску опијеност њене елите француском културом водило многоструким утицајима Француске у Србији и међу Србима на Балкану.

У периоду међународне кризе изазване анексијом Босне и Херцеговине, Француска је била активна у њеном смиривању и настојала је да подржи продирање свог капитала у Србији. За Французе је посебни значај имала изградња пруге Морава – Тимок (Параћин–Зајечар) јер је повезивао Бор, односно руднике, које су још од 1904. године експлоатисала француска предузећа.⁷⁷⁸ Уз подршку руске дипломатије, у лето 1909. године, поново је покренуто питање железнице Дунав – Јадран. Српска влада је француском дипломатском представнику Декоу изнела став на основу кога је изградња железнице била легитимно задовољење због српског уважавања савета великих сила у време анексионе кризе, али до реализовања начелне подршке Пишона није дошло.⁷⁷⁹ У овом периоду француска осигуравајућа друштва *Que Patronal* и *Siège Socile* искористила су повољну климу за француску привреду и отворили су филијале у Србији. Француска политика према Србији уз висок ниво економске заинтересованости за Србију и постепено појачано политичко интересовање показује осцилације, колебање и промишљеност. Неутралисање могућности да дође до рата за који Француска није била спремна карактеристика је француске балканске политике.

Оснивање *Banque Franco-Serbe* (Француско-српска банка) 1910. године директно је потпомогнуто активностима француске владе с циљем да се оствари монополистички положај француског капитала.⁷⁸⁰ Државни врх Француске плашио се поремећаја на Балкану који би угрозили француски капитал уложен у Османско царство преко *Царске*

у: М. Павловић, Ј. Новаковић (ур.), *Француско-српски односи 1904–2004*, Београд 2005, 294; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 52).

⁷⁷⁸ У септембру 1908. године предузеће под управом Манжа, добило је концесију за изградњу пруге Морава – Тимок, али је затварање аустро-српске границе, забрана коришћења аустроугарске железнице и отежано снабдевање спречило изградњу у предвиђеном року. (Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, 340; Д. Ђорђевић, „На почетку раздобља ратова“, у: Ч. Попов и др, *Историја српског народа*, VI–1, 177).

⁷⁷⁹ Француски министар Пишон је утицао на Цариград да убрза доношење позитивне одлуке о изграђивању железнице. Из страха за своје интересе у Османском царству, Пишон је променио своје мишљење и одустао од инсистирања код Порте на изградњи пруге јер Француска „никада није имала никакав директан нити посебан интерес у том послу“. (S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 58).

⁷⁸⁰ Пре *Француско-српске банке* снажна интересна веза (преко крупних зајмова) са француским групацијама вршена је преко банке *Андрејевић и Ко.* (АЈ, Фонд 78, Француско-српска банка, дос. 1182, Оснивање и отварање филијала; Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, 206–223, 285–301; R. Poidevin, *нав. дело*, 62; Д. Милић, „Учешће Јевреја у банкарству Србије до Првог светског рата“, *Зборник Јеврејског историјског музеја у Београду*, бр. 6 (1992), 180; А. Митровић, *Стране банке у Србији*, 52; A. Mitrović, "Les interets français en Serbie à veille de la Première guerre mondiale", 370; М. Војводић, „О политичким и економским односима Србије и Француске од 1895. до 1914. године“, 226).

отоманске банке.⁷⁸¹ Ипак, *Царска отоманска банка*, *Banque de l'Union Parisienne* (Банка париске уније), *Société Financière d'Orient* (Финансијско друштво истока), *Société Général pour favoriser le development de Commerce et de l'Industriene en France* (Генерално друштво за подстицање развоја трговине и индустрије у Француској), *Banque N. J. Q. Bardac* (Банка Н. Ј. И С. Бардак) и *Banque Hostier et Cie* (Банка Остијер) узеле су учешћа у формирању банке, чије је седиште било у Паризу, а главна управа у Београду. Повезана са српским финансијским и индустријским пословима *Француско-српска банка*, постала је највећа банка са страним капиталом у Србији, а била је посвећена пословима штедње и зајмова.⁷⁸² За само две године увећала је пословање, а позитивно је пословала и за време ратова на Балкану.⁷⁸³ Банка је имала у плану и отварање предузећа за експлоатацију шума, а отворила је и две подружнице у Скопљу (1912. године) и у Битољу (1913. године).⁷⁸⁴ На основу истраживања академика Андреја Митровића о деловању страних банака у Србији, сви наведени пословни потези *Француско-српске банке* стварали су оправдан страх немачке дипломатије да банка претендује да постане највећи финансијер српске државе.⁷⁸⁵ Капитал француског порекла коришћен је, како академик Војводић истиче, као средство економског и политичког везивања Србије за Француску и силе Антанте.⁷⁸⁶ Преко новоуспостављеног економског присуства, које је са основањем *Француско-српске банке* прелазило у доминацију, Француска је, дакле, све више ширила и свој политички утицај у Србији, као и на Балкану.

Француска је постепено, мада се чини не увек систематски предано, економским путем изграђивала политичко покровитељство над Србијом, настојећи да не дође у сукоб са Аустроугарском, односно Немачком. У француској јавности одушевљено је прихваћена званична посета краља Петра I Карађорђевића новембра 1911. године. Посета је протекла у духу опрезних дипломатских разговора и поред манифестације

⁷⁸¹ *Царска отоманска банка* је основана 1863. године, када је након Кримског рата био убрзан финансијски уплив Француске на просторе Османског царства. Временом је *Банка париске уније* постала већински власник *Ототманске банке*, а правац финансирања није мењан. (В. Мирчић, „Француско-српска банка а. д. Београд 1910–1951“, *Архив*, бр. 1–2 (2005), 60; М. Војводић, „О политичким и економским односима Србије и Француске од 1895. до 1914. године“, 227; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 63–66).

⁷⁸² Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, 290; А. Митровић, *Стране банке у Србији*, 180.

⁷⁸³ Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, 295; D. Milić, "Serbia's economic relations with European Countries until World War I", 408; А. Митровић, *Стране банке у Србији*, 65; В. Мирчић, *нав. дело*, 63.

⁷⁸⁴ Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, 294–295.

⁷⁸⁵ А. Митровић, *Стране банке у Србији*, 93–100.

⁷⁸⁶ М. Војводић, „О политичким и економским односима Србије и Француске од 1895. до 1914. године“, 226.

пријатељства носила је и друге поруке. Позиција са које је наступала Француска била је одређена положајем великог капитала уложеног преко *Царске отоманске банке* у Османско царство.⁷⁸⁷ Стога се Француска залагала за спречавање распада територије Османског царства у Европи, што је било у супротности са интересима Србије. У припремној белешци *Quai d'Orsay* за посету српског владара, сугерисано је избегавање питања опште политике, охрабривање српског двора да води политику очувања status quo, а као посебне теме одређени су догађаји у Албанији и пројект „Дунав-Јадран“.⁷⁸⁸ Политички је значајно да је ова посета краља Петра I Карађорђевића Француској сматрана „круном, врхунцем његове популарности и признања у Европи“, као и да је приликом ове посете Француска подржала зближавања између Србије и Бугарске.⁷⁸⁹ Финансијски и културни интереси Француске су и приликом ове посете били преовлађујући, стога је настављено улагање француског капиталам, експлоатација руде, развој пословања банке, предузећа за јавне радове и учења француског језика у предвечерје Балканских ратова.

У пролеће 1912. године завршена је Друга мароканска криза, којом су француско-немачки односи дефинитивно погоршани, а међународне односе додатно је уздрмао и Италијанско-турски рат.⁷⁹⁰ Када је француска влада сазнала од руских дипломата за закључење српско-бугарског споразума 1912. године уз протесте је прихватила Савез као одбрану територије Балкана од Немачке и Аустроугарске.⁷⁹¹ Савез Срба и Бугара, по француском мишљењу није смео да има офанзивни карактер ка Османском царству. Иако је избијање Првог балканског рата 1912. године изазвало узнемирења и чак негодовање у Француској, победе балканских држава и снажна пропагандна активност, преокренуле су мишљење да је реч о чину заустављања даљег аустро-немачког продора. Велике европске кризе на почетку 20. века створиле су повољну климу код сила Антанте за идеју балканског савеза.⁷⁹² На почетку 1912. године у Француској је дошло до значајне промене: „побунио се национални понос

⁷⁸⁷ Исто, 227.

⁷⁸⁸ АМАЕ, Correspondance politique, Serbie, vol. 13, Note: Le sujet de la conversation avec le roi, Paris 20 mai 1911; Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском*, 518–519; Д. Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, књ. 2, 463; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 59.

⁷⁸⁹ Д. Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, књ. 2, 446, 459.

⁷⁹⁰ P. Renuouvin, *нав.* дело, 135–140; R. Girault, "Les Balkans dans les relations franco-russes", *Revue historique*, t. CCLIII (1975), 155–184.

⁷⁹¹ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, том V, св. 2, Београд 1985, бр: 315, 451, 471, 535; A. Dž. P. Tejlor, *Borba za prevlast u Evropi 1848–1918*, Sarajevo 1968, 440.

⁷⁹² Д. Ђорђевић, „На почетку раздобља ратова“, 184.

против притисака из Немачке и довео Поенкареа на власт“.⁷⁹³ Од овог периода француска спољна политика под Поенкареом окренула се чврстој повезаности са Русијом, што је обликовало и политику према Балкану.⁷⁹⁴ Француској је био интерес да савез балканских држава садржи антигерманску линију.⁷⁹⁵ Проширење балканских држава у долини Мораве и Вардара у Француској је оцењено као брана немачком продору ка Солуну и стога је у жељи да одржи савез балканских држава са великом пажњом је праћен Бугарско-српски спор након Првог балканског рата, као и сва питања које је отворио крај османске власти над поседима у Европи.⁷⁹⁶ Француска је била заинтересована да спречи избијање Другог балканског рата инсистирајући да се српско-бугарски спор реши мирним путем и савез балканских држава опстане.⁷⁹⁷ Када је ипак дошло до рата Француска се са ојачаних економских и културних позиција, које је изградила у Србији, као и у другим балканским државама, одлучније укључила у догађаје на Балкану.

Француски државник Поенкаре планирао је да сачува мир, а када је дошло до рата, у сарадњи са Русијом и Великом Британијом, настојао је да сукоб „ограничи на Балкан и очува споразум свих сила на бази територијалне незаинтересованости“, а овим је по оцени дугогодишњег службеника српског Посланства у Паризу Косте Петровића, „спречио Аустро-Угарску да не искористи толике прилике, које је сама стварала, да нападне Србију и Црну Гору“.⁷⁹⁸ Ипак, у више наврата у поменутом периоду Поенкаре је изражавао симпатије према жељи Србије да стекне слободан излаз на Јадранско море, у склопу чега је предлагао да добије неутрализовану област око луке Светог Јована Медованског.⁷⁹⁹ Поменути Поенкареови ставови 1912. и 1913. године имали су корена у заоштравањима односа са Немачком, као и снажном пропагандом балканских

⁷⁹³ A. Dž. P. Tejlor, *Borba za prevlast u Evropi 1848–1918*, 439.

⁷⁹⁴ М. В. Науне, *нав. дело*, 244–245.

⁷⁹⁵ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, том V, св. 3, Београд 1986, бр: 50, 80, 83, 86.

⁷⁹⁶ DDF, III, t. 12, doc. № 95, télégramme Descos à Pichon, Belgrade 12 juin 1913; DDF, III, t. 12, doc. № 96, Communication de la légation de Serbie – copie de la note envoyée par le Gouvernement Serbe au Gouvernement Bulgare le 11 juin 1913, Paris 11 juin 1913; DDF, III, t. 12, doc. № 168, télégramme Descos à Pichon, Belgrade 21 juin 1913; DDF, III, t. 12, doc. № 170, télégramme Delcassé à Pichon, SaintPetersbourg 21 juin 1913; DDF, III, t. 12, doc. № 173, télégramme P. Cambon à Pichon, Londres 21 juin 1913; DDF, III, t. 12, doc. № 181, télégramme Descos à Pichon, Belgrade 22 juin 1913; DDF, III, t. 12, doc. № 196, télégramme Panafieu à Pichon, Sofia 23 juin 1913.

⁷⁹⁷ Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, 684–685.

⁷⁹⁸ К. Петровић, *нав. дело*, 23.

⁷⁹⁹ Коста Петровић је Поенкареове потезе у време Балканских ратова оценио речима: „Његово маневрисање у питању евакуације Скадра, блокаде Црне Горе и стварања независне Албаније, и уопште тихе ликвидације Турске Царевине, остаће модел дипломатске акције, која је изведена са најбољим побудама да се очува мир и малим народима да право на живот“ (К. Петровић, *нав. дело*, 23–24; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 60).

држава у Француској. Србија је појачала своје пропагандне активности у Паризу, а поред важних задужења српског посланика Миленка Васнића, децембра 1912. године послат је Гргур Јакшић у Париз као предстваник српске публицистике, са задатком да француске новинаре обавештава о догађајима на Балкану и да у француској јавности заступа српске националне интересе.⁸⁰⁰ Паралелно, бројни француски извештачи, међу којима су били Гастон Гравије, Анри Барби, Ален Пененрен и други, слали су са ратишта текстове и фотографије у Париз на основу којих се градила слика о рату и балканским народима. Француска штампа ширила је афирмативну слику о Србији и Србима за време Балканских ратова и делом утицала на формирање званичног француског става о Балкану и Србији.

Србија је била принуђена да након великих издатака током Балканских ратова, 1913. затражи нови зајам. Формиран је конзорцијум састављен од свих великих француских банака на челу са *Царском отоманском банком* за износ зајма од 250 милиона франака са каматом од 5% и био је ово први добијен у Француској у корист Србије без другог страног учешћа.⁸⁰¹ Балкански ратови су увећали француско присуство у економији Србије. *Société Franco-Serbe d'entreprises industrielles et des travaux publics* (Француско-српско друштво индустријских предузећа и јавних радова) основано 1912. године добило је концесију за изградњу 800 километара железничких пруга, а потом је основана и *Société d'cimenteries et charbonnages franco-serbe* (Француско-српска индустрија цемента и угља а. д).⁸⁰² Француска предузећа у Србији бавила су се извођењем јавних радова и изградњом железница, што је било од значаја након територијалног проширења Србије после Балканских ратова. Настављено је улагање француског капитала и у експлоатацију руда у Србији. Француској компанији борских рудника бакра, прудржило се предузеће *Рудници Студена* од 1912 до 1913. године.⁸⁰³ Присуство француских пословних људи у Србији, уз контакте дипломатског карактера, додатно је оснаживао укупне француско-српске односе.

Француска је дуго оклевала да поведе активнију и самосталнију политику према Србији, међутим крајем 19. и почетком 20. века, у француским дипломатским круговима постаје јасно да је поред економије, култура једна од области где би

⁸⁰⁰ НБС, Хартје Гргура Јакшића, Г.Јакшић-Н. Пашићу, Р558/IX/1619, недатирано; Б. Стојић, А. Колаковић, „Гргур Јакшић и пропагандна активност Србије у Француској 1912–1913“, *Мешовита грађа – Miscellanea*, XXXIII (2012), 413.

⁸⁰¹ Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, 332–377; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 65–66.

⁸⁰² А. Митровић, *Стране банке у Србији*, 159–160; В. Мирчић, *нав. дело*, 66.

⁸⁰³ S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 66–67.

Француска могла остварити дубљи контакт са Србијом. Учење француског језика, као предуслов упознавања са француском културом, показало се као погодно средство везивања Србије за Француску. Добро познавање француског језика постало је императив младих Срба на прелазу два века, јер је омогућавао школовање у иностранству. Француски као језик дипломатије и симбол културе обећавао је каријеру у оквиру државног апарата и високе положаје. Највише се учио у грађанским круговима и међу омладином која креће у правцу слободних професија.⁸⁰⁴ Отварањем Катедре за француски језик и књижевност на Великој школи 1897. године, као и активностима на покретању *Српског књижевног гласника*, Богдан Поповић је покушао да на основу француске културе преобрази, оснажи и модернизује српску културу и друштво. Њега су следили ученици Јован Скерлић, докторант универзитета у Лозани, и Урош Петровић, париски докторант. Срби школовани у Француској су у директном или измењеном облику преносили културу и идеје париских интелектуалних кругова у Београд крајем 19. и почетком 20. века.⁸⁰⁵ Француска штампа: *Le Temps*, *La Figaro*, *La Revue des deux mondes* и *Le Journal des Debats* била је пример како српски интелектуалци могу покренути српске књижевне часописе.⁸⁰⁶ Француски ђаци и франкофили: Милутин Гарашанин, Милован Миловановић, Богдан и Павле Поповић, Јован Скерлић, Гргур Јакшић, Миленко Веснић, Милан Грол и други су усмеравали путеве српске културе ка француским и трудили се да из француске културе српска усвоји најбоље. Њиховим активностима, као и сарадњом, коју су успоставили са Лујом Лежеом, Албером Малеом, Шарлом Лоазом, Виктором Бераром, Огистом Говеном, Гастоном Гравијеом, Емилом Оманом и Ернестом Денијем, српска култура постепено је повезана са француским културним кругом, што је било у вези и са економским и политичким настојањем Србије да пронађе подршку у Француској.

Француска је јачала своје присуство у Србији преко *L'Alliance française* (Француске алијансе) и помагањем оснивања *Друштво за културну сарадњу Србија – Француска* 1904. године, које је настављало традиције *Француског клуба*, покренутог 1891. године. Циљ друштва био је пропагирање француског језика и француске

⁸⁰⁴ Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, 129–130.

⁸⁰⁵ Lj. Trgovčević, "Les boursiers serbes en France de 1878 à 1914", *Revue d'Europe Centrale*, t.VII, № 1 (1999), 45–57; Иста, "Serbian Intellectuals in Foreign Universities in the 19th Century", *L'enseignement des Elites en Europe Centrale (19e-20e siècle)*, Cracovie 1999, 159–173; М. Ковић, *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1914*, 214–221.

⁸⁰⁶ С. Јовановић, „Политичко порекло Српског књижевног гласника“, *Српски књижевни гласник*, нова серија, XXXII (1931), 129–130; Д. Младеновић, „Дело на раскршћу векова и епоха“, *Библиотекар*, 1–3 (1986), 63–64.

културе, као и отпор немачком таласу.⁸⁰⁷ Од Анексионе кризе Француска се определила да ојача присуство своје културе у Србији, а са друге стране Србија је показала жељу да преко економије и културе изгради јаче политичке везе са Француском. Дипломате су виделе значај Универзитета и потребу за сталним лектором француског језика као простор за сарадњу две државе. Филозофски факултет у Београду у договору са француским дипломатама у Београду 1909. године настојао је да пронађе истакнутог Француза, који би постао лектор Београдског универзитета. Уз асистенцију дипломатије 1909. године дошао је Гастон Гравије за лектора на Београдски универзитет.⁸⁰⁸ Од 1911. до 1914. године у Београду је под покровитељство српског краља Петра, а уз подршку Гастона Гравијеа и Леона Декоа, француског посланика у Београду, као и масонских кругова било активно *Француско литерарно друштво*.⁸⁰⁹ Стипендирање курсева француског језика, отварање изложби и друге активности, које је подржавало Друштво, омогућиле су разгранатост француских културних утицаја у Србији у другој деценији 20. века.

Француска је од 1894. до 1914. године прошла пут од повремене заинтересованости за Србију и Србе до успостављање континуираног интересовања. Током две деценије успостављањени су дубљи, развијенији и свестранији односи који су обухватили политику, економију и културу. Интересовање Француске за Србију, зависило је и од личности српских владара или политичара. Александар Обреновић није успео да задобије веће поверење, за разлику од краља Петра I Карађорђевића. Тежиште српске спољне политике које се од краја 19. века постепено, а од 1903. године и дефинитивно, окренуло Русији и њеним савезницама Француској и Енглеској, такође је утицало на приближавање. Највеће поверење француских дипломата уживали су Срби школовани у Француској. Српски интелектуалци су током боравка у Паризу и другим француским универзитетским центрима стицали пријатељства и остваривали контакте, који су постајали темељи будуће сарадње и утицаја у високим политичким круговима обе државе. Њихово стварање „слике о другоме“ за две државе које нису биле територијално близу било је потребно не само зарад размене знања интелектуалних елита, већ и за снажнију повезаност и разумевање између креатора спољне и унутрашње политике Француске и Србије. Ово је било од посебног значаја

⁸⁰⁷ М. Павловић, „Прилог историји Друштва за културну сарадњу Србија-Француска“, у: М. Павловић, Ј. Новаковић, *Српско-француски односи 1904–2004*, Београд 2005, 14.

⁸⁰⁸ АС, Посланство у Паризу, Белешка, 4. август 1909; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 62–63.

⁸⁰⁹ М. Павловић, „Прилог историји Друштва за културну сарадњу Србија-Француска“, 14.

након Драјфусове афере, када улога, место и значај учених људи – интелектуалаца у друштву добијају нова значења и моћан спектар утицаја.⁸¹⁰ Стога, текстови француских интелектуалаца о Србији, као и сарадња са српским интелектуалцима у периоду до почетка догађаја којим се завршила једна епоха – Првог светског рата (1914–1918), стварају основе за политичку сарадњу и утицаје са дубоким последицама. Након Анексионе кризе и Балкански ратова Србија и остале балканске државе постале су за Француску бедем немачком продору. Интересовање Француске није увек имало исти интензитет, нити јасно дефинисан правац све до периода Балканских ратова (1912–1913). Ипак, током поменуте две деценије могу се уочити два правца француске политике према Балкану и Србији: очување постојећег стања на Балкану све до периода Балканских ратова и заштита економских интереса, као и увећање утицаја на политику преко истих. Економским и политичким интересима придодати су и културни, чиме су односи две земље добијали вишеструке димензије. Интереси Француске и Србије пре избијање Првог светског рата постајали су све ближи, створивши основу за специфично савезништво.

4. 2. Контакти, везе, сарадња

4.2.1. Посланство Париз

Крајем 19. и почетком 20. века једно од кључних средишта деловања српске дипломатије уз Цариград, Беч и Петроград јесте Париз. За српске дипломатске акције с краја 19. века Париз није имао исти значај као и други напред поменути градови, али је као средиште школовања српских *благодејанаца* и место политичких, економских и културних догађаја постепено постао централно место српске дипломатско-пропагандне акције. Када је 1895. године влада Стојана Новаковића започела промену спољнополитичке оријентације Србије, упоредо са појачаним деловањем српске дипломатије, планирано је и увећање утицаја на јавно мњење у Паризу и Француској. Једним делом идеалистички обојен став српске елите о значају званичног ступања на снагу Руско-француског споразума 1894. године за решавање српског питања, постепено је укључивао Француску у велике планове носилаца српске политике.

⁸¹⁰ M. Winock, *La France politique XIXe–XXe siècle*, 151–171; M. Winock, *Le siècle des intellectuels*, 20–53.

Српски интелектуалци школовани у Француској и они са контактима и везама у Паризу, преузели су одговорне положаје у дипломатској служби Србије, што се одразило на даље путеве деловања српске дипломатије.

Израђивање развијене дипломатске сарадње са Француском започело је у периоду од 1894. до 1895. године, када се на месту српског посланика у Паризу налазио Милутин Гарашанин, француски ђак и син истакнутог српског државника Илије Гарашанина.⁸¹¹ Некадашњи ђак Париског лицеја, Полотехнике и Артиљеријске школе у Мецу Милутин Гарашанин, поред своје везаности за француску културу и бројних познанстава у Паризу, био је погодан за место највишег српског дипломатског представника у Француској и због својих широких интересовања за привреду и производњу. Уз углед и поверење који је презиме Гарашанин имало у круговима високе француске политике, Србија је могла рачунати на економско, а постепено и политичко приближавање Француској. Одмах по ступању на дужност Гарашанин је обишао већи део Француске, а најдуже се задржао на њеном југу, где је у разговору са већим бројем пословних људи разговарао о могућностима да се унапреди српска трговина са Француском. Гарашанин у опширном *Извештају* послатом Министарству Народне Привреде од 3. септембра 1895. године поред обавештења о пијацама у Марсељу, Авињону, Лиону и Паризу, њиховим карактеристикама, понуди, потражњи и ценама производа, а посебно о трговини свињама, на нов начин указује на трговачке интересе Србије у Француској.⁸¹² Промет свињама и рогатом марвом (говеда и овце) био је предмет већине разговора јер Француска није имала довољно велики сточни фонд у односу на своје потребе и од трговине стоком се очекивао профит. Гарашанин је писао и да забрана трговине стоком са земљама Балкана представља „питање санитарно“, да како те болести нема у Србији „сви мисле, да ће бити врло лака ствар ту забрану за Србију дићи, нарочито при овој домаћој оскудици њиховој“ и стога предлаже „да не би било неумесно нешто у овоме правцу покушати код француске владе“.⁸¹³

Постојало је интересовање и за српску конопљу и српско рудно богатство, стога Гарашанин предлаже да се у српски конзулат у Марсељу пошаље „неколико примерака кудеље и израђених конопаца као и њихове цене“ и предлаже да се испише на француском језику „тачан опис познатих руда и рудокопа у нас, са назначењем

⁸¹¹ Ј. Продановић, *Милутин Гарашанин*, Београд 1939, 16.

⁸¹² М. Гарашанин, *Извештај краљ. Српског изванредног посланика и пуномоћнога министра у Паризу г. Милутина Гарашанина о марсељској и другим француским сточним пијацама и у опште о трговини између Србије и Француске*, Београд 1895, 5–6.

⁸¹³ *Исто*, 16.

богаства њихова, са хемијском анализом и са ценом радне снаге“ и да се то пошаље уз примере минерала.⁸¹⁴ Економски контакти са Француском, узимање зајма, инсталирање француског капитала у Србији и проширивање сарадње на слање и усавршавање српских стручњака различитих профила у Париз, чинили су да српско Посланство у Паризу крајем 19. века обавља веома живу активност. Иако је Милутину Гарашанину оспораван државнички таленат, својим активностима у Француској оставља утисак способног и вредног дипломате. Личност и бројне активности које је Милутин Гарашанин предузимао као српски посланик у Француској обликовале су зачетак новог правца француско-српских економских веза.

Након смрти Милутина Гарашанина 1898. године, српски посланик у Паризу постао је Драгомир Рајовић, некадашњи државни саветник и благодјејанац.⁸¹⁵ У наведеном периоду односи са Француском, као и са Русијом, њеном савезницом, услед аустрофилске политике последњих Обреновића нису били на задовољавајућем нивоу. У октобру 1898. године Француска је срдечно поздравила предлог да Драгомир Рајовић постане посланик Србије у Паризу. У извештају француске дипломатије Рајовић је описан као богат и „светски човек“, који говори француски „као матерњи језик“, те да је удовац с три удате кћери, од којих се једна школовала у Лиону.⁸¹⁶ Француске дипломате су у Рајовићевом одличном познавању француског и избору Лиона за место школовања његове кћери проналазиле доказе франкофилства српског посланика. Ово је било од значаја за његов положај у дипломатским круговима Париза. Ипак, по доласку у Париз Рајовић се сусрео са проблемом непријатељског држања француске штампе према краљу Милану. Када је у Србији после атентата на краља Милана 1899. године, истраге и прогона, француску штампу захватио талас осуде српских власти, Рајовић је предложио да се ти напади сузбију супротним писањем у појединим листовима, којима би српска влада за ту услугу давала новчану помоћ. За суму од сто, односно четири стотине динара, ангажовани су дневни лист *Le Paris* и месечник *La Revue d'Europe*.⁸¹⁷

⁸¹⁴ Исто, 17.

⁸¹⁵ Драгомир Рајовић је био син Цветка Рајовића, државног саветника, судије, председника министарског савета 1859–1860 и истакнутог присталице династије Обреновић. О школовању Драгомира Рајовића у Паризу не постоје потпуни подаци, осим да је у току 1864. године боравио у Паризу. Након повратка у Србију, Драгомир Рајовић је ушао у државну службу, постао председник Преког суда по угушењу Тимочке буне 1883. године, министар народне привреде у влади Милутина Гарашанина и народни посланик. (П. Димитријевић-Стошић, *Кључеви Белог града*, Београд 1967, 172; Б. Костић, *Ново гробље у Београду*, Београд 1999, 169; М. Јагодић, „Српски студенти у Паризу средином шездесетих година XIX века“, 176).

⁸¹⁶ AMAE, Serbie, Nouvelle Série, vol. 12, Rapport, 77–78.

⁸¹⁷ М. Војводић, „Стојан Новаковић као српски посланик у Паризу 1900“, *Изазови српске спољне политике*, 176.

Настојања да се поправи слика краља Милана и Србије у француској јавности нису имала успеха. Сметња овом подухвату српске дипломатије у Паризу крајем 19. века била је династија Обреновић и њена политика која је преко краља Милана била везана за Аустроугарску. Истовремено, за афирмативан став Србије у француској јавности биле су потребне дубље везе у француском друштву и личности високог угледа са прецизније дефинисаним циљевима током својих дипломатских мисија.

Већ 1899. године појавиле су се индиције у српској штампи да би на место опозваног српског посланика у Паризу могао доћи Стојан Новаковић, чији је син био на школовању у Француској.⁸¹⁸ Почетком 1900. године председник Владе Владан Ђорђевић позива Новаковића у Ниш. Намера краља Александра била је да Новаковића из Цариграда пошаље за Париз.⁸¹⁹ У фебруару 1900. године објављен је указ о наименовању Стојана Новаковића за српског посланика у Француској и Белгији.⁸²⁰ Академик Михаило Војводић истраживао је разлоге због којих је краљ Александар одлучио да Стојана Новаковића именује за српског посланика у Паризу, пре свега ако се има у виду да је Србија повукла из Цариграда једног од најбољих познаваоца прилика у Османском царству. Један од могућих разлога које академик Војводић наводи јесте упорност Стојана Новаковића у одбрани српског народа и српских интереса у Османском царству, што је резултирао и незадовољством султана, због кога се српски дипломата морао склонити из Цариграда.⁸²¹ Новаковић је био и први српски политичар који је у својству председника владе започео политику отклона Србије од Аустроугарске и политичког и економског приближавања Русији и Француској. На основу угледа који је Новаковић уживао у струци могло се очекивати и да присуство Новаковића у Француској помогне протежирању српског питања.

Као српски политичар и дипломата који ужива поверење Русије, што је имало значаја у француским банкарским круговима, Новаковић је имао задатак да у Паризу

⁸¹⁸ АС, Фонд Стојан Новаковић [у даљем тексту: СН], бр. 920, С. Новаковић – краљу А. Обреновићу, без датума; М. Војводић, *Стојан Новаковић у служби државних и националних интереса*, Београд 2012, 243.

⁸¹⁹ АС, СН, бр. 1389, В. Ђорђевић – С. Новаковићу, Ниш 25. децембар 1899; В. Ђорђевић, *Крај једне династије. Прилози за историју Србије од 11. октобра 1897. до 8. јула 1900*, 214–215.

⁸²⁰ АС, МИД, ПО, 1900, фасц. Х, дос. II, пов. бр. 255, С. Новаковић – В. Ђорђевићу, Цариград 6. фебруар 1900; *Исто*, пов. бр. 268, С. Новаковић – В. Ђорђевићу, Цариград 7. фебруар 1900; *Исто*, пов. бр. 271, С. Новаковић – В. Ђорђевићу, Цариград 7. фебруар 1900; *Исто*, М. Рашић – С. Новаковићу, Ниш 4. јануар 1900.

⁸²¹ Постоје и мишљења да је слање Новаковића за Париз била једна од комбинација краља Александра Обреновића, да га касније убеди да оде за Петроград како би поправио односе са Русима, као и у контексту женидбе са Драгом Машин. (М. Војводић, „Стојан Новаковић као српски посланик у Паризу 1900“, 170–171; Исти, *Стојан Новаковић у служби државних и националних интереса*, 246–248).

утиче на подизање курса српских државних хартија код *Отманске банке*.⁸²² Приликом предаје акредитива француском председнику Лубеу 12. априла 1900. године Новаковић је говорио о могућем вишку српског буџета у намери да Французе увери у финансијско јачање Србије. Прве састанке у Паризу Стојан Новаковић имао је са банкарском Навиљом, који је у *Отманској банци* било одговоран за финансијске послове са Србијом. Навиљ је у ниском курсу и немогућности пласирања нових хартија видео узрок што хартије српског зајма нису имале коту на париској берзи. Проблем су били и променљиво лоши односи Србије са Русијом, као и неповерење француских финансијских кругова да би зајмови били искоришћени за наоружање или неке друге облике припрема за рат.⁸²³ Приликом поменутих економско-финансијских активности у Паризу Новаковић и поред свог интелекта, богате ерудиције и дипломатских вештина показује висок степен несамосталности.

На основу расположивих докумената, Новаковић је имао потребу за сталним консултацијама и упутствима од председника Владе Владана Ђорђевића и министра финансија Вукашина Петровића.⁸²⁴ Истовремено, у време ових преговора дошла је у потпуности до изражаја чињеница да су финансијска питања чврсто повезана са политичким. Француски банкар Навиљ је у току преговора истицао како се банкарски прибојавају политичких прилика у Србији. Стојан Новаковић је и поред повремене неодлучности и тешкоћа у преговорима успео да договори нови циклус преговора у време посете краља Александра *Светској изложби* у Паризу до када је и постојећи зајам код *Отманске банке* остао по дотадашњим условима.⁸²⁵ Овим Новаковићевим ангажовањем привремено су превазиђени проблеми зајма, али није донето коначно решење. Нерешена финансијска питања уносила су сумње и стварала неповерење француских привредних и политичких структура што је оптерећивало француско-српске односе. За даље обликовање службених односа између Француске и Србије било је потребно у потпуности превазићи ове финансијске проблеме.

⁸²² Отманска банка имала је око 50% више српских државних хартија него што је сама дала позајмица Србији. Припрема Новаковића за Париз трајала је свега три дана у Београду и обухватала је информисање о преговорима са Отманском банком о пласирању облигација на рачун зајма закљученог 1895. године. (М. Војводић, „Стојан Новаковић као српски посланик у Паризу 1900“, 171).

⁸²³ АС, МИД, ПО, 1900, фасц. III, дос. IX, пов. бр. 921, С. Новаковић – В. Ђорђевићу, Париз 28. март 1900; М. Војводић, „Стојан Новаковић као српски посланик у Паризу 1900“, 172.

⁸²⁴ АС, МИД, ПО, 1900, фасц. III, дос. IX, пов. бр. 1456, С. Новаковић – В. Ђорђевићу, Париз 21. мај 1900, Исто, 1906, фасц. II, дос. V, пов. бр. 1574, С. Новаковић – В. Ђорђевићу, Париз 27. мај 1900; М. Војводић, „Стојан Новаковић као српски посланик у Паризу 1900“, 174.

⁸²⁵ АС, МИД, ПО, 1906, фасц. II, дос. V, пов. бр. 1669, С. Новаковић – В. Петровићу, Париз 10. јун 1900; М. Војводић, „Стојан Новаковић као српски посланик у Паризу 1900“, 174–175.

Поред наведеног, Новаковић се као српски посланик у Француској и Белгији посветио и другим активностима економског и политичког карактера. Потрага за новим тржиштима за српску привреду ставила је у фокус интересовања српских дипломата и стање француског и белгијског тржишта. Новаковић је једним делом наставио активности Милутина Гарашанина и испитивао могућности за српску извозну трговину. Пад цене меса на мађарским пијацама, био је пресудан да Србија појача интересовање за француско тржиште и затражи одобрење да у Марсеју отвори изложбу домаће индустрије и пољопривредних производа. Новоосновано *Српско акционарско друштво за клање и прераду стоке* било је заинтересовано да сазна цене масти и усољеног меса у Француској, због чега се Новаковић обратио српским конзулима у Марсеју и Бордоу.⁸²⁶ Новаковићева активност у Белгији јула 1900. године приликом предаје акредитива белгијском краљу Леополду II (Léopold II) била је, пре свега, повезана са унапређењем трговинских веза две земље.⁸²⁷ Посета Анверсу, трговачкој престоници Белгије, у којој је Србија имала почасног конзула, имала је посебну тежину. Новаковић је захтевао од српског конзула у Анверсу да ступи у везу са личностима које се баве трговинским пословима.⁸²⁸ Поводом отварања паробродске везе Анверса са грчким лукама Новаковић је презентовао српски пројекат Тимочке железнице, тј. везе Србије и Јадрана.⁸²⁹ Железница би створила нове могућности развоја привредне сарадње Србије са Белгијом и Француском. Стога није случајно да се у исто време Французи опет интересују и за изградњу железничке мреже у Србији.

Иначе, Новаковић је током свог боравка у Паризу започео анализу утицаја текстова у францукој штампи о Србији и Србима, као и о владарској породици Обреновић на стварање слике о Србији и остваривање циљева српске политике. Женидба краља Александра Обреновића дворском дамом Драгом Машин у француској штампи наишла је на снажан одјек. Српске дипломате слале су извештаје о поменутој актуелној теми, прилажући уз њих и цитате из француских листова.⁸³⁰ Новаковић је током свог боравка у Паризу покушао да у француској штампи пласира информације од

⁸²⁶ АС, МИД, ПО, 1900, фасц. III, дос. I, Пов. бр. 913, С. Новаковић – В. Ђорђевићу, Париз 29. март 1900; АС, лични фонд Стојана Новаковића, бр. 161, Извод из извештаја Краљ. Српског Консула у Бордоу г. Делорија, 13/26. јун 1900; *Исто*, лични фонд Стојана Новаковића, бр. 160, Српско Акционарско Друштво за клање и прераду стоке – С. Новаковићу, Београд 14. јун 1900.

⁸²⁷ АС, МИД, Посланство у Паризу, ф. 1, пов. бр. 108, Извештај, Париз 24. јун 1900.

⁸²⁸ АС, МИД, ПО, 1900, фасц. VI, дос. III, пов. бр. 2034, Писмо С. Новаковић – В. Петровићу, Париз 17. јул 1900; М. Војводић, „Стојан Новаковић као српски посланик у Паризу 1900“, 175.

⁸²⁹ АС, МИД, ПО, 1900, фасц. I, дос. III, Пов. бр. 1805, Писмо С. Новаковић – В. Петровићу, Париз 22. јун 1900.

⁸³⁰ АС, МИД, Посланство у Паризу, ф.1, Извештај, 12. јул 1900.

значаја за Србију и српске интересе. Француска штампа почетком 20. века није била наклоњена Србији, што је отворило питање како ојачати српски утицај на француску јавност. Новаковић је предложио да се укину сва дотадашња „улагања“ у француску штампу, осим давања дванаест хиљада годишње агенцији *L'Havas*, како би у јавности ширила „повољна“ саопштења о Србији, а избегавала „сувише непријатељска”.⁸³¹ Новаковићево одлично познавање француске публицистике и штапе, дакле, указало је да Србија мора да осмисли систематску и прецизну акцију пропагандног типа, а не да као до тада значајне суме новца троши на неутицајне новине и новинаре.

Светска изложба у Паризу 1900. године била је прилика да се српска култура, традиција и држава представе „породици развијених европских народа“. Припреме за представљање Србије започеле су још 1897. године.⁸³² На организовање и презентовање Србије те 1900. године у Паризу, српска Влада, Министарство иностраних послова и српске дипломате уложили су значајна средства. Српски павиљон је на основу замисли представника српске дипломатије и политике требало да са централног места светске манифестације пошаље јасну поруку да је Србија држава са дугом историјом и традицијом са којом треба успоставити већи степен сарадње. Павиљон Србије у Паризу саграђен је по пројектима архитекте Милана Капетановића, професора нацртне геометрије на Техничком факултету Велике школе у Београду.⁸³³ Капетановићу је у изради Павиљона помогао познати француски архитекта Амброаз Бодри (*Ambroise Baudry*). Министарство иностраних дела, као што су то чиниле и друге државе учеснице изложбе шаље посланству, тј. српском посланику и секретару на име додатка за све месеце до краја трајања изложбе посебан додатак на плату, што је и потврда значаја светске изложбе за српску државу.⁸³⁴ На основу сачуваних документа српског Посланства у Паризу уочава се да су српске дипломате редовно извештавале и о детаљима изложбе, посетама страних државника и писању француске штампе. Посебно су били активни приликом отварања изложбе, а какав значај је изложба имала за српску

⁸³¹ АС, МИД, ПО, 1900, фасц. X, дос. VIII, пов. бр. 125, С. Новаковић – А. Јовановићу, Париз 24. јул 1900; М. Војводић, „Стојан Новаковић као српски посланик у Паризу 1900“, 176–177.

⁸³² В. Душковић, *Србија на светској изложби у Паризу 1900. године*, Београд 1995; М. Витковић-Жижић, „Примењена уметност и српско-француски односи“, у: М. Павловић, Ј. Новаковић, *Српско-француски односи 1904 – 2004*, Београд 2005, 178.

⁸³³ Д. Трифуновић, *нав. дело*, 94.

⁸³⁴ Новаковић је стигао недељу дана раније да обиђе припреме за подизање српског павиљона поред Сене. (АС, МИД, Посланство у Паризу, ф. 1, пов. бр. 2709, Министарство иностраних дела – Посланству у Паризу, Београд 2. октобар 1900).

дипломатију говори и податак о забринутости Стојана Новаковића да не изостане са свечаног отварања изложбе 14. априла 1900. године.⁸³⁵

*Павиљон Србије на Светској изложби у Паризу 1900. године*⁸³⁶

Павиљон Србије, површине 500 m² са пет купола и монументалним улазом, био је смештен поред моста *Алма* (*Pont de l'Alma*). Намештање изложбених предмета текло је ужурбано, како би се изложба отворила као што је планирано, јер је француска влада желела да предупреди „парнице“ које би наметнули поједини „закупци уговарачи чији су приватни интереси били везани за дан отварања изложбе“.⁸³⁷ Од поменутог 14. априла, када је изложба, иако још увек неприпремљена, била свечано отворена па до њеног завршетка 11. новембра 1900. године (по новом календару) српско посланство је пратило ток изложбе и посете српском павиљону.⁸³⁸ У просторијама Павиљона Србије били су изложени индустријски предмети, пољопривредни експонати, производи народне и домаће радиности. Француска штампа је након отварања похвално писала о српском павиљону, док је Новаковић свом куму Љубомиру Ковачевићу писао из

⁸³⁵ АС, МИД, ПО, 1900, фасц. VII, дос. VIII, пов. бр. 917, С. Новаковић – В. Ђорђевићу, Париз 27. март 1900.

⁸³⁶ <http://lemog3d.blogspot.com/2012/05/la-serbie-lexposition-universelle-de.html> (20.06.2011.)

⁸³⁷ АС, МИД, ПО, 1900, фасц. VII, дос. VIII, пов. бр. 917, С. Новаковић – В. Ђорђевићу, Париз 27. март 1900.

⁸³⁸ АС, МИД, Посланство у Паризу, ф. 1, пов. бр. 225, Посланство у Паризу – Министарство иностраних дела, Париз 9. октобар 1900; *Исто*, пов. бр. 225, Посланство у Паризу – Министарство иностраних дела, Париз 13. октобар 1900.

Париза: „Наш павиљон је доста добар; зачудили бисте се да видите Грачаницу покрај Сене усред Париза“.⁸³⁹

Новаковић је француском министру Делкасеу изразио жељу да би Србија била рада да француски председник Емил Лубе посети српски павиљон, што је и реализовано 14. јуна, када је председник дошао у пратњи министра привреде и других француских званичника.⁸⁴⁰ Том приликом председника је дочекао комесар изложбе гроф Камондо (Comte de Camondo), српски почасни конзул, који је финансијски помагао организовање и пропагандне активности око афирмисања српског павиљона. Тамбурашки оркестар *Вила* свирао је Марсељезу, српску државну химну и разне српске мелодије, две пироћанке на разбојима ткале су чувене пиротске ћилиме, док је висока делегација обилазила павиљон посебно припремљен за ту прилику. Један од посебно значајних експоната био је хидроинтегратор Михаила Петровића Аласа, који је награђен бронзаном медаљом *Светске изложбе* а српски излагачи добили су укупно 220 награда, од чега седам Гран приа, 35 златних и 53 сребрне медаље⁸⁴¹. Производи и предмети: житарице, дуван, производи Тополивнице у Крагујевцу, стилски намештај и теписи презентовали су трговачки, производни и индустријски потенцијал Србије. Павиљон Србије на *Светској изложби* успешно је представио Србију француској јавности 1900. године.

Организатори Павиљона Србије на Светској изложби у Паризу 1900. године⁸⁴²

⁸³⁹ АС, Фонд Љубомира Ковачевића, бр. 705, С. Новаковић – Љ. Ковачевићу, Париз 16. априла 1900; Т. Ђорђевић, „Са париске изложбе. Српски Павиљон“, *Караџић*, бр. 10, октобар 1900, 191–195.

⁸⁴⁰ АС, МИД, ПО, 1900, фасц. VII, дос. VIII, пов. бр. 1115, С. Новаковић – В. Ђорђевићу, Париз 20. април 1900; *Исто*, пов. бр. 1644, С. Новаковић – В. Ђорђевићу, Париз 1. јун 1900.

⁸⁴¹ М. Витковић-Жижић, „Примењена уметност и српско-француски односи“, 178–179.

⁸⁴² <http://lemog3d.blogspot.com/2012/05/la-serbie-lexposition-universelle-de.html> (20.06.2012.)

Након Новаковића на чело српског посланства у Паризу долази финансијски стручњак Михаило Вујић. Питање зајма, уз друге текуће послове подстакнуте Светском изложбом у Паризу, дочекале су Вујића по доласку у Париз. Српска Влада је већ новембра 1900. године тражила да се „Ради студија, које се односе на грађење западних железница у Србији“ Шарлу де Рикару (Charles De Ricaris), рударском инжењеру из Париза, омогући да проучи геодетску тријангулацију Србије, а „коју садрже две свеске које су биле изложене на париској изложби“.⁸⁴³ Иако поменуте свеске није било могуће уручити рударском инжењеру, јер су већ послате ка Србији, сведочанство су да је српски павиљон на париској изложби заинтересовао стране инвеститоре за Србију. Главни задатак Михаила Вујића у Паризу био је рад на финансијском везивању Србије за Француску у склопу чега је било важно стећи подршку француске владе да се добију концесије за део железнице преко османске територије.⁸⁴⁴ До пролећа 1901. године ангажовао се на преговорима са француским финансијерима и *Отманском банком* како би се добила кота на париској берзи. Вујић је већ постао и председник Владе, када је из Париза стигла вест о изласку српских хартија на париску берзу.

Српско Посланство у Паризу, поред контаката са француским државним и дипломатским круговима у циљу остваривања српских политичких и економских интереса, обављало је и послове које је наметао свакодневни живот и присуство колоније српских држављана у Француској. Исплате стипендија српским студентима у Француској, пружање обавештења о њиховом школовању и успеху, посредовање српског Посланства у Паризу приликом уписа српских стипендиста на француске школе биле су делокруг рада српског дипломатског представништва. Значајно је било посредовање Посланства када су се српски грађани суочавали са проблемима везаним за живот у Француској. Саобрћајна несрећа српског официра капетана Боровоја Маленића „приликом повратка са преузимања ствари које су му стигле из Србије на Источну железничку станицу“, један је од примера који су захтевали интервенцију Посланства у Паризу.⁸⁴⁵ Српски лекар који је тада живео у Паризу и масон Сава Петровић присуствовао је лечењу Маленића у болници *Sent Louis (Свети Луј)* и

⁸⁴³ АС, МИД, Посланство у Паризу, ф.1, пов. бр. 97, Министарство народне привреде – М. Вујићу, Београд 14. новембар 1900.

⁸⁴⁴ М. Војводић, „Рад Србије на остварењу пројекта Јадранске железнице 1901. године“, 155.

⁸⁴⁵ АС, МИД, Посланство у Паризу, ф. 1, пов. бр. 57, Посланство у Паризу – МИД-у, Париз 19. април 1900.

саветовао да чим стање пацијента дозволи, буде пребачен у бољу приватну болницу.⁸⁴⁶ Срби у Паризу били су повезани и солидарни, а активности студената и Срба, који су живели у Француској координирало је српско Посланство, односно службеници запослени у њему.

Посланство је одговарло и на захтеве српских власти или српских држављана о појединим лицима или институцијама Француске. Тако је из Канцеларије Маршала Двора тражена информација о грофу Ожије д Иврију (comte Ogier d'Ivry), који је послао краљу своју књигу.⁸⁴⁷ Посланство се распитало преко особе од поверења, српског почасног конзула грофа Камондоа и сазнало да је реч о личности која се бави изучавањем композиција и носиоцу Легије Часте. Међутим, како се даље сазнало да нема неки велики углед у књижевним круговима, тј. „да се ради личног задовољства бави књижевношћу“ чини се да је престало веће интересовање из Београда за Иврија.⁸⁴⁸ У периоду када није било средстава брзих комуникација српско Посланство у Паризу било је место одакле су прибављане поуздане информације. За прибављање истих, српске дипломате служиле су се услугама поверљивих француских пријатеља, почасних конзула и новинара. Гроф Камондо јесте био један од Француза на које су се српске дипломате ослањале. Иако нису све вести, које су преко Посланства, долазиле из Париза у Београд имале исту вредност, неоспоран је значај размене информација и идеја, пре свега за доносиоце државних одлука у Србији.

Андра Николић, који је био на челу српског посланства у Паризу, у току 1902. године посветио се пропагандним активностима српске државе у Француској. За разлику од Новаковића, који је само предлагао да се прекине са новчаним прилозима појединцима и новинама, Николић је започео нову пропагандну акцију. Определио се за публикавање брошура о Србији и Србима на француском језику. Пласирање тема значајних за Србију и Србе у европској јавности показало се као значајна потреба српске спољне политике на почетку 20. века. Актуелизовање питања Македоније, развијена бугарска пропаганда у Француској, све већи притисак Аустроугарске и јачање покрета уједињења Јужних Словена мотивисали су српску елиту да представи српске интересе европској јавности и стекне савезнике и подршку великих сила, а пре

⁸⁴⁶ АС, МИД, Посланство у Паризу, ф. 1, пов. бр. 62, Посланство у Паризу – Министарству иностраних дела, 24. април 1900; *Исто*, пов. бр. 73, Посланство у Паризу – Министарству иностраних дела, 3. мај 1900.

⁸⁴⁷ АС, МИД, Посланство у Паризу, ф. 1, бр. 82, Канцеларија Маршала Двора- Посланству у Паризу, Београд 31. март 1900.

⁸⁴⁸ АС, МИД, Посланство у Паризу, ф. 1, пов. бр. 42, Посланство у Паризу - Канцеларија Маршала Двора, Париз 2. мај 1900.

свега Француске. Српско питање је требало поставити у средиште интересовања Европе, а Париз, као центар моћних и тиражних листова, наметнуо се као средиште из кога се шире информације. Припадници српске елите, увиђајући моћ писане речи, како оне новинарске, тако и научне и књижевне, преузели су активности да Србију и Србе приближе Французима.

Зарад остваривања свог циља, који би се могао дефинисати као пласирање информација и ставова српске елите у научне, политичке и дипломатске кругове Француске, српски државници, дипломате, политичари, публицисти и научници сарађивали су са француским интелектуалцима. Француски превод брошуре *Питање о Ст. Србији* послат је Посланству у Паризу, односно тадашњем српском посланику Андри Николићу „с молбом да га преко кога од наших пријатеља, било г. Малеа, било г. Лоазоа“ штампа у засебну књигу „у којој од тамошњих штампарија“. ⁸⁴⁹ Сугерисано је да тираж буде 1000 примерака и да се штампа на обичној хартији, а план је био да се пошаље „свим виђенијим политичким дневним листовима и часописима у Француској, Енглеској, Русији, Немачкој, Аустрији и Италији“. ⁸⁵⁰ Остатак тиража планирано је да се пошаље у Србију, а трошкови публикавања били су у надлежности Министарства иностраних дела. За аутора брошуре означен је Павле Орловић, што је био псеудоним публицисте и политичара Светислава Симића, који се дуги низ година посветио проучавању историје и актуелног стања на простору Старе Србије. ⁸⁵¹ Светислав Симић је имао контакте са француским новинарима и посетио је Париз у време *Светске изложбе* 1900. године, када је српски посланик у Француској био његов пријатељ Стојан Новаковић, вероватно је већ тада размишљано о публикавању ове или сличне брошуре на француском језику. У дипломатској преписци се не открива идентитет особе која је аутор, што сведочи о тајности подухвата и значају публикавања списа о Старој Србији у Француској. Српска дипломатија је у ово време, дакле, гајила велика очекивања од планиране дипломатско-пропагандне акције у Паризу и публикавања дела значајних за српске интересе на француском језику.

⁸⁴⁹ АС, МИД, Посланство у Паризу, ф.2, бр. 4491, Министарство иностраних дела – А. Николићу, Београд 14. новембар 1902.

⁸⁵⁰ Исто.

⁸⁵¹ Најпознатија Симићева дела су: Македонско питање, Радикали и наша национална политика, Срби и Арбанаси, Стара Србија и Арбанаси. Био је сарадник већег броја српских и дописник руских и француских листова, као и уредник радикалног гласила Самоуправа. Након наставничке службе, од 1894. године је секретар Министарства спољних послова, затим конзул у Приштини, а јула 1904. године дипломатски агент, односно од 1908. године посланик у Софији. (М. Ђ. Милојевић, „Светислав Симић“, *Словенски југ*, бр. 10, 5. март 1911, 73–74; Исти, „Светислав Симић“, *Српски књижевни гласник*, књ. LXII, св. 6 (1945), 437–439).

Албер Мале и Шарл Лоазо, били су француски интелектуалци од поверења и као такви упознати са пропагандним плановима српских државних институција. Николић је убрзо известио Министарство да се „споразумео са г. Malet о штампању брошуре *Питање о Ст. Србији* у француском преводу“, као и да је некадашњи професор српског краља узео рукопис како би га прочитао и видео да ли је француски превод задовољавајући. Веза и поверење између Николића и Малеа, кога је српски државник и довео у Србију, преко радикалских веза претворила се почетком 20. века у сарадњу на афирмацији српских националних интереса у Паризу. Николић, српски посланик у Паризу у писму упућеном за Београд, додаје још и то да би „штампање и раздвајање брошуре требало да буде удешено тако да се јавно не зна да је посланство умешано у тај рад“.⁸⁵² Штампање до хиљаду примерака наведене расправе коштало је 300 франака, којима треба додати и трошкове за поштанске марке и пошиљке, што је био значајнији финансијски издатак за српску државу.⁸⁵³ Публиковање брошуре, за коју се веровало да је од великог интереса за српску државу, поверено је Алберу Малеу. Министарство иностраних послова покрило је све трошкове за штампање брошуре „Питање о Ст. Србији“, а вероватно је један део тих трошкова обухватао и Малеове услуге.⁸⁵⁴ Српски посланици, као и српска дипломатија у целини у великој мери ослањала се на везе и утицај француских интелектуалаца који су посећивали Србију или писали о Балкану. Албер Мале је један од француских интелектуалаца, који је услед својих веза у високим круговима француског друштва био погодна личност за сарадњу.

Српски посланик у Паризу, Николић, известио је посланство у току 1903. године о завршетку посла око штампања поменуте брошуре. Николић је уз обавештење да је брошура *La question de la vieille Serbie* „par Paul Orlovitch“ оштампана по споразуму са Малеом и истакао да „посао растурања прима на себе књижара *Hachette*. На тај начин избегавамо да се посланство ангажује у тај рад и пропаганди се не може пребацити званични карактер. Међутим, књижара ће послати брошуре само по списку који сам ја израдио с г. Malet и који ће г. Malet предати књижари“.⁸⁵⁵ Министру Сими Лозанићу, послат је списак по коме ће бити упућена брошура. За Француску је предвиђено да је добију: „а) важнији листови, б) реви в) знатнији посланици и сенатори, г) политички

⁸⁵² АС, МИД, Посланство у Паризу, ф.2, бр. 445, А. Николић – Министарству иностраних дела, Париз 22. новембар 1902.

⁸⁵³ АС, МИД, Посланство у Паризу, ф. 2, пов. А. Николић – В. Антонићу, Париз 7. децембар 1902.

⁸⁵⁴ АС, МИД, Посланство у Паризу, ф.2, бр. 4831, Министарство иностраних дела – Посланству у Паризу, Београд 27. децембар 1902.

⁸⁵⁵ АС, МИД, Посланство у Паризу, ф. 2, пов. 16, Посланство у Паризу – С. Лозанићу, министру иностраних дела, 23. јануар 1903.

људи и новинари од утицаја и д) читаонице, друштва, корпорације“.⁸⁵⁶ За Немачку, Аустрију, Енглеску, Русију и Италију српски дипломата у Паризу затражио је упуство и сарадњу са другим српским посланствима, од којих се очекивало да пошаљу списак по коме би *Hachette* послао 300 брошура у наведене земље.⁸⁵⁷ Преостали примерци брошуре враћени су за Београд, а за мањи број био је предложен да се изложи и продаје у Паризу.⁸⁵⁸ Слањем брошуре политичарима, научницима и новинарима, као и пословним људима, српска држава је настојала да им приближи српски став према Старој Србији и укаже на проблеме са којима се српски живаљ на том простору суочавао. Очекивало се да би једна оваква брошура могла да од француских интелектуалаца створи савезнике у остваривању српских интереса.

У делокруг рада Посланства било је укључено решавање разних питања и пружање одговора француским државним или економским институцијама. Француска се преко посланства интересовала за економске потенцијале Србије и показивала намеру да боље упозна земљу и становништво. Примери који ово потврђују су потреба за примерком XVIII књиге *Статистике Краљевине Србије* или *Статистике спољне трговине* за 1902. годину.⁸⁵⁹ Како је француско економско улагање у Србију напредовало од почетка 20. века, увећавао се број судских спорова. Посредовање између француских и српских станака или предузећа у спору, као и плаћање такси француским судовима вршена је преко Посланства.⁸⁶⁰ Један од примера овакве активности Посланства је сачувана серија докумената о суђењу између J.Balluteau d'Blanzac - Cognas против Добросави Атанцковића трговца из Београда.⁸⁶¹ Српски грађани тражили су различите врсте уверења, као што је био случај машинисте Јована Љубинковића, који је поднео захтев да му се званичним путем потврди да је положио испит за машинисту *Compagnie du chemin de fer du Nord – Ligne Nord– Belge* (*Северна железничка компанија – Линија Север – Белгија*).⁸⁶² Посланство је на овакве захтеве

⁸⁵⁶ Исто.

⁸⁵⁷ Исто.

⁸⁵⁸ Исто.

⁸⁵⁹ АС, МИД, Посланство у Паризу, ф. 2, бр. 14417, Министарство иностраних дела – Краљевском посланству Париз, Београд 20. децембар 1903; Исто, бр. 11906, Министарство иностраних дела – Краљевском посланству Париз, Београд 20. октобар 1903.

⁸⁶⁰ АС, МИД, Посланство у Паризу, ф. 2, бр. 5504, Министарства иностраних дела – Посланству Париз, Београд 16. мај 1903.

⁸⁶¹ АС, МИД, Посланство у Паризу, ф. 2, бр. 2462, Министарства иностраних дела – Посланству Париз, Београд 2. јуни 1903.

⁸⁶² АС, МИД, Посланство у Паризу, ф. 2, бр. 11610, Министарство иностраних дела – Краљевском посланству Париз, Београд 10. октобра (година недатирана)

одговарало у најкраћем року, обављајући на тај начин поред специјалних послова и текуће.

Када је Андра Николић завршио припрему за објављивање поменуте брошуре за коју је српска Влада платила укупно 400 франака, давши их на располагање Малеу, одлучено је да се повуче за Београд.⁸⁶³ За новог посланика долази франкофил Стојан Бошковић, кога је Николић упознао са стањем око штампања поменуте брошуре.⁸⁶⁴ Преломне године у српској историји 1903, поред смене династија, дошло је и до промене става Француске према Србији, која је наставила и појачала пропагандну активност у Француској појавом још једне брошуре. Посланство у Паризу исплатило је 83 динара у злату „на име разшиљања брошуре L. V. Povolni, *La Probleme macédoinien et sa evolution*“.⁸⁶⁵ Књига, чија је тема била Македонија, објављена је у Паризу 1903. године, а новац је примио Гргур Јакшић бивши државни питомац, који је презуео на себе обавезу да се побрине о дистрибуцији исте. У Паризу је подељено 247 примерака, у Француској још 96, у Белгији 38, у Швајцарској 32 примерка и још 66 примарака у осталим земљама.⁸⁶⁶ Ово није била једина Јакшићева активност у циљу придобијања подршке Француске. Јакшићом делатношћу Париз постепено постаје центар активност како би се француске и европске дипломате и државници придобили за помоћ у реализовању српских националних интереса. Стојан Бошковић је током свог краткотрајног борвака на месту српског посланика у Паризу настојао и да економски повеже Србију са Француском. Посебно се залагао да се у Радујевцу изгради модерна клиника француским финансијским улагањем.⁸⁶⁷

Место српског посланика у Паризу након 1903. године показало се као изузетно важно. Национални планови Србије доласком Карађорђевића водили су заостравању односа са Аустроугарском и Османским царством. Прекид дипломатских односа са Великом Британијом након убиства краљевског пара Обреновић, додатно је отежао спровођење националних планова Србије на Балкану.⁸⁶⁸ Француска и Италија постале су две могуће тачке ослонаца, а српска елита је била уверена да иако су наведене државе

⁸⁶³ Министарству шаље признаницу издавачке куће *L'Hachette* за штампање брошуре о Старој Србији и тражи још 100 дин за растурање. (АС, МИД, Посланство у Паризу, ф. 2, пов. бр. 131, Министарство иностраних дела – Посланство у Паризу, Београд 2. мај 1903).

⁸⁶⁴ АС, МИД, Посланство у Паризу, ф. 2, пов. 16, Министарство иностраних дела – Посланство у Паризу, Београд 23. јануар 1903.

⁸⁶⁵ АС, МИД, Посланство у Паризу, ф. 2, Признаница, Париз 10. мај 1903.

⁸⁶⁶ Исто.

⁸⁶⁷ АС, МИД, Посланство у Паризу, ф. 2, бр. 1768, Министарство народне привреде – Стојану Бошковићу, Београд 11. април 1903.

⁸⁶⁸ А. Растовић, „Велика Британија о Србији за време дипломатског штрајка 1903–1906“, *Настава и историја*, бр. 1 (2003), 7–22.

одржавале добар однос са Аустроугарском, ипак нису биле спремне да дозволе да загосподари Косовом и Метохијом, Македонијом и Албанијом. Гледано из француске перспективе није било пожељно дозволити да *германизам* процре на Исток и стога је Миленко Веснић као дипломата школован у више европских универзитетских центара са бројним контактима у високом друштву Париза био погодна личност за српског посланика у Паризу након 1903. године. Како је „отопљавање“ односа са Великом Британијом било успорено, Француска је била држава где би Србија морала повести живљу акцију, али прецизно се није могло одредити колико се могло рачунати на француску потпору.⁸⁶⁹ Веснић је током боравка у Паризу настојао да продуби стара и оствари нова познанства, укључујући се на тај начин у високе и утицајне париске кругове. Везе и контакти Веснићеве супруге Бланше такође су били од помоћи приликом уласка у салоне утицајних Парижана. Наставио је рад на упознавању француске јавности са Србијом и Србима. Први интервју Веснић је дао француском дневном листу конзервативне провенијенције *Le Gaulois* (*Галоа*).⁸⁷⁰ Директор поменутог листа био је Артур Мејер (Arthur Meyer), познати париски публициста јеврејског порекла, антидрајфусовац и католик.⁸⁷¹ Мејер као утицајна личност друштвеног живота Треће Републике био је потребна карика између српских националних интереса и планова француских државника. Иако лист *Le Gaulois* није имао велики тираж у односу на неке друге листове у Француској, већ само 20–30 хиљада примерака, имао је реалног утицаја у француском друштву.

Веснић се бавио и пословима који су имали директне везе са династијом Карађорђевић. Организовао је израду круне, жезла, скиптар и копчи за плашт, потребних за крунисање краља Петра I Карађорђевића и предложио да се власник фирме *Valise* (*Вализ*), која је израдила наведена знамења, одликује Оредном Св. Саве IV и V реда.⁸⁷² У сарадњи са француским министром рата, радио је на проналаску гувернера за престолонаследника Ђорђа Карађорђевића. Изабран је мајор Левасер, а уговором је било предвиђено да служба траје три године уз годишњу плату од 30.000 динара и обезбеђен смештај.⁸⁷³ Поред наведеног, организовао је и долазак у Београд француских официра – краљевих другова са Сен-Сира, за које је француска влада

⁸⁶⁹ Р. Веснић млађи, *Др Миленко Веснић грансењер српске дипломатије*, Београд 2008, 201.

⁸⁷⁰ Веснић је упознао Французе са историјом, културом и тежњама српског народа. Лист *Le Gaulois* покренут је 1868. године, након неколико кратких прекида поново је почео са штампањем 1882. године, када га је преузео Артур Мејер, а од 1929. године лист је преузео *Le Figaro*.

⁸⁷¹ О. Carasso, *Arthur Meyer, Directeur du Gaulois. Un patron de presse juif, royaliste et antidreyfusard*, Editions Imago 2003.

⁸⁷² АС, МИД, Главни одбор за крунисање Кр. Петра I, бр. 143.

⁸⁷³ АС, МИД, ПО, 1905, ДЈ/340, ф. VII, пов. бр. 161, М. Веснић – С. Грујићу, Париз 1. август 1904.

изричито тражила да се не сусретну са завереницима. Средином октобра 1904. године у Београд је стигло 48 официра, а генерал Арде де Перини је наглашавао да посета има приватни карактер и да би требало избећи сусрет са завереницима.⁸⁷⁴ Посета је била демонстрација француско-српског пријатељства, а круна су били бал и вечера, на којој је присуствовао Веснић и француски посланик у Београду Шарл Беноа, што је посети ипак дало одређену дозу дипломатског карактера. Веснић је водио рачуна и о формирању слике династије Карађорђевић у француским новинама. Пашић је из Београда слао шифрована упуста „да се лажне информације о династији одмах демантују без чекања нарочитог наређења“.⁸⁷⁵ Каније, Веснић је активно учествовао и у организовању посете краља Петра I Карађорђевића Паризу 1911. године.

Поред званичних сусрета са француским и другим страним дипломатама у Паризу, као и пропаганде која се вршила кроз канцеларије српског Посланства, активност на успостављању економских и других контаката у Паризу била је веома жива. Веснић је пажљиво пратио политичке догађаје у Француској и Европи, радио је и на закључивању новог зајма са Француском, због чега је и Лазар Пачу, министар финансија долазио у Париз. У сферу Веснићевих активности спадало је и координирање активности око куповине наоружања и других набавки за српску војску, а на његову активност у Француској, одразило се и тзв. „топовско питање“ у Србији из 1905. године. Економски и политички интереси били су мотив који је покретао дипломатије Француске и Србије, а Министарство је преко српског Посланства у Паризу, наставило да утиче на пробијање српских производа на француско тржиште. У наведеном циљу 1906. године из Србије, између осталог, стиже штампани извештај о трговини храном и студија др Абеларда Бокаларија о квалитету српских волова.⁸⁷⁶ Питање изградње железница и преговори са Османским царством решавани су преко Посланства у Паризу. Питање трговачког уговора са Аустроугарском, посебно је интересовало француске дипломате, који су потраживали егземпларе дипломатске преписке о преговорима за трговачки уговор с Аустроугарском и царинске ставове које је Аустроугарска захтевала на нови провизоријум.⁸⁷⁷

⁸⁷⁴ Р. Веснић млађи, *нав. дело*, 209–210.

⁸⁷⁵ Наведено се највероватније односи на вести о душеној болести Ђорђа Карађорђевића. (АС, МИД, Посланство у Паризу, ф. 3, Министарство иностраних дела – Посланству у Паризу, Београд 4. новембар 1906; *Исто*, Н. Пашић – Посланству у Паризу, Београд 24. децембар 1906).

⁸⁷⁶ АС, МИД, Посланство у Паризу, ф. 3, пов. бр. 505, Министарство иностраних дела – Посланству у Паризу, Београд 1. децембар 1906.

⁸⁷⁷ АС, МИД, Посланство у Паризу, ф. 3, бр. 197, Министарство иностраних дела – Посланству у Паризу, Београд 21. јули 1906.

Организовање дипломатских активности у Француској, било је хијерархијски недовољно сређено, посебно ако се има у виду да су постојале и функције почасних конзула. На основу преписке Посланства и Министарства стиче се утисак да су српске власти постављале поментуте почасне конзуле несистематично и стихијски, понекад располажући са изненађујуће мало информација о њиховим личностима. Најчешће су потребе економске природе или препорука дипломатског посланства неке друге државе биле довољне да се именују почасни конзули. Када је престајала потреба или када се сумњало у лојалност почасних конзула, уследио би одузимање титула и привилегија. Тако је на молбу Министарства грађевина одузета стална бесплатна карта Жилу Сантонију, почасном конзулу у Марсељу.⁸⁷⁸ Никола Пашић је први српски државник који се озбиљније посветио питању постављања српских почасних конзула у Француској. Случај Жила Сантонија потресао је српску дипломатију, која је неколико месеци безуспешно покушавала да му након одузимања титуле онемогући лажно представљање у Француској.⁸⁷⁹ Док су српске дипломате већ постављале новог почасног конзула, изгледа да се Сантоније још увек представљао као српски конзул те да је стога Посланство добило тужбу од извесног Ж. Гонтијеа из Париза због дуга од 600 динара „које му је на варљив начин измамио“, а даље се у Извештају Посланства констатује „Што се буде пре уклонио, мање неприлика и штете за нас“.⁸⁸⁰ Српска дипломатија почетком 20. века започела је организован и систематичан приступ решавању проблема своје организације и деловања, што је уочљиво на примеру почетка детаљније контроле личности и деловања почасних конзула. Како су у Париз слате проуздане личности и искусне дипломате, које су имале разгранате везе и познанстава, 1906. године престала је потреба за постојањем почасних конзула.⁸⁸¹

Окосница деловања српске дипломатије и након Веснићевог краткотрајног одласка из париског посланства 1906. године, а посебно касније након повратка у пролеће 1907. године, била је усмерена на придобијање француске пажње за српске интересе. Тешке прилике на Косову и Метохији, као и у Македонији, Царински рат

⁸⁷⁸ АС, МИД, Посланство у Паризу, ф. 2, бр. 8236, Министарство иностраних дела – Посланству у Паризу, Београд 17. јули 1903.

⁸⁷⁹ Посланство је предложило да краљ потпише указ о именовању Бенињија за почасног конзула у Марсеју, а Пашић је захтевао да се Сантонију да оставка јер дужи временски период стално живи у Паризу. (АС, МИД, Посланство у Паризу, ф. 2, п. бр. 659, Н. Пашић – М. Р. Поповић, Београд 15. април 1904).

⁸⁸⁰ АС, МИД, Посланство у Паризу, ф. 2, п. бр. 135, Посланство у Паризу – Министарство иностраних дела, Париз 8. јуни 1904.

⁸⁸¹ АС, МИД, Посланство Паризу, ф. 2, п. бр. 1360, Министарство иностраних дела – Посланство у Паризу, Београд 12. август 1906.

Србије и Аустроугарске и анексија Босне и Херцеговине оптерећивали су српску државу и утицали на Веснићеве активности које би обезбедиле француску помоћ Србији под аустроугарским притисцима.⁸⁸² Савете Пишона да Србија треба да покаже уздржаност у периоду Анексионе кризе преносио је Веснић у Београд, а често је у наведеном периоду у Паризу, који је постао средиште пропагандне активности Србије, боравио и Милован Миловановић. Веснић у Паризу комуницира са Пишоном, Клемансоом, Извољским, сером Бартијем и грофом Фалином, размењује гледишта и покушава да их веже за српске циљеве.⁸⁸³ Уз политичко-економско приближавање паралелно је стварана културна повезаност две земље. Министарство је преко Посланства вршило слање српских стипендиста на школовање и усавршавање, као и набавку књига, часописа и претплате на новине и књижевне прегледе као што је *Revue Slave* или набавку издања *Annuaire diplomatique et consulaire*.⁸⁸⁴ Веснић је у Паризу решавао и неке проблеме који нису имала везе са дипломатијом. Помогао је да се професор Маринковић не осуди за крађу извршену у продавници Лувра средином 1911. године или да српска глумица Ана Паранос пронађе место у париским позориштима, а набављао је и луксузне предмете за Ђурђину, супругу Николе Пашића.⁸⁸⁵

Предлагање особа за одликовања, као и ближе информисање српских власти о томе да ли појединци или институције заслужују српско ордење вршили су се преко Посланства. Често су слати веома детаљни извештаји, а понекад се након добијених информација одустајало од одликовања готово у последњи час. Највише ордења подељено је у периоду Анексионе кризе и Балканских ратова. Предлоге за одликовања, поред Посланства, у периоду Балканских ратова директно Николи Пашићу, министру иностраних дела, слао је и Гргур Јакшић, предстваник српске публицистике у Паризу. Јакшић је предложио да се одликују интелектуалци Албер Мале, Виктор Берар, Андре Шерадам, Огист Говен, Емил Оман и Ернест Дени с циљем да „постану још много оданији нашој националној ствари“.⁸⁸⁶ Поред научника, Јакшић је предлагао и одликовања за новинаре листова *Le Temps*, *L'Echo de Paris*, *Journal des Debats*, *Le Petit*

⁸⁸² АС, МИД, Посланство у Паризу, ф.3, Министарство иностраних дела (Н. Пашић) – Посланству у Паризу (М. Богићевићу), пов. бр. 1360, 12. август 1906; *Исто*, МИД, ПО, 1908, I/1-I, фасц. VI, дос. IV, пов. бр. 328, М. Веснић – Н. Пашићу, Париз 13. април 1908.

⁸⁸³ Р. Веснић млађи, *нав. дело*, 241.

⁸⁸⁴ АС, МИД, Посланство у Паризу, ф. 3, бр. 2989, Министарство иностраних дела – Посланству у Паризу, Београд 17. јули 1906; *Исто*, бр. 1835, Министарство иностраних дела – Посланству у Паризу, Београд 4. новембар 1906; *Исто*, ф. 4, бр. 1608, Министарство иностраних дела – Посланству у Паризу, Београд 6. јуна 1909.

⁸⁸⁵ Р. Веснић млађи, *нав. дело*, 267-268.

⁸⁸⁶ НБС, Хартије Гргура Јакшића, Р558/IX/618.

Journal и *L'Opinion*. Јакшић је иначе веровао да се „помоћу одликовања у Паризу могу постићи велики успеси, нарочито у штампи“, што је и био његов задатак у Паризу.⁸⁸⁷ Понекад су се Веснићеве и Јакшићеве акције у париској штампи завршавале сукобима који су доспели и до Пашића. Један се догодио у периоду Балканских ратова око објављивања чланка "Le Litige serbo-bulgare" („Српско-бугарска парница“) у листу *Le Temps*.⁸⁸⁸ Јакшић пише да је Веснић ангажовао географа Бјанконија да напише један текст о српско-бугарском спору, а да је Бајнкони у оквиру свог текста публиковао и део Јакшићевог.⁸⁸⁹

Како је расло интересовање и на француској и на српској страни за сарадњу и утицаје, тако је и организовању Посланства у Паризу посвећивана већа пажња. Послови који су поверавани српским дипломатским службеницима постају све бројнији и одговорнији. Крећу се од свакодневних активности конзуларно-дипломатских представништава: контаката са француским државним органима и институцијама, бриге о српским држављанима у Паризу, а пре свега *благоејанцима*, до успостављања контаката и веза са француским дипломатским, политичким, економско-финансијским и интелектуално-уметничким круговима, које су понекада имале поверљив карактер. У периодима актуелизовања питања Старе Србије и Македоније, анексије Босне и Херцеговине и Балканских ратова увећани су поверљиви задаци и мисије српских дипломата у Паризу. На позиције српског посланика у Паризу слате су личности од ауторитета и утицаја, које су имале познанства са истакнутим Французима. Милутин Гарашанин, Стојан Новаковић, Андра Николић и Миленко Веснић својим залагањем у циљу подизања односа две државе на виши ново дали су личну ноту активностима Посланства. Начин вођења Посланства, као и извештаји које су слали у Београд омогућили су ефикасније деловање српске дипломатије почетком 20. века.

4.2.2. Мрежа политичко-дипломатских контаката и сарадње

Политичко-дипломатске везе француских и српских интелектуалаца испреплетане су личним односима, а неке од њих воде порекло још из периода школовања српских интелектуалаца у Француској. Француска дипломатија се у значајној мери ослањала на личне контакте и пријатељства, негујући велико поверење

⁸⁸⁷ Исто.

⁸⁸⁸ *Le Temps*, № 18981, 22 јун 1913, 4–5.

⁸⁸⁹ НБС, Хартије Гргура Јакшића, Р558/IX/617.

према некадашњим француским ђацима и према краљу Петру Карађорђевићу, као француском борцу из рата са Пруском. Српски политичари, школовани на француским универзитетима, заузимали су истакнуте положаје у српској администрацији, дипломатији и влади, што је утицало да постану посебна веза између Француске и Србије. Дугогодишња познанства и пријатељски односи дипломата омогућили су да француска дипломатија прибави вредне и поверљиве информације, као и да истовремено оствари утицај на политичке, друштвене, економске и културне прилике у Србији. Очи француских дипломата биле су уперене ка француским ђацима, франкофилима и српским дипломатама у Паризу: Милутину Гарашанину, Миловану Миловановићу, Андри Николићу, Михаилу Вујићу, Гргуру Јакшићу, Стојану Новаковићу и Миленку Веснићу. Они су користећи своја познанства и пријатељства са француским интелектуалцима настојали да презентују српске националне интересе и да за исте добију подршку званичне Француске. Процес сарадње и утицаја у оквиру ове сложене мреже контаката и веза одвијао се, дакле, у оба смера и у циљу реализовања интереса обе државе, као главне мисије интелектуалаца на прелазу епохе.

Услед фрагментарних и малобројних писаних извора, тешко је реконструисати са којим је српским интелектуалцима Леже био у контакту пре него што је 1867. године боравио у Београду. У својим *Успоменама једног славенофила* пише да је и пре доласка у Београд упознао неке српске интелектуалце и чланове највиших научних установа.⁸⁹⁰ На једном пријему у Паризу упознао је 1865. године Милана Обреновића, тада француског ђака, а касније српског владара.⁸⁹¹ Латински квартал је било место где је могао упознати младе Србе жељне знања и будуће српске политичаре, реформаторе и државнике. Ђорђе Симић, Милан Кујунџић и Љубомир Каљевић су вероватно били међу Лежеовим познаницима из периода пре доласка у Београд, а био је близак и са Ђоком Влајковићем, бившим учесником Кримског рата, касније настањеног у Црној Гори и борцем из Турско-српских ратова.⁸⁹² Може се претпоставити да је у Паризу упознао српске либерале Јеврема Грујића и Милована Јанковића, посредством Огиста Дозона или њиховог дела на француском језику. Везе које су успоставили српски либерали који су се средином 19. века школовали у Француској (Јеврем Грујић, Милован Јанковић, Стојан Бошковић) биле су активне и оснажене крајем века. Луј Леже, један од пионира француске славистике упознао је средином 19. века министра

⁸⁹⁰ L. Leger, *Souvenirs d'un slavophile*, 43.

⁸⁹¹ *Исто*, 40.

⁸⁹² *Исто*, 47; Т. Chrobák, *нав. дело*, 76, 102 –103.

спољних послова Србије и франкофила Илију Гарашанина, што му је омогућило посете Београду и Новом Саду, када је у Матици српској дочекан са великим почастима.⁸⁹³ Стицањем контакта и веза са јужнословенским интелектуалцима Леже је након повратка у Париз својим научним радовима, текстовима у штампи и јавним иступима постао заступник интереса Јужних Словена и утицао да се круг интелектуалаца који су се посветили Србији и Србима прошири, што је било помоћно средство дипломатских акција.

Везе српских владара и династија са Француском и Французима крајем 19. и почетком 20. века јесу специфична форма дипломатско-политичких контаката. Српски краљ Александар Обреновић имао је међу својим учитељима два Француза. Први је био Алфонс Магру од кога је тада будући српски владар учио француски језик, а други је Албер Мале, који је у смислу стварања мреже француско-српских контаката и веза значајнији. Од државног удара краља Александра 1. априла 1893. године Мале је са српским владаром успоставио присне односе и иступио из „брижљиво чуване дипломатске сенке“ преко својих чланака публикованих у листу *Le Figaro*.⁸⁹⁴ Овим је и Малеова деликатна дипломатска мисија у Србији добила снагу утицаја. Српски краљ Александар је везу са Малеом користио да Француској и Европи објави заокрет у српској спољној политици. Поред Малеа, српски владар је у више наврата путовао у Француску, где су његови родитељи повремено (краљ Милан) и стално (краљица Наталија) живели након развода. Краљица Наталија потицала је из имућне породице Кешко, која јој је омогућила образовање, између осталог и у француском духу, као и контакте у високом друштву преко путовања у монденска места Европе.⁸⁹⁵ За сада не постоје подаци који би поуздано указивали у којој мери је српски владар користио познанства и пријатељства своје мајке у Француској у дипломатско-политичке сврхе.

Други српски владар с почетка 20. века, краљ Петар I Карађорђевић, провео је значајан део живота у Француској и неговао је и у већем степену у руковођењу државом користио своја познанства и пријатељства у Француској. Ови контакти и везе краља Петра већином су стечени у периоду док се школовао у колеџу *Saint-Barbe*, касније на *Saint-Cyr* и док је живео у Паризу о чему нема пуно сведочанстава.⁸⁹⁶ Зна се да је краљ Петар редовно посећивао састанке своје класе са *Сен-Сира*. За развој српско-

⁸⁹³ L. Leger, *Souvenirs d'un slavophile*, 47; T. Chrobák, *нав. дело*, 66–67, 79.

⁸⁹⁴ A. Malet, "L'histoire d'un coup d'État. Notes d'un témoin", *Le Figaro*, 26 avril; Исти, "La révolution en Serbie", *La Revue Bleue*, 6 mai 1893; Љ. Мирковић, *нав. дело*, 28–29.; Исти, "Lettre de Serbie", *Le Journal des Débats* (Numéro Soir), 7 décembre 1893.

⁸⁹⁵ Љ. Трговчевић, „Прича једне краљице“, 21–24.

⁸⁹⁶ Д. Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, књ. 1, Београд 2009, 36–43.

француских односа значајна је његова посета скупу својих сабораца из Француско-пруског рата који је одржан новембра 1903. године. Тада је као српски владар позвао своје класне другове у Београд да га посете 1904. године, што је био први корак ка минимизирању дипломатске штете настале његовим ступањем на престо након Мајског преврата.⁸⁹⁷ Након дуготрајних дипломатских консултација како би се избегао сусрет француских официра са завереницима крајем августа 1904. године, школски другови краља Петра генерал Андре де Перини, Гвиде, Лане и Лаје добили су дозволу да као приватна лица путују возом за Београд, а забрањено им је да се сусретну са официрима београдског гарнизона.

Андра Николић, српски министар просвете и иностраних послова, један је од првих српских интелектуалаца који су са француским интелектуалцима започели сарадњу са дипломатским елементима. Српски радикали су изворе своје политичке идеологије проналазили у програмима Гамбете, Клемансоа и осталих француских радикала, што је вероватно био иницијални повод за успостављање личних контаката. Срби школовани у Паризу у време када су идеје француског радикализма освајале француску политичку сцену имали су кључну улогу у преношењу искустава и успостављању веза.⁸⁹⁸ Није познато када се и како Андра Николић упознао са француским политичарем Леоном Буржоа, али је остало забележено да су управо њихове пријатељске и радикалске везе резултирале довођењем Албера Малеа у Србију. Јавно и званично Мале је био професор историје дипломатије тада будућем српском краљу Александру Обреновићу. Позадина Малеовог доласка била је дипломатска мисија осмишљена у циљу јачања француског утицаја на српском двору, а као заједнички циљ француских и српских радикала.⁸⁹⁹

Поред наведеног, Николић је имао блиске контакте и са француским дипломатама, који су у то време били ангажовани у француском посланству,

⁸⁹⁷ AMAE, Serbie, Nouvelle Série, vol. 12, télégramme de roi Petar à classe Pubella, Belgrade 21 novembre 1903; Д. Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, 2, 440.

⁸⁹⁸ М. Ст. Протић, *Идеје европског радикализма и Народна радикална странка у Србији*, Београд 1996; Исти, „Извори идеологије Радикалне странке у Србији 1881–1903“, *Историјски часопис*, бр. 36 (1999), 125 – 147.

⁸⁹⁹ Улога Албера Малеа у Србији дуго је остала неразјашњена. Миодрага Ибровца га у *Народној енциклопедији* назива гувернером краља Александра, а познато је да је ово звање припадало Јовану Мишковићу. У делу Слободана Јовановића *Влада Александра Обреновића*, Мале је означен као професор француског језика српског краља, што се често понављало и након Првог светског рата. Димитрије Ђорђевић је први на основу преписа Малеовог Дневника истакао Малеову праву улогу у Србији. (А. Мале, *Дневник са српског двора*, 7; Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*; „Албер Мале“, *Политика*, 11. новембар 1930, 8; М. Д. Милинковић, „Јован Жујовић: Француски духовни утицај на Србе“, *Просветни гласник* (1921), 115).

Салваторем Патримонијом и Огистом Бопом.⁹⁰⁰ Француска дипломатија се, имајући у виду високе положаје Николића у српском државном апарату, служила овим контактима. На ово указују подаци да су између Патримонија, француског посланика у Београду и Николића вођени „поверљиви и искрени“ разговори крајем 19. века, као и само довођење Малеа у Србију.⁹⁰¹ Као српски посланик у Паризу од 1901. године Андра Николић је проширио мрежу контаката, познаства и сарадње са француским интелектуалцима. Дипломатако-политичке везе Николић је проширио и на публицистичке, захваљујући Алберу Малеу, који је након повратка из Србије у Француску био спона између српских политичара, научника и публициста и француских државника, професора, новинара и издавачких кућа, као што је престижна издавачка кућа *L'Hachette*. Током свог боравка на челу српског Посланства у Паризу Андра Николић се ангажовао на припремању пропагандних публикација о важним питањима за Србију, о чему ће бити више речи у даљем тексту. У овом смислу значајна је његова сарадња са Албером Малеом и Шарлом Лоазоом.⁹⁰² Овим су дипломатско-политичке везе и сарадња Николића са француским интелектуалцима, поред дипломатског приближавања Француској преко Малеове мисије (1892–1894) искоришћене и за зачетак афирмације српског питања у европској јавности, као подршке дипломатским иницијативама.

Крајем 19. века Патриомонио, француски дипломата у Београду, и Милутин Гарашанин, српски дипломата у Паризу, имали су разгранату мрежу познанстава и

⁹⁰⁰ Огист Боп, започео је каријеру дипломате у Француском посланству у Београду и на Цетињу на почетку последње деценије 20. века, а потом је даље напредовао. Био је секретар Француског посланства у Цариграду и Петрограду, конзул у Јерусалиму. У време Балканских ратова укључио се у питање разграничења између балканских земаља, добио чин официра Легије части, а краљ Петар I Карађорђевић га је одликовао Карађорђевом звездом. На почетку Првог светског рата посатао је опуномоћени министар (посланик-амбасадор) Француског посланства у Србији, а са српском војском и народом прешао је Албанију и стигао до Крфа. Боп се школовао на Сорбони, а један део свог живота посветио је архивистици, што је утицало да објави дела: *Мисија команданта Маријажа у Видину, Необјављени документи о односима Србије и Наполеона I 1797–1814*. Заљубљеник у уметност и културу земаља у којима је службовао публиковао је и књигу: *Сликари са Босфора*. Као свегдочанство Првог светског рата настала је књига *За српском војском од Ниша до Крфа*. Дипломатску каријеру завршио је као француски амбасадор у Пекингу. (Ј. Јовановић, „Огист Боп, (некролог)”, *Српски књижевни гласник*, нова серија, књ. III, бр. 3, 1. јуни 1921, 240; Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 17; Ј. Мирковић, *нав. дело*, 12; М. Ибровић, „Огист Боп“, С. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватска словеначка*, књ. 1, Сремски Карловци, Нови Сад 2001, 225; О. Боп, *За српском Владом од Ниша до Крфа*, Београд 2014, 103–104. (репринт)).

⁹⁰¹ АМАЕ, *Corespodance politique, Serbie 1893*, v. 14, *Patrimonio à Casimir-Périer*; 12 décembre 1893; DDF, I, 10, doc. № 223, *Patrimonio à Deville*, Belgrade 4 mai 1893; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, 41.

⁹⁰² АС, МИД, Посланство у Паризу, ф. 2, Министарство иностраних дела - А. Николићу, бр. 4491; 14. новембар 1902; *Исто*, Посланство у Паризу – Министарству иностраних дела, бр. 445, 22. новембар 1902; *Исто*, В. Антонићу – А. Николић, без бр., 7. децембар 1902; *Исто*, Министарство иностраних дела – Посланству у Паризу, бр. 4452, 31. децембар 1902.

веза. Патримонио је био у пријатељским односима поред Андре Николића, пре свега са српским радикалима. Париски доктор права Миловановић уживао је посебно поверење француске дипломатија, дакле и Патриомнија, а чест гост француског посланства био је и Миленко Веснић. Јован Авакумовић, такође француски ђак, пише у својим мемоарима да је поред пријатељства са руским послаником Персијанијем, немачким Векер-Готером, аустријским Темелом и заступником грчког посланства Метаксом био у пријатељским односима и са Патримонијом.⁹⁰³ Француски дипломата Патримонијо познавао све личности активне у српском политичком животу, а да је имао пријатељске односе међу свим политичким опцијама у Србији, што му је омогућавало да створи добар увид у српску политичку сцену и о томе извештава Париз. У исто време док је у Београду у француском посланству службовао Патримонијо, у Паризу је као српски посланик Милутин Гарашанин, такође француски ђак и син великог српског државника Илије Гарашанина, обнављао и развијао своју мрежу контаката. У периоду од 1871. до 1898. године Гарашанин је упознао већи круг француских политичара, државника, научника, новинара и публициста. Неки од оних са којима се сретао, разменио мишљења су: гроф Камондо, Анри Брисон (Henry Brisson), председник француске владе (1885–1886, 1898), византолог Шарл Дил (Charles Diehl) и наравно Албер Мале.⁹⁰⁴

Албер Мале је био један од првих значајнијих француских интелектуалаца с краја 19. и почетка 20. века са којим су српски научници, дипломате и политичари имали вишесмеран однос. Пре свог доласка у Србију, Мале се на почетку последње деценије 19. века упознао и дружио са Србима, који су боравили у Паризу. Докторанд на Сорбони, касније српски државник Милован Миловановић и лекар краља Александра, др Ђока Јовановић, били су извори првих информација о Србији и Србима за историчара Малеа.⁹⁰⁵ Дружење Малеа са српским интелектуалцима, већином радикалима, формирало је и предубеђења о Србији и Србима. Истовремено, Мале је преко својих пријатеља радикала и свог ученика Александра, поред стицања сазнања о српској политичкој сцени, утицао и на јачање франкофилских струја у српској политици. У једном кратком временском периоду Мале је изашао из оквира своје дипломатске мисије, чини се покварио своје добре односе са једним делом радикала и ушао у вртлог променљиве и нестабилне српске политичке сцене 1893. године. Патримонио је крајем 1893. године известио министарство иностраних послова

⁹⁰³ Ј. Ђ. Авакумовић, *Мемоари*, Сремски Карловци, Нови Сад 2008, 307.

⁹⁰⁴ АС, Лични фонд Милутин Гарашанини, бр. 1764; *Исто*, 1835; *Исто*, бр. 1801; *Исто*, бр. 1847; *Исто*, бр. 2049; *Исто* бр. 2056.

⁹⁰⁵ Љ. Мирковић, *нав. дело*, 11–12.

Француске да дописи који се из Србије појављују у *Le Journal des Débats* настају тако што их „надахњује краљ, а припрема г. Мале, у духу непријатељском према српској Радикалној странци, тј. према садашњој влади“.⁹⁰⁶ Француски дипломата верује да поменуте Малеове активности којима „несвесно ради на томе да на власт доведе напредњачку владу која би у Србији нужно водила аустрофилску политику“, ако се сазна да је иза њих један Француз, могу изазвати незадовољство Русије.⁹⁰⁷ Казимир-Перије је препоручио „пријатељски надзор“ над Малеом, а убрзо је Мале, након несугласица са краљем око суђења либералима и одржавања радикала на власти, дошао до Патримонија како би потражио савете.⁹⁰⁸ На основу Патримонијевог извештаја Мале је увидео своју грешку „пружајући помоћ политици коју је сматрао опасном по краља Александра и неспојивом са нашом политиком споразума са Русијом“ и изразио је жељу да иде из Београда јер је његов даљи боравак у Србији могао бити „компромитијући“ за Француску.⁹⁰⁹

Ипак, Мале након одласка није прекинуо своје везе са Србијом и Србима. Поред пријатељства са Милованом Миловановићем неговао је пријатељске односе и са Андром Николићем и Милутином Гарашанином, док је након повратка у Париз сарађивао са Миленком Веснићем, Гргуром Јакшићем, Стојаном Новаковићем и Јованом Цвијићем.⁹¹⁰ Павле Мариновић је био такође један од српских интелектуалаца на које се Мале ослањао. Упознали су се посредством Стојана Новаковића, а Мале га је описао као поштеног младића „кога су радикали жестоко мрзели“, а поред поменутих српских интелектуалаца и Мирослав Спалајковић је такође припадао групи Малеових пријатеља.⁹¹¹ Од великог утицаја на француско-српске интелектуалне везе имала је комуникација између Малеа и Јакшића, јер је представљала спону између француског интелектуалца и његовог круга познаника и пријатеља са српским научним, публицистичким и политичким миљеом. Сарадња између Јакшића и Малеа започела је око докторске дисертације коју је Јакшић припремао на Сорбони, али је прешла оквири научне сарадње и већ у време Анексионе кризе и Балканских ратова значајан елемент

⁹⁰⁶ АМАЕ, *Corespodance politique, Serbie 1893*, v. 14, Patrimonio à Casimir-Périr; Belgrade 12 décembre 1893; В. Ісard, *нав. дело*, 84–86; Љ. Мирковић, *нав. дело*, 39.

⁹⁰⁷ *Исто*.

⁹⁰⁸ АМАЕ, *Corespodance politique, Serbie 1894*, v. 15, № 17–18, Casimir-Périr à Patrimonio, 12 décembre 1893; Љ. Мирковић, *нав. дело*, 40; D. T. Bataković, *Les sources françaises de la Démocratie serbe (1804–1914)*, 305–307.

⁹⁰⁹ АМАЕ, *Corespodance politique, Serbie 1894*, v. 15, № 19–20, Rapport de Patrimonio, Belgrade 7 janvier 1894; Љ. Мирковић, *нав. дело*, 40–41.

⁹¹⁰ НБС, Хартије Гргура Јакшића, Р 558/Х.

⁹¹¹ НБС, хартије Гргура Јакшића, Р 588/ Х /208, А. Мале – Г. Јакшићу, 17. август 1900.

афирмације српских интереса. Посредством Јакшића, Мале је био у контакту и са Мирославом Спалајковићем, Костом Куманудијем и Миленком Веснићем.⁹¹² Захваљујући свом образовању, Мале је поседовао значајне контакте у француском високом друштву. Био је ученик националног учитеља Ернеста Лависа, што је омогућило да се о Србији и Србима више пише на страницама утицајних француских листова и часописа: *La Revue de Paris*, *Le Figaro* и *Le Journal des Débats*. Као пријатељ француског државника Габријела Анотоа, Мале је поседовао познанства и пријатељства у високим публицистичко-издавачким и политичким структурама Француске. Малеове везе коришћене су од стране српских интелектуалаца у циљу пласирања информација о Србији, развијања француско-српских односа и остваривања српских националних интереса.

Милован Миловановић, кога су Французи у међусобној преписци најчешће оловљавали надимком *Milo*, имао је разгранату мрежу веза са Французима. Током свог школовања у Паризу и приликом дипломатских акција Миловановић је стекао пријатеље и успео да уђе у високо друштво Француске. Још из школских дана у Паризу познавао је Огиста Боп, секретара француског посланства у Србији 1891. године и на Цетињу 1901–1902. године, као и Гелмина, каснијег саветника амбасаде у Бечу и посланика, као и Делавана и Бонура, такође врсне дипломате и политичаре.⁹¹³ Најприсније односе успоставио је са Арсен Анријем, париским правником и француским послаником у Букурешту. Размена писама и информација била је веома учестала у периоду када је Миловановић обављао функције министра трговине и министра спољних послова Србије, а Анри био на челу одсека конзулата и трговинских послова при Министарству спољних послова Француске 1904–1907. Анри је био учесник Француско-пруског рата и носилац Легије части, што је обечежило његове погледе на живот и људе, стога је у својим извештајима посебно забележио да Миловановић гаји велике симпатије према Француској, те да је са њим одржавао „изванредне односе за време његовог кратког боравка у Букурешту и он ми се радо отварао о свему што је процењивао да би могло да ме занима од обавештења која су ми долазила у вишеструком својству дипломате, новинара и, у једном периоду министра

⁹¹² НБС, Хартје Гргура Јакшића, Р 558/X/46, А. Мале – Г. Јакшићу, 30. август 1898; *Исто*, Р 558/X/47, А. Мале – Г. Јакшићу, 8. мај 1898; Р 558/X/48, А. Мале – Г. Јакшићу, 9. јули 1898; Љ. Мирковић, *нав. дело*, 47.

⁹¹³ Јован Јовановић је поводом смрти Огиста Боп записао да су Срби у њему имали „искреног пријатеља“, и закључио: „И књигом, и речју, и својим званичним радом, Боп је утицао на Француску да верује у Србе, и да се нарочито на њих ослања у својој источној политици.“ (Ј. Јовановић, „Огист Боп, (некролог)“, 240).

спољних послова“.⁹¹⁴ Миловановић је преко Анрија паралелно пласирао информације у француску штампу и француску дипломатију, отварајући простор за остваривање циљева српске државе. Пријатељство, Миловановића и Анрија било је значајно приликом преговора о зајму 1902. године.

Дугогодишњи француски амбасадор у Риму Камииј Барер, личност је на коју се српска дипломатија, веома ослањала. Познанство са Милованом Миловановићем, утицало је на размену обавештења и боље разумевање француских дипломатских приоритета, као и међународних односа код српских интелектуалаца. Барер је уз браћу Пола и Жила Камбона био један од најутицајнијих амбасадора у француском министарству спољних послова до 1914. године.⁹¹⁵ Одлично образован, са богатим дипломатским искуством стеченим током својих мисија у Дунавској комисији, Стокхолму, Минхену и Берну, а потом дужи низ година у Риму, Барер је својим познавањем француске и европске дипломатије био потребан саветник и савезник српске дипломатије.⁹¹⁶ Српски дипломатски кругови су на основу информација добијених од француског дипломате, а које су већином долазиле посредством Милована Миловановића, прецизније и јасније формулисали приоритете српске спољне политике и начине њене реализације. Миловановић и Барер су се упознали у Риму где је жива дипломатска акција коју је повео Миловановић одушевила искусног француског дипломату, који је истакао да „Познајући у танчине балканске ствари, обдарен живом интелигенцијом и сигурним судом“ Миловановић у „римском политичком свету задобије далеко већи утицај но што му га даје положај једне мале земље“.⁹¹⁷ Миловановић је на основу Барерових информација градио ширу слику српске спољне политике. Димитрије Ђорђевић пише да је од Барера „добијао поверљиве податке о развоју француско-исталијанских односа“ на основу чега је Миловановић „градио свој политички систем, увлачио Италију у балкански лабиринт, пратио велику политику сила и живо размишљао како да утисне Србију у њихове интересе“.⁹¹⁸ Први став који је у српску корист подржао Барер био је пројекат изградње Јадранске железнице 1901. године. Сматрао је да би ово „значајно дело“ ослободило Србију аустроугарске економске зависности, на основу чега је покушао да у Италији придобије симпатије за један такав подухват. Барер је у наведеним околностима

⁹¹⁴ DDF, II, 1, doc. No. 179, Henry à Delcassé, Bucarest, le 8 avril 1901; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 41.

⁹¹⁵ М. В. Наупе, *нав. дело*, 78.

⁹¹⁶ *Исто*, 88–89.

⁹¹⁷ Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 67–68.

⁹¹⁸ *Исто*, 68–69.

обликовао и пратио смернице Делкасеове политике удаљавања Италије од Тројног савеза.⁹¹⁹ Касније, уочи Првог светског рата, Барер је био активан и приликом склапања конкордата Ватикана и Србије. У ово време је и Шарл Лоазо, као неслужбени агент Француске при Ватикану, сарађивао са Барером и помагао Србима.⁹²⁰ На наведеном примеру могуће је указати и на правце деловања француске дипломатије на Балкану и у Србији почетком 20. века и уочити да нису увек имали директан смер. Проток информација и сигнали деловања повремено су пролазили преко француских дипломатских представништава у Риму, Бечу и Цариграду, а даља њихова примена у политичком и дипломатском животу одвијала се зависно од међународних односа, интереса државе и процене дипломата и државника што повезаности Миловановића и Барера даје додатни значај.

Анексиона криза подстакла је француску дипломатију да први пут у 20. веку преузме активнију улогу на Балкану. Миловановићеви контакти у политичким, дипломатским и публицистичким деловима француске елите од периода анексије Босне и Херцеговине од пресудног су значаја за Србију и даље обликовање француско-српских односа. Као министар спољних послова Србије Миловановић је имао велику одговорност у периоду кризе која је потресала Балкан и Европу, а везе и контакти које су остали српски интелектуалци успоставили у Француској први пут су дошле до већег изражаја. У *Хартијама Милована Миловановића*, које се чувају у Архиву Србије, налазе се Миловановићеве белешке у којима се српски дипломата у више наврата осврће на период кризе изазване анексијом Босне и Херцеговине, као и на своје активности у ово време. Из Миловановићевих бележака виде се и његови контакти са француским државницима, дипломатама, научницима, публицистима и новинарима у циљу мирног решавања проблема. Између осталог, Миловановић наглашава како је обавио разговоре „са енглеским, руским и француским послаником и представником, у истом смислу у ком сам то саопштио у депеши од истог дана упућеној Паризу, Лондону и Петрограду“.⁹²¹ Миловановић је страним дипломатама изложио став да би решење босанског питања требало решавати под европским покровитељством, имајући у виду да „у пласирању информација, Србија поседује већ припремљен терен у Европи, а

⁹¹⁹ S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 55; J. Fred MacDonald, *The Men Who Saved France: Camille Barrère Ambassador Extraordinaire*, <http://www.jfredmacdonald.com/camillebarrere/index.htm> (17.06.2014.)

⁹²⁰ Д. Р. Живојиновић, *Ватикан, Србија и стварање југословенске државе 1914–1920*, Београд 1995, 24, 77.

⁹²¹ АС, Лични фонд Милован Миловановић, бр. 17, *Белешке*, 7. март 1909.

посебно у Француској⁹²². Француски интелектуалци Албер Мале, Виктор Берар, Шарл Лоазо протестовали су против чина анексије и тражили решавање српског питања у складу са интересима Србије и Срба чиме се створила могућност да се путем јавних иступа француских интелектуалаца врши притисак на француску дипломатију. Српска влада је у време Анексионе кризе и финансијски помагала предавања и путовања Малеа, Омана, Денија и Берара широм Француске.⁹²³ Овим је Миловановић, како због значаја и места Француске у политици Србије, као и због већег броја француских интелектуалаца на које се Србија могла ослонити, позиционирао Париз као центар дипломатско-пропагандне делатности у циљу остваривања подршке српским националним циљевима. Анексиона криза је променила и речник француских дипломата уводећи термин *југословенско питање* први пут у употребу.⁹²⁴ Ново питање које се отварало на Балкану је мрежу контаката и сарадње Француза и Срба учинило још потребнијом.

Леон Деко, француски посланик у Београду, био је важна карика преко које су Милован Миловановић и други српски политичари у годинама након анексије Босне и Херцеговине до Првог светског рата покушавали да делују на француску дипломатију. Извештаји које је Деко слао у Париз, поред описа политичке ситуације у Србији и карактеристика појединих личности, активних на српској политичкој сцени, садрже и оцене политичких и друштвених догађаја и у другим балканским државама. Француски посланик у Београду био је и један од најутицајнијих чланова ложе „Уједињење“ што му је омогућило да прикупља информације различите провенијенције и да посредно у комуникацији са највишим слојевима српског друштва успоставља француске утицаје.⁹²⁵ У својим извештајима Деко је, по оцени Станислава Сретеновића, трагао и за ширим погледом на Балкан како би објаснио дипломатске акције, при чему је у једном извештају из 1910. године подвукао: „Суштина балканске дипломатије је двострука игра; један инцидент има вредност за њу једино ако је потпомаже“.⁹²⁶ Француске дипломате су имале веома обазрив однос према својим српским и другим балканским колегама, те су информације које су стизале у Париз преко дипломатских извора и контаката биле веома пажљиво сортиране и презентоване. Деко је често

⁹²² Исто, бр. 32, *Ретроспектива*, 20. март 1909.

⁹²³ АС, МИД, Посланство у Паризу, ф. 4, пов. бр. 601, Министарство иностраних дела – Посланству у Паризу, Београд 17. март 1909.

⁹²⁴ S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 43.

⁹²⁵ Zoran N. Nenezić, *Masoni u Jugoslaviji (1764–1980)*, Beograd 1984, 230.

⁹²⁶ DDF, II, vol. 12, Descos à Pichon, Belgrade, 12 octobre 1910; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 42.

размењивао мишљења и са Јованом Жујовићем, као једним од франкофила утицајних у политичком и друштвеном животу Србије.⁹²⁷ Свакодневни контакти француског посланика у Србији са српским политичарима и дипломатама градили су слику Балкана, Србије и Срба у француским дипломатским и државним круговима. Значајне коцкице мозаика склапале су и француске дипломате у Бечу. Јован М. Јовановић је након Првог светског рата записао да је у Бечу имао прилике да се сусреће са француским амбасадором Дименом за кога каже да је био „ретко прав и добар човек као и дипломата“.⁹²⁸ Извештаји дипломата заједно са текстовима публициста и научника обликовали су не само представу о Србији у француској јавности, већ су усмеравали путеве француске дипломатије на Балкану.

Коста Петровић, дугогодишњи српски дипломата у Паризу, успоставио је значајне контакте у француском политичко-дипломатском животу. Од почетка 20. века Петровић је радио на пословима шефа Српског, а затим Српско-Хрватско-Словеначког Просветног Одељења у Француској. Поменути послови захтевали су разгранату мрежу контаката са администрацијом француских министарстава, политичарима и дипломатама. На основу до сада познатих и коришћених докумената не може се у потпуности реконструисати са којим се француским интелектуалцима познавао Петровић, али се са сигурношћу може рећи да је међу њима Пол Панлеве, научник и политичар.⁹²⁹ О Петровићевим блиским везама са француским политичарима и дипломатама у периоду пре и након 1914. године Панлеве сведочи: „Служећи својој земљи у Француској, ја знам колико сте били срећни да у исто време самим тим, и исто толико послужите и нашој земљи. Јер, радити, као што сте Ви то чинили, на зближењу нашег обостраног подмлатка, значило је служити истовремено обема отаџбинама“.⁹³⁰ Петровић је, дакле, током свог боравка у Француској посебну пажњу поклањао активностима око школовања српских студената на француским школама и тиме стварао основе за развијање односа две државе.

Гргур Јакшић је од доласка у Париз 1896. године, поред студија, архивских истраживања и рада на прикупљању докумената значајних за историју Срба изградио и

⁹²⁷ Ђ. Ђурић, *нав. дело*, 97.

⁹²⁸ Јован М. Јовановић, *Стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца*, књ. 1, Београд 1928, 29.

⁹²⁹ На десетогодишњиву Првог светског рата Петровић је публиковао књигу *Француски државници* у оквиру које је приказао портрете: Гастона Думерга, Ремон Поенкареа, Аристида Бријана, Жоржа Клемасоа, Пола Пенлевеа, Луја Бартуа, Едуар Ериоа, Александра Милрана, Жозеф Кајоа и Пола Бонкура (Вид: К. Петровић, *Француски државници*, Београд 1928).

⁹³⁰ *Исто*, 3.

многоструке везе у круговима француског високог друштва.⁹³¹ Након завршених студија 1907. године до краја Првог светског рата, његов боравак у Паризу послужио је као спона српске државе и француске јавности, а сарађивао је са научницима, новинарима, политичарима и дипломатама. У време Балканских ратова (1912–1913) Јакшић је био оговоран за афирмацију српског питања директно председнику српске владе Николи Пашићу. Французе који су чинили мрежу његових контаката и веза Јакшић је започео да упознаје још од првих студентских дана у Латинском кватру. Студије на престижној Сорбони омогућиле су познанство, а касније и пријатељство са професорима Емилом Оманом, Виктором Бераром и Ернестом Денијем. Јакшић је посебно утицао на Оманово интересовање за Балкан, Србију и Србе, као и на успостављање сарадње Омана и Новаковића.⁹³² Како су Оман и Дени били блиски пријатељи, а и уз утицај ауторитета Ернеста Лависа и Алфреда Рамбоа, а могуће и њихове контакте са Србима, који су вероватно постојали у периоду када је Мале послат у званичну мисију у Србију, Ернест Дени је ушао у круг француских интелектуалаца сарадника српских дипломата, политичара, научника и публициста.⁹³³ Истовремено, од 1902. године до Малеове смрти 1915. године, Јакшић је неговао веома присан пријатељски однос са некадашњим професором српског краља Александра Обреновића.⁹³⁴ Шарл Лоазо био је такође један од француских интелектуалаца са којим су српски интелектуалци, а посебно Гргур Јакшић, одржавали присне везе.⁹³⁵ На основу преписке Јакшића и Лоазоа, као и на основу сачуваних докумената Посланства у Паризу, Лоазо је уз Малеа, био консултован приликом сваког важнијег корака у циљу афирмације српског питања.⁹³⁶ Гргур Јакшић је са Лоазоом сарађивао још од периода студија, упоредо са обављањем посебних задатака за српску државу. Са Малеом, Говеном и Лоазоом се сусретао у Паризу или их је путем писама консултовао, тражио савете, информације и помоћ.⁹³⁷ Почетком 20. века контакти и везе Гргура Јакшића у

⁹³¹ НБС, Хартје Гргура Јакшића, Г. Јакшић – С. Симићу, Р558/ IX/1633а, недатирано.

⁹³² Е. Оман, „Предговор“, у: Г. Јакшић, *Европа и Васкрс Србије*, Београд 1927, II; М. Војводић, „Емил Оман и југословенско питање уочи Првог светског рата“, 23.

⁹³³ Т. Chrobák, *нав. дело*, 224.

⁹³⁴ Љ. Мирковић, *нав. дело*, 6.

⁹³⁵ ХБС, Хартје Гргура Јакшића, Р558/Х/256, Ш. Лаозо – Г. Јакшићу, Париз 24. јуни 1908.

⁹³⁶ АС, МИД, Посланство у Паризу, ф.2, бр. 4491, Министарство иностраних дела – А. Николићу, Београд 14. новембар 1902.

⁹³⁷ ХБС, Хартје Гргура Јакшића, Р558/Х/126, А. Мале – Г. Јакшићу, Париз 5. јануар 1908; *Исто*, Р558/Х/141, Е. Дени – Г. Јакшићу, Париз 17. јуни 1909; *Исто*, Р558/Х/200, Е. Оман – Г. Јакшићу, Париз 16. новембар 1908; *Исто*, Р558/Х/202, О. Говен – Г. Јакшићу, Париз 19. децембар 1909; *Исто*, Р558/Х/203, Е. Оман – Г. Јакшићу, Париз 26. децембар 1909.

француској престоници постале су основа с које је дипломатско-публицистичким средствима афирмисано и решавано српско питање.

Српски државник Миленко Веснић почетком 20. века био је вишегодишњи српски дипломатски представник у Паризу, где је стекао познанства и пријатељства у круговима француског високог друштва. Извесно је као и већина српских интелектуалаца неговао пријатељске односе са Албером Малеом, вероватно још од Малеовог доласка 1892. године у Србију. Интересовање француског научника за македонско питање је вероватно утицало на зближавање. Радикал, Миленко Веснић био је и спона сарадње између Албера Малеа и напредњака, државника и научника Стојана Новаковића.⁹³⁸ Истовремено, контакти Веснићеве супруге Бланше отварају су врата српској дипломатији у салонима париске високе политике.⁹³⁹ По природи посла, Веснић је комуницирао са француским државницима и дипломатама, као и са новинарима. Био је уз Светислава Симића и Гргура Јакшића један од малобројних српских интелектуалаца који су били пријатељи Андреа Шерадама.⁹⁴⁰ Албер Сорел и Анатол Лерој-Болју, професори на *L'École libre des sciences politiques*, утицали су на научна интересовања свог ученика Шерадама, а посредно су га усмерили и ка Балкану.⁹⁴¹ Проучавања пангерманизма и Аустроугарске су Шерадама одвела ка српском питању и од свих француских интелектуалаца Шерадам је касно, тек у периоду анексије Босне и Херцеговине, када је српска дипломатско-пропагандна акција у Француској била развијена, дошао у ближи додир са српским интелектуалцима.

Иако су Жујовићеве активности у Паризу пре 1914. године биле већином усмерене на антрополошку сарадњу са француским научницима и потицале из његове жеље да проучавање геологије Србије ослободи од доминације научника из Аустроугарске, ипак је Жујовић до 1914. године успоставио контакте са већином француских интелектуалаца. Патриотизам Јована Жујовића струјао је и кроз научне и кроз политичке активности, посебно од 1905. године када је постао министар иностраних дела. Како се сусретао са бискупом Штросмајером, Жујовић је вероватно од последње деценије 19. века познавао Шарла Лоазоа.⁹⁴² Луј Леже, Виктор Берар, Емил Оман и Ернест Дени су припадали групи француских интелектуалаца са којима се

⁹³⁸ Веснић је успоставио присне односе са Новаковићем још док су били дипломате у Цариграду 1891. године. (М. Новаковић, “Д-р. Миленко Веснић“, *Архив за правне и друштвене науке*, V, 3 (1922), 161–168).

⁹³⁹ Р. Веснић Млађи, *нав. дело*, 280–289.

⁹⁴⁰ АСАНУ, бр. 12081/1, М. Веснић – Ј. Јовановићу, Париз 23. новембар 1910.

⁹⁴¹ А. Scheikevitch, *André Chéradame et son oeuvre*, Paris 1928, 3.

⁹⁴² Ђ. Ђурић, *нав. дело*, 37.

Жујовић виђао приликом својих боравака у Паризу пре 1914. године. Остало је забележено да се и два пута сусрео и са Ренеом Пиноном, једним од највећих ауторитета за Балкан у Француској. Пинон, научник и сарадник *La Revue de deux monde*, и Жујовић, научник и политичар, водили су разговоре 1907. и 1914. године који су већином били везани за француски став о односима Аустроугарске и Србије. Ови разговори, иако се Жујовић и Пинон нису у свему сложили, доприносили су проналажењу додирних тачака Срба и Француза, као и стварању савезништва у Првом светском рату, када је Жујовићу поверена посебна мисија у Паризу.⁹⁴³

Српски интелектуалци су успостављањем сарадње са Лоазом и Малказунијем крајем 19. и почетком 20. века успоставили посредну везу и са католичким круговима у Француској. Због различитих природа и тежњи католичке струје и српских интереса поменута веза са католичким круговима Француске није била најутицајнија у реализацији планова српске елите, али јесте била значајна. Малказунијеве активности у интересу Србије и поверљиво деликатне мисије о побудама преласка краљице Наталије у католичанство у време владавине последњег Обреновића отвориле су врата овим специфичним везама између католичког и православног света.⁹⁴⁴ Након неколико чланака и књиге, Шарл Лоазо, близак пријатељ бискупа Штросмајера и као зет породице Војиновић, стекао је поверење за српске политичаре и дипломате, које су га консултовале приликом доношења одлука или планирања акција из сфере пропаганде. Као што је већ било речи Лоазо, сарадник и уредник неколико католичких листова (*Le Courrier du Jura*, *L'Univers*, *Chronique Comtoise*) и пријатељ бискупа Штросмајера, противника Јевреја и масона, био је заинтересован за положај католика на простору Балкана и често је боравио у Ђакову, које му је било и база одакле је успостављао контакте са интелектуалцима југословенске оријентације.⁹⁴⁵

Када је након Балканских ратова бечка штампа писала да је Србија верски нетолерантна држава и процењивала да ће положај католика бити угрожен уколико Аустроугарска изгуби протекторат над њима, дошло је и до увећаног интересовања за ово питање у Паризу. Миленко Веснић је као српски посланик у Француској о овоме извештавао српску владу, као и о интересовању француске јавности за прецизнији број католика у Србији. *Le Journal des Debats*, чији је Лоазо био сарадник на прелазу векова,

⁹⁴³ Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, Београд 1986, 47; Ђ. Ђурић, *нав. дело*, 114.

⁹⁴⁴ АС, МИД, Посланство у Паризу, ф. 1, пов. бр. 138, Посланство у Паризу – Председнику Владе, 9. април 1902; *Исто*, пов. бр. 45, Министарство иностраних дела – Посланству у Паризу, 9. јануар 1903.

⁹⁴⁵ В. Крестић, *Бискуп Штросмајер у светлу нових извора*, Београд – Чачак 2001, 78, 89.

објавио је 5. фебруара 1913. године статистички преглед о броју католика у Србији, а *Messenger de Paris*, *L'Action*, *Le Grand national* и *La Bataille* пишу о праву Србије да ради на закључењу конкордата. Како је Лоазо имао утицаја у католичкој публицистици, Срби су се са њим саветовали о нападу Аустрије и могуће је да је управо Лоазо био извор поменутих листова.⁹⁴⁶ Шарл Лаозо је у предвечерје Првог светског рата службовао у Риму као сарадник – волонтер једног од најутицајних француских амбасадора епохе – Камија Барера.⁹⁴⁷ У овом периоду већ је имао изграђене и развијене везе са водећим српским интелектуалцима од којих је већина достигла степен високог поверења и прерасла у пријатељства, што му је уз развијене контакте и везе у Црној Гори, где је познавао, између осталих: Анта Дешковића, Еугена Поповића и Митра Мартиновића, давало значај у француским дипломатским круговима. Истовремено, Лоазо је имао пријатеље и познанике и међу католичким званичницима у Ватикану. Од Балканских ратова, Лоазо је неформални саветник Србије у циљу успостављања Конкордата између Ватикана и Србије, са једне стране, као и представник посебних француских интереса у циљу заштите католичког живља на некадашњим европским територијама Османског царства.

Албер Мале, Виктор Берар, Андре Шерадам, Огист Говен, Емил Оман и Ернест Дени чинили су угледну групу интелектуалаца, која се бранећи француске, посредно залагала и за српске интересе. Године 1913, док је боравио као неформални српски аташе за штампу у Француској, Гргур Јакшић је предложио одликовања за поменуте француске интелектуалце, која су имала за циљ да „постану још много оданији нашој националној ствари“.⁹⁴⁸ За афирмацију српских националних циљева у Паризу понекад су од дипломатских сусрета били кориснији неформални сусрети, пријатељства или услуге појединаца, који су били у прилици да пласирају пожељне информације у високе кругове француске државе. Контакти и везе Миловановића и Јакшића, уз дипломатску комуникацију Веснића, омогућили су стварање утицаја Срба на дипломатију и политику Француске. На основу изложеног може се уочити да су Албер Мале и Шарл Лоазо уживали посебно висок степен поверења српских дипломата, а да је сарадња

⁹⁴⁶ Д. Живојиновић, *Ватикан, Србија и стварање Југославије 1914–1920*, Београд 1995, 17–18.

⁹⁴⁷ У периоду од августа 1914. до јануара 1919. године бавио се пословима одржавања званичних односа са Ватиканом и омогућавања контакта са делегацијама Италије и Југословенског комитета и чешког. Након Првог светског рата, Лоазо је такође саветовао државнике и политичаре Краљевине Срба Хрвата и Словенаца (Краљевине Југославије) око послова везаних за Конкордат и односе са Ватиканом. (АСАНУ; Заоставштина Лоазо – Војиновић, бр. 14427, III–I, Ватикан).

⁹⁴⁸ НБС, Хартије Гргура Јакшића, P558/IX/618.

спорије и постепено залазила у сферу пријатељства код осталих француских интелектуалаца (Говена, Омана, Денија и Шерадама).

Колики је био стварни домет ових веза до 1914. године тешко је прецизно одредити. Обриси и дубина деловања контаката су најчешће магловити и само се могу наслутити. Тек понекад кроз активности личности и потезе званичних политика обе земље види се да је њихов утицај постојао и да се временом увећавао, иако је био посредан и повремен. Потреба развијања и неговања комуникације између француских и српских интелектуалаца сведочи о високим очекивањима са обе стране. Национално-патриотски разлози су покретали и Французе и Србе да успостављају и негују личне односе, као и да их користе за потребе заштите своје државе и остваривања националних циљева. Ако се има у виду да је из године у годину растао број личности које су одржавале комуникацију, размену информација, преписку и неговале пријатељства, и ако се узму у обзир њихове позиције на друштвеној лествици, мрежа сарадње Срба и Француза пред Први светски рат стекла је сложену структуру, која је вршила повремене интервенције у дипломатским оквирима и обликовала француско-српске односе. На основи сарадње француских и српских интелектуалаца у сфери дипломатско-политичких односа, у којима је провејавао присан лични однос међу интелектуалцима, током Првог светског рата створено је политичко савезништво, чиме се испољио стварни домет утицаја и потом пуна снага, када се обликовала идеја о „вечитом пријатељству“ Француза и Срба.

4.2.3. Сарадња на пољу публицистике

Уз везе политичара и дипломата, велики значај за обликовање француско-српских односа имао је контакт српских интелектуалаца са француском публицистима, новинарима и издавачким кућама. Крајем 19. века, а посебно од афере Драјфус, увећала се моћ речи изнете преко дневних и периодичних новина и часописа. Иза листова часописа, од којих су неки достизали и милионске тираже, стајали су одређени политички, економски или културни интереси. Штампa као средство масовних комуникација крајем 19. и почетком 20. века у значајној мери стварала је представу о појединцима, појавама, процесима, династијама, народима, друштвима и државама. Српска елита је увидела значај и моћ штампе и већ у другој половини 19. века српске владе су финансијски помагале поједине француске листове и новинске агенције,

којима се уплаћивала претплата или пружала једнократна новчана помоћ, што је наставила и касније.⁹⁴⁹ Услуге новинара у циљу испитивања појединих питања или публиковања текстова о Србији и Србима, као и о српским династијама, биле су контролисане и подржаване од стране државних структура. Српска држава као и појединци од почетка 20. века више се ослањају на непосредне контакте и везе са новинарима, уредницима великих часописа и публицистима, него са агенцијама. Такав правац деловања српском Министарству иностраних дела саветовао је Стојан Новаковић док је био посланик у Паризу.

Крајем 19. века уз сарадњу са редакцијама листова и новинских агенција, српски државници, политичари и дипломате остварили су сарадњу и са појединим новинарима. У писму које је Министарство иностраних дела Краљевине Србије упутило Драгомиру Рајовићу, српском посланику у Паризу 1899. године пише: „Г. Искендер Малказуни, журналиста у Паризу, од 1896 године па на овамо уживао је извесну помоћ од повереног ми Министарства за услуге што је чинио Србији у тамошњој штампи и књижевности“.⁹⁵⁰ Реч је о слависти, историчару и новинару Ивану Малказунију (Ivan de Malkhazouny) аутору књиге: *Le Panslavisme et la question d'Orient (Панславизам и Источно питање)*, који је користио и псеудоним Иван Коријак (Ivan Koriak).⁹⁵¹ Малказуни је за услуге које је пружао српској држави добијао „скромну награду за његов рад“, у износу од пет стотина динара у злату. За поменути износ Министарство иностраних дела Краљевине Србије од Малказунија је очекивало да „стави на расположење своје услуге и да буде посредник између вас (Посланства – примедба А. К.) и тамошње штампе у свима случајевима“. Владан Ђорђевић је сматрао да за Малказунија треба издејствовати и редовну помоћ оградивши се речима: „само у случају, ако се он својим радом и преданошћу нашој ствари покаже достојан исте, и ако ми Ви будете јавили да сте задовољни с његовим радом“.⁹⁵²

Изгледа да је српска страна била задовољна Малказунијевим радом јер је наставио да сарађује са српском владом и почетком 20. века. Малказунију је тада поверена једна деликатна мисија и од личног значаја за српског краља Александра

⁹⁴⁹ МИД, Посланство у Паризу, ф. 1, пов. бр. 161, Посланство у Паризу – Министарству иностраних дела, Париз 26. јули 1900; *Исто*, ф. 3, бр. 2989, Министарство иностраних дела – Посланству у Паризу, Београд 17. јули 1903; *Исто*, пов. бр. 1597, Министарство иностраних дела – Посланству у Паризу, Београд 28. септембар 1906; *Исто*, бр. 1608, Министарство иностраних дела – Посланству у Паризу, Београд 6. јуни 1909.

⁹⁵⁰ АС, МИД, Посланство у Паризу, ф.1, пов. 880, Владан Ђорђевић – Д. Рајовићу, Београд 10. март 1899.

⁹⁵¹ J.-C. Polet (ур.), *Patrimoine littéraire européen: Index general*, Paris 2000, 471.

⁹⁵² На полеђини документа се види да је Малказуни примио 500 динара после 24. марта 1899. године. (АС, МИД, Посланство у Паризу, ф.1, пов. 880, Владан Ђорђевић – Д. Рајовићу, Београд 10. март 1899).

Обреновића. Мајка српског владара краљица Наталија Обреновић је у пролеће 1902. године прешла у католичку веру што је имало снажан одјек не само у Србији већ и у тадашњој Европи.⁹⁵³ Српски владар је преко Посланства у Паризу настојао да сазна праве разлоге за прелазак своје мајке у католичанство, посебно јер су постојале индиције да је бивша српска краљица Наталија приступила оваквом потезу као виду протеста против женидбе свог сина Драгом Машин. Српски посланик Михаило Вујић известио је владара: „За тај посао ја сам био употребио г. Малказунија, и мило ми је саопштити Вам да је он врло добро извршио добивени задатак. Била ми је за овај циљ случајно од велике користи та околност што је г. Малказуни већ одавно сарадник Меншанова *Révue diplomatique* [...] Као дописник тог листа, а под именом Rambert, морао је г. Малказуни рачунати да ће бити пријатељски примљен. И доиста, ова досетка била је врло корисна“.⁹⁵⁴ Малказуни је као сарадник *Révue diplomatique*, очигледно имао одличне контакте у француском друштву, а посебно у католичким круговима и уз одређену финансијску надокнаду био је спреман да изврши услуге српском Посланству. Из сачуваних докумената се не види како се и када Малказуни повезао са Србима, али се на основу природе послова за које је ангажован и степена деликатности мисије може наслутити да је уживао висок ниво поверења српске дипломатије. Последње помињање Малказунијевих услуга датира из 1903. године. Могуће је да Малказуни као особа која је вршила поверљиве мисије за династију Обреновић није био подобан и за династију Карађорђевић, а вероватно су и очекивања Србије од сарадње са француским новинарима од почетка 20. века била значајно већа.

Контакти које је Милован Миловановић остварио са Французима и у оквиру публицистике били су од посебног значаја за српске државне интересе. Миловановићева сарадња и контакти са француским новинарима и публицистима кретали су се у два правца. Први је био стручног карактера и односи се на његову сарадњу са француским часописима из области права. Други је сарадња са дневном и периодичном штампом, која се бавила актуелним политичким и друштвеним питањима. Још у периоду режима Обреновића Миловановић је крајем свог школовања у Паризу постао дописник *Le Journal des débats*, а убрзо и листа *Le Temps* и од овог периода је у преписци са Огистом Говеном.⁹⁵⁵ Париска штампа је према влади Владана

⁹⁵³ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II, Сабрана дела Слободана Јовановића, књ. 7, Београд 1990, 377–385.

⁹⁵⁴ АС, МИД, Посланство Париз, ф. 1, пов. бр. 138, Посланство у Паризу – Председнику Владе, 9. април 1902; *Исто*, пов. бр. 45, Министарство иностраних дела – Посланству у Паризу, 9. јануар 1903.

⁹⁵⁵ Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 45.

Ђорђевића, која је спроводила аустрофилску политку током 1897. године заузела изразито непријатељски став.⁹⁵⁶ Лист *Le Temps* је предњачио у наведеном, а постоји могућност да је управо сарадња Милована Миловановића са париским новинарима била резултат овако оштрих излива незадовољстава и серије негативних чланака о краљу Милану Обреновићу.⁹⁵⁷ Након неуспелог атентата на краља Милана јула 1899. године и прогона радикала који су оптужени за овај чин, Милован Миловановић се нашао ван земље и осуђен је у одсуству, истовремено, када је француска штампа грмела против српске владе.⁹⁵⁸

Како је Миловановићев углед у Србији растао и како се пео на лествици утицајних јавних функција, сарадња са француским листовима и часописима добија на значају. У периоду Анексионе кризе Миловановићево ангажовање поред сфере дипломатије, обухватало је и утицај на штампу, као моћно средство формирања јавности. У својим „Белешкама“ Миловановић 1909. године пише: „У Паризу дао сам упуства новинама да не нападају нити руже Извољског“, наводећи мишљење да би такво писање штампе водило издизању угледа Ерентала“.⁹⁵⁹ Ово је само један пример како су његови контакти са француском штампом били од утицаја и користи за српску државу. Париз није био једино место где је Миловановић долазио у контакт са француским новинарима. Током свог боравка у Бечу 1909. године, Миловановић се сусрео са Пјером Комером (Pierre Comert), дописником париског листа *Le Temps*, кога је познавао од раније. Овога пута Миловановић је истакао да му је као „приватан човек“ дао интервју, који је обухватио четири стране текста.⁹⁶⁰ „Казао сам му да нас је анексија Босне ухватила за гушу, и да ћемо се морати тући ако не добијемо онај конач до мора“ писао је у својим сећањима Миловановић.⁹⁶¹ Истовремено, поред питања везаних за Анексиону кризу за Миловановића је од великог значаја како ће се приказати ток преговора око зајма из 1909. године, стога је био заинтересован за утиске који ће интервју оставити у политичким круговима Француске. Миловановић је био свестан утицаја штампе и сам је истакао како је „ишчитавајући у *Temps*-у“, долазио до

⁹⁵⁶ М. Војводић, „О политичким и економским односима Србије и Француске од 1895. до 1914. године“, 222.

⁹⁵⁷ Димитрије Ђорђевић пише да је након пада са власти 1897. године Милован Миловановић „целокупну кампању радикала против владаошћине и краља Милана“ водио помоћу својих веза у француској штампи, као да је краљ Милан лако уз помоћ својих веза у Паризу сазнао да иза ових напада стоји Миловановић и стога се између краља и Миловановића развила „страсна нетрпељивост“. (Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 49–50; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 41.)

⁹⁵⁸ В. Ђорђевић, *Крај једне династије* II, 525–528.

⁹⁵⁹ АС, Лични фонд Милован Миловановић, бр. 17, Белешке, Беч 9. новембар 1909.

⁹⁶⁰ *Исто*, бр. 32, Белешке, Беч 4/17. јануар 1909.

⁹⁶¹ *Исто*.

идеја и путоказа којима би могао спровести акцију „уочити и научити шта треба рећи за широку јавност“.⁹⁶² Вероватно је отуда и анализирао своје изјаве дате француској штампи и веровао да је сарадња са медијима пут успеха дипломатије Србије.⁹⁶³

Сарадња српских интелектуалаца са уредницима листова и часописа у Паризу била је сигуран начин пласирања информација, посебно ка државницима, дипломатама и пословним људима. У овом смислу посебан значај имају контакти српских интелектуалаца са Огистом Говеном и Виктором Бераром. Говен, кога су српски интелектуалци познавали још док је био француски дипломата у Дунавској комисији, као уредник утицајног листа *Le Journal des Débats* од Анексионе кризе, захваљујући својим познанствима у круговима високе француске политике и јавног живота, био је кључна личност преко које су српски интелектуалци пласирали наративе о Србији и Србима. Ибровац је у сећањима на Говена истакао: „Захваљујући везама које је био стекао с људима од високих положаја, Говен је био одлично обавештен о свим крупнијим питањима међународне политике. Време ће показати колико је корисних савета тај пријатељ дао нашим дипломатама и државницима, у најтежим тренутцима наше новије историје“.⁹⁶⁴ Уз везу у *Le Journal des Débats*, коју су српски државници и политичари имали преко Говена, значајан је и утицај на *La Revue de Paris*. Викот Берар је био на позицији генералног секретара у периоду од 1904. до 1911. године и Срби су имали поузданог сарадника, посебно у периоду анексије Босне и Херцеговине. Од првих контаката са Србима које је успоставио путовањима по Балкану и од 1899. године када је као надзорник у *Вишој нормалној школи* упознао питомца Михаила Петровића Аласа, већ у време Анексионе кризе Берар је имао бројне пријатеље и сараднике међу српским интелектуалцима од којих је највише контаката имао са Гргуrom Јакшићем.⁹⁶⁵

Гргур Јакшић је захваљујући свом личном ангажовању, као и сарадњи са Говеном, Бераром, Малеом и Лоазом успео да се повеже са француским медијима. Познанства и пријатељства Гргура Јакшића обухватала су широк круг људи из политичког и друштвеног живота Француске у периоду *la belle époque*. Једна од моћних фигура француске публицистике и политике са којом је Јакшић био у контакту био је

⁹⁶² Исто, бр. 17, Белешке, Беч 9. новембар 1909.

⁹⁶³ Са колико пажње је Миловановић приступао свом односу према штампи види се из Бележака када је писао о изјави датој листу *Le Temps* и додао је на маргинама документа: „Тај интервју треба допунити са оним у *Debats*. Њих два садрже све“ (Исто).

⁹⁶⁴ Један од Говенових пријатеља био је и Милеран, касније председник Француске. (М. Ибровац, „У спомен Огиста Говена“, у: Б. Поповић и др, *Огист Говен (1861–1931) и Виктор Берар (1864–1931)*, Београд 1932, 7).

⁹⁶⁵ Г. Јакшић, „У спомен Виктора Берара“, 22.

Шарл Беноа (Charles-Benoist).⁹⁶⁶ Некадашњи ученик *L'École libre des sciences politiques*, Беноа је био новинар листа *Le Temps*, творац Закона о раду (1905) и француски дипломата у Хагу, а касније се подстакнут ројалистичким уверењима приклонио *L'Action française*.⁹⁶⁷ Јакшић је сарађивао и са Жаном Ербетом (Jean Herbette), главним сарадником за спољну политику у *L'Echo de Paris* у периоду од 1907. до 1924. године.⁹⁶⁸ Ербет је био једна од „оргиналних фигура“ француске интелектуалне сцене почетком 20. века.⁹⁶⁹ Поседовао је високо образовање и дугогодишње новинарско искуство, а политички је дуго деловао из сенке, да би у периоду после Првог светског рата дошла до изражаја његова политичко-дипломатска способност.

У време Балканских ратова у високим круговима српске политике, појавила се идеја о посебном ангажовању на пропагирању српских циљева. Гргур Јакшић, његови контакти и везе, које је успоставио у Паризу коришћени су у поменуте сврхе. Први балкански рат Јакшић је дочекао у Србији на позицији резервног официра српске војске. Никола Пашић као министарстар иностраних дела сматрао је да ће Јакшић бити кориснији у Француској као предстваник српске публицистике. Од децембра 1912. године Јакшић је у Паризу имао задатак да француске новинаре обавештава о догађајима на Балкану и да у француској јавности заступа и брани српске националне интересе.⁹⁷⁰ Јакшић је био упућен да све неопходне информације за свој рад добија од српског Посланства у Паризу, на чијем челу је у то време био Миленко Веснић. У свом деловању Јакшић се највише ослањао на круг француских интелектуалаца и новинара који су одраније били наклоњени Србији и упознати са њеном историјом (Албер Мале, Виктор Берар и Емил Оман). Ради бољег пријема информација о Србији у француској јавности Јакшић је прикупљене информације објављивао у својству „специјалног дописника“ из Београда, Софије, Лондона и Петрограда. Понекад је постојала већа потреба за тајношћу извора. Јакшић је тада своје информације или текстове прослеђивао француским пријатељима који су их објављивали под својим именом. Опредељење за овакав начин пласирања информација, Јакшић је правдао чињеницом да се вестима које су долазиле из заинтересованих кругова није поклањала нарочита пажња, јер су сматране субјективним.

⁹⁶⁶ НБС, Хартје Гргура Јакшића, P558/X/172, Charles-Benoist - Г.Јакшићу, Париз 8 мај 1908.

⁹⁶⁷ E. Weber, *Action française: royalism and reaction in twentieth century France*, Stanford University Press 1962, 272.

⁹⁶⁸ НБС, Хартје Гргура Јакшића, P558/X/230, Jean Herbette – Г. Јакшићу, Париз 4. децембар 1911.

⁹⁶⁹ Y. Denéchère, *Jean Herbette (1878-1960) Journaliste et ambassadeur*, Paris 2003.

⁹⁷⁰ НБС, Хартје Гргура Јакшића, P558/IX/1619, Г.Јакшић-Н. Пашићу, недатирано.

Највећи утицај преко својих пријатеља и познаника Јакшић је остварио у листовима: *Le Temps*, *Journal des Débats* и *L'Echo de Paris*. Огист Говен као уредник спољнополитичке рубрике у *Journal des Débats* био је кључна личност, која је омогућила Гргуру Јакшићу да се повеже са истакнутим новинарима утицајних париских редакција. Јакшић је посебно инсистирао да је *Journal des Débats* „заклети непријатељ Аустро-Угарске и убеђени наш пријатељ, чим није у питању Турска. То је једини париски лист који годинама већ редовно, брани наше националне интересе против А. Угарске. Ниједан нас француски лист није тако искрено и отворено бранио за време анексионе кризе као Деба. Тај правац дају листу г. Огист Говен, мој лични и наш народни искрени пријатељ и г. де Налеш, директор листа“.⁹⁷¹ У више париских извештаја Николи Пашићу, написаних 1912. и 1913. године, Јакшић је посебно наглашавао сарадњу са Тадријеом и Тиом из *Le Temps*. По наводима самог Јакшића, поменути Тио је био „млађи човек од будућности. Он има искрене симпатије за нашу ствар и добар је лични пријатељ г. Спалајковићев“.⁹⁷² Истовремено, Јакшић је наглашавао и како су де Сен Блакар (De Sain Blancard) и г. Шарлс (Charlat) из париског Журнала „учинила лепих услуга“ за афирмацију српских националних циљева.⁹⁷³

Иако су и други српски интелектуалци сарађивали са француским новинарима, као што је рецимо пријатељство и сарадња између Пјера Ланија (Pierre Lanux) и Милана Гавриловића, који је од 1913. године био секретар српског посланства у Букурешту, ипак највећи утицај француским публицистичким круговим у време Балканских ратова имао је Гргур Јакшић.⁹⁷⁴ Француски листови су од почетка Првог балканског рата, нарочито лист *Le Temps* са којим је Јакшић највише сарађивао, били заинтересовани да објаве садржај српско-бугарског уговора. Интересовање је порасло са заоштравањем односа међу балканским савезницама. Јакшић је сматрао да је погодан тренутак дошао у јуну 1913. године, када је бугарска пропаганда почела активније да делује у француским листовима и ревијама. Јакшићев комунике са изводима из српско-бугарског уговора објавио је лист *Le Temps* 18. јуна 1913. године.⁹⁷⁵ У приближно исто време, Веснић је ангажовао француског географа, инжињера и етнологa Ф. Бјанконија (F. Bianconi) да напише чланак о српско-бугарском спору у оквиру ког се без

⁹⁷¹ НБС, Хартје Гргура Јакшића, Р558/IX/618, Г. Јакшић – Н. Пашићу, Баден 15/28. октобар 1913.

⁹⁷² Тио је након Анексионе кризе добио Орден Св. Саве трећег степена. (*Исто*; АС, МИД, Посланство у Паризу, ф. 4, бр.12318, Министарство иностраних дела – Посланству у Паризу, Београд 18. октобар 1909).

⁹⁷³ НБС, Хартје Гргура Јакшића, Р558/IX/618, Г. Јакшић – Н. Пашићу, Баден 15/28. октобар 1913.

⁹⁷⁴ П. Лани, *Југославија*, прва свеска, Одеса 1917

⁹⁷⁵ *Le Temps*, № 18977, 18 juin 1913, 7.

Јакшићевог знања појавио и његов текст.⁹⁷⁶ За обајвљивање поменутог чланка са три карте Веснић је платио листу *Le Temps* 20.000 динара, од којих је 3.000 динара добио Бјанкони. Иначе, плаћање листовима за наручене чланке у периоду Балканских ратова постало је учесталије.⁹⁷⁷ Ипак, Јакшић се залагао за суптилнији приступ. У једном од Извештаја Николи Пашићу, министру иностраних дела, Јакшић је навео да је ова „афера“ са Бјанконијем претила да сруши његов углед код француских новинара и публициста, што није било у српском интересу пласирања повољних информација у Француској.⁹⁷⁸

Када се посматрају везе српских интелектуалаца и француске штампе, мора се имати у виду чињеница да су међу српским интелектуалцима преовладавали ставови да је штампа као вид масовних комуникација средство којим се посредно може утицати на дипломате, политичаре, државнике, научнике, пословне људе, једном речју целокупну јавност. У оквирима српске спољне политике презентовање Србије у европској јавности вршено је плански од краја 19. века. Истицањем припремљеног и планираног наратива о Србији који је пласиран преко француске штампе уз сарадњу француских и српских интелектуалаца зашло се у сферу културне дипломатије или у данашњој терминологији коришћења тзв. „меке моћи“. Француска је већ од 19. века користила апарат глобализоване *културне политике* (јединство државних и приватних актера).⁹⁷⁹ Српски интелектуалци су следили пример развијене и утицајне државе и настојали да преко штампе, публикација, сарадње са француским интелектуалцима искористе могућности које је пружала публицистика.

Кроз анализу сарадње француских и српских интелектуалаца на пољу публицистике уочавају се два нивоа деловања. Један је лични и оствариван је преко директних контаката и познанстава између појединаца. Сарадња француских и српских публициста омогућила је остваривање утицаја српске државе, преко веза и сарадње француских и српских интелектуалаца на француску јавност. Други ниво деловања је

⁹⁷⁶ Бјанкони је у периоду од 1872–1876. године радио је као инжињер Источне железничке компаније. По повратку на запад, Бјанкони је израдио један статистички извештај о становништву Османског царства. Извештај је писан на основу неопузданих извора, те је и оцењен као неверодостојан. Ипак, Бјанконијев извештај наишао је на велику пажњу у европској штампи, јер су га сматрали поузданијим од турских статистика јер га је писао Европљанин. Бјанкони је аутор више етно-географских карата: *La Question d'Orient dévoilée; ou, la vérité sur la Turquie. Musulmans, raïas slaves et grecs, cherkeas et tziganes* (1876); *Ethnographie et statistique de la Turquie d'Europe et de la Grèce* (1877); *Carte commerciale [avec texte complémentaire explicatif] du royaume de Serbie* (1885). (К. Н. Карпат, *Ottoman population 1830–1914: Demographic and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press 1985, 68).

⁹⁷⁷ E. Malcolm Carroll, *French public opinion and Foreign affairs 1870–1914*, American Historical Association-London 1931; J.-B. Duroselle, *La France de la "Belle époque"*, seconde édition, Paris 1992.

⁹⁷⁸ НБС, Хартије Гр група Јакшића, P558/IX/617.

⁹⁷⁹ F. Šobe, L. Marten, *Međunarodni kulturni odnosi*, Beograd 2014, 174.

државни и обухвата ангажовање појединих француских листова и новинара да афирмативно пишу о Србији и Србима. Иако су постојала одређена новчана давања француским листовима или новинарима, како су њихове суме биле скромне и уобичајене, не може се сматрати да су биле пресудне у опредељењу француских интелектуалаца да помогну српску пропаганду. Идеологија, патриотизам, разумевање српског проблема и потенцијална опасност која је долазила од Немачке, односно повезивање српских интереса са растом немачке моћи, определили су француске и српске интелектуалце да сарађују у сфери публицистике. Француска штампа, која се продавала у милионским тиражима, а читала и ван граница Француске, прешла је пут од незаинтересованости за Србију и Србе или повремене краткотрајне и фрагментарне заинтересованости, која је носила у себи често негативне оцене крајем 19. и почетком 20. века, до честих и афирмативних текстова о Србији и Србима од времена Анексионе кризе и Балканских ратова, које су потписивали угледни интелектуалци. Овим се може рећи да су српски интелектуалци знатно боље позиционирали слику Србије у међународним односима у предвечерје Првог светског рата.

4.2.4. Сарадња научника

Сарадња француских и српских научника у периоду краја 19. и почетка 20. века, посебно у области друштвено-хуманистичких наука, није имала искључиво научни карактер. Већина научника обављала је и државничке функције, односно била део елите која је креирала или дефинисала политику државе. У времену када је патриотизам био преовлађујућа црта интелектуалаца и у Француској и у Србији, везе успостављене научном сарадњом коришћене су и у сврху остваривања интереса своје отаџбине. Преплитање друштвено-политичке сарадње и масонских веза с чисто научном сарадњом карактеристика је веза између француских и српских интелектуалаца. Ову чињеницу одређује и домет утицаја интелектуалних кругова на француско-српске односе. Сарадња међу научницима у периоду пре Првог светског рата, којом је омогућено ближе упознавање Француза и Срба, била је значајна спона између две државе. Колонија српских студената у Паризу и друштво словенских и француских студената *L'Association franco-slave* (Француско-словенско удружење) биле су споне између интелектуалаца две средине и места размене мишљења.⁹⁸⁰ Сарадња Француза и

⁹⁸⁰ Ђ., „Предавање г. Виктора Берара“, *Словенски југ*, бр. 13, 27. март 1910, 104.

Срба била је већ развијена 1911. године, када је у Паризу основано *Association des étudiants serbes à Paris - Zora* (Удружење српских студената у Паризу - Зора), а за почасног председника именован Емил Оман.⁹⁸¹ Научна сарадња постала је један од темеља на коме се сазидало француско-српско савезништво у Првом светском рату и касније преовлађујући француски утицај у Краљевини Југославији. Ипак, сарадња француских и српских научника, као вишесмерни процес, није резултирала само протежирањем француских или српских интереса, већ је допринела настанку и развоју научних дисциплина и појави нових открића, истовремено промовишући значај образовања као основе напретка нације и друштва.

Као и други словенски народи и Срби су рано увидели начај активности Луја Лежеа за развој научног и објективног проучавања Словена. Видели у њему једног од тада малобројних француских интелектуалаца са којим би ради афирмације и стицања подршке за остваривање српских националних циљева требало неговати блиске односе у будућности. Богате ерудиције и цењен као одличан познавалац словенског света, Леже је био присутан у високом француском друштву што је омогућило да изгради познанства и пријатељства са бројним личностима француског политичког и јавног живота. Едвард Гоуми (Edouard Goumy), повереник министра јавне наставе Виктора Дуруија (Victor Duruy), био је један од Лежеових блиских пријатеља, док су међу Лежеовим ученицима, а касније пријатељима и многи познати француски интелектуалци, као што је Алфред Рамбо.⁹⁸² Стога су српски интелектуалци, као и интелектуалци других словенских народа тежили да се повежу и сарађују са Лежеом. Већ од 1869. године Леже је био дописни члан Српског ученог друштва, а касније од 1892. године почасни члан Српске Краљевске Академије.

Леже је током боравка у Београду и Србији проводио време у прикупљању литературе и извора, усавршавању језика и упознавању земље и народа, као и припадника српске интелигенције. Између осталог, тада је започело пријатељство између Лежеа и књижевника Недића, што је омогућило и проток информација о српској и словенској књижевности. Интересовање за српску историју и културу повезало га је и са радом Стојана Новаковића.⁹⁸³ Свест о недовољној упознатости француских читалаца са словенском културом, традицијом и историјом истакао је Леже у уводном делу своје књиге *La Mythologie Slave* из 1901. године: „Пишући овај резиме, ја сам пре свега

⁹⁸¹ П. М. Ј., „Друштвени преглед“, *Словенски југ*, бр. 51, 18. децембар 1911, 406.

⁹⁸² Т. Chrobák, *нав. дело*, 50.

⁹⁸³ *Исто*, 76.

помишљао, да задовољим радозналост француске публике, којој су словенска дела недоступна, и која уопште не зна, у којим би се немачким књигама могли наћи озбиљних података о овим тешким питањима. Тако се деси, да сам ја учинио услугу самим Словенима, који нису имали један такав критички резиме.”⁹⁸⁴ Француска славистика почетком 20. века није још била развијена као немачка, а стваралаштво Луја Лежеа је помогло да немачко виђење словенског света замени објективнији приказ француских интелектуалаца.

Посебну пажњу када је реч о сарадњи француских и српских научника заслужују везе и сарадња Албера Малеа са српским научницима. Као човек науке, Мале је пре него што је дошао у Србију, као историчар показао интересовање за српску историју. Ипак, Мале у *Дневнику са српског двора* пише да ни сам није био задовољан својом информисаношћу. Боравак у Србији, а касније и 1902. године мисија у Македонији, са посетом Нишу и Београду додатно су утицали да се Малеова стручна знања о Србији и Србима прошире. Након што је отишао из Србије директно или посредством Гргура Јакшића обећао се српским научницима за различита обавештења. Од Љубе Стојановића очекивао је информације о српској власти над јужним крајевима, која би му послужила за књигу о Македонији.⁹⁸⁵ У време Анексионе кризе, упоредо са учешћем у бројним манифестацијама у Паризу и другим градовима, којима је са групом француских интелектуалаца подржао интересе Србије, Мале је успоставио сарадњу са Јованом Цвијићем. Издавач Малеових уџбеника публиковао је расправу Јована Цвијића *Анексија Босне и Херцеговине и српско питање* на француском језику, која је битно утицала на изношење српског питања у оквиру европске високе дипломатије. Мале је написао и предговор за ову студију Јована Цвијића, који је у овом периоду већ стекао углед врхунског научника у Европи.⁹⁸⁶ Поред Малеа, Цвијић иако није био француски ђак, сарађивао је и са другим француским научницима, међу којима је био и Ернест Дени.⁹⁸⁷ У време Балканских ратова (1912–1913) Мале је прикупљао прилоге за српске рањенике, држао предавања од којих је посебно значајно оно одржано у Географском друштву Нормандије, где је посредно указао и на неминовност рата европских размера. О својим активностима Мале је писао Новаковићу: „Будите сигурни да ћете за себе имати енергичну подршку француског и руског јавног мњења. Ја овде настављам своју

⁹⁸⁴ L. Léger, *La Mythologie Slave*, Paris 1901.

⁹⁸⁵ АСАНУ, Заоставштина Љубе Стојановића, бр. 12452, А. Мале – Љ. Стојановић, 9. новембар 1903.

⁹⁸⁶ Цвијићево дело *Основи за географију и геологију Македоније и Старе Србије* I–III (Београд 1906–1911) поред његових других радова одиграло је велики утицај на француске интелектуалаце у правцу темељнијег познавање догађаја и прилика на простору Балкана. (Љ. Мирковић, *нав. дело*, 51).

⁹⁸⁷ T. Chrobák, *нав. дело*, 232.

кампању предавањима: у четвртак је било осам дана како сам одржао седамнаесто у Политехничком удружењу, у свечаној сали Општине у улици Дрзе, под председништвом г. Пола Думеа, бившег председника Скупштине и гувернера Индокине, који није ништа мање балканофил од овога који вама стоји на услузи“.⁹⁸⁸ Малеова сарадња са српским научницима прелазила је оквире науке и у духу времена залазила у сфере дипломатије, пропаганде и публицистичког рада на заштити националних интереса Француске и Србије.

Боравак у Београду, обилазак Србије и упознавање српских интелектуалаца, поред мисије у служби француске државе, омогућили су Малеу да прошири знања. Са српским научником Стојаном Новаковићем, кога је упознао преко Миленка Веснића и Гргура Јакшића, започео је сарадњу која је резултирала поглављем "Les Slaves du Danube et de l'Adriatique jusqu'à la conquête turque" публикованим у оквиру Лависове и Рамбоове *Опште историје*.⁹⁸⁹ Стојан Новаковић био је политички активан у оквиру Напредњачке странке, што Французима већином оданим пријатељствима са српским радикалима (старијим и млађим), није сметало да уоче неоспорни квалитет његовог стваралаштва. Поред поменутог, Новаковићево усмеравање српске политике на ослањање ка Русији и Француској имало је значајног удела у успостављању сарадње са француским научницима, али је ипак била пресудна Новаковићева ерудиција и способност да своја истраживања и знања о Србији и Србима изнесе пред стручну и ширу јавност научним аргументима.

Новаковић је поред Малеа, сарађивао и са Емилом Омано. Као што је већ истакнуто Гргур Јакшић, млади докторанд у Паризу, најактивнији међу српским студентима у Француској, успео је да успостави контакт и сарадњу Стојана Новаковића и Емила Омана. Поменутој сарадњи допринео је и правник Валтазар Богишић који је живео у Паризу. Богишићеве пријатељске везе са Емилом Омано иницирале су сарадњу Новаковића и Омана. Примерак Оманове књиге *Руско царство у 18. веку*, послао је Богишић за Београд 1906. године, а сугерисао је и да Новаковић пошаље угледном Французу једну своју књигу.⁹⁹⁰ Новаковићева књига *Турско царство пред први српски устанак 1780–1804*, а потом и *Балканска питања и мање историјско-политичке расправе о Балканском полуострву 1886–1905*, стигле су до краја 1906.

⁹⁸⁸ АС, Хартије Стојана Новаковића, А. Мале – С. Новаковићу, 27. март 1913; Љ. Мирковић, *нав. дело*, 52.

⁹⁸⁹ М. И. „Мале Албер“, у: у: С. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватска словеначка*, књ. 2, Сремски Карловци, Нови Сад 2001, 655.

⁹⁹⁰ Б. Недељковић, *Преписка Стојана Новаковића и Валтазара Богишића*, Београд 1968, док. бр. 187, 217–218; М. Војводић, „Емил Оман о српском и југословенском питању уочи Првог светског рата“, 23.

године у руке Емила Омана.⁹⁹¹ Користећи добијене књиге, Оман уочава да су Новаковићеви подаци о борбама и етнографским споровима око Македоније прецизни и научно аргументовани, стога се удаљава од недовољно научно аргументоване бугарске литературе или радова француских научника који се могу сматрати бугарофилима. Вероватно је Оман у току исте 1906. године могао да нове податке користи приликом курса из историје Јужних Словена који је држао на Сорбони.⁹⁹² На основу Новаковићевих дела могао је да посвети значајно место српској историји и литератури. Академик Војводић истиче да су Новаковићеви списи „посебно делови о средњем веку и средњовековним владарима, као и о савременим збивањима тј. борбама и етнографским споровима око Македоније (глава друга и једанаеста), писани прецизно и с крајњом критичношћу“ оставили упечатљив утисак на Омана и временом утицали на промену његових бугарофилских ставова по питању Старе Србије и Македоније.⁹⁹³

Поред Новаковићевих тумачења која су оставила снажан утисак на Омана, а преко њега и на остале француске научнике заинтересоване за питања Балкана и Србије, јесте научно дело Јована Цвијић. Оснивач Српског географског друштва, а касније и председник Српске краљевске академије, почасни доктор Сорбоне и Карловог универзитета у Прагу, својим географским, етнографским, геолошким и антрополошким интересовањима утицао је почетком 20. века на бројне научнике и истраживаче широм Европе, па није изостао ни утицај на Омана. Сусрели су се 1909. године, када је Оман први пут посетио Србију. Иначе, Оман је путовања Балканом наставио и касније. Како је Оман био члан Српске Краљевске Академије, уживао је посебно гостопримство својих српских колега. Поред рада у Народној библиотеци, време у Србији је проводио у путовањима најчешће са Гргуром Јакшићем, Јованом Цвијићем, Миодрагом Ибровцем и Јованом Скерлићем или у београдским разговорима са Стојаном Новаковићем и Јованом Томићем. Миодраг Ибровац сведочи: „Обилазећи не само наше градове и манастире, него и наша села, он се неуморно труди да упозна наше обичаје, нашу народну душу“.⁹⁹⁴ Значајна спона између Омана и српских научника био је и Гастон Гравије, који је 1909. године дошао у Србију на препоруку свог професора са Сорбоне. Гравије се у припреми своје тезе поред Цвијићевих радова,

⁹⁹¹ АС, Лични фонд Стојан Новаковић, бр. 1171, В. Богишић – С. Новаковићу, Париз 1906; М. Војводић, „Емил Оман о српском и југословенском питању уочи Првог светског рата“, 23.

⁹⁹² АС, Лични фонд Стојан Новаковић, бр. 1169, В. Богишић – С. Новаковићу, Париз 26. март 1906.

⁹⁹³ Оман је након неколико година проучавања Балкана, Србије и Срба, признао да његов рад о Босни „као дебитантски у југословенској материји“ има грешака. (АС, Лични фонд Стојан Новаковић, бр. 1899, Е. Оман – С. Новаковићу, Париз 17. јануар 1907; М. Војводић, „Емил Оман о српском и југословенском питању уочи Првог светског рата“, 23–24).

⁹⁹⁴ М. Ибровац, „Емил Оман“, 324.

ослонио се и на Цвијићеву личну подршку у организацији својих истраживања у Шумадији, Источној Србији, Старој Србији и Албанији.⁹⁹⁵ Гравије је поред Цвијића био пријатељ и са Богданом Поповићем, који је показао посебну бригу за свог пријатеља, када се као француски резервни официр нашао у првој борбеној линији француског фронта.⁹⁹⁶

Сарадња Омана са српским научницима, а пре свега Стојаном Новаковићем, са гледишта француско-српских односа значајна је због промене става утицајног професора Сорбоне према питањима Старе Србије и Македоније, а касније и формирања Омановог става у погледу идеје југословенства и јединства Срба и Хрвата. Поменута сарадња из 1906. године означава и почетак отклањања бугарофилских утицаја у француској науци, који су поред непоштовања основних принципа научне објективности, наносили штету српским државним интересима. На Оманова опредељења утицало је и његово упознавање са Јованом Цвијићем, као и прикупљање извора и литературе током боравка у Београду и Србији, као и путовања Балканом. Након Анексионе кризе, када је Оман подржао српске интересе, већ у време Балканских ратова (1912–1913) дефинитивно је припадао групи француских интелектуалаца, која је на основу сарадње са српским интелектуалцима, научним аргументима увидела заједничке интересе Француза и Срба и трасирала путеве савезништва у предстојећем окршају са германским продором на Исток.

Оман, Дени, Шерадам и други француски научници и публицисти, од периода анексионе кризе постају отворенији за српска гледишта. Уколико су српска гледишта била заснована на научној критици и чињеницама, као што је случај са Новаковићевим и Цвијићевим радовима, била су прихватљивија и јаснија француским научницима. Иако су француски научници поседовали богату ерудицију, Балкан им се чинио тајанствен и не увек лако размљив, а подаци које су им презентовали српски научници у својим делима драгоцени. Емил Оман, Виктор Берар, Огист Говен и Ернест Дени, ангажовали су се на бројним конференцијама посвећеним српском питању, већином против Аустроугарске и њених покушаја да монтираним процесима дискредитује Србе и „југословене“.⁹⁹⁷ Гргур Јакшић је писао како је Емил Оман био љут на ректора Сорбоне када му није дозволио да у једној од сала одржи предавање о српском питању

⁹⁹⁵ А. Demangeon, *нав. дело*, 455.

⁹⁹⁶ А. Лаиновић, „Богдан Поповић и Гастон Гравије“, 108.

⁹⁹⁷ НБС, Р 558/IX/506, Г. Јакшић – М. Миловановићу, Париз 27. јуни 1909; М. Војводић, „Француски научници и југословенско питање 1918 – 1919“, *Изазови српске спољне политике*, београд 2007, 409.

због политичке позадине предавања у једној државној установи.⁹⁹⁸ Сарадња српских и француских научника након Анексионе кризе, поред умањења бугарофилства код француских научника, а од Балканских ратова и потпуног уклањања, утицала је да се српско питање код француских научника посматра све више као југословенско.

Француским и српским интелектуалним круговим који су сматрали да је повезивање балканских народа, тј. Јужних Словена пут решења српског питања, поред Емила Омана, припадају Шарл Лоазо, Андре Шерадам и Ернест Дени. Овакав став француских интелектуалаца био је припремљен од стране српских интелектуалаца Стојана Новаковића и Јована Цвијића. Приликом посета, као што је била Оманова 1909. године, Денијева 1912. године или више Лоазоових долазака у Београд, француски научници су се сусретали са научницима Србије, политичким актерима и преносиоцима француске културе у Србији, као што су били Јован Скерлић или Богдан Поповић. Резултат свега наведеног је сарадња, размена мишљења, књига, брошура и расправа, као и посета француских научника Србији и њиховог везивања за српске интересе, као интересе који су корисни и за Француску. Овим су француски научници постепено постигли моћ утицаја на формирање француско-српских односа.

Од свих српских научника најразвијенију сарадњу са својим колегама широм Европе имао је први српски школовани геолог Јован Жујовић. На Антрополошкој школи у Паризу стекао је бројна познанства и пријатељства, која су касније утицала на његов научни рад. Оснивањем Катедре за минералогiju са геологијом на Великој школи у Београду и покретањем часописа *Геолошки анали* Жујовић је кренуо путем афирмације науке у Србији и први је међу српским научницима који су у потпуности схватили значај сарадње са научницима из других држава.⁹⁹⁹ Сарадња са научницима из Париза имала је посебан значај, уз његове личне и политичке афинитете према Француској. Потреба да се достигнућа геолошке науке у Француској приближе српским научницима и допринесу развоју науке у Србији покретала су Жујовића на консултовање француске литературе и презентовање рада геолошке науке, која је у Србији тек у повоју. О наведеном сведоче и два писма упућена Жујовићу 1894. године од стране књижара Бодријеа (Baudry). Између осталог књижар српског научника извештава о пријему чека у износу од 20 франака за књигу „Успомене из Палентологије“, IV том, што је само илустрација како је Жујовић набављао савремену

⁹⁹⁸ НБС, Р 558/IX/496, Г. Јакшић – М. Миловановићу, Париз 14/27. јануар 1909.

⁹⁹⁹ АС, Лични фонд Јован Жујовић, бр. 69, Реферат, Нови Сад 1889; *Исто*, бр. 141, Писмо председништва 10. међународног конгреса геолога – Јовану Жујовићу, 29. јуни 1905; „Споменик“, *Летопис Матице српске*, књ. 160 (1889), 116.

литературу.¹⁰⁰⁰ Након Ивањданског атентата на краља Милана Обреновића 1899. године Јован Жујовић је морао да оде из Србије и тада је око годину дана провео у Паризу где је радио у лабораторији *College de France*.¹⁰⁰¹ Поред прикупљања литературе Жујовић је у Паризу припремао и израду својих публикација. Приликом једног сусрета са краљем Александром Обреновићем, који је описао у својим белешкама, између осталог је навео да се разговор водио и о Жујовићевом научном раду. Српски краљ се распитвао о Жујовићевом раду на публикацији *Геологије Србије*, а Жујовић је овом приликом обавестио краља да се атлас за ту публикацију штампа у Паризу, као и да тамо сарађује са најпознатијим научницима.¹⁰⁰²

Око 1900. године, када се о византијској уметности писало као о понављању античке уметности, на научну сцену ступио је Габријел Мије (Gabriel Millet), који открива прву велику епоху Палеолога у уметности и први од француских истраживача обухвата и споменике поствизантијске уметности. На његова интересовања пресудно је утицао вишегодишњи боравак у Француској школи у Атини где се упознао са истраживањем византијских споменика. Од 1899. године Мије је предавач предмета под називом Византијско хришћанство, а од школске 1906/1907. године предмета Византијско хришћанство и хришћанска археологија на *École des hautes études*.¹⁰⁰³ На прелазу векова поред тога што је започео своја путовања у Свету Гору у оквиру којих је посетио и српски манастир Хиландар Габријел Мије је започео и пријатељство са Гргуром Јакшићем. У својој приступној беседи за завање доктора *honoris causa* Београдског универзитета 1935. године Мије је посебно нагласио како га је Гргур Јакшић 1906. године „охрабрио и потстакло“ да посети српске средњовековне црквене споменике.¹⁰⁰⁴ Пре доласка у Србију сусрео се, вероватно преко Гргура Јакшића и са Миленком Веснићем, српским послаником у Француској. Веснић је настојао да преко Љубомира Стојановића тадашњег министра просвете и црквених дела и Божицара С. Николајевића, оснивача катедре за историју уметности на Београдском универзитету,

¹⁰⁰⁰ АС, Лични фонд Јован Жујовић, бр. 150, два писма Бодријеа, књижара – Јовану Жујовићу, 1894. године.

¹⁰⁰¹ Исто, бр. 277, преписка са Савом Урошевићем, 1900; Ђ. Ђурић, *нав. дело*, 43.

¹⁰⁰² АС, Лични фонд, Јован Жујовић, бр. 91, Аудијенција код краља Александра Обреновића, 13. децембра 1893.

¹⁰⁰³ D. Couson-Deesreumaux, "Gabriel Millet", у: М. Ракоција (ур.), *Ниш и Византија*, IV, Ниш 2006, 29–58; Д. Прерадовић, „Прво путовање Габријела Мијеа по Србији“, у: Ј. Новаковић, Љ. Ристић, – *Французи о Србима*, Београд 2015, 188–189.

¹⁰⁰⁴ „Приступна беседа Г. Мијеа за доктора доктора *honoris causa* Београдског универзитета са уводним белешкама проф. Ђ. Бошковића“, *Књижевне новине*, 16. новембар 1935; Ц. Грозданов, „Уславу Габријела Мијеа“, у: М. Ракоција (ур.), *Ниш и Византија*, IV, Ниш 2006, 17–27.

омогући Мијеу добар пријем у Србији.¹⁰⁰⁵ Овим је Мије стекао добре стручне и пријатељске везе у српском друштву.

Мије је 1906. године у пратњи супруге Софије, обишао Србију и посетио Македонију, видео српске средњовековне цркве и манастире, а као резултат обиласка понео значајан број фотографија.¹⁰⁰⁶ Мијеов ученик био је Ђурђе Бошковић, а сарађивао је и са професором Владимиром Петковићем и архитектом Пером Поповићем, који су га пратили на поменутом путу.¹⁰⁰⁷ Манасија, Раваница, Браћевићница, манастири Овчарско-кабларске клисуре, Студеница, Жича, Каленић одушевили су Мијеа, који је снимке српских манастира придодео својој Хришћанској и византијској колекцији, основаној 1903. године. Као резултат ове сарадње Мије је својим студентима предавао о зидном сликарству православних хришћана током 13. и 14. века, фрескама и мозаицима за које је веровао да сведоче о ренесанси византијске уметности у време династије Палеолога, а 1908. године је публикувао поглавље о византијској и хришћанској уметности на простору Србије и Македоније у оквиру *Histoire de l'art (Историја уметности)* А. Мишела (А. Michel). Потом је, у току Првог светског рата, публикувао *Recherche sur l'iconographie de l'évangile (Истраживање о иконографији Јеванђеља)* и *L'école grecque dans l'architecture byzantine (Грчка школа у византијској архитектури)*. У *L'ancien art serbe. Les Eglises (Стара српска уметност. Цркве)* објављеном након рата изложио је стилску периодизацију српске средњовековне архитектуре на три школе: Рашку, Српско-византијску и Моравску. Мије је у области архитектуре први пут истакао стилску еволуцију од Рашке до Моравске школе која и данас није застарела, а Срби су му као великом научнику, полихистору и пријатељу одали почаст и избором 1920. године за почасног члана Српске Краљевске Академије.

Михаило Петровић Алас, први Србин који је похађао чувену *L'École Normale Supérieure*, био је ученик, а касније и сарадник угледних француских математичара Шарла Ермита, Емила Пикара и Пола Панлавеа. Његов докторат из области диференцијалних једначина изазвао је велико интересовање стручних кругова и отворио врата сарадње са научницима Француске. Емил Пикар, француски математичар и члан Француске академије, сарађујући са својим учеником Аласом

¹⁰⁰⁵ Д. Прерадовић, „Прво путовање Габријела Мијеа по Србији“, 191, 193.

¹⁰⁰⁶ М. Gligorijević-Maksimović, "Gabriel Millet – chercheur d'antiquités serbes", у: С. Терзић (ур.), *Југословенско-француски односи*, Београд 1990, 257.

¹⁰⁰⁷ Ј. Ćirić, "Gabriel Millet et Djurdje Bošković : l'étude conjointe des monuments médiévaux de la Serbie moravienne", у: D. T. Bataković (ур.), *La Serbie et la France: une alliance atypique: relations politiques, économiques et culturelles, 1870–1940*, Belgrade 2010, 545–556.

допринео је теорији диференцијалних једначина.¹⁰⁰⁸ Пикарови математички радови, уџбеници и многи познати списи представљају импресивна математичка дела, а најпознатије су две теореме које носе његово име у области комплексних променљивих. Значајно је допринео примењеној математици, укључујући теорије телеграфије и еластичности. Пикар је доста радио на обучавању студената математике, физике и инжењерских факултета, а написао је класичан уџбеник о анализи. Пикарови списи укључују биографије многих водећих француских математичара, укључујући његовог зета Шарла Ермита са којим је Алас након студија на Сорбони наставио сарадњу и контакт.¹⁰⁰⁹ Као члан Француског друштва математичара, Петровић је у *Билтену* друштва објавио 14. радова у сарадњи са својим француским колегама. У оквиру *Comptes rendus* Француске академије Михаило Петровић је објавио 30 стручних текстова, што је сведочанство дубоких веза и сарадње између српског научника и француских научних институција и истраживача.¹⁰¹⁰

Већ поменути географ и етнолог Пол Лабе, генерални секретар Нормандијског географског друштва, на почетку свог стваралаштва, није случајно био заинтересован да пише о поменутим темама.¹⁰¹¹ Министарство просвете Француске почетком 20. века послало је уваженог научника на дуга путовања по азијском делу Русије. Ова путовања су на крају прве деценије 20. века, покренула Лабеа да путује на Балкан. Интересантно је да се овде јавља поред научне и једна пријатељско-политичка веза. У самом тексту *A travers la Serbie. Impressions d'un récent voyage* из 1910. године Лабе сведочи да је генерал Дод (Dodds) помоћник председника *Друштва*, био школски друг српског краља Петра I Карађорђевића. Пријатељ из Сен-Сира (Saint-Syr) је имао одлучујућу улогу у упознавању поменутог француског интелектуалца и српског краља.¹⁰¹² Током своје каријере Лабе је заузимао значајне положаје у оквиру *Географског комерцијалног друштва*: као генерални секретар од 1905. до 1919. године, касније генерални секретар од 1919. до 1934. године и потпредседник *Француске алијансе* од 1937. године веома значајне институције културе.¹⁰¹³ Поменуте институције и Лабеово интересовање за

¹⁰⁰⁸ http://www.academie-sciences.fr/activite/archive/dossiers/Picard/Picard_oeuvre.htm (14.09.2011)

¹⁰⁰⁹ <http://www.genealogy.ams.org/id.php?id=53473> (14. 09. 2011)

¹⁰¹⁰ Вид. више: Д. Трифуновић, *Летопис живота и рада Михаила Петровића*, Београд 1969.

¹⁰¹¹ Поменути роман *Histoire d'un jeune Serbe* од стране проф. Михаила Павловића, дугогодишњег истраживача француско-српских културних веза означен је као „најсрпскији“ француски роман 20. века. Вид: Р. Labbé, *Histoire d'un jeune Serbe*, [Berger-Levrault] Paris-Nancy 1918; М. Павловић, *Српске теме у француском роману 20. века*, Београд 2000, 21.

¹⁰¹² Касније је Лабе био у контакту и са краљем Александром, а присуствовао је и његовом венчању. (Р. Labbé, *A travers la Serbie*, 5).

¹⁰¹³ М. Pavlović, *Francuzi o Srbima i Srbiji 1912-1918*, 217, 377; М. Павловић, *Српске теме у француском роману 20. века*, 21.

Србе у првим деценијама 20. века уткани су у темеље политичког, економског и културног везивања Срба за Француску у периоду након Првог светског рата. Личне везе династије Карађорђевић одиграле су веома значајну улогу у покретању интересовања за Србе и иницирању публикавања дела о Србији и Србима, а касније и Југославији.¹⁰¹⁴ Уз Лабеа, још један географ – Жан Брин (Jean Brunhes), шеф Катедре за друштвену географију на Колежу Француске, вероватно под утицајем својих колега, од периода Анексионе кризе показао је интересовање за Србију.¹⁰¹⁵

Са уметничким светом Париза и Француске везу су остваривали српски писци, књижевници и уметници у току својих посета „извору“ културе. Јован Дучић, Бора Станковић, Надежда Петровић усавршавали су своја знања и проналазили инспирацију за своја дела боравцима и сусретима у Француској. Крајем 19. и почетком 20. века значајну улогу у уметничким салонима Париза имао је један од потомака старије гране Карађорђевића – Божидар Карађорђевић (1862–1908). По образовању правник, сликарски „описмењен“ код Жилијана и Рола (Roll), музички школован код Жан Батиста Фора, љубитељ позоришта и глумац у делима Викторијена Сардуа (Victorien Sardou), Божид’арт, како је био познат у уметничком свету, био је свестрана личност. Окупљао је око себе широк круг француских интелектуалаца хетерогених сензибилитета, порекла и професија. Био је пријатељ Франсоа Копеа, Саре Бернар, песника Пол Жана Тулеа (Poul-Jean Toulet), заштитнице уметника и директорке *La Nouvele revue* Жилијет Адам (Juliette Adam) у чијем се салону зближио са Пјером Лотијем.¹⁰¹⁶ Пријатељство које је изградио са Лотијем, упркос његовом туркофилству, омогућило је Божидару Карађорђевићу да упозна угледне париске издаваче, као што је био Пол Калман-Леви (Paul Calmann Lévy). Већ 1894. године постао је сарадник Левијевог листа *La Revue de Paris*.¹⁰¹⁷ Сликал Жорж Лакомб (Georges Lacombe) био је близак пријатељ и значајна веза са париским културним миљеом Божидара Карађорђевића све до његове смрти.¹⁰¹⁸ Захваљући бројним контактима, везама и

¹⁰¹⁴ Значај Лабеовог рада за афирмацију Србије у француској и европској јавности изузетан је, посебно у периоду када се у току 1916. године налазио на челу одбора за пропаганду *Напор Француске и њених савезника* (*L'Effort France et de ses alliés*). У оквиру рада Одбора, међу 4.000 одржаних предавања Лабе је посветио велику пажњу Србији, посебно у предавању насловљеном *Српски напор* (*L'Effort Serbe*), које је наишло на велики одјек у јавности. (М. Павловић, *Српске теме у француском роману 20. века*, 23).

¹⁰¹⁵ М. Ћ., „Белешка. Виктор Берар (Bérard)“, *Нова Европа*, књ. 24, бр. 3, 26. септембар 1931, 304; N. Broc, *Regards sur la géographie française de la Renaissance à nos jours*, Presses universitaires de Perpignan 199; Jean-Louis Tissier, "Brunhes (Jean)", у: Jacques Julliard, Michael Winock (dir.), *Dictionnaire des intellectuels français*, Paris, Seuil, 1996, 195–196.

¹⁰¹⁶ С. К. Павловић, *Божид'арт*, Београд 2012, 96, 99, 101–104, 115.

¹⁰¹⁷ *Исто*, 115.

¹⁰¹⁸ *Исто*, 211–214.

пријатељствима, као и уметничном дару Божицара Карађорђевића, дом Карађорђевића био је и место сусрета српских интелектуалаца, који су се школовали или службовали у Паризу (Мирован Мировановић, Миленко Веснић, Стеван К. Павловић и др) са политичарима, новинарима, књижевницима, писцима и сликарима Париза.

Школовање српских интелектуалаца у Француској, будућих научника и професора Велике школе, а касније Универзитета, одиграло је пресудну улогу у успостављању веза и сарадње. По повратку у отаџбину, Срби школовани у Француској поред стеченог знања, доносе нове навике и идеје из Западне Европе у српско друштво. Покретање научних истраживања, која су поставила темеље бројним научним дисциплинама, пратило је и отварање Катедри за одређене научне области. Развој науке у Србији, омогућио је кредибилитет српским научним открићима и утицао да сарадња са научним средиштима Европе заживи. Иако су достигнућа и природних и друштвених наука била интересантна француским научницима, ипак се чини да је област друштвених истраживања била поље где је развијен већи степен интеракције. Изузетак представља чисто научна сарадња Михаила Петровића Аласа са француским научницима и једним делом научна сарадња Јована Жујовића. Ипак, интересовање француских научника за сарадњу са српским научницима било је усмерено на све научне области.

Сарадњу француских и српских интелектуалаца обележили су у друштвено-политички догађаји на крају 19. и почетком 20. века. Већина поменутих видова научне сарадње, иако обухватају размену стручних књига, брошура и извора, помоћ приликом путовања, обилазака и истраживања, нису имали искључиво научну природу контакта и веза. Међународни односи епохе империја обликовале су и научни свет. Иако је у радовима научника било истицања и сугерисања појединих питања од националног интереса, изнети ставови и мишљења су били поткрепљени научним чињеницама. Наука и актуелни политички догађаји испрплетали су се у контактима Малеа, Омана, Денија, Лоазоа, Лабера и других француских интелектуалаца са Новаковићем, Јакшићем, Цвијићем, Жујовићем и другим Србима. Научна сарадња је већином била плод личних контаката и познанстава стечених још током школовања или преко пријатеља и препорука. Последице сарадње и размене научних података водиле су ка томе да Мале, Оман, Дени и други француски интелектуалци након упознавања са радом и стваралаштвом српских научника промене правце свог интересовања, као и своја уверења. Напуштање бугарофилства и уверење да се српско питање може решити у

оквиру јужнословенског најзначајније су последице сарадње француских и српских научника.

4.2.5. Економске везе Француза и Срба

Поред дипломатско-политичких веза и контаката, као и сарадње научника, значајан део српско-француских односа чине економске везе. Интересовању француских финансијских кругова за Србију допринела је промена српске спољне политике, коју је започела влада Стојана Новаковића, а дефинитивно је означена сменом династија 1903. године. На крају 19. века економски контакти и везе успостављани су преко дипломатских представништава, стога је обликовање економских веза Француза и Срба било повезано са личностима француских, односно српских дипломата и државника. На крају 19. века са обе стране постојала је иницијатива да се Француска и Србија ближе економски повежу. Француски дипломата Рене Мије и српски дипломата и политичар Милутин Гарашанин имали су значајну улогу у иницирању економске повезаности две средине. Контакти француског дипломате Ренеа Мијеа, као и његови текстови *Souvenirs des Balkans. De Salonique à Belgrade et du Danube à l'Adriatique* и коауторско дело *Le commerce français en Orient. La Serbie économique et commerciale* посредно су определили пословне људе Француске да уложе свој капитал у Србију.¹⁰¹⁹ Како је Мије био сарадник *La Revue des Deux Mondes* коју су финансирали представници крупног капитала Француске и читали финансијери и банкари, економском повезивању Француске и Србије овим је отворен пут и постављене основе за француски економски продор у Србију до кога је дошло у првој деценији 20. века.

Активност српских посланика у Паризу, а пре свега Милутина Гарашанина, Стојана Новаковића и Михаила Вујића, као и контакти у пословним круговима српских конзула у Француској, а пре свих грофа Камондоа и Жила Сантонија такође су доприносили економском повезивању. Милутин Гарашанин, који је имао искуство рада у привреди, први је уочио могућности већег економског повезивања Француске и Србије. Гарашанин је путовао Француском, упознавао капацитете њеног тржишта за српске производе и разговарао са пословним људима, чија имена није навео у свом

¹⁰¹⁹ R. Millet, *Souvenirs des Balkans. De Salonique à Belgrade et du Danube à l'Adriatique*, Paris 1891; R. Millet, H. DeTorcy, *Le commerce français en Orient. La Serbie économique et commerciale*, Paris 1891; M. Павловић, *Од Есклавоније ка Југославији*, 168.

извештају из 1895. године. Како је Анексиона криза подстакла потрагу за путевима решавања српског питања, а научни аргументи су стекли посебан значај, посебно јер су се српски интелектуалци определили да српско питање изнесу пред Европу и подстакну велике силе на његово решавање.¹⁰²⁰ Научници и новинари су својим путовањима и информацијама о Србији и Србима будили и нова интересовања француских пословних људи, као што су посете Пола Лабеа и интересовања која су изазвала његова предавања у оквиру Нормандијског географског друштва, као и већ поменуте књиге Алфонса Мизеа о привредним капацитетима балканских држава насталих или знатно територијално проширених у Балканским ратовима.

Приликом преговора за зајмове и друга кредитирања српски политичари, државници и дипломате (Михаило Вујић, Милован Миловановић, Лазар Пачу, Никола Пашић, Миленко Веснић и др) су, поред политичара и дипломата, успостављали контакте и везе са бројним пословним људима, финансијерима и бакарима. Ноел Бардак (Noel Bardac) власник истоимене париске банкарске куће био је један од кључних финансијера српских зајмова у време када је Србија решавала Завереничко и Топовско питање, као и касније.¹⁰²¹ Питање зајма у Француској у време Анексионе кризе стварало је српској држави значајне бриге, стога су након добијеног зајма заслужни Французи постали носиоци српског ордења. Министарство народне привреде послало је јуна 1909. године десет Ордена Св. Саве за: Жоржа Палеа, гувернера француске Народне Банке (I степена са лентом), Пола Лабеа, главног секретара Друштва за комерцијалну географију (III степен), Пола Ернеста, генералног секретара француске Народне Банке (III степен), Марсела Фрамона, генералног контролора Народне банке (III степен), Оливија Конрада, секретара главног савета француске Народне Банке (III степен), Алберта Дипона, директора израде бланкота Француске Народне Банке (III степен), Алберта Опетита, шефа администрације француске Народне Банке (IV степен), госпођу Лабе, супругу Пола Лабеа (V степен) и Симона Леха, чиновника француске Народне Банке (V степен) и Жана Лежоња (V степен).¹⁰²²

У смислу остваривања пословних контаката Француске и Србије везаних за задуживање српске државе у Француској значајне су личности окупљене око *Царске отоманске банке*, а пре свих породица Навил. Пирам Навил, члан управног одбора

¹⁰²⁰ С. Новаковић, *Најновија балканска криза и српско питање, Белешке, размишљања, разговори и политички чланци*, Београд 1910.

¹⁰²¹ Љ. Алексић, Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, 202, 206, 223, 227–230, 237–239, 241, 244, 247, 261–262,

¹⁰²² АС, МИД, Посланство у Паризу, бр. 2987, Министарство народне привреде – Посланству у Паризу, Београд 12. јуни 1909.

Царске отоманске банке био је задужен за депонован новац од српских зајмова и главна личност поверилачког конзорцијума свих послова везаних за Србију у које је увео и своје синове.¹⁰²³ Роберт Навил, некадашњи директор *Царске отоманске банке* у Бејруту и председник *Источног финансијског друштва*, био је једна од кључних личности преко које је организована финансијска сарадња две државе. Приликом покушаја да се реализује пројекат изградње железнице Дунав-Јадран, Навил је био кључна фигура са којом су 1908. године преговарали начелник Министарства спољних послова Србије Мирослав Спалајковић и српски посланик у Паризу Миленко Веснић.¹⁰²⁴ Роберт је заједно са братом Арнолдом био члан управног одбора *Француско-српске банке* основане у Београду 1910. године, чиме је ојачано присуство представника великих породица француског протестантског банкарства у Србији. Браћа Навил и Жорж Фере били су блиски са моћним банкарима породице Раула Малеа, председника *Царске отоманске банке*, управника железничке компаније Париз – Лион – Марсеј, осигуравајућег друштва *Феликс* и друштва *Лука, докови и складишта Бејрута*.¹⁰²⁵

Интересантно је да су се припадницима финансијских кругова са дугом традицијом приликом оснивања *Француско-српске банке* придружили и млади веома активни пословни људи као што су Октав и Андре Омбер.¹⁰²⁶ Мале и Навил су под претњама младотурског национализма, своје послове из Бејрута пренели за Београд, где су довели више Левантинаца и Јермена за службенике Француско-српске банке. Иако је Царска отоманска банка била за опстанак Турске, финансијски интереси породица француских протестанских банкара, које су биле приморане да послове пребаце у Србију, делом су омогућиле веру да балакански (српски) национализам представља мању претњу.¹⁰²⁷ Долазак француских предузећа и пословних људи у Србију временом се увећавао и у периоду након оснивања Француско-српске банке и предузећа за извиђење радова у значајној мери утицао на испрплетаност мреже француско-српских пословних односа у освит Првог светског рата.

Близак крај Османског царства појачао је потребу да се очува интерес француског високог капитала, што је подстицало научнике, публицисте и пословне људе на мисије у земље Балкана. У времену уочи и у току Балканских ратова када су

¹⁰²³ Љ. Алексић, Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, 224.

¹⁰²⁴ S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 56.

¹⁰²⁵ Филип, син Раула Мале је између два рата био председник Француско-српске банке. (*Исто*).

¹⁰²⁶ Октав Омбер, управник банке Париске уније, био је задужен за преговоре о међународним пословима банке. Русија и Србија су биле кључне земље у оквиру којих је покушавао да пронађе моделе пласирања француског капитала. H. Bonin, *La Banque d'union parisienne*, Paris 2001, 21.

¹⁰²⁷ S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 65.

већ остварили висок степен својих економских интереса у Србији, Французи су показали значајно интересовање и за економски продор у земље настањене Србима. Мисије Шарла Лоазоа у Црној Гори у току 1912. и 1913. године илуструју интересовање француских финансијских кругова, као и француске владе за пласирање капитала и у годинама док се на Балкану водио рат.¹⁰²⁸ Октобра 1912. године Лоазо је за француску владу саставио кратку *Белешку* о потреби кредита за развој Црне Горе. Лоазо је изнео развој банкарског система Црне Горе, са посебним освртом на интересе аустријског капитала, који је настојао да продре у финансије и привреду Црне Горе преко *Хипотекарне банке*.¹⁰²⁹ Припремајући своју посету Цетињу и Црној Гори, Шарл Лоазо је поред инструкција француских званичника настојао да се о црногорској привреди и финансијама информише и на друге начине. Кључан сарадник му је био Анте Дешковић, а Лоазо је од раније познавао и Евгеније Поповића.¹⁰³⁰ Један од могућих Лоазових извора информација могао је бити и дугогодишњи амбасадор Француске у Риму Камиј Барер, који је био одличан познавалац Балкана.¹⁰³¹

Приликом посете Цетињу 1912. године, током које га пратио инжењер Анте Дешковић, Шарл Лоазо се сусретао и са генералом Мартиновићем, председником владе, који је детаљно писано обавештен о плановима за оснивање развојне банке и организовању јавних радова.¹⁰³² Лоазо је проучавао све аспекте будућег француског зајма Црне Горе и са њиме повезане проблеме, као што су питања финансијске и политичке консолидације црногорске државе, финансијских операција у Никшићу, италијанских, аустријских и српских интереса у Црној Гори.¹⁰³³ Информације је проналазио како у званичним документима, извештајима о раду појединих институтција и у разговорима са врхом црногорске државе и својим пријатељима и познаницима. Током својих посета Цетињу Лоазо је слао извештаје о стању финансија

¹⁰²⁸ АСАНУ; Заоставштина Лоазо – Војиновић, бр. 14427, III–202, Белешка; Исто, Извештај Шарла Лоазоа министру о свом путовању у Црну Гору, 18. октобар 1913.

¹⁰²⁹ АСАНУ; Заоставштина Лоазо – Војиновић, бр. 14427, III – 202, *Note relative à l'établissement d'un Credit Funcier au Montenegro*, 7 Octobre 1912.

¹⁰³⁰ Исто, III–202, Анте Дешковић – Шарлу Лоазоу, Јабланица, 29. јули 1912; Исто, Париз, 11. август 1912; Исто, Париз, 13. септембар 1912; S. Burzanović, "Prva crnogorska željeznica Prve ideje", у: S. Burzanović i dr, *100 godina željeznice Crne Gore*, Cetinje, Podgorica 2009, 25–27.

¹⁰³¹ Исто, III–202, Белешке.

¹⁰³² Исто, Писмо, Непознато – Г. Мартиновићу, 22. новембар 1912; Исто, *Note sur la création d'une Banque*, 13. 9. 1912.

¹⁰³³ Исто, Белешка из октобра 1913. године; Правилник државне хипотекарне банке Краљевине Црне Горе; Правила Црногорске банке на Цетињу, Цетиње 1910; Закон о заузимању природних добара за јавну (народну) употребу уз накнаду за иста (експропијација), Цетиње 1906; Никшићко трговачко акционарско друштво, Извештај о раду у петој пословној години 1911, Цетиње 1912; Црногорска банка на Цетињу, Извештај о раду у шестој пословној години 1911, Котор 1912; Прва Никшићка штедионица у Никшићу, Годишњи извештај и закључни рачуни за пословну 1911, Котор 1912.

Црне Горе у Париз, а приликом друге посете анализирао је и домете Француско-црногорског синдиката (*Syndicate Franco-Monténégrin*). Формиран у пролеће 1912. године, поменути *Француско-црногорски синдикат* наставио је са индустријским оживљавањем црногорске привреде и стварањем банке са француским капиталом.¹⁰³⁴ Поред капитала који би Црну Гору ушао посредством кредита, Лоазо је проучавао и друге аспекте привредног и трговинског развоја Црне Горе. Писао је о пољопривредној производњи, као и потребама потрошње пшенице, вина и других артикала.¹⁰³⁵ У овим Лоазоовим посетама може се уочити настојање француске дипломатије да подржи даљи продор француског капитала на Балкану и да се из Србије, где је већ стекао преовлађујући утицај, прошири на све државе Балкана.

Коначни губитак власти османског царства над европским поседима утицао је да заштита интереса француског капитала буде један од кључних интереса Француске. Очување постојећих финансијских позиција и освајање нових, посебно у малим блаканским државама, постао је заједнички интерес финансијера и државе. Развој политичких догађаја након нове Мароканске кризе и позната траса немачког продора на Исток били су знаци за француску државу да у што краћем року ојача своје позиције на Балкану. Стога француски интелектуалци, одлични познаваоци прилика у балканским државама, са већ постојећим контактима и везама у овим срединама постају значајна карика у грађењу француског политичко-економског утицаја. Мисије Шарла Лоазоа у Црној Гори 1912. и 1913. године и путовања Алфонса Мизеа Балканом, такође у периоду Балканских ратова (1912–1913) потребно је посматрати у поменутом контексту. Ипак, између две Лоазоове мисије постоји разлика. Прва посета била је на самом почетку Првог балканског рата више информативног карактера и нека врста зачетка озбиљније сарадње, дакле, као Мизеова мисија и књига која говори о економским потенцијалима балканских држава. Друга Лоазоова посета Црној Гори била је темељније припремљена, са јасно постављеним циљевима, а на основу исцрпног извештаја од ње су се очекивали конкретни резултати. Економско интересовање Француске за Србију, пред Први светски рат, захваљујући контактима интелектуалаца проширило се и на Црну Гору, као и остале земље у којима су живели Срби и остали Јужни Словени.

¹⁰³⁴ Исто, Rapport à présenter aux Membres du Syndicat d'études Industrielles Agricoles et Forestière sur l'exercice 1913.

¹⁰³⁵ АСАНУ; Заоставштина Лоазо – Војиновић, бр. 14427, III–202, Белешка, Пољопривредна статистика за 1910. годину.

Карактеристика економских веза и контаката Француза и Срба јесте да су грађене у периодима узимања зајмова Србије у Француској између представника највећих финансијских и банкарских кућа Француске и српских политичара и дипломата на највишим функцијама. Политички односи Француске и Србије су одређивали контакте и везе, као и успешност реализације сарадње. Преовлађујуће је да су економски контакти француских и српских интелектуалаца имали снажну подршку и уживали посебну заштиту државних структура обе државе, посебно од периода Анексионе кризе и Балканских ратова. Значајну улогу имали су и интелектуалци (Мије, Лабе, Мизе и др) који су својим текстовима на француском језику утицали на већу заинтересованост француског капитала да продре у Србију.

4.2.6. Масонске везе

Масонске везе су значајан посредник у преношењу идеала, филозофских и политичких концепција грађанског друштва. Иако још увек нису разграничени сви митови, предања и легенде од стварних историјских догађаја, опште је прихваћено да је карактер друштвеног деловања масонерије, још од њених зачетака, усмерен ка културном и политичком пољу.¹⁰³⁶ Експанзија друштвених контаката и комуникације у новом веку идеје масонерије пренела је из енглеске средине широм европског континета. Наполеоново покровитељство над слободним зидарима, које се сматрало и једним од стубова његовог поретка, од масонерије је створило ексклузиван политички клуб.¹⁰³⁷ Ипак, постоје мишљења да су масонске ложе својим звучним титулама и могућношћу да се привремено буде равноправан са неким истакнутим личностима великој већини чланова пружиле привид значајније друштвене улоге, што би вероватно подразумевало и одсуство моћи стварног утицаја.¹⁰³⁸ Међутим, контакти и везе у масонским круговима били су простор значајне сарадње и утицаја у свим сферама духовног живота, посебно онда када контакти на званичном нивоу држава и влада нису били довољно развијени или нису давали брзе или задовољавајуће резултате. Како везе и сарадња између масонских група крајем 19. и почетком 20. века ефикасно и успешно превазилазе националне и државне оквире интереса, контакти и везе између

¹⁰³⁶ Ž. Lazar, *Nastanak masonerije Uticaj kulturnih i političkih činilaca na pojavu modernog slobodnog zidarstva*, Novi Sad 2009, 11–14.

¹⁰³⁷ M. Džons, "Slobodno zidarstvo", у: N. Mekenzi, *Tajna društva*, Beograd 1989, 150.

¹⁰³⁸ Ž. Lazar, *нав. дело*, 81.

француских и српских масона, стога, представљају значајан сегмент анализе веза, сарадње и утицаја интелектуалаца две средине.

Управљање државом и јавним пословима у циљу успостављања институција грађанског друштва на европским узорима подстакло је интересовање образованих Срба за слободно зидарство. Током деведесетих година 19. века видљив је успон слободнозидарских организација у Србији. Оличен је и кроз избор 1894. године масона Светомира Николајевића за преседника владе Краљевине Србије и јавно признање министра просвете и црквених дела Андре Ђорђевића да припада „хуманој, културној и патриотској установи Слободних Зидара“.¹⁰³⁹ На развој масонских веза између Француза и Срба утицали су међународни догађаји и значајне промене у оквиру српске масонерије почетком 20. века, а пре свега потреба српске интелигенције која је водила државу да неформалним путевима утиче на односе са великим силама. Ложа српских слободних зидара *Побратим*, која је основана 1890. године на челу са Ђорђем Вајфертом и Светомиром Николајевићем, напустила је 1908. године заштитништво *Велике ложе Угарске*. Анексиона криза и неразумевање протеста Срба, који су штитили своје националне интересе, биле су повод за кидање ове повезаности.¹⁰⁴⁰ Удаљавање од Аустроугарске, што је било идеја већине српских интелектуалаца још од краја 19. века, био је вероватно један од дубљих узрока повлачења српских масона из окриља заштите суседа. Независност поменуте српске ложе, створила је услове за уплитање француских, немачких и италијанских слободнозидарских организација у оснивање нових ложа у Србији.

Почетком 1909. године у Београду је основана ложа српских слободних зидара *Уједињење* и стављена је под окриље *Grande Orient de France (Великог Оријента Француске)*.¹⁰⁴¹ Везе између српских и француских масона датирале су још од раније. Старешина ложе *Уједињење*, секретар Министарства народне привреде и индустријалац Васа У. Јовановић, успоставио је блиске контакте са зидарима *Великог Оријента Француске* већ у време светске изложбе у Паризу 1900. године.¹⁰⁴² На прелазу два век, француски слободни зидари су ослобађањем од религиозног питања и успостављањем јединства ложа успели да допринесу бржем опоравку Француске након

¹⁰³⁹ Б. Стаменковић, С. Г. Марковић, *Кратак преглед историје Слободног зидарства Србије*, Београд 2009, 33–34, 102.

¹⁰⁴⁰ Z. D. Nenezić, *Masoni u Jugoslaviji (1764–1980)*, Beograd 1984, 229, 239, 250–264; С. Стојковић, *Слободно Зидарство. Његов циљ и принципи, његова прошлост и садашњост*, Београд 1925, 169.

¹⁰⁴¹ S. Michailovich, "La Franc maçonnerie en Serbie son histoire son but actuel", *L'Acacia*, № 9 et 10. septembre octobre 1912, 576–587; С. Стојковић, *нав. дело*, 173–176.

¹⁰⁴² Z. D. Nenezić, *Masoni u Jugoslaviji (1764–1980)*, 229.

слома који је изазвао рат са Пруском 1871. године. Број масонских ложа у Француској је растао у последњим деценијама 19. века, а постепено и њихов утицај у друштву.¹⁰⁴³ На основу података слободних зидара крајем 1913. године у Француској је било активно 610 ложа, које су имале око 50.000 чланова.¹⁰⁴⁴ Посебну пажњу француски слободни зидари посветили су развоју демократског уређења државе, а истовремено и на „спрему својих чланова за морални и културни напредак у профаном свету“.¹⁰⁴⁵ Масони су били присутни у политичком и друштвеном животу Француске преко својих активности у оквиру политичких партија (значајан број су били чланови радикалне странке), као и разних удружења наставника, студената и новинара. Припадност масонској организацији приписује се најутицајнијим француским државницима и политичарима: Леону Гамбети, Жилу Ферију, Аристиду Бријану, Жоржу Клемансоу, а литература наводи и присуство око 250 масона у француском парламенту у периоду Треће републике, стога је за Француску коришћен и назив *Република масона* и *Република Великог Оријента*.¹⁰⁴⁶ Српски интелектуалци су стога могли да верују у моћ масонских веза у француском политичком и друштвеном животу. Утицај француских ђака, снажан продор француског капитала, посебно у давању кредита и близина слободних зидара процесима креирања француске спољне политике наводили су француске и српске масоне на идеју ближег повезивања и сарадње, која је дала прве резултате већ 1908. године.¹⁰⁴⁷

Масонске везе имале су значајну улогу у односима између Француске и Србије у периоду анексије Босне и Херцеговине, када је прва велика криза на Балкану претила да изазове рат ширих размера. На седници ложе *Побратим* 29. септембра 1908. године покренуто је питање анексије Босне и Херцеговине, а истовремено је изнет предлог о протесном писму свим великим ложама Немачке, Француске и Енглеске, као и слању

¹⁰⁴³ Број чланова *Велике Ложе Француске* увећан је од Француско-пруског рата са око 3.000 чланова, на 8.000 чланова колико их је било 1912. године, а у истом периоду *Велики Оријент Француске* је увећао број својих чланова са око 17.000 на око 33.000. (Д. Вујовић, *Француски масони и југословенско питање 1914–1918*, Београд 1994, 16).

¹⁰⁴⁴ Ј. А. „Један поглед уназад Говор у Ложи „Побратим“, *Неимар*, бр. 1–3 (1914), 94.

¹⁰⁴⁵ С. Стојковић, *нав. дело*, 117.

¹⁰⁴⁶ Досадашња истраживања француске масонерије и тајних друштава указују да је у периоду Треће републике у Француској слободно зидарство „цветало“, а да је редовно присуство приликом црквених церемонија доносило напредовање у војсци, док су особе антиклерикалних погледа заузимали високе положаје у цивилним службама државног апарата. До 1911. године 10–12 чланова Савјета *Великог оријента* били су сенатори и посланици, а слично је било и са *Великом Ложом Француске*. Димо Вујовић сматра да се Клемансоу погрешно приписује припадност слободним зидарима, као и Поенкареу. (М. Džons, *нав. дело*, 151; Д. Вујовић, *нав. дело*, 19–20; Z. D. Nenezić, *Masoni 1717–2010 Pregled istorije slobodnog zidarstva u Srbiji, na Balkanu i u svetu*, I, Београд 2010, 92–93).

¹⁰⁴⁷ Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, 443.

изасланика у Берлин, Париз и Лондон.¹⁰⁴⁸ На наредној седници 11. октобра 1908. године у ложи *Побратим*, Светомир Николајевић, након што је истакао утицај масона у парламентима великих европских држава и новинарству, подржао је слање писама и изасланика широм Европе који би протестовали против анексије Босне и Херцеговине. На истој седници Васа У. Јовановић је изнео предлог о напуштању мађарске ложе и прочитао писмо француске ложе „која је рада примити српске слободне зидаре“.¹⁰⁴⁹ Иако је одлука о напуштању мађарске ложе одложена, Светомир Николајевић и Васа У. Јовановић, добијају дозволу ложе *Побратим* да путују у Француску. Јовановић је у Паризу добио сагласност за формирање ложе у Београду, која би била под покровитељством *Великог Оријента*. Истовремено, француска масонерија је истакла подршку у остваривању идеја уједињења Срба и Хрвата, која је оличена кроз потпору повезивању српских и хрватских масона.¹⁰⁵⁰ У име српског слободног зидарства Светомир Николајевић је као изасланик српске масонерије код великих ложа Париза, Берлина и Берна дигао глас против анексије, што је било у складу са оним што су српски слободни зидари обећали председнику српске владе Велимировићу.¹⁰⁵¹ Резултат свих активности је изношење српског националног програма у европске политичке оквиру. Иако политика тражења компензација и надокнада, услед аустроугарског одбијања и затегнутих односа међу великим силама није дала резултате, српско питање и идеје уједињења заживеле су у политичком, дипломатском, јавном и интелектуалном животу Европе.

Ложа *Побратим* одржавала је контакте и преписку са неколико француских масонских ложа: *Grande Orient de France*, *Grande Loge de France* (*Велика Ложа Француске*), *Amis Triomphent* (*Победоносни Пријатељи*) и *France et Orient* (*Француска и Оријент*).¹⁰⁵² Размена информација између поменутих ложа обухватала је више области. Кретала се од протоколарних информација потребних за одржавање састанака

¹⁰⁴⁸ АЈ, Фонд Масонске ложе, Ф-100, Архитектонске табле ложе *Побратим* за 1908. годину, Извештај о раду ложе *Побратим* за 1910. годину.

¹⁰⁴⁹ *Исто*.

¹⁰⁵⁰ Д. Вујовић, *нав. дело*, 26–27.

¹⁰⁵¹ У циљу олакшања „тешке мисије“ српској влади, српски масони су овластили Перу Цукића да „понути услуге слободних зидара за српску ствар“ Пери Велимировићу. У разговору је посебно наглашен утицај масонских ложа на европску штампу, као и на поједине владе и парламенте великих сила. Верује се и да су званичне мисије српске владе: Пашићева у Русију, Новаковићева у Цариград и Миловановићева у Берлин, Париз, Лондон и Рим, имале слободнозидарску подршку. (Zoran D. Nenezić, *Masoni u Jugoslaviji (1764–1980)*, 256–257; М. Радусиновић, *нав. дело*, 12).

¹⁰⁵² АЈ, Фонд Масонске ложе, Ф-100, фасц. 3, бр. 171, писмо *Великог Оријента Француске*, 5. март 1911; *Исто*, бр. 176, писмо ложе *Побратим* – *Великој Ложи Француске*, 18. октобар 1911. године; *Исто*, бр. 180, писмо Саве Петровића српским масонима – *Побратим*, без датума; *Исто*, бр. 182, писмо ложе *Француска и Оријент*, без датума.

и финансијске помоћи до савета и сугестија политичке, економске и културне природе. Српски слободни зидари су преко појединаца који су у Француској били познати и блиски масонским ложама настојали да продубе своје контакте у свету француске масонерије. Лекар српског порекла Сава Петровић био је члан масонске ложе *Amis Triomphant*. У оквиру састанака које је посеђивао, а о којима је писао српским масонима, надао се да ће допринети користи „било општој, било за Побратим“.¹⁰⁵³ Извештавао је и о политичким и друштвеним догађајима у Француској и новим покретима и идејама. Талас склапања пословних уговора са привредницима у Француској, Енглеској, Швајцарској, Италији и другим државама Европе доводи се у везу са сарадњом слободних зидара Француске и Србије.¹⁰⁵⁴ Француски посланик у Београду Леон Деко својим активностима око оснивања нове ложе значајно је утицао на интензитет сарадње српских и француских масона. Поред активности Декоа, значајна је и посета Емила Терама, члана француске ложе *Les vrais Amis (Искрени Пријатељи)*.¹⁰⁵⁵ *Побратим* је 1910. године настојао да прилагоди свој рад правилима *Велике Ложе Француске* услед чега се обратио француској ложи *La Republique (Република)*.¹⁰⁵⁶ Масонским везама су на поменути начин у српско друштво стизале информације, преношене су нове идеје и уношене новине у друштвени живот.

Уједињење је окупљало Французе, Белгијанце и већином Србе образоване у Француској.¹⁰⁵⁷ Старешина ложе био је Васа У. Јовановић, а оснивачи: Богољуб Вучићевић, Никола Лукачек, Павле Мајзнер, Миливој А. Јовановић, Влајко Гођевац и Леон Деко, француски посланик у Србији. Списак до сада познатих чланова ложе у периоду од 1909. до 1914. године, налази се у *Табели 1*.¹⁰⁵⁸ Одлука о оснивању поменуте ложе и њеном везивању за *Велики Оријент Француске* коначно је донета по повратку Милована Миловановића, министра спољних послова Србије из дипломатске мисије у Енглеској и Француској по проглашеној анексији Босне и Херцеговине 1908. године.¹⁰⁵⁹ Чланови ложе *Уједињење*, превазишли су политичке подељености и активно су радили на плану националне политике иако то није био један од основних постулата

¹⁰⁵³ АЈ, Фонд Масонске ложе, Ф-100, фасц. 3, бр. 180, писмо Саве Петровића српским масонима – *Побратим*, без датума.

¹⁰⁵⁴ Ненезић истиче да су привредна повезивања убрзана након писама ложе *Побратим* организацијама слободних зидара у поменутим земљама. (Z. D. Nenezić, *Masoni 1717–2010 Pregled istorije slobodnog zidarstva u Srbiji, na Balkanu i u svetu*, I, 403).

¹⁰⁵⁵ Д. Вујовић, *нав. дело*, 23; Z. D. Nenezić, *Masoni 1717–2010 Pregled istorije slobodnog zidarstva u Srbiji, na Balkanu i u svetu*, I, 414.

¹⁰⁵⁶ Д. Вујовић, *нав. дело*, 29.

¹⁰⁵⁷ АЈ, Ф100, Архитектонске табле о раду ложе *Побратим* за 1909. годину.

¹⁰⁵⁸ Z. D. Nenezić, *Masoni u Jugoslaviji (1764–1980)*, 232.

¹⁰⁵⁹ *Исто*, 229.

слободног зидарства. У ложи *Уједињење* највише је било бивших француских ђака окупљених око Самосталне странке, а међу њима се нашао и немачки ђак Љуба Стојановић. Од радикала био је Коста Стојановић, док је Милован Миловановић један од *Паризлија* у кога су Французи имали поверење, остао везан за италијанску ложу.¹⁰⁶⁰ Богдан и Павле Поповић својим активностима на културном плану успешно су усаглашавали план рада и деловања ложе са променама у српској култури. На плану ширења идеје југословенства ложа *Уједињење* показала је значајну активност. Остварила је везе са слободним зидарима у Хрватској окупљеним око ложе *Љубав ближњег*, која је покушавала да се повеже и са француским масонима.¹⁰⁶¹ Овим повезивањем француски масони су постали значајан чинилац у будућем процесу уједињења Срба и Хрвата.

Прва званична посета краља Петра Карађорђевића земљи у којој је живео и школован, а за коју је и ратовао, била је организована и уз помоћ масонских веза. Ова посета од 16. до 18. новембра 1911. године Француској била је најзначајнија демонстрација угледа српског краља у Француској.¹⁰⁶² Српска ложа *Побратим* је у октобру 1911. године писала Великој ложи Француске о посети краља Србије. У писму се наводи како ће у краљевој пратњи бити Драгомир Стефановић, активни члан ложе *Уједињење*, који је био истовремено и секретар председника Владе и шеф секције за штампу, као и др Станоје Михаиловић, члан *Независности*, који је такође био задужен за штампу.¹⁰⁶³ За њих су српски масони затражили леп пријем и евентуалну помоћ француске ложе. Утицајни француски листови и часописи извештавали су о посети српског краља, а *Le Journal des Débats* објавио је 15. новембра 1911. године чланак посвећен званичној посети српског владара, пружајући приказ француско-српских политичких и економских веза. Посебно је наглашена улога краља Петра у њеном демократском и политичком развоју.

Милован Миловановић пратио је краља Петра I Карађорђевића приликом поменуте посете и активно учествовао на пријемима и разговорима са француским државницима, политичарима и дипломатама. Након свечаног дочека српског краља и његове пратње на железничкој станици у Булоњској шуми, председник Француске

¹⁰⁶⁰ Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 68.

¹⁰⁶¹ Z. D. Nenezić, *Masoni u Jugoslaviji (1764–1980)*, 231.

¹⁰⁶² Посета је првобитно организована за мај 1911. године, али је одложена због авионске несреће у којој је погинуо француски министар рата генерал Берто, а повређен председник владе Манис. Овај догађај компликовао је даље договоре око датума посете, а натписи у штампи нису били повољни, што је додатно отежавало посао припреме посете. Р. Веснић млађи, *нав. дело*, 278.

¹⁰⁶³ АЈ, Ф-100, Масонске ложе, фасц. 3, бр. 176, писмо ложе *Побратим* – Великој Ложи Француске, 18. октобар 1911. године.

Арман Фалијер (Armand Fallières) на пријему у Јелисејској палати уручио је краљу Петру I Карађорђевићу златну медаљу за учешће у Француско-пруском рату 1870/1871. године. Том приликом српски краљ се сусрео са највишим званичницима француске државе. Милован Миловановић наводи како је док се возио са краљем у колима улицама Париза доживео пријатне тренутке и сцену где су грађани поздрављали краља, скидали шешире, махали и узвикивали „Живела Србија“ и „Живео краљ“.¹⁰⁶⁴ Српски слободни зидари су својим деловањем јачали везе Србије са Француском. Описани срдачни пријем француских званичника приликом посете српског краља у Француској, који је пропраћен афирмативним текстовима у француској штампи о српском владару, држави и народу, подржан је од стране француских слободних зидара и допринео је даљем развоју односа две државе.¹⁰⁶⁵ Везе и сарадња француских и српских масона овим су утицали на обликовање француско-српских односа у годинама пред Први светски рат, што је имало последице и касније.

Односи између српских масона у оквиру ложе *Побратим* били су сложени што је утицало и на односе са масонским организацијама на западу. Сукобљавања из *Побратима* су се пренела и пооштрила у односима између ложа *Уједињење* и *Шумадија*.¹⁰⁶⁶ Компликовало их је везивање за иностране масонерије и однос према националном питању. Ложа *Уједињење*, непосредно везана за *Велики Оријент Француске* имала је најзначајнији удео у формирању националне политике. Васа У. Јовановић, уз Милоша Гођевца и Јована Алексића, био је један од иницијатора четничког покрета у Македонији и уредник листа *Пијемонт*.¹⁰⁶⁷ Поменута интересовања за српско национално питање и уједињење групе угледних интелектуалаца и пословних људи усмеравала су и активности масонске ложе. Присуство француског посланика у Београду Декоа у српској масонској ложи омогућавало је двосмерност утицаја. На овај начин се отварало и повезивање масона присутних у владајућим круговима Француске и Србије. Својим активностима на линији заступања француских интереса, ложа *Уједињење* утицала је на француско-

¹⁰⁶⁴ АС, Лични фонд Милован Миловановић, бр. 31, Белешке, 17. новембар 1911.

¹⁰⁶⁵ S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 61.

¹⁰⁶⁶ Јула 1910. године основана је и ложа *Шумадија*, али под окриљем *Велике Ложе Хамбурга*, а фебруара 1912. године и ложа *Јединство, рад и истрајност* под окриљем *Великог Оријента Италије*. Z. D. Nenezić, *Masoni u Jugoslaviji (1764–1980)*, 232–235, 239–240.

¹⁰⁶⁷ Z. D. Nenezić, *Masoni 1717–2010 Pregled istorije slobodnog zidarstva u Srbiji, na Balkanu i u svetu*, 342.

српске односе.¹⁰⁶⁸ Француски утицаји у српско друштво, дакле, продирали су и преко слободних зидара тамо где званични контакти нису увек постизали резултате.

Леон Деко, француски посланик и један од најутицајнијих чланова српске ложе која је била под заштитом *Великог Оријента Француске*, истакао је посебно задовољство што је Уједињење „поставило себи за програм развијање српског национализма ширењем француских идеја, културе и пословних веза у Србији“.¹⁰⁶⁹ Како се утицај у Србији није могао вршити преко католичких мисија и Јевреја, као у другим земљама, француске дипломате очекивале су од масонских веза убрзано ширење француских утицаја. Посете и студирање на француским универзитетима и оснивање француских литератних удружења, које је подржавао Деко, поред ширења француских утицаја имале су за циљ да зауставе до тада присутне пангерманске и панславистичке утицаје на продручју Балкана. Иако је ложа Уједињење 1912. године имала само двадесетак чланова, Деко их је сматрао „одабранима“ и способнима да се одупру утицају енглеских масона, као и да се одреде да ширењем француских идеја, културе и финансија, омогуће решавање српских националних питања. Обезбеђивање независности Србије према аустро-немачком блоку, али и према Русији, као и дубље уплитање Француске у балканске односе, посебно у време преговора између Срба и Бугара и формирања савеза 1912. године било је под утицајем масонских веза.¹⁰⁷⁰

Атанацковић Лазар
Антонијевић Милан
Абрамовић Михаило
Бошковић Бранко
Божовић Бранко
Бисерс
Дибуду Гастон
Деко Леон
Гавриловић др Богдан

¹⁰⁶⁸ Z. D. Nenezić, *Masoni u Jugoslaviji (1764–1980)*, 232–233; Б. Стаменковић, С. Г. Марковић, *нав. дело*, 65.

¹⁰⁶⁹ Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, 522; Z. D. Nenezić, *Masoni u Jugoslaviji (1764–1980)*, 231.

¹⁰⁷⁰ Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, 522.

Гавриловић др Милан
Гођевац др Влајко
Илић Александар
Јовановић Љубомир С. Чупа
Јовановић Миливоје А.
Јовановић др Слободан
Јовановић Васа И.
Јовановић Васа У.
Коњарек Ј.
Лукић Војислав
Марковић др Божидар И.
Маје
Мајзнер Павле
Михаиловић Станоје
Мијалковић Димитрије
Миловановић Милан
Молан Жил
Мот де ла
Пишар
Поповић др Богдан
Поповић др Павле
Стефановић др Драгомир
Стојановић др Коста
Стојановић др Љуба
Симић Божин
Шапинац Стеван
Рикај Жан
Вајс Самуило

Васиљевић Павле
Велимировић Петар
Викар Жизеф
Вучићевић Богољуб
Вукчевић Богољуб
Зорко Јован

Табела 1. Чланови ложе Уједињење (1909–1914)¹⁰⁷¹

Ложа Уједињење, као ложа под окриљем *Великог Оријента Француске*, развила је своје активности у придобијању француске подршке у годинама пред Први светски рат. У време избијања Балканских ратова (1912–1913) српски слободни зидари на челу са великим мајстором Ђорђем Вајфертом, индустријалцем и гувернером Народне банке Србије, одиграли су значајну улогу у мобилисању европске јавности и државних врхова за српску ствар. Њихово циркуларно писмо европској сабраћи позивало се на италијанско и немачко уједињење и вредности Француске револуције и изражавало је очекивања да се балкански хришћани узму у заштиту против турског фанатизма и варварства.¹⁰⁷² Подршка француских масона у овом периоду једним делом је резултат активности ложе Уједињење и контаката које су успоставили шеф Пресбирора Стефановић и његов помоћник Михаиловић приликом посете Паризу 1911. године.¹⁰⁷³ Српски слободни зидари били су повезани са француским масонима и у 19. веку, али је од везивања за *Велики Оријент Француске* почетком 20. века дошло до активније директне повезаности и сарадње, која је резултира остваривањем утицаја на француску и српску политику.

Оснивање *Врховног Савета Србије* 1912. године и покретање листа *Неимар* 1914. године били су резултат сарадње и утицаја француских и српских масона и имали су значајног удела у афирмисању српског питања у светској јавности.¹⁰⁷⁴ Интернационална Конференција Савеза Шкотског Реда, која се одржала 7. октобра

¹⁰⁷¹ М. Nenezić, *Masoni u Jugoslaviji 1764–1980*, 288.

¹⁰⁷² S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 61.

¹⁰⁷³ Z. D. Nenezić, *Masoni 1717–2010 Pregled istorije slobodnog zidarstva u Srbiji, na Balkanu i u svetu*, 402–407.

¹⁰⁷⁴ Уредништво, „Наша прва реч“, *Неимар*, бр. 1–3 (1914), 3; „Записник првога свечаног рада у дол. Београду 9. маја 1912. г“, *Неимар*, бр. 1–3 (1914), 10–11; „Записник заједничке конференције Ложа: Побратим и Шумадија 9. маја 1912. г“, *Неимар*, бр. 1–3. 11–12.

1912. године у Вашингтону, била је прилика да се новоформирани *Врховни Савет Србије* представи другим масонским организацијама и да се са њима чвршће повеже. Српски слободни зидар Душан Миличевић још приликом путовања за Америку, на броду је упознао Суверена *Врховног Савета Француске* Жана Ремона (Jean Raymond), као и Суверена *Врховног савета Швајцарске* Пола Етијеа (Paul Etier) и Вел. Секр. *Истог савета* Бта Д-р Мајфера (Paul Maillerfer).¹⁰⁷⁵ У разговорима око признања рада српске ложе масони су се интересовали за број масона у Србији, историјат постојања појединих ложа, а на основу извештаја срског масона питали су га и: „чиме се бавимо у Ложама, има ли места политичким питањима у решавањима и раду Ложа, колико становника има у Србији и Београду, који су још центри у којима мислимо да ћемо моћи имати Ложа, чему се надамо од Масонерије и установљења Врховног Савета за своју земљу и народ, шта је ко од Бће из Врховног Савета по профаном свом занимању, којој вери поједини припада, има ли Врховни Савет довољно материјалних средстава за свој опстанак [...] имамо ли и јесмо ли имали веза са Младотурцима, јесу ли они имали каква удела у Масонерији у Србији, имамо ли односа са околном Масонеријом, имају ли румунски Масони Ложа у Србији, под којим Масонским Властима стајаху дотле Ложе српске“.¹⁰⁷⁶ Српски масони су се определили да се и приликом признања *Врховног Савета Србије* ослоне на своје везе са француским масонима. Душан Миличевић је известио да је замолио „Суверене Француске и Швајцарске са буду наклоњени признању и добио сам уз комплименте за моју маленкост и обећање да ће они гласати за признање“.¹⁰⁷⁷ Потом је представник *Врховног Савета Србије* на страни код *Велике Ложе Француске* у Паризу постао Албер Плател (Albert Platel), а Рејмонд код *Врховног Савета Француске*.¹⁰⁷⁸ Овим су француски масони поред финансијске и организационе подршке пред Први светски рат остварили утицај и на даљи развој слободозидарске организације у Србији.

До 1914. године француско-српске масонске везе поставиле су основу сарадње која је манифестовала значајан утицај на политичке и дипломатске одлуке у периоду Првог светског рата (1914–1918), као и касније у манифестовању француског утицаја у Краљевини Срба Хрвата и Словенаца.¹⁰⁷⁹ Француска масонерија, иако се изјашњавала као интернационалистичка, пацифистичка и аполитична, водила је националну политику

¹⁰⁷⁵ М. Д., „Извештај с Интернационалне Конференције у Вашингтону, *Неимар*, бр. 1–3 (1914), 25–26).

¹⁰⁷⁶ *Исто*, 29.

¹⁰⁷⁷ *Исто*, 30.

¹⁰⁷⁸ „Велики представници Врховног Савета Србије на страни“, *Неимар*, бр. 1–3 (1914), 39–40.

¹⁰⁷⁹ *Ž. Lazar, нав. дело*, 82.

француске буржоазије и настојала да помогне враћање Алзаса и Лорене као примарни задатак француске националне политике.¹⁰⁸⁰ Сва важна политичка питања у периоду до Првог светског рата утицала су на интересовања и активности слободнозидарских организација. Српски интелектуалци укључени у активности масонских ложа користећи своје масонске везе и масонске тежње за превазилажењем националних, верских и политичких разлика, водили су дипломатску офанзиву на међународном плану. Од Анексионе кризе до Балканских ратова (1912–1913) и Првог светског рата, њихове активности су биле усмерене и на остваривање националних циљева афирмације српског питања у европској јавности и стицање економске и политичке подршке Француске преко масонских веза. Паралелно са поменутиим активности српских масона су биле усмерене ка реализовању идеје југословенства, односно стварању југословенске државе. Сарадња и утицаји француских и српских масона на почетку 20. века, дакле, имали су утицај на обликовање целокупних односа Француске и Србије. Ипак у оцени утицаја масона у друштву, а посебно у Србији на прелазу векова, потребна је опрезност.¹⁰⁸¹ Слободни зидари нису имали пресудни утицај, већ су један од елемената сложених односа између народа и држава у овом случају Француза и Срба.

Крајем 19. и почетком 20. века француски и српски интелектуалци су својим богатим стваралаштвом и јавним иступима, успоставили специфичну форму комуникације између географски удаљених средина.¹⁰⁸² Званична сарадња две државе вођена је преко дипломатских представништава, али се комуникација водила и ван постојећих оквира. Склапање споразума Француске и Русије 1894. године деловало је подстицајно на француске политичаре, дипломате, научнике и новинаре. Тада је постепено и у почетку посредно њихова пажња усмеравана ка проблемима словенских народа и држава на Балкану. Међународне кризе и конференције мира, односи међу великим силама и подела на блокове стварале су потребу за поузданим и богатим информацијама о Балкану, Србији и Србима. Анексиона криза и Балкански ратови (1912–1913) зачетак су и активније политике Француске на Балкану и у Србији. Истовремено, развој Србије и остваривање српских државних интереса водио је српске државнике, политичаре, научнике и новинаре у потрагу за савезницима и подршком. Заштита националних интереса кроз познавање других народа била је потреба

¹⁰⁸⁰ Д. Вујовућ, *нав. дело*, 35–36.

¹⁰⁸¹ А. Раденић, „О масонерији и масонима у Србији мит и стварност“, *Историјски часопис*, XLII – XLIII (1995–1996), 169–226.

¹⁰⁸² Slobodan Vitanović, "Cent cinquante ans d'influence française sur la culture serbe", 262–263.

француских и српских интелектуалаца укључених у политички и јавни живот крајем 19. и почетком 20. века.

Мрежа веза и сарадње француских и српских интелектуалаца је сложена, многострука и испрплетана. Подела се може извршити на основу природе веза и сарадње између француских и српских интелектуалаца. Ако се посматра порекло веза и сарадње најзначајније су оне које су настале у раној младости током школовања у француским универзитетским центрима. Српски интелектуалци су на предавањима и скуповима у Латинском кварту упознали представнике француске политичке, економске и културне елите. Поменуте везе су успостављене у младости, што је додатно допринело да имају карактер пријатељстава. Насупрот поменутом, постојале су и везе стечене временом, током каријере, а пре свега, научне сарадње и размене података или обавештења дипломата и политичара. По карактеру, могуће је више подела, а најопштија је на: личне и службено-пословне контакте. Наведена подела није искључива, јер је у пракси био чест случај да су пријатељи или познаници размењивали приватне и пословне информације. Службено-пословни контакти обухватају три аспекта: политичко-дипломатски, публицистичко-новинарски и финансијско-пословни. Наведеној подели треба додати и још једну посебну групу: деловање и контакти тајних организација – масонерија. Везе и контакти који су се остварили посредством српског дипломатског представништва у Паризу у себи садрже елементе свих поменutih група. Истраживање веза и сарадње француских и српских интелектуалаца због испреплетености природе и карактера контаката и њихових вишеслојних аспеката веома је сложено. Истовремено, поменуто указује и на дубину утицаја и значај који су имали у обликовању француско-српских односа. Школовање Срба у Француској, сарадња француских и српских интелектуалаца, као и везе које су француске дипломате оствариле током свог службовања у Београду, пресудно су утицале на стварање слике о Балкану, Србији и Србима у Француској. Сарадња и стваралаштво интелектуалаца у време када су биле избрисане поделе између научних и јавних послова поставиле су темеље на којима је након Првог светског рата сазидана идеја о вечитом пријатељству Француза и Срба.

5. Француски научници, публицисти и уметници о Србији и Србима (1894–1914)

5.1. Српска држава и друштво у текстовима француских интелектуалаца

5.1.1. Срби у делима француских интелектуалаца - нове теме и приступ проучавању

Међународни односи и подела великих сила на два савеза, мењали су правце интересовања француских интелектуалаца крајем 19. века. Поменуто интересовање француских интелектуалаца, као што је у ранијем тексту наглашавано, дубоко је укорењено у проучавањима Словена на Сорбони и у оквиру *Школе источних језика* током 19. века, а формирано је, пре свега, у вези са француским интересовањем за европске територије Османског царства. Од краја 19. века интересовање није усмерено само на Османско царство, већ и на народе који настављају простор његових европских територија. Интересовање за поједине народе расло је са актуелизацијом њихових етничких и националних питања, односно значајем у међународним оквирима, које је решавање компликованих односа балканских народа имало у одређеном периоду. Новински чланци о Србији и Србима, као и описи у путописима, који су настали већином као последица личног интересовања или путовања њихових аутора, нису више били довољни научницима, професорима, публицистима, новинарима, пословним људима, државницима, политичарима и дипломатама. Потребна за информацијама, као и њихов бржи проток крајем 19. века, подстакла је потребу за разумевањем и анализом, што је увело и научни приступ и аргументацију у текстове о Србији и Србима.¹⁰⁸³

Када је званично ступио на снагу Француско-руски споразум (1894) публиковане су и две књиге које су имале у наслову речи „Србија“ и „српска“. У делу *La Royaume de Serbie (Краљевина Србија)* Пола Кокела изложена је историја Срба према владарима од великих жупана IX века до Обреновића.¹⁰⁸⁴ Други аутор, инжењерски капетан и предавач на Универзитету у Монпељеу, Леон Ламуш, у својој књизи *L'Armée serbe en 1893 (Српска војска 1893)* приказује савремену српску војску, што је и прва анализа

¹⁰⁸³ У другој половини 19. века развој поштанске службе и железница допринео је да преписка постане лакша и да „свеже“ вести буду честе и редовне. (Ф. Аријес, Ж. Диби, *Историја приватног живота 4, Од Француске револуције до Првог светског рата*, Београд 2003, 146).

¹⁰⁸⁴ P. Coquelle, *La Royaume de Serbie*, Paris 1894.

стања српске војске у делу неког француског аутора.¹⁰⁸⁵ Иако су обе књиге, пре свега, информативног карактера, биле су засноване на доступној литератури и пружиле су кратку историју развоја српске државности, са посебним освртом на владавину последњих Обреновића и војну спремност Србије 1893. године. Ако се узме у обзир време настанка дела, могуће је да су Кокел и Ламуш имали и помоћ Малеа, који је у овом периоду боравио у Србији. Три аспекта Кокелове и Ламушове књиге посебно су значајна за даље интересовање француских интелектуалаца. Као прво, оба дела посвећена су Србији и Србима у години када је дошло до званичног приближавања Француске и Русије. На примеру појаве ових књига огледа се рефлектовање политичких догађаја на међународном плану на интелектуалну климу Француске. У предговору своје књиге коју је Кокел посветио српском краљу Александру Обреновићу истакнута је потреба да се Французи у години приближавања Русима, боље упознају са Србијом која је међу словенским државама „у рангу прва после Русије“.¹⁰⁸⁶

Други аспект односи се на појаву првих дела на француском језику која за своју главну тему имају Србију или Србе. До овог периода француски аутори се опредељују да о Србији и Србима пишу у склопу текстова о Балкану, Османском царству или Хабзбуршкој монархији. Трећи аспект је појава првог француског аутора текстова о Србији и Србима кога интересовање није напустило након првог дела, већ се увећало током времена. Кокелово интересовање за Србију поменутом књигом се угасило, али не и за шири простор на коме су живели Срби (Босна и Херцеговина, Црна Гора), док је за Леона Ламуша ово само зачетак интересовања за Србију и Србе. Ламуш је више година провео на Балкану, односно у Босни и Херцеговини, о чему је оставио сведочанство у виду брошуре о балканским војскама *Les Armées de la balkanique (Балканске војске)*.¹⁰⁸⁷ Историјско-географски подаци, информације о грчкој, бугарској, српској, црногорској и румунској војној организацији, срж су поменуте брошуре.¹⁰⁸⁸ Кокелове и Ламушове књиге, које су поред историјских садржале и актуелне податке, уз дело слависте Луја Лежеа, створиле су основе да се међу француским интелектуалцима у 20. веку појаве

¹⁰⁸⁵ Ламуш, официр, историчар, етнолог и филолог, образован је у оквиру *Школе за источне језике*. О Србима је први пут писао у време рата између Србије и Бугарске. Као капетан прве класе у гарнизону у Монпелјеу држао је курс о Балкану од 1886. до 1899. године, а посебно се посветио проучавању османске војне организације. (L. Lamouche, *L'Armée serbe en 1893*, Paris 1894; „Белешке“, *Дело*, бр. 9 (1896), 160; М. Pavlović, *Du regard au texte – Od pogleda do teksta*, 495; М. Павловић, *Од Есклавоније ка Југославији*, 179).

¹⁰⁸⁶ P. Coquelle, *La Royaume de Serbie*, 5.

¹⁰⁸⁷ L. Lamouche, *Les Armées de la balkanique*, Paris 1901.

¹⁰⁸⁸ Касније, када је дошло до повезивања балканских држава у савез, Ламуш се бавио и албанским питањем. (L. Lamouche, "La naissance de l'Etat albanais", *Revue politique et parlementaire*, vol. LXXX, 10 mai 1911, 220–239).

први стучњаци за Балкан, Србију и Србе, као што су били Албер Мале, Шарл Лоазо, Огист Говен, Емил Оман, Ернест Дени и Гастон Гравије.

Француски интелектуалци су у периоду склапања савезништва Француза и Руса, осетили потребу да упознају народе Балкана, не само уз помоћ народних епских песама, путописа у којима су се мешале легенде и поуздане информације, већ и кроз научни приступ. Два поменута дела (Кокелово и Ламушово) омогућила су нови импулс даљим проучавањима Србије и Срба, мада је и даље био присутан приступ да се о Србији и Србима пише у оквиру поглавља великих синтеза. Историчару Алберу Малеу поверено је да 1894. године напише једно поглавље о простору Балкана у оквиру дела *Histoire générale du IVe siècle à nos jours*, утицајних француских научника Ернеста Левиса и Алфреда Рамбоа. За потребе израде поменуте светске историје, француском историчару од велике помоћи био је боравак у Србији у специјалној мисији образовања српског краља Александра Обреновића, као и познанства са српским научницима. Мале је започео научну сарадњу са Стојаном Новаковићем, која је резултирала текстом о историји Балкана, "Les Slaves du Danube et de l'Adriatique jusqu'à la conquête turque", у оквиру XVIII поглавља III тома утицајне синтезе. Лавис и Рамбо, као национални учитељи и ауторитети научног света Француске, усмеравали су своје ученике ка упознавању других народа, а посебно ка проучавању Словена. Истовремено, они су младе француске интелектуалце предлагали за специјалне мисије француске владе, као што је пример Малеа и његов боравак у Србији. На овај начин је знање које су француски интелектуалци стекли на престижним француским школама проширено истраживањима на местима о којима се писало и потом унето, преко опште историје света Лависа и Рамбоа, у систем француских и светских знања о Балкану, Србији и Србима. Истовремено, боравак француских интелектуалаца у Србији омогућио је успостављање сарадње између научника, која је прерасла у пријатељства или превазилазила научне оквире.

Албер Мале је поред поменутог поглавља написао неколико чланака за француску периодику и дневне новине. Уз историју Србије, Мале је писао и о актуелним политичко-друштвеним догађајима, од којих је већину пратио из непосредне близине, односно током боравка у Београду. Као школовани историчар, Мале је осећао значај прикупљања извора и литературе, како радова који су били посвећени српској историји, тако и сведочанстава своје мисије у Србији, које је оставио у виду дневника. У делу *La Revue politique et littéraire*, тзв. *La Revue bleue*, Мале је 1893. године публиковао чланак о Првом српском устанку под називом *La Révolution Serbe* (Српска

револуција), а како се уз историјске студије бавио и етнолошко-антрополошким проучавањима, написао је текст о празничним обичајима "Croquis serbes: Fête des trois Mages et de la Bénédiction des eaux" („Скица Срба: Празник три мудраца и Богојављење“).¹⁰⁸⁹ Уз поменуте научне текстове, Мале је написао и два рада о краљевима Милану и Александру Обреновићу, чиме је допринео и стварању слике династије Обреновић у Француској.¹⁰⁹⁰ Мале, добро обавештен о Србији, захваљујући својој мисији на српском двору и пријатељствима са личностима српске политичке сцене, од којих је већина имала и богате научне каријере, био је најпоузданији извор информација о Србији и Србима у Француској, у периоду када је Источно питање полако улазило у своју завршну фазу. Међународни односи, формирање другог блока великих сила, заокрет српске спољне политике крајем 19. века, као и смена династија 1903. године, утицали су на то да у Француској порасте интересовање, а потом и значај Маловог познавања Србије и Срба. Као научник, ангажован у оквирима културне дипломатије Француске, који је на извору информација временом постао и „српски пријатељ“, Мале је за француске политичаре и дипломате био први поуздани извор о Србији и њеним владарима.

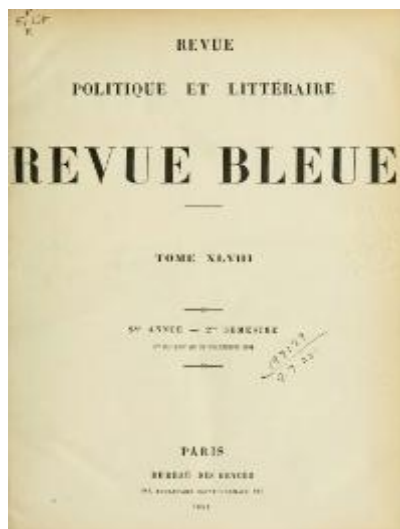
Истраживања Словена, а пре свега словенске књижевности, код Луја Лежеа, као што је наглашено, пробудило је интересовање и за проучавање Срба. Иако је стваралаштво овог „оца“ славистичких студија у Француској било бугарофилски обојено, имало је непроцењив значај за интересовање других француских слависта за Србе. Српска историја и култура, захваљујући Лежеовом стваралаштву, постали су познатији француским научницима и публицистима, чиме је постављен темељ француском интересовању за Србију и Србе. Престижна француска издавачка кућа *L'Hachette* 1897. године објавила је студију *Le monde slave, études politiques et littéraires*. Поменуто дело јесте збирка Лежеових чланака и огледа о словенским народима, а међу њима Леже је посветио пажњу културном развоју Срба. У чланку "La renaissance intellectuelle de la nation serbe", на основу књиге Јована Скерлића *Српска књижевност у 18. веку*, Леже је француској научној сцени презентовао биографије Јована Рајића и Доситеја Обрадовића.¹⁰⁹¹ Овим радовима Луја Лежеа француска славистика је први пут показала интересовање за српску књижевност, науку и културу, које није било везано искључиво за народно епске песме, митове и легенде. Уз углед Лежеа, члана

¹⁰⁸⁹ М. Павловић, *Од Есклавоније ка Југославији*, 180.

¹⁰⁹⁰ A. Mallet, "Le Roi Milan", 131–159 ; Исти, "Alexandre Ier de Serbie", 162–171.

¹⁰⁹¹ L. Leger, "La renaissance intellectuelle de la nation serbe", 385–389.

L'Académie des inscriptions et belles-lettres, започето је стварање нове слике о Србији и Србима у француском друштву. Презентовање српске културе и науке, која је настојала да прати европске смернице, утицало је и на буђење интересовања значајног броја француских интелектуалаца за Србију и Србе.

*La Revue politique et littéraire, тзв. La Revue bleue*¹⁰⁹²

Историографско-географски радови о Србији и Србима, у којима су све више биле присутне политичке теме, од краја 19. века обухватају и српску књижевност и културу. Проучавање српске књижевности у Француској, коме је Леже дао снажан подстрек, значајно је добило на научној утемељености сарадњом Ежена Депреа (Eugène Déprez), професора Универзитета у Рену и стручњака за архивистику, са Михаилом Гавриловићем, српским научником школованим у Француској. Као резултат њихове сарадње објављено је дело *Histoire de la littérature serbe (Историја српске књижевности)* 1898. године. Представљање српске интелектуалне сцене француској интелектуалној сцени настављено је и на прелазу векова када је књижевна ревија *La Revue bleue* уз Малеове текстове француским читаоцима указала на дело српског научника Николе Тесле.¹⁰⁹³ Поменути текстови сведоче о појачаној потреби упознавања нивоа који су до тада достигле српска културе и наука. Истовремено,

¹⁰⁹² *La Revue bleue*,

http://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=File:Revue_bleue_tome_XLVIII_1891.djvu&page=9 (17.01.2012.)

¹⁰⁹³ Један од сарадника, Џејмс Кандиами (James Candiami), 1901. године објавио је чланак посвећен Николи Тесли у коме се, поред научног доприноса, посебно наглашава и његово српско порекло. (Р. Candiami, "Le plus grand génie du vingtième siècle", *La Revue bleue*, 31. août 1901; М. Павловић, *Од Есклавоније ка Југославији*, 188).

указивали су француским читаоцима да се српско друштво удаљава од османских традиционалних образаца и својим интелектуалним капацитетима, од којих су неки на светском нивоу, приближава савременим друштвима Европе.

Почетком 20. века појавила су се два дела о Србији чије публикување може бити последица појачане српске дипломатске офанзиве у циљу приближавања Француској. Алексис Витри (Alexis Vitry), уредник у париском листу *Correspondance politique, parlementaire et diplomatique*, објавио је 1900. године књигу *Etude sur la Serbie* (*Студија о Србији*). Књига је објављена у периоду када је Александар Обреновић повео активнију политику према Русији и када је Србија изласком на париску берзу настојала да се економски приближи Француској. Истовремено, Србија је тада покушала да се Француској приближи и политички. Стојан Новаковић, Михаило Вујић, касније Андра Николић и Стојан Бошковић, као српски посланици у Паризу, повели су у овом периоду снажну кампању у циљу афирмације српских интереса у француској јавности. Не постоје подаци који указују да су српске дипломате сарађивале са Витријем, али се на основу система њиховог рада и успостављене мреже контаката у публицистичким круговима у Француској, може веровати да су познавале аутора ове књиге, као и да су својим активностима допринеле да се заинтересује за Србију.

Потпунију и обимнију монографију о Србији, *La Serbie contemporaine. Etudes, enquêtes, statistiques* (*Савремена Србија. Студије, анкете, статистика*), написао је 1902. године Жозеф Мала (Joseph Mallat). Француски читаоци су се преко ове студије упознали са историјом и географијом Србије, као и територијом на којој живе Срби, а такође и са економским и културним развојем Србије и Срба. Намера аутора била је да текст превазиђе претходне текстове о Србији који су имали форму путописа или описа, као и да статистичким и економским подацима стекне моћ практичне примене. Може се рећи да је аутор успео у својој намери јер је велико интересовање за поменути књигу владало међу француским пословним људима окупљеним око *La Société d'Encouragement pour l'Industrie Nationale* (*Друштво за подстицање националне индустрије*).¹⁰⁹⁴ Публиковање поменутих књига илуструје политичко и економско интересовање ширих француских интелектуалних кругова за Србију, у периоду када је и Србија настојала да се приближи Француској, као и када су Новаковић, Вујић, Николић и други српски интелектуалци остварили дубље везе у француском високом друштву. Текстови о Србији указују да је, поред политичког интересовања за Србију и

¹⁰⁹⁴ J. Mallat, *La Serbie contemporaine. Etudes, enquêtes, statistiques*, Paris 1902, 2–3.
<http://www.archive.org/stream/laserbiecontemp04mallgoog#page/n14/mode/2up> (15.10.2011.)

Србе, у Француској од почетка 20. века постојао и интерес за пласирање капитала на Балкан и у Србију.

Поред Србије француски аутори су писали и о другим областима које су настањивали Срби, стога су и Црна Гора и Босна и Херцеговина биле инспирација за настанак књижевних и научних дела на француском језику. Већ поменути аутор историје Србије, Пол Кокел, 1895. године, под утицајем проучавања историје српских владарских династија, своје интересовање проширује и на историју Црне Горе и Босне. Резултат његових истраживања јесте дело *Histoire du Monténégro et de la Bosnie depuis les orgines* (*Историја Црне Горе и Босне од почетака*). Исте, 1895. године, појављује се још неколико радова који за предмет свог излагања имају историју и традицију Црне Горе и Босне. Француски сликар и карикатуриста Анри Авло (Henri Avelot) и авантуриста Жозеф де Ла Незијер (Joseph de La Nézière), под утицајем жеље за упознавањем „оријенталног света“, објављују 1895. године књигу *Monténégro, Bosnie, Herzégovine* (*Црна Гора, Босна, Херцеговина*). У наведеним делима, за разлику од текстова посвећених Србији, више доминирају историјске и књижевне теме, које се преплићу са маштом, мање поузданим информацијама и субјективним виђењима аутора. Ипак, поменути радови и поред своје необјективности и непоузданости, под утицајем касног романтизма и схватања Балкана као дела Оријента, значајни су као информативна средства у упознавању француских читалаца са Црном Гором и Босном и Херцеговином.

Од текстова француских аутора о Босни на прелазу два века, по стручности, издваја се стваралаштво Гијома Капија (Guillaume Capus), које је настало након његових истраживачких мисија на Балкану спроведених на почетку последње деценије 19. века.¹⁰⁹⁵ Француски географ и етнолог 1896. године објавио је научно-путописно дело *A travers la Bosnie et Herzégovine Etudes et impressions de voyage* (*Кроз Босну и Херцеговину. Студије и утисци са путовања*). Капи настоји да приближи француском читаоцу недовољно познате пределе, а књигу је обогатио и са преко 150 гравура и једном картом. Као резултат његових путовања и истраживања публикована су и два антрополошка чланка: о обичају тетовирања на подручју Босне и Херцеговине и о

¹⁰⁹⁵ Најзначајнији Капијеви радови поред наведеног дела били су такође резултат мисија, а издвајају се: *Guide du naturaliste préparateur et du naturaliste collectionneur, pour la recherche et la conservation des animaux, végétaux, minéraux et fossiles* (1879); *Promenade hygiénique en Asie centrale* (1891); *A travers le Royaume de Tamerlan (Asie centrale). Voyage dans la Sibérie occidentale, le Turkestan, la Boukharie, aux bords de l'Amou-Daria, à Khiva, et dans l'Oust-Ourt* (1892); *Exposition universelle et internationale, Gand, 1913: Les colonies françaises; Les Produits des colonies françaises: Indo-Chine* (1913). (A. Reuter, "Guillaume Capus 1857–1931", у: 400 Joer Kolléisch, Band II, Lëtzebuerg 2003, 307–308).

расту људи у Босни.¹⁰⁹⁶ Капијеви списи плод су личне научне радозналости и истраживања и допринели су буђењу научног интересовања у Француској за Босну и Херцеговину.

На прелазу из 19. у 20. век француски научници и публицисти окрећу се и анализи политичке ситуације у Босни и Херцеговини. Рад Албера Малеа о политичким приликама у Босни и Херцеговини први је рад једног француског научника на поменутој тему.¹⁰⁹⁷ У раду "Bosnie et Herzégovine" Мале описује политичке односе у Босни и Херцеговини после Херцеговачког устанка и Берлинског конгреса 1878. године, са посебним освртом на културни живот. Мале је са посебном пажњом описао настојања Срба у Босни и Херцеговини да под успостављеним Калајевим режимом не изгубе национални идентитет. Вероватно настао под утицајем српских интелектуалаца, који су наслућивали опасност за Србију и Србе, скривене иза „цивилизаторске мисије“ Аустроугарске, Малеов чланак имао је велики значај за упознавање француске јавности са притисцима којима је српски народ био изложен у време Калајевог режима. Објављен у угледном часопису *La Revue blue*, Малеов текст о Босни и Херцеговини значајан је за Србе и Србију, јер су постојали угледни француски интелектуалци (Едуар Дрио, Анатол Лероа-Болије), који су у „доба империја“ говорили о Балкану као о колонијама где треба извршити културну акцију.¹⁰⁹⁸

У духу наведеног, на прелазу два века појавила се још једна значајна публикација о Босни. Референтни француски научни часопис *Revue générale des sciences*, након пропутовања експедиције француских научника 1898. године, објављује 1900. године монографију посвећену Босни и Херцеговини.¹⁰⁹⁹ Међу француским научницима био је и Пол Боаје (Paul Boyer), слависта, шеф катедре за руски језик и касније директор Школе за источне језике у Паризу. Боаје је у монографији објавио чланак посвећен језику и књижевности у Босни и Херцеговини, а сама чињеница да је директор Школе за источне језике посетио Босну и Херцеговину сведочи о високом угледу и утицају експедиције на стварање слике о Босни и Херцеговини у француској

¹⁰⁹⁶ Поменути текстови настали су на основу истраживања спроведених у току 1893. године у Босни и Херцеговини и обухватали су пре свега муслиманско и православно становништво, а у мањој мери и католичку популацију. (G. Capus, "Tatouage en Bosnie-Herzégovine", *Bulletin de la Société d'anthropologie*, vol. V, № 9, (1894), 625–633; *Исти*, "Sur la taille en Bosnie", *Bulletin de la Société d'anthropologie*, vol. VI, № 2 (1895), 99–103).

¹⁰⁹⁷ A. Mallet, "Bosnie et Herzégovine", *La Revue blue*, № 21, 22 mai 1897.

¹⁰⁹⁸ Едуар Дрио је сматрао да Аустроугарска планира да Балкан постане њена колонија, а Анатол Лероа-Болије је у Калајевом режиму видео увођење западњачког реда и цивилизације. (М. Ковић, „Цивилизаторска мисија Аустроугарске на Балкану: поглед из Београда (1901–1914)“, 366, 368, 370).

¹⁰⁹⁹ М. Павловић, *Од Есклавоније ка Југославији*, 197.

јавности.¹¹⁰⁰ Монографија се састоји из 17 делова у којима је 11 аутора описало земљу и народ на основу онога што су видели, као и под снажним утицајем званичних података Калајевог режима. Аустријска управа учествовала је организовању поменутог путовања француских научника, што се одразило и на садржину поменуте монографије и њену непоузданост.¹¹⁰¹ Француски научници с почетка 20. века и даље су недовољно упознати са историјом и културом Балкана, несигурни у одабиру извора, а као такви, подложни су манипулацијама држава или појединаца, што се одражавало и на дела у којима су писали и о Србима.

Шарл Дил, угледни византолог и професор Универзитета у Нансију и Паризу, интересовао се за подручје Балкана, које су настањивали Срби.¹¹⁰² Након вишегодишњих истраживања спроведених у периоду од 1896. до 1900. године, објавио је 1901. године студију *En Méditerranée. Promenades d'histoire et d'art* (*На Средоземљу. Историјске и уметничке шетње*).¹¹⁰³ Обогативши своја знања из античке и рановизантијске историје, Дил је оставио описе Далмације и Диоклецијанове палате у Сплиту и рушевина Салоне, а потом је посетио и Босну и Херцеговину. На основу путовања кроз Босну и Херцеговину, настао је 1900. године први научни чланак о историји Босне и Херцеговине: "L'Histoire des monuments en Bosnie-Herzégovine" („Историја споменика Босне и Херцеговине“).¹¹⁰⁴ Дил је о областима на којима су живели Срби писао с историјског, географског, економског, етнографског и политичког гледишта.¹¹⁰⁵ Каније је овај угледни француски византолог, кроз сарадњу са српским научницима и интересовање за српску средњовековну историју, културу и уметност, постао почасни члан Универзитета у Београду. Дилов текст „У старим српским

¹¹⁰⁰ *La Bosnie et Herzégovine*, Paris 1900, 83–95; A. Mazon, "Paul Boyer 1864–1949", *La Revue des études slaves*, vol. 26, t. 26, f. 1–4 (1950), 4–13.

¹¹⁰¹ „Белешке“, *Српски књижевни гласник*, књ. IV, бр. 6, 16. децембар 1901, 480.

¹¹⁰² Дил је од 1885. био професор у Нансију, потом је радио у Француским школама у Риму и Атини, да би 1907. на Сорбони основао катедру за историју Византије. (<https://dictionaryofarthistorians.org/diehlc.htm>, 21.05.2014).

¹¹⁰³ C. Diehl, *En Méditerranée. Promenades d'histoire et d'art*, Paris 1901.

¹¹⁰⁴ C. Diehl, "L'Histoire des monuments en Bosnie-Herzégovine", *Revue général des sciences pures et appliquée*, № 6, 30 mars 1900.

¹¹⁰⁵ Као резултат дугогодишњих проучавања српске историје и традиције, у току Првог светског рата Шарл Дил је показао посебно интересовање за српске интересе и области настањене Србима у раду „Борба за Јадран“ у *Revue des Deux Mondes*. У току 1916. године у оквиру *L'École des Hautes études* одржао је два значајна предавања. Прво о Црној Гори и друго под називом „Балкански проблеми“. (C. Diehl, "L'Héroïque Serbie Grande leçon d'un petit peuple", *La Revue des Deux Mondes*, 15. septembre 1916; C. Diehl, "La lutte pour l'Adriatique", *La Revue des Deux Mondes*, 15. septembre 1916; M. Pavlović, *Francuzi o Srbima i Srbiji 1912–1918*, 294).

манастирима“ остао је као сведочанство о трајној спони угледног византолога са српским народом.¹¹⁰⁶

Уз Шарла Лоазоа, проблеме Балкана са аустроугарским интересима на поменутом подручју, повезао је још почетком 20. века и Андре Шерадам изучавајући питање немачке експанзије у Источној и Централној Европи. Шерадамова дела описују и прате развој пангерманске идеје, са посебним освртима на њен пруски карактер и начела на којима почива покрет. У једном делу књиге *L'Europe et la question d'Autrich au seuil du XIXe siècle*, која је 1902. године преведена на српски језик у издању *Нове електричне штампарије Петра Јоцковића*, Шерадам разматра могућности њеног реализовања. Иако у овом делу Шерадам не посвећује цело поглавље Србији нити Србима, значајно је то да разматра положај Словена у Аустроугарској, фазе извршења пангерманског плана, положај Аустроугарске и погледа „Пангерманског савеза“ на распад Аустрије. У овом периоду Шерадам се у прибављању информација о Јужним Словенима, а пре свега Србима, у значајној мери ослањао на књигу и текстове Шарла Лоазоа.¹¹⁰⁷ Шерадам је кроз поменута интересовања, посредно, отворио даљи дијалог научника о положају словенских народа у оквирима Хабзбуршке монархије. Повезао је проблеме пангерманизма, који су били од великог значаја у научном, публицистичком и политичком животу Француске, са актуелним питањима Словена на простору Хабзбуршке монархије. Истовремено, Шерадам је пророчки отворио и простор за нова истраживања места и улоге појединих словенских народа на геополитичкој мапи Европе тога доба.

Почетком 20. века посебну пажњу Србији и Србима посветио је париски лист *L'Européen*. На публикавање већег броја чланака, чија су главна тема били Балкан, Србија и Срби у периоду од 1902. године до почетка Првог светског рата 1914. године, утицали су сарадници листа: Андре Бар и Гијом Аполинер. Аполинер се у складу са својим интересовањима посветио књижевним и културним темама везаним за Србе, док су теме Барових чланака биле политичке природе. У складу са интересовањима француске јавности и са променама које су настале савезништвом Француске и Русије, обликовале су се и теме у листу *L'Européen*. Бар је писао о министарској кризи у Србији, промени политичког ослонаца, питању даљег опстанка русофилске политике, односима Србије и Русије после Берлинског конгреса, абдикацији краља Милана и

¹¹⁰⁶ C. Diehl, "Aux vieux monastères serbes", *La Revue des Deux Mondes*, 1. avril 1930, 655–672.

¹¹⁰⁷ А. Шерадам, *Европа и аустријско питање на почетку XX века*, Београд 1902, 87.

проаустроугарским тежњама краља Александра.¹¹⁰⁸ Информације које је Бар поделио са читаоцима биле су драгоцене, пре свега, француским политичарима и дипломатама као средство обавештавања о догађајима у Србији. Променама аустрофилске политике и приближавањем Русији, а преко ње и Француској, додатно су заинтересовале француске новинаре. Андре Бар је био добар познавалац прилика у Србији и вероватно је имао као извор информација некога од српских интелектуалаца који су имали дубоке везе у француској публицистици, а истовремено били укључени и у политички живот Србије. Могуће је да су Баров извор информација били Милован Миловановић, Светислав Симић или Гргур Јакшић.

У току 1903. године Бар у листу *L'Européen* објављује више чланака о политичкој ситуацији у Србији, аутократској владавини краља Александра Обреновића, краљици Драги, Луњевицама, помиње и могућност убиства српског владара, а потом пише и о убиству краљевског пара.¹¹⁰⁹ Париски лист *L'Européen* публиковао је и приче о две последње српске краљице: Наталији и Драги, а интересовање за последњег владара из династије Обреновић делио је и лист *L'Illustration*. У броју од 27. јуна, уз нови опис о Мајском преврату, интересовања се померају ка узроцима атентата, информацијама о новом краљу и председнику владе Авакумовићу.¹¹¹⁰ Последица Мајског преврата био је прекид дипломатских односа водећих европских држава са Краљевином Србијом, што је био додатни мотив француске штампе да публикују што детаљније извештаје о догађајима у Србији.¹¹¹¹ Иначе, трагичан догађај и нецивилизован чин српских официра из маја 1903. године, шокирао је целу Европу побудио је посебно интересовање и у европској јавности. Лист *L'Illustration* извешава о „крвавој револуцији“ у Србији и жртвама атентата, анализира даљи развој догађаја у балканској држави. Касније су резултати скупштинских избора у Србији били тема у листу *L'Illustration*, као и извештај о новом српском краљу Петру I Карађорђевићу.¹¹¹² Текстови о убиству краљевског пара Обреновић и смени династија утицали су да се увећано интересовање за економију и културу Србије и Срба почетком 20. века усмери

¹¹⁰⁸ A. Barre, "La Crise serbe", *L'Européen*, № 51, le 22 novembre 1902.

¹¹⁰⁹ М. Павловић, *Од Есклавоније ка Југославији*, 209.

¹¹¹⁰ "La Tragedie de Belgrade", *L'Illustration*, № 3148, 27 juin 1903.

¹¹¹¹ Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, 49–89, 192–222; Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, 220–222; Исти, *Надмени савезник и занемарено српство Британско-српски односи 1875–1941*, Београд 2011, 319; А. Растовић, *Велика Британија и Србија 1903–1914*, Београд 2005, 60–104; Исти, „Велика Британија о Србији за време дипломатског штрајка 1903–1906“, 7–22.

¹¹¹² "Révolution sanglante en Serbie", *L'Illustration*, № 3146, 13 juin 1903; *Исто*, № 3147, 20 juin 1903.

ка политичким оценама и портретима српских владара из династије Обреновић и Карађорђевић.

Источно питање, односно питање будуће судбине територија „Европске Турске“, како су у француској јавности означаване европске територије Османског царства, било је основа интересовања француске интелектуалне елите за Србију и Србе. Ситуација у Македонији и међународна реформна акција, сукоби чета, као и српско-бугарски односи почетком 20. века, постали су актуелне теме у листу *L'Européen*.¹¹¹³ *L'Européen*, вероватно под утицајем Андре Бара, у току 1904. и 1905. године публикује више прилога, који се у склопу Источног питања односе на Србију и Србе.¹¹¹⁴ Не може се рећи да је све претходно наведено било интересантно другим француским новинама и часописима. Узроци за мањи број текстова о Србији и Србима 1905. године, могу се пронаћи и у окретању пажње ка неким другим тада актуелним међународним питањима у Европи. Већу пажњу Француза од Балкана и Србије закупила је Мароканска криза, као и рат Русије и Јапана, односно пораз француске савезнице Русије. Од 1906. године дошло је до значајне промене у интересовању за Словене. Уз подршку угледних француских слависта публикован је нови часопис *La Revue Slave*, који је осмишљен као научно-популарни часопис посвећен темама словенских народа. Значај првог славистичког часописа на француском језику за афирмацију словенских народа, а међу њима и Срба, био је изузетан. Српска влада је препознала значај часописа *La Revue Slave* и давањем новчаних субвенција подржавала његово публиковање.¹¹¹⁵

Кризе на Балкану су увек, па и почетком 20. века, биле подстицајне за научнике и публицисте различитих профила да пишу радове о Србији и Србима. Путовања научника и новинара на почетку 20. века претварала су се у научне експедиције, након којих су публиковани текстови. Историја, традиција, политички и друштвени односи били су предмети интересовања француских интелектуалаца, а посебно је кризна 1908. година била је богата текстовима о Балкану, Србији и Србима. Путовање је утицало и на грофа Анди де Ландемона (Hardy de Landemont) да, након што је 1908. године објавио своје путне белешке *De Cattaro à Cettigné. Notes de voyage (Od Komora do Цетиња. Белешке са путовања)*, већ 1909. године објави и путопис *De l'oppression à l'indépendance l'avenir dans les Balkans Russie Bulgarie Roumanie Serbie Monténégro*,

¹¹¹³ *L'Européen*, 16 janvier 1904; *Исто*, 23 janvier 1904; *Исто*, 23 avril 1904; *Исто*, 9 juillet 1904; *Исто*, 27 août 1904; *Исто*, 8 octobre 1904; *Исто*, 15 octobre 1904; *Исто*, 5 novembre 1904; *Исто*, 17 décembre 1904.

¹¹¹⁴ *L'Européen*, 28 janvier 1905; *Исто*, 22 avril 1905; *Исто*, 5 août 1905; *Исто*, 18 novembre 1905.

¹¹¹⁵ АС, МИД, Посланство у Паризу, бр. 2989, Министарство иностраних дела – Посланству у Паризу, Београд 17. јули 1906.

*notes et impressions de voyage en 1908 (Угњетавање независности у будућности, Балкан, Русија, Бугарска, Румунија, Србија, Црна Гора).*¹¹¹⁶ У оквиру осмог поглавља "Royaume de Serbie" („Краљевина Србија“), гроф Ландемон француском читаоцу пружа увид у Устав Краљевине Србије, описује Београд и српску војску, а пружа и информације о српском краљу Петру I Карађорђевићу и српским политичким партијама.¹¹¹⁷ Део посвећен економији Србије има посебан значај, јер је у време Анексионе кризе француска држава изостала политичку подршку Србији, свесна опасности која је долазила од Аустроугарске и Немачке, настојала да усмери у правцу појачаног улагања француског капитала у Србију. У оквиру истог дела гроф Ландемон се заинтересовао и за другу српску државу, црногорског владара Николу Петровића, а писао је и о ратовима за ослобођење и односима Црне Горе са великим силама.¹¹¹⁸ Ландемонов текст путописног карактера, иако ограничене научне вредности, значајан је као извор информација и подстицај за конкретнија научна истраживања, јер се аутор, ипак, одвојио од легенди и непоузданих извора информација.

Организовано и институционализовано проучавање Србије и Срба у Француској од 1908. године започето је и у оквиру *Нормандијског географског друштва*. Генерални секретар друштва и касније секретар *Француске алијансе*, Пол Лабе, након путовања по азијској Русији, долази у Србију 1908. године, у време Анексионе кризе. Поред српске престонице Београда, Лабе је у пратњи супруге обишао више градова у унутрашњости Србије, а упознао се и са истакнутим личностима српске науке и политике.¹¹¹⁹ Лабеов спис *A travers la Serbie. Impressions d'un récent voyage* поднет је пре публикација у виду реферата *Нормандијском географском друштву* 13. новембра 1908. године.¹¹²⁰ Лабе је по повратку организовао прво предавање у просторијама поменутог друштва, а касније је предавања посвећена политичком, економском и друштвеном животу Србије, менталитету српског народа и обичајима

¹¹¹⁶ H. de Landemont, *De Cattaro à Cattigné. Notes de voyage*, Paris 1908; H. de Landemont, *De l'oppression à l'indépendance l'avenir dans les Balkans Russie Bulgarie Roumanie Serbie Monténégro, notes et impressions de voyage en 1908*, Rennes 1909.

¹¹¹⁷ H. de Landemont, "Royaume de Serbie", у: *De l'oppression à l'indépendance l'avenir dans les Balkans Russie Bulgarie Roumanie Serbie Monténégro, notes et impressions de voyage en 1908*, 142–156.

¹¹¹⁸ H. de Landemont, „Principauté du Monténégro“, у: *De l'oppression à l'indépendance l'avenir dans les Balkans Russie Bulgarie Roumanie Serbie Monténégro, notes et impressions de voyage en 1908*, 157–172.

¹¹¹⁹ Пола Лабела је са Јованом Цвијићем и његовом породицом везивало дубоко пријатељство и у периоду након Првог светског рата. (АСАНУ, Заоставштина Јована Цвијића, VII–94, Клод Лабе – Ј. Цвијић, 12. јуни 1927; *Исто*, VII-95, Пол Лабе – Јубици Цвијић, Париз 23. јуни 1930).

¹¹²⁰ *Нормандијско географско друштво* и Пол Лабе, као генерални секретар, крајем 19. и почетком 20. века посветили су значајну пажњу колонијалним питањима, а потом су своја истраживања усмерили и на Балкан. Лабе је пре доласка на Балкан био ангажован и у економским мисијама француске владе у централној Азији и Јапану. (P. Labbé, *A travers la Serbie. Impressions d'un récent voyage*, 3; F. Crosier, *Les Colonies Françaises*, Paris 1913, 7–11; М. Павловић, *Српске теме у француском роману 20. века*, 23).

држао широм Француске. Предавања су кризне 1908. године имала изузетан значај за актуелизацију српског питања и изношење српских националних циљева. Лабе се тада придружио групи истакнутих француских интелектуалаца коју су чинили Мале, Берар, Говен, Оман и Дени која је, такође, широм Француске на јавним предавњима настојала да укаже на српски проблем и значај његовог решавања за Француску.¹¹²¹ Иначе, интересовање *Нормандијског географског друштва за Србију*, уз настојања Француске да оствари веће економске утицаје у Србији, није било случајно, с обзиром на раније поменути везу између председника *Друштва* и српског краља Петра Карађорђевића.

Анексиона криза 1908. године, а неку годину касније и Балкански ратови (1912–1913), уносили су нове погледе у сагледавање историје и традиције Србије и Срба. Дипломата и публициста Шарл Лоазо, близак круговима Штросмајера и југословенства и велики противник Аустроугарске, указивао је на аустроугарске претензије на Балкану у својим радовима с краја 19. века публикованим у оквиру *La Revue des Deux Mondes* и *La Revue hebdomadaire*, као и књигом *Le Balkan slave et la crise autrichienne*. Историјско-политичком студијом "Les précurseurs de l'unité balkanique" („Предисторија балканског уједињења“) Лоазо доприноси познавању историје и културе у областима које су насељавали Срби и отвара поље за нова истраживања интереса Аустроугарске на Балкану.¹¹²² Лаозоов став о природи Калајевог режима у Босни и Херцеговини, проблемима Словена на простору Двојне монархије и посматрање аустроугарских претензија на Балкану, били су значајна основа на којој су француски интелектуалци надограђивали своја знања о Србији и Србима у време Анексионе кризе. Утицај на ставове француских интелектуалаца имале су две аргументоване расправе српских интелектуалаца. Јован Цвијић је на француском језику публиковао *L'annexion de la Bosnie et la question Serbe*, а идеју одбране српских интереса научним аргументима следио је Миленко Веснић чланком "L'Annexion de la Bosnie-Herzégovine".¹¹²³ Анексија Босне и Херцеговине посматрана је у једном делу француске интелектуалне елите као и међу српским интелектуалцима, дакле, као део једног већег плана о „продирању на Исток“, који је много раније склопљен у Бечу и Берлину и који је водио преко Србије.¹¹²⁴

¹¹²¹ Ђ., „Предавање г. Виктора Берара“, 104–105; П. М. Ј., „Друштвени преглед“, 406.

¹¹²² М. Павловић, *Од Есклавоније ка Југославији*, 187.

¹¹²³ Ј. Cvijić, *L'annexion de la Bosnie et la question Serbe*, Paris 1909; М. R. Vesnitch, "L'Annexion de la Bosnie-Herzégovine", *Revue de Droit international et de Législation comparée*, tome XI (1909), 123–141. (сепарат)

¹¹²⁴ Г. Јакшић, „Права историја анексије Босне и Херцеговине“, 62.

Међународни односи, догађаји на Балкану и откривање пута немачког продора на Исток, утичу да војне и политичке теме на почетку друге деценије 20. века доминирају у текстовима француских интелектуалаца. Положај Србије у току и непосредно након анексије била је једна од актуелних тема француских интелектуалаца. Године 1911. стручњак за војна питања, а посебно за војна питања на Балкану, који је још у време склапања споразума између Француске и Русије проучавао српску војску, Леон Ламуш, објавио је књигу *La Bosnie à la veille et au lendemain de l'annexion* (*Босна уочи и непосредно после анексије*).¹¹²⁵ Ламуш је као пуковник француске војске радио у Солуну на пословима реорганизације жандармерије у Македонији, повремено је путовао кроз Босну, Далмацију и Црну Гору, а при повратку у Француску 1908. године посетио је Србију.¹¹²⁶ У делу *La Bosnie à la veille et au lendemain de l'annexion* Ламуш је своју пажњу на актуелна политичка питања у Босни усмерио и на регион, те стога пише и о реакцијама у Србији и на Балкану на чин анексије. Интересантно је да Ламуш, иако изражава симпатије за Србе, оправдава поступак анексије Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске. Поменути став Ламуша последица је уверења да је неопходно да дође до уједињења Босне и Херцеговине са будућом заједничком државом Срба и Хрвата.¹¹²⁷ Ламуш се залаже и за побољшање односа Француске и Србије, као и о олакшицама за Србију, које би се односиле на Санџак, али не показује разумевање за српске националне циљеве које су српски интелектуалци изнели у време анексије Босне и Херцеговине.

За време док су текстови о Србији и Босни и Херцеговини добијали веће политичке димензије, интересовање за Црну Гору, уз неколико изузетака, дуги низ година остало је инспирација путописаца и уметника или је искључиво било у вези са путовањима на Исток.¹¹²⁸ Маријус Бернар (Marius Bernard) аутор збирке *Autor de Méditerranée* (*Медитерански аутор*) у оквиру које је штампао и књигу *Turquie d'Europe et d'Asie: de Salonique à Jérusalem* (*Европска Турска и Азија: од Солуна до Јерусалима*) писао је и о Црној Гори. Дело је настало након пишевог путовања по Истри, Далмацији, Црној Гори, Херцеговини, Албанији и Грчкој, а значајно је то да је

¹¹²⁵ L. Lamouche, *La Bosnie à la veille et au lendemain de l'annexion*, Paris 1911.

¹¹²⁶ М. Павловић, *Од Есклавоније ка Југославији*, 229.

¹¹²⁷ *Исто*, 230.

¹¹²⁸ Две песме Мориса Трибера (Maurice Trubert) некадашњег секретара француског посланства у Црној Гори пример су песничке инспирације Црном Гором, њеним народом и Ловћеном. (М. Павловић, *Од Есклавоније ка Југославији*, 192–193; D. Bogojević, *L'imaginaire du Monténégro dans la littérature de voyage au XIXe siècle et au début de XXe siècle*; Paris 2011, 161).

интересовање за Црну Гору усмерило на односе Црне Горе са Србијом у склопу ширег интересовања за Балкан.¹¹²⁹ Један од необичнијих путописа појавио се 1912. године, као опис путовања аутомобилом, под називом *L'Europe en automobile. Voyage en Dalmatie Bosnie Herzégovine et Monténégro* (*Европа аутомобилом. Путовање у Далмацију Босну Херцеговину и Црну Гору*).¹¹³⁰ Као што је већ истакнуто, Шарл Лоазо је у предвечерје и у току Балканских ратова путовао у Црну Гору у специјалне мисије економске природе, а на основу ових путовања настали су радови о Црној Гори публиковани у листу *La Revue de Paris* 1912. и 1914. године. Лоазови радови "Au Monténégro" („У Црној Гори“) и "La question monténégrine" („Црногорско питање“), као пионирски текстови који су повезивали историју, поуздане и актуелне информације о Црној Гори, утицали су на увећање броја текстова научног карактера о Црној Гори и на постепено напуштање легендарног приступа Црној Гори, као и о већем делу Балкана. Одвајање од путописних и романтичарских текстова из ранијег периода приликом изучавања Црне Горе започето је код француских аутора тек у предвечерје Првог светског рата, док је за Србију ова промена настала већ на прелазу векова.

Публикације и чланци општег карактера о односима на Балкану, Јужним Словенима, Аустроугарској и њеној политици на Балкану и у односу према Србији, питање опстанка власти Османског царства над поседима у Европи, доносили су пред француског читаоца и информације о Србији. Поред интересовања због кризе турске власти на европским поседима, аустроугарски притисак на Србију и интересовање за даљи развој међународних односа, утичу да се француски научници окрену проучавању области у унутрашњости Балкана. Откако се актуелизовало питање изградње железнице, Новопазарски санџак постао је чест предмет интересовања од 1908. године. У јесен 1912. године, након истраживања у области Новопазарског санџака, а у освит Балканских ратова, о овим темама писао је и београдски лектор француског језика Гастон Гравије. Дobar познавалац историје Балкана, Гравије је изнео мишљење да су знања западне цивилизације о овој области „најнеодређенија и најнепоузданија“.¹¹³¹ Као узрок наводи неповољне околности за детаљна проучавања. Гравије је изнео

¹¹²⁹ М. Bernard, *Turquie d'Europe et d'Asie: de Salonique à Jérusalem*, Paris 1899, 161, 164, 188.

¹¹³⁰ Р. Marge, *L'Europe en automobile. Voyage en Dalmatie Bosnie Herzégovine et Monténégro*, Paris 1912; М. Павловић, *Од Есклавоније ка Југославији*, 229–331.

¹¹³¹ Поменути текст је у преводу у току 1912. и 1913. године штампан у *Српском књижевном гласнику*, а Гравије је као отежавајуће околности за упознавање ове области навео: „сталну несигурност, која, смањена на извесним тачкама, захтева на другом пратњу од бар десет људи; неизвесност, ако не и немогућност, да се одмакне од обележених путева; врло ограничена употреба карата, крокиа и фотографских апарата; неповерење становништва и опасност изгледати сумњив“ („Белешке“, *Српски књижевни гласник*, књ. XXIX, бр. 12, 16 децембар 1912, 918).

детаљне информације о до тада постојећим средствима информисања и истраживања, као и податке о главним географским карактеристикама Новопазарског санцака: клими, вегетацији, насељима, броју становника, њиховој националности и верској припадности, начину живота, областима у унутрашњости санцака. Овим је важно питање за Србе добило на актуелности, а стручност аутора била је гарант да ће француски политичари добити прецизне податке.

Француски научници проучавали су Србију и Србе у склопу разматрања тада актуелних питања међународних односа у Европи, као и на Балкану. Велике кризе које су потресле Балканско полуострво на почетку века: Царински рат (1906-1911) и Анексиона криза (1908–1909) изгледали су француским интелектуалцима као доказ претпоставке о ширењу германизма и о неопходности јединства Јужних Словена.¹¹³² Балкански ратови су још док су ратне операције биле у пуном јеку изазивали интересовање француских научника, публициста и уметника. Ратни извештачи, бивши официри, војни стручњаци и научници, који су већ раније скретали пажњу француској јавности да се на Балкану дешавају значајни догађаји, били су аутори текстова, чланака и књига које су као тему имале рат на простору Балкана, као и последице рата. Дефинитиван пораз Османског царства у Европи и настанак нове политичке карте региона били су покретачи интересовања и теме дела.

Пуковник Букабеј (Boucabeille) у свој „силуети историје“, након „географског и политичког погледа“ пише о операцијама грчке, бугарске, црногорске и српске војске и покушава да открије узроке пораза Турске.¹¹³³ Исту тему за предмет своје књиге *La Guerre des Balkans en 1912. Campagne de Trace (Рат на Балкану 1912. Ратовање у Тракији)* имао је Ален де Пененрен, а генерал Ер објављује путопис војно-историјског карактера *Sur le théâtre de la guerre des Balkans (На позорници рата на Балкану)*.¹¹³⁴ Анри Барби је на основу својих чланака објављених у листу *Le Journal* 1914. године публиковао дело *Les Victoires serbes*. Наведеним ауторима придружио се и један лекар, Жан Кузерг (Jean Couzergue), делом које је разматрало санитетску службу у антитурској коалицији.¹¹³⁵ У време Балканских ратова, текстови на француском језику у којима су аутори писали о Србији и Србима изградили су слику догађаја на Балкану у очима француских читалаца. Андре Шерадам, је ослањајући се на своје радове о

¹¹³² S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 35.

¹¹³³ М. Павловић, *Од Есклавије ка Југославији*, 235.

¹¹³⁴ М. Pavlović, *Francuzi o Srbima i Srbiji 1912–1918*, 272.

¹¹³⁵ Реч је о делу *Les Guerres des Balkans. Organisation et fonctionnement du Service de Santé des armées coalisées (Балкански ратови. Организација и функционисање санитетске службе здружених војски)*, које је публиковано 1913. године. (М. Павловић, *Од погледа до текста*, 273, 504).

пангерманизму с почетка 20. века започео дубље анализирање проблема Балкана, његових држава и народа. У склопу немачке експанзије и последица Балканских ратова написао је дело *Douze ans de propagande en faveur des peuples balkaniques*, а у круг Шерадамових интересовања улази и питање стварања Албаније.¹¹³⁶ Већина текстова на основу садржаја указује на намеру аутора да се испитају могућности Србије, односно будуће заједнице Јужних Словена, као одбрамбеног бедема германског продора на Исток.

Утицај на путеве и правце деловања француске дипломатије у балканској политици, имала су дела о Аустроугарској и Османском царству и његовим поседима у Европи, а од почетка 20. века научни радови и јавна предавања француских интелектуалаца о Србији и Србима. Прва предавања у корист Србије и њених интереса, одржана су у време Анексионе кризе 1908. године у Паризу. Професори са Сорбоне, Виктор Берар, Емил Оман и Ернест Дени, пружили су најзначајнији допринос актуелизовању српског питања и приближавњу ставова двеју држава у предвечерје Првог светског рата. Кризе и ратови на Балкану (1912–1913) оставили су снажан утисак на слависту Емила Омана и остале француске интелектуалце, који су својим текстовима настојали да допринесу јаснијем сагледавању догађаја и односа на Балкану.¹¹³⁷ У периоду до Првог светског рата, заинтересован за Србију и Србе, Оман публикује *En Bosnie* и "La nationalité serbo-croate" у којима је полазећи од аустријске политике на Балкану, разматрао питање уједињења Јужних Словена.¹¹³⁸

Најзначајнији радови историчара и одличног познаваоца Централне Европе, Ернеста Денија, у којима је Србија у средишту интересовања, настали су у току Првог светског рата, али садрже претходне ставове професора Сорбоне. У делу *Велика Србија* 1915. године Дени пише о изградњи једног зида састављеног од словенских држава наспрам германског света, а у *Du Vardar à L'Istrie* посветио се и теми бугарског национализма.¹¹³⁹ Активности Денија и Омана у правцу истицања потребе да Аустроугарску, као продужену руку немачке експанзије на Исток, треба спречити и истовремено подржати уједињење словенских народа, нису биле усамљене. Сличног мишљења био је и Огист Говен, политички директор *Журнала за дебатовање*, што је касније изнео кроз своја дела: *Les Origines de la guerre européenne* и *La question*

¹¹³⁶ A. Chéradame, "La question albanaise", 1171–1190; Исти, "La guerre des Balkans et l'intervention autrichienne", 3.

¹¹³⁷ М. Војводић, „Емил Оман о српском и југословенском питању уочи Првог светског рата“, у: *Изазови српске спољне политике*, 399.

¹¹³⁸ É. Haumant, *En Bosnie*, Paris 1906; Исти, "La nationalité serbo-croate", *Annales de géographie*, Paris 1914.

¹¹³⁹ E. Denis, *Du Vardar à L'Istrie*, Paris 1919, 27.

yougoslave. Активност француских интелектуалаца Огиста Говена, Ернеста Денија и Емила Омана имали су веома значајан одјек у француском научном и политичком животу и допринели су афирмацији српског питања. Истовремено, сарадњом са српским научницима, који од почетка 20. века постају изворишта информација, изграђени су темељи сарадње научника, публициста, дипломата и политичара Француске и Србије која је до пуног изражаја дошла током Првог светског рата.

У периоду од краја 19. века до Првог светског рата информације у француској јавности о Србији и Србима прешле су пут од непоузданих, ретких и магловитих вести ентузијаста и неколицине научника до поузданих, аргументованих, јасних и бројних оцена стања на Балкану и у Србији од стране научника и публициста, који су били и угледни стручњаци за међународне односе. Након званичног ступања на снагу споразума између Француске и Русије 1894. године, опажа се појачано интересовање француских интелектуалаца за Балкан, Србију и Србе. Интересовање за Србе у Османском царству проширено је на проучавања словенских народа који су живели у саставу Аустроугарске. Развој науке и актуелизовање питања Балкана, као још неопредељеног подручја, крајем 19. и почетком 20. века, подстакао је француске интелектуалце да већу пажњу посвете прикупљању информација о Балкану и народима настањеним на овом тлу. Француски аутори, који пишу о Балкану, Србији и Србима од краја 19. века, врше пажљивију селекцију изворних информација, уче српски језик, путују и обилазе пределе о којима пишу, сарађују са српским интелектуалцима и прикупљају више извора и литературе за своје текстове. Српска историја, традиција, јуначке народне песме, као дотадашње примарне теме интересовања, постепено смењују нове теме које се осврћу на начин живота становништва, а потом све више на политичке, економске и друштвене прилике у Србији. Политички догађаји у националним и светским оквирима одређивали су интересовања и теме, покретали интелектуалце на акцију, давали простор за сарадњу и дијалоге. Услед сложености и осетљивости питања која су постала актуелна, интелектуалци се ослањају на научне аргументе, што истовремено мења терминологију и слику Србије и Срба.

5.1.2. Французи о српским владарима и политичарима

У жељи да што боље упознају Србију и Србе, француски интелектуалци који су долазили у Србију и дипломате са службом у Београду, остављале су белешке или

текстове, у којим је посебна пажња посвећена српским владарима и политичарима. Портрети српских владара, њихове изјаве и белешке о њиховом животу, такође су део новинских чланака и публикација. Анализе и извештаји дипломата, чланци у француској штампи, као и брошуре и књиге о Србији чине вредан извор откривања начина на који су Французи посматрали политичку сцену на Балкану и у Србији. Дипломатама је у опису редовних активности била обавеза да шаљу извештаје, а научници и публицисти су након путовања по Балкану и Србији у посебним књигама или текстовима у часописима описивали српске владаре, политичаре, као и политичко-друштвене догађаје. Један део француских интелектуалаца имао је прилику и да се лично сусретне са личностима о којима говори или су били у Србији у време значајних догађаја. Поменути сусрети и важни догађаји покретали су писање текстова о личностима српских владара из династија Обреновић и Карађорђевић. Текстови француских дипломатских представника, научника и публициста већином су се односили на оцену државничких способности српских владара, а упоредо су анализиране и особине водећих српских политичара.

Представе о Србима и српским владарима код француских дипломата биле су значајне за формирање политике Француске према Балкану. Појачано интересовање за Балкан од формирања Француско-руског споразума (1891–1893) утицало је и на буђење интересовања за елиту која је предводила српски народ. Прикупљање и публиковање информација о српским владарима у склопу анализе политичког живота у Србији или независно од истог, присутно је у текстовима француских интелектуалаца. Портрети српских владара, Милана и Александра Обреновића, као и Петра и Александра Карађорђевића, заузимају значајно место и у новинским чланцима и извештајима са Балкана. Највише података о политичким приликама у Србији и српским владарима, а посебно о свом ученику, краљу Александру Обреновићу, као и о тадашњој српској политичкој елити, оставио је Албер Мале у свом *Дневнику*; остали француски интелектуалци су у склопу својих дела фрагментарно и по потреби износили оцене владара и политичара Србије. Док су оцене научника који су уживали углед стручњака за Балкан били меродавни високим круговима француског друштва, на формирање става шире јавности највећи утицај имала је француска штампа, а пре свега листови и часописи: *Le Temps*, *Le Figaro*, *La Revue de Paris* и *Le Journal des débats*.

Француске дипломате крајем 19. века, под утицајем аустрофилске политике краља Милана Обреновића, али и његовог приватног живота на ивици скандала, слале су негативне извештаје у Париз. Салваторе Патримонио на почетку 1893. године,

поводом вести о измирењу краља Милана и краљице Наталије, посебно подвлачи Миланов непредвидљив карактер: „То је позоришни преокрет оног типа који има обичај да приреди бивши краљ“.¹¹⁴⁰ Пол Кокел, аутор књиге која је 1894. године француској јавности поред историје Србије презентовала и актуелно стање, није пружио дубљу анализу и прецизнију оцену владавине краља Милана Обреновића, већ је само описао ток догађаја везаних за стицање независности и промене које је донела.¹¹⁴¹ Париска штампа није гајила симпатије према српском краљу Милану Обреновићу. Јак непријатељски став посебно је изражен од октобра 1897. године, када је влада Владана Ђорђевића настојала да врати Србију аусторфилском правцу у спољној политици.¹¹⁴² Личност краља Милана била је, услед његове аустрофилске политике која је била у супротности са интересима француске савезнице Русије, као и раскалашног живота српског владара и развода са краљицом Наталијом, негативно представљена у француским дневним и периодичним публикацијама. Најнегативнију слику српског краља Милана у француској јавности, као што је већ било речи, под утицајем француских и српских радикала, стварао је лист *Le Temps* у периоду након Ивањданског атентата, када је у Србији дошло до прогона радикала оптужених за организовање атентата.

Албер Мале је у оквиру часописа *Revue de Paris* објавио два чланка о Обреновићима: о краљу Милану ("Le Roi Milan") 1899. године и други чланак 1903. године о свом ученику краљу Александру ("Alexander Ier de Serbie").¹¹⁴³ Општа Малеова оцена краља Милана Обреновића је негативна, и у погледу његових карактерних особина, и у анализи његове политичке делатности. Мале запажа да је краљ Милан интелигентан са веома оштрим даром запажања. Ипак, Мале истиче карактер краља, као човека лишеног сваког моралног осећања, вероломног, самољубивог и лакомог на новац. Мале је присао и о бурном брачном животу краљевског пара Обреновић. О краљици Наталији, Мале пише веома лепо, при чему истиче: „краљица по лепоти, касније краљица по патњи и достојанству у несрећи“.¹¹⁴⁴ Брачни живот краља Милана и краљице Наталије, као што је већ поменуто, упоредо је утицао на негативну слику краља Милана у француској јавности, а био је инспиративан и за настанак дела која припадају категорији лепе књижевности. Марта 1903. године о

¹¹⁴⁰ АМАЕ, Corespondance politique, Serbie, Le Rapport, 1893, 14, 41.

¹¹⁴¹ Р. Coquelle, *La Royaume de Serbie*, 259–280.

¹¹⁴² В. Ђорђевић, *Крај једне династије* I, 35–40, 65–66.

¹¹⁴³ А. Malet, "Le Roi Milan", 136–159; Исти, "Alexander Ier de Serbie", 165–172.

¹¹⁴⁴ А. Malet, "Le Roi Milan", 141.

краљу Милану Обреновићу писао је и Андре Бар, мада је краљ Александар Обреновић био више у сфери његових интересовања. Позивајући се на слику краља Милана у српској јавности, пише да је његово „краљевско порекло било сумњиво“ и да „српски народ није заборавио да је Милан био *зао дух народни*“.¹¹⁴⁵ Негативна слика краља Милана, под утиском који су стварали поменути текстови, преовладала је и након његове смрти у француској јавности.

Албер Мале је од свих српских владара најбоље познавао свог ученика Александра Обреновића. Пре првог сусрета са својим учеником Александром, Мале је добио одређена обавештења од француских дипломата: Салватора Патримонија и Огиста Бопе, као и Алфонса Магруа, професора француске књижевности на Великој школи у Београду. Посветивши се образовању младог српског краља Александра, Мале се највише интересовао за његове интелектуалне способности и оспособљавање за вођење државе. Када му је Јован Ристић говорио о веома обимном и богатом програму који је Александар похађао пре доласка Малеа, а о чему сведоче и бележнице гувернера Јована Мишковића, чини се да је француски професор имао нека супротна обавештења.¹¹⁴⁶ На Ристићево запажање да млади краљ показује велико интересовање за математичке науке, Мале је панично констатовао: „Sic! – ево германисте, провирује Берлин!“, што се може односити и на образовање Александра Обреновића до тада, као и на Ристићев утицај на наклоност према немачкој култури.¹¹⁴⁷ Од Магруа је чуо да је Александар веома самољубив, „завезан као гиманзијалац“ и да има одређене говорне тешкоће (тј. да ж изговара помало као з).¹¹⁴⁸ Патримонио, француски дипломата поверио је Малеу да Александар поседује осећање дужности према будућој улози српског краља и да верује да је предодређен за нешто посебно него други људи. „Мало срца, много промишљености и памети“, као и зрело размишљање о филозофским системима за једног шеснаестогодишњака, била су прва сазнања Малеа о свом ученику.¹¹⁴⁹ У исто време, Пол Кокел је истакао да је Србија 1894. године имала водећу улогу међу балканским државама и да је Француска поздравила ступање на престо Александра Обреновића уз очекивања да ће он унети „нови дух“.¹¹⁵⁰ Французи су гајили велика очекивања да ће млади српски владар повести Србију ближе француској

¹¹⁴⁵ А. Бар, *Мајска револуција у Србији*, Београд 1906, 83–84.

¹¹⁴⁶ С. Рајић, „Гувернадурство генерала Јована Мишковића 1890–1893“, *Мешовита грађа - Miscellanea*, бр. 30 (2009), 97–117; Иста, *Александар Обреновић владар на прелазу векова сукобљени светови*, 20–24.

¹¹⁴⁷ А. Мале, *Дневник са српског двора*, 73.

¹¹⁴⁸ Исто.

¹¹⁴⁹ Исто.

¹¹⁵⁰ Р. Coquelle, *La Royaume de Serbie*, 280–281.

савезници Русији, а даље од Аустроугарске, и надали су се да ће утицајем на његово образовање француска дипломатија, која се ослањала на личне контакте и везе, стећи поузданог партнера.

Ипак, развој политичких догађаја, потези Александра Обреновића и Малеова мисија, изнеле су у први план негативне особине српског владара. Мале је Милана Обреновића, као и намеснике, а пре свих Ристића, кривио за лоше утицаје на краља Александра. У чланку посвећеном краљу Александру из 1903. године, Мале пише о амбицијама и гордости намесника Јована Ристића, „најхладније и најсувље душе која је постојала у Србији“.¹¹⁵¹ Исту негативну оцену Ристићеве личности и политичке активности оставио је и у свом *Дневнику*. Објављен након убиства краља Александра и краљице Драге Обреновић, поменути чланак о краљу Александру са симпатијама говори о личности српског владара. Мале се, не скривајући емоције, осврнуо на период детињства Александар Обреновића, називајући га „сироче чији су родитељи живи“.¹¹⁵² Општа оцена личности и дела краља Александра, код Албера Малеа јесте позитивна, иако при крају чланка пише и о неким негативним променама код последњег српског владара из династије Обреновић, које су наступиле приликом сазревања. При свему наведеном треба имати на уму да је Албер Мале као професор српског владара, који га је добро упознао, као и због околности у време када је писао, могао бити недовољно објективан у оцени личности краља Александра Обреновића.

Почетком 20. века и лист *L'Européen* објављује више чланака у којима је уз анализу политичког живота Србије, било речи и о карактеристикама њених владара. Последњи Обреновићи и владавина краља Александра и краљице Драге Обреновић била је главна тема чланака новинара Андре Бара. У својим чланцима поменути француски публициста посматрао је владавину краља Александра Обреновића и утицај краљице Драге кроз призму актуелних догађаја (министарска криза у Србији, престанак русофилске политике, односи Србије и Русије, абдикација краља Милана и проаустроугарске тежње краља Александра, утицај краљице Драге, аспирације њене браће Луњевица на српски престо, Александраова посета Милановим гробу у Крушедолу, укидање устава и Александраова прокламација после тога).¹¹⁵³ У току 1903. године Бар, добар познавалац унутрашње политике Србије, на основу свих проблема у њеном политичком животу и незадовољства владавином Обреновића, прорекао је и

¹¹⁵¹ A. Malet, "Alexander Ier de Serbie", 163.

¹¹⁵² Исто, 162.

¹¹⁵³ A. Barre, "La Crise serbe", *L'Européen*, № 51, 22 novembre 1902.

убиство краљевског пара.¹¹⁵⁴ У поменутиим текстовима Андре Бар, чак ни након убиства Александра Обреновића није имао лепих речи, док је у отвореном обраћању новом владару, краљу Петру I Карађорђевићу, показао извесне симпатије за новог српског владара и нови режим у Београду.¹¹⁵⁵ Несигурност Александра Обреновића и његова променљива природа владавине, која је у очима француских интелектуалаца сваког тренутка могла Србију одвести у супарнички блок сила, дефинитивно је утицала на негативну слику овог српског владара у француској јавности.¹¹⁵⁶

Утисак је да су и француски интелектуалци који су познавали и провели више времена са краљем Александром Обреновићем остали суздржани у исказивању емоција, а можда на тренутке и хладни у својим оценама личности српског владара. Бар је у својим текстовима који су преведени на српски као *Мајска револуција у Србији* између осталог изнео оцену овог догађаја који је довео до смене династија речима: „Трагедија која се тамо одиграла 29. маја није резултат силе, нити непромишљених будалаштина каквих преторијанаца, него је логична последица дуговременог очајања и неизбежан чин којим је народ, свестан својих права, у ништавило претворио господаре који су га уморили својим деспотизмом“.¹¹⁵⁷ Иако је истакао да нема намеру да брани државни удар јуна 1903. године, Бар је сматрао да „у животу народа има тренутака кад убиство постаје дужност! Уосталом, зар заслужује милост онај човек који је пре кратког времена наређивао да се пуца у гомиле народа; зар се може да говори са сажаљењем о једној деспотској династији коју је злочино дело довело на престо а која је на сличан начин свргнута с престола“.¹¹⁵⁸ Десет година након убиства краља Александра Обреновића његов некадашњи професор француског језика, Алфонс Магру, кратко је оценио: „Милан Обреновић већма је волео да абдицира, јер то је владалац који зна предвиђати; Александар, син његов, упоран је, и гине. Све те уличне или дворске револуције објашњавају се погрешкама или заблудама владоца [...] Сукоби краљевства са народним представницима били су кобни по двојицу последњих Обреновића“.¹¹⁵⁹ Уз поменута мишљења о деспотским карактеристикама владавине последњег Обреновића, постојала је општа осуда нецивилизованог чина убиства, а

¹¹⁵⁴ У часопису *Mercure de France* објављен је и чланак о најважнијим књижевним догађајима "Les événements littéraires les plus importants de l'année 1911" у оквиру кога је истакнута докторска дисертација Андре Бара о Србији. (А. Бар, *Мајска револуција у Србији*, 96; М. Павловић, *Од Есклавоније ка Југославији*, 209).

¹¹⁵⁵ А. Бар, *Мајска револуција у Србији*, 101–124, 150–160.

¹¹⁵⁶ *Исто*, 34.

¹¹⁵⁷ *Исто*, 8.

¹¹⁵⁸ *Исто*, 99–100.

¹¹⁵⁹ А. Магру, „Срби и Србија (успомене од четири године проведене у Србији од 1889–1893. године), 81.

посебно су реаговали читаоци листа *L'Européen* на чињеницу да се уредништво листа није оградило од оштрих ставова свог сарадника Бара.¹¹⁶⁰

Личност краља Петра I Карађорђевића, за разлику од последњег Обреновића, стекла је велике симпатије у француским публицистичким круговима. Француским интелектуалцима личности краља Петра I Карађорђевића и његовог сина Александра, касније југословенског краља, биле су веома интересантне и због специфичних веза династије Карађорђевић са Француском. Као француски ђак и војник у рату Француске са Пруском када је „умео да одржи на висини херојску заставу свога деда“, краљ Петар I је у француској јавности уживао велико поштовање и симпатије.¹¹⁶¹ Личност краља Петра I и његова везаност за Француску утицала је и на јаче француско политичко, економско и културно присуство у Србији, што се одразило и на опште позитивне оцене његове личности у француској јавности када је ступио на српски престо. Ипак, шок који је изазвао Мајски преврат, чин убиства краљевског пара Обреновић и потом дуготрајан проблем са „завереничким питањем“, чинили су хипотеку коју је морао да понесе поред Србије и српски владар Петар I Карађорђевић.¹¹⁶² Детаљнијих и значајнијих текстова о српском владару до његове прве званичне посете Француској 1911. године стога није било. На уздржан став француских интелектуалаца у првим годинама владавине краља Петра I Карађорђевића могли су утицати и односи у династији Карађорђевић. Кнегња Сарка, Божидар и Алексије Карађорђевић су били незадовољни односом краља Петра I према њима, што је уз углед који су париски Карађорђевићи имали у високом француском друштву могао бити узрок ограниченог и фрагментарног интересовања за српског владара.¹¹⁶³

Званична посета краља Петра I Карађорђевића Паризу, током које му је уручена медаља за учешће у редовима француске војске у рату са Пруском, значајно је допринела стварању позитивне слике српског владара у широј француској јавности. Гијом Аполинери у оквиру часописа *Mercure de France* и рубрике "La vie anecdotique" („Живот у анегдотама“) објављује афирмативну белешку "Chefs d'Etats" („Шефови држава“) о сусрету с краљем Петром I Карађорђевићем, приликом његове посете Паризу 16. новембра 1911. године.¹¹⁶⁴ Поред бројних новина које су известиле о овој

¹¹⁶⁰ А. Бар, *Мајска револуција у Србији*, 135–41.

¹¹⁶¹ Исто, 37; А. Mouzet, *Aux pays balkaniques: Monténégro Serbie Bulgarie*, 87.

¹¹⁶² Љ. Ристић, „Србија 1903/1904. године у дипломатским извештајима: француски поглед“, у: М. Павловић, Ј. Новаковић, *Француско-српски односи 1904–2004*, Београд 2004, 245–261.

¹¹⁶³ S. K. Pavlović, *Božid'art*, 210–215.

¹¹⁶⁴ G. Apollinaire, "Chefs d'Etats", *Mercure de France*, 1 décembre 1911.

посети, значајнију пажњу су јој посветили листови *Le Figaro* и *Le Journal des débats*.¹¹⁶⁵ Читаоци, који су чинили француску интелектуалну, привредну и дипломатску елиту, имали су прилику да читају о улози коју је краљ Петар I Карађорђевић имао у изградњи демократских институција у Србији, као и остваривању сарадње и пријатељства између Француске и Србије.¹¹⁶⁶ Посета српског краља у пратњи некадашњег француског ђака, а сада министра Милована Миловановића, прошла је запажено у француској јавности и била је симбол политичког, економског и културног везивања Србије за Француску.¹¹⁶⁷

Активну улогу у срдачном пријему посете краља Петра I Карађорђевића Паризу 1911. године одиграле су слободнотрговачке везе, које су биле дубоко укоренење од оснивања ложе *Уједињење* 1909. године и њеног стављања под окриље *Великог Оријента Француске*.¹¹⁶⁸ Часопис *Неимар* у извештају о раду ложе *Побратим* сведочи да су „пред полазак нашег Краља у Париз упућена два Брата одавде у Француску са задатком, да припреме посредством онамошњих Слободних Зидара француско јавно мњење за дочек Краљев у Паризу. И према добивеном извештају од стране слободних зидара постигнуто је толико, да је провејавало неопредељено мишљење, да лепшег и срдачнијег дочека од поменутог није било донде у Паризу“.¹¹⁶⁹ Српски масони су поред утицаја на јачање веза Србије са Француском у периоду владавине краља Петра I, једним значајнијим делом формирали и слику династије Карађорђевић у француској јавности и дипломатији.¹¹⁷⁰ Учешће у Француско-пруском рату, званична посета Француској 1911. године, извештаји о развоју парламентаризма у Србији од 1903. године и подршка масона, основе су на којима је грађен портрет српског владара у Француској. У току Првог светског рата Магру је закључио: „Велика популарност Краља Петра долази отуда што је он у истини монарх једног демократског народа и што води националну политику. И тако дванаест година од кад он влада, Србија није више сазнала за сељачке побуне, дворске револуције и политичка убиства“.¹¹⁷¹

¹¹⁶⁵ "La visite de Pierre Ier", *Le Figaro*, № 320, 16. novembre 1911, 2; "Le roi Pierre Ier en France", *Le Journal des débats*, № 319, 18. novembre 1911, 2.

¹¹⁶⁶ D. T. Bataković, "Le modèle français en Serbie avant 1914", 25.

¹¹⁶⁷ Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, II, 392; D. T. Bataković, "Le modèle français en Serbie avant 1914", 24-26; V. Pavlović, "L'alliance de fait contre le concert européen", у: *La Serbie et la France Une alliance atypique*, Belgrade 210, 178-180.

¹¹⁶⁸ S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918-1919*, 61.

¹¹⁶⁹ „Извештаји о радовима појединих Ложа у 1912-1913. год. 2. Ложа *Побратим*“, Неимар, бр. 1 – 3 (1914), 48.

¹¹⁷⁰ АС, Хатрије Милована Миловановића, кут. 31, С краљем у Паризу, 16-19. 11. 1911; Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1900-1914*, 518-520.

¹¹⁷¹ А. Магру, „Срби и Србија (успомене од четири године проведене у Србији од 1889-1893. године), 81.

Ален де Пененрен, дописник француског листа *L'Illustration* за време Балканских ратова имао је прилику да се лично сусретне с престолонаследником Александром Карађорђевићем о чему је известио и своје читаоце. Бивши француски официр разговарао је с командантом Прве армије и престолонаследником Александром у присуству француског војног аташеа у Београду, Фурнијеа (Fournier), о моралним и ратним способностима бугарске војске.¹¹⁷² У поменутом чланку, Пененрен је публиковао ток разговора са престолонаследником Александром Карађорђевићем, а у *40 jours de guerre dans les Balkans. La Campagne Serbo-bulgare en juillet 1913* оставио је и оцену личности наследника српског престола. За Пененрена престолонаследник није био само младић који је очигледно и даље у француској јавности означавао као неискусан, већ му се увек чинио и „обдарен извесним особинама, жив, окретан, интелигентан, знатно ревностан у раду и у разговору је давао знаке зрелости у суђењу, која изненађује“.¹¹⁷³ У време Балканских ратова започет је период честих и углавном похвалних оцена Карађорђевића које су давали француски интелектуалци.

Интересовње за Карађорђевиће, а посебно за њихове међусобне односе, показивале су и француске дипломате. Француски конзул у Скопљу, Пјер Леон Карлије (Pierre-Léon Carlier), писао је министру спољних послова Француске Шарлу Жунару (Charles Jonnart) у периоду Балканских ратова о односима унутар краљевске династије Карађорђевића.¹¹⁷⁴ Извор његових информација био је Француз у служби српског кнеза Алексе Карађорђевића, брата од стрица краља Петра. Барон де Шварц (le Baron de Schwartz), секретар кнеза Алексе Карађорђевића, известио је француског конзула о хитном повратку кнеза за Београд по наредби „кнеза-наследника“ Александра због сусрета кнежева Алексе и Арсена Карађорђевића. Узрок узнемирености престолонаследника Александра Карађорђевића била је велика популарност у српској војсци краљевог брата Арсена, команданта независне коњичке дивизије. Према мишљењу Карлијеа, кнез Арсен дуговао је поменуто популарност, пре свега, изјави да ће, уколико краљ Петар противно жељи војске Бугарима уступи Битољ, он лично стати на страну војске.¹¹⁷⁵ Неколико дана пре информације о сусрету двају кнезова, а који је могао по краља Петра и његовог наследника Александра да има и карактер завере, у

¹¹⁷² A. de Penennrun, "Comment les Serbes ont vaincu les Bulgares", *L'Illustration*, № 3674, 26 juillet 1913, 71–74.

¹¹⁷³ *Српски књижевни гласник*, књ. XXXI, бр. 11 и 12, 1. и 16. децембар 1913, 930.

¹¹⁷⁴ Карлије је завршио студије права, као и студије у Школи за живе источне језике и Школи за политичке науке, да би дипломатску каријеру започео 1901. године у Цариграду. Поред службовања у Паризу, Смирни и Барселони, именован је за француског конзула у Скопљу од 1911. до 1913. године. (М. Pavlović, *Francuzi o Srbima i Srbiji 1912–1918*, 229).

¹¹⁷⁵ *Исто*, 66.

српској штампи се говорило и о томе како је кнез Алекса „представник старије гране Карађорђевића, док краљ Петар потиче само од млађе гране“. Ово објашњава сумње и неповерење и наводно употребу вулгарних речи будућег српског краља Александра када је наредио кнезу Алекси да се врати за Београд. Истовремено, опис ове епизоде из извештаја једног француског дипломате указује да су француске дипломате и у ратним околностима извештавале о међусобним односима чланова краљевске породице и династије, указујући на могуће нестабилности.

Поред анализе личности српских валдара, политичка сцена Србије и њена унутрашња политика биле су теме текстова француских интелектуалаца. Најупућенији француски интелектуалац у унутрашње прилике у Србији, ако се изузму француске дипломате, био је Албер Мале. Након првих информација које је добио већ у Паризу, Салваторе Патримонио га је детаљније упознао са политичком сценом Србије. Поменути француски дипломата оценио је Малеов положај у Србији као повољан, јер су га „тражили“ радикали, а „прихватили“ либерали, па га је саветовао да их посети све, али да се не уплиће у политичке догађаје на српској политичкој сцени.¹¹⁷⁶ Мале је прикупљао све савете из француског посланства у Београду и уз Патримонија посебно се ослонио на Огиста Бопу, који је касније у периоду Првог светског рата био једна од кључних личности француске дипломатије са којом је сарађивала српска Влада. Поменуте дипломате су Малеу 1892. године прописале и речник „кога се треба држати са сваким понаособ“.¹¹⁷⁷ Мале, који је брзо продубљивао старе контакте и везе са Србима школованим у Француској и стварао нове, ипак, није у свему следио савете француских дипломата. Као што је већ било речи, посредно је узео учешћа у српском политичком животу и његови односи са српским интелектуалцима су прелазили у пријатељства. Отуда је потребно бити обазрив у оценама које је изнео, мада се из његових текстова и активности примећује да се трудио и успевао да задржи научну објективност и очува своју позицију у складу са деликатном природом мисије у Србији.

Албер Мале аустрофиле напредњаке назива „генералштабом без војника“ и самоуверено пише у свом *Дневнику* да је у интересу Француске „да ови људи, који су васпитавани у Француској и који су нам врло наклоњени, не дођу на власт. Њихова мржња према Русији начиниће од њих савезнике Тројног савеза“.¹¹⁷⁸ Изгледа да су ове прве оцене Напредне странке код Малеа биле последица утицаја француских

¹¹⁷⁶ А. Мале, *Дневник са српског двора*, 70.

¹¹⁷⁷ Исто.

¹¹⁷⁸ Исто, 117.

дипломата и радикала. Француске дипломате у Србији су у Напредњацима видели пријатеље Аустрије, стога је француски посланик Патримонио у разговору са Малеом инсистирао да их треба спречити да дођу на власт. Мале је веровао да као Француз треба да се бори против њих, али и да „сви људи од вредности у овој земљи припадају напредњацима, да су то једини људи за ред, једини људи за управљање, а Србија има апсолутну потребу за *управљањем*“.¹¹⁷⁹ У својим мемоарским белешкама Мале је оставио веома повољну оцену вође напредњака, бившег француског ђака из школе у Мецу, Милутина Гарашанина. Упознали су се у децембру 1892. године, а Мале га описује као човека „у пуној интелектуалној и физичкој снази. Крупног лица уоквиреног прогушаним зулуфима, израза мирног и озбиљног, одлично говори француски“.¹¹⁸⁰ Мале истовремено Гарашанина сматра и „бонапартистом из успомена“, ослањајући се на чињеницу да напредњаци нису заборавили интервенцију Наполеона III приликом протеривања Турака из тврђава, као и изразе захвалности које је кнез Милош упутио Наполеону III. Иако није био заговорник француског ослањања на напредњаке, због њиховог лошег односа са Русијом, Мале је настојао да у разговору са Гарашанином чује његово мишљење и виђење политичких прилика на Балкану, као и односа Француске и Немачке. Када се посматра унутрашња политика, Мале је сматрао да једино напредњаци схватају значај државне идеје, а да међу радикалима има „елемената растројства“ и анархије.¹¹⁸¹

Француске дипломате на Балкану своје дипломатске послове обављале су преко личних контаката и пријатељских веза, од којих су од посебног значаја везе радикала. Ставови француских интелектуалаца о српским владарима и политичарима формиране су стога под утицајем ових познанстава и пријатељстава. Француски посланик Патримонио сматрао је радикале Андру Николића, Милована Миловановића и Миленка Веснића својим личним пријатељима. Милована Миловановића, Мале оловљава са „мој друг Мило“, говори о његовој докторској дисертацији и привржености Француској, а за Веснића пише да је „један од оних који ће се вратити на власт“.¹¹⁸² Мале се одмах по доласку у Београд, како се види из његовог *Дневника*, сусрео са поменути радикалима и записао веома повољну оцену о члановима Радикалне странке. Подршка Радикалној странци била је последица жеље Француза да у Србији не владају људи блиски Аустрији. Ипак, Мале након годину дана боравка у

¹¹⁷⁹ Исто, 195.

¹¹⁸⁰ Исто, 118.

¹¹⁸¹ С. Рајић, *Александар Обреновић Владар на прелазу векова Сукобљени светови*, 149.

¹¹⁸² А. Мале, *Дневник са српског двора*, 80, .88.

Србији закључује: „Радикали су наши пријатељи. Али, радикали ову земљу растурају и упропашћују!“.¹¹⁸³ Из разговора са Милованом Миловановићем, Мале је био обавештен и о унутрашњим проблемима Радикалне странке. Поводом наведеног, пред крај 1893. године, Мале је записао како „једна група озбиљних људи и људи од реда тежи да се отцепи“, али их у томе спречава поштовање и везаност за Пашића, који је након Тимочке буне 1883. године, постао нека врста легенде и оличења „некакве страховите снаге“.¹¹⁸⁴ Касније су и самостални радикали били политички фактор у коме су француски интелектуалци видели могући француски дубљи утицај у Србији. Иако је и у другим српским странкама било франкофила, чини се да су француски интелектуалци највише сарађивали са интелектуалцима и политичарима из круга радикала.

Јован Ристић, намесник малолетног српског краља Александра Обреновића и један од најутицајнијих политичара у Србији 19. века, такође је био интересантан Французима. О Ристићу је Мале на страницама свог дневника записао већи број негативних ставова, означивши га као намесника који је имао задужење да одгоји чак два српска владара (краља Милана и краља Александра), али да „није знао да одгоји сопствену децу: имао је три сина, сви мангупи“.¹¹⁸⁵ Француски дипломата Патримонио делио је Малеово мишљење, а вероватно је и сам утицао на Малеа речима да је Ристић „најспретније, најнеухватљивије створење, највећа лија“, као и „прворазредни глумац“ који је осмислио протеривање краљице Наталије. Немачко образовање и аустрофилска политика утицале су да у првом намеснику краља Александра Французи виде најрепрезентативнијег представника наклоности према Немачкој међу Србима. Ристић је био и велики противник радикала, који су имали пресудну улогу у довођењу Малеа, што је и утицало на слику Ристића код Малеа, Патримонија и секретара посланства Бопа. Упркос свему наведеном што се могло замерити Ристићу, после првог сусрета Мале је записао: „Тај човек, који као да се никада није осмехнуо и иза чије се хладне и непомичне маске, чини се, не може проникнути, нагонски се слуша с поштовањем и чак с великом пажњом“.¹¹⁸⁶ Иако Французи, из својих интереса, нису имали повољно мишљење о Јовану Ристићу, дакле, нису оспоравали његов државнички ауторитет и способност.

Српски дипломата и министар, потом председник владе, као некадашњи француски ђак, Милован Миловановић неговао је специфичне и дубоке везе с

¹¹⁸³ Исто, 195.

¹¹⁸⁴ Исто, 199.

¹¹⁸⁵ Исто, 72.

¹¹⁸⁶ Исто, 76.

Француском. Французи су у својим белешкама, извештајима, писмима оставили запажања о његовој личности. Француски посланик у Букурешту Арсен Анри, Миловановићев пријатељ још из периода студија права, као француски посланик у Букурешту, слао је у Париз повољне оцене Миловановићеве личности и рада, посебно пријатељства према Француској, али историчар Станислав Сретеновић указује и на промењену слику Миловановића код француских дипломата у периоду Анексионе кризе. Отправник послова француске амбасаде у Бечу, Гијемин, описао је Миловановића као нереалног човека пуног илузија које му сугерише његов патриотизам, а у Француску су слали и сигнале о Миловановићевом неверству, безскрупулозности и хедонизму, а Деко је тврдио да се након путовања по Европи и посете Берлину 1910. године вратио као германофил.¹¹⁸⁷ Узроци поменутих ставовима о Миловановићу могу се само наслућивати. Крећу се од француске опрезности да српско питање не изазове рат у Европи до страха Француске од српског приближавања Немачкој. Потребно је, међутим указати да су можда и измењени лични односи између Миловановића и Декоа узрок овим ставовима или су у питању последице почетне фазе Декоове болести.¹¹⁸⁸ Ипак, у предвечерје Балканских ратова у француској штампи учестале су похвалне оцене Миловановићевог рада. Посебно је током званичне посете краља Петра I Карађорђевића Француској истицано присуство Миловановића, „некадашњег француског студента“.¹¹⁸⁹

Како је француска дипломатија своју активност на Балкану спроводила одржавајући контакте који су прерастали и у пријатељства, описи значајних личности српске политичке сцене нису били без значаја. Највише података о династији Обреновић и српским политичарима крајем 19. века пружа дело Албера Малеа. Информације о Србији почетком 20. века и владавини Петра I Карађорђевића у Француску су слали интелектуалци, који су већином припадали дипломатским или публицистичким круговима. Обреновићи, краљ Милан и краљ Александар, нису уживали симпатије француских интелектуалаца, пре свега због политике удаљене од

¹¹⁸⁷ DDF, II, 12, doc. № 590, Descos à Pichon, Belgrade 10 octobre 1910; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca*, 42.

¹¹⁸⁸ Штрاندман пише да је од почетка 1914. године Декоово понашање било непредвидиво, већином је био изолован у свом посланству и није комуницирао са спољним светом, чак су и дописи које је слао у Министарство били са „чудноватим забелешкама“. На основу доступних докумената није јасно када је Деко почео да показује прве знаке болести због које је Огист Боп, када је преузимао дужност француског посланика у Београду, затекао писаћи сто „на коме су лежали, чак и на гомилицама стајали пристигли недешифровани поверљиви телеграми“. (В. Штрاندман, *Балканске успомене*, књига I, део 1–2, Београд 2009, 280, 308).

¹¹⁸⁹ „Политички преглед“, *Словенски југ*, бр. 46, 13. новембар 1911, 364.

Русије и блиске Аустроугарској. Карађоревићи, Петар и Александар, већином су позитивно описивани, као и припадници Радикалне странке. Краљ Петар је као учесник Француско-пруског рата уживао посебно поверење Француза, као и сви српски интелектуалци школовани у Француској. Српски политичари, а пре свега они дипломатски активни, привлачили су пажњу и већином су истицали њихове позитивне особине. Српске дипломате у Паризу, иако су успоставиле значајне везе и контакте, по оцени Андре Бара могле су и више да постигну. Наводећи да „српски народ ужива у Француској мање уважавање него што заслужује“, Бар је оптужио дипломате: „Србија се овде цени по њеним посланицима, а то је погрешно. Већина српских министара који су били у Паризу врло је неумешна у опхођењу; они се у пословима које врше служе источњачким разлагањем; они воде рачуна само о обичним људима да би их што више узвисили; чини се да они сматрају да је циљ у дипломатији у томе да се исмеје и превари цео свет, па и пријатељи. Додајте уз такво поступање још и основне црте њихових односа, који су засновани искључиво наспрам противника Републике – а ови се уосталом забављају њиховим безазленим и простим понашањем, - па ћете разумети какву нелагодност сваки према Србима осећа“.¹¹⁹⁰ Иако су истицали своју непристрасност, ипак, при анализи текстова француских научника, новинара и дипломата, потребно је бити обазрив. Лични афинитети, познанства, доступност података и субјективни осећај, и поред настојања да се дистанцирају, присутни су у њиховим текстовима. Како је процена личности питање образовања, као и личне способности појединца, сви аутори, ако се занемари могућност да нису желели, нису имали подједнако развијене способности да личностима и догађајима приђу непристрасно. Поменуто, ипак, не умањује значај текстова француских интелектуалаца о српским владарима и политичарима, као и утицај који су имали у изградњи слике Србије у Француској.

5.1.3. Српско друштво – француска перспектива

Под утисцима које су стварале књиге општег типа и у оквиру њих делови посвећени историји и култури Србије и Срба, као и преко дела која су за тему имала само Србију и Србе, франкофони читаоци упознали су и актуелне догађаје, појаве и процесе на Балкану и Србији, што је стварало слику српског друштва на крају 19. и

¹¹⁹⁰ А. Бар, *Мајска револуција у Србији*, 10–11.

почетком 20. века. Већи број књига, текстова и брошура о Србији и Србима од 1894. године, од којих је значајан број био написан из пера истакнутих публициста, научника и професора Сорбоне, омогућио је трансмисију знања и објективније упознавање са светом о коме је у француској јавности током 19. века преовладало магловито сазнање, већином настало на основу романтичарских потрага за инспирацијом. Ступање на снагу француско-руског споразума у јануару 1894. године, додатно је обликовало аспекте са којих су француски интелектуалци посматрали српско друштво. Историјске и политичке анализе развоја српске државе и друштва, поред интересовања за српске владаре и политичаре, усмеравале су се и ка разумевању нововековних околности у којима се Србија налази. Како се код француских интелектуалаца стварало мишљење да Француска може имати значајнији интерес на Балкану него што га је имала раније и да је управо Балкан место могућег сукоба великих сила, настала је и потреба за стварањем једне шире слике српског друштва у свим слојевима, од необразованог сељака до владара или високообразованог грађанина, који је политички активан и део државног апарата.

Током свог боравка у Србији француски интелектуалци сусретали су се већином с представницима српске елите о којима су оставили запажања у својим списима или извештајима. Обичан свет посматрали су и сусретали на улици, приликом прослава верских и државних празника, а ређе када су путовали даље у унутрашњост Србије. „Срби су пре свега сељаци, чобани или земљорадници; - њихови обичаји, њихове навике, па чак и гдекоје од њихових установа из патријархалног су стања“, сматрао је Алфонс Магру крајем 19. века.¹¹⁹¹ Ову оцену допунио је Албер Мале оценом: „Ово је земља полуевропска-полуисточњачка, народ изнад свега демократски, народ недисциплинован, и без поштовања за хијерархију“.¹¹⁹² Патријархалност српског друштва, традиционалне вредности и једна доза недисциплине и несређености која није била карактеристика Западне Европе, први су устисци француских интелектуалаца. Ипак, крајем 19. века они су уочили и промене кроз које је пролазило српско друштво. Мале је приметио на литији поводом Цветне недеље „двадесетак девојчурака у врло елегантној одећи, по последњој зимској моди у Паризу, озбиљно корачају две по две, врло озбиљне, не мешајући се са народним расулом – то је аристократија која ће се овде неизбежно створити, коју стварају жене, а коју овај народ не разуме и неће разумети. То су повратници из Париза и Беча раздражени тврдоглавом тупошћу својих сељана. И

¹¹⁹¹ А. Магру, „Срби и Србија (успомене од четири године проведене у Србији од 1889–1893. године), 79.

¹¹⁹² А. Мале, *Дневник са српског двора*, 148.

неминовно ће доћи до неспоразума између ових, образоване мањине, и оних, огормне већине која животари“.¹¹⁹³ Крајем 19. века у српском друштву француски интелектуалац је приметио промене које су доносили из Француске, Аустроугарске, Немачке и Швајцарске, образовани Срби по повратку у домовину. Велика разлика између образованих слојева српског становништва, који је чинио политичку, економску и културну елиту Србије, и необразованих грађана, који не прихватају промене или им се одупиру својим понашањем и изгледом, слика је српског друштва на крају 19. века у очима француских интелектуалаца.

Политичка сцена Србије, посебно династичка питања, смена влада и развој парламентаризма била су актуелна питања за француске интелектуалце који су и сами навикли на узбуркан политички живот у својој домовини. Њихове амбиције да што боље упознају српско друштво и изграде његову слику, која би могла послужити француским дипломатама и државницима у доношењу одлука, могући је мотив интересовања за карактеристике српског друштва и његов развој. Слика представника српске елите, ако се посматра уопштено, била је у значајној мери позитивна, на шта су утицала познанства, сарадња и пријатељства која су успоставили француски и српски интелектуалци. Истовремено, на основу контаката са српском елитом француски интелектуалци закључивали и о српском друштву као целини. Када је Мале угледао министра Јована Авакумовића, крупног и високог човека, чији је израз лица био „добродушан и лукав као у паланачког адвоката“, констатовао је да су у Србији „сви високи“.¹¹⁹⁴ Мале је уопште изузетно поштовао образоване Србе, активне у политици. Генерални став о способности и лукавству српских политичара делили су и други Французи. Деко, дугогодишњи француски дипломата у Србији, о Пашићу пише да је „практичан човек и једини стварни ауторитет“.¹¹⁹⁵ Готово сви остали Срби на значајним позицијама у српској држави, поред Пашића, прошли су оцењивање француских научника, новинара и дипломата.

Француски интелектуалци су делили уверење да формирање влада у Србији зависи од способности самог мандатара, као и већинског расположења јавног мњења. Честе кризе, побуне и смене влада од оснивања партија у Србији, стварали су утисак код француских интелектуалаца да је реч о малим револуцијама. Магру закључује: „Као узроке свих тих револуција, ви ћете увек наћи српску поноситост, и неизмерну

¹¹⁹³ Исто.

¹¹⁹⁴ Исто, 71.

¹¹⁹⁵ М. Pavlović, *Francuzi o Srbima i Srbiji 1912–1918*, 238.

љубав према независности. Разлог државни, права владаочева, све то нема смисла за тај народ дубоко одан једнакости. Нема народа који би био чвршће, стварније демократски“.¹¹⁹⁶ Бујање националног осећања пресудно је утицао на односе између најчешће „слабо организоване већине“ и „јогунасте опозиције“.¹¹⁹⁷ На страницама Малеовог *Дневника са српског двора* посебно се указује на узбуркане политичке страсти у Србији, које „странац себи не може ни да представи“.¹¹⁹⁸ Како би илустровао своје мишљење, Мале говори о неком политичком скупу на коме је свештеник изрекао: „Нека господа либерали добро знају да ћемо се, ако они прекрше закон, једног дана, када победимо, на Теразијама куглати њиховим главама.“¹¹⁹⁹ Слично је почетком 20. века записао и Андре Бар: „Српски карактер по својој природи противан је сваком притиску. Као деца нових раса, код којих уобичајена самовоља силних није још укротила нагоне за слободом, Срби су се непрестано бунили против сваког наметнутог јарма“.¹²⁰⁰ Француске дипломате гајиле су уверење да је „навика на кризе изоштрила политичко чуло Срба“.¹²⁰¹ Веровало се, дакле, да је политичка елита, која је предводила Србију довољно школована, стручна и способна да организује вођење државе и свакодневне, па и високе политике.

Након Балканских ратова, пожртвованост српских војника утицала је да неки од француских извештача са ратишта напишу како је „српска раса чудесно отпорна“ и енергична у пресудним тренутцима, што је у француској јавности стварало свест да се од Срба у евентуалним предстојећим ратним дешавањима може очекивати да буду достојан савезник.¹²⁰² „Нема народа који се борио за своју независност са страшнијом енергијом, који би се мање потчињавао унижену животу, који је унео више енергије у остварење или браћење свог идеала [...] нарочито нека се не заборави да су Срби једини балкански народ који се ослободио својим властитим средствима“.¹²⁰³ Француски интелектуалци и публицисти веома су ценили патриотизам Срба и „сасвим оправдани понос једног народа, који је кроз векове проливао крв за своју независност“.¹²⁰⁴ Слика Србина у француској јавности током Балканских ратова

¹¹⁹⁶ А. Магру, „Срби и Србија (успомене од четири године проведене у Србији од 1889–1893. године), 81.

¹¹⁹⁷ М. Павловић, *Francuzi o Srbima i Srbiji 1912–1918*, 238.

¹¹⁹⁸ А. Мале, *Дневник са српског двора*, 87.

¹¹⁹⁹ Исто.

¹²⁰⁰ А. Бар, *Мајска револуција у Србији*, 8.

¹²⁰¹ М. Павловић, *Francuzi o Srbima i Srbiji 1912–1918*, 68.

¹²⁰² *Српски књижевни гласник*, књ. XXXI, бр. 8, 16. октобар 1913, 635.

¹²⁰³ А. Магру, „Срби и Србија (успомене од четири године проведене у Србији од 1889–1893. године), 122.

¹²⁰⁴ „Белешке“, *Српски књижевни гласник*, књ. XXIX, бр. 11, 1. децембар 1912, 875.

променила се и постала је позитивна захваљујући тадашњој политичкој и економској сарадњи чија су основа текстови француских интелектуалаца.

Француски интелектуалци су запазили и улогу коју су имале народне јуначке песме, сећање на славну средњовековну српску државу и Косовска легенда на формирање српског идентитета и патриотизма. Магру је посебно истакао значај народне поезије: „Задатак српске поезије био је да преда те херојске успомене, да спасе народне традиције, да сачува саму душу Србије. То је, више од но ма која друга народна поезија, у њој се огледа дух, ђеније, судбина целог народа; у њој се осећају треперења његова срца [...] Она је била глас Отаџбине, без ње, нова историја Срба не би се дала разумет [...] Ништа није племенитије од патриотизма којим дише та монументална илијада. То није патриотизам склон на мржњу, агресиван, жудан да распростре хегемонију једног народа на целу планету. То је понос због тога што је био борац за једну свету ствар“.¹²⁰⁵ Истовремено, Магру није занемарио ни значај Косова за формирање патриотизма, пожртвовања и храбрости коју су Срби показали од Балканских ратова, а касније и у Првом светском рату: „Успомена на Косово можда је још више распалила њихову патриотску веру, јер је слава жртве лепша од славе тријумфа“.¹²⁰⁶ Виктор Берар је на почетку Првог светског рата такође указао на значај српске народне поезије и повезаности српског јунаштва у ратовима од 1912. године са освећењем Косова и косовским јунацима, царем Душаном и кнезом Лазаром.¹²⁰⁷

Иако је Мале у свом *Дневнику* од свих француских интелектуалаца оставио највише података о српском селу, ипак, и код других Француза с почетка 20. века могу се пронаћи значајни подаци.¹²⁰⁸ Алфонс Магру детаљно и са посебном пажњом пише о селима у Србији. Истиче да нема великих поседника „а велики индустријалци странци су, или аустриски Срби. Највећа имања припадају свим члановима једне исте породице искупљене под истим старешином; то је прави патријархални режим. Та оригинална установа, која се зове задруга, на путу је мислим, да се изгуби; али патријархални дух живи и даље и надживеће установу, која је, у осталом, развијајући дух једнакости, дала маха да се јаве тешке злоупотребе“.¹²⁰⁹ Српска задруга није промакла пажњи француских интелектуалаца, а Мале је у разговорима код краља Александра Обреновића уочио проблеме који ометају да се у Србији оствари напредак у развоју

¹²⁰⁵ А. Магру, „Срби и Србија (успомене од четири године проведене у Србији од 1889–1893. године), 123.

¹²⁰⁶ Исто.

¹²⁰⁷ V. Bérard, *La Serbie La Serbie et son histoire Les victoires Serbes Le peuple Serbe*, Paris 1923, 43–46.

¹²⁰⁸ М. Павловић, *Југословенске теме у француској прози*, Београд 1982, 321.

¹²⁰⁹ А. Магру, „Срби и Србија (успомене од четири године проведене у Србији од 1889–1893. године), 81.

пољопривреде. Мале је информисан како српски сељак „неће ништа да научи“, већ да жели да постане чиновник.¹²¹⁰

За разлику од Малеа, који је писао посматрајући српско село и српског сељака из шире перспективе, стиче се утисак да на почетку 20. века француски интелектуалци посматрају српско село све више кроз призму економских интереса. Пол Лабе у свом делу *A travers la Serbie. Impressions d'un récent voyage*, објављеном 1909. године, уочава демократске и патриотске елементе у земљи. Лабе је посебно истакао како је Србија земља малих поседа и да готово да нема класа, а упоредио је и љубав према отаџбини Срба са осећањима која гаје Французи према Француској.¹²¹¹ Ипак, стереотипи су преовладали у француском друштву када је реч о српском сељаку све до периода Балканских ратова. Алфонс Мизе је 1912. године писао да су га, када је долазио у Србију, Французи упозоравали: “чувајте се нарочито сељака, они су лупежи и варалице”.¹²¹² Током боравка Мизе се уверио да та информација није тачна и чак је хвалио српског сељака, његову окретност, интелигенцију, понос, честољубље и патриотизам. Истовремено је, као и Мале, замерио уочену спорост у прихватању нових ствари и идеја. Мизе је посебно био заинтересован за српског сељака као радника у рудницима. Анализирајући њихов рад закључио је: “ако умете да им улијете поверење, нећете имати поузданијих и оданијих помагача”.¹²¹³ Српски сељак је француске ауторе, дакле, интересовао као потенцијални радник у оквиру француских економских и финансијских подухвата у Србији.

Француске дипломате и остали интелектуалци који су посетили Србију, српске цркве и манастире, писали су и о њиховом уметничком и културном значају. У исто време осврнули су се и на верска питања, као и степен слобода и права неправославног становништва. Албер Мале је крајем 19. века писао о уметничком укусу Срба и посебно наглашавао лепоту српских фресака: „У манастиру Жичи, близу Краљева, где су миропомазивани краљеви Србије, одржале су се у великим одломцима фреске, које су прекривале целе зидове у 12. столећу. Време и људска глупост нису могли ништа да избришу од њихове свежине, ни од великог им декоративног стила”.¹²¹⁴ Адолф д'Аврил, поред превода српских народних песама, крајем 19. века написао је неколико радова који су посећени односима словенских народа са другим народима, студијама

¹²¹⁰ А. Мале, *Дневник са српског двора*, 182.

¹²¹¹ Р. Labbé, *A travers la Serbie. Impressions d'un récent voyage*, 24.

¹²¹² Х. „У балканским земљама: Црна Гора, Србија, Бугарска, од Алфонса Мизеа“, *Српски књижевни гласник*, књ. XXIX, бр. 11, 1. децембар 1912, 875.

¹²¹³ Исто.

¹²¹⁴ А. Мале, „Српско позориште и француска дела“, *Дело*, бр. 9 (1896), 473.

православне цркве и односу православне и католичке цркве. У *La Revue d'histoire diplomatique* 1895. године публикован је Аврилов рад "Les églises autonomes et autocéphales (451–1885)", који се једним делом бави историјом српске православне цркве.¹²¹⁵ Наредне, 1897. године, Аврил је проширио своја истраживања српске православне цркве и публиковао истројску студију *Les Serbie chrétienne*.¹²¹⁶ Виктор Берар је крајем 19. и почетком 20. века писао и о положају хришћанског становништва на простору Старе Србије. Проблем и тешкоће заједничког живота хришћана и муслимана описао је на страницама више својих дела, а посебно интересовање је показао за српске манастире. Након присуствовања литургији у Грачаници Берар је записао: „Ови несрећни Словени имаће двоструко задовољство на том празнику ако виде и хришћане из Европе, шешире из Француске, - јер овде је шешир још увек симбол хришћанства и појава шешира још увек проузрокује скандал у албанским варошима: у Пећи већ педесет година ниједан шешир није се појавио а да одмах нису сви пуцали у њега“.¹²¹⁷ Пол Лабе је приликом обиласка Србије посетио Раваницу, Жичу и Студеницу, дакле најпознатија три српска манастира и у склопу својих запажања записао како је видео „не много свете калуђере“.¹²¹⁸

Поред православља, Французи су се интересовали и за остале вероисповести у Србији, а посебно за положај католика. Алберу Малеу је посебно сметало што у Београду не постоји католичка црква, већ само приватна капела у Аустријском посланству, где му је саветовано да не одлази јер „ови духови источњачки, а овде смо напола на истоку, сматрали би нас подређеним Аустрији“.¹²¹⁹ Ипак, 1912. године у *Aux pays balkaniques: Monténégro Serbie Bulgarie* Алфонс Мизе истиче верску толеранцију Срба, посебно према Муслиманима и Јеврејима.¹²²⁰ У Извештају француског посланика Декоа из 1913. године наглашено је да су „захваљујући енглеској иницијативи и интервенцији европске дипломатије“ муслимани, католици и Јевреји ослобођени обавезе да не раде на српски православни празник, чиме су њихова права и слободе испоштоване.¹²²¹ Наведено указује да је за француске интелектуалце и стране дипломате на Балкану посебну пажњу привлачило процењивање верских слобода и

¹²¹⁵ М. Павловић, *Од Есклавоније ка Југославији*, 128.

¹²¹⁶ *Исто*, 129.

¹²¹⁷ К. Ј. Спасић, „Виктор Берар о приликама у делу Македоније и на Косову крајем прошлог и почетком овог века“, *Косовско-метохијски зборник*, 1, Београд 1990, 252.

¹²¹⁸ М. Павловић, *Од Есклавоније ка Југославији*, 227.

¹²¹⁹ А. Мале, *Дневник са српског двора*, 80.

¹²²⁰ A. Mouzet, *Aux pays balkaniques: Monténégro Serbie Bulgarie*, 157; „У балканским земљама: Црна Гора, Србија, Бугарска, од Алфонса Мизеа“, 875.

¹²²¹ M. Pavlović, *Francuzi o Srbima i Srbiji 1912–1918*, 245.

толеранције на простору измешаних вера и нација. Срби су, по оценама званичне и незваничне дипломатије, поштовали права и обичаје других верских заједница у својој држави. Након Балканских ратова на новим српским територијама биле су присутне две француске школе црквених заједница Лазариста и Милосрдних кћери, стога су и питања религије била присутнија у француско-српским односима.¹²²²

Након упознавања са општим карактеристикама Србије, њеном историјом, традицијом и географијом, што је била основно обележје већине дела француских интелектуалаца, временом пажња се усмерава и на анализу српског друштва у вези са међународним односима. Српско друштво је као и сама Србија, па и читав Балкан, за француске научнике било поље на коме се имало још доста радити, истраживати и упознавати да би се могло презентовати јавности. На основу садржаја до сада поменутих дела француских интелектуалаца, уочава се да све значајније теме од 1894. године постају анализе наоружања и стања у српској војсци. Наведена тема је обрађена у делима Леона Ламуша *L'Armée serbe en 1893* и *Les Armées de la balkanique* крајем 19. и почетком 20. века, а овим је интересовање за војне и економске теме, уз опасност избијања рата почетком 20. века, постало један од покретача интересовања за карактеристике српског друштва. Испитивање и проучавање војних моћи Србије постаје важна тема у периоду анексије Босне и Херцеговине, а посебно од Првог балканског рата 1912. године. Победе српске војске и могућност рата између великих сила, утицале су да, уз дипломате, француски научници и публицисти, покажу највећи степен интересовања за српску војску до тада.

Балкански ратови пробудили су проматрање односа између балканских народа и друштава, њихових карактеристика, као и степена еманципације и организације. У делу *40 jours de guerre dans les Balkans. La Campagne Serbo-bulgare en juillet 1913*, Ален де Пененрен, дописник листа *L'Illustration* је уз опис српско-бугарског спора изнео и организацију српске војске, истичући да су Срби прави војни победници рата.¹²²³ Иако је у току Првог балканског рата Пененрен показао велико поштовање према бугарском војнику, 1913. године на путу од Београда до Градишта, села у Македонији, више пута је био импресиониран „људским материјалом који представља српски војник“, а у току

¹²²² S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca*, 63.

¹²²³ Пененрен је у својим текстовима, који су у скраћеном издању излазили у листу *L'Illustration* истицао потребу да се операције српске војске изучавају у француском војном школству. (A. de Penennrun, *Avant L'armistice les Serbes s'immobilisent devant la frontière Bulgare*, *L'Illustration*, № 3676, 9. aout 1913; Исти, *40 jours de guerre dans les Balkans. La Campagne Serbo-bulgare en juillet 1913*, Paris 1914).

пута је „свуда откривао људе од иницијативе“.¹²²⁴ Ипак, Пененрен је указао да међу Србима постоји и „известан врло оријенталски немар“.¹²²⁵ У време Другог балканског рата настала је дефинитивна промена у мислима Пененрена, који тада истиче да бугарска војска није више онаква какву је упознао током Првог балканског рата. Утисак је да су француски публицистички кругови већ након победе Срба на Брегалници истакли прво јасније опредељење и симпатије за српску војску, народ и државу у односу на друге балканске народе.

Француске интелектуалце и дипломате посебно је привлачило ослушкивање јавног мњења у Србији. Компликовање међународних односа који су улазили у фазу која је водила рату био је снажан подстрек да се све више пише о Србији и Србима с различитих аспеката. Француски посланик у Београду, Деко, у својим извештајима велику пажњу је посветио мишљењу Срба: политичара, војника, власти, опозиције и „обичних“ грађана у контексту спољне и унутрашње политике. У септембру 1912. године у Париз су стизале вести како је „у кафанама Краљевине процветао нов живот; расположење је још мирно, али Турчин полако заузима место Аустријанца у мирољубивом огорчењу гостију; блаженство, у коме је, у току последње године, уживао српски народ, уступило је место извесном осећању несигурности“.¹²²⁶ Француски посланик је након овог описа готово поетски, а помало и романтичарски, закључио: „Србин се пробудио и чека, спреман да послуша знаке који ће се на небу указати“, што је очигледна алузија на народна веровања и песму *Почетак буне против дахија*.¹²²⁷ Овакве вести у Француској су у периоду Балканских ратова пратила и мишљења о изузетним моралним и војним способностима српске војске, а које су и сами српски интелектуалци понекад сматрали за „местимично ласкав“ став.¹²²⁸

Французе је крајем 19 и почетко 20. века посебно интересовао однос српских власти и Срба према Француској. Албер Мале оставио је више примера који показују велики углед који је Француска или „славна Француска“, како су је често називали Срби, уживала не само међу српском елитом и франкофилима, већ и у широј јавности. Када је пред крај 19. века обилазио Манасију записао је како су сељани распитујући се одакле је и ко је, када су чули да је Француз, узвикнули: „Из земље Бонапартине? – Француз из те земље? – Па то је онда наш пријатељ!“, као и да га је један свештеник у

¹²²⁴ A. de Penennrun, "Comment les Serbes ont vaincu les Bulgares", 71–74.

¹²²⁵ Исто, *40 jours de guerre dans les Balkans. La Campagne Serbo-bulgare en juillet 1913*, 238–239.

¹²²⁶ M. Pavlović, *Francuzi o Srbima i Srbiji 1912–1918*, 238.

¹²²⁷ Исто, 71.

¹²²⁸ „На позорници Балканског Рата, од генерала Хера“, *Српски књижевни гласник*, књ. XXXI, бр. 8, 16. октобар 1913, 635.

току ручка убеђиво „да зна боље историју француског народа него српског: прича ми о фр. револуцији – *револуција човјечанства* и о франц. царству; мијеша личности Мирабоа, Робеспјера и Бонапарту – све онако ђутуре“.¹²²⁹ Француска револуција и њене последице имала је снажног одјека и посредног утицаја на духовна кретања у српском друштву кроз цео 19. век и почетком 20. века и постала је предмет култа и дубоке привржености Срба принципима слободе, братства и једнакости које је прокламовала.¹²³⁰ Српски сељак је идеје о једнакости и правди примао не само као просвећеност споља већ као део свог искуства и стварности кроз Српску револуцију.¹²³¹ У време анексије Босне и Херцеговине, географ Пола Лабе је високом француском друштву презентовао привредне и демократске капацитете Србије, као и симпатије према Француској и посебно истакао сличности француског и српског схватања патриотизма и виђења непријатеља кроз речи да је за Србе Беч исто што и за Французе Берлин.¹²³² Већ тада се у интелектуалним круговима Француске и Србије могу пронаћи обриси политичког и војног савезништва насталог 1914. године.

Политички, економски и културни утицај Француске у српском друштву је до Балканских ратова порастао, а дописник часописа *L'Illustration*, Ален де Пененрен, приликом сусрета са будућим српским владаром Александром Карађорђевићем у Македонији у време Другог балканског рата навео је да је српска власт „захваљујући посебној наклоности краљевој“ дозволила француском војном аташеу Фурнијеу да од свих страних војних аташеа једини на лицу места прати војне операције Срба.¹²³³ Исти француски дописник је одмах потом закључио: „Тако значајан изузетак у корист званичног представника француске војске доказује, боље него ишта, огромну симпатију коју према нама гаје – од краља, некадашњег војника Француске, до последњег поданика – цео српски народ.“¹²³⁴ Анри Барби је оставио сведочанство о сусрету са престолонаследником Александром Карађорђевићем 14. јула 1913. године. Наследник краља Петра I је поводом француског националног празника упутио честитке Барбију и Фурнијеу, при чему је назвао себе „искреним пријатељем Француске [...] у сред важних брига око вођења највеће српске армије“.¹²³⁵ Приврженост Француској српске династије, као и српских *Паризлија*, пренела се на већи део српског друштва у другој

¹²²⁹ А. Мале, „Ускршње успомене из Србије“, 307.

¹²³⁰ М. Ковић, "La Révolution française et l'élite serbe (1889–1935)", 187–204.

¹²³¹ Ж. Ђурић, „Идеје српског радикализма и европски процеси у XIX веку“, *Политичке свеске*, бр. 1 (1997), 10.

¹²³² Р. Labbé, *A travers la Serbie. Impressions d'un récent voyage*, 24–25.

¹²³³ А. de Penennrun, "Comment les Serbes ont vaincu les Bulgares", 71–74.

¹²³⁴ Исто.

¹²³⁵ А. Барби, *Брегалница. Српско-бугарски рат 1913*, 98.

деценији 20. века. Учешће Француза у санитетским мисијама током Балканских ратова додатно је учвршћивало француско-српске симпатије. Барби пише да су на Србе посебан утисак оставили лекари и болничарке, а „Њихова умиљатост и доброта ублаживали су муке болесних и рањених; гледајући их, још су боље заволели Француску“.¹²³⁶ Након Другог балканског рата темељима француско-српског савезништва већ су постављене основе захваљујући продору француског капитала, наоружања, образовања и културе у Србију, који су делом настали и као резултат сарадње француских и српских интелектуалаца. Тенденцију да су образовани Срби „заведени француском културом“ примећивали су на почетку друге деценије 20. века и други страни дипломатски представници у Београду.¹²³⁷

У предвечерје Првог светског рата постало је јасно да се слика Србије и Срба у француској јавности изменила. Емил Оман је запазио код Срба да „врло брзо, пошто је доба битака прошло бавили су се *песмама*, старим епским поемама, више но стварношћу, на коју су дошли“, те да је тек у периоду Балканских ратова дошла до изражаја словенска храброст.¹²³⁸ Француским извештачима из Србије се чинило да у српском друштву владају духови који се позивају на прошлост, а некада и живе у њој. Саветовали су да Срби морају што пре овладати вештином решавања проблема или остваривања циљева у стварности. Рене Пинон пише о промени става о Србима у европској јавности и политичком врху великих сила које је дошло након победа 1912–1913. године: „Побједници, не бијаху ли то ти Словени, презирани од Нијемаца, подцјењивани као неспособни за *културу*, неспособни за војно занимање и за *self-government* (самоуправу); не бијаху ли то ти Срби *одвратан народ* вјечити предмет поруга бечке бирократије? Остваривање балканског споразума доказиваше да људи као г. Миловановић и г. Пашић бијаху не само жарки родољуби, него такођер одлични дипломате, разборити државници“.¹²³⁹ Балкански ратови показали су да су народи на поменутој територији стекли потребну меру политичке зрелости и напретка у цивилизацијском смислу, дакле, економском и друштвеном, да преузму одговорност за судбину својих нација и држава.

Српска држава и друштво у време настанка другог блока великих сила, налазили су се у процесима прихватања европских политичких, друштвених, економских и културних вредности. Неке институције државе и друштва су већ функционисале по

¹²³⁶ Исто, 140 – 141.

¹²³⁷ Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, 132.

¹²³⁸ „Белешке“, *Српски књижевни гласник*, књ. XXXI, бр. 1, 1. јули 1913, 79.

¹²³⁹ R. Pinon, *Jedan članak*, Rijeka 1913, 29–30.

узору на европске, а другима су српски интелектуалци настојали да дају нови оквир и суштину плановима за њихово унапређење по европским узорима. Стални спољнополитички притисци, уз унутарполитичке трзавице доприносили су томе да процес приближавања модерним друштвима Европе буде карактеристичан по дисконтинуитету, што су француски интелектуалци и уочили. Напредак уочљив у Србији, у периоду од 1903. до 1914. године, који се огледа у погледу развоја парламентаризма, економском јачању и реформама и сталним покушајима приближавања модерним државама Европе, и поред потреса, мањих криза и повремених прекида који су постојали, нису прошле без одјека у јавности Француске. Пре него што је Гаврило Принцип испалио хице у Сарајеву 1914. године слика о Балкану, Србији и Србима, дакле, била је већ битно измењена него пред крај 19. века, захваљујући француским научницима и публицистима, који су својим текстовима информисали француску и европску јавност и њихове елите.

5.1.4. Београд и Срби у француском огледалу

Француски интелектуалци, који су за тему својих књига или чланака имали Србију и Србе, најчешће нису писали само на основу познате литературе и информација добијених од познаника, пријатеља или сарадника, већ и на основу посета областима о којима су писали. Боравак у Београду и Србији остављао је утиске на француске научнике и публицисте, као и дипломате, који су преносећи своја запажања у француској средини стварали слику о Србији, српском народу и српској престоници. Поред књига и брошура француских научника, публициста, књижевника и уметника, информације о животу Срба и изгледу Београда крајем 19. и почетком 20. века, могу се пронаћи и у извештајима француских дипломата, који су провели део своје службе у Србији. Посебно корисно средство за истраживања како су Французи видели Србију и Београд јесу и дела путописне и мемоарске књижевности, као и преписка француских и српских интелектуалаца. За слику Београда, Београђана и Срба у очима Француза на прелазу векова, неизбежано је консултовати *Дневник са српског двора* Албера Малеа. Његова сведочанства, писана за његову породицу и најближе пријатеље, имају високу вредност јер је Мале у том периоду био једини француски интелектуалац који је у континуитету провео две године у Србији и о томе оставио сведочанство. Остали претходно поменути француски интелектуалци повремено су долазили у Београд и

Србију и оставили су фрагментарне описе изгледа државе, градова и карактеристика Срба. Уз Малеа и текстове у дневној штампи, који су постали учесталији од Анексионе кризе 1908. године значајне су Лабеова посета Србији и Београду, као и мисије рударског инжењера Мизеа у другој деценији 20. века. Претходно поменуте фотографске кампање и фото-извештаји из Балканских ратова (1912–1913) омогућили су додатно визуелно упознавање француске јавности са Србима и Србијом.

Путници, чак и они високообразовани, долазили су у Београд и Србију носећи са собом одређена знања која су потицала из стереоптичних представа или на основу ставова о „две неједнаке цивилизације“ на европском континенту и „инфериорној Источној Европи“ које је формулисао Жозеф де Метр још 1819. године.¹²⁴⁰ Када је почетком октобра 1892. године Албер Мале дошао у Србију прво је приметио „између две огромне водене превлаке, љупко насео на стеновити зуб, Београд, са два кубета краљевског двора која се пресијавају на сунцу“.¹²⁴¹ Први опис Београда био је доста штур, али одмах је уочио грађевине изграђене у француском стилу и вагоне, које су направили француски инжењери. Већ од железничке станице на путу ка хотелу *Империјал*, где је био смештен, Мале је разочарено приметио „Море прашине које се у време киша претвара у језеро блата“, као и „брдовиту улицу прекривену ужасним облутком, оивичену ружним кућеринама белих фасада“.¹²⁴² Београд је крајем 19. века остављао утисак несређености и нечистоће при првом суштету са градом, а Мале је чак закључио и да „сунце није дивно сијало утисак би био очајан“.¹²⁴³ Ипак, први утисак измењен је у позитивном смеру, када је Мале боље упознао Србе и Београд.

Стара калдрма на београдским улицама „с рупама, провалијама и шиљцима“, изазивала је сећања код Малеа на тротоар у једној улици у Клермону, а након краћег боравка Мале је уочио и како се Београд обнавља, изграђује и мења у духу приближавања модерним европским градовима.¹²⁴⁴ Крајем 19. века Мале је прорекао: „Ово је будућа врло лепа и врло велика варош и већ постоје један или два баш лепа краја града подигнута с отменошћу: куће са највише два спрата и са штукатурима на фасадама радост су за очи“.¹²⁴⁵ Београд је заиста крајем 19. и почетком 20. века

¹²⁴⁰ М. Екмечић, *Сусрет цивилизација и српски однос према Европи*, 75.

¹²⁴¹ А. Мале, *Дневник са српског двора*, 67.

¹²⁴² *Исто*, 68.

¹²⁴³ *Исто*.

¹²⁴⁴ *Исто*.

¹²⁴⁵ *Исто*.

доживљавао преображај.¹²⁴⁶ Сведочанства прошлости и докази изградње будућности преплитали су се у очима путника. Уочавана је и немарност уз сталне покушаје да се град развије у правцу модерних европских градова. Поред Теразија, улице у којој је смештен двор, пажњу странца освајала је Кнез Михаилова улица. Мале је био одушевљен најпознатијом београдском улицом која „не би наружила ни неки кутак у Пасију или Отеју“, дакле отменим предграђима Париза.¹²⁴⁷ Калемегдан, „чаробан парк“, и поглед на ушће Саве у Дунав и Земун у даљини, били су по Малеовом мишљењу „сигурно један од најлепших видика на свету“.¹²⁴⁸ Преображај Београда и ушће Саве у Дунав, као и Калемегдан, учили су и други француски интелектуалци на почетку 20. века. Алфонс Мизе, рударски инжењер који је у више наврата боравио у Србији 1912. године, истакао је елементе приближавања живота у српској престоници модерним европским центрима. Оно што је Мале наслуђивао, Мизе је неку деценију касније видео на свом пропутовању кроз Србију и описао живот у српској престоници и посебно хвалио положај „веома европеизованог“ Београда.¹²⁴⁹

Обазривост и преовлађујуће уверење у европској јавности крајем 19. и почетком 20. века о Србији као земљи која припада Оријенту видљиве су и у ставовима дипломата који су један део своје каријере провели у Београду и Србији. Таква свест живела је очигледно и међу француским интелектуалцима, који су познавали историју и политичку и друштвену сцену Србије. Ни њихови контакти, везе и сарадња са Србима нису увек лако мењали слику Србије као егзотичне земље у сталној борби између традиционалног и модерног. „Имајте на уму да ће оног часа када се нађете с њим, неко стати на врата да прислушкује – ово је Исток“, била је једна од првих упозоравајућих реченица, коју је дугогодишњи француски дипломатски представник Салваторе Патримонио упутио као савет Алберу Малеу приликом њиховог првог сусрета у Београду.¹²⁵⁰ Дугогодишња владавина Турака оставила је неизбрисиве трагове у култури, архитектури и менталитету Срба, што је још више појачавало утисак да је Србија земља егзотике, мистике и обичаја који су ближи источним друштвима него

¹²⁴⁶ *Из старог Београда* Београд 1964; Н. Богуновић, *Београд са старих фотографија*, Београд 1997; И. Клеут, „Градитељски опус Константина Јовановића у Београду“, *Годишњак града Београда*, књ. LIII (2006), 213–249; А. Кадиевић, „Палата Министарства правде и Управе кварта Теразијског – остварење архитекта Светозара Ивачковића и Јована Суботића“, *Годишњак града Београда*, књ. LIII (2006), 199–212; Исти, „О стилу београдске палате Управе фондова и њеновим историографским тумачењима“, *Годишњак града Београда*, књ. LIV (2007), 173–196.

¹²⁴⁷ А. Мале, *Дневник са српског двора*, 68.

¹²⁴⁸ *Исто*.

¹²⁴⁹ А. Mouzet, *Aux pays balkanique: Monténégro Serbie Bulgarie*, Paris 1912, 59–63.

¹²⁵⁰ А. Мале, *Дневник са српског двора*, 70.

савременим друштвима Западне Европе. Иако су биле приметне тежње да се српско друштво уреди по угледу на водеће државе Европе, историја, машта и стварност мешале су се у очима странца који би пролазио кроз српска села, вароши и градове и долазио у додир са Србима.

Путник кроз балканске пределе и Србију уочавао је елементе „источњаштва“ и преносио свест о томе француском друштву, иако су промене крајем 19. века биле све очигледније. Уверење које је преовладавало о Србији као егзотичној и заосталој средини, као и очекивања да је Београд по изгледу ближи далеким источним градовима понекад је стварало изненађење приликом сусрета са градом који се развијао по западним моделима.¹²⁵¹ Чак ни Мале не скрива велико изненађење када је угледао како у Београду постоје кочије са кровом на отварање и отворене кочије, које вуку коњи, а њима управљају „учтиви кочијаши“.¹²⁵² Употреба ћириличног писма код Срба, допринела је стварању мистичног, тако својственог оријенталног. Професор српског краља, Мале, истакао је како су га веома нервирале бројне објаве „исписане словима која ја не умем да читам – што је најнесноснија ствар на свету“.¹²⁵³ Уз ћириличне натписе које није могао да растумачи и недовољна знања о Балкану, Србији и Србима, која су пројектовала одређена очекивања, путник, чак и онај са високим образовањем, лако је долазио до стварања прве слике о Србији као неразвијеној земљи која припада Оријенту више него Европи.

Предмети интересовања француских интелектуалаца били су широко постављени, па су оставили и забелешке о изгледу хотела и ресторана, као и државних институција које су посећивали. Мале је оставио опис хотела *Имperiјал*, који се налазио у улици Васе Чарапића, у пролазу поред Универзитета, а у коме су одседали министри, државници, професори и новинари страних листова, као и изглед гостионице Европа у Свилајнцу. Истичући како хотел *Имperiјал* има само један спрат, Мале је, ипак, био задовољан смештајем наглашавајући да су му суседи били српски министри Стојан Рибарац и Живојин Величковић, као и дописник енглеског листа за политику,

¹²⁵¹ С. Недић, „Урбанистичко уређење Београда од 1886. до 1914. године“, *Годишњак града Београда*, књ. XXIII (1976), 175–216; Б. Максимовић, „Урбанизам и архитектура Београда од 1830. до 1941. године“, у: *Историја Београда*, Београд 1995, 235–247; Б. Несторивић, „Развој архитектуре Београда од кнеза Милоша до Првог светског рата (1815–1914)“, *Годишњак музеја града Београда*, књ. I (1954), 167–181; Ј. Петровић, „Историјски, друштвени и економски развој Карађорђевог улице у Београду до 1914. године“, *Годишњак града Београда*, књ. LVII (2010), 135–150; D. Stojanović, *Kaldrma i asfalt: urbanizacija i evropeizacija Beograda: 1890-1914*, Beograd 2012.

¹²⁵² А. Мале, *Дневник са српског двора*, 68.

¹²⁵³ Исто.

књижевност и трговину, *Standard (Стандард)*.¹²⁵⁴ Ресторан који је био смештен у дворишту, по Малеовом опису препуном багремова и голубова, пружао је солидну услугу, са скупим вином осредњег квалитета, а столови постављени на веранде „где ужасне фреске дочаравају алеје у парку, водопаде, статуе и романтичне рушевине“.¹²⁵⁵ За гостиноницу *Европа* Мале пише: „По згради се познаје укус, који грађевинар није умио лијепо извести. Скоро по свима варошима у Србији има таквих гостионица са разним именима. С лица су стубићи са завршним коринтским украсима; молерај је живописан; трапезарија; наше собе најбоље – баш према штали и ђубришту“, да би на крају закључио: „Ако кадгод путујете на Исток, избјегавајте гостионице које носе име *Европа*“.¹²⁵⁶ Мале је описао и изглед Свилајнца, за које је нагласио да је „такорећи повеће село као и остале српске вароши осим Београда и Крагујевца“.¹²⁵⁷ Француски интелектуалац је крајем 19. века, дакле, посебно нагласио проблем неразвијености српских градова у унутрашњости, не само по броју становника већ и карактеристикама живота у њима.

Малеовом оку није промакао ни унутрашњи изглед Министарства иностраних дела, зграде смештене поред краљевог двора, коју је видео као „обичну“ салу за пријем „у црвеном плашту, салон у Улици Сантије из 1830“, а поред наведеног, ни кабинет министра у дрвету и кожи није оставио неки јачи устисак на француског професора.¹²⁵⁸ Наравно да на Малеа, као и на друге француске интелектуалце одрасле и школоване у земљи где се уметност високо цени, унутрашњост српских кућа и институција није могла оставити значајнији, већ скроман утисак. Мале је истицао скромно и не увек укусно опремљен ентеријер кућа и ресторана, као и да је током боравка уживао у француском ресторану, који је држао Италијан, више него у српским специјалитетима, које је сматрао превише калоричним за једног Француза.¹²⁵⁹ Две деценије касније Алфонс Мизе уочио је, такође, мане београдске калдрме, као и „папрену и масну храну“, која је, на основу суда француског интелектуалца, била последица честе употребе паприке у исхрани, посебно на југу Србије.¹²⁶⁰

На основу Мизеовог текста, као и текстова других француских интелектуалаца, публициста и дипломата, гради се слика о животу у српској престоници и Србији.

¹²⁵⁴ *Исто*, 69.

¹²⁵⁵ *Исто*.

¹²⁵⁶ А. Мале, „Ускршње успомене из Србије“, *Зора*, бр. 8–9, 1. август 1899, 306.

¹²⁵⁷ *Исто*, 305.

¹²⁵⁸ А. Мале, *Дневник са српског двора*, 70.

¹²⁵⁹ *Исто*, 71.

¹²⁶⁰ Мизе је поред Београда провео неколико дана у Нишу. (А. Mouzet, *Aux pays balkaniques: Monténégro Serbie Bulgarie*, *Српски књижевни гласник*, 62; књ. XXIX, бр. 11, 1. децембар 1912, 875).

Француски аутори уочавају проблеме у функционисању града и државе, као и свакодневне бриге грађана. Алфонс Мизе је 1912. године уочио склоност ка олаком задуживању, неликвидност малих новчаних завода у унутрашњости, проблеме у функционисању бирократије, споре комуникације и непријатно понашање службеника. Да Мизе и други Французи у својим ставовима нису били злуради и да су јасно уочили мане у свакодневном животу у Србији, били су сагласни и сарадници *Српског књижевног гласника*.¹²⁶¹ Преображај српске престонице, увођење струје, трамваја, изградња улица, обнављање старих и подизање нових зграда у духу модерне европске архитектуре нису промакле радозналом оку француских посетилаца.¹²⁶² Промене које су се одвијале у сфери политике и економије, пратиле су и промене у култури, школству и здравству. Мизе са одушевљењем пише о београдској позоришној сцени, осврћући се на „пријатну салу и изврсну трупу“.¹²⁶³ Уочљива је позитивна промена позоришног живота у Србији, ако се има у виду негативан коментар који је Албер Мале изрекао скоро две деценије раније.

О обичајима и прославама код Срба податке су оставили Алфонс Магру и Албер Мале на крају 19. века и Пол Лабе након посете Србији 1908. године, односно Алфонс Мизе 1912. године. Српски верски празници, славе, венчања, прославе Божића, Лазареве суботе – Врбице, Цветне недеље и Васкрса, као и обичаји којих их прате посебно су били инспиративни за француске интелектуалце. „Дан кад једна породица прославља својега патрона, ради сећања на дан када је њен предак напустио многобоштво ради православља, најпопуларнији је, најдржи срцу правога Србина. То се зове Слава“ писао је Алфон Магру, а потом донео опис гозбе и обичаја везаних за прославу: „Кад време допушта, кујна се врши под ведрим небом; велике ватре пале се у дворишту или врту; пеку се на ражњу читава прасад, сисанчад, или парчад од говеђине, крупна (ћевап), ситна (ћевапчић). Традиција захтева да сваки узме својом руком комад који ће појести. Она постаје тиранска кад дођу здравице. Она наређује да се мере на сто, пошто се испила, издигнута чаша“.¹²⁶⁴

¹²⁶¹ A. Mouzet, *Aux pays balkaniques: Monténégro Serbie Bulgarie*, 77; *Српски књижевни гласник*, књ. XXIX, бр. 11, 1. децембар 1912, 875.

¹²⁶² Београд је крајем 19. века губио оријентално обележје, задржавајући балканско и прихватајући европско. Коњски трамвај возио је Београђане 1892. године, а електрични 1893. године, када је и прорадила прва електрична централа и уведено осветљење. (М. Стојадиновић, „Од Сингидунума до модерног Београда“, у: *Београд у прошлости и садашњости поводом 500-годишњице смрти децпота Стефана (1389–1427)*, Београд, 49–58).

¹²⁶³ A. Mouzet, *Aux pays balkaniques: Monténégro Serbie Bulgarie*, 64; „Белешке“, *Српски књижевни гласник*, књ. XXIX, бр. 11, 1. децембар 1912, 875.

¹²⁶⁴ А. Магру, „Срби и Србија (успомене од четири године проведене у Србији од 1889–1893. године)“, *Дело*, књ. 73 (1915), 121.

Мале је у свом *Дневнику са српског двора* оставио сведочанство о обичајима који су пратили прославу свих већих српских верских празника.¹²⁶⁵ Утисак који је Мале стекао јесте да су Србима били значајнији обичаји везани за празнике него сами празници. Већ приликом првог обиласка Саборне цркве у Београду истакао је: „Овде се разговара као на улици; истина, није било службе“, да би на крају закључио: „Поред толико побожних слика нема утиска побожности“.¹²⁶⁶ Мале је приликом описа прославе верских празника истакао и недостатак реда и дисциплине објашњавајући како је Србија „права земља демократије, зато што се сваки појединац сматра равним свом суседу и зато што се не би разумело зашто би тај и тај прошао пре тога и тога“.¹²⁶⁷ Иако је сматрао да је Србија „полуевропска-полуисточњачка“ земља, Мале је уочавао промене које су у српско друштво уносили „повратници из Париза и Беча“ и прорицао да ће оне изазвати велике потресе у српском друштву.¹²⁶⁸ Пола Лабеа и Алфонса Мизеа посебно су привукли, поред обичаја везаних за велике празнике, славе и свадбени обичаји.¹²⁶⁹ Потребу да прокоментаришу српске обичаје и укажу на неке елементе у православној вери и обичајима имали су и француске дипломате у својим извештајима. Извештавајући своје посланство о затварању радњи у Скопљу на дан православног Божића 1913. године, Деко, француски посланик у Београду написао је и неколико редова посвећених празнику Богојављења и начину на који се обележава међу Србима.¹²⁷⁰

Прославе празника и обичаји су откривали карактер и свакодневни живот Срба, о чему су, такође, остали писани трагови француских интелектуалаца. Дугогодишњи француски посланик у Београду, Патримонио, истицао је у Малеовом друштву како „нема неповерљивијих људи него што су Срби, али су, уопште узев, лојални и добри“.¹²⁷¹ Патримонио је вероватно био под јаким утицајем жестоких страначких борби на српској политичкој сцени тога доба, па је имајући у виду деликатност Малеове мисије у Србији изрекао овакав суд. Професор француског језика српског краља, Алфонс Магру, уочио је: „Прва црта која изненађује код Србина, нарочито код

¹²⁶⁵ А. Мале, *Дневник са српског двора*, 93–94, 104–105, 147–153, 163–164.

¹²⁶⁶ Мале је и приликом прославе Богојављења истицао недостатак побожности. (*Исто*, 93, 131).

¹²⁶⁷ *Исто*, 132.

¹²⁶⁸ *Исто*, 148.

¹²⁶⁹ А. Mouzet, *Aux pays balkaniques: Monténégro Serbie Bulgarie*, 72–76.

¹²⁷⁰ "une apparition de Dieu sur notre terre, où il vient, pour toute une année, recueillir les vœux des humains. Le clergé se rend en grande pompe à la rivière, accompagné des autorités, pour y bénir les eaux et chaque famille recueille, à son usage, un flacon d'eau bénite, employé à la dévotion et en cas de maladie de ses membres". (М. Павловић, *Французи о Србима и Србији 1912–1918*, 78).

¹²⁷¹ А. Мале, *Дневник са српског двора*, 70.

сељака, то је његова поноситост. Они вас гледају право у очи, пружају вам широку руку, и продрмају вашу енергичном усрдношћу“.¹²⁷² Мале је, такође, приликом својих првих путовања централном Србијом стекао сличан утисак да су „Срби, људи поносити“.¹²⁷³ Сарадник српске дипломатије, слависта и новинар Малказуни је у уводним текстовима приликом превода српских народних песама косовског циклуса наглашавао и улогу манастира и цркве у српској историји и традицији, који су и српски патриотизам и храбар дух.¹²⁷⁴

Опис Београђана и Срба у последњој деценији 19. века код француских интелектуалаца ствара негативну слику о „обичном“ Београђанину који пати од скромног и нукусног облачења, као и недостатака хигијенских навика. Мале је већ при доласку до хотела у коме је био смештен, на пијачном тргу угледао „много људи у шареној одећи, прљавих изнад свега“.¹²⁷⁵ Проблеми са хигијенским навикама уочени су и у унутрашњости Србије. Приликом једног од својих путовања Мале је одсео у гостионици Европа у Свилајнцу где је у соби у склопу тоалетног прибора угледао и четкицу за зубе којом се „служи слободно сваки путник“.¹²⁷⁶ Свечано облачење мушкараца, жена и деце у време празника, које је поред елемената традиционалне ношње у Београду било „по последњој зимској моди у Паризу“, није промакло оку краљевог професора.¹²⁷⁷ За разлику од Малеа, почетком друге деценије 20. века, Алфонс Мизе уочава промене у животним навикама и облачењу. Поменуте промене и „модернизација“ градова, не само да је захватила Београд већ и унутрашњост, Мизе их је уочио у Нишу.¹²⁷⁸ Ако се упореде Малеов и Мизеов текст, стиче се утисак да су грађани Београда, током две деценије, променили начин облачења и прилагодили га тада важећим европским мерилима. Ипак, није изостајао ни традиционални начин облачења који се задржао на селу, у које су очигледно унети нови елементи за посету граду. Хигијенске навике су, такође, нашле потребно место у свакодневном животу становника српске престонице.

Српска жена привлачила је пажњу путника из Француске. Мале је приликом прослава и балова осетио потребу да провери образованост младих Српкиња у тоалетама из Париза које су долазиле на забаве у Џокеј клуб. По сопственом признању

¹²⁷² А. Магру, „Срби и Србија (успомене од четири године проведене у Србији од 1889–1893. године)“, 80.

¹²⁷³ А. Мале, „Ускршње успомене из Србије“, 305.

¹²⁷⁴ I. Koriak, "La Bataille de Kosovo. L'Épopée serbe", 1.

¹²⁷⁵ А. Мале, *Дневник са српског двора*, 68.

¹²⁷⁶ Исти, „Ускршње успомене из Србије“, 305.

¹²⁷⁷ Исти, *Дневник са српског двора*, 148.

¹²⁷⁸ А. Mouzet, *Aux pays balkanique: Monténégro Serbie Bulgarie*, 68.

Малеа је највише интересовало како говоре француски и које француске књиге читају. Доста похвално је говорио о француском језику, али био је и зачуђен књигама које су тадашње младе Београђанке читале, као што је на пример *Емил, Дневник једне жене* или *Нова Елоиза*.¹²⁷⁹ Малеовом оштром оку и радозналом уму није промакла ни нова мода пристигла из Париза и других европских центара у Београд.¹²⁸⁰ Београђанке су крајем 19. века, по Малеовом опису Новогодишњег бала 1893. године, „бескрајно изнад наших француских девојака – мислим са монденске тачке гледишта – од којих се може извући само „да“ и „не“ уколико им нисте рођак, брат или друг из детињства. Оне овде једва чекају да ћаскају, и то чине на себи својствен начин: два пута женственије и, ако је могуће, два пута радозналије, кокетније, враголастије, насмејаније него што то чине Францускиње“.¹²⁸¹ Светски путник Лабе, посебно је хвалио вредноћу Српкиња у изради ручних радова и припремању укусних јела. Готово у исто време када је Лабе објавио свој спис о Србији у француском часопису *Le Magazin Pittoresque*, Мариле Маркович публикује чланак "Les Femmes des Balkans" („Жене Балкана“). У овом чланку о српским женама истакнута је велика разлика између оних које живе у граду и оних које живе на селу. Српска жена у граду се више приближава типу жене на Западу. Тиме је патријархални елемент везан за живот жене у Србији све више бледео у очима западног читаоца.¹²⁸² Алфонс Мизе 1912. године, такође, уочава елеганцију српских жена. На Мизеа посебан утисак остављају: „елегантне жене и лепе радње“, „просто, али отмено одело и држање официра“, а хвали и „лепоту оргиналних костима код сељанки“.¹²⁸³

Странце је привлачило и то да поред Београда упознају живот на селу и природу Србије. Алфонс Магру је 1893. године обишао села у подножију Авале и реону Колубаре, са тих обилазака стекао је утисак како је „чист, прави српски народ, који је, и поред железница, електричног осветљења, телеграфа, остао пастирски и сељачки“, и понео је са собом у Француску „лепу слику“ и оставио опис српског села: „Куће су удаљене једна од друге, и свака је окружена воћњаком. Целина је чиста, зелена, насмејана. Сељаци одевени – помало као наши зуави – у широке надуте чакшире“.¹²⁸⁴ На француског интелектуалаца посебан утисак је оставила потреба српског сељака да, уколико има талената, ужива у музици: „Као пастири из античких идила, он може

¹²⁷⁹ Исто, 139–140.

¹²⁸⁰ Вид. више: М. Прошић-Дворнић, *Одевање у Београду у 19. веку и почетком 20. века*, Београд 2006.

¹²⁸¹ А. Мале, *Дневник са српског двора*, 126.

¹²⁸² М. Маркович, „Les Femmes des Balkans“, *Le Magazin Pittoresque*, 1 et 15 décembre 1912.

¹²⁸³ А. Mouzet, *Aux pays balkaniques: Monténégro Serbie Bulgarie*, 80–83; *Српски књижевни гласник*, књ. XXIX, бр. 11, 1. децембар 1912, 875.

¹²⁸⁴ А. Магру, „Срби и Србија (успомене од четири године проведене у Србији од 1889 – 1893. године)“, 79.

свирати у фрулу или гудети уз гусле, певати или правити стихове. Природа је тамо лепа, и никаква литература – јер он је велики незналица, - не квари му утиске које од ње добија [...] И одиста, нема сељака који би од природе више био песник или музичар, него сељак са Дрине, Колубаре, из Шумадије. Што он воли то је пре свега Коло, али нарочито песме уз гусле, националне епопеје или песме тако многобројне и тако страсне, све анонимне, које су потекле непосредно из душе народне“.¹²⁸⁵ „Дивно је путовати од Свилајнца до Манасије по свјежем уранку и чистом јутарњем ваздуху. Природа је врло примамљива: с лијеве стране поред пута тече Ресава, која вијуга кроз траву и пјенуши, а по где где захучи подухваћена точком какве воденице. Далеко тамо десно у равници поглед се сужава и пада на сребрнасту површину Мораве“, описао је Мале своје ускршње путовање ка старом српском духовном средишту.¹²⁸⁶ Природне лепоте Србије и „деликатан живот“ који се води у њеним планинама уочио је будући писац Валери Ларбо (Valéry Larbaud) при повратку са путовања по Северној и Источној Европи 1898. године, када је поред посете Русији, Цариграду и Софији, прошао кроз Београд. У својим каснијим делима сећао се мириса ружичњака, врлетних српских планина, малих железничких станица са дечама и девојчицама у „љупкој народној ношњи“, који су ишли за шареним дрвеним колима с пуним точковима као из хомерског периода, као и нових грађевина, белих и црвених кућа и слике једног коњаника у плавом и црвеном на улицама Ниша.¹²⁸⁷

Обилазећи поред Београда, Шабац за кога је истакао да га Срби називају и „Мали Париз“, Лозницу, Ваљево, Зајечар, Бор, Ниш, Крушевац, Нови Пазар, географ Пол Лабе је био одушевљен „љупким играма“ извођеним у народној ношњи уз „лепу музику“.¹²⁸⁸ Уочио је постојање породичне атмосфере у српским домовима и неговање патриотизма, а посебно је био одушевљен народним обичајем побратимства, мобе и гостопримства. Лабе припада реду оних француских интелектуалаца који су у својим делима јасно истицали да су информације о Србији присутне у француској и европској јавности нетачне услед деловања јаке аустроугарске пропаганде. Природне лепоте Србије, као што су Ђердап и места где су се спајале вера, традиција, култура и прошлост: Раваница, Студеница и Жича, поред Лабеа биле су интересанте и другим француским интелектуалцима. Огист Боп се приликом доласка у Србију 1914. године и потом повлачења са српском војском подсетио Студенице, коју је већ посетио 1891.

¹²⁸⁵ Исто, 82.

¹²⁸⁶ А. Мале, „Ускршње успомене из Србије“, 305.

¹²⁸⁷ М. Павловић, *Од Есклавије ка Југославији*, 224–225.

¹²⁸⁸ Р. Labbé, *A travers la Serbie. Impressions d'un récent voyage*, 9–13, 15, 17.

године и оставио у најлепшим успоменама: „Пред очима ми је узана стаза, која нас је, моје пријатеље Србе и мене, одвела кроз шуму у малу долину у којој се крије манастир, са својим зидовима, својим двориштима, својом црквом, ремек дело српско-млетачке уметности, која је кроз векове остала недирнута, причајући славу светог краља Стевана“.¹²⁸⁹ Српској средњовековној историји, оличеној кроз манастире и уметност коју су чували, дивила се већина француских интелектуалаца од Малеа, преко Лабеа, до Дила, Мијеа, Омана и Денија. Мијеов боравак у Србији, када је у току једног месеца 1906. године обишао „Манасију, Раваницу, Благовештење (код Страгара), Враћевшницу, Ваведење, Овчарско-кабларске манастире (Јовање, Никоље, Тројице, Благовештење), Ариље, Белу Цркву (код Карана), Чачак, Велуће, Руденицу, Крушевац, Прокупље и Куршумље“, а потом их и представио у високом француском друштву код француских интелектуалаца створили су интересовање за српско културно наслеђе. Фотографске кампање, додатно су странцима указале на поменуте споменике културе на тлу Балкана и на природу која их окружује.

Француски научници, новинари и дипломате у својим текстовима често пореде балканске народе, а посебно су постала учестала поређења Срба и Бугара у периоду ратова на Балкану. У извештају дугогодишњег француског посланика у Београду, Декоа, 1913. године остало је записано да је Србин „бескрајно култивисанији, али мекши него његов сусед са истока“, те да „живи од своје маште и од свог сна“, алудирајући на косовски култ српских народних песама и традиције који је „вековима подржавао националност“.¹²⁹⁰ Иако се слаже са својим претходницима да је Србин неповерљив и „лукав и затворен“, Деко истиче да је „у тренутцима кризе, кадар за снажне тежње, тежње за самопрегором и за занос жртвовања“, наводећи пример балканских ратова.¹²⁹¹ Изнети ставови француског посланика у Београду Декоа били су под утицајем распада српско-бугарског савеза, тј. расформирања бране немачком продору на Исток, која је била важна за Француску. Политика владајућих кругова Бугарске била је колебљива, а француске дипломате почеле су у Србима и будућој држави Јужних Словена да гледају будуће савезнике које је требало добро упознати. Од периода Балканских ратова (1912–1913) међу француским интелектуалцима преовладала је афирмација позитивних особина Срба, истицање способности и

¹²⁸⁹ О. Боп, *За српском војском од Ниша до Крфа*, 25.

¹²⁹⁰ М. Павловић, *Francuzi o Srbima i Srbiji 1912–1918*, Beograd 1988, 247.

¹²⁹¹ Исти дипломата за Бугаре каже да их је финска крв трансформисала и учинила „похлепним и жестоким, својеволјним и посесивним, прорачунатим и себичним: то је Мађар с много мање витешких особина и много мање префињен“. (М. Павловић, *Francuzi o Srbima i Srbiji 1912–1918*, 247).

храбрости као карактерних црта. У периоду Првог светског рата Алфонс Магру закључује да „Јевропа ипак није познавала тај херојски народ. Била је потребна борба на Вардару од 1912. године да би га открила“.¹²⁹²

Долазећи у Београд и Србију француски интелектуалци и поред одређених знања, која су била већа него код просечног грађанина Француске, ипак нису располагали са довољно информација. Мале је по сопственом признању пре доласка у Београд био „прилична незналица што се Срба тиче“ и тек је након читања дела Сен Рене Тајандијеа *Србија: Карађорђе и Милош*, схватио да је српска историја „лепа и врло узбудљива“.¹²⁹³ На крају прве деценије 20. века правник, географ и етнолог, Пол Лабе, непознавање Србије у свету поредио је са непознавањем Сибира.¹²⁹⁴ Француски интелектуалци били су, дакле, свесни колико још труда, истраживања и проучавања треба уложити да би тај део Европе постао познат. Иако обимом невелики, текстови француских интелектуалаца са описима Београда и унутрашњости Србије доприносили су упознавању Француза са Србијом и Србима. Колико су поједини текстови у томе успели тешко је прецизно рећи. Сасвим је извесно да су они текстови чији су аутори били у прилици да их пласирају широј јавности или француској елити имали снажнији утицај на стварање представе о Србији и Србима. Алфонс Магру и Албер Мале су након повратка у Француску уживали углед одличних познавалаца Срба. Лабеов текст *A travers la Serbie. Impressions d'un récent voyage* допринео је упознавању Србије јер је аутор као генерални секретар Нормандијског географског друштва имао довољно стручног ауторитета да његов рад нађе одјека у француским научним и привредним круговима.

Постепена промена става према Србији у француској јавности, од туркофилства, а потом и бугарофилства на србофилство приметна је још од анексије Босне и Херцеговине, а постала јача од периода Балканских ратова. Један од примера је *Дневник опсаде Једрена* Густава Сирилија (Gustave Cirilli) у коме је овај познати туркофил и једренски дописник париског листа *Matin* нагласио „лепо држање српских трупа које су ушле у варош...Достојанство, учтивост, пристојно држање“.¹²⁹⁵ Генерал Ер је у циљу истраживања балканских ратова и војне моћи балканских држава, почетком новембра 1912. године посетио и Београд. Након признања да је очекивао да ће наћи

¹²⁹² А. Магру, „Срби и Србија (Успомене од четири године проведене у Србији од 1889–1893 године)“, 122.

¹²⁹³ А. Мале, *Дневник са српског двора*, 74.

¹²⁹⁴ Р. Labbé, *A travers la Serbie, Impressions d'un récent voyage*, 4.

¹²⁹⁵ G. Cirilli, *Journal du siège d'Andrinople*, Paris 1913, 161.

„хучну варош, народ са јужњачким нагонима, упечатљив и занесен успехом“, генерал је признао да су му Срби показали „какви се напори могу тражити од једног младог народа, надахнутог племенитим осећањима, који је под водством енергичних вођа. Србија је припремала и заслужила своје успехе“.¹²⁹⁶ Марија Тодорова у студији *Имагинарни Балкан* сматра да се представа о становницима Балкана као примитивним варварима и насилницима заокружила у првој деценији 20. века, а да су Срби у средишту ове слике Балкана због догађаја из 1903. и 1914. године.¹²⁹⁷ Ипак, у Француској се слика Срба мењала и носила одрђене специфичне карактеристике. Балкански ратови, храброст и успеси српске војске, утицали су да у француским интелектуалним круговима Србија доминира као балканска држава на коју се може рачунати у спровођењу француске политике. Француски интелектуалци и публицисти уочавали су карактеристике начина живота у Србији, као и неке особине Срба, а, такође, и потребу да податке којима су располагали или лична виђења Београда и других српских градова поделе са својим читаоцима. Општи утисак је да су информације француских публициста од почетка 20. века, а посебно од Балканских ратова шириле позитивну слику Србије и Срба у француској јавности, иако су аутори били строги у својим оценама. Текстови француских интелектуалаца обиљем различитих информација омогућавали су стварање слике о променама које су захватиле младу балканску државу у време најјаче борбе за националне циљеве. Утицај наведених текстова на политичке кругове Француске био је од изузетне важности за разумевање наведених циљева српског народа.

5.1.5. Србија – „земља сигурне економске будућности“

Када се 1889. године појавило дело *La Serbie économique et commerciale* као део едиције *Le commerce français en Orient* из пера бившег француског дипломате у Београду, Ренеа Мијеа, означило је измену интереса Француске на југу и истоку Европе, а истовремено и економске слике Србије у француској јавности. Поменуто дело аутора који је био дугогодишњи посланик Француске у Србији, скренуло је велику пажњу на економски потенцијал Србије и потребу за јачањем француских економских интереса у том правцу. Мије, заговорник јачања француске колонијалне политике, у

¹²⁹⁶ „Белешке“, *Српски књижевни гласник*, књ. XXXI, бр. 8, 16. октобар 1913, 636.

¹²⁹⁷ М. Todorova, *Imaginarni Balkan*, 117–120; *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1914*, 44.

делу *La Serbie économique et commerciale* повезивао је француску трговину на Истоку са могућностима српске економије. Мије је већ у предговору видео могућност за развој француске трговине и интервенцијом државе у овој сфери Француска ојача и политички.¹²⁹⁸ Идеја некадашњег француског дипломате у Србији била је да се детаљно испитају могућности економске сарадње и интереса Француске, потом да се заједничким радом пословних људи и дипломатије Марсељ постави за кључни центар трговине на Медитерану.¹²⁹⁹

Мије, који је подржавао идеју колонијалне политике Жила Ферија, настојао је да богатим подацима о увозу и извозу Србије, детаљној количини и врсти производа, као и географским карактеристикама информисе Французе о могућностима улагања капитала.¹³⁰⁰ Информације о привредним капацитетима Србије настале су у време његовог дипломатског ангажмана у Србији. Иначе, Мије је у току 1888, 1889. и 1890. године у овире *La Revue des Deux Mondes*, иза које су стајали интереси крупног капитала, објављивао и своје успомене и запажања настала током боравка на Балкану, које је потом 1891. године и штампао као *Souvenirs des Balkans. De Salonique à Belgrade et du Danube à l'Adriatique*.¹³⁰¹ Мије је својим ауторитетом доброг познаваоца Балкана и Србије, особе која се на лицу места уверила у економске и политичке капацитете на поменутом тлу, усмеравао интересовања читалаца својих текстова. Штампањем текста о Балкану и Србији у оквиру *La Revue des Deux Mondes* утицао је да сазнања о економским потенцијалима Србије буду присутнија у Француској, односно, да Француска балканску државу постави на значајније место својих економских интереса.

Ипак, велика промена у јачем француском економском интересовању за Србију није се догодила само захваљујући Мијеовим текстовима, већ је морала имати и дубљу политичку позадину. Потписивање Француско-руског споразума 1893. године утицало је и на то да Француска на нови начин сагледа Балкан, односно Србију и своје интересе на поменутом простору. После потписивања поменутог споразума са Русијом и првих покушаја Делкасеа, министра спољних послова Француске, да оствари француско-италијанско приближавање, француски политичари почињу да уводе Балкан у своја стратешка разматрања.¹³⁰² Економско и културно ширење постале су главне тачке деловања француске политике на Балкану. Од јануара 1894. године, када је званично

¹²⁹⁸ R. Millet, *Le commerce français en Orient. La Serbie économique et commerciale*, Paris 1889, V.

¹²⁹⁹ Исто, VII.

¹³⁰⁰ Мије је подржавао развој колонијалне политике који је споставио Жил Фери. (*À Jules Ferry, Tunis, 24 avril 1899*, Paris 1899, 8.)

¹³⁰¹ R. Millet, *Souvenirs des Balkans. De Salonique à Belgrade et du Danube à l'Adriatique*, Paris 1891.

¹³⁰² S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca (1918–1929)*, 33.

ступио на снагу Француско-руски споразум, француски научници и публицисти осетили су потребу да више пишу о Балкану, односно Србији и Србима. Објављени су радови, који су за предмет свог интересовања имали Краљевину Србију, Србе и њихову историју, као и политичко-економске анализе. У истом периоду, владом Стојана Новаковића 1895. године, отпочело је и српско приближавање Русији и економско везивање за Француску.

У складу са међународним односима, француски интелектуалци посебну пажњу посвећују посматрању српске војске са економске тачке гледишта. Питање наоружања и стања у српској војсци анализирано је у делима *L'Armée serbe en 1893*, а потом и *Les Armées de la balkanique* угледног француског стручњака за војна питања пуковника Леона Ламуша. Како је у истом периоду француска индустрија наоружања уз помоћ француских финансијера и активне подршке француске владе снабдевала, пре свега, Бугарску и Србију топовима, оружјем и муницијом, један од покретача истраживања војних тема постао је и економски интерес Француске. Питање зајмова Србије у овом периоду, као и касније, чврсто је било везано за политичка питања. Добијање коте на париској берзи 1901. године везује се за набавку наоружања из француских фабрика.¹³⁰³ Наредне, 1902. године, појавила се већ поменута практична студија о економским капацитетима Србије *La Serbie contemporaine. Etudes, enquêtes, statistiques*, коју је написао Жозеф Мала.¹³⁰⁴ Политичка и економска питања преплитала су се и рефлектовала на текстове француских интелектуалаца, а потом и на односе Француске и Србије.

Утисци са путовања француских научника, дипломата, публициста, а посебно текстови који су пружали слику природних ресурса Балканског полуострва, били су драгоцене средство обавештавања за потенцијално заинтересоване финансијере. Србија, о којој се мало знало, отварала је своја врата за улагања француског капитала у зајмове, отварање рудника или извођење јавних радова. Поменути процес био је убрзан од династичке промене 1903. године и попримао је карактер систематског увођења француског капитала. Ослобађање Србије велике економске зависности од Аустроугарске, од које је трпела и велике политичке притиске, стварало је повољне услове за продор француског капитала. Постепено и обазриво од 1903. године Србија се означава као држава у којој би Француска могла имати још већи утицај. Царински рат

¹³⁰³ Љ. Алексић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1900–1914*, 90–114.

¹³⁰⁴ М. Павловић, *У двоструком огледалу*, Београд 1996, 87.

Србије и Аустроугарске 1906–1911, као и Анексиона криза, поставили су политичку основу за снажан економски продор Француске на Балкан и у Србију.

Пол Лабе у спису *A travers la Serbie. Impressions d'un récent voyage* поред описивања српске историје, традиције, обичаја и свакодневног живота, француског читаоца упућује и у развој економије Србије. Након што је пропутовао већи део Србије, по повратку у Француску пред члановима Нормандијског географског друштва и на бројним предавањима широм Француске, говорио је о могућностима улагања француског капитала, пре свега, у српске руднике. Лабе је током боравка у Србији посетио Сењски рудник, очигледно у жељи да се и лично увери у његове капацитете.¹³⁰⁵ Писао је о производњи поврћа и воћа, животу на селу, особинама Срба и природним карактеристикама тла Србије, које је потребно још истражити.¹³⁰⁶ Као прави француски патриота, он поступа и као заступник политичких и економских интереса своје земље, који су те 1908. када је посетио Србију, односно 1909. године када је написао поменуто дело и држао поменута предавања о Србији, били чврсто повезани у дипломатским активностима Француске. Како је Србија била увучена у вртлог кризе изазване анексијом Босне и Херцеговине, француски политички кругови обазриво су исказивали свој политички интерес у Србији. Циљ француских дипломата био је усмерен на остваривање стабилних односа са Аустроугарском и спречавање рата на Балкану. У таквим околностима развој економских и културних односа Француске и Србије постаје примарно у билатералним односима. Поменуто дело и активности Пола Лабеа говорили су у прилог француске економске заинтересованости за Србију, као и све веће економске везаности Србије за Француску.

Политика француског утицаја у Србији, након анексије Босне и Херцеговине, као примарни циљ имала је ублажавања кризе и њених последица, стога је Србији понудила активну економску подршку и интензиван културни утицај. Приликом потписивања уговора о српском зајму 1909. године, Французи су показали спремност да у исто време дају економске повластице и да подрже продирање свог капитала у перспективи јачања само њиховог утицаја у Србији.¹³⁰⁷ Године 1909. и 1910. биле су преломне у француском економском устоличењу у Србији, а оличене су кроз оснивање *Француско-српске банке* и појаву већег броја француских предузећа која су спроводила радове у Србији.

¹³⁰⁵ P. Labbé, *A travers la Serbie. Impressions d'un récent voyage*, 14–15; М. Павловић, *Српске теме у француском роману 20. века*, Београд 2000, 22.

¹³⁰⁶ P. Labbé, *A travers la Serbie. Impressions d'un récent voyage*, 25.

¹³⁰⁷ S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca (1918–1929)*, 52.

Продор француског капитала у Србију није прошао неопажено од стране француских интелектуалаца који су се бавили економским темама. Рафаел-Жорж Леви у *La Revue des Deux Mondes* пред крај 1912. године, објављује чланак посвећен финансијама балканских држава и европским берзама под насловом "Les Finances des Etats balkaniques et les Bourses européennes".¹³⁰⁸ Публиковање овог текста у *La Revue des Deux Mondes*, који су читали припадници политичке и привредне елите Француске, указује на то да је интересовање за економски развој Балкана, а посебно за могућности остваривања успеха француских привредних и финансијских кругова на овом простору било у порасту.¹³⁰⁹ Леви инсистира на томе да је, поред испитивања политичке и војне снаге зараћених страна, економски фактор такође значајан. У тексту аутор наглашава потребу да се испитају финансије зараћених страна, посебно са гледишта интереса Француске која је „била главни зајмодавац зараћених народа уплетених у овај крвави рат и што се највећи део турских, бугарских, српских и грчких финансијских средстава налази код наших капиталиста“.¹³¹⁰ Текст се бави компаративном анализом површине, броја становника, дужине железница, износа буџета, зајма и спољне трговине пет балканских земаља које ратују и Румуније. Економија и култура постала су француска средства обезбеђивања чвршће везе са Србијом и другим балканским државама, а Француска је 1912. године напустила и своју традиционалну политику *status quo* на Балкану.¹³¹¹

У делу текста који се односи на Србију, Леви је анализирао економски развој Србије од периода независности државе. Истакао је чланове Берлинског уговора, који омогућавају иста грађанска и политичка права, дакле и у сфери економских улагања, без обзира на верску припадност. Након што је навео да је Србија по површини скоро 10 пута мања од Француске, те да је сточарска и пољопривредна земља, која извози житарице, шљиве, свиње, овце и говеда, аутор је показао да је упознат и са финансијским проблемима Србије које су резултирале осинивањем Управе монопола 1895. године. Показујући добру обавештеност о саставу чланова Савета Управе монопола и да је дефицит 1903. године нестао, аутор је обавештен и о начину на који је потрошен зајам. Леви је своју исцрпну анализу обогатио и навођењем области у које је

¹³⁰⁸ R-G. Lévy, *нав. дело*, 559–594.

¹³⁰⁹ Пре објављивања поменутог чланка, у истој ревији, публикована је серија чланака, који су посвећени финансијској снази држава у Европи. (*La Revue des Deux Mondes*, 1. mars 1912).

¹³¹⁰ R-G. Lévy, *нав. дело*, 570.

¹³¹¹ R. Girault, "Les Balkans dans les relations franco-russe", *Revue historique*, t. CCLIII (1975), 155–184; М. Војводић, „О политичким и економским односима Србије и Француске од 1895. до 1914. године“, 227–228.

српска влада улагала и навео износ дуга почетком 1912. године. Железница, организовање војске и набавка ратне опреме, биле су у том периоду приоритетне за све српске владе, а по Левијевој оцени „земља је, дакле, била изузетно добро припремљена у финансијском погледу“.¹³¹² Како је Леви имао податак да су дневни трошкови рата процењени на 700.000 Србији је давао могућност да још шест месеци ратује. Одлично обавештен, Леви пружа анализу рада и делокруга делатности српске *Управе фондова* и изворе прихода српског буџета, а пажњу посвећује и питањима монопола, као и рада *Народне банке Србије*. Француски финансијски стручњаци, као што је Леви, били су свесни још јаког утицаја Аустроугарске на привреду Србије. С тим у вези посебно је наглашено да је вредност српског извоза премашила „први пут 100 милиона 1911. године“, односно да је економска ситуација у Србији напредовала поменуте године, када је окончан Царински рат и закључен трговински уговор Беча и Београда.¹³¹³

Економско присуство Француске у Србији након Анексионе кризе и оснивања Француско-српске банке 1910. године имало је карактеристике монополистичког положаја француског капитала, преко кога се ширио и политички утицај, односно, везивање Србије за Француску и силе Антанте.¹³¹⁴ Непосредно пре и у време Балканских ратова Французи испитују економске капацитете Србије. Након територијалног проширења Србије и промена које је изазвало ослобођење европских територија Османског царства, преко ових интересовања најављивана су нова улагања. Текстови француских интелектуалаца, који описују земљу, природне карактеристике тла и обичаје и животне навике становништва постају драгоцен извор информација о актуелним догађајима у Србији и на Балкану.

Алфонс Мизе, рударски инжењер, а касније француски трговачки аташе у Београду, својим путовањима по Балкану и делима која је потом написао, настојао је да испита не само могућности изградње железничке мреже, већ и друге изворе прихода за француска улагања, а пре свега рудно богатство. Књига посвећена Црној Гори, Србији и Бугарској у току 1912. године доживела је два издања.¹³¹⁵ Овај, по оцени сарадника *Српског књижевног гласника*, „обавештен писац и добар посматрач“, у свом излагању имао је и мањих нетачности, али „не из зле намере но из погрешног схватања

¹³¹² R-G. Lévy, *нав. дело*, 571.

¹³¹³ *Исто*, 573.

¹³¹⁴ Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1900–1914*, 206–223; М. Војводић, „О политичким и економским односима Србије и Француске од 1895. до 1914. године“, 226.

¹³¹⁵ У току Првог светског рата, прецизније 1917. године, у периоду када је већи број истакнутих француских интелектуалаца писао и Србији и храбрости Срба, Мизе се определио да поново да приказ не само Србије, већ читавог региона и публиковао је дело *Le monde balkanique (Балкански свет)*. (A. Mouzet, *Aux pays balkaniques: Monténégro Serbie Bulgarie*, 5; Исти, *Le monde balkanique*, Paris 1917).

прилика“.¹³¹⁶ Мизе посебну пажњу посвећује приказу увоза и извоза Србије, буџету, развоју железничке и саобраћајне мреже, производњи поврћа и воћа, као и геолошког слопа земљишта, рударским експлоатацијама, индустријализацији, рударском законодавству и олакшицама за уплив страног капитала у Србију.¹³¹⁷ Реч је, дакле, о областима у којима је преовладавао велики француски интерес и у коме се француски капитал већ устоличио.¹³¹⁸ Касније је аутор проширио своја интересовања на запажања о Балкану, балканским земљама и народима, интересима Аустроугарске на овом подручју која су такође била корисна за француске финансијере, привреднике и банкарe. Однос и сукоб Аустроугарске и Србије, територијалне промене које су настале као последица ратова 1912–1913. године, тежњу Србије за изласком на Јадранско море и стварање албанске државе, Мизе је посматрао у склопу последица које би ове геополитичке промене могле имати на економски развој Србије, Црне Горе и Бугарске, као и на француски економски интерес на Балкану.¹³¹⁹

Француска је, као и већина држава Европе, дуго оклевала да подржи покретање промена статуса на Балкану, односно решавања проблема нагомиланих на тлу, како су то француски интелектуалци називали, „Европске Турске“. Финансијски интерес који је Француска имала на територији Османског царства, утицали су на политичке кругове у Паризу да подржавају само реформе на тлу Балкана. Ипак, од Берлинског конгреса склапањем уговора о трговини, а од краја 19. века и склапањем зајмова и поруџбина код француске војне индустрије, финансији и економски значај присуства француског капитала у Србији расте. У другој деценији 20. века један од француских интелектуалаца, Алфонс Мизе уверен је да будућност Србије „изгледа сјајно“ и изриче прогнозу економског развоја. На основу његових запажања „водена снага, рудна богаства, ванредна плодност земље, интелигенција, храброст и жустрина у раду код народа – све то доприноси да од Србије створи земљу сигурне економске будућности, која ће бити сјајна ако јој политичке прилике допусте излазак на Јадранско море“.¹³²⁰ Србија је у очима француских интелектуалаца на почетку друге деценије 20. века постала земља са потенцијално високим могућностима економског улагања и напредовања. Немачка претња продором на Исток и немогућност одржања Османског царства на Балкану, утицале су да политички моменат интересовања Француске за

¹³¹⁶ Српски књижевни гласник, књ. XXIX, бр. 11, 1. децембар 1912, 874.

¹³¹⁷ A. Mouzet, *Aux pays balkaniques: Monténégro Serbie Bulgarie*, 92–94, 100, 104–129, 131–142.

¹³¹⁸ A. Mitrović, "Les intérêts français en Serbie à la veille de la Première Guerre mondiale", у: *La Serbie et la France Une alliance atypique*, Belgrade 210, 232–238.

¹³¹⁹ A. Mouzet, *Aux pays balkaniques: Monténégro Serbie Bulgarie*, 96–97.

¹³²⁰ Српски књижевни гласник, књ. XXIX, бр. 11, 1. децембар 1912, 876–877.

Србију, Србе и Балкан, добије на значају у односу на економски. До тада је, као што је то приметио француски публициста Анри Барби, читава Европа, дакле и Француска, Балкан видела као „само пространо поље финансијских операција и шпекулација; видела је само своју материјалну корист“.¹³²¹

5.1.6. Србија и Срби у делима француске лепе књижевности и уметности

Балкан, Србија и Срби, као недовољно познати, били су још од почетка периода романтизма инспирација књижевника и уметника. Како су се путеви маште проширили после 1830. године и појавила се жудња „за егзотичним крајевима или врло далеком прошлости“, српска историја и народно стваралштво у другој половини 19. века пронашли су пут до француских интелектуалца.¹³²² У време када су у Великој Британији у оријенталистичком дискурсу дипломатију Источног питања сматрали „оличењем демонског“ ни у Француској се још није значајније мењала слика Источне Европе, а Србија и Срби су задржавали карактеристике егзотичног света.¹³²³ Српско народно стваралаштво преводено на француски језик, захваљујући пре свега личном интересовању појединаца, утицало је на настанак књижевних дела и на буђење интересовања за Србе. Путописи о Балкану доприносили су да уметници пробуде своју машту и осете нове изворе инспирације за настанак својих дела. Познавање српског језика од стране научника и писаца, као и интересовање у овире славистичких студија на Сорбони и у Школи источних језика, допринели су појави већег броја стручних публикација, а истовремено и дела уметничког карактера.¹³²⁴ Дела лепе књижевности у којима су Срби били главни или споредни ликови, као и преводи српске народне књижевности, остварила су највећи утицај на стварање слике о Србији и Србима у француској јавности на крају 19. века, а имала су значајан утицај и касније. Слика Србије и Срба која су стварала дела лепе књижевности градила су и одређене стереотипе о Србији и Србима.

Нестабилна политичка ситуација региона и компликовани односи на српској политичкој сцени давали су повода француским ауторима да радњу својих романа, песама и приповедака сместе на Балкан или у Србију. Као што је већ раније било речи,

¹³²¹ H. Barby, *Brégalnitza. La guerre serbo-bulgare*, I.

¹³²² Ф. Аријес, Ж. Диби, *нав. дело*, 379.

¹³²³ М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 298–299.

¹³²⁴ М. Павловић, *Југословенске теме у Француској прози*, 14.

курсеви историје словенске књижевности обухватали су и предавања о књижевности код Срба. Иако је време романтизма на књижевној позорници већ прошло, интересовање Француза за српску књижевност и народну поезију није ослабило.¹³²⁵ Српска књижевност узимана је као пут којим треба ићи да би се пронашла српска душа, а у последњим деценијама 19. века, почиње и превођење српске књижевности (Лаза Лазаревић, Јанко Веселиновић, Лаза Костић).¹³²⁶ Жозеф Мала „у потрзи за српском душом“ у *La Serbie contemporaine. Etudes, enquêtes, statistiques* један обиман део текста посветио је српској књижевности, уметности и култури. Штампao је Мала и преводе неких српских песама (*Пропаст српског царства* и *Цар Лазар и Царица Милица*) подвлачећи велики утицај које имају за идентитет у српском друштву.¹³²⁷ Текстове француских научника, путописаца и новинара о недовољно познатом народу и областима, као што је наведено дело Жозефа Мала, утицали су на писце књижевних дела да Срби постану главне или споредне личности њихових текстова.

Крајем 19. века у позоришним комадима француских аутора појављују се личности или теме везане за Србију и Србе. Почетком 1895. године Франсоа Копе представио је париској публици у позоришту *Одеон* своју драму под називом *Pour la Couronne* (*За круну*) у којој је радња смештена на Балкан 15. века.¹³²⁸ Гледалац Копеовог дела пратећи причу улазио је у један далек имагинаран свет, а у уметничком погледу овај позоришни комад није имао велику вредност. У драми се појављује више личности, које по именима или карактеристикама одговарају личностима српске историје или народног стваралаштва. У драми *Pour la Couronne* појављују се и мотиви српске књижевности: „урољиво око“ ("le mauvais oeil") или „бруколака“ ("brucolaque") и „прича о вампиру“ ("l'histoire du vampire").¹³²⁹ Поменуто дело очигледно се ослањало на народну традицију и стваралаштво, а лицима, догађајима и пределима прилази се као егзотичним дестинацијама. На интересовања и уметничку имагинацију Франсоа Копеа утицај је имало и његово пријатељство са Лујем Лежеом и Божидаром Карађорђевићем, преко којих је могао боље упознати словенску и српску књижевност и историју.¹³³⁰

Викторијен Сарду (Victorien Sardou), аутор позоришних комада који су радо приказивани на сценама српских позоришта, написао је комад *Spiritisme* (*Спиритизам*)

¹³²⁵ Исто.

¹³²⁶ Исто, 16.

¹³²⁷ J. Mallat, *нав. дело*, 61–83.

¹³²⁸ F. Coppée, *Pour la Couronne*, Paris 1895.

¹³²⁹ М. Павловић, *Од Есклавоније ка Југославији*, 182–184.

¹³³⁰ Т. Chrobák, *нав. дело*, 37; С. К. Павловић, *Божид'арт*, 96, 99, 101–104, 115.

у коме доминира лик једног Србина из Београда. У поменутом комаду изведеном први пут 8. фебруара 1897. године у париском *Théâtre de la Renaissance*, постоје елементи који би указивали да је бивши краљ Милан био инспирација и модел чувеног француског аутора. Србин, главна личност романа Микаел Стуца, нека је врста поседника без одређене позиције. Потиче из отменог друштва, надарен је за музику, успешан љубавник, привремено настањен у једној вили у близини Бијарица. Све наведено указује на сличност са личностима и догађајима везаним за краљевску породицу Обреновић. Није познато шта је подстакло Сардуову инспирацију, али је могуће да су биле значајне и информације које је публиковала краљица Наталија Обреновић, која је након развода са српским владарем живела у Француској и објављивала своје мемоаре. Поред далеке српске историје и традиције, актуелни скандалозни догађаји српске краљевске породице, утицали су да и Обреновићи постану инспирација француских уметника.

Путописи су крајем 19. века и даље били једна од актуелних форми којима су се упознавали нови крајеви. Као плод боравка Александра Епа (Alexandre Hepp) у српским и бугарским крајевима у току 1894. и 1895. године настала је књига *Minutes d'Orient* (*Источњачки тренуци*). Како већ сам наслов сугерише, аутор је током путовања, а потом и описа путовања, обузет романтичарским заносом. У делу где приказује долазак у Београд, аутор цитира песму Виктора Игоа *Le Danube en colère* (*Срџба Дунава*) у којој је опеван сукоб „хришћанског“ Земуна и „турског“ Београда и срџба старца Дунава.¹³³¹ Мишел Ное (Michel Noë) исте 1895. године објављује дело које, такође, припада путописној књижевности под називом *Paques d'Orient* (*Васкрс на Истоку*), у оквиру кога једно поглавље описује као пут од Беча до Београда.¹³³² Овај поменути низ путописа наставља у току 1896. године још неколико аутора. Едуар Мори (Edouard Moru) у делу *Aux Portes de l'Orient* (*На вратима Оријента*) описује своје утиске из Венеције, Истре, Далмације, Босне и Херцеговине и Црне Горе, а Џемс Кондамин (James Condamin) објављује дело *En Serbie et aux rives de Bosphore* (*У Србији и на обалама Босфора*).

За све наведене путописе карактеристично је да речи: „оријент“, „оријентално“, „источњачко“, фигурирају у насловима или у самом тексту. Пределе који су предмет њиховог описа аутори доживљавају као предграђе мистичног и далеког Оријента. Њихови текстови откривају Французима један недовољно познат свет који је

¹³³¹ А. Hepp, *Minutes d'Orient*, Paris 1895.

¹³³² М. Noë, "Paques d'Orient", *La Revue hebdomadaire*, 2 février 1895.

географски део Европе, али насловима сугеришу да припада Истоку. Француском читаоцу нуди се егзотика, која није тако удаљена као Азија и Африка. Аутори путописне књижевности истичу источњачке елементе на Балкану, а Србију, Београд, српске градове и Србе доживљавају као део мистичног и егзотичног Истока. Иако је Србија стекла независност 1878. године, свест о њој код француских путописаца још увек се темељила на елементима присуства турске цивилизације и чињеници да је реч о малој земљи на граници два царства.¹³³³ Док су се припремали на своја путовања у крајеве настањене Србима, имали су осећај да иду ка цивилизацији која у себи нема елементе западног друштва и културе. Њихова путовања на основу описа и имажинације попримала су карактер авантуристичких пустоловина и откривања нових народа које је потом требало приближити француској публици. Иако је Балкан део Европе, балканске земље сматране су варварским и полуоријенталним, при чему је, уз сукобе, наглашавана привредна неразвијеност.¹³³⁴

Путовања, откривање нових крајева и стицање сазнања о њима, почетком 20. века била су актуелна у високим слојевима друштва, код научника и уметника различитог порекла. Као седамнаестогодишњак 1898. године, писац Валери Ларбо (Valery Larbaud), представника француског космополитизма, приликом повратка са путовања по Северној и Источној Европи, поред Русије, Цариграда и Софије, прошао је и кроз Београд.¹³³⁵ Већ тада је настала и прва инспирисаност Србијом, Србима и Београдом, која ће дати резултат нешто касније у његовој поезији и прози. Почетком 1903. године, Ларбо долази из Фиренце и Венеције у Трст, а потом и до Цетиња. Јунак Ларбоове новеле *Pauvre Chemisier* (*Сироти кошуљар*) као и писац припрема се 1903. године на пропутовање Србијом, а његов „двојник“ у песми *Ode (Ода)*, сећајући се својих путовања кроз Србију говори о усамљености живота у планинским пределима Србије ("les solitudes montagnardes de Serbie").¹³³⁶ Значај интересовања Ларбоа за Србију и Србе је изузетан јер француски књижевник припада групи која је у модерну књижевност унела путовања, мале и недовољно познате народе и њихове поједине

¹³³³ S. Sretenović, "Les philoserbs en France au temps du Royaume des Serbes Croates et Slovènes (1918–1929)", 121.

¹³³⁴ М. Ковић, „Дивизаторска мисија Аустроугарске на Балкану: поглед из Београда (1901–1914)“, 367.

¹³³⁵ М. Павловић, *Од Есклавоније ка Југославији*, 222.

¹³³⁶ На Цетињу је написао *Дневник* који је касније највећим делом уништио, а остале су само белешке о Црнојевића Ријечи објављене 1927. године у збирци *Jupne Bleu Blqnc (Жуто Плаво Бело)*. А. О. Barnabooh је друго име под којим је Ларбо објављивао своје песме. (*Исто*, 223).

представнике, а потом их наметнула као значајну тему и подстицала уметнике да у њима трагају за инспирацијом.¹³³⁷

Гијом Аполинер, сарадник листова *Le Européen* и *Mercure de France*, у свој литерарни рад почетком 20. века унео је балканске теме и народе. Упоредо док је Бар, сарадник листа *Le Européen*, писао о политичким догађајима у Србији и династичкој смени, Срби и српска традиција коришћени су као инспирација за настанак Аполинерових књижевних дела. У часопису *La Revue Blanche* Аполинер је 1903. године објавио приповетку *L'Otmika (Отмица)*, чију је радњу сместио у Босну.¹³³⁸ У поменутом делу могу се приметити елементи српског фолклора, а Аполинер говори и о колу и цитира српске стварне и измишљене стихове.¹³³⁹ Приватно, Аполинер је био инспирисан српским колом и српском традицијом, што се види из једног писма које је 1915. године упутио жени у коју је био заљубљен.¹³⁴⁰ Поред Аполинеровог дела, још једна радња књиге с почетка 20. века била је смештена у Босну. *La Bosnie populaire (Народна Босна)* из 1904. године пред француску јавност доноси информације о пределима, обичајима и карактеристикама становништва, народне песме и легенде.¹³⁴¹ Аутор Албер Бордоа (Albert Bordeaux) путовао је од Јадрана према Неретви и Мостару, Травнику и Сарајеву, да би потом обишао Коњиц и Невесиње, а његово путовање резултирало је причама о музици, обичајима, менталитету становништва и легендама. У књизи Албера Бордоа публиковани су и преводи неколико српских песама, међу којима је и *Смрт мајке Југовића*.¹³⁴² Француски аутори у својим путописно-историјско-етнографским списма с почетка 20. века учестало су цитирали народну поезију, понекад аутентично, а некада нетачно, користећи своја потпуна или непотпуна знања о предмету о коме говоре. Незнање или недовољно знање читалаца поменутих дела стварало је додатне конфузије приликом читања и омогућавало настанак стереотипа и слике о Балкану, Србији и Србима која није увек одговарала реалности.

Преводе српских народних песама, текстове о народним музичким инструментима, о словенском свету и панславизму пред француског читаоца доносила

¹³³⁷ Исто, 222.

¹³³⁸ G. Apollinaire, *L'Otmika*, *La Revue Blanche*, 15 janvier 1903.

¹³³⁹ М. Павловић, *Југословенске теме у Француској прози*, 404–431.

¹³⁴⁰ „Моје срце окреће се око тебе као
коло у коме
игра неколико младих српских војника
поред
уснуле девице“

М. Павловић, *Од Есклавије ка Југославији*, 213.

¹³⁴¹ A. Bordeaux, *La Bosnie populaire*, Paris 1904.

¹³⁴² Исто, 31–34.

је од априла 1906. године и *La Revue slave*. Гласило француских слависта, поред народног стваралаштва словенских народа, дакле и Срба, доносило је и преводе актуелних књижевних дела. Косовски циклус био је омиљена тема француских слависта још из периода снажног развоја романтизма, уредник поменуте ревије, слависта и историчар Иван Малказуни, а под псеудонимом Иван Коријак, уз ангажовање у поверљивим мисијама за српску владу у периоду до 1903. године, преводио је песаме Косовског циклуса и писао је о српској историји.¹³⁴³ Коријак инсистира да се српска историја дели на два периода: пет векова напретка и пет векова тамновања, која су подељена косовском трагедијом.¹³⁴⁴ Иако Коријак није имао великих научних претензија, наставио је поређења значајних личности француске и српске историје, како би своје дело приближио франкофоним читаоцима. Српски цар Душан Силни у Коријаковим текстовима упоређен је са Карлом Великим, што је био пут утицаја на мисли француске читалачке публике о Србима. У току 1907. године *La Revue slave* објављује преводе неколико српских народних приповедака: *Анђео и три брата*, *Чаробни новчић*, *Девет пауница и златна јабука* и *Мудра девојка*.¹³⁴⁵ Интересовање за превођење дела српске народне књижевности почетком 20. века није престајало, а јавило се интересовање и за преводе савремених српских аутора. У ово време на француски језик је преведена приповетка *Све ће то народ позлатити* Лазе Лазаревића.¹³⁴⁶ Француски слависти, књижевници и уметници, дакле и почетком 20. века своју инспирацију налазе у делима народног стваралаштва Срба, што је отежавало стварање актуелне слике Србије и Срба.

Књижевна и научна дела покретала су авантуристe, уметнике и научнике у потрагу за откривањем нових предела. Кретало се на путовања заснована на причама и књижевним делима. Аматери и професионалци долазе на Балкан и откривају споменике и пределе који су највећем делу друштва на Западу били непознати. Већем броју фотографских кампања, допринео је развој фотографије и доступност фото-опреме. Од Берлинског конгреса 1878. године, фотографи су уз посебне водиче, као што је водич *Јоанпе* из 1886. године, брошура *Од Париза до Константинопоља*, кретали у

¹³⁴³ Малказуни је превео и једну песму из Херцеговине – Удовица Јана, као и Мажуранићев спев *Смрт Смајил-аге Ченгића*. За превод „Српске епопеје“, Малкузани је користио Елизу Војар, Ернеста Дозона и Адолфа д' Аврила, као и делом Стојана Новаковића *Косово, српске народне песме о боју на Косову* из 1876, односно 1906. године. (J-C. Polet (ур.), *Patrimoine littéraire européen: Index general*, 471; М. Павловић, *Од Есклавије ка Југославији*, 219–221).

¹³⁴⁴ I. Koriak (I. Malkyazouny), "La Bataille de Kosovo. L'Epopée serbe", *La Revue slave*, 1907. (посебан отисак, *Institut des etudes slave*).

¹³⁴⁵ *La Revue slave*, t. III, № 4, 1907.

¹³⁴⁶ *Исто*.

фотографске кампање. Прве фотографије биле су црно-беле и њихови аутори су већином долазили на Балкан линијом Оријент Експреса или морским путем до неке од лука, а касније су кретали планинским пределима коњском запрегом ка унутрашњости.

Откривање фотографије у боји имало је значајно место у настајању књижевних и уметничких дела, посебно од почетка 20. века, када су кренуле и систематски организоване фотографске кампање.¹³⁴⁷ У поменутом периоду фотографи уз одговарајућу културну подлогу спроводили су фотографисање одређених етапа. Теме су биле споменици културе и места сећања, али и нови елементи архитектуре, живота и стваралаштва становника кроз чије су градове и села пролазили. Прву француску фотографску кампању на Балкану покренуо је Габријел Мије, 1892. године када је именован за члана Француске школе у Атини на период од две године.¹³⁴⁸ Тада је донео одлуку да плански фотографише византијске споменике, мозаике и позадину, као и рукописе, иконе и драгоцене предмете смештене у ризницама манастира. Фотографске кампање на Балкану и у Србији, као део једног великог пројекта, организоване су из Париза под покровитељством богатих људи, научника и љубитеља уметности. Албер Кан (Albert Kahn), банкар, хуманиста, мецена и заљубљеник у уметност слика – фотографију, међу првима је разумео огромну будућност фотографије у боји.¹³⁴⁹ Од 1912. године отпочео је своје фотографске кампање, које чине велики део пројекта *Архив планете*, чији је директор Жан Брин, шеф катедре за друштвену географију на *Колежу Француске*.¹³⁵⁰ Жан Брин приликом истраживања и фотографисања даје приоритет европском југоистоку, простору већини Француза познатом само на основу дела лепе књижевности. Фотографским кампањама се, са једне стране, приказује реално култура и изглед Балкана, Србије и Срба, а са друге стране, додатно подстиче машта аутора лепе књижевности.

У време када су организоване фотографске кампање, Балкан су потресали ратови, те су оне, поред извештаја са ратишта, биле инспирација за настанак дела лепе књижевности. Тереза Обаре (Thérèse Aubaret) објавила је 1913. године дело *Lettres sur*

¹³⁴⁷ П. Милосављевић, „Почети и развој фотографије“, у: М. Бјелица (ур.), *Два века српског новинарства*, 54–59.

¹³⁴⁸ *Du Bosphore à l'Adriatique: des photographes français découvrent les monuments des Balkans, 1878–1914* : dans le cadre du soixantième anniversaire de l'Institut français de Serbie, Beograd 2011. (каталог изложбе)

¹³⁴⁹ *Albert Kahn: photographies, films, jardins. Un monde aux portes de Paris*, Paris 2008; D. Okuefuna, *The wonderful world of Albert Kahn. Colour photographs from a lost age*, London 2008; <http://www.albertkahn.co.uk/about.html> (21. јули 2011)

¹³⁵⁰ N. Broc, *Regards sur la géographie française de la Renaissance à nos jours*, Presses universitaires de Perpignan 1995; J-L. Tissier, "Brunhes (Jean)", у: J. Julliard, M. Winock (dir.), *Dictionnaire des intellectuels français*, Paris, Seuil, 1996, 195–196.

la guerre balkanique 1912–1913 (Писма из балканског рата 1912–1913), а Пол Лизерон (Paul Liseron) збирку стихова *L’Épopée balkanique* (Балканска епонеја), чиме су постали и инспиратори фотографских кампања и сазнања о збивањима на Балкану.¹³⁵¹ Интересантно је то да је на почетку књиге Пол Лизерон, уместо предговора, вероватно у намери да свом делу пружи ноту стручности, штампао писмо Емила Омана у коме овај истакнути познавалац Балкана песника пореди са српским гусларима.¹³⁵² Од посебног значаја за фотографске кампање, које је спонзорисао Кан, јесте сарадња са искусним фотографима Огистом Леоном (Auguste Léon) и Стефаном Пасеом (Stéphane Passet). Поменути фотографи били су веома цењени уметници у Паризу, а Пасе је и један од првих аутора кинематографских репортажа. Специфичности Балкана и измешаност култура, прошлости и садашњости које Балкан поседује, привлачиле су пажњу фотографа. На фотографијама француских фотографа доминирају античке грађевине и српски средњовековни манастири, џамије, муслиманска гробља, хамами и јавне чесме, сахат-куле, караван-сараји и базари, пијаце, дворишта кућа, традиционалне куће и народна архитектура која је нестала током 20. века. Фотографи су пратили и српску војску у Македонији у време Првог и Другог балканског рата. Тада су настале и неке од фотографија с циљем да се уоче нови елементи у развоју Србије, као на пример фотографија новоизграђене зграде Београдског универзитета, тј. Капетан Мишиног здања.¹³⁵³ Организатори кампања и они који су их спроводили на лицу места, фотографи-уметници, имали су осећај да традиција хришћанства, као и стари споменици на њиховим фотографијама, носе у себи панораму Балкана. Такве фотографије су након повратка са путовања биле излагане француским научницима, новинарима, банкарима, политичарима и дипломатама, који су се окупљали у кући Албера Кана, а касније су као изложбене поставке биле доступне ширим слојевима друштва.

Почетком 20. века у лепој књижевности већ је била створена слика о Балкану у оквиру које је била и слика Србије.¹³⁵⁴ Крвава завера и убиство српског краљевског пара Обреновић остављали су утисак да Србија, иако земља у којој се модерни елементи уграђују у традиционалне вредности, још није довољно близу модерним друштвима Европе. У делима француских научника и новинара, а посебно у делима

¹³⁵¹ T. Aubaret, *Lettres sur la guerre balkanique (1912–1913)*, Paris 1913; P. Liseron, *L’Épopée balkanique*, Paris 1913.

¹³⁵² P. Liseron, *L’Épopée balkanique*, Paris 1913.

¹³⁵³ *Du Bosphore à l’Adriatique: des photographes français découvrent les monuments des Balkans, 1878–1914: dans le cadre du soixantième anniversaire de l’Institut français de Serbie*, Beograd 2011.

¹³⁵⁴ M. Todorova, *нав. дело*, 203.

лепе књижевности, опажају се елементи који указују на посматрање Србије и Срба као дела Европе који још није „скинуо“ своје оријентално лице и коме је непходно просветљење. Честе кризе и сукоби, као једна општа слика нестабилности и скоковитих кретања, појачавала је ефекте нецивилизованих виђења Балкана, Србије и Срба. Дела која припадају лепој књижевности и уметности допринела су да и француски научници и новинари у више наврата потврде преовлађујуће мишљење ширих слојева француског друштва о лако уочљивим елементима Оријента у Србији или међу Србима. Ипак, ако се посматрају текстови француских аутора у периоду од 1894. до 1914. године, она су све темељније и јасније од прве деценије 20. века, а посебно у периоду Балканских ратова, указивала на промене и напуштала су стереотипе, имажинације и егзотизам. Фотографске кампање и раширена употреба фотографије значајно су допринеле свести да на Балкану и у Србији живе народи, а међу њима и Срби, који имају дугу културу и традицију, која је део Европе. На фотографијама елементи српске културе и начин живота Срба говоре у прилог прихватању европских цивилизацијских вредности. Почетак Првог светског рата, међутим, зауставио је и могућност да се у свести припадника западног света, српски народ и српско друштво својим даљим континуираним развојем, потпуно ослободи везаности за припадност Оријенту.

5.2. Срби и Србија у мрежи француских интереса на Балкану

5.2.1. Крај 19. и почетак 20. века на Балкану

Од 1894. године и званичног ступања на снагу споразума између Француске и Русије интересовање француских политичара, дипломата, научника и публициста се у значајној мери усмерило ка Балкану и добило је нове димензије. Балкан и народи који живе на полуострву нису више само инспирација књижевника и уметника или теме које се тек откривају. Анализе међународних односа, а у француском друштву, пре свега, позиције Француске након пораза 1871. године, усмеравале су француске интелектуалце и ка анализи Берлинског конгреса 1878. године, на коме Француска није била довољно опорављена за значајнију улогу. Уочена немоћ Османског царства да одржи контролу на својим европским територијама заинтересовала је Французе политички, економски и културно за Балкан крајем 19. века. У овом периоду

интересовање Француске и Француза за Балкан, Србију и Србе стекло је још један угао посматрања, који је везан за однос француских интелектуалаца према Немачкој моћи означене у већем броју текстова од 1896. године као највеће опасности за Француску.¹³⁵⁵

У прилог томе да крајем 19. века поједини француски интелектуалци постепено усвајају тезу да је Балкан потенцијално највеће жариште у Европи, сведочи податак да је Албер Мале 1892. године током једног разговора са Милутином Гарашанином о француском поразу од Пруске, као и о напретку који је потом учињен да се Француска оснажи, истакао као „најважније оно осећање које прожима све Французе, од најобразованијег па до последњег сељака, а то је да би следећи судар био и последњи и да би у њему један од два народа искрварио на смрт“, као и да би се поменути „судар“ могао догодити на Балкану.¹³⁵⁶ Ученик Лависа и Рамбоа, није био усамљен у оцени да је потребно политички, економски, војно и културно боље упознати народе и државе на Балкану; усмеравања својих професора ка питањима спољне политике Француске и Словена на Балкану следили су повремено Оман и Дени, а у даља интересовања за Балкан, значајан је зачетак проучавања Старе Србије Виктора Берара крајем 19. века.

Теме текстова француских интелектуалаца од краја 19. века у складу су са политичким, друштвеним, економским и културним догађајима у међународним односима. У години званичног ступања на снагу француско-руског споразума Србија је постала директан предмет интересовања француских интелектуалаца. Ово је оличено кроз публикавање 1894. године дела Пола Кокела *Le Royaume de Serbie* и *L'Armée serbe en 1893* Леона Ламуша. Кокел је након изношења историјских података о Србији и Србима, са посебним освртом на развој нововековне српске државе, у завршном поглављу своје књиге изразио жаљење што је Берлински уговор изоставио Косовски вилајет из области које су припојене Србији. Француски интелектуалац истиче да је реч о простору који је српски духовно, историјски и на основу састава становништва, а који би припајањем Србији стекао „цивилизацијске благодати и модеран прогрес“.¹³⁵⁷

Кокел је писао и о модернизацији српске војске, али је овом проблему стручније и систематичније пришао Леон Ламуш у делу *L'Armée serbe en 1893*. Поред ове теме,

¹³⁵⁵ Два угледна француска часописа *La Revue des Deux Mondes* и *La Revue de Paris* крајем 19. века повећавају број текстова посвећених немачком економском и политичком развоју и изражавају забринутост због развоја пангерманизма. Афера Драјфус дала је нови подстрек антинемачкој перспективи када је 1897. године откривено да је стварни кривац за шпијунажу командант Естерхази, француски официр мађарског порекла. Поменуто је појачало сумњу у мађарско подупирање германског пројекта. (C. Digeon, *La crise allemande de la pensée française (1870–1914)*, Paris 1959, 478–486).

¹³⁵⁶ А. Мале, *Дневник са српског двора*, 120.

¹³⁵⁷ Р. Coquelle, *La Royaume de Serbie*, 282.

Ламуш се посветио и проучавању османске војске, као и стварању шире слике Балканског полуострва и народа који на њему живе. Као резултат истраживања која је спровео не само на основу литературе већ и посете областима о којима је писао, објавио је 1899. године у Паризу дело *Le péninsule balkanique Esquisse historique, ethnologique, philologique et littéraire* (Балканско полуострво. Скица историјска, етнолошка, психолошка и књижевна). Ламуш се није ограничио само на Србију, већ Балкан посматра као јединствен простор. Преко историје Балканског полуострва и књижевности балканских народа, анализе Берлинског уговора и лингвистичких карактеристика Балкана, Ламуш указује и на разлике међу народима.¹³⁵⁸ Војно-политичким огледима о Балкану, као и историјском приказу развоја Источног питања крајем 19. века, уз Леона Ламуша посветио се и француски поручник Бекер (Becker) у књизи *La guerre contemporaine dans les Balkans et la question d'Orient* (Савремени рат на Балкану и Источно питање) 1899. године.¹³⁵⁹ Ипак, Ламуш се издвојио као војни стручњак за Балкан брошуром *Les Armées de la balkanique*.¹³⁶⁰ Проучавања војне моћи балканских држава започето је, дакле, упоредо са уочавањем дубоке кризе власти Османског царства на Балкану и интензивирано у време када су се преиспитивали домети француско-руског савезништва на прелазу векова. Текстови који су писани о Балкану и балканским војскама, а у оквиру њих и о Србији и српској војсци, предходили су интересима француске индустрије наоружања. Уз помоћ француских финансијера и активне подршке француске владе од овог периода започето је и снабдевање балканских држава француским наоружањем.

Источно питање, крајем 19. века, као и почетком 20. века било је у жижи интересовања француских аутора. У средиште интересовања долазило је помоћу књига које су имале карактер општих историја Европе, а потом је у оквиру тих дела приказана и кратка историја Србије. Пример је популарна књига Шарла Сењобоса (Charles Seignobos) *Histoire politique de l'Europe contemporaine Evolution des partis et des formes politiques 1814–1896* (Политичка историја савремене Европе Развој странака и политичких облика 1815–1896) у којој је кроз неколико поглавља презентована и историја Србије.¹³⁶¹ Неку годину касније, Сењобос је писао и о Србији и Србима у

¹³⁵⁸ L. Lamouche, *La Peninsule Balkanique. Esquisse historique, ethnographique, philologique et litteraire*, Paris 1899, М. Павловић, *Од Есклавоније ка Југославији*, 179.

¹³⁵⁹ М. Павловић, *Од Есклавоније ка Југославији*, 196.

¹³⁶⁰ L. Lamouche, *Les Armées de la balkanique*, Paris 1901.

¹³⁶¹ C. Seignobos, *Histoire politique de l'Europe contemporaine Evolution des partis et des formes politiques 1814–1896*, Paris 1897.

*Histoire de la civilisation contemporaine (Историја савремене цивилизације).*¹³⁶² Обимна студија професора историје Едуара Дрија (Edouard Driault) *La Question d'Orient depuis ses origines jusqu'à nos jours (Источно питање од почетака до наших дана)* утицала је на то да Источно питање затригира француске интелектуалце. Један од њих, Маријус Бернар (Marius Bernard), у оквиру збирке *Autor de Méditerranée (Аутор Медитерана)* штампа књигу *Turquie d'Europe (Европска Турска).*¹³⁶³ Поменута књига, настала након путовања аутора по Истри, Далмацији, Црној Гори, Херцеговини, Албанији и Грчкој, није имала посебно поглавље о Србима, већ је описивала историју и живот становништва у областима у којима су живели Срби.

Славистичке студије у Француској, а посебно ставралаштво барона Адолфа д'Аврила и Луја Лежеа, додатно су доприносило упознавању Француза са балканским народима и државама. О тешком положају хришћана у Македонији Аврил је писао у брошури *En Macédoine.*¹³⁶⁴ Ипак, Балкан су француски интелектуалци и даље посматрали као словенски свет духовно близак Русији у коме је дуготрајна владавина Турака, и поред покушаја еманципације, оставила дубоке последице. Слависта Иван Малказуни објавио је 1898. године књигу о панславизму и Источном питању, као и о досељавању Словена на Балкан, што је био путоказ за друге ауторе на који начин се могу посматрати проблеми Балкана и повезати са кретањима у међународним односима. Источно питање у француским научним круговима посебно су осветлили текстови Албера Малеа, као што је поглавље "La Question d'Orient" у XI тому Лависове и Рембоове *Опште историје*. Малеове мисије на српском двору и касније у Македонији ради етнографских истраживања омогућиле су му да користи изворе из прве руке, допуни познате податке и подели своје информације о Балкану.¹³⁶⁵

Крајем 19. века француску јавност је због револуционарног врења у „Европској Турској“ заинтересовала могућа пропаст османске власти. Анализа последица које би овакви догађаји изазвали и однос великих сила према Балкану, посматрани у вези са историјским процесима и савременим испреплетаним интересима великих сила и малих словенских народа на Балкану. Пропагандна активност балканских држава додатно је утицала на заинтересованост у Француској за Балкан и појаву већег броја текстова научника и публициста.¹³⁶⁶ Косово и Метохија и Македонија као области Османског

¹³⁶² C. Seignobos, *Histoire de la civilisation contemporaine*, 3, Paris 1903, 313–315.

¹³⁶³ M. Bernard, *Turquie d'Europe*, Paris 1898.

¹³⁶⁴ М. Павловић, *Од Есклавоније ка Југославију*, 129.

¹³⁶⁵ AFN, F/17/2987a, A. Mallet – Mission en Macédoine études ethnographiques (1902)

¹³⁶⁶ S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 35.

царства, које више није успевало да одржи контролу на својим делом територије у Европи, и неуспешне реформе које су подржавале велике силе привлачили су француске ауторе. Активна борба балканских држава око територије и растући национализам албанских племена уз претходно поменуто усмерили су Виктора Берара да се посвети проучавању европских територија Османског царства. Ангажовање на проучавању питања Македоније и положаја хришћана под османском влашћу, Берар је започео још 1892. године у оквиру чланка "A travers la Macédoine slave".¹³⁶⁷ Проблемима је прилазио, на први поглед, стручно, погледом историчара и политичара, али ипак пристрасно, под утицајем бугарске и грчке пропаганде.¹³⁶⁸ Бугарофилство и недостатак прецизних података карактеристике су и Берарове књиге из 1893. године *La Turquie et l'hellénisme contemporain. La Macédoine: Hellènes, Bulgares, Valaques, Albansais, Autrichiens, Serbes; la lutte des races*.¹³⁶⁹ Како у периоду од 1875–1878. до 1890. године није било значајнијих сведочанстава о Старој Србији поменута Берарова дела и поред озбиљних пропуста имају вредност.¹³⁷⁰

Након посете Македонији Берар је применио објективнији приступ у делу *La Macédoine. Le pays et les race* из 1900. године, која је проширено издање његовог рада "En Macedione" („У Македонији“) публикованог 1897. године у *La Revue de Paris*.¹³⁷¹ Берар под Македонијом подразумева и Косово и Метохију, дакле Стару Србију и већ у овом периоду истиче њен значај: „Македонија није још ничија. Она је оних који је буду узели да је колонизују. То не значи да за овај посао недостају кандидати: стање у овој земљи од ње је створило збориште у прошлим вековима, свих људских раса, а данас, свих амбиција Европе“.¹³⁷² Истичући проблеме хришћанског становништва, Берар је био први међу француским интелектуалцима који је указао на проблем који хришћани имају не само од стране Турака, већ и Албанаца. „Докле је био плаћен, Албанац је био веран. Сада новац недостаје“, што по Бераровом сведочењу, с једне стране отвара могућност Аустроугарској да њени конзули поткупљују Албанце, а

¹³⁶⁷ V. Bérard, "A travers la Macédoine slave", *La Revue des Deux Mondes*, t. CXIV, 1. decembre 1892, 551–579.

¹³⁶⁸ Берар је у предговорима својих првих књига истицао жељу да проблеме Леванта и Балкана посматра објективно. У почетном периоду је успео прво да створи отклон од своје везаности за Хомерову Грчку и хеленску културу. (M. Jevtić, "Srpsko-albanski odnosi u delu Viktora Berara", *Ideje*, br. 5–6 (1987), 45).

¹³⁶⁹ V. Bérard, *La Turquie et l'hellénisme contemporain. La Macédoine: Hellènes, Bulgares, Valaques, Albansais, Autrichiens, Serbes; la lutte des races*, Paris 1893.

¹³⁷⁰ Dušan T. Bataković, "Les Français et la Vielle Serbie", 142–143.

¹³⁷¹ V. Bérard, "En Macedione", *La Revue de Paris*, 15. mars, 1897; *Исто*, 1. Avril 1897; *Исто*, 15. avril 1897; *Исто*, 1. mai 1897; I. Savev, "Victor Bérard et la Macédoine", *Cahiers balkaniques*, 38 – 39 (2011), 149 – 166.

¹³⁷² Исти, *La Macédoine*, Paris 1900, 13, 14, 35; С. Симић, „Једно бугарско мишљење о македонском питању“, *Српски књижевни гласник*, књ. 1, бр. 4, 16. март 1901, 281.

с друге доводи до албанских напада на хришћане који у великом броју напуштају своје њиве и домове.¹³⁷³ Као један од примера ширења Албанаца, Берар наводи пример Качаника који је 1870. године имао до сто албанских кућа, а за три деценије потискивањем Срба и других хришћана има два пута више.¹³⁷⁴

Већ на прелазу векова, иако још недовољно обавештен о свим аспектима живота на простору Старе Србије и Балкана, Берар је уочио појачани аустроугарски интерес на Балкану и предвидео појаву проблема албанског питања. Истовремено, Берар је истицао да Србија полаже „наследна права на висораван Косово, још препуну успомена на њено јунаштво, сву насељену Словенима који говоре њен, српски, језик и певају о српским јунацима. Србија је сматрала ову Стару Србију као део свога националног добра“.¹³⁷⁵ Србе Берар назива „вредном и радном расом“ сељака, који су некада настањивали бројна села и у самом средишту котлине, посебно око Липљана, али су временом због убистава, пљачки и пустошења Албанца масовно мигрирали и сада је у целом западном делу само Призрен остао српски град.¹³⁷⁶ Приликом посете Приштини 1897. године Берар се сусрео и са српским конзулом Теодором П. Станковићем, кога назива заштитником српских сељака од „албанског беснила“, браниоцем цркве и представником нације, коме је живот угрожен, а поред опширнијег описа сусрета са конзулом, Берар је навео и проблеме Србије са Албанцима који прелазе границу и у лесковачком и прокупачком округу пљачкају, стварају неред и узнемиравају становништво.¹³⁷⁷ Аргументовано изношење података о стању анархије, безвлашћа, исламског концепта привреде и друштва у коме је био ометан развој хришћана које је Берар започео својим делима, први пут су на научним основама упознали француску јавност са положајем Срба на Косову и Метохији и у Македонији.

Стручно и непристрасно познавање проблема исказао је Берар тек након неколико година у збирци чланака *Pro Macedonia* из 1904. године. Збирка чланака настала је у периоду када су борбе и немири на османским територијама у Европи поново заживели након периода релативног мира од 1897. до 1903. године.¹³⁷⁸ Као изворе Берар је, поред своје посете Македонији, користио штампу, своје контакте у француској дипломатији, као и скуп докумената које већином чине извештаји француских конзула из Цариграда, што је допринело поузданости његовог дела.

¹³⁷³ V. Bérard, *La Macédoine*, 45–46, 153.

¹³⁷⁴ *Исто*, 110.

¹³⁷⁵ *Исто*, 35.

¹³⁷⁶ *Исто*, 112–114, 138–140.

¹³⁷⁷ *Исто*, 125–135.

¹³⁷⁸ Г. Јакшић, „Други српско-бугарски савез (1904)“, *Из новије српске историје*, Београд 1953, 243.

Такође, Берар је био у контакту са Албером Малеом, који је почетком века био у мисијама француске владе у Македонији.¹³⁷⁹ Берар описује злочине Албанаца на тлу Македоније и Косова и Метохије, при чему истиче: „Када чиновници Порте желе да казне и успоставе и привидну законитост, њима се супростављају султанови људи и ретке напоре локалних начелника и гувернера сузбије воља владара“.¹³⁸⁰ Писао је и о Илинденском устанку и Бугарском меморандуму из септембра 1903. године којим је Бугарска настојала да са себе скине одговорност за догађаје у Македонији. На основу извештаја француског амбасадора Констана из Цариграда и својих дотадашњих проучавања појава и процеса у Македонији, Берар је подржавао Бугаре и став да „не треба оптуживати невинне“.¹³⁸¹ Берар се у овом делу ослања на Малеову мисију 1902. године и бројне друге изворе, а не помиње македонски народ нити македонски језик, већ помиње српски, бугарски и грчки језик или народ.¹³⁸² У поменутих делима, Берар је посебно истицао религиозну разлику и њен утицај на односе између народа на простору Старе Србије, а у исто време се залагао за преуређење односа којима би се омогућило остваривање права свих народа.¹³⁸³ Наведени Берарови текстови, као и углед који је као професор и научник уживао у Француској, стварали су слику територија „Европске Турске“ у периоду када је сасвим извесно да је постојеће стање неодрживо.

Поред радова Виктора Берара на почетку 20. века појавило се још неколико радова посвећених Македонији. Пјер Кијар (Pierre Quiliard) и Андре Шарадам у својим текстовима анализирају догађаје, појаве и процесе на простору европских територија Османског царства. Кијар у радовима: "En Macédoine et en Albanie" („У Македонији и Албанији“), "Macédoine et Vieille Serbie" („Македонија и Стара Србија“) и "La Macédoine et les Deux Alliance européennes" („Македонија и два европска савеза“), француском читаоцу презентује живот становништва у поменутих областима, с посебним освртима на злочине, зверства и прогон хришћанског српског становништва.¹³⁸⁴ Други француски интелектуалац, Андре Шерадам, у делу *La Macédoine, le chemin de fer d'Bagdad* (Македонија и багдадска железница) пружа приказ

¹³⁷⁹ К. Ј. Спасић, „Виктор Берар о приликама у делу Македоније и на Косову“, *Косовско-метохијски зборник*, Београд 1990, 257.

¹³⁸⁰ V. Bérard, *Pro Macedonia*, Paris 1904, 24–27.

¹³⁸¹ *Исто*, 29, 78–84.

¹³⁸² V. Bérard, "Questions extérieures. Entente Austro-Russe", *La Revue de Paris*, 15. mars 1908, 416–448.

¹³⁸³ M. Jevtić, "Srpsko-albanski odnosi u delu Viktora Berara", 46, 53.

¹³⁸⁴ P. Quiliard, "En Macédoine et en Albanie", *L'Européen*, № 15, 15 mars 1902; Исти, "Macédoine et Vieille Serbie", *L'Européen*, № 45, 11 octobre 1902; Исти, "La Macédoine et les Deux Alliance européennes", *L'Européen*, № 71, 11 avril 1903.

актуелног стања и интернационализује питање Македоније повезујући га с европски значајним питањем изградње комуникација Европе и Истока. Посебно је истицао да они који чине највеће злочине и насиља нису у првом реду турски војници и чиновници већ Албанаси, „чији средњевековни обичаји, подржавани аустријским утицајима постају све крвожеднији“.¹³⁸⁵ Душан Т. Батаковић наглашава да је Шерадам идентификовао проблеме Македоније и да их је сместио не само у балканске, већ и у европске оквире.¹³⁸⁶

У париском листу *L'Européen* Гијом Аполинер је 1903. године публиковао текст "Bulgares, Turques, Macédonies, Grecs" („Бугари, Турци, Македонци, Грци“), у чијем наслову нема Срба.¹³⁸⁷ Текст је имао за циљ да прикаже односе унутар европских територија Османског царства, а настао је на изворима друге руке без употребе критике. Изостављање Срба у наслову последица је недовољне обавештености и снажне бугарске пропаганде. Аполинер је веровао у могућност успеха турских реформи у Македонији, што је био и званични став француске државе. У овом периоду интерес Француске и даље је био очување постојећег стања, што је јасно и из ставова француских интелектуалаца, који су се залагали за реформе. На прелазу векова ставови француских интелектуалаца и француске државе о питању „Европске Турске“, дакле, били су веома блиски и слични у настојањима да се одржи постојеће стање реформама без значајнијих измена. Андре Бар је марта 1903. године истакао да иако питање Македоније изазива „опште љубопитство: о њему се много говорило, па ипак оно није ни издалека потпуно претресено“, као и већи број текстова „које су поводом покоља написали научници и изговорили славни људи“, стоји „општа равнодушност старе Европе“.¹³⁸⁸ У истом тексту Бар говори о српском и бугарском супарништву по питању Македоније и први пут у француској јавности износи тезу о могућности да се између ова два народа закључи „јак и трајан савез“, а значајно је и то што пред француску јавност износи статистичке податке из 1900. године о Србима у Османском царству.¹³⁸⁹

Нове информације које су француски интелектуалци стицали на лицу места суочене са променама у међународним односима која су покретала бројна питања, а пре свега колонијално, постепено су стварале услове за шири приступ у посматрању

¹³⁸⁵ A. Chéradame, *La Macédoine, le chemin de fer d'Bagdad*, 386; *Српски књижевни гласник*, књ. X, бр. 8, 16. децембар 1903, 602.

¹³⁸⁶ На простору Старе Србије Шерадам уочава и борбу између европских сила, а пре свих Аустроугарске и Русије за доминацију Балканом и Италије да ојача своју позицију на Јадрану и југу у Албанији. (Dušan T. Bataković, "Les Français et la Vielle Serbie", 146–147).

¹³⁸⁷ G. Apollinaire, "Bulgares, Turques, Macédonies, Grecs", *L'Européen*, 11 avril 1903.

¹³⁸⁸ А. Бар, *Мајска револуција у Србији*, 60.

¹³⁸⁹ Исто, 61, 74–78.

проблема овог дела Европе. Француски интелектуалци у посматрању Балкана полазе од контекста међународних односа, положаја Француске и растуће моћи Немачке, у којој виде највећу опасност за Француску. Тројни савез узнемиравао је духове француских интелектуалаца и покретао их да се окрену проучавању балканских питања. Андре Шерадам и Шарл Лоазо, након интересовања за ширење пангерманизма и немачке моћи, прелазе на проучавање тема везаних за Балкан и Србе. У оквиру *La Revue hebdomadaire* крајем 19. и почетком 20. века Шарл Лоазо питање Балкана повезао је са аустроугарским плановима и француским интересима. Студија "Les précurseurs de l'unité balkanique" и књига *Le Balkan slave et la crise autrichienne* проблеме Балкана смешта у историјски и савремени контекст међународних односа. Лоазо у антинемачкој перспективи својим делима усмерава француску јавност да размишља о могућности да Јужни Словени постану брана развоју даље немачке моћи. Отуда и Лоазоово уверење да је од Француско-руског споразума француски интерес благонаклона политика према Италији и уједињењу словенских народа.¹³⁹⁰ Андре Шерадам је делио Лаозове ставове о питањима Аустроугарске и њеног односа са великим силама Европе и малим народима Балкана у делу *L'Europe et la question d'Autrich au seuil du XIXe siècle*. Аргументовано и стручно Шерадам у поменутом делу, указује на значај аустроугарског питања не само за словенске народе, који живе у оквиру њених граница, већ и за Европу. Касније активности Шерадама, као и Лаоза, показале су да су француски интелектуалци крајем 19. и почетком 20. века исправно уочили да је аустроугарска политика на Балкану под утицајем Немачке и да је однос са словенским народима значајан у међународним односима 20. века.

Средином прве деценије 20. века француски интелектуалци у својим радовима све учесталије и самоуверено повезују распад османске власти у Европи и продор пангерманизма са догађајима на Балкану. Истовремено, снажно деловање дипломатије балканских држава оличено у сарадњи интелектуалаца, додатно је утицало на обликовање интересовања, као и текстова. Српски студенти у Паризу које је предводио Гргур Јакшић заједно са Посланством Краљевине Србије у Париз и истакнутим личностима на његовом челу: Стојаном Новаковићем, Андром Николићем, Стојаном Бошковићем и касније Миленком Веснићем покрећу пропагандне акције, штампају публикације на француском језику о Старој Србији, сарађују са професорима Сорбоне,

¹³⁹⁰ C. Loiseau, *A propos de l'alliance francorusse. L'interpellation qu'on n'a pas faite*, Paris 1902.

настоје да задобију њихову пажњу и подршку српским интересима.¹³⁹¹ Српска пропагандна акција у Паризу била је значајна јер је сузбијала нетачне информације које су долазиле од стране бугарске пропаганде. Бар је био један од новинара који је међу првима указао на бугарску пропаганду: „И док плаћају листове свију држава да варају Европу о њиховим поступцима, дотле шаљу своје официре на челу револуционарних чета; снабдевају их оружјем“.¹³⁹² За анархију у овом делу „Европске Турске“, Бар је оптужио Бугарску: „У Македонији никада није било свирепог мучења док бугарска влада није послала тамо своје чете, предвођене њеним официрима [...] Што у Македонији владају немири, за то су једино криви Бугари“.¹³⁹³

Мале и Лоазо, као и још неки новинари француских листова, сарађивали су са српским интелектуалцима и српском државом за шта су им биле повремено додељиване новчане субвенције и награде, а касније и одликовања.¹³⁹⁴ У исто време, Луј Леже је афирмисао бугарске интересе на основу сарадње коју је имао са бугарским интелектуалцима и државом.¹³⁹⁵ Заинтересованост за књиге историјског и политичког карактера, дакле, преплитала се са снажном пропагандом у корист интереса Француске или појединих балканских народа. Бугарска је све до почетка 20. века имала снажну пропаганду у Француској, која је имала за резултат то да су француски аутори чешће писали о Бугарима, него Србима или другим народима на Балкану. Мрежа личних контаката: дипломатских, пословних и приватних, као и покретање славистичког часописа *La Revue slave* 1906. године у Паризу, подстакло је даља истраживања историје, традиције и културе на тлу Балкана, која су била све више научно и стручно утемељена.¹³⁹⁶

Француски интелектуалци, дипломате и државници до почетка 20. века посматрали су Балкан искључиво као целину. Стога је предмет интересовања текстова француских интелектуалаца, пре свега Балкан као целина, а ређе његове поједине државе или народи. Број наслова на француском језику у којима се помињу појмови

¹³⁹¹ НБС, Хартије Гргура Јакшића, Г.Јакшић-Н. Пашићу, Р558/IX/1619, недатирано; Б. Стојић, А. Колаковић, „Гргур Јакшић и пропагандна активност Србије у Француској 1912–1913“, 413–432.

¹³⁹² А. Бар, *Мајска револуција у Србији*, 80.

¹³⁹³ Исто.

¹³⁹⁴ АС, МИД, Посланство у Паризу, ф. 2, пов. 16, Посланство у Паризу – С. Лозанићу, министру иностраних дела, 23. јануар 1903.

¹³⁹⁵ Године 1904. појавила се једна непотписана књига о Балкану, чији је предговор написао Луј Леже. Поменута књига насловљена: *Turcs et Grecs contre les Bulgares en Macédoine* (Турци и Грци против Бугара у Македонији) написана је у духу бугарског национализма и претензија на територије Османског царства и илустрација је начина како су балкански народи градили слику Балкана у Француској. (М. Павловић, *Од Есклавије ка Југославији*, 217).

¹³⁹⁶ М. Павловић, *Од Есклавије ка Југославији*, 219.

„Србија“ и „Срби“ крајем 19. века, није доминирао у односу на текстове у којима се помињу други народи и државе Балкана. Посматрање Балкана као простора аустроугарских и руских интереса, као и територије под Османским царством, утицало је да текстови о Балкану повремено истакну главне карактеристике балканских народа или специфичности развоја појединих држава. Крајем 19. века још неодређене, непрецизне и непоуздане информације о Србији и Србима, као и о осталим деловима Балканског полуострва, утицале су да аутори најчешће своје радове наслове речима: „Балкан“, „Оријент“ или набрајањем свих балканских народа које су посетили или о којима пишу. Недовољно познавање Балкана и пропаганда балканских држава као последицу имало је и појаву материјалних грешака у текстовима француских аутора, које су од почетка 20. века умањене јер се информације брже шире, расте њихова поузданост, као и знање о Балкану, стога већи број текстова прати побољшање у домену стручности. Посматрајући и проучавајући Балкан крајем 19. и почетком 20. века француски интелектуалци долазе на идеју да би активнијом француском политиком међу балканским државама француска политичка и економска перспектива могла бити остварена. Улога коју би Србија могла да има на прелазу векова се овим постепено назирала.

Дела француских интелектуалаца крајем 19. и почетком 20. века и даље су гледала на Балкан као на неистражено подручје, а све јасније су уочавали и повезаност нагомиланих проблема Балкана са судбином Европе. Интереси великих сила на Балкану, а с тачке гледишта француских интелектуалаца, интереси Француске били су полазиште у истраживањима и оценама региона. Француски интелектуалци се пред крај 19. века већином опредељују да пишу дела општег карактера, у којима је било речи и о Србији и Србима. Дела општег карактера као и дела о Балкану у оквиру којих је писано о Србији и Србима, утицала су да француски интелектуалци дубље уђу у сржи проблема распада османаске власти на Балкану и њених последица. Анализирајући теме и ослушкујући интересовање дипломата, француски интелектуалци посвећују се детаљнијим оценама Србије и Срба, а које би могле бити од интереса за Француску. Преиспитивање узрока пораза од Пруске 1871. године и растуће германске моћи, као главни покретач интересовања француских научника и публициста, крајем века 19. и почетком 20. века добија нове димензије, које долазе до изражаја на питању Балкана. Као место где се преклапају интереси више држава, а пре свега Русије и Аустроугарске, и где још младе балканске државе нису у могућности да се одлучно супроставе интересима великих сила, Балкан, Србија и Срби постају све присутнији у мислима и

текстовима француских интелектуалаца. Радови француских интелектуалаца и публициста крајем 19. и почетком 20. века показују тенденцију, коју је спроводила и званична француска дипломатија, да се очува постојеће стање на Балкану. Текстови француских интелектуалаца својим обавештењима о стању у балканским државама, као и укључивањем у њихов пропагандни „рат“, постепено су обликовали мишљења која нису била сагласна са ставовима француских политичара и дипломата да се сачува постојеће стање. Ипак, све до Анексионе кризе и Балканских ратова не може се говорити о снажнијем утицају текстова француских интелектуалаца на формирање и званичних ставова француске дипломатије.

5.2.2. Одјек сукоба Србије и Аустроугарске на француској интелектуалној сцени

Србија је од потписивања Тајне конвенције с Аустроугарском 1881. године, па до владе Стојана Новаковића 1895. године, водила аустрофилску политику, што се одражавало на њене односе са другим државама и посредно утицало на обликовање слике о Србији и Србима у европској јавности.¹³⁹⁷ На Балкану су почетком 20. века били изражени руски и аустријски интереси, а Француска политика од 1894. године била је у значајној мери везана за Русију, што је пажњу француских интелектуалаца усмеравло ка Србији. Ипак, како је Француска била неспремна да се упусти у борбу за турске територије на Балкану, а француски финансијери забринуте за судбину свог великог капитала уложеног преко *Отоманске банке* у Османско царство, водила је обазриву политику на линији очувања постојећег стања и добрих односа с Аустроугарском.¹³⁹⁸ Крајем 19. века у току владавине Александра Обреновића било је честих и наглих обрта, као и српских настојања да се одвоји од Аустроугарске и приближи Русији. Повратак Карађорђевића на српски престо 1903. године, означио је дефинитивно одвајање Србије од Аустроугарске, а како су у исто време увећане и претензије Аустроугарске, које је постепено подржавала и Немачка, сукоб је постао неизбежан.¹³⁹⁹ У текстовима француских интелектуалаца, пре свега оних који су се посветили анализи империјализма, колонијалних питања и „цивилизаторске мисије“,

¹³⁹⁷ Г. Јакшић, „Тајна конвенција (1881–1889)“, у: *Из новије српске историје*, Београд 1953, 70–142; *Исти*, „Истина о Тајној конвенцији“, у: *Из новије српске историје*, Београд 1953, 143–161.

¹³⁹⁸ М. Војводић, „О политичким и економским односима Србије и Француске од 1895. до 1914. године“, 227.

¹³⁹⁹ D. T. Bataković, "Le modèle français en Serbie avant 1914", 24, 82–88.

планови Аустроугарске на Балкану, као и све промене које су захватиле Балкан, нису могле да прођу без одјека.

На крају 19. века пажњу на словенско питање и интересе Аустроугарске на Балкану, као и њене односе са Србијом истицао је Шарл Лоазо у својим чланцима, брошурама и књигама: "La Hongrie et l'Opposition Croate", "La Conflit serbo croate" и *Le Balkan slave et la crise autrichienne*. Аустроугарска политика на Балкану током 19. века била је по Лоазоу типичан пример максиме „завади па владај“ а поменута дела донела су аргументовану критику Калајевог режима у Босни и Херцеговини и његових настојања да истакне и продуби разлике између Јужних Словена. Историју Јужних Словена Лоазо је франкофоном свету представио као део вечите борбе германизма, у мађарској или аустријској форми, против Словена, а Калајев режим као аустроугарску подршку германској експанзији.¹⁴⁰⁰ У склопу обнављања југословенске идеје због стварања Илирских провинција на крају владавине Наполеона I, Лоазо је обратио пажњу на Француску. Ипак, Лоазо није улазио у дубљу анализу Француске политике према Аустроугарској и Балкану, али је истицао аустроугарску подршку немачким плановима ширења на Исток. Лоазоови ставови изнети у поменутим делима постали су неизоставан извор за односе унутар Двојне Монархије и анализу догађаја на Балкану крајем 19. века за већину француских интелектуалаца.

Шарл Лоазо се након бројних путовања по Балкану и Аустроугарској, све док му није било забрањено да улази на њену територију, а посебно приликом ангажовања у економско-политичким мисијама француске владе, посветио писању радова који су имали за циљ да осветле проблеме Балкана. Аустроугарску није само посматрао кроз призму свог интересовања за Јужне Словене, већ и преко односа Француске и Италије. Био је уверен да је од стварања Француско-руског савеза интерес Француске био да води благонаклону политику према Италији и уједињењу словенских народа.¹⁴⁰¹ Када је 1899. године посетио чланове друштва *Данте Алигијери*, у склопу краја француско-италијанског царинског сукоба, започео је да заговара идеју да Италија не оспорава присуство Француске у Тунису. Лоазоова студија *L'Équilibre adriatique - l'Italie et la question d'Orient* (*Јадранска равнотежа - Италија и Источно питање*) из 1901. године, афирмише идеју да о потреби Италије да се више усмери ка Тарнету и на тај начин пресече немачки продор према Јадрану.¹⁴⁰² У жељи да спречи немачку трговину са

¹⁴⁰⁰ S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 36–38.

¹⁴⁰¹ C. Loiseau, *A propos de l'alliance francorusse. L'interpellation qu'on n'a pas faite*, Paris 1902.

¹⁴⁰² Ch. Loiseau, *L'Équilibre adriatique (l'Italie et la question d'Orient)*, Paris 1901.

Италијом, написао је политичко-економски есеј о путевима који повезују Француску и Италију кроз тунел Симплон.¹⁴⁰³ Уз подршку министарства послова Француске водио је активну кампању у француским департманима ради успостављања директне везе са Швајцарском и Италијом; као представник француских предузећа, присуствовао је Међународном железничком конгресу на коме је предлагао продужетак италијанских железничких пруга до Загреба, што су аустроугарски представници одбили.¹⁴⁰⁴ Интересовања Шарла Лоазоа за Балкан, као и његови списи, усмерени у два правца: заштита интереса Француске и придобијање подршке уједињењу Јужних Словена, основа су на којој су остали француски интелектуалци посматрали заоштравање односа Аустроугарске и Србије.

Полазећи од тога да је „дошао тренутак да се утврди *пангерманска солидарност*, да се оснује вечно јединство немачког народа, да се обезбеди и прошири област трговине, индустрије и исељавања, пангерманци држе да *стварање Велике Немачке* мора бити сврха најближих година“, Шерадам се у књизи *Европа и аустријско питање на почетку XX века* пре свега посветио анализи програма реализације ове идеје.¹⁴⁰⁵ Одмах након публикавања, књига је изазвала интересовање међу српском и хрватском интелигенцијом, која је сматрала да Шерадам даје „праву слику савремене Аустрије и потпун преглед великонемачке политичке агитације и светске политике Виљема II, без које, каже, није могуће разумети трзавице аустријске, а, ми бисмо рекли, ни наше“.¹⁴⁰⁶ Питање које се односило на Словене, проистекло је из Шерадамове жеље да размотри интересе Аустроугарске која је била значајна у француско-немачким односима. Шерадам настоји да питање кризе Хабзбуршке монархије и њене улоге у односима Француске и Немачке у периоду након пораза из 1871. године повеже са питањем даљег развоја Француске и њеног места у систему великих сила. Стога је Шерадам ову своју књигу посветио члановима француског парламента чија је дужност била да се упознају са међународним значајем аустријске кризе.

Кључно питање за Шерадама било је да ли су словенски народи Хабзбуршке монархије федералисти у својој суштини и бити или се само тако представљају и чекају прилику која би им омогућила да реализују своје националне амбиције. Када је реч о положају Срба на територији Аустроугарске, став Шерадама се осликава у речима:

¹⁴⁰³ Ch. Loiseau, *Le Simplon et les intérêts du centre de la France*, Paris 1901.

¹⁴⁰⁴ R. de Billy, "Charles Loiseau", *Revue d'histoire diplomatique*, № 60 (1946), 145–156.

¹⁴⁰⁵ А. Шерадам, *Европа и аустријско питање на почетку XX века*, 87.

¹⁴⁰⁶ С. Радић, „А. Шерадам, Европа и аустријско питање на освиту 20. века“, *Српски књижевни гласник*, књ. II, бр. 2, 16. април 1901, 155.

„Положај Словенаца и Србо-Хрвата мало је заплетен. Просто поглед на географску карту довољан је да се види, да једино федерализам може осигурати њихово национално развиће. Они су о томе дубоко уверени; зато су солидарни с Чесима, знајући да ће победа Чеха омогућити после и њихову победу“.¹⁴⁰⁷ Француски интелектуалц закључује да „сви словенски народи имају извесна интереса у одржавању Цицлајтаније“, а из овога указује на прави значај панславизма код словенских народа Аустроугарске, за који сматра да је и поред обраћања Словена Русији, идеја панславизма „бар од тридесет година на овамо, изгубила сваки политички значај“.¹⁴⁰⁸ Поменути Шерадамови ставови имају значај за даље интересовање за словенске народе и однос Аустроугарске са Србијом јер повезују проблеме пангерманизма са питањем Јужних Словена на простору Хабзбуршке монархије.

Почетком 20. века, немири и нереди на европским територијама Османског царства указивали су на то да турска власт на Балкану неће још дуго потрајати. Све израженија немачка опасност додатно је утицала да се француски интелектуалци темељније посвете Балкану, Србији и Србима. У поменутом контексту посматрају се и аспирације Аустроугарске на Балкану. Виктор Берар, одличан познавалац „Европске Турске“, 1900. године објавио је текст "Science et force allemande", а 1902. године и "La crise allemande" у којима је поставио темеље даљем повезивању идеје да је политички савез између Немачке и Аустроугарске јачање германизма у Европи и потпомагање отварања пута на Исток. Албер Мале, француски интелектуалац који је провео пар година у Србији и сарађивао са српским интелектуалцима што му је уз посету Македонији 1902. године омогућило да добије информације из „прве руке“, 15. априла 1903. године у *Bulletin de l'Alliance Française* публиковао је *Извештај о стању француских школа у косовском, солунском и битолском вилајету*. У оквиру поменутог *Извештаја* Мале свдочи и о тешком положају српског становништва на поменутих територијама и „оптужује Аустрију да она тајно потпомаже анархију и истребљење Срба у Старој Србији у нади да ће лакше отворити себи пут за Солун“, што су и ставови Берара.¹⁴⁰⁹ Запажања двају поменутих француских интелектуалаца пружила су подстицај осталима да обрате пажњу на аустроугарску политику на Балкану и повежу је са немачком политиком продра на Исток.

¹⁴⁰⁷ А. Шерадам, *Европа и аустријско питање на почетку XX века*, 133–134.

¹⁴⁰⁸ *Исто*, 134.

¹⁴⁰⁹ „Белешке“, *Српски књижевни гласник*, књ. IX, бр. 1, 1. мај 1903, 79–80.

Након Лоазоа, Шерадама, Берара и Малера који су својим радовима на прелазу векова указали на повезаност пангерманизма, немачко-аустроугарских односа и њиховог утицаја на питање Јужних Словена на Балкану са кризом османске власти у „Европској Турској“, новинар Андре Бар, аутор бројних текстова о Србији и Србима у периоду владавине краља Александра Обреновића у листу *L'Européen*, заинтерсовао се за Србију Карађорђевића и њен однос с Аустроугарском. Бар је пре анексије Босне и Херцеговине написао књигу *La Bosnie et Herzégovine (Босна и Херцеговина)*, у којој је историјским подацима придружио преглед актуелног стања и догађаја у Босни и Херцеговини, као и аустроугарске политике према Србима.¹⁴¹⁰ У предговору аутор оптужује аустријског владара Фрању Јосифа за лоше стање на простору Босне и Херцеговине.¹⁴¹¹ Сматрао је да већина станоништва Босне и Херцеговине припада „српском племену“, а цитирао је и Калаја који наводи исто у својој књизи *Geschichte der Serben von den ältesten Zeiten bis 1815 (Историја Срба од најстаријих времена до 1815)*.¹⁴¹² Барова књига је уз књигу Шарла Лоазоа још један прилог историје аустријске управе у Босни и Херцеговини у периоду Калајевог режима из пера француских интелектуалаца. Управу Аустроугарске Бар је окарактерисао речима: „права метода дивљаштва, глобљења и терора“, док је њену политику назвао „сталним пркошењем цивилизацији“ закључивши: „морална и материјална пропаст, уништавање српскога живља на овом крају Балканског полуострва, то је стварно дело, коме је Аустрија посветила сву своју енергију, то су благодети цивилизације, помоћу којих ће она Босну и Херцеговину германизовати, ако Европа не учини крај њеној кобној мисији“. ¹⁴¹³ У овом делу Бар је изнео тезу да је Босна и Херцеговина потребана Аустроугарској како би се утврдила на Балкану и да је овим „потпомагала тежњу *Drang nach Osten*-а да се што више приближи Солуну“, као и да ће Босна и Херцеговина бити „без сумње умирена, али истребљењем Словена из њих; они ће тиме постати аустријске земље на које Срби, њихови земљаци, неће више имати никаквог основа да полажу право“. ¹⁴¹⁴ На крају своје књиге о Босни и Херцеговини Бар је закључио: „Дело које је Аустрија извршила у Босни и Херцеговини само је необичан булф – обмана“, и наводи које би

¹⁴¹⁰ Барова књига преведена је на српски језик 1906. године и публикована у штампарији *Доситеј Обрадовић*, док су 2003. године посебно публиковани преводи прва два поглавља под измењеним насловом. (А. Бар, *Босна и Херцеговина аустријска управа од 1878 до 1903 године*, Београд 1906; А. Бар, Свети Сава, Слава и гусле, Шабац 2003).

¹⁴¹¹ А. Barre, *La Bosnie et Herzégovine*, Paris 1904, 3–5; М. Павловић, *Од Есклавоније ка Југославији*, 215.

¹⁴¹² А. Бар, *Босна и Херцеговина аустријска управа од 1878 до 1903 године*, 10–11; Исти, *Свети Сава, Слава и гусле*, 8.

¹⁴¹³ А. Barre, *La Bosnie et Herzégovine*, 17.

¹⁴¹⁴ Исти, *Босна и Херцеговина аустријска управа од 1878 до 1903 године*, 14.

политичке, економске и верске реформе требало да изврши под притиском Европе, која „не може и даље остати равнодушна према овом убиству са предумишљајем“.¹⁴¹⁵ Већ 1904. године Бар је поред тога што је писао о аустроугарским политичким плановима на Балкану, анализирајући положај Срба у Босни и Херцеговини био и међу првим интелектуалцима који су се у Француској zaloжили за интересе Србије.

Анексија Босне и Херцеговине, указала је да се међународни односи мењају великом брзином и да би Француска, сада већ као чланица савеза са Русијом и Енглеском, морала одиграти значајнију улогу на Балкану. Тада је постало јасно да Немачка планира да прошири свој утицај, Француска је заузела нови став према Балкану и Србији који је у прво време након анексионе кризе значио устоличење економског и културног присуства Француске у Србији. У време када су односи између Аустроугарске и Србије били неповратно нарушени, Француска је ипак била обазрива, а француски научници и публицисти су сматрали за своју патриотску дужност да јавности прикажу резултате својих истраживања међународних односа, односно да размотре положај Француске у тренутној расподели моћи и утицаја у Европи, у склопу новонасталих промена на Балкану. Када је већ дошло до анексије Босне и Херцеговине, Бар је објавио књигу *La Tragédie Serbe (Српска трагедија)*. Један од мотива за настанак овог дела била је Барова свест да се о Србији и Србима, према којима је гајио симпатије, не зна довољно у Европи.¹⁴¹⁶ Бар је нагласио лажно и тенденциозно обавештавање у страној штампи о Србији, за шта је оптужио немачку агенцију Волф (Wolf) и енглеску Ројтер (Reuter).¹⁴¹⁷ У поменутом делу Бар се опет посветио анализи догађаја у Србији од доласка Александра Обреновића до Мајског преврата, као и проблемима унутрашње и спољашње политике Србије до Анексионе кризе, а отворио је и тему притиска великих сила, тј. Аустроугарске на Србију и о недовољној обавештености Европе о Србима. У току исте, 1908. године, Пол Лабе, је у већ поменутој мисији Нормандиског географског друштва прошао кроз Србију и у делу *A travers la Serbie. Impressions d'un récent voyage* описао анексију Босне и Херцеговине, као и реакцију у Србији на тај догађај. Истакао је узбуђење Срба, спремност за борбу и русофилска осећања присутна међу Србима који су одлучно устали против анексије.¹⁴¹⁸

¹⁴¹⁵ Исто, 229, 234–237.

¹⁴¹⁶ М. Павловић, *Од Есклавоније ка Југославији*, 216.

¹⁴¹⁷ А. Ваге, *La Tragédie Serbe*, Paris 1908.

¹⁴¹⁸ Када се петнаестак година касније у предговору једне књиге, а након Првог светског рата, осврнуо на протекле догађаје Лабе је опет истакао провокације, које је трпела Србије од стране Аустроугарске. (P. Labbé, *A travers la Serbie. Impressions d'un récent voyage*, 23–24; P. Labbé, „Предговор“, у: R. Pelletier, *Sarajevo et sa région*, Paris 1934, 2).

Као што је већ речено, Лабе је одржао и предавања у Паризу и већим градовима Француске на којима је заступао српски интерес и оправдавао захтеве Србије.¹⁴¹⁹

Лабе није био усамљен, већ је у Француској постојала група научника и публициста која је на јавним скуповима и предавањима на Сорбони, у Паризу и већим градовима Француске информисала шире слојеве француског друштва и афирмисала српске националне интересе. Виктор Берар, Албер Мале, Огист Говен, Емил Оман, Ернест Дени и Андре Шерадам били су најутицајнији међу онима који су се прихватили задатка да подрже Србе и Србију.¹⁴²⁰ Миленко Веснић, српски посланик у Паризу, и Гргур Јакшић, који је у ово време био незванични координатор српске пропаганде у Француској, сарађивали су са поменутим интелектуалцима и настојали да укажу не само на српске интересе, већ и на могући значај сукоба Аустроугарске и Србије за даљи развој међународних односа.¹⁴²¹ Француски војни стручњаци, као што је већ помињани Леон Ламуш, били су опрезнији у пружању подршке Србији у време изражене напетости између Аустроугарске и Србије. У делу *La Bosnie à la veille et au lendemain de l'annexion* Ламуш детаљно описује живот становништва у Босни и Херцеговини од 1878. године до анексије 1908. године, при чему износи статистичке податке о броју школа, цркава, описује начин рада и структуру администрације, при чему је нагласио да је „један велики пропуст у резултатима окупације“ мали број школа јер Аустроугарска „интелектуалном развоју становништва није поклонила пажњу“.¹⁴²² Ипак, Ламуш оправдава анексију Босне и Херцеговине и показује ограничено разумевање за српске интересе.¹⁴²³ Односи између Аустроугарске и Србије од Анексионе кризе постали су важна тема публикација француских научника и публициста, од којих је већина показивала значајно разумевање за српске интересе. Француски интелектуалци су отишли и корак даље и заједно са српским интелектуалцима настојали да преко јавности остваре притисак на доносиоце одлука у француској држави да пружи конкретну подршку Србији.

Иако је подршка званичне Француске српским захтевима у време анексије изостала, пре свега како би се избегао рат, створен је снажан утисак у француској јавности да су захтеви Србије праведни и да у будућности треба посветити већу пажњу

¹⁴¹⁹ М. Pavlović, *Francuzi o Srbima i Srbiji 1912–1918*, 377.

¹⁴²⁰ „Белешке“, *Словенски југ*, бр. 11, 13. Март 1910, 88; Ђ., „Предавање г. Виктора Берара“, *Словенски југ*, бр. 13, 27. март 1910, 104; М. Н., „Омладина на страни“, *Словенски југ*, бр. 49, 4. децембар 1910, 385.

¹⁴²¹ Б. Стојић, А. Колаковић, „Гргур Јакшић и пропагандна активност Србије у Француској 1912–1913“, 413–432.

¹⁴²² L. Lamouche, *La Bosnie à la veille et au lendemain de l'annexion*, Paris 1911, 19–20.

¹⁴²³ L. Lamouche, *La Bosnie à la veille et au lendemain de l'annexion*, 18–19; М. Павловић, *Од Есклавоније ка Југославији*, 229–230.

догођајима на Балкану јер је немачки продор на Исток водио овим путем. Професор Сорбоне, Емил Оман, кроз своја два рада "En Bosnie" и "La nationalité serbo-croate" показује високи ниво разумевања за српске националне интересе. Својом расправом о Босни из 1906. године, Оман је скренуо пажњу француској јавности на незадовољство српског становништва према окупационим властима.¹⁴²⁴ Његов став против аустроугарске политике у Босни и на Балкану, био је у сагласности са ставовима српских интелектуалаца. Проучавајући актуелна питања међународних односа француски интелектуалци су посебну пажњу усмерили на Аустроугарску и Балкан, па је сусрет са Србима и српским питањем и код Ернеста Денија био неминован. Дени, који је долазио у Србију два пута до Првог светског рата и био члан Српске краљевске академије од 1912. године, истицао је да Аустроугарска представља оруђе немачког експанзионизма и упоредо са подржавањем идеје чешке државе подржао и идеју југословенства.¹⁴²⁵ Емил Оман и Ернест Дени су анализу односа Србије и Аустроугарске од периода Анексионе кризе и Балканских ратова дефинитивно усмерили ка подршци француских интелектуалаца уједињењу Јужних Словена као значајном интересу француске политике на Балкану.

Однос Србије и Аустроугарске, односно питање Јужних Словена који су живели на тлу Двојне монархије и аустроугарски планови на Балкану добили су на новој актуелности у делима француских интелектуалаца у време Балканских ратова (1912–1913). Андре Шерадам је још на почетку 20. века у француској јавности указивао на опасност која би могла да прети Француској од немачке савезнице Аустроугарске. Када је Анексиона криза указала на трасу немачког пута и ширења пангерманизма, нови потрес изазван ратом којим је Османско царство изгубило европске поседе, Шерадам се окренуо темељнијој анализи ових догађаја. Пред успоном немачког економског, политичког и војног развоја, Шерадам је стекао уверење да је за политику Француске од пресудне важности одржавање равнотеже међу силама. У том смислу Шерадам, понесен успесима балканских народа 1912. и 1913. године, у књизи *Douze ans de propagande en faveur des peuples balkaniques* истиче да би развој још неослобођених народа у Европи, као што су народи Балкана, могао Француској помоћи да одржи

¹⁴²⁴ Чланак се појавио исте 1906. године и као посебна брошура. (Е. Naumant, "En Bosnie", *La Revue de Paris*, 1906; М. Војводић, „Емил Оман о српском и југословенском питању уочи Првог светског рата“, 26).

¹⁴²⁵ L. Eisenmann, „Ernest Denis“ (nécrologe) *Revue historiorque* 45e année tome CXXXV, Paris (1920), 365–370; H. Hauser, L’Oeuvre d’ Ernest Denis, Extrat de La France nouvelle de janvier –février 1922, 5–28; E. Denis, *Du Vardar à Sotcha*, Paris 1923, 111–112.

равнотежу са Немачком.¹⁴²⁶ Ослобођење Словена из Аустрије и народа Балкана, односно њихово политичко, економско и културно јачање било би, по мишљењу Шерадама, од велике користи за Француску. Кроз већину Шерадамових чланака, које је написао у периоду од 1900. до 1913. године, а потом их окупио у поменутој збирци *Douze ans de propagande en faveur des peuples balkaniques* преовлађује мисао, коју је Шерадам још раније формулисао, да се све државе, па чак и Аустроугарска морају јаче зближити са Русијом и балканским државама зарад спречавања германске експанзије и очувања европског мира.¹⁴²⁷ У почетним погледима на Балкан у време ратова 1912–1913. године Шерадам је био опрезан у својим ставовима према Аустроугарској, али је убрзо напустио ову позицију.

На односе балканских народа, а пре свега Срба са Аустроугарском, у својим извештајим за *Le Journal* осврнуо се и француски публициста Анри Барби. На основу победе балканских савезника против Турске истакао је да су они „иako пунолетни и кадри за велика дела“ и даље у себи носили „лакоумност и безбрижност младости“, што се показало у њиховим међусобним окршајима и неспремности да одговоре интригама Аустроугарске.¹⁴²⁸ У Барбијевим текстовима посебно је анализиран став Аустроугарске према приближавању Србије и Бугарске. Од српско-бугарског повезивања у француским политичким круговима очекивало да као нова сила на Балкану помогне очувању европске равнотеже и спречавању продора Немачке на Исток, а аустроугарска политика је користила сваку прилику да погорша раздор између две нације приближавајући се Бугарској.¹⁴²⁹ Сличног мишљења били су и други француски публицисти, а и извештаји француских дипломата кретали су се у истом смеру. Француски интелектуалци наглашавали су да иako је Русија настојала да одржи савез Београда и Софије, то се убрзо показало немогућим, а Аустроугарска се поставила као тачка сукоба. Истовремено, Бугарска својим приближавањем Централним силама утицала је да се француски научници, новинари и државници, свесни да још нису спремни на ратне окршаје, окрену анализи положаја Србије и њеним настојањима да се одупре аустроугарским притисцима, истовремено водећи опрезну политику која не би нарушила мир.

Француски интелектуалци и публицисти, посебно група окупљена око *La Revue des Deux Mondes*, интересовала се за Балкан у циљу ослушкивања аустроугарске

¹⁴²⁶ A. Cheradame, *Douze ans de propagande en faveur des peuples balkaniques*, Paris 1913.

¹⁴²⁷ *Српски књижевни гласник*, књ. XXXI, бр. 1, 1. јули 1913, 79–80.

¹⁴²⁸ H. Barby, *Brégalnitza. La guerre serbo-bulgare*, Paris 1914, III

¹⁴²⁹ *Исто*.

политике у току и након ликвидације Османског царства с европског дела њених територија. Рене Пинон, аутор запажене монографије *France et Allemagne 1870–1913* (*Француска и Немачка 1870–1913*) у фебруару 1913. године публикувао је чланак „Аустрија и Балкански рат“ у коме је анализирао питања европске равнотеже у периоду сукоба на Балкану (1912–1913) кроз аустријске интересе на Балкану и односе Аустроугарске и Србије. „Срби! Нема аустриског или угарског политичара који говори о њима хладнокрвно. Мала Србија се пружа између балканске купе и аустријских усана, и то јој се не опрашта“, пише Пинон и додаје: „Када се год. 1906. Србија опираше економским захтјевима Аустрије, настаде пренеражење; када се, год. 1908., Србија усудила да просвједује против анексије Босне и изазвала је дипломатску кризу, настаде гњев. Затим дођоше побједе од 1912“.¹⁴³⁰ Пинон указује да су војни успеси балканских савезника, а посебно Србије која се „откриваше као војничка сила“, и чињеница да „нова велика сила дизаше се на одједаред на Балкану, рађаше се ново родољубље, лозинка *Балкан балканским народима* постајаше политичка и војничка; балкански савез, који не бијаше настао посредовањем Беча и који се отимаше његовој контроли, имаше да суверено располаже с земљиштем европске Турске“, 1913. године утиче на Аустроугарску да покрене мобилизацију и поставља своје трупе на граници са Србијом и „држи Европу у узбуни“.¹⁴³¹

Уз политичке интересе Аустроугарске Пинон је додао и економске интересе, а у завршном делу овог чланка посветио се и Француској политици према Аустроугарској. Више пута Пинон је истакао да Аустроугарску и њене интересе на Балкану подржава Немачка, али да „политика војне акције на Балкану или против Словена, ставља ћесаревину Хабзбурга на расположење Hohenzollerna. Свако освајање које би анектовало још Словена, повећавајући њихов број и њихов утјецај у ћесаревини, ишло би на љепак Пангерманству и разарало уништење равновјесје народности, без којег аустроугарски организам не може да живи“.¹⁴³² У таквим околностима положај Француске је деликатан и иако француска јавност показује симпатије према балканским народима и њиховим интересима, Пинон верује да је француски интерес у очувању постојећег стања и равнотеже. Француској је потребна „за очување правог европског равновјесја, јака Аустрија“, међутим, „она не би гледала са једнаком симпатијом Аустрију која би водила политику експанзије и освајања на рачун Славена

¹⁴³⁰ R. Pinon, *Jedan članak*, 24–26.

¹⁴³¹ *Исто*, 11, 28–29.

¹⁴³² *Исто*, 59–60.

и која би постала пријетња за мир Европе. Бизмарковски метод није за Хабзбурге; политика силе била би погубна за државу која је само држава, а не нација“.¹⁴³³ Француски интелектуалац је указао на Француску одлучност да се одржи мир у Европи и да се настави са политиком добрих односа са Аустроугарском. Упоредо, у време Балканских ратова, питање војне интервенције Аустроугарске према Србији отварало је и могућност већег ангажовања Француске за балканске народе, односно, стварало простор за политичку подршку циљевима српске политике.

Професор на *L'École Libre des Sciences Politiques*, Рене Пинон, 1913. године с посебном пажњом разматра појаву нове балканске државе – Албаније, пола године након што је на Конференцији великих сила у Лондону, 17. децембра 1912. године, призната њена независност. Пинон је тумачећи даље компликовање односа на Балкану, услед сукоба Србије и Бугарске, указао да је нова држава Албанаца настала пре свега захваљујући Аустрији. Признајући право Албаније на постојање, Беч по Пиноновом мишљењу није желео да само остане одан начелу „Балкан балканским народима“ већ је „без сумње имао и друге мање великодушне разлоге за стварање независне Албаније“.¹⁴³⁴ Европа се сагласила са Аустроугарском и од „непомирљиво издвојених племена, без политичког, верског и духовног јединства“ одлучила да створи државу, што је, како Пинон сматра, легитимно, али је „за европску равнотежу и мир на Балкану важно да независна Албанија не буде продужена рука једне или две европске силе које би настојале да се мешају у балканске свађе и да подстичу немире тамо где се може надати поновном рађању мира и напретка“.¹⁴³⁵ Пинон се посветио и проучавању граница Албаније и предлог аустроугарске владе, који су подржали Немци, по оцени овог француског интелектуалца, припрема и омогућава настанак граничних сукоба и инцидената. Поменуто је изродило идеју о потреби образовања једне међународне комисије која би ревидирала границу на лицу места у интересу околних народа. Став који је преовладао код француских интелектуалаца да Албанија може користити миру на Балкану и у Европи само уколико прихвати разумне границе и не води „на стране подстицаје експанзионистичку политику“, формулисан је захваљујући, пре свега, Пиноновим проучавањима питања настанка Албаније, а у склопу односа Аустроугарске са Великим силама, као и Србијом.¹⁴³⁶

¹⁴³³ Исто, 61.

¹⁴³⁴ R. Pinon, "La liquidation de la Turquie d'Europe", *La Revue des Deux Mondes*, 15 juin 1913, 904.

¹⁴³⁵ Исто, 904-905.

¹⁴³⁶ Исто, 908.

Поред чланака и књига француских научника и публициста о Аустроугарској, Балкану и Србији и француске дипломате у Београду слале су у Париз извештаје и депеше у којима су детаљно излагале догађаје и планове великих сила на Балкану. У склопу актуелних међународних односа посебно значајна теме за Француску била је одбрана од пангерманизма и растуће германске моћи. У јануару 1913. године у периоду затегнутости односа међу балканским савезницама након што су поразиле Османско царство, француски посланик у Београду, Деко, писао је о разговорима са дипломатским представницима других земаља о могућем даљем развоју догађаја на Балкану. Бугарско-румунски сукоб који је тињао почетком 1913. године и аустријска мобилизација, као и територијални захтеви које је српско јавно мњење упорно износило пред Пашића, покренули су консултације између Ралфа Пеџета, британског посланика у Београду, и Декоа.¹⁴³⁷ Пеџет се „што је могао боље потрудио да убрза последице аустријског притиска на српске интересе, тако сада осуђује последице тог истог притиска на интересе Бугарске“, а са француским колегом је поделио мишљење „о предностима једне балканске комбинације која би ујединила Румунију и Бугарску, док би се српске државе полако угасиле под дејством Аустрије или Бугарске“, те би „образовале ефикасну брану против пангерманизма или панславизма“.¹⁴³⁸ Британски дипломата је гајио подједнак страх, како од аустријског, тако и од руског утицаја на Балкану, што се за француског дипломату не би могло тврдити јер је након Пеџетових мисли навео да су поменуте идеје настале и употребљиве „према потребама медитеранског система“, односно, Енглеске.¹⁴³⁹ У једном другом извештају Деко је чак јасно подвукао значај који има Русија и идеја панславизма за одржавање балканских савезница у заједници, односно пре свега Србије и Бугарске. Истовремено се из Декоовог Извештаја, из фебруара 1913. године, назире да Бугаре сматра послушним пред англо-аустријским критикама, а као последицу чега је настало и веће разумевање за српске захтеве и покушај да се одупре аустроугарском притиску.¹⁴⁴⁰

Француски научници и публицисти, као и дипломате у Бечу и Београду, у периоду од 1894. до 1914. године посматрају односе Аустроугарске и Србије у склопу блоковске поделе, распада османске власти на европским поседим и немачког продора

¹⁴³⁷ M. Pavlović, *Francuzi o Srbima i Srbiji 1912–1918*, 240, 246–247; Č. Antić, *Ralph Paget: A Diplomat in Serbia*, Belgrade 2006.

¹⁴³⁸ Пангерманизам је ужа варијанта пантевтонизма и 1891. године је резултирао оснивањем Пангерманског савеза који је пружао подршку борби Немачке за моч и окупљао Немце и ван граница матице. (M. Pavlović, *Francuzi o Srbima i Srbiji 1912–1918*, 241; М. Ковић, *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1914*, 46).

¹⁴³⁹ M. Pavlović, *Francuzi o Srbima i Srbiji 1912–1918*, 241.

¹⁴⁴⁰ Исто, 248.

на Исток. Пажњу посвећену Балкану, Србији и Србима, од 1894. године и скалпања споразума са Русијом, увећавале су међународне кризе и раст економске и политичке моћи Немачке. Француски интелектуалци Шарл Лоазо, Андре Шерадам, Ернест Дени и Емил Оман су својим текстовима указивали на могућност да словенски свет Балкана, односно будућа заједница Јужних Словена, буде одбрана од ширења германизма. Односе између Србије и Аустроугарске француски интелектуалци су посматрали у контексту немачког продора на Балкан и распада османске контроле и власти над европским поседима. У духу заштите интереса Француске, интелектуалци су опрезно, од Анексионе кризе, а од Балканских ратова и све отвореније, исказивали несимпатисање аустроугарске политике према Балкану и Србији. Рене Пинон је 1913. године писао да је још од анексије Босне и Херцеговине „коначни циљ“ војне странке у Аустроугарској „да учини Србију државом вазалном, политички и господарствено, од Аустроугарске; она јој не опрашта дух неодвисности и њене блиставе побједе и не ће имати починка док не буде сведена на милост и немилост“.¹⁴⁴¹ Пјер Лани тврди да су његови пријатељи Милан Гавриловић и Анри Барби након Другог балканског рата прорекли да ће нови сукоб на Балкану започети ускоро, да ће то бити сукоб Аустроугарске и Србије у који ће се и Француска укључити.¹⁴⁴² Француски интелектуалци су својим текстовима и иступима на јавним предавањима опомињали француску јавност, а пре свега француске државнике, да Балкан може бити поље на коме ће ескалирати супротности двају блокова европских сила.

5.2.3. Балкански ратови и француски интелектуалци

Балкански ратови 1912–1913, поред интересовања француских дипломата и државника, закупили су посебну пажњу научника и новинара, који су с ратишта извештавали француску јавност о догађајима на Балкану. Француска јавност била је заинтересована за анализу интереса великих сила на Балкану у склопу новонасталих ратних околности. Званична француска политика, полазила је од великог значаја уложеног француског капитала у Османско царство и чињенице да би у евентуалној подели турске територије Француска имала другоразредну улогу, стога се Француска определила за очување власти Османског царства у Европи, а закључење српско-

¹⁴⁴¹ R. Pinon, *Jedan članak*, 52.

¹⁴⁴² П. Лани, *Југославија*, прва свеска, 22.

бугарског споразума 1912. године прихватила је као одбрану балканске територије од Немачке и Аустроугарске.¹⁴⁴³ Француски научници и новинари: Луј Леже, Виктор Берар, Андре Шерадам, Емил Оман, Ернест Дени, Анри Барби, Рене Пинон, Ален де Пененрен, Алфонс Мизе и др, који су од краја 19. века, а посебно од периода анексије Босне и Херцеговине, чешће посећивали Балкан и писали о балканским народима и државама, отварају су у својим текстовима нове погледе на догађаје и промене на овом простору за који су предосећали да може бити место рата европских размера.

Када је 1912. године дошло до избијања рата на Балкану, француска јавност имала је већ извесну представу о Балкану, коју су обликовали текстови поменутих француских интелектуалаца у ранијем периоду. Француски листови: *Le Temps* и *La Figaro*, као и периодичне публикације *Journal des Debats*, *Revue des Deux Mondes* и *Revue de Paris*, своје читаоце редовно су обавештавали о догађајима на Балкану.¹⁴⁴⁴ Ратни извештачи, бивши официри, војни стручњаци и новинари 1912. и 1913. године били су аутори чланака и књига о ратним операцијама, дефинитивном поразу Турске и настанку нове политичке карте региона. Један од њих био је и Пјер Лани „угледни француски јавни радник“, који је дошао у Србију као ратни дописник октобра 1912. године. У Србији се повезао са Гастоном Гравијеом који је био представник листа *Фигаро*, као и са Анријем Барбијем и другим француским репортерима и новинарима италијанских, енглеских, руских, аустријских, бугарских и данских листова.¹⁴⁴⁵

Октобра 1912. године Анри Барби, дописник листа *Le Journal*, дошао је на Балкан и започео серију чланака о борби Срба и осталих балканских народа са Турцима. Барби се повукао у Београд децембра 1912. године, а по избијању српско-бугарског сукоба, односно Другог балканског рата 1913. године, поново се вратио на ратиште да прати ратне операције. Каније је Анри Барби пратио српску војску и од самог почетка Првог светског рата и током трагичног и херојског повлачења кроз Албанију. На основу својих чланака објављених у поменутом листу, публиковао је књиге *Les Victoires serbes (Српске победе)* и *Brégalnitza. La guerre serbo-bulgare*

¹⁴⁴³ Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, том V, св. 2, Београд 1985, бр. 315, 451, 471, 535; Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, Београд 1965, 26.

¹⁴⁴⁴ Више о поменутих француским листовима види: R. de Livois, *Histoire de la presse française*, t. 1–2, Lausanne 1965; M. Leymarie, *De la Belle Époque à la Grande Guerre 1893–1918. Le triomphe de la République*, Paris 1999, 186–190; M. Winock, *La Belle Époque La France de 1900 à 1914*, 316–318; Charle, *Le siècle de la presse (1830–1939)*, Paris 2004, 102–104.

¹⁴⁴⁵ Лани је касније за време Првог светског рата 1916. године написао књигу *La Yougoslavie La France et les Serbes* у којој је у једном делу изнео и свој сећање на боравак у Србији за време Балканских ратова, са освртом и на упознавање интелектуалаца који су били заговорници идеје југословенства. (P. Lanux, *La Yougoslavie La France et les Serbes*, Paris 1916, 17; П. де Лани, *Југославија*, 3, 17).

(*Брегалница. Српско-бугарски рат*). Српски интелектуалци окупљени око *Српског књижевног гласника* на почетку 20. века приметили су да је Барби „причао оно што је видео, и живе слике ређају се пред читаочевим очима“, а текст су пратиле и фотографије.¹⁴⁴⁶ У описима ратних операција Анри Барби раполагао је информацијама добијеним из српског Генералштаба, а поменути чланци, односно, касније књиге, наишле су на снажан одјек у француској јавности.¹⁴⁴⁷ Штампала је објављивала приказе и информације о текстовима Анрија Барбија, који су се одликовали детаљима и прецизношћу, са изразитим симпатијама према Србима.¹⁴⁴⁸

Текстови Анрија Барбија настали су на лицу места или у сарадњи са српским Генералштабом и био је један је од ретких дописника са ратишта који су описали Кумановску битку, посебно борбу од 23. октобра.¹⁴⁴⁹ Анри Барби је улагао велики труд како би располагао поузданим информацијама. Приликом живописних описа борби Првог и Другог балканског рата, запажа се да Барби истиче способност српских војника, као и да пише афирмативно о српској храбрости.¹⁴⁵⁰ Као и већина француских интелектуалаца, Барби на почетку рата није веровао у победу балканских народа над Турцима, а о томе пише: „Полазећи из Париза веровао сам сасвим искрено у турску победу. Али моје се убеђење брзо поколеба када сам познао српско родољубље, њихов дух, пожртвовање и њихову вољу да победе. И њихово ме одушевљење задоби.“¹⁴⁵¹ Боравак Анрија Барбија на балканском ратишту и у близини српске војске, изменио је слику Србије и Срба у француској јавности. Професор Сорбоне, Емил Оман, написао је предговор Барбијеве књиге *Српске победе* и нагласио да наведена књига „ставља ствари на њихово место“ у виђењима Бугара и Срба у француској и европској јавности у корист других, који су неправедно били лишени пажње јавног мњења „које се заљубило у Бугаре“.¹⁴⁵² Мишљење Омана је да књига приказује „одиста Србе онакве какви су, онакве, какве их Европа вековима није умела видети“.¹⁴⁵³ Барбијеви чланци публиковани у време Балканских ратова мислима као што је да постоји: „провалија између душе у Срба, који су чисти Словени и Бугара, који су у већини Монголи. Ови последњи са великим, мора се рећи, практичним особинама, и ретком енергијом, са танким слојем цивилизације, остали су груби и варвари“, створили су услове за

¹⁴⁴⁶ „Белешке“, *Српски књижевни гласник*, књига XXXI, број 1, 1. јули 1913, 78–79.

¹⁴⁴⁷ H. Barby, *Les Victoires serbes*, 59.

¹⁴⁴⁸ M. Pavlović, *Francuzi o Srbima i Srbiji: 1912–1918*, 279.

¹⁴⁴⁹ H. Barby, *Les Victoires serbes*, 59.

¹⁴⁵⁰ Исти, *Les Victoires serbes*, 65–67; Исти, *Brégalnitza. La Guerre serbo-bugare*, 188–194.

¹⁴⁵¹ Исти, *Српске победе*, Београд 1913, 11.

¹⁴⁵² „Белешке“, *Српски књижевни гласник*, књ. XXXI, бр. 1, 1. јули 1913, 79.

¹⁴⁵³ Е. Оман, „Предговор“, у: А. Барби, *Српске победе*, Београд 1913, II.

промену погледа Француза на балканске народе.¹⁴⁵⁴ Овим се отварао, као посебно значајно, питање анализе разлика између Срба и Бугара.

Анализа карактеристика и менталитета балканских народа код француских новинара и публициста има два извора. Један је емпатије према жртвама ратова, а други потреба да се упознају потенцијални савезници или противници на Балкану. Текстови француских интелектуалаца који су доносили информације о турским и арбанашким злочинима у периоду Првог балканског рата, смењивали су текстови о бугарском терору над Србима у Другом балканском рату. Сукоб Србије и Бугарске – савезница из Првог балканског рата од којих су француски интелектуалци очекивали да буду бедем германском продору, као и злочини бугарске војске пробудили су интересовање француске јавности. Између осталог, Барби пише: „Куда год су прошли по Македонији, Бугари су пљачкали и палили; а за онога који је прошао долином Тимока, после бугарског бегства, изгледа, као да армија генерала Кутинчева у Србији није имала другог задатка, сем пљачке [...] Пролазак Бугара преко Кадибогаза и Светог Николе, ка Зајечару, и њихово бављење у Књажевцу, обележено је потпуним опустошењем онога краја. Човеку изгледа, као да сања, те се питамо да ли је ово заиста двадесети век или смо у времену Атиле и Хуна“.¹⁴⁵⁵ Поред Анрија Барбија слику Балканских ратова 1912. и 1913. године у Француску за *La Dépêche de Toulouse* је слао и Жан Пелисије, члан *L'Union des Nationalités*. На основу његових извештаја настала је књига *Dix mois de guerre dans les Balkans Octobre 1912 – Août 1913* која такође износи сведочења о бугарским злочинима над Србима. Краљевина Србија је ангажовала Барбија и Пелисијеа као чланове међународне комисије која је током јула и августа 1913. године истраживала злочине бугарске војске почињене у Источној Србији за време Другог балканског рата. На основу рада ове комисије под покровитељством Удружења новинара Србије штампана је студија *Les atrocités Bulgares Un appel au monde civilisé*.¹⁴⁵⁶

На Балкану су се у време ратова нашли и француски официри као извештачи. Француски артиљеријски генерал Ер (Herr) након обиласка балканског ратишта од 17. новембра до 15. децембра 1912. године, написао је и објавио у Паризу 1913. године књигу *Sur le théâtre de la guerre des Balkans. Mon journal de route (Са балканског ратишта. Мој дневник пута)*. У поменутом периоду генерал Ер посетио је Скопље,

¹⁴⁵⁴ А. Барби, *Брегалница. Српско-бугарски рат 1913*, 6.

¹⁴⁵⁵ *Исто*, 155.

¹⁴⁵⁶ *Les atrocités Bulgares Un appel au monde civilisé*, Belgrade (Association de la Presse Serbe), 1913. 1913.

Куманово, Цариград и боравио на Чаталци. На основу путовања написао је и публиковао поменути дневник путовања, а у оквиру посебне књиге *La guerre des Balkans. Quelques enseignements sur l'emploi de l'artillerie* (Балкански рат. Неке поуке о употреби артиљерије) генерал Ер је изложио своја техничка опажања о употреби модерне артиљерије. Већ поменути, бивши француски официр, Ален де Пененрен, у време Првог балканског рата је као дописник популарног француског часописа *L'Illustration* пратио борбе бугарских трупа у Тракији и похвално писао о способностима бугарске војске.¹⁴⁵⁷ Када је као сведок Другог балканског рата прешао у Македонију, тј. Скопље, у Париз је слао текстове о српским победама и похвално описивао стање српске војске.¹⁴⁵⁸

Турски терор над Србима¹⁴⁵⁹

Анри Барби¹⁴⁶⁰

¹⁴⁵⁷ A. de Penennrun, "Comment les Serbes ont vaincu les Bulgares", *L'Illustration*, № 3674, le 26 juillet 1913.

¹⁴⁵⁸ M. Pavlović, *Francuzi o Srbima i Srbiji 1912-1918*, 272.

¹⁴⁵⁹ *Le Petit Journal*, № 1145, 27 octobre 1912.

¹⁴⁶⁰ <http://www.acam-france.org/bibliographie/auteur.php?cle=barby-henry> (27.12.2014.)

Барби пише и о српско-бугарском сукобу око територије, који је, по његовом мишљењу, онемогућио стварање једне нове силе „са којом је имало да се рачуна у европској равнотежи“.¹⁴⁶¹ Идеја балканског савеза, а посебно јединства Срба и Бугара, била је у балканској перспективи француске политике схваћена као важан елемент заустављања аустроугарског, односно немачког продора на поменути простор. Француски научници и новинари су истицали важност да Балкан, кад већ Османско царство није у могућности да се одржи, припадне народима који га настањују. Француска је пре свега економским улагањима и културним зрачењима, а потом проширујући утицај и на политичику, од анексије и периода Балканских ратова била све присутнија и утицајнија на Балкану, а посебно у Србији. Српска елита је била свесна значаја „мишљења француске штампе која је најбрже и најпотпуније схватила српско гледиште, и која је српску ствар бранила најинтелигентније и најубедљивије“, на основу чега су у српској штампи истицани текстови и чланци Анри Барбија, „одличног познаваоца Балкана“, Андре Шерадама у часопису *Le Petit Journal* и „ваљаног српског пријатеља“, Жана Ербета у *L'Echo de Paris*.¹⁴⁶²

Рене Пинон је у склопу анализе аустроугарских интереса 1912. и 1913. године истицао немачки интерес у разрешењу питања територије настале након слома власти Османског царства над европским поседима. Званична немачка штампа на основу Пинонових анализа настоји „да докаже да ће Бугарска сутра бити природна сваезница Њемачке и да је она позвана да постане Прусија Балкана. Игра Аустрије, подупирана од Њемачке, јесте, природно, да осмаљује Србију, дајући Бугарској све што може да јој даде, сијући неспоразумак између савезника и искоришћујући све узроке цијепања који могу да настану између њих“.¹⁴⁶³ Уз Пинона дописник из Балканских ратова Лани је сведочио како је већ након ослобађања Скопља на прослави након кола и говора који је у част српске победе држао и Гастон Гравије, један српски капетан „оцртао четири француска својства ове победе: краљ је француски официр, српска артиљерија је набављена из Крезона, официри су већим делом школовани у Француској, и најзад – један доказ који претеже са својом вредношћу – репортери немачки и аустријски утичени су у појам почетком овог празновања“.¹⁴⁶⁴ Лани тврди и да му је након Другог

¹⁴⁶¹ Н. Barby, *Brégalnitza. La Guerre serbo-bugare*, II-III.

¹⁴⁶² Књижара Г.С. Б. Цвијановића у Београду, 1913. године објавила је превод збирке чланака Анрија Барбија о српској кампањи за време Првог балканског рата и учешћу српске војске у опсади Једрена. (*Српски књижевни гласник*, књ. XXXI, бр. 2, 16 јул 1913, 158; *Српски књижевни гласник*, књ. XXXI, бр. 4, 16 август 1913, 317).

¹⁴⁶³ R. Pinon, *Jedan članak*, 46.

¹⁴⁶⁴ П. Лани, *Југославија*, 18.

балканског рата његов пријатељ Милан Гавриловић рекао да после ова два рата „само ако Русија и Француска од нас затраже делање, да западнемо куку у грлу заједничког непријатеља, ми ћемо сутра поћи противу Аустрије. И тај ће рат тада бити популарнији од два прошла – Ми смо Французи овде. И како смо ми тукли Бугаре тако треба Француска потући Немачку“.¹⁴⁶⁵ Поменуто, као и Пиноново мишљење мењали су политичку климу у француском јавном и политичком животу, која је омогућила да Француска започне промену свог става о очувању постојећег стања, обазриве политике према Аустроугарској и да активнију политику према Србији која је водила проналажењу заједничких интереса.

Истакнути слависта и члан Француског института, Луј Леже, 1913. године публиковао је књигу *Serbes, Croates et Bulgares. Etudes historiques, politiques et littéraires*, коју чини збирка историјско-филолошких и књижевних чланака о Јужним Словенима. Циљ аутора био је да информише француског читаоца „о новом свету на Југо-Истоку Европе“.¹⁴⁶⁶ Аутор је највећу пажњу посветио Бугарима, а Србе и Хрвате већином посматра у духу заједничких карактеристика. Поменуто Лежеово дело обухватило је поглавља: „Порекло српског народа“, „Историчар Србије: г. Константин Јиречек“, „Један српски претендент у XVII веку: Гроф Ђорђе Бранковић“, „Српско-хрватска књижевност“, „Људевит Гај и Илиризам“, „Бискуп Штросмајер“, где је указано на српско-хрватске заједничке карактеристике и приближавање у духу идеје повезивања два поменута народа у оквире једне државе.¹⁴⁶⁷ У предговору књиге познати слависта је нагласио „да Јужни Словени нису уљези у европском животу, да нису – као што се некад веровало пасивно оруђе ове или оне стране амбиције, но да имају право и дужност да поново заузму место које су некада заузимали на огњишту европске цивилизације“ да би на крају и самоуверено закључио како су му недавни догађаји у току Балканских ратова пружили потпуно право за ставове које је изрекао.¹⁴⁶⁸

У последњим поглављима „Старо бугарско право“, „Стогодишњица бугарске књижевности: владика Софроније“, „Бугарски историчар Пајсије“, „Модерна Бугарска“, „Краљ Фердинанд“ и „Излет у Софију“, примећује се пристрасност и

¹⁴⁶⁵ Исто, 21–22.

¹⁴⁶⁶ „Срби, Хрвати и Бугари, од Луја Лежеа“, *Српски књижевни гласник*, књ. XXXI, бр. 8, 16 октобар 1913, 633.

¹⁴⁶⁷ L. Leger, *Serbes, Croates et Bulgares. Etudes historiques, politiques et littéraires*, 3.

¹⁴⁶⁸ Исто.

наклоност Бугарима код Луја Лежеа.¹⁴⁶⁹ Павле Митровић је у приказу Лежеовог дела публикованог у *Босанској вили* истакао Лежеово бугарофилство, негативну слику краља Милана и додао: „Нас Југословене не може да остави задовољне онај тако уски хоризонт елементарне школе с којом нас „увиђа“ као неке Тибетанце, јер ми данас већ осјећамо да нисмо нека елементарна нација. Далеко то не може никако да иде у гријех писцу јер он не може да продуцира него оно што ће његови да читају; то би могла да буде мана „Велике Нације“, која тако мизерномало зна о свему што је „тамо доле“.“¹⁴⁷⁰ Иако Лежеово дело има недостатака који су материјалне природе и истицања бугарофилства, значај стваралаштва Луја Лежеа и утицај на покретање нових проучавања Балкана је изузетан. Емил Оман, Албер Мале и Гастон Гравије, као и други француски интелектуалци, пошли су од Лежеових радова, а касније су се „у те послове боље упутили и који их сада модерније и боље раде“.¹⁴⁷¹ Балкански ратови утицали су да се уклоне пристрасни бугарофилски елементи из текстова француских интелектуалаца. Поменути зборник Лежеових радова један је од последњих текстова француских интелектуалаца који је имао елементе бугарофилства.

Стварање Албаније – нове балканске државе – није прошло без одјека у француској штампи и у круговима француских интелектуалаца, који су били посвећени проучавању Балкана 1912. и 1913. године. Рене Пинон је у неколико чланака публикованих у *La Revue des Deux Mondes* писао о значају Албаније за аустроугарске интересе. Пинон је, такође, у склопу анализе последица ликвидације османске власти у Европи, разматрао признање Албаније и последице овог чина.¹⁴⁷² Већ почетком 1913. године Пинон је писао о значају Албаније за аустријску политику: „Аустрија слиједи у Албанији политику утјецаја и господарског продирања“, додајући да „питање српске луке на Јадрану, питање арбанашке независности, питање граница аутономне Албаније, која су једно за другим забављала Европу и од којих треће није ријешено, нијесу него три различита и узастопична обличја арбанашког питања“.¹⁴⁷³ У тексту "La liquidation de la Turquie d'Europe" Пинон је истакао да је Аустроугарска најзаслужнија што се албански народ појавио при деоби територија након победе над Османским царством народа Балкана. Пинон је нагласио и да Албанци, ако се изузму малобројни образовани

¹⁴⁶⁹ Исто.

¹⁴⁷⁰ П. Митровић, „Louis Leger: Serbes, Croates et Bulgares. Paris, Maisonneuve 1913“, *Босанска вила*, бр. 1 – 6 (1914), 80.

¹⁴⁷¹ „Срби, Хрвати и Бугари, од Луја Лежеа“, *Српски књижевни гласник*, књ. XXXI, бр. 8, 16 октобар 1913, 634.

¹⁴⁷² R. Pinon, "La liquidation de la Turquie d'Europe", *La Revue des Deux Mondes*, 15 juin 1913, 891–922.

¹⁴⁷³ R. Pinon, *Jedan članak*, 48–49.

људи, нису тражили организовање независне албанске државе.¹⁴⁷⁴ Француска је у периоду Балканских ратова и поред промена које су наступиле у оквирима њене политике и даље била заинтересована за очување равнотеже и мира. Стварање нове државе и означавање Аустроугарске у француским интелектуалним круговима као идејног творца нове државе, у значајној мери је упознало француске дипломате и политичаре са развојем догађаја на Балкану и могућим последицама.

Поред поменутих Пинонових погледа на последице Балканских ратова, значајну пажњу изазвала је серија чланака објављених у *La Revue de Paris* београдског лектора француског језика, Гастона Гравијеа. Нова држава на Балкану, Албанија и питање њених граница подстакле су Гастона Гравијеа да напише стручан и аргументован чланак "L'Albanie et ses limites".¹⁴⁷⁵ По мишљењу српских интелектуалаца чланком „Албанија и њене границе“, Гравије је „не само учинио велику корист праведним тежњама Србије и Црне Горе, но је дао најбоља и најтачнија обавештења страним политичарима и научницима који претресају то отворено питање“.¹⁴⁷⁶ Србија је стварањем Албаније била територијално угрожена у смислу да су припадници српског народа остали или могли остати у њеним границам уколико оне не би биле правилно означене. Гравије је по струци био географ и у два наврата је путовао по Балкану, односно обишао је спорне крајеве, што је допринело поузданости његових података. Први пут у лето 1912. године, а потом у јесен 1913. године, заједно са српском војском, дошао је до Призрена и Ђаковице.¹⁴⁷⁷ Истраживања на терену омогућила су настанак радова Гастона Гравијеа и допунила су његово познавање Балкана и Србије. Гравије је у поменутом раду, који је публиковала престижна *La Revue de Paris*, одредио границе Албаније и извршио снажан утицај на дискусије о албанском питању у француској јавности, које су се преносиле и на доносиоце државних одлука.¹⁴⁷⁸

Поменути текстови Пинона и Гравијеа били су подстрек за српске интелектуалце који су се школовали и усавршавали у Паризу да прикупе најважније чланке француских интелектуалаца, који су публиковани у периоду 1912–1913. године и

¹⁴⁷⁴ "Ils tenaient surtout à leur particularisme féodal, à leur organisation de clan, à leurs vieilles mœurs patriarcales; un État centralisé, des percepteurs exacts, des gendarmes rigoureux, ne sont pas pour plaire aux montagnards de la Liuma ou du pays Malissore". (Исто, 904).

¹⁴⁷⁵ G. Gravier, "L'Albanie et ses limites", 200–224, 433–448.

¹⁴⁷⁶ „Албанија и њене границе“, *Српски књижевни гласник*, књ. XXX, бр. 3, 1. фебруар 1913, 239.

¹⁴⁷⁷ Исто.

¹⁴⁷⁸ „Албанско питање, од П. Бјанконија“, *Српски књижевни гласник*, књ. XXX, бр. 8, 16. април 1913, 635; А. Лаиновић, „Богдан Поповић и Гастон Гравије“, 108–111; Р. de Lanux, *нав. дело*, 69–70; *Политика*, 18. јуни 1955, 18. јуни 1965.

да их објаве под насловом *La Question Albanaise* (Албанско питање).¹⁴⁷⁹ Инжињер и географ Бјанкони, као што је већ било речи, у престижном листу *Le Temps* публиковао је чланак "Albanais ou Skiptares" („Албанци или Шиптари“), који је прешампан и у оквиру поменуте посебне публикације.¹⁴⁸⁰ У предговору Бјанкони, који се и раније бавио европским Истоком, истиче у први план опасност по мир у Европи, који би могла да изазове нова држава. Истовремено, Андре Шерадам је у свом тексту „Границе Албаније“ сматрао да ће будућа држава бити „огњиште интрига“ те стога заступа став да „што територија Албаније буде мања, у толико ће европској дипломатији бити лакше у будућности“.¹⁴⁸¹ Шерадам је, у ствари, заступао тезу да балкански савезници: Срби, Црногорци и Грци, који већ имају изграђене државне апарате, могу у бољој мери извршити „цивилизаторску мисију“ на поменутом тлу.

Француски интелектуалци писали су у време Балканских ратова и о економским темама и могућностима пласирања француског капитала на Балкан. Већ је било речи о мисији Алфонса Мизеа на Балкану, а која се искључиво посветила анализи улагања у руднике или изградњу. У исто време Шарл Лоазо је путовао у Црну Гору у специјалну финансијску мисију и о томе оставио текст и део сећања у својим *Мемоарима*. Појавио се и чланак о стању финансија балканских држава Рафаел-Жоржа Левија „Les Finances des Etats balkaniques et les Bourses européennes“, у престижном листу *La Revue des Deux Mondes*. Француски интелектуалци подстакли су француску јавност да питању Балкана 1912. и 1913. године приђу не само на основу војно-политичких интереса, већ и економских. У наведеном периоду француски капитал у Србији је преовладао и поменути текстови указују да је Француска успела да преко економских и културних утицаја у Србији стекне и политички. Француски интелектуалци, Мизе и Леви, својим текстовима указивали су на нове могућности за француски капитал на Балкану. Пјер Лани је такође сведочио о везаности српских финансија за француске.¹⁴⁸² У исто време фотографске кампање које је финансирао француски банкар Албера Кана, а спроводили фотографи Огист Леон и Стефан Пасе, по плановима географа Жана Брина, који је од периода анексије Босне и Херцеговине

¹⁴⁷⁹ F. Bianconi, G. Bienaimé, A. Chéradame, R. Perraud, de Wesselitzky, G. Yakchitch, *La Question Albanaise*, Paris (Librairie Hachette et Cie) 1913.

¹⁴⁸⁰ F. Bianconi, "Albanais ou Skiptares", *Le Temps*, № 18803, 26 décembre 1912, 2; K. H. Karpat, *Ottoman population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, 68.

¹⁴⁸¹ „Албанско питање, од П. Бјанконија“, *Српски књижевни гласник*, књ. XXX, бр. 8, 16. април 1913, 636–637.

¹⁴⁸² П. Лани, *Југославија*, 23.

пружао подршку српским интересима, омогућиле су нови поглед на Балкан.¹⁴⁸³ Њихове фотографије сведоче о ратним операцијама, изгледу градова у Србији и на тлу Старе Србије 1912–1913. године.¹⁴⁸⁴

Поред описа ратних операција и страдања становништва, територијалних измена и компарације балканских народа, француске интелектуалце су посебно интересовале промене настале на Балкану 1912. и 1913. године, а пре свега у свести народа који настањују поменућу територију. У Предговору својих текстова о Другом балканском рату, које је објавио 1914. године под насловом *Брегалница*, Барби закључује да је куцнуо час да успавана Европа схвати да је народима Балкана „Гледстонова реченица: *Балкан – балканским народима*, постала њихово јеванђеље“.¹⁴⁸⁵ Барби је подвукао да се Османско царство показало неспособно да изврши „чувене реформе које су имале да побољшају положај потлачених“, као и да су европске силе показале немоћ да реше проблеме на територији Европске Турске.¹⁴⁸⁶ Стварање српско-грчко-црногорског савеза Барби је схватао као уједињење ради самосталног решавања судбине балканских народа и као одговор на аустроугарске претње из 1912. године „да изазове нов покушај *опита*“.¹⁴⁸⁷ Наглашавајући да је акција балканских државица у првом тренутку изазивала подсмех дипломатских и политичких кругова водећих европских сила, али да су се „Балканци последњи смејали“.¹⁴⁸⁸

Да би се јасније сагледале информације које су француски државници поседовали о Балкану, Србима и Србији у време Балканских ратова (1912–1913), неизоставно је консултовати и извештаје француских дипломата са Балкана. У својим извештајима Леон Деко, француски дипломата који је у периоду од 1907. до 1914. године боравио у Србији, анализирао је ситуацију на Балкану, посебно односе Срба и Бугара након Првог балканског рата, интересе Русије и Аустроугарске, прогоне на подручју Македоније и Косова и Метохије, као и однос према Француској у Србији. У септембру 1912. године извештаји француских дипломата са Балкана говоре о неповерењу према Бугарима, како у српској јавности, тако и у државном врху Србије. Деко је опширно писао о вестима, које је српски посланик у Софији, Мирослав Спалајковић, донео у Београд, а које су изазвале немир српског посланика у Паризу,

¹⁴⁸³ N. Broc, *Regards sur la géographie française de la Renaissance à nos jours*, 199; J–L. Tissier, "Brunhes (Jean)", 195–196; Albert Kahn: *photographies, films, jardins. Un monde aux portes de Paris*.

¹⁴⁸⁴ *Du Bosphore à l'Adriatique: des photographes français découvrent les monuments des Balkans, 1878–1914 : dans le cadre du soixantième anniversaire de l'Institut français de Serbie*, Belgrade 2011. (каталог изложбе)

¹⁴⁸⁵ H. Barby, *Brégalnitza. La Guerre serbo-bugare*, I

¹⁴⁸⁶ *Исто*, II

¹⁴⁸⁷ *Исто*.

¹⁴⁸⁸ *Исто*, II–III

Миленка Веснића.¹⁴⁸⁹ Француске дипломате биле су свесне неповерења које Срби гаје према Бугарима, посебно према краљу Фердинанду, а интересовало их је мишљење Русије у питањима рата и мира на Балкану. Руски посланик у Београду Хартвиг, често је цитиран у извештајима Француза, а Деко је чак посебно нагласио: “Хотимична заблуда: неповерење према Бугарину стално влада у Србији; данас као и јуче, свака иницијатива Срба, чак и ако би се ограничила на повођење за бугарским утицајем, мораће да дође из Русије”.¹⁴⁹⁰ Енглески посланик у Београду Пеџет сматрао је за потребно сузбијати и аустријски и руски утицај на Србију, а Деко није оставио своје мишљење о ставу свог британског колеге. Ипак, француски дипломата износи суд о различитости карактера Срба и Бугара, те да нема „панславистичке дисциплине и деловања руске дипломатије” балканска слога би била још краткотрајнија.¹⁴⁹¹ Већ крајем јануара и почетком фебруара 1913. године, Деко је слао за Париз информације о српским захтевима за територијалне измене које је Београд упутио Софији, а које је подржало и искристалисало руско посланство.¹⁴⁹² Преносећи слику дешавања у Србији, као и информације у вези са њеним међународним односима, француски посланици су француским државницима слали сигнале да се Француска што активније и одлучније укључи у балканске проблеме, што је српска јавност и влада очекивала, посебно у време када је на власти био Ремон Поенкаре.¹⁴⁹³

Поред извештаја француског дипломате у Београду, у Париз су стизали и извештаји Пјера Леона Карлијеа, француског конзула у Скопљу. Извештаји француских дипломата, који сведоче о сталним прогонима и тешком положају хришћанског становништва, а посебно Срба у областима Македоније и Косова и Метохије, постојали су и пре овог периода, али су сада постали детаљнији. О прогонима Срба од стране Албанаца, отимању имовине, силовању жена, али и о „апсолутној неактивности отоманских власти у погледу гоњења злочина и напада на имовину“, извештавао из Скопља француски конзул Карлије.¹⁴⁹⁴ У Париз су стизале и листе злочина над Србима

¹⁴⁸⁹ О Спалајковићевим вестима Деко је писао опширно: "Convenablement seriné par les émissaires du Roi Ferdinand, M. Spalaïkovich, sais maintenant contre la Turquie des mêmes ardeurs qu'il marquait naguère contre l'Autriche, serait venu proclamer que l'heure était arrivé, la Turquie décomposée, l'Albanie insurgée, les Etats Balkaniques unis, et que la Bulgarie n'attendait plus que l'assentiment de la Serbie pour entrer en campagne. Maintenant ou jamais". (M. Pavlović, *Francuzi o Srbima i Srbiji 1912–1918*, 68).

¹⁴⁹⁰ Исто, 238.

¹⁴⁹¹ Исто, 246–247.

¹⁴⁹² „Ecartée de l'Adriatique par la décision des Puissances, réduite à une issue commerciale sans valeur, la Serbie comprend qu'il lui faut un débouché certain sur la mer Egée et que Salonique est véritable port serbe“. (M. Pavlović, *Francuzi o Srbima i Srbiji 1912–1918*, Beograd 1988, 82).

¹⁴⁹³ Исто, 243–244.

¹⁴⁹⁴ M. Pavlović, *Francuzi o Srbima i Srbiji 1912–1918*, 230–233.

које је Генерални конзулат Србије у Скопљу достављао Фрнацузима, а за које је поменути француски дипломата тврдио како се и лично уверио у веродостојност. „Албанци излажу Србе најгорим патњама отимајући им стоку и одузимајући им земљу. Некада је планина била домен Албанца, али сада, када он силази у равнице, он у њима налази лакши живот и ту се настањује на штету Срба који су потпуно потиснути: овима последњим, којима власти никада не дају за право и које никада не штите од Албанаца, не остаје ништа друго него да постану кметови Албанаца, да се иселе у Америку или да пређу на српску територију“, писао је Карлије.¹⁴⁹⁵ Поменути француски конзул је свом шефу у министарству иностраних послова изнео лични став о „тобоже уставном и либералном“ младотурском режиму, који је исти као и претходни у коме није било „никакве слободе нити правде за хришћане“, те да власт настоји да „фаворизује муслимански елемент“.¹⁴⁹⁶ Француски политички врх је уз помоћ исцрпних и живо описаних догађаја на просторима тзв. „Европске Турске“ од стране својих дипломатских представника употпуњавао своје знање о Балкану и обликовао смернице спољне политике.

Поред француских научника и публициста, за Балкан и Србију у периоду Балканских ратова, посебно интересовање показују државници. Године у којој су се духови на Балкану ускомешали и довели до рата, Ремон Поенкаре био је министар спољних послова, а изабран је и за председника владе. Наредне, 1913. године, изабран је за председника Француске републике и на том положају је остао све до 1920. године. Поенкаре је објавио више књига и чланака, које су плод његовог искуства на државничким позицијама, као и сећања на догађаје док је био на одговорним и највишим функцијама. Важан извор информација за Поенкареа била је његова редовна преписка са француским дипломатама на Балкану, као и са Жоржом Лујем, француским послаником у Русији, и са Полом Камбоном, француским дипломатским представником у Лондону.¹⁴⁹⁷ У делу које је публикувано у периоду 1926. до 1933. године, под називом *Au service de la France. Neuf années de souvenirs* (*У служби Француске. Девет година сећања*) у делу под насловом "Balkans en feu" („Балкан у пламену“) Поенкаре износи личне утиске о догађајима на Балкану 1912. и 1913. године. Иако је дело настало након догађаја о којима пише, и поред свих ограничења карактеристичним за изворе мемоарске литературе, утицај и углед његовог аутора чине

¹⁴⁹⁵ Исто, 230.

¹⁴⁹⁶ Исто, 62.

¹⁴⁹⁷ R. Poincaré, "Balkans en feu", *Au service de la France. Neuf années de souvenirs*, t. 2, Paris 1926, 334.

Поенкареова сећања значајним извором за тему односа Француске према Балканским ратовима.

Догађаји који су заокупљали пажњу француског државника су војне припреме Аустрије, историјски портрет цара Вилхелма II, питање српске луке на Јадрану и држање Русије. Француски политички кругови су Србију у периоду Балканских ратова посматрали у склопу питања ратне опасности и сукоба са Немачком. Поенкаре када говори о питању српске луке и аустроугарском противљењу да до тога дође, износи став званичне Француске, која је као чланица савеза са Русијом и Британијом настојала да очува мир упркос сталним провокацијама Тројног савеза.¹⁴⁹⁸ Иако је Поенкаре осуђивао читаву доктрину Аустроугарске, коју је окарактерисао као „презир према малим нацијама”, ипак је био сагласан да „пред неумољивим противљењем двојне монархије, пред предусретљивошћу Берлина према своме савезнику, Русији је била дужност да настоји да избегне сукоб, чије би последице могле бити кобне за више народа и став који је била заузела наложио јој је интерес човечанства”.¹⁴⁹⁹ Сам Поенкаре је делио мишљење руских колега и у том смислу српског посланика у Паризу, Миленка Веснића, у једном од разговора подсетио је на Сазонову изјаву да Србија не треба да се нада да ће повући Русију и да је ова одлучна да не иде до рата због српске луке на Јадрану. У исто време упућена су упутства француском посланику у Београду Декоу да упозори српску владу. Интересантно је да Деко, француски посланик у Београду, добија још један задатак: да „не пусти Русију да се заклони иза нас у Београду и пребаци само на нас одговорност за заједнички корак”.¹⁵⁰⁰ Званична Француска, иако још увек чврсто ослоњена на ставове Русије када је Србија, односно Балкан у питању, у периоду Балканских ратова први пут настоји да у тим питањима иступа и самостално.

Поенкаре се интересовао и за однос Тројног савеза према Србији и Балкану, сматрајући да је Аустроугарска пропустила „последњу прилику да створи мирољубиву заједницу дунавских народа и да модерним и демократским системом замени старо и вештачко схватање аустроугарске надмоћи”.¹⁵⁰¹ Тешко је рећи колико је цитирана мисао француског државника преовладала у француским политичким круговима у времену о коме се говори, а колико је била можда само последица Првог светског рата и Версајског мировног уговора. Ипак у француским интелектуалним круговима,

¹⁴⁹⁸ Исто, 332–333.

¹⁴⁹⁹ Исто.

¹⁵⁰⁰ Исто.

¹⁵⁰¹ Исто.

научним и публицистичким, постојала је мисао о превазиђености концепта и постојања Аустроугарске као државе и свест о постојању проблема у односима са Словенима који живе у њеним оквирима, као и са Србијом. Француске дипломате биле су свесне да њене савезнице, а пре свега Русија, још нису спремне за ратни сукоб. За анализу односа Француске и Србије, а пре свега односа француског државног врха према српском питању, значајна је толико да је у јеку изборне реформе у Француској Поенкаре био посвећен и догађајима на Балкану, односно питању српске луке на Јадрану.¹⁵⁰²

Преузимање политичке одговорности у циљу одбране од аустроугарских притисака и остваривање националних циљева и интереса у периоду Балканских ратова у очима француских интелектуалаца значило је да Француска на Балкану може имати корисне савезнике у предстојећем окршају са Централним силама. Дописник париског листа *Le Journal* под снажним утиском Балканских ратова окарактерисао је Европу као „успавану и слепу, пред сталним напретком балканских народа“.¹⁵⁰³ Барби је истакао како у Европи преовладава уверење да су народи Балкана, а међу њима и Срби, у детињем добу, оповргнуто током недавних ратова. Балкански народи су током ратова показали неопходан степен зрелости и способности да се упусте у сложене међународне односе. С Барбијевим мишљењем сагласан је и Рене Пинон, аутор текстова у *La Revue des Deux Mondes* где је 1913. године посебно нагласио како се Француска и Европа морају навићи да су балканске земље „стекле право да се на њих гледа као на одрасле“.¹⁵⁰⁴ Алфонс Мизе у свом делу *Aux pays balkaniques: Monténégro Serbie Bulgarie*, такође сматра да су Балкански ратови омогућили да се Запад упозна са народима које „до пре неколико недеља није познавао као што ваља“.¹⁵⁰⁵

Питање Балкана актуелизовано је у француским политичким круговима у контексту могућег избијања рата између два блока сила и Француска је морала да покаже све већи степен систематичности и одлучности приликом испољавања својих ставова према Балкану и Србији. Спречавање немачког продора преко Балкана на Исток, био је покретач интересовања француских интелектуалаца за поменути простор и Србију као важну тачку на том путу. Поменути француски научници, новинари, дипломате и државници, као што је Поенкаре, из своје младости носили су снажну успомену на француску катастрофу након рата са Пруском. Као припадник генерације која је осетила пруску инвазију или њене последице, учествовање у јавном животу

¹⁵⁰² Исто, 334.

¹⁵⁰³ H. Barby, *Brégalnitza. La Guerre serbo-bugare*, I.

¹⁵⁰⁴ R. Pinon, "La liquidation de la Turquie d'Europe", 905.

¹⁵⁰⁵ „Белешке“, *Српски књижевни гласник*, књ. XXIX, бр. 11, 1. децембар 1912, 876.

Француске посветили су сталном учвршћивању одбране од Немачке. Имајући у виду француске националне и државне интересе, француске дипломате читале су текстове својих интелектуалаца о поменутим проблемима рата и Балкана. У време Балканских ратова француска политика према Балкану и Србији доживљава прве промене. Одлучније и самосталније уплитање Француске у политичке односе на Балкану приметно је од овог периода.¹⁵⁰⁶ Економски и културни значај француског утицаја у Србији и даље је био значајан, али је од Балканских ратова политичко присуство Француске постало кључно. Остваривање француских националних циљева, са једне и снажна активност балканских држава са друге стране утицали су на интересовање у француској јавности за Србију и Србе 1912. и 1913. године.

5.2.4. Француски интелектуалци и идеја југословенства

Крајем 19. века међу француским интелектуалцима су постојали они код којих се интересовање за Словене, а пре свега Србе на Балкану, усмеравало у правцу питања уједињења Јужних Словена. Наглашавајући да постоји богата француска „литература у континуитету од Ами Буеа и Сипријана Робера, који Србе и Хрвате посматра као једну етничку заједницу истоветног језика и националне особине“ академик Милорад Екмечић уочава разлику у делима већине француских научника „о етничкој природи југословенског света“ пре и после 1914. године. Поменута разлика је у политичком предвиђању које се након избијања рата своди на мисао „да ће се створити уједињена српска, или југословенска држава“.¹⁵⁰⁷ Француски интелектуалци су дакле темље реализовању идеје југословенства поставили у периоду пре него што је Гаврило Принцип пуцао у Сарајеву и пре него што је донета Нишка декларација са ратним циљевима Србије. Француска историчарка Катрин Орел, као и њен колега Антоан Маре, износе оцену да у периоду који претходи 1914. години „француски славенофили нису далеко од тога да у државном полету словенских народа виде могућност Француске да се освети Немачкој, док противници страхују да Средња Европа у тренутку осетног окретања Хабзбуршке монархије Истоку, не падне под доминацију

¹⁵⁰⁶ Lj. Aleksić-Pejković, "Politique et amitié dans les rapports franco-yougoslaves", 343; A. Kolaković, "French Intellectuals and the French Policy Change in the Balkans (1912–1913)", *Journal of Turkish World Studies*, XII/2 (2012), 199–212.

¹⁵⁰⁷ М. Екмечић, „Француска наука и Срби 1914“, *Летопис Матице српске*, књ. 460, св. 5 (1997), 668.

Русије“.¹⁵⁰⁸ Интересовање француских интелектуалаца за стварање заједничке државе Јужних Словена, стога, носи одређене особености које су потицале пре свега из потребе Француске да побољша и осигура своју позицију у међународним односима. Поред очувања и обезбеђења интереса француске државе на интересовања патриотски мотивисаних француских интелектуалаца утицале су и мисли српских интелектуалаца, који су се залагали за идеју југословенства.

Ток кретања француске науке и публицистике у изучавању јужнословенског простора од периода епохе Наполеона I до стварања прве југословенске државе 1918. године већ је осветљаван у српској историографији, али обим теме захтева да се сагледају бројни аспекти, истраже животи и стваралаштва појединаца – француских интелектуалаца који су се укључивали у осмишљавање и реализовање идеје југословенства. У новије време историчарка Гордана Кривокапић Јовић је указала и да су науци измицали „многи елементи француске геостратегије балканског простора“ које је препознала у уочавању могућности изградње једне нове слике „француског југословенског пројекта“ као „варијанте републиканске идеје царства и империјалне доктрине *mission civilisatrice*“ и у „смештању тог научног напора усмереног ка јужнословенском простору у шире токове кретања и промена у француском друштву“.¹⁵⁰⁹ Пут од француског интересовања за Словене на Југу од периода стварања Илирских провинција, преко стварања институтционалног оквира за проучавање словенског света и формирања научника који су читав свој живот посветили проучавању словенских тема као што је Луј Леже на пример, до креирања планова о могућностима и начинима извођења уједињења Јужних Словена и изгледу будуће државе, која је на почетку Првог светског рата изнео Шарл Лоазо, иако се чини понекад стихијским и непланираним носио је у себи снажне обресе потреба француског друштва. При свему овоме, треба имати у виду и да се идеја југословенства међу самим Јужним Словенима временом мењала и да је у измењеним формама презентована Французима. Југословенство с почетка 20. века, како сведочи Милан Грол, један од заговорника уједињења није имало сличности са романтизмом Људевита Гаја или идејама бискупа Штросмајера.¹⁵¹⁰

¹⁵⁰⁸ К. Орел, *Средња Европа Од идеје до историје*, Београд 2012, 189.

¹⁵⁰⁹ Француска колонијална политика и ширење француске културе и цивилизације спојене су у доба Треће републике са њеном империјалном доктрином *mission civilisatrice*. (Г. Кривокапић-Јовић, „Јужнословенски свет у француској науци на почетку 20. века“, у: Ј. Новаковић, Љ. Ристић (ур.), *Срби о Французима – Французи о Србима*, Београд 2015, 152–153).

¹⁵¹⁰ Ж. Ђурић, „Српске илузије о Југословенској идеји“, *Српска политичка мисао*, бр. 1–4 (1998), 36; Исти, „Корени српске заблуде“, у: Ж. Ђурић (приређивач), *Котрверзе југословенства – избор текстова*

Научници и публицисти Француске, а не политичари, су први препознали потребу државе за реализовањем идеје југословенства. Француска је након пораза од Пруске опрезно мерила свој повратак на међународну сцену, избегавала сукобе и није била спремна, нити је имала интереса, за сукоб са другим силама због решавања српског питања. Иако су француски политичари и државници у периоду Првог и Другог балканског рата показали више разумевања за српске интересе превасходни циљ француске спољне политике био је консензус сила као гарант мира у Европи.¹⁵¹¹ Питање реализовања идеје југословенства отворило се за француске политичаре од 1914. године управо на темељима текстова и мисли француских научника, новинара и публициста у ранијем периоду. Све до избијања Првог светског рата, чак и у круговима самосталних радикала, који су живели у време „најпотпунијег врења југословенске идеје“ како је то описао Милан Грол, „југословенски циљ изгледао је далек више предмет једне дугорочне стратегије него блиска могућност“.¹⁵¹² Ипак, прелаз векова је због бројних криза и заоштравања односа између два блока сила и француско-руског приближавања, као и увећаног обима сарадње између француских и српских интелектуалаца посебно значајан за француско виђење словенског света. Намеће се стога питање шта су француски интелектуалци, о чијем образовању и интересовањима смо писали у трећем поглављу, мислили и писали о идеји југословенства, односно шта су то „унели“ у планове француских политичара и државника?

Већ 1895. године у чланку "La Hongrie et l'Opposition Croate" публикованом у листу *La Revue des Deux Mondes* Шарл Лоазо, зет Луја и Ива Војиновића, и пријатељ југословенских кругова који су следили правац бискупа Штротсмајера, први пут је у француској јавности истакао могућност да дође до уједињења Словена из Аустроугарске са онима из Србије и Црне Горе.¹⁵¹³ О Србима и Хрватима даље је писао у чланку "La Conflit serbo-croate", док је у *La Revue hebdomadaire* Лоазо изнео став поводом митинга три народности у сали *Ваграм* у Паризу и ушао дубље у унутрашње проблеме Хабзбуршке монархије и решавање „Словенског питања“. Потом се Лоазо 1898. године у *Le Balkan slave et la crise autrichienne* Лоазо залагао за уједињење

југословенских писаца, Београд 2002, 236; М. Радојевић, *Научник и политика, Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, 78.

¹⁵¹¹ V. Pavlović, "La Serbie dans le systeme des alliances françaises lors des guerres balkaniques 1912–1913", у: И. Пантелић, Ј. Милановић и М. Гаталовић (ур.), *Први светски рат и балкански чвор*, Београд 2014, 109–142.

¹⁵¹² М. Radojević, "Milan Grol u borbi za jugoslovensku ideju", *Jugoslovenski istorijski časopis*, бр. 1–2 (1999), 70–88; Иста, "O jugoslovenstvu samostalnih radikala", *Istorija 20. veka*, br. 2 (1998), 18, 20, 23; Иста, *Научник и политика, Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, 33.

¹⁵¹³ АСАНУ, Заоставштина Лоазо–Војиновић, бр. 14427, III–1, *Memoirés I Partie (1880–1914)*, 2.

Јужних Словена, а у циљу стварања свести о јединству Срба и Хрвата изједначавао српску и хрватску прошлост. Како Хрвати нису пали под турску власт, иако су изгубили државу, а вероватно и под утицајем бискупа Штросмајера и припадања католичком свету, створила се према њима већа наклоност код Лоазоа.

О Лоазоовој већој наклоности према Хрватима писала је и мостарска *Зора* у приказу чланка "La Conflit serbo-croate": „Као убеђени католик, више је на страни Хрвата, те се није могао довољно уздигнути изнад обичних наших вјерских и национално-политичких зађевица. Изгледа да практично прати наше ствари, али му се ипак има пребацити ова једностраност: док води рачуна и о најмањем чланку из *Обзора* и *Црвене Хрватске*, дотле не зна неколико озбиљних и објективних студија, које се појавише у последње време у Срба о срп.-хрватским несугласицама. Ова студија заслужује ипак, колико ради извијесних погрешака и једностраности, толико и ради оних пријатељских осјећаја, које писац манифестује према срп. племену, да се о њој у нас проговори опширније“.¹⁵¹⁴ Лоазо је 1898. године упутио и предлог француском Министарству спољних послова у коме је истакао политичку, економску и културну потребу за оснивањем конзулата Француске у Загребу, а исте године забрањен му је боравак на територији Хабзбуршке монархије.¹⁵¹⁵ Поменута Лоазоова књига и целокупна његова активност, које су потом уследиле, и поред већих симпатија према Хрватима, преко сарадње са српским интелектуалцима, представља је значајно ангажовање у прилог уједињења Јужних Словена. Својим стваралаштвом Лоазо је имао намеру да осветли пут француској дипломатији и залагао се да брана нове јединствене нације Јужних Словена заустави француског „вековног непријатеља“ – Немачку и њену савезницу Аустроугарску у „продору на Исток“.

Поред Лоазоа, на унутрашње проблеме Хабзбуршке монархије и последице које би ови проблеми могли имати у Европи, као што је већ наглашено, међу француским интелектуалцима први је указао Андре Шерадам. Приказ његовог дела *Европа и аустријско питање на почетку 20. века* написао је 1901. године Степан Радић у *Српском књижевном гласнику*. Овом приликом аутор приказа је нагласио да је Шерадамова књига доказ да „свет о нама почиње праведно судити, јер се најживље за нас заинтересовао, те нас пажљиво и озбиљно проучава“ и додао: „Треба да искрено признамо, да данас нико од нас – ни Словенац, ни Хрват, ни Србин, ни Бугарин – не би

¹⁵¹⁴ *Зора*, бр. 7–8, 31. јули 1897, 281.

¹⁵¹⁵ „Белешке“, *Српски књижевни гласник*, књ. III, св. 1 (1901), 61–67; D. Stojanović, "Charles Loiseau et la question yougoslave", 222, 224.

могао написати онакве синтезе нашега унутрашњег народног јединства, какву нам је дао Лоазо, а једва да би се у овај час уопште међу Словенима нашао публицист и државник, који би нам дао тако свестрану анализу савремене словенске борбе с Немством“.¹⁵¹⁶ Шерадам је заиста овом књигом стручним и политичким круговима Француске објаснио да „аустријски Словени“ нису само један од политичких чинилаца унутрашње политике Аустроугарске, већ да су тежње Јужних Словена на Балкану за повезивањем у судару са великонемачким тежњама постале значајан чинилац међународне политике. У поменутом приказу, Радић истиче да Шерадам није једини француски интелектуалац који тако мисли, мада се на основу досадашњих истраживања и анализе текстова, може рећи да их је у првим годинама 20. века био мали број, као и да су једине утицајније личности које су подржавале уједињење Јужних Словена били Шарл Лоазо и једним делом Андре Шерадам.

Значај Лоазоовог и Шерадамовог дела за развој идеје југословенства и касније стварање основа за њену реализацију је вишеструк. Прво, указали су на постојање политичке зрелости словенских народа на Балкану, која је до тада у развијеним земљама Европе довођена у питање или се веровало да не постоји. Затим, Лоазо и Шерадам су уз афирмацију сличности Срба, Хрвата и Бугара у начелу подржали идеју њиховог уједињења и на крају, али не мање битно, аргументовано појаснили интересе Француске и природу њеног односа према питању Словена у Хабзбуршкој монархији. Већ почетком 20. века Радић је исправно запазио да Шерадам „цени, дакле, Словене онако, како се ни они сами не знају ценити. Њихових размирица и разлика у програмима се и не спомиње, јер се боравећи међу њима и говорећи с њиховим првацима уверио, да је свим Словенима *једна тежња* у унутрашњој политици Хабзбуршке монархије: заменити дуализам федерализмом, и да је за *све њих* животно питање поставити преграду великонемачкој бујици“.¹⁵¹⁷ Шерадам је у делу *Европа и аустријско питање на почетку 20. века* нагласио да Немачка неће вратити Алзас и Лорену Француској ако би јој Француска допустила да преко Аустроугарске овлада Словенима. Истовремено је „судбину“ Француске морално повезао са питањем решавања Словенског питања у Аустроугарској и на Балкану и нагласио да постоје уз

¹⁵¹⁶ С. Радић, „А. Шерадам, Европа и аустријско питање на освиту 20. века“, *Српски књижевни гласник*, књ. II, бр. 2, 16. април 1901, 154.

¹⁵¹⁷ *Исто*, 304.

моралне и политички, привредни и социјални разлози који „налажу Француској, да словенску борбу у Аустрији сматра својом борбом!“.¹⁵¹⁸

Шерадамово дело, као и текстови других француских интелектуалаца, као неоспорних ауторитета, обликовали су и мисли српских и хрватских интелектуалаца и посредно их водили уједињењу. Радић у *Српском књижевном гласнику* закључује „све што Шерадам пише с гледишта међународнога о Словенима *аустријским*, поименице о Словенцима, дакле делу нашега народа, тиче се свих осталих јужних Словена. Друго: да је Шерадам више о нама писао и да је тражио нашу организацију против Немаца и њихових помагача, не би те организације нашао, премда ми имамо три своје самосталне државе (Србију, Бугарску, Црну Гору) и једну красну територију с државном аутономијом (Хрватску)“, а потом додаје: „мали народи на Балканском полуострву, истом ослобођени или на пола ослобођени, место да се братски сложе у савез, који би им допустио да Источно питање реше слободно од уплитања великих власти, као да су сваки час спремни да се међусобно покољу“.¹⁵¹⁹ Зближавање Словена помагано је и преко формирања незваничних или званичних удружења у Паризу, а које је подржавала и руска дипломатија. На прелазу векова, Гргур Јакшић је као студент Сорбоне са групом српских студената на школовању у Паризу, радио на повезивању француских и српских интелектуалаца, а сарађивао је и са другим Словенима, пре свега, преко удружења студената или сусрета у Латинском кварту. Значајан подстрек зближавању Јужних Словена, био је везан за појаву листа *La Revue Slave* 1906. године. Словенски лист на француском језику покренули су „Словени и француски словенофили у Паризу“, а очекивало се да ће „пропагирати братство и заједницу међу словенским народима“.¹⁵²⁰

Идеја зближавања Јужних Словена крајем 19. и почетком 20. века била је прихваћена широм Балкана, а посебни утицаји на обликовање ове идеје размењивали су се кроз интелектуалну сарадњу између француске и српске средине. Милован Миловановић је са својим француским пријатељима делио и ставе о уједињењу, које је изнео још у чланцима о Источном питању и „Срби и Хрвати“ из 1894. и 1895. године. Идеолог радикала и француски ђак говори да је „куцнуо дванаести час“ да се изгради

¹⁵¹⁸ А. Cheradame, *L'Europe et la question d'Autrich au seuil du XIXe siècle*, 384–395; С. Радић, „А. Шерадам, Европа и аустријско питање на освиту 20. века“, *Српски књижевни гласник*, књ. II, бр. 2, 16. април 1901, 307.

¹⁵¹⁹ *Исто*, 309.

¹⁵²⁰ На покретање листа, поред Словена и француских словенофила, утицао је и руски фактор. У рад листа укључен је руски посланик у Паризу Нелидов и познати руски публициста Сватковски. („За словенску заједницу“, *Нови покрет*, бр. 47, 6. април 1906, 2).

заједничка српско-хрватска народност. Миловановић је видео значај Русије и српских странака, а водеће хрватске странке у ово време воде политику која се простира до оних историјских граница којима теже хабзбуршка и угарска политика на Балкану.¹⁵²¹ Српско и хрватско зближавање започето стихијски и у пркос свим разликама одржавано током 19. века, у периоду нових међународних односа српским интелектуалцима изгледао је као један од путева реализације заштите српских националних интереса. Стојан Новаковић је у речима професора Видовић: „век паре и електрицитета, у коме су простори и даљине збрисани, остављао је народима на избор само двоје. Или да се уједињују и зближују и тако, великим бројем штите своје особине, или да буду прождерани од околних народа“, изнео и мотив који је српске интелектуалце пред Први светски рат водио реализацији идеје југословенства.¹⁵²²

Јован Цвијић је научним аргументима и ауторитетом интелектуалцима у Европи објашњавао да геополитички положај Србије на Балкану може бити побољшан уједињењем свих Јужних Словена.¹⁵²³ „Срби су свом снагом и свим бићем својим представници правог национализма и тежње за својим и југословенском самосталношћу. Само се на слободној националној основи може створити југословенска културна и државна заједница“ писао је Цвијић у својој расправи о анексији Босне и Херцеговине која је 1909. године публикована на француском језику (*L'annexion de la Bosnie et la question Serbe*).¹⁵²⁴ Значајно је да је Цвијић у тексту који су француски интелектуалци читали истакао да су Хрвати и Срби разумели не само „преку потребу да се узајемно трпе, већ и способност да заједнички раде“, као и да постоји „јасно изражена тежња да цео југословенски комплекс од Љубљане и Трста па дубоко до у Македонију чини једну националну целину и развија културу на националној основи. Конфесије се подчињавају националном принципу. А главну масу тога југословенскога комплекса чини српски народ“.¹⁵²⁵

¹⁵²¹ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања Историја Срба у новом веку (1492–1992)*, 364.

¹⁵²² С. Новаковић, „Након сто година“, *Unus Mundus*, бр. 11 (2003), 102.

¹⁵²³ Идеја југословенства и уверење да геополитички положај Србије на Балкану може бити побољшан уједињењем свих Јужних Словена у потпуности је изложена у време избијања Првог светског рата, када је Јован Цвијић за потребе српске владе израдио карту југословенског простора и написао расправу „Јединство Југословена“. Јована Цвијић је току Првог светског рата био саветник француском генералу Сарају на Солунском фронту, а боравио је и у Паризу где се борио да нова југословенска држава буде федерација, а учествовао је на Конференцији мира као председник Етнографско-историјске секције. (*Dinaricus, Јединство Југословена*, прва половина (са једном картом), Ниш 1915; Љ. Трговчевић, „Политички погледи Јована Цвијића“, *Флогистон*, бр. 2 (1995), 77–79, 88).

¹⁵²⁴ Ј. Цвијић, *Анексија Босне и Херцеговине и српски проблем (са две карте)*, 54.

¹⁵²⁵ *Исто*, 55.

Поред научног дела Јована Цвијића, српски уметници, школовани или усваршавани у Паризу такође су подржавали идеју уједињења, при чему су по узору на Париз и друге европске престонице у Београду видели центар културе. Надежда Петровић пише: „Оно као што је Париз за романску и англосаксонску, па чак и за германску расу центар за сав духовни, нарочито уметнички култус, збир целог света и свију раса, тако за нас Југословене мора бити Београд. Да то Београд буде и постане мора веома брзо и вредно радити, у њему мора бити све удружено од највећег научника до простог радника, од универзитета до најобичније радионице, све, све мора радити удруженим силама“.¹⁵²⁶ Четврта југословенска уметничка изложба одржана у Београду намењена „културној заједници Јужних Словена“ приређена је у сарадњу уметника са простора Балкана који ће 1918. године ући у састав нове државе и бугарских уметника и архитектата. На челу одбора за приређивање био је Љубомир Јовановић, министар просвете и црквених послова, секретар Риста Одавић, док су међу члановима били француски ђаци: Војислав Маринковић и Богдан Поповић, као и Бисерс Етијен, директор трамвајског друштва.¹⁵²⁷ Српски интелектуалци су своју приврженост идеји југословенства, од којих су неке овде поменуте, ширили међу својим француским пријатељима, колегама и сарадницима, а очигледно су и од њих добијали подршку.

Губитак османске власти над европским поседима и компликовани односи унутар Аустроугарске, као и њен однос са Србијом, уз наравно осигуравање француске позиције у међународним односима, код француских интелектуалаца водио је стварању претпоставке о јединству Јужних Словена у оквиру једне државе у будућности. Иако је наведено имало другоразредни значај у делу француских интелектуалаца до 1914. године и било помињано у складу са интересима француске државе, ипак, не може се занемарити, посебно када се разматра интересовање француских интелектуалаца за Србе. Србија се посебно од династичке смене 1903. године све више испољавала као „привлачни центар Југословенства, као братска, слободна и независна држава“ за Словене у Хабзбуршкој монархији.¹⁵²⁸ Стога је питање уједињења Јужних Словена почетком 20. века актуелизовано. Термин *Југословенско питање* први пут је ушао у речник француских дипломата у време Анексионе кризе, када је Леон Деко, француски посланик у Србији, појам везивао за покрете панславизама и неославизма, а национални покрет Јужних Словена фебруара 1909. године дефинисао као

¹⁵²⁶ Н. Петровић, „За нашу уметничку реперезентацију“, у: Н. Петровић, *Ликовне критике*, Чачак 2009, 119.

¹⁵²⁷ *Четврта југословенска уметничка изложба*, Београд 1912, 5.

¹⁵²⁸ Д. Ђорђевић, „Аустро-српски сукоб око пројекта Новопазарске железнице“, 215.

„Југословенско питање у зачетку“.¹⁵²⁹ У француском интелектуалном животу иако је прошао период расправа и сукоба изазваних расламсалом афером Драјфус и иако је већина оних који су подржали капетана Драјфуса дошла на власт, и даље су вођене интелектуалне полемике.¹⁵³⁰ Оне су унеле везаност политике за морал и снагу научних аргумената, а потом и у сферу утицаја на државнике, политичаре и дипломате. Питање положаја отаџбине – Француске у међународним односима водило је детаљној анализи свих жаришта која би могла да угрозе француски повратак на међународну сцену и омогуће Немачкој да је потисне у други план. Подржавање идеје југословенства и уједињења Јужних Словена постепено је прво постало део уверења француских научника и публициста, а потом је продрло и у садржину француске политике на Балкану.

У доба Анексионе кризе, група француских интелектуалаца (Виктор Берар, Албер Мале, Огист Говен, Андре Шерадам, Емил Оман, Ернест Дени, Пол Лабе и др), заједно са српским интелектуалцима на школовању у Паризу организовала је бројна предавања, дискусије и друге активности којима се истицало српско питање у француској јавности.¹⁵³¹ Виктор Берар је заједно са Огистом Говеном био „један од наших првих бранилаца на Западу. Са смелошћу која је увек била одлика његовог карактера, у чланцима и предавањима он изобличава завојевачку политику Беча и Пеште, која угрожава светски мир [...] Нико није нанео већи ударац аустријским методама: Берар је успевао да их учини не само одвратним него и смешним. Он је био један од најубедљивијих говорника савремене Француске“.¹⁵³² Друштво словенских и француских студената у Паризу окупљало је истакнуте публицисте и универзитетске професоре на бројним предавањима и разговорима који су у предвечерје Балканских ратова и Првог светског рата већином разматрали тему југословенства. Интелектуалци окупљени око *Словенског југа* веровали су да Друштво словенских и француских студената у Паризу омогућава „узајамни додир словенских народа међу собом с једне стране, са француском омладином, а и старијим људима с друге стране, доприноси врло много и извесном национално-политичком развоју чланова организације“, као и да: „Упоредо са том ужом националном свешћу развија се и осећање словенске заједнице,

¹⁵²⁹ DDF, II, 12, doc. 18, Descos à Pichon, Belgrade, 16 février 1909; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 43–44.

¹⁵³⁰ C. Prochasson, A. Rasmussen, *нав. дело*, Paris 1996, 12–13.

¹⁵³¹ НБС, Р 558/IX/506, Г. Јакшић – М. Миловановићу, Париз 27. јуни 1909; М. Војводић, „Француски научници и југословенско питање 1918–1919“, 409.

¹⁵³² К. Ј. Спасић, „Виктор Берар о приликама у делу Македоније и на Косову крајем прошлог и почетком овог века“, *Косовско-метохијски зборник* 1, Београд 1990, 240. / 239 – 268.

а за Јужне Словене ово друштво постаје права школа зближавања и солидарности“.¹⁵³³ Веровали су и у потребу да се оснује „једна југословенска *Revue des deux mondes*, која ће имати мјеста и за литературу и за умјетност, и за политику и друштвени живот, и за економију и за филозофију, као и за свако актуелно претресање па било оно из неке најспецијалније знаности [...] Ревиија мора бити свјетларник свима Југословенима, мора стварати јединствену југословенску националну свијест [...] Друга би пријека потреба била једна југословенска ревија на француском језику, која би упознавала свијет са југословенским народом, и уз то превађала на француски она дјела југословенског генија која спадају у свесвјетску културу“.¹⁵³⁴ Овом је сарадњом француских и српских интелектуалаца обликован правац уједињењу Јужних Словена, који је на крају Првог светског рата резултирао реализацијом југословенске идеје.

Виктор Берар је био међу оним француским интелектуалцима који су и након Анексионе кризе, поред француских интереса, наставили да штите и српске, а у своје ставове су додали и идеју југословенства. Значајна су два Берарова јавна предавања из марта 1910. године, а на другоме од њих које је Берар насловио „Аустро-руски споразум и Југословени“ учествовао је и Ернест Дени. Првим предавањем Берар је нагласио „потребу остварења балканске федерације, да би се осујетила политика германског продирања на Балкан“.¹⁵³⁵ У другом предавању Берар је посебно нагласио да „нови руско-аустриски споразум значи само то да је Русији и Аустрији потребан мир на Балкану и да се он одржава на штету малих балканских држава“, као и да је Србија била спречена да се слободно развија и од Аустрије и од Русије, након чега је упитао: „Докле ће балкански народи неизменично служити туђим интересима? Када ће увидети опасност која им прети и када ће исту такву акцију повести за чување Балкана самоме себи? Место што погледају Беч и Петроград очекујући отуда ситне користи, које би и саме могли добити споразумним радом балканске државе треба прво да престану с неповерењем гледати једна на другу и да својим споразумом онемогуће руско и аустриско продирање на Балкан“.¹⁵³⁶ Овде се указује да код Берара савез Јужних

¹⁵³³ М. Н., „Омладина на страни“, 385–386.

¹⁵³⁴ *Словенски југ* пише још и: „Једнако је за Европу интересантно упознати идеју југословенског уједињења, која би се могла згодно приказати онамо од Крижанића, преко српско-хрватске литературе, до њеног најјачег цвата у наше доба, кад се она приближује остварењу. Јер остварење једне југословенске државе, и онада евентуално једне балканске федерације је једна ствар која је више него интересантна за Европу, а једнако је интересантно упознати и раднике те идеје“. Ова ревија би се звала *Revue Jugoslave* а могла је да излази у Сарајеву „средишту југословенских народа и будуће југословенске републике“, у Београду или Софији. (П. Митровић, „Двије пријеке потребе“, *Словенски југ*, бр. 27, 2. јули 1911, 209).

¹⁵³⁵ „Белешке“, *Словенски југ*, бр. 11, 13. март 1910, 88.

¹⁵³⁶ Ђ., „Предавање г. Виктора Берара“, *Словенски југ*, бр. 13, 27. март 1910, 104.

Словена, које назива Југословенима, није само средство заштите од германизма, већ и од чисто аустријских и руских интереса на Балкану. Очигледно је да Берар посматра догађаје из перспективе француског патриоте и пријатеља Срба и других Словена и елити балканских народа указује на потребу да воде самосталније акције које неће зависити ни од Русије.

Овим се решавање српског питања, код француских научника и публициста, под утицајем једног дела српских интелектуалаца, све више се везивало за југословенско питање. Од Анексионе кризе до 1912. године и кризе у Агадиру, француска наука је стекла став да су Срби и Хрвати један народ, које повезује пре свега језик, а све више су се научници и публицисти окренули и проналажењу сличности између Француза и Срба.¹⁵³⁷ Под оваквом интелектуалном климом и француски државни врх постепено напушта дугогодишњу политику очувања *status quo* принципа на Балкану и закључење Српско-бугарског споразума 1912. године, а потом и победе балканских савезница, посматра као одбрану балканске територије од Немачке и Аустроугарске.¹⁵³⁸ Идеја југословенства добија на значају. Од овог периода текстови француских интелектуалаца о Балкану, Србији и Србима, као и питање уједињења које је јавност наметнула постепено, али дефинитивно постају усаглашени са француским дипломатским плановима.

Значајан је утицај масонских веза и контаката за подршку уједињењу Јужних Словена. Занесени предавањима Томаша Масарика, који је био слободни зидар, хрватска и српска омладина кренуле су ка „словенској узајамности, борби против клерикализма и апсолутизма“ кроз сарадњу ложа *Хрватска вила* и *Побратим*.¹⁵³⁹ Ипак, доказа за дубљи утицај француске масонерије на сарадњу између српских и хрватских масона све до краја 19. века нема. На почетку друге деценије 20. века ложа *Уједињење* се преко Душана Поповића и Јоза Јанковића, уз подстицај француске масонерије, повезала са хрватском ложом *Љубав ближњем*.¹⁵⁴⁰ Међу српским масонима највише је било оних Срба политички опредељених за Самосталну странку, која је у исто време била главни носилац идеје уједињења, а чије је чланство било везано за Француску као

¹⁵³⁷ М. Екмечић „Више од војних савезника 1914. (Прилог о француском изучавању етничке природе Југословена), у: М. Екмечић, *Огледи из историје*, Београд 2002, 206–207.

¹⁵³⁸ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, том V, св. 2, Београд, 1985, бр. 315, 451, 471, 535; R. Girault, „Les Balkans dans les relations franco-russes“, 155–184; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 60.

¹⁵³⁹ Д. Гавриловић, „Рад слободних зидара на српско-хрватској сарадњи од краја XIX века до почетка Првог светског рата“, у: И. Пантелић, Ј. Милановић и М. Гаталовић (ур.), *Први светски рат и балкански чвор*, Београд 2014, 279–281.

¹⁵⁴⁰ Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, 443.

земљу свог образовања или земљу узор у политичком и културном погледу. Академици, научници и публицисти – самосталци „више склони идејама него практичној политици“ градили су идеју југословенства на образувању стеченом на западним узорима.¹⁵⁴¹ Српски и хрватски масони имали су француску подршку за сарадњу, али француски посланик у Београду Леон Деко није подржао даљу жељу хрватских масона да се повежу са француским слободним зидарима. Деко је као искусни дипломата био опрезан због деликатности јужнословенског питања у Аустроугарској и односа Француске са Аустроугарском.

Један од највећих ауторитета у питањима спољне политике и сарадник *La Revue des deux mondes*, Рене Пинон, 1913. године у чланку, који је превео и публиковао Августин Ујевић, пише „Аустија види, пред својим вратима, гдје се обављају или спремају материјалне и моралне промјене које непрестано засјецају у њен битне интересе; једна побједничка власт диже се на томе балканском полуотоку [...] Велика Србија се усправља са ауреолом побједе и пријети да ће скупити око себе Јужнословенску скупину. Читав словенски свијет почиње да се проваљује”.¹⁵⁴² Предосећајући крај аустроугарске власти над Словенима Пинон додаје: „Моћна Србија која би задржала све што су српске војске освојиле, која би се уско спојила, можда све до потпуног уједињења, са Црном Гором, која би се ослањала на Бугарску и на Грчку своје савезнице, била би очигледно за Аустрију опасност. Престиж побједе и привлачивост снаге учинили би од ње огњиште акције за све Србе, и чак за све Словене југа; они би тежили око Београда; они би дошли у искушење да остваре уједињење своје расе излазећи из ћесаревине, док се, у Бечу, гојило тајну наду, сјединити, око Загреба и католичке Хрватске, све Словене југа господаре пукова к Солуну и Егејскомуну”.¹⁵⁴³ Француски интелектуалац своје тврдње поткрепљује одушевљењем које су изазвале српске победе 1912. и 1913. године у Сплиту, Шибенику, Дубровнику, и Котору, као и код православних у Босни и Херцеговини.¹⁵⁴⁴

Значајно је да је Пинон, указао да би уједињена држава Јужних Словена, коју он назива југословенском била препрека продору Немцима на југ. У завршном делу свог чланка, Пинон закључује: „Аустрија и Угарска биле би одијељене од мора; велика југословенска држава, да се оснује у непријатељству према ћесаревини, закрчила би пут

¹⁵⁴¹ М. Radojević, "O jugoslovenstvu samostalnih radikala", 18–21.

¹⁵⁴² R. Pinon, *Jedan članak*, 43.

¹⁵⁴³ *Исто*, 34.

¹⁵⁴⁴ „Ти су искази проузочили најживљи немир у Бечу; ту се боје да се међу Славенима не роди и не развије дух посебности, можда оцијепљења, који би било тешка погибао за Монархију. (*Исто*, 35).

Балакан и Јадрана Њемцима Аустрије и Мађарима”.¹⁵⁴⁵ Иначе, Августин Ујевић је марта 1913. године истицао Пинонову опредељеност за европску равнотежу и наглашавао да Пинон мисли „да се тежње народа могу уоквирити”, као и да се из његових текстова чини да верује у тријалистичко или федералистичко „озбиљно преображење монархије”.¹⁵⁴⁶ Пинон се није дефинитивно определио у својим текстовима пре 1914. године за или против стварања југословенске државе, већ се стиче утисак да је настојао да укаже на могућности даљег развоја унутрашњих проблема Аустроугарске и њиховог утицаја на промену односа у међународним оквирима. Француски интелектуалац је априла 1914. године посетио Београд, где је у разговору са српским интелектуалцима настојао да стекне увид у даље планове Србије. Приликом сусрета са Јованом Жујовићем интересовао се да ли ће Србија, након што је освојила територијално проширење на југу, ући у сукоб са Аустроугарском. Српски интелектуалц је био мишљења да би сукоб требало одлагати како би се српска војска одморилa и припремила, нација економски опоравила и развио културни рад међу Србима у Аустроугарској.¹⁵⁴⁷ Овом приликом Јован Жујовић, који је још за време студија антропологије у Паризу вршећи краниолошка истраживања неких лобања „Србохрвата“ из Славоније заговарао уједињење Јужних Словена, а потом 1901. године у једном говору у Српској краљевској академији подржао идеју да су Срби и Хрвати један народ са два имена, 1914. године од Пинона је затражио француску подршку за „организовање Југославије”.¹⁵⁴⁸ Сарадња, везе и контакти француских и српских интелектуалаца, били су значајне карике у обликовању и реализовању идеје југословенства.

Снажан замах и интензитет интересовања француских интелектуалаца за Србе и Србију настао у периоду Анексионе кризе и Балканских ратова, утицао је на истакнуте интелектуалце Емила Омана и Ернеста Денија да започну свој допринос развоју и реализацији идеје југословенства, који ће пуни облик заједно са ставовима Огиста Говена добити у току Првог светског рата. Емил Оман, ученик једног од „отаца француске славистике“, Луја Лежеа, касније професор у Лилу и професор на Катедри за руски језик Сорбоне, почетком 20. века српско питање разматрао је у расправама "La nationalité serbo-croate" и *En Bosnie*. Пажњу француске јавности усмерио је на непријатељство према аустроугарским окупационим властима у Босни и Херцеговини,

¹⁵⁴⁵ Исто, 36.

¹⁵⁴⁶ А. Ујевић, "Uz prijevod", у: R. Pinon, *Jedan članak*, 9.

¹⁵⁴⁷ АС, Лични фонд Јована Жујовића, бр. 97; Ј. Жујовић, Дневник, II, 51–52; Ђ. Ђурић, *нав. дело*, 114.

¹⁵⁴⁸ Исто.

као и на сличности и односе између Срба и Хрвата у Аустроугарској.¹⁵⁴⁹ Његов став против аустроугарске политике у Босни и на Балкану, био је у сагласности са ставовима српских интелектуалаца, под чијим је утицајем у време Анексионе кризе усвојио тезу о југословенском покрету код јужних Словена.¹⁵⁵⁰

Ернест Дени, који је од 1912. године био и члан Српске Краљевске Академије, проучавајући немачки експанзионизам и његов утицај на унутрашње стање у Аустроугарској, веровао је да је средство немачког продора на Исток и снажно је подржавао идеју чешке државе, а уз њу и Србе, односно потом идеју југословенства.¹⁵⁵¹ Временом, настало је Денијево уверење да је мир у Европи могућ само непостојањем Аустроугарске и формирањем велике чешке и велике српске државе.¹⁵⁵² Денијеви радови публиковани у *Le Monde Slave* и *La Revue Blue*, заговарају идеју, касније изражену 1915. године и у делу *Велика Србија*, да је за интересе Француске потребна изградња једног зида састваљеног од словенских држава наспрам германског света и његових амбиција ширења. По оцени *Српског књижевног гласника* Дени је „био искрени и одушевљени пријатељ неослобођених и неуједињених европских народа чија је историјска будућност била угрожена пангерманским плановима Немачке и њених сателита“, а рат и догађаји су „потврдили и тачност његових погледа и далековидост погађања, са праведно стеченим ауторитетом родољуба и научника, он је својим радом у пуној мери послужио и својој земљи и општој савезничкој ствари”.¹⁵⁵³

Активности и текстови француских интелектуалаца, као и њихова сарадња са српским интелектуалцима на реализовању идеје југословенства, стекли су пуни оквир у периоду Првог светског рата. Ернест Дени, Виктор Берар, Емил Оман, Шарл Лоазо и Огист Говен су у периоду рата сарађивали са Јованом Жујовићем, Гргуром Јакшићем, Миленком Веснићем и другим српским интелектуалцима, а главни покретач и координатор српске „научне пропаганде“ био је Јован М. Јовановић. Академик Живојиновић истиче да су промене ситуације и начина деловања великих сила у време Великог рата често „изазивали потресе, неверицу, неспоразуме, уздржаност, отворену критику, па и неповерење, али и страх и немир међу малим земљама, њиховим савезницима“.¹⁵⁵⁴ Постојање групе угледних француских интелектуалаца „заштитника“

¹⁵⁴⁹ Е. Haumant, "En Bosnie", *La Revue de Paris*, 1. novembre 1906, 208–224.

¹⁵⁵⁰ М. Војводић, „Француски научници и југословенско питање 1918–1919“, 412.

¹⁵⁵¹ Н. Hauser, "L'Oeuvre d' Ernest Denis", 5–28.

¹⁵⁵² L. Eisenmann, "Ernest Denis (nécrologe)", 365–370; М: Војводић, „Француски научници и југословенско питање 1918–1919“, 409.

¹⁵⁵³ „Ернест Дени“, *Српски књижевни гласник*, књ. II, нова серија, бр. 2, 16. јануар 1921, 159–160.

¹⁵⁵⁴ Д. Живојиновић, *Невољни ратници Велике силе и Солунски фронт 1914–1918*. Београд 2010, X.

Срба, стога је било од великог значаја за афирмацију српских интереса и идеје југословенства код савезника. Организовање помоћи Србији, пријем српских ђака и избеглица у Француској, обележавање Српског дана (1915. и 1916. године) само су део њихових заједничких активности.¹⁵⁵⁵ Почетком августа 1916. године српски интелектуалци су настојали да покрену једну научну библиотеку у којој би биле штампане студије Ернеста Денија о српско-бугарским односима, на чијој би изради аутору помогао Гргур Јакшић, историја Срба, Хрвата и Словенаца, као и друге књиге чији би аутори били Емил Оман, Јован Томић и Јован Радонић.¹⁵⁵⁶ У време Првог светског рата српски интелектуалци у Паризу публиковали су часопис *La Patrie Serbe*, који је иако намењен српској омладини штампан на француском језику и у значајној мери публиковао текстове српских и француских интелектуалаца, који су говорили у прилог југословенском уједињењу.¹⁵⁵⁷

Својим брошурама и књигама, као и друштвеним везама у високом француском друштву, поменути научници активно су учествовали у процесу југословенског уједињења. У круговима француских интелектуалаца појавили су се и пројекати, као што је онај да се од Југословена створе три државе: Хрватска, Црна Гора и Србија, а на основу кога би Србија добила излаз на море са делом Далмације, а Хрватска с католичким делом Југославије би чинила одговарајућу противтежу.¹⁵⁵⁸ После Првог светског рата Ернест Дени, један од најпознатијих француских историчара и шеф Катедре модерне историје на Сорбони, од 1919. године заговарао је идеју суштинског јединства југословенске нације и обликовао политички, економски и културни утицај Француске.¹⁵⁵⁹ Уз подршку француске, чехословачке, југословенске и касније пољске

¹⁵⁵⁵ М. Ибровац, „Српски ђаци у Француској“, у: С. Петровић, М. Ибровац и др, *Књига о Француској*, Београд 19140, 207–214; Љ. Трговчевић, „Париз као културни центар српске емиграције током првог светског рата“, *Зборник матице српске за историју* 41 (1990), 83–97.

¹⁵⁵⁶ Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе: 1914–1920*, 141.

¹⁵⁵⁷ Поред рубрике *Les amis de la jeunesse serbe en exil* у оквиру којих је пружена захвалност и признање Аристиду Бријану, Алберу Сареу, Виктору Берару, Емилу Оману и Ернесту Денију, као и њиховим породицама, као и целој француској јавности значајни су били и текстови који су повезивали француску и српску прошлост. (D. Iconitch, "Aux Jeunes Gens Serbs", *La Patrie Serbe*, № 1, 20. octobre 1916, 48 ; M. Radonitch, "Premiers rapports et relations entre les Serbs et les Français", *La Patrie Serbe*, № 1, 20. octobre 1916, 8–12; J. Zujovic, Hommage à la France, *La Patrie Serbe*, № 1, 20. octobre 1916, 19–23; E. Naumant, "La remise à neuf des enfants serbes Souvenirs de l'hiver 1915–1916", *La Patrie Serbe*, № 2, 1/14 décembre 1916, 71–73; M. Pavlovic "Le sens de notre union nationale", *La Patrie Serbe*, № 4, 1/14 février 1917, 163–165).

¹⁵⁵⁸ Иза тог пројекта стајао је Шарл Лоазо са групом хрватских емиграната чији је идентитет остао непознат. Академик Екмечић сматра да се идеја појавила као неопходна мера за задовољење италијанских захтева око напуштања неутралности и имала је корен код Француза и Руса. (Ch. Loiseau, "Pour un Concordat yougoslave", *Le Monde Slave*, juillet 1933, 1–23; Исти, "Concordat yougoslave", *Le Monde Slave*, t. III, août 1937, 164; D. Šepić, *Italija, saveznici i jugoslovensko pitanje 1914–1918*, Zagreb 1970, 22–23; М. Екмечић, *Патни циљеви Србије 1914*, 233–234).

¹⁵⁵⁹ E. Denis, *Du Vardar à Sotcha*, Paris 1923, 111–112; М. Војводић, „Француски научници и југословенско питање 1918–1919“, 411.

владе Дени је после рата 1919–1923. године основао L’Institut d’études slaves у Паризу и покренуо часопис *La Revue de études slaves* док је на Сорбони основана Катедра за словенску историју и цивилизацију. Овим је заједно са оснивањем Катедре словенских језика и књижевности у Стразбуру, коју је држао Андре Мазон, као и касније катедри у Дижону и Лиону, француска наука наставила проучавање Словена и делом своје творевине заједнице Јужних Словена – Југославије.

У југословенској држави сусрела су се „изразито различита национална и историјска искуства, што се нужно одразило на постојање другачијих односа према заједничкој држави, чему је у великој мери допринела и политичка пракса. За српски народ Југославја је представљала увећану Србију, нови државни оквир у који је Краљевина Србија унела своју државност, нашавши се у заједници са другим Југословенима“.¹⁵⁶⁰ Питање опстанка нове државе отворило се већ и са њеним формирањем.¹⁵⁶¹ Иако су подржали уједињење и у реализацији идеје југословенства и заједно са српским интелектуалцима имали значајну улогу, француски интелектуалци нису веровали у дуготрајност заједничке државе Јужних Словена. Огист Говен је већ 1918. године писао да у „очима западних државника Југословени изгледају уљези (intrus) [...] Оно у себи садржи варварску атмосферу и празно значење“, које није стварало утисак „да иза тога стоји једна реална заједница“.¹⁵⁶² Након Првог светског рата Оман је сматрао да утицај Француске и других сила на формирање заједничке државе Јужних Словена није био пресудан. Оман је писао: „Чему балкански народи имају да захвале за свој коначни успех, и за оне успехе који су му претходили за време једног столећа? Свакако и драгоценој потпори Европе. Али смо видели како је акција сила била различита и недоследна. Русија је била најблагороднија, но њена дипломатија је често упропашћавала жртве њеног народа. Иако стално пријатељски наклоњена, Француска је могла тек 1918-те да значајно учествује у одлучној акцији. Енглеска је ретко напуштала своју политику заштите Турака. Централне европске државе циљале су само на то, да наследе Турке, и логично је што се драма завршила против њих борбом народа. Што балкански народи нису заменили један јарам другим, имају да захвале више ривалству Сила, него њиховој наклоности, а пре свега сами својој

¹⁵⁶⁰ М. Radojević, "Narod, država, režim... (Prilog proučavanju problema)", у: Darko Gavrilović (ур.), *Nations, states and diasporas of the former Yugoslavia*, Sremska Kamenica 2010, 111–112.

¹⁵⁶¹ Ж. Ђурић, „Српске илузије о Југословенској идеји“, 35–42; Исти, „Уводне напомене“, у: Ж. Ђурић (приређивач), *Копроверзе југословенства - избор текстова југословенских писаца*, Београд 2002, 7–8.

¹⁵⁶² А. Gauvain, *La Question Yougoslave*, Paris 1918, 5; М. Екмечић, „Француска наука и Срби 1914“, 674; Исти, „Више од војних савезника 1914. (Прилог о француском изучавању етничке природе Југословена), 219.

сопственој снази коју даје јединствена, несаломива воља“.¹⁵⁶³ Ипак, сарадњом интелектуалаца уткан је у темеље Краљевине Срба Хрвата и Словенаца, односно Краљевине Југославије преовлађујући француски утицај. Академик Екмечић сматра да се у току Првог светског рата остварио „историјски парадокс: почет као рат који ће завршити већим приближавањем Словена, он је био онај историјски догађај у коме се Србија за корак помакла према Западу, даље од Словенства“, као и да су Срби у току рата „целу своју културу пребацили на француску основу“.¹⁵⁶⁴

*La Nation Serbe en France*¹⁵⁶⁵

¹⁵⁶³ Е. Оман, „Ослобођење балканских народа (1791–1918)“, *Unus Mundus*, бр. 12 (2003), 95.

¹⁵⁶⁴ М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, 201; М. Екмечић, „Место Првог светског рата у историји Политичка аутобиографија генерације“, *Књижевност*, св. 9–10 (1996), 1059.

¹⁵⁶⁵ *La Patrie Serbe*, t. I, du 20 octobre à fin décembre 1917, 273.

6. Одјек и утицај стваралаштва француских интелектуалаца међу Србима (1894–1914)

6.1. Срби и Француска

6.1.1. Српска елита и Француска – наде и очекивања

Српски интелектуалци крајем 19. и почетком 20. века, свесни сложености међународних односа и положаја Србије, у својим брошурама и књигама разматрали су питања од виталног значаја за даљи развој српске државе. Историја Србије на почетку 20. века обележена је сукобом Аустроугарске и Србије, што се одразило и на ставове српске елите.¹⁵⁶⁶ Српско национално питање, односно коначно решавање Источног питања и одупирање аустроугарским притисцима, било је кључно за српску државу, као и српски народ који је живео на простору Османског царства и Хабзбуршке монархије. Текстови објављивани у српској штампи, брошуре и књиге отварају простор за полемике. Односи Србије са великим силама у склопу решавања српског питања, били су тема не само састанака политичара и државника, већ и пријатељске размене мишљења интелектуалаца. Школовање у иностранству, коришћење стране литературе и одржавање контаката и веза са средином образовања, обликовало је ставове српских интелектуалаца. Са развојем српске штампе и преводњештем текстовима, брошура и књига са француског на српски језик, текстови најпознатијих француских књижевника, научника и политичара постали су доступни ширим слојевима образованог српства. Писана реч као средство комуникације и размене идеја између француских писаца и српских читалаца утицала је на слику Француске међу Србима, као и дефинисање очекивања Србије од њене политике према Балкану.

Француска литература о питањима Османског царства, Босне и Херцеговине и Аустроугарске, као и дела општег политичког карактера била су путоказ за решавање проблема у којима су се нашли Србија и српски народ.¹⁵⁶⁷ Француски листови *La Revue bleue*, *Le Journal des debats* и *La Revue des Deux Mondes* уз француске дневне листове *Le*

¹⁵⁶⁶ Р. Renouvin, *Evropska kriza i Prvi svjetski rat*, 99; М. Ковић, „Дивулгаторска мисија Аустроугарске на Балкану: поглед из Београда (1901–1914)“, 365.

¹⁵⁶⁷ Група водећих српских интелектуалаца окупљених око *Српског књижевног гласника*, захваљујући делима француских писаца, као и самосталним анализама, била је свесна „дивулгаторске мисије“ Аустроугарске на Балкану крајем 19. и почетком 20. века. (М. Ковић, „Дивулгаторска мисија Аустроугарске на Балкану: поглед из Београда (1901–1914)“, 367–375).

Figaro и *La Matin*, редовно су читани у круговима високих државних функционера, финансијера, научника и публициста широм Европе, дакле, и међу српском елитом. Најзначајнији и најинтересантнији текстови из поменутих престижних часописа и листова превођени су и штампани у српским часописима или као одвојене брошуре. Понекад су их пратили коментари или текстови српских интелектуалаца. Француски став о актуелним догађајима, појавама и процесима међународних односа, анализиран је од стране српских интелектуалаца и државника посебно у оквиру два кључна часописа епохе: *Дела* и *Српског књижевног гласника*.¹⁵⁶⁸ У својим текстовима, као и у дипломатској преписци, српски интелектуалци презентовали су и своја очекивања од Француске.

Километрима удаљена од Србије, Француска није директно и судбински, заинтересована за питање Балкана. Ипак, крајем 19. века, промена српске спољне политике, покушај да се направи отклон од Аустроугарске и склапање Француско-руског споразума утицали су да се појача интересовање и код Француза и код Срба. Српска елита окренула се анализи односа према великим силама, пре свега онима на Западу, тј. Француској и дефинисању својих очекивања. Прва манифестација односа српске елите према Француској видљива је на примеру званичног ступања на снагу Француско-руског споразума 1894. године. Радикалски кругови, везани за Русију и истовремено повезани са француским радикалима, дочекали су са великим одушевљењем поменуте вести.¹⁵⁶⁹ Албер Мале је већ након својих првих сусрета са Андром Николићем и Милованом Миловановићем у Србији записао за своје пријатеље радикале: „Ти људи су страсно везани за све што је француско мада су истовремено и страсни родољуби“.¹⁵⁷⁰

Како се крајем 19. века називао крај османске власти над европским поседима, ослушкивање мисли француских интелектуалаца и Француске о овом питању био је актуелан међу Србима. Представници српске културне и политичке елите показали су посебно интересовање да српском читаоцу презентују француски став о Источном

¹⁵⁶⁸ Вид: М. Ковић, *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1914*, Београд 2003; А. Kolaković, "The Aspects of French Literature in the Belgrade Journal *Delo* 1894–1915", *Balkanica*, XL, Belgrade 2010, 129–148; Иста, "L'Élite Serbe et le modèle culturel français dans la Revue *Delo* 1894–1915", у: D. T. Bataković (ур.), *Une alliance atypique Les relations franco-serbes 1878–1940*, Belgrade 2010, 205–217.

¹⁵⁶⁹ Припадници српске елите, блиски режиму династије Обреновић нису са истим одушевљењем дочекали склапање овог споразума, као што су радикали, који су већ од раније били повезани са француским радикалима. (М. Ст. Протић, *Радикали у Србији. Идеје и покрет 1881–1903*, Београд 1990, 69–76, 181, 183).

¹⁵⁷⁰ А. Мале, *Дневник са српског двора*, 78.

питању, од чијег решења „зависи правац даљег народног развића“.¹⁵⁷¹ Актуелна питања међународних односа и формирање блокова сила, као и национално питање на Балкану и положај Србије и Срба била су у средишту интересовања интелектуалаца. Питања „Европске Турске“, територија Старе Србије и Македоније, Босне и Херцеговине, као и француска слика о Србији и Србима у француској штампи и публикацијама постале су важне српским интелектуалцима у циљу дефинисања српских националних циљева и откривања путева реализовања српских интереса. Француска литература и извештаји француских аутора, поред формирања ставова у француској јавности, дакле, дефинисали су и очекивања српске елите од Француске.

Велика очекивања од Француско-руског споразума манифестована су и праћењем одређених француских аутора који су говорили у прилог подршци поменутог савеза словенским народима. На страницама *Дела*, насталог у оквиру српске елите блиске Радикалној странци, склапање Француско-руског споразума пропраћено је са одушевљењем и закључком да је европска равнотежа повраћена.¹⁵⁷² Књига Шарла Лоазоа *La Balkan Slave et la crise autrichienne* 1898. године била је веома запажена међу Србима и достигла је висок ниво читаности међу српском елитом. Са посебном пажњом проучавани су Лоазоови ставови у питањима домета Француско-руског споразума. Лоазо француско-руској политици пребацује да занемарује европски Исток и на њему словенске народе, које би требало да „помаже у њиховим праведним, националним аспирацијама“.¹⁵⁷³ Његово стваралаштво будило је мишљења у Србији да се изношење српског питања на европску сцену и његово решавање може реализовати помоћу Француско-руског споразума. У круговима српске елите приближавање Француске и Русије схваћено је идеалистички, што је повезано са међународним положајем Србије крајем 19. и почетком 20. века.

Све до доласка Стојана Новаковића на чело владе 1895. године преовлађивала је аустрофилска струја на власти.¹⁵⁷⁴ Поменуто је утицало да ближе повезивање Француске и Србије буде имагинарна мисао за један део српске елите. Стојан Новаковић у циљу спољнотрговинског осамостаљивања и финансијског опоравка Србије, као и ослобађања зависности од Аустроугарске, види већи значај Француске. Након што је образовао владу 1895. године, Новаковић се поред ослањања на Русију,

¹⁵⁷¹ "La question d'Orient populaire, par Charles Sancerme Paris 1897", *Дело*, књ. 15 (1897), 511–512.

¹⁵⁷² „Европа у 1893. години“, *Дело*, књ. 1 (1894), 183.

¹⁵⁷³ Љ. Ј. "Charles Looiseau: Le Balkan Slave et la Crise autrichienne, Paris, Librairie académique Perin, 1898. стр. 376", *Дело*, књ. 24 (1902), 145.

¹⁵⁷⁴ Г. Јакшић, „Тајна конвенција (1881–1889), 132.

окренуо и Француској, као значајном чиниоцу српског ослањања на велике силе.¹⁵⁷⁵ Као политичар конзервативне оријентације, Новаковић се прво определио за јачање привредних и финансијских веза са Француском.¹⁵⁷⁶ Истовремено, финансијско окретање Француској, по Новаковићевој замисли водило је и придобијању њене дипломатске, односно, политичке подршке. Крајем 19. века Србијом се све више дизао глас да се мора приближити другим европским земљама. Наведено је означило и дефинитиван раскид са Аустроугарском и комплетну спољнополитичку преоријентацију Србије. Поједини грађански идеолози, писци, научници, публицисти, па и државници све одлучније заступали су став о потреби удаљавања од Аустроугарске.¹⁵⁷⁷ Појавила се потреба, а што је још важније и могућност да се Србија окрене другим силама: Русији и Француској, које су од 1894. године биле савезнице.¹⁵⁷⁸ Истовремено, српски интелектуалци истицали су и потребу споразумевања с балканским државама, као кључ даљег деловања и развитака.¹⁵⁷⁹ Међутим, околности нису ишле на руку плановима српских политичара и државника с краја 19. века, јер ни Русија ни Француска, у складу са својим интересима и спољнополитичким плановима нису желеле покретање Источног питања. Очување суверенитета султанове власти, као што је у ранијим поглављима наведено, било је крајем 19. века опредељење руских и француских политичара, чак и онда када су се залагали за реформе и увиђали да османска власт неће још дуго трајати.

Иако је у Србији 1897. године на власт дошла влада Владана Ђорђевића и политика Србије враћена аустрофилском правцу, значајан део српске елите наставља потрагу за ослоном Србије на некој од других европских сила. Посебан подстрек јачању веза Француске и Србије, као и истицању тезе о потреби чвршћег везивања и ослањања на Француску, давали су некадашњи српски студенти у Француској. Српски интелектуалци крајем 19. и почетком 20. века показали су тежњу да проникну у срж дипломатије једне велике силе као што је Француска. Два истакнута српска интелектуалца и некадашњи француски ђаци, Милутин Гарашанин и Милован Миловановић, крајем 19. (Гарашанин) и почетком 20. века (Миловановић) залагали су се за јаче повезивање Србије са Француском. Активности Гарашанина, пре свега у

¹⁵⁷⁵ „Један српски министарски програм (1895)“, *Недељни преглед*, бр. 6 (43), 8. фебруар 1909, 84–87.

¹⁵⁷⁶ Д. Милић, „Стојан Новаковић и финансијски проблеми Србије“, у: В. Стојанчевић (ур.), *Стојан Новаковић – личност и дело*, Београд 1995, 103–112.

¹⁵⁷⁷ М. Војводић, „О политичким и економским односима Србије и Француске од 1895. до 1914. године“, у: *Путеви српске дипломатије*, 217–218.

¹⁵⁷⁸ Вид: М. Гарашанин, *Једно намесниковање*, Београд 1894.

¹⁵⁷⁹ М. Миловановић, „Источно Питање“, *Дело*, књ. 3, 427–429.

последњим годинама његовог живота, као и Миловановићева целокупна активност могу се посматрати и као прве манифестације јачања франкофилства од краја 19. века у Србији. О томе колика је Гарашанинова везаност за Француску, већ смо навели да се Алберу Малеу поверио да је приликом посете Светској изложби 1890. године осетио навалу поноса као да је Француз, као и да је сматрао да се иза сваког Србина „крије“ Француз.¹⁵⁸⁰ Као учесник Француско-пруског рата Гарашанин је изједначавао патњу, борбу и жртве које су Французи поднели због борбе за слободу, као и борбе за Алзас и Лорену, са онима које су Срби поднели у устанцима, стицању аутономије и независности. Албер Мале оловљава Миловановића са „мој друг Мило“ и писао је да „воли Француску“, као и да „розета Легије части никада боље место није нашла на грудима неког странца“.¹⁵⁸¹ Везаност за француску културу и државу коју је Миловановић стекао током школовања, као и бројна познанства и пријатељства у високом француском друштву, одредили су и државничке и политичке погледе српског интелектуалца. Гарашанин и Миловановић су своје франкофилство уградили и у ставове о Француској и српска очекивања да Француска политички, економски и културно подржи Србију. Њихове мисли следили су и чланови српске колоније у Паризу, међу којима су се посебно истицали Гргур Јакшић и Валтазар Богишић.

Истовремено, од почетка 20. века показивана је и посебна пажња приликом избора српских посланика у Паризу. Њихов ауторитет и способност, поред активности српске студентске колоније у Паризу, требало је да допринесу бољим односима са Француском. Овим угледање на француску цивилизацију и културу добија политичко-економску димензију. Међу припадницима српске елите, почетком 20. века готово да је постојала општа сагласност да је Француска битна за спољну политику Србије и решавање српског питања. Као српски посланик у Паризу 1900. године Стојан Новаковић је након првих политичких разговора које је тамо водио, а које су обухватале предају акредитива и аудијенцију код председника Француске и председника Владе Валдек-Русоа, стиче се утисак био разочаран. У свом извештају очајно је закључио како из тих разговора „мало има шта да се забележи“, те да се у Паризу осим „домаћих“ питања као и неких колонијалних „не води никаква политика“.¹⁵⁸² Српска елита је увидела да је Француску тешко заинтересовати за Србију. Новаковић је чак био скептичан и да ће плаћање француским листовима да

¹⁵⁸⁰ А. Мале, *Дневник са српског двора*, 119.

¹⁵⁸¹ *Исто*, 79, 88.

¹⁵⁸² АС, МИД, ПО, 1900, фасц. III, дос. I, пов. бр. 1046, С. Новаковић – В. Ђорђевићу, 11. април 1900.

повољно пишу о Србији бити лоше пласиран новац. По Новаковићу угледни француски листови: *Le Temps*, *Le Figaro*, *Le Journal* и *Les Debats* нису били поткупљиви, а управо су они могли бити ти који су „кварили“ однос са Србијом. Имајући у виду да су „нејаки они који помажу [...] а врло јаки они који кваре и сметају“, Новаковић је предлагао да се укине субвенција свим новинама, осим агенције *Авас* (*Havas*).¹⁵⁸³ Током свог боравка у Паризу, Стојан Новаковић није пропустио да примети како су „овдашњи живот и цивилизација толико измакли од нас свачим да ми не можемо ни мислити на поређење себе с њима, а у том погледу пре бисте имали охрабрења него песимизам“.¹⁵⁸⁴

Током трајања Светске изложбе у Паризу Новаковића је посетио један од најупечатљивијих српских интелектуалаца епохе – Светислав Симић. У јулу месецу 1900. године Симић је дошао прво у Нанси да усавршава француски језик, а потом је провео десетак дана у разговорима са Новаковићем у Паризу. Светислав Симић имао је позитиван став према француској култури и био је уверен да се Србија може модернизовати и оснажити по угледу на Француску.¹⁵⁸⁵ Наведено потврђује и став о француској белетристици, који је изнео приликом расправе са Љубомиром Недићем, професором логике и историје књижевности на Великој школи и уредником конзервативног гласила *Ред*. Симић, између осталог, наводи да „шта вреди за Французе у сваком погледу и напредније и обезбеђеније за нас, у много већој мери вреди и за нас у свему слабе и нејаке“.¹⁵⁸⁶ Изгледа да је том приликом Симић, бивши конзул у Приштини, уз разговоре и консултације са Новаковићем припремио план свог општег огледа о Старој Србији, па је био заинтересован да Новаковић предложи Министарству иностраних дела да помогне његово штампање.¹⁵⁸⁷ Поменути рад под псеудонимом Павле Орловић објавио је у *Српском књижевном гласнику*. Напред је већ речено и да је Симићев текст о Старој Србији преведен на француки и потом уз помоћ Албера Малеа штампан као посебна брошура у Француској, без знања да иза свега стоји српска влада и без откривања идентитета аутора. Српска елита окупљена у Министарству спољних послова Србије покушала је и на поменути начин да делује на француску дипломатију, на њен државни врх, као и на ширу јавност. Радикал, дипломата и државник Андра Николић помогао је објављивање публикације и послао је свим важнијим појединцима

¹⁵⁸³ М. Војводић, „Стојан Новаковић као српски посланик у Паризу 1900.“, у: *Изазови српске спољне политике*, 176.

¹⁵⁸⁴ АС, Лични фонд Љубомир Ковачевић, бр. 705, С. Новаковић – Љ. Ковачевићу, Париз 16. април 1900.

¹⁵⁸⁵ М. Ковић, *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1914*, 267.

¹⁵⁸⁶ *Дело*, књига 5, 1895, 534.

¹⁵⁸⁷ АЈ, фонд 80, Јован Јовановић Пижон, писма Светислава Симића, С. Симића – З. Симић, Нанси 27. августа 1900; *Исто*, Нанси 1. септембра 1900; *Исто*, Нанси 13. септембра 1900; *Исто*, Нанси 7. октобар 1900.

и институцијама у Француској. Од овог периода, може се рећи да је српска елита видела у Француској базу за своје пропагандне активности и дипломатске акције, чији се број од почетка 20. века увећавао.

Финансијско везивање Француске за Србију, односно материјална помоћ у виду зајмова и привредне сарадње, био је још један аспект интересовања водећих државних и политичких структура Србије. Поред Стојана Новаковића, и српски финансијски стручњак Михаило Вујић као српски посланик у Паризу и касније као председник Владе допринео је буђењу француског трговачко-политичког интереса за Србију. Било је потребно превазићи аустроугарске сметње привредном и финансијском развоју Србије. Како Русија није имала средстава која би могла уложити у Србију, већ се задуживала у Француској, међу српском елитом јавила се идеја о побољшању финансијског положаја Србије помоћу Француске, што је био пут и политичког повезивања.¹⁵⁸⁸ Снажан подстицај да Србија крене у процесе узимања зајмова у Француској пружили су Милутин Гарашанин, потом Стојан Новаковић и Михаило Вујић. Процес узимања зајмова и наоружавања куповином од француских произвођача увећао је промене које су у Србији настале 1903. године. Преовлађујући утицај француског капитала у Србији утицао је на стварање незадовољства аустроугарских политичких и привредних кругова, а у случају набавке топова у Француској 1905. године допринело је отпочињању Царинског рата Аустроугарске и Србије (1906-1911).¹⁵⁸⁹ У Србији је опозиција нападала политику владе, али се не може сматрати да су ови напади били усмерени ка везивању са Француском, јер су самосталци били већином франкофили, већ се пре свега односила на сукобе млађих и старијих српских радикала.¹⁵⁹⁰ Настојања српске елите да у Француској пронађе економску тачку ослона поклопила су се и са француским интересовањем да упркос настојању да очува односе са Аустроугарском на задовољавајућем нивоу, да њена индустрија освоји тржиште Србије.

Лоши односи Србије са Аустроугарском и избијање Царинског рата, утицали су да српска елита тражи путеве изласка из кризе. Иако је Француска била обазрива у давању зајмова јер није желела да сукоб са Аустроугарском, нити припремање Србије за рат, ипак се присуство француског капитала, а постепено и политичких интереса, уз сагласност српске политичке елите и промену спољнополитичке оријентације земље

¹⁵⁸⁸ М. Војводић, „О политичким и економским односима Србије и Француске од 1895. до 1914. године“, у: *Путеви српске дипломатије*, 224.

¹⁵⁸⁹ Д. Ђорђевић, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906–1911*, 210–248.

¹⁵⁹⁰ *Одејк*, 29. децембар 1906.

увећавао.¹⁵⁹¹ Српска елита је у свим дипломатским активностима, а посебно онима у Француској настојала да српске захтеве представи истовремено и као европски интерес обуздавања Аустроугарске. У току 1907. године и пријема Миленка Веснића код председника Француске Армана Фалијера, српска дипломатија је покушала да живље заинтересује Французе за Србију. Тада је српски дипломата раширивши карту Балкана, на њој показивао где живе Срби, објашњавајући тренутни положај своје земље и Српства.¹⁵⁹² Удаљавајући се од Аустроугарске, српска елита тражила је подршку у Русији и Француској, што је означило и дефинитивно удаљавање од германског света. Из Париза српски посланик Миленко Веснић шаље извештаје у којима анализира француску штампу и закључује да Француска није у прилици „затезати жице“ према Немачкој. Као образложење наведеног става у писму Јовану Жујовићу, Веснић наводи подршку у јавности због „све већег јачања социјалистичких и интернационалистичких тежњи, а друго стога што би сад већ било тешко разуверити Французе да Мароканско питање није главни повод евентуалном сукобу, а опет ради њега је готово немогуће ратовати у овој земљи под данашњим приликама“.¹⁵⁹³ Поред спољнополитичког положаја Француске, за Србе су значајне и унутрашње прилике у Француској, јер су одређивале путеве деловања француских политичара, дипломата и јавног мњења. Извештаји српског посланика у Паризу, Миленка Веснића, о бурној политичкој сцени Француске стварали су галерије ликова француских политичара, које је требало добро упознати у склопу ојачавања сарадње са Француском. Социјалиста Бријан и радикал Клемансо оставили су најупечатљивији утисак на Веснића, као и динамични живот француске престонице.¹⁵⁹⁴ Извештаји и писма које је Миленко Веснић слао званичним државним органима и својим пријатељима имали су велику информативну вредност за српске интелектуалце. Веснић је захваљујући личним пријатељским везама и контактима у француском високом друштву био добро обавештен о француским друштвеним кретањима, што је олакшавало планове дипломатских и пропагандних акција Србије у Француској.¹⁵⁹⁵ Обавештења која су стизала у Београд омогућавала су дефинисање и усмеравање очекивања српске елите од Француске.

Иако је Русија била окосница српске спољне политике у периоду Анексионе кризе, српска елита уочила је да сама њена помоћ није довољна и покушала је деловати

¹⁵⁹¹ Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском*, 223.

¹⁵⁹² Р. Веснић млађи, *нав. дело*, 226–227.

¹⁵⁹³ АС, МИД, пов. бр. 180, М. Веснић – Ј. Жујовићу, 1. јуни 1905.

¹⁵⁹⁴ АС, МИД, пов. бр. 50, М. Веснић – В. Антоновићу, 1. март 1906.

¹⁵⁹⁵ М. Веснић млађи, *Др Миленко Веснић грансењер српске дипломатије*, 219.

и у другим правцима. Милован Миловановић и други водећи српски политичари обилазили су Берлин, Лондон, Париз и Рим у току 1908. и 1909. године у нади да ће издејствовати повољно решавање српског питања.¹⁵⁹⁶ За Србију је однос Француске и Немачке био важан у склопу даљег односа Србије са централноевропским силама. Миловановић је на почетку Анексионе кризе био свестан да је снага немачко-аустријског савеза постала веома важна за разрешење елементарних европских питања. Српски дипломата истицао је Немачку подршку Аустроугарској, која „говори охоло и неће ни да чује за територијалне концесије“.¹⁵⁹⁷ Вођа српске спољне политике веровао је да ће савез Немачке и Аустроугарске, бити јак све док се Русија и Француска заједно са Великом Британијом не супроставе одлучно овом германском савезу. У периоду Анексионе кризе приоритет српске елите је био „држати Европу en haleine“ и извући Србију без материјалних и моралних последица и губитака „с увећаним моралним угледом Србије и ојачаним светским симпатијама за њу“.¹⁵⁹⁸ Мисије у европским престоницама имале су карактер задобијања присталица Србије и проналажења заштитника српских интереса. Уз истовремене извештаје француских дипломата из Београда о аустроугарским трупима на српској граници, Миловановић је у Паризу, како сам наводи, убедио Клемансоа и Пишона „да се држе мирни и не покушавају никаква посредовања између Русије и Аустроугарске“.¹⁵⁹⁹

Српска елита је и поред очигледно јаке франкофилске струје, зарад остваривања српских националних интереса, размишљала о више праваца деловања, у којима Француска није увек постављена у центар. Како је Аустроугарска у Паризу организовала велику делатност против Србије користећи католичку струју, посебно од почетка 20. века било је потребно пронаћи решење за превазилажење овог проблема. Миленко Веснић предложио је у једном тренутку да се за почетак борбе за српске интересе узме Лондон уз помоћ руске дипломатије.¹⁶⁰⁰ Веснић је веровао да се преко енглеског утицаја може приморати Клемансоова влада да ипак подржи Русију и Србију на Балкану. Ипак, Француска је била земља од чијег је ангажовања за српску ствар српска елита пуно очекивала. Приједи и састанци са угледним личностима француске политике приређивани су код српског посланика Веснића. На једном састанку са Пишоном, поред Веснића присуствовао је и Миловановић, а био је организован са

¹⁵⁹⁶ АС, Лични фонд Милован Миловановић, бр. 32, Белешке, 30. новембар 1908.

¹⁵⁹⁷ Исто, Белешке, 28. октобар/10. новембар 1908.

¹⁵⁹⁸ Исто, Белешке, 21. јуни 1909.

¹⁵⁹⁹ CADN, Légation de Belgrade, № 168, Rapport, Paris le 8. janvier 1909; АС, Лични фонд Милован Миловановић, бр. 32, Моја политика у босанској кризи, 29. новембар 1909.

¹⁶⁰⁰ Р. Веснић млађи, *нав. дело*, 242.

циљем приближавања ставова две државе.¹⁶⁰¹ Као што је познато, у време Анексионе кризе француска влада није чак упутила никакве протесте против поменутог чина, али се успех српске дипломатије, а пре свега активности Веснића и Миловановића, огледа и у чињеници да је француски министар Пишон уз изразе решености да ће бринути за српске интересе обећао Србији „извесно задовољење“.¹⁶⁰² Економска и културна акција Француске у Србији током наредних година била је наведена обећана помоћ, која је водила даљем везивању српске елите за Француску и у исто време увећавању српских очекивања да ће Француска подржати српске интересе и у будућности.

Архитекта српске дипломатије Милован Миловановић се слагао са уверењем које је било опште у круговима европске дипломатије да Француска, Русија и Италија не могу да се компромитују према Немачкој и Аустроугарској јер нису спремне за рат.¹⁶⁰³ Миловановић је у својим хартијама, исписаним у соби париског хотела након сусрета и информација које је добијао од дипломата великих сила, записао: „Европа неће рат. Страна противна нама има више поуздања у се и своју снагу ако дође до рата [...] У питању се види повреда Турског али не и српског интереса. У снагу Србије се не верује [...] Сем рата, има и других средстава, средства дипломатије [...] Треба ангажовати Европу да се заложи за нас дипломатски“.¹⁶⁰⁴ Још на почетку кризе из контаката са француским посланицима у Београду, а потом и дипломатама у Европи, дакле, Миловановићу је јасно да читава ситуација иде у правцу избегавања рата.¹⁶⁰⁵ Ипак, Миловановић наглашава значај контаката које је Србија имала са „пријатељским силама“, а пре свега са Француском, те да је посебно било значајно представити српски проблем на европској политичкој сцени и усагласити „своје циљеве са њиховим“, тј. пронаћи заједнички прихватљиве интересе.¹⁶⁰⁶ Циљ свих путовања, бројних састанака и консултација, као и снажне акције у Паризу, било је изношење српског захтева пред Европу с циљем да постану општеприхватљиви. Овим је започело повезивање решавања српског питања са империјалним плановима великих сила у предвечерје Великог рата.

Значај „босанског питања“ и његовог решења за Европу био је предмет честих Миловановићевих опсервација. Наглашавао је да Балкан, односно Србија јесу тачке на

¹⁶⁰¹ Исто, 240.

¹⁶⁰² АС, МИД, ПО, 1908, фасц. III, дос. V, пов. бр. 2986, Извештај из Париза, 24. децембар 1908/ 6. јануар 1909.

¹⁶⁰³ АС, Лични фонд Милован Миловановић, бр. 32, 28. октобар/10. новембар 1908.

¹⁶⁰⁴ Исто, бр. 17, Белешке, 20. март 1909.

¹⁶⁰⁵ Исто, бр. 32, 6. март 1909; Исто, Ретроспектива, 20. март 1909.

¹⁶⁰⁶ Исто, бр. 32, 28. октобар/10. новембар 1908.

којима се преплићу и сударају интереси Аустрије са Русијом и Италијом, као и интереси Немачке са Енглеском. Од Анексионе кризе постаје јасно да Немачка преко Аустрије настоји да продре на Балкан, тј. и даље на исток пут Цариграда и Мале Азије. Верујући да би поменута теза о продору германске моћи на Исток могла да заинтересује Французе за Србију, Миловановић је „нарочито изложио детаљно француском амбасадору у Берлину Жилу Камбону, који то потпуно разуме и о томе писао и свом министру у Париз и свом брату у Лондон“.¹⁶⁰⁷ Српска елита сматрала је потребним да Француска буде потпуно упозната са могућностима развоја ситуације на Балкану. Ипак, франкофил Миловановић једину војну помоћ коју би Србија могла да има очекивао је од Русије. Веровао је да би у рату великих сила и поред великог француског залагања, тек укључивање Велике Британије могло спасити Балкан.¹⁶⁰⁸ Схватао је да Француска још није спремна за рат, што је званична Француска својом бригом да отклони могућност рата на Балкану и потврдила. Чини се да су Веснићеви извештаји из Париза, као и Миловановићеви контакти са страним дипломатама формирали преовлађујуће и исправно уверење да се у периоду кризе и након њеног краја, не може очекивати, а још мање добити потребна помоћ Француске.

Франкофил Милован Миловановић разматрао је и питање: Тројни савез или Тројни споразум, при чему је закључио: „Нисам ни у једном ни у другом, нити бих могао рачунати да тежим ући“.¹⁶⁰⁹ Оно што је Миловановића водило да размишља у поменутом правцу поред уверења да „Треба у међувремену одлучно за своје ангажовање тражити или моћи очекивати одговарајући еквивалент“ из кога је настало питање: „Има ли ко ког рачуна да би Тр. С. или Сп. примили на се обавезу да се ангажују за Србију“.¹⁶¹⁰ Даљи ток развоја међународних односа удаљавали су Србију од германског света и још чвршће везивали за Русију, Француску и Велику Британију. Монополистички положај француског капитала у Србији у значајној мери је одредио економско и политичко везивање Србије за Француску и њене савезнице. Пре свега остављао је њеним државним структурама мало слободе за акције у које не би била укључена Француска. Временом се у Монополској управи Србије увећавао број Француза, а 1910. године, отворена је и Француско-српска банка у чијим рукама су били најзначајнији привредни послови две земље, чиме су српски економски и политички интереси, повезани и са јачим политичким утицајем Француске у Србији,

¹⁶⁰⁷ Исто, 23. март 1909.

¹⁶⁰⁸ Исто.

¹⁶⁰⁹ Исто.

¹⁶¹⁰ Исто.

као и потребом заштите француског капитала на простору Србије и Балкана.¹⁶¹¹ Француски капитал је искористио франкофилско расположење српских политичких и пословних кругова и успешно сузбијао своје аустро-немачке супарике.¹⁶¹²

Српска елита, чак и она франкофилски расположена, знала је да на крају прве и почетку друге деценије 20. века Француску пре свега интересује усклађивање својих односа са Немачком. Француска је ипак упоредо тежила очувању својих, пре свега финансијских, интереса у Османском царству и није желела заоштравање односа са Аустроугарском.¹⁶¹³ Миловановић свстан да неке одлучније акције према Аустроугарској од стране Француске и других сила неће бити, веровао је да савез са Бугарском може бити кључ спречавања продора Аустрије на Балкану.¹⁶¹⁴ Утицао је на чвршће везивање Француске за Србију, уочивши да је Француска „рана већ зарашћена“, те да је развој догађаја довео до приближавања Русије и Француске, а потом и Велике Британије.¹⁶¹⁵ Истичући значај који има споразум Русије са западним силама (Француско-руски споразум и Руско-енглески споразум) у решавању прилика на Балкану, Миловановић верује да се морају ојачати међусобни односи балканских држава.¹⁶¹⁶ Како се Француска плашила поремећаја на Балкану због капитала уложеног преко Отоманске банке, циљ француске дипломатије био је спречавање распада Османског царства док не буде спремна да интервенише при расподели територија и интересних сфера.

Улога краља Петра I Карађорђевића у процесу српског проналажења подршке у Француској такође је значајна. Школован у Француској и њен бранитељ у Француско-пруском рату, везан за културу и дух француског друштва, краљ Петар I је од 1903. године помагао политичко, економско и културно повезивање. У првим годинама владавине, због проблема услед нерешеног завереничког питања, теже је уочити конкретан утицај српског владара, који је присутан, пре свега, у његовим контактима са својим пријатељима из високих париских кругова. Краљ Петар I се сусрео са својом школским друговима из престижне војне школе Сен-Сир, а имао је контакте и у оквиру

¹⁶¹¹ Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, 285–301; А. Митровић, "Les interets français en Serbie a veille de la Premiere guerre mondiale", 370.

¹⁶¹² М. Војводић, „О политичким и економским односима Србије и Француске од 1895. до 1914. године“, 226.

¹⁶¹³ М. Војводић, „О политичким и економским односима Србије и Француске од 1895. до 1914. године“, 226.

¹⁶¹⁴ АС, Лични фонд Милован Миловановић, бр.17, Белешке - Аугарска, Србија и Бугарска, Београд, 30. мај 1909.

¹⁶¹⁵ *Исто*, Утисци с пута – Општи резиме, Београд, 23. новембра 1909.

¹⁶¹⁶ *Исто*, бр. 6, 3. јануар 1911.

Нормандијског географског друштва, институције значајне за француске економске планове. Како је уз поменуто и увећан број српских питомаца на француским војним школама почетком 20. века, може се закључити да су војна и економска сарадња са Француском биле приоритетне за српског владара. Посета краља Петра I Карађорђевића Француској 1911. године, која је поред економских и политичких разлога имала и сентименталне, створила је посебну франкофилску атмосферу у Србији, истовремено поставши демонстрација дубоке политичке повезаности Француске и Србије. Политички задатак посете по оцени сарадника *Словенског југа* био је да не буде само формалног карактера, већ да се у односима не остане на „истом ступњу“, а посебно је наглашено да: „Српски Народ имао је увек велике симпатије за Француску. То је она земља која је после словенских земаља најдража Србима. То се најбоље види по великој пријемчивости нашој за француску културу [...] ми видимо у српској литератури и српској уметности снажан утицај француске лепе душе“. ¹⁶¹⁷ Међу интелектуалцима око *Словенског југа* владало је и уверење: „све те симпатије Српског Народа имале су слабог одјека само у књигама оних Француза који би залутали на Оријент, па и о Србији по нешто написали. Француска политика врло се мало загревавала тим српским симпатијама, чак и пре три године, када је Србија била у најкритичнијој положају да решава питање о своме постанку. Иако су Французи били тада релативно добро упознати са српским питањем, нису се за Србију онако заузели, како су им, у осталом, диктовали и њихови интереси. Код Француза је тада победио берзијанац и филистар“. ¹⁶¹⁸ Очекивања од посете Француској краља Петра I и поред наглашавања француских могућности и веза Француске и Србије, била су ипак реална: „Не очекујемо од овога пута неке преврате у свету у корист српске политике; задовољни смо са оним што ће нам тај пут донети, а то је, свакако, (најмање) приступање француске за један корак ближе проблему српском“ јер су Французи „после мароканских преговора, врло моћни упливни чланови у концерту великих сила“ ¹⁶¹⁹

Француска је била заинтересована за онемогућавање продора Аустроугарске и Немачке на Исток и стога је прихватила Српско-бугарски споразум, али Веснић је јављао у Београд да му је начелник Министарства спољних послова Француске Морис Палеолог ставио до знања да Француска не може одобрити акцију балканских

¹⁶¹⁷ „Политички преглед“, *Словенски југ*, бр. 43, 23. октобар 1911, 340.

¹⁶¹⁸ *Исто*.

¹⁶¹⁹ „Политички преглед“, *Словенски југ*, бр. 45, 6. новембар 1911, 354 – 355.

држава.¹⁶²⁰ Када је до ратних окршаја ипак дошло 1912. године, Париз је прихватио победе савезница и поделу турске територије, показујући интересовање да савез задржи антиаустријску линију, а стога су вести о евентуалном споразумевању Србије и Аустроугарске узнемиравале француску дипломатију, која је српском посланику у Паризу указала да би то довело до европског рата услед ремећења европске равнотеже.¹⁶²¹ Како би задобила што већу подршку у Француској, Србија је повела живу дипломатску акцију у склопу које је у Париз децембра 1912. године дошао Гргур Јакшић, са задатком да француске новинаре обавештава о догађајима на Балкану и да у француској јавности заступа и брани српске националне интересе.¹⁶²² Већ поменута Јакшићева активности на публикувању чланака и сарадња са француским интелектуалцима допринела је да српски интереси постану ближи француским политичарима. У току Балканских ратова Французи су почели да показују највећи степен разумевања за српске интересе до тада. Поклапање француских и српских интереса водило је и француском енергичаном ставу према Бугарској 1913. године и противљењу рата балканских савезника.

Након Балканских ратова развој догађаја на међународној сцени дефинитивно је приближио Француску и Србију у политичком, економском и културном погледу. Једним делом била су испуњена очекива српске елите с краја 19. века. Споразум Русије и Француске као помоћно средство у реализовању српских националних интереса није заживео на онај начин, како су некадашњих *благочејанци*, који су изградили своје личности у Француској или на француским узорима очекивали. Почетко 20. века, француска економска и културна зрачења у српском друштву поставила су темеље политичког савезништва. Економски и политички интереси, као и општи развој међународних односа водили су српску елиту ка сарадњи са француским колегама. Велика очекивања су понекад била изневерена, као што је то било у време кризе изазване анексијом Босне и Херцеговине, а делом и на почетку Балканских ратова (1912–1913). Српска елита је, гајећи духовну везу са француским кодексима понашања и веровања, уносила нове идеје у српско друштво, које су се рефлектовале и на политичке ставове и дипломатске активности. Ипак, дуготрајним деловањем, преко истакнутих Срба франкофила и снажном дипломатском акцијом у Паризу, као и сарадњом српских и француских научника и политичара, српска елита успела је да код

¹⁶²⁰ Р. Веснић млађи, *нав. дело*, 288.

¹⁶²¹ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914*, том V, св. 3, Београд 1986, бр. 50, 80, 83, 86.

¹⁶²² НБС, Хартије Гргура Јакшића, Г.Јакшић-Н. Пашићу, Р558/IX/1619, недатирано.

француске изазове веће интересовање за Србију и Србе. *Босанска вила* је почетком 1914. године објавила текст Љубе Стојановића у коме је српски интелектуалац оценио: „Француска је на немачку нову оријентацију одговорила истом мером и повећала је одмах и она своју војену силу. С друге стране, средствима која њој стоје на расположењу (а она су врло моћна!), она се труди да се на Балкану успостави сталан мир и спокојство, и захваљујући тој њиховој помоћи Балкан ће брзо процветати у сваком погледу, и културно и економски“.¹⁶²³ У истом периоду Миленко Веснић из Париза пише да се ниједан народ „није се ипак интересовао с толико усрдности за наше успехе, колико су то чинили Французи, и то из свих друштвених слојева. За доказ тога ја бих могао показати један читав свежањ писама, упућиваних у току прошле године службеном представнику Србије, међу којима их има врло дирљивих“ и додаје како је „целокупно јавно мњење стало отворено уз Србију и Српство“ због чега Срби дугују „пријатељима Французима дубоку, искрену и усрдну захвалност“.¹⁶²⁴ Пред Први светски рат Србија се економски, политички и културно везала за Француску као кључну тачку ослонца.

6.1.2. Француска и Французи у српској штампи пример: часописи *Дело* и *Српски књижевни гласник*

Крај 19. и почетак 20. века у културној историји Србије остао је упамћен као „златно доба“ српске књижевности, као и период појаве већег броја листова и часописа, који су посебну пажњу посветили политичким и друштвеним проблемима српског друштва.¹⁶²⁵ У намери да ојачају позиције своје политичке опције и да остваре напредак српске културе, српски интелектуалци, активни у политичком животу покрећу часописе, у овом периоду најважније средство масовне комуникације.¹⁶²⁶ Српски интелектуалци оставили су неизбрисив траг у српској култури у кључним часописима епохе: *Делу* и *Српском књижевном гласнику*. Инспиратор покретања *Дела* и *Српског књижевног гласника* и веома утицајна личност у обликовању националне политике био је дипломата и публициста Светислав Симић. Часопис *Дело* је својом појавом 1894.

¹⁶²³ Љ. Стојановић, „Нове политичке оријентације“, *Босанска вила*, бр. 1–6 (1914), 39.

¹⁶²⁴ М. Веснић, „Наш дуг Француској“, *Босанска вила*, бр. 1 – 6 (1914), 48.

¹⁶²⁵ П. Палавестра, *Историја модерне српске књижевности*, Београд 1986, 6.

¹⁶²⁶ С. Пековић, „Модел часописа на почетку века“, у: С. Пековић (ур.), *Традиционално и модерно у српским часописима 1895–1914*, Нови Сад, Београд 1992, 9–16; П. Палавестра, „Идеологија и мисија књижевних часописа. Пример *Босанске виле* и *Српског књижевног гласника*“, 17–21.

године употпунио празнину у књижевној и научној периодици у Србији. Истовремено, подстакнуто је покретање читавог низа часописа који су обогатили културни живот.¹⁶²⁷ Најутицајнији часопис међу Србима почетком 20. века – *Српски књижевни гласник*, основан је 1901. године.¹⁶²⁸ Око часописа се окупила група младих интелектуалаца, већином школованих у Француској са циљем да на основу јасно израженог књижевног програма модернизује српску културу.¹⁶²⁹ Богдан Поповић у већем делу периода до Првог светског рата, заједно са братом Павлом и учеником Јованом Скерлићем, био је кључна фигура у *Српском књижевном гласнику*.¹⁶³⁰ Покретање поменутих часописа *Дела* и *Српског књижевног гласника*, који су већ својим изгледом и распоредом садржаја подсећали на престижне *La Revue bleue*, *Le Journal des débats* и *La Revue des Deux Mondes*, носило је у себи дух француске културе. Париз, Сорбона и друге француске школе магично привлачне за Србе жељне знања, отворили су простор за нове идеје код српских „благодејанаца“ приликом њиховог повратка у отаџбину.¹⁶³¹

Пресудан утицај на одабир текстова и однос према тековинама француске културе у *Делу* и *Српском књижевном гласнику* имали су оснивачи, уредници и сарадници часописа. *Дело* и *Српски књижевни гласник* потекли су из истог круга српских интелектуалаца блиских Радикалној странци или активни у оквиру исте. Оснивачи, уредници и сарадници поменутих листова: Светислав Симић, Илија Вукићевић, Милован Миловановић, Богдан Поповић, Стојан Протић, Драгољуб Павловић, Аца Станојевић, Лазар Марковић, Михаило Вујић, Риста Одавић, Јован Скерлић, Јаша Продановић, Љуба Јовановић, Љуба Давидовић, Сима Матавуљ, Исидора Секулић, Надежда Петровић и други, обележили су српску политичку,

¹⁶²⁷ *Дело* је публиковано од 1894. до 1915. године са два прекида, први од 1899. до 1902. године и други од 1914. до 1915. године. Узрок првог прекида је Ивањдански атентат на краља Милана Обреновића 1899. године. Други, краћи прекид, настао је као резултат ратног стања и привременог пресељења редакције из Београда у Ниш. (П. Палавестра, „Доба модернизма у књижевности“, у: А. Митровић и др, *Историја српског народа*, VI-2, Београд 2000, 405; М. Ковић, *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1914*, 233–236).

¹⁶²⁸ Уредници и сарадници часописа су били: Богдан и Павле Поповић, Јован Скерлић, Јаша Продановић, Слободан Јовановић, Александра Белић, Милан Грол и други.

¹⁶²⁹ М. Ковић, „Источно питање као културни проблем: Светислав Симић и *Српски књижевни гласник* (1901–1911)“, 595–628; Исти, „Политичка улога *Српског књижевног гласника* 1901–1914“, у: С. Тутњевић, М. Недић (ур.), *Сто година Српског књижевног гласника, Аксиолошки аспект традиције у српској књижевној периодици*, Нови Сад, Београд 2003, 363–378; А. Kolaković, "L'Élite Serbe et le modèle culturel français dans la Revue Delo 1894–1915", 205–217.

¹⁶³⁰ С. Јовановић, „Политичко порекло *Српског књижевног гласника*“, СКГ, нова серија, XXXII (1931), 129–130.

¹⁶³¹ Ј. Милићевић, „Прва група србијанских студената, државних питомаца, школованих у иностранству (1839–1842)“, 363–373; В. Павловић, „Српски студенти у Паризу 1839–1856“, 187–202; Д. Т. Батаковић, „Француски утицаји у Србији 1835–1914. Четири генерације *паризлија*“, 73–95

друштвену и културну историју на прелазу из 19. у 20. век.¹⁶³² Настојање да се преко штампе оствари напредак српске културе, друштва и државе, био је заједничка карактеристика активности поменутих личности. Текстови објављени у часопису били су намењени пре свега образованим припадницима српског друштва, који су утицали на културне и идејне токове у Србији, као и на осталим територијама настањеним Србима. Поменуте личности својим ангажовањем у *Делу* и *Српском књижевном гласнику* оставиле су неизбрисив траг у развоју српске културе.

Уредништво *Дела* није изашло са отвореним програмским обраћањем јавности, али је часопис у српском друштву препознат као књижевно-научни лист са политичком наменом, а сличан став је преовладао и приликом оцене карактера *Српског књижевног гласника*.¹⁶³³ Оснивачи часописа били су најобразованији припадници српског народа, већином из Србије, мада је било сарадника и са простора Аустроугарске и Османског царства. Ипак, већину оснивача и сарадника чинили су припадници Радикалне странке или њихови блиски пријатељи, стога је преовладало мишљење да су радикали после политичког успеха „хтели да продру, исто тако у науку и књижевност“.¹⁶³⁴ Непостојање програмског начела, када је реч о часопису *Дело*, резултирало је отвореном сарадњом и толерантним ставом према ствараоцима различитих схватања. „У Србији се, како сад изгледа, морају сукобити још једном две струје: струја демократска са бирократском и апсолутистичком“ писали су уредници *Дела*, у намери да нагласе своју тежњу за променом система вредности у Србији у складу са својим уверењима.¹⁶³⁵

Неку годину касније, 1901. године, после стишавања догађаја око тзв. Ивањданског атентата на краља Милана, појавио се и *Српски књижевни гласник*.¹⁶³⁶ Око *Српског књижевног гласника* окупила се група младих интелектуалаца, већином школованих у Француској, а њихов јасно изражени књижевни програм имао је намеру да преобрази и модернизује српску културу. Професор Милош Ковић у својој магистарској тези је нагласио да су припадници круга српских интелектуалаца окупљених око *Српског књижевног гласника* својим чланцима, брошурама и књигама

¹⁶³² Већина поменутих је и у периоду након Првог светског рата наставила своје активности пре свега око *Српског књижевног гласника*, као и других часописа и листова који су имали културну, политичку и друштвену намену. (М. Radojević, "Nekoliko slika iz saradnje Isidore Sekulić i Srpskog književnog glasnika", *Godišnjak za društvenu istoriju*, br. 2 (1999) 91–109; М. Ковић, *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1914*, 93–96).

¹⁶³³ С. Јовановић, „Политичко порекло *Српског књижевног гласника*“, 129–130.

¹⁶³⁴ Д. Младеновић, *нав. дело*, 63–64; Д. Иванић, „На прагу епоха : часопис Дело (1894–1899)“, *Књижевна историја*, бр. 124 (2004), 489–520.

¹⁶³⁵ *Дело*, књига 1 (1894), 410.

¹⁶³⁶ *Српски књижевни гласник*, књ. 1, бр. 1 (1901).

настојали да докажу западњачки идентитет, „културну способност“ и демократску зрелост Срба.¹⁶³⁷ Неки од њих прешли су у нови часопис из конкурентског *Дела*, а други су потицали из Недићевог *Прегледа*. Кључне фигуре у *Српском књижевном гласнику* били су Богдан и Павле Поповић, Јован Скерлић, Јаша Продановић, Слободан Јовановић, Александар Белић и Милан Грол.¹⁶³⁸ Као уредници и сарадници, посебно дубок печат на садржину часописа, као и на смернице будућег развоја српског политичког, друштвеног и културног живота оставили су Богдан Поповић и Јован Скерлић, инсистирајући на прихватању западњачких, француских и британских културних образаца. Група младих српских интелектуалаца определила се за доказивање свог западњачког идентитета и „способности за културу“, како би Аустроугарској одузела њене „цивилизаторске“ аргументе и сачувала самосталност Србије почетком 20. века.¹⁶³⁹

Лист *Дело* је често мењао уреднике и сараднике, што је доводило и до измена концепта и садржаја часописа, што је потом утицало и на појаву француских тема у *Делу*.¹⁶⁴⁰ Уредници *Српског књижевног гласника* били су малобројни: браћа Поповић и Скерлић, што је француску културу на страницама часописа чинило постојанијом. На месту главног уредника већином су седели радикалски прваци, односно када је реч о *Српском књижевном гласнику*, млађе крило радикала - самосталци. Професори Велике школе, од 1905. године Универзитета, политичка и културна елита тадашње Србије, школована у Француској, узимала је великог учешћа у процесу уређивања часописа. Избором тема, прилога и превода са страних језика српска елита је анализирала културне прилике у земљи и отворила нове видике за унапређење културе.

Око поментутих часописа окупио се велики круг сарадника: научника, књижевника, критичара, теоретичара, политичара, односно интелектуалаца различитих ставова и мишљења. Садржај часописа подстицао је богаћење, анимирање и пропагирање књижевног, уметничког и друштвеног живота српског народа. Страни часописи и литература коју је српска елита читала, указују на прихватање одређених културних образаца у српској средини, што је био предуслов њиховог квалитетног рада и ширења утицаја других култура на српску. Поред дневне штампе француског,

¹⁶³⁷ М. Ковић, *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1914*, 749.

¹⁶³⁸ *Исто*, 105–109.

¹⁶³⁹ Исти, "From Vienna to Paris: Serbian Elite between Central and Western Europe (1878–1914)", 53–60; Исти, *„Дивилизаторска мисија Аустроугарске: поглед из Београда (1901– 914)“*, 365–379.

¹⁶⁴⁰ У периоду од 1894. до 1915. године оштампано је 220 свезака или 74 тома часописа *Дело*, а на месту уредника било је седам личности: Илија Вукићевић, Милован Миловановић, Драгољуб Павловић, Љуба Давидовић, Стојан Протић, Риста Одавић и Лазар Марковић.

немачког, а од 20. века и британског порекла, као и часописа везаних за струку којом су се бавили, српски интелектуалци највише користе француске часописе: *La Revue blue*, *Le Journal des debats* и *La Revue des deux mondes*. Међународни односи и сукоби великих сила, догађаји на Балкану, текстови о уставности и развоју парламентаризма, економије, школства, здравства и културе били су пажљиво бирани и истицани у садржају часописа.

Посебно место у оба часописа заузеле су анализе политичких, економских и друштвених догађаја у земљи и свету. Богато животно и политичко искуство, као и добра обавештеност српских интелектуалаца и политичара, сарадника часописа била је пресудна да теме буду актуелне. Иако никад није био уредник, Светислав Симић је ипак био значајна фигура у часописима, покренувши теме краја османске власти над поседима у Европи и положаја Срба на простору Старе Србије, које су закупљале пажњу српске елите. Истовремено, Симић је отворио врата продитању француских узора у српско друштво. Заједно са Милованом Миловановићем у *Делу*, а касније са браћом Поповић и Јованом Скерлићем у *Српском књижевном гласнику*, покренуо је неке од најзначајнијих тема, које су биле у вези са анализом положаја Србије у међународним односима и прихватање таковина модерне западне цивилизације.¹⁶⁴¹ Сличне теме биле су интересантне и уредницима *Дела*: Драгољубу Павловићу, Љуби Давидовићу, Стојану Протићу, Лазару Марковићу и Ристи Одавићу. Уредници и сарадници *Српског књижевног гласника* у својим политичким и друштвеним рубрикама придружили су нове погледе на питања значајна за опстанак и развој Србије. Франкофил Никола С. Петровић, један од оснивача *Дела* и његов сарадник, био је и сарадник *Српског књижевног гласника*. За поменуте часописе дуги низ година писао је критике и приказе о новим расправама и књигама, као и текстове о актуелним питањима на узаврелом Балкану.¹⁶⁴² Тако је вероватно један од заслужнијих што су се поред коментара домаћих аутора о страним делима, могле чути и мисли француских интелектуалаца на актуелне теме. Један од примера за поменуто је став Луја Лежеа о Бераровој књизи *La Turquie et l'hellénisme contemporain*.¹⁶⁴³ Овим је *Дело* покренуло праксу да српски интелектуалци опкупљени око поменутих часописа са великом пажњом прилазе анализи текстова француских аутора.

¹⁶⁴¹ М. Ковић, „Источно питање као културни проблем: Светислав Симић и “Српски књижевни гласник” (1901 – 1911)“, 595–628.

¹⁶⁴² Н. С. П., „Неколико француских публикација о источном питању“, *Српски књижевни гласник*, књ. XVI, св. 2, Београд 1906, 157.

¹⁶⁴³ "Louis Leger, Un nouveau livre sur la question d'Orient", *Дело*, књ. 1 (1894), 647.

Посебан печат у угледању на француске узоре у круговима српске елите, остварио је Милован Миловановић. Уређивао је *Дело* од 6. до 13. књиге, што је трећина издања из првог периода, а ако се узме у обзир његов висок положај и функције у српској држави, вероватно је имао утицаја и на каснију уређивачку политику листа све до смрти 1912. године. Пратио је, као и његови наследници на уредничком месту, текстове које су објављивали водећи француски часописи, а потом у целини или у најзначајнијим деловима доносио теме из француских часописа пред српског читаоца. Највише су коришћени текстови из француских часописа *La Revue bleue*, *Le Journal des debats* и *La Revue des Deux Mondes*. Уставност и развој парламентаризма биле су преовлађујуће теме у *Делу*, када је реч о *Политичком и друштвеном* прегледу листа, посебно у периоду Миловановићовог боравка на месту уредника, а наставио их је касније и Стојан Протић. У рубрикама *Критика и библиографија* и *Белешке* представљени су радови о уставним решењима, како у Србији тако и у Европи, што је, такође, био Миловановићев велики утицај. Поред поменутог указивано је на стручну литературу и конгресе, као што је Међународни конгрес за кривично законодавство одржан 18. јула 1895. године у Паризу.¹⁶⁴⁴

Сарадници и уредници *Дела* и *Српског књижевног гласника*, пратили су научне публикације из свих сфера, од природних наука, математике, физике, потом ботанике, астрономије, геологије, медицине, до правних и историјских публикација. У оквиру рубрике „Нове Књиге“ *Српски књижевни гласник* је презентовао више издања, међу којима су већ у првим публикацијама *Српског књижевног гласника* своје место нашле Левисова *Историја Француске* и *Историја модерне Француске* Габриела Анотоа.¹⁶⁴⁵ Праћен је рад француских листова попут *La Revue politique et parlementaire*, *La Grande Revue*, *L'Annuaire de législation étrangère publié*, *La Revue historique* и *Le Journal du droit international privé et de la jurisprudence comparée*. У другом периоду објављивања *Дело* проналази одличног сарадника, такође француског ђака, Живојина Перића, који ће успешно испратити, а потом и српском читаоцу пренети информације о најзначајнијим радовима из сфере правне науке. У Паризу је током 19. века права похађао велики број Срба школованих ван земље што је уз унутрашње прилике у Србији, подстицало интересовање за законодавна питања. У рубрици *Белешке Дело* и *Српски књижевни гласник* указивали су на француске књиге које се баве тематиком Француске револуције, схватањима парламентаризма и уставности. Испраћена је и пореска

¹⁶⁴⁴ „Белешке“, *Дело*, књ. 6 (1895), 155.

¹⁶⁴⁵ *Српски књижевни гласник*, књ. I, св. 3, (1901) 235, књ. VI, св. 2, (1902) 794; књ. XIV, св. 4, (1905) 319.

реформа у Француској, вероватно у намери да овај чланак подстакне умне људе у Србији на нове потезе у финансијској политици.¹⁶⁴⁶

Поред политичких, друштвених и економских тема, поменути часописи и листови пружили су широк простор културним садржајима. Информације о догађајима у Европи, пре свега у Француској, која је била синоним за културу, заузиле су значајно место у српској штампи. Дела француских књижевника, уметника, интелектуалаца и публициста, преведена или приказана у белешкама, подстицала су изграђивање француско-српских веза. Већ први уредник *Дела*, Илија Вукићевић, швајцарски ђак и српски књижевник, као франкофил директно препоручује француску књижевност, посебно дело Виктора Игоа речима „хватајте се његових мисли, смелих, дубоких, често ђенијалних. Поклоните се тим продуктима моћног духа; поучите се великим истинама [...] напојте се на том врелу, из кога истичу симпатије за човечанство и вера у његов спас“.¹⁶⁴⁷ Овај велики француски књижевник посебно је цењен у Србији јер је у свом чланку *Pour la Serbie* подигао глас против турског насиља. Публиковањем рада „Виктор Иго и ренесанс француски“, *Дело* је обележило стогодишњицу рођења човека, који по сарадницима часописа „у себи носи идеал свога века, потребу за друштвеном правдом и политичком слободом“.¹⁶⁴⁸ Уредништво *Српског књижевног гласника* такође је неговало култ поштовања Виктора Игоа међу српским интелектуалцима.¹⁶⁴⁹ Поред превода дела Виктора Игоа, сарадник часописа Добросав Ружић написао је и текст поводом обележавања стогодишњице рођења великог француског књижевника.¹⁶⁵⁰

Богдан Поповић и његов ученик Јован Скерлић, утицали су на саржај часописа *Дело* у првом периоду излагања. Отворено су дали предност француским културним утицајима, а од 1901. године заступали су још одлучнији став у *Српском књижевном гласнику*. У критици „Радован Кошутин Узроци препорођају књижевне критике. Студија из француске књижевности“, објављеном у *Делу*, Поповић је демонстрирао своје одлично познавање француске књижевности, а посебно се осврнуо на Иполита

¹⁶⁴⁶ „Пореска реформа у Француској и у туђини“, *Дело*, књ. 24 (1902).

¹⁶⁴⁷ Илија Вукићевић је био под утицајем француских симболиста. (Ј. Продановић, „Послењи дани јаничара историски роман Мавра Јокаја, превео Душан Клајић. Издање Ђоке Анастасијевића. Цена 2 дин. или 1 фор. стр. 260“, *Дело*, књ. 1 (1894), 222; М. Ковић, *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1914*, 237).

¹⁶⁴⁸ Х. Беранже, „Виктор Иго и ренесанс француски“, *Дело*, књ. 23 (1902), 76.

¹⁶⁴⁹ „Ново издње Виктор Игових дела“, *Српски књижевни гласник*, књ. VII, св. 2 (1902), 157; М. Ковић, *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1914*, 46–465.

¹⁶⁵⁰ „Стогодишњица Виктор Игоа рођења“, *Српски књижевни гласник*, књ. V, св. 2 (1902), 159.

Тена, Декарта, Расина и Молијера, ствараоце радо читане међу српском елитом.¹⁶⁵¹ Поводом смрти Александра Диме Сина, Поповић је написао некролошку белешку за *Дело*, што је било уобичајено приликом смрти и других великих писаца и у *Делу* и у *Српском књижевном гласнику*. У оквиру *Српског књижевног гласника* Поповић је поред уредничког посла писао критике, приказе и белешке међу којима су: "La vie à Paris, par Jules Claretie", француски поглед на немачку литературу "Histoire de la littérature allemande, par A. Bossert", „Госпођа Бовари од Г. Флобера“, као и читуља поводом смрти Емила Золе.¹⁶⁵²

Алфонс Доде, Емил Зола, Ги де Мопасан и други француски књижевници превођени су на српски језик или се о њиховом стваралаштву писало на страницама *Дела* и *Српског књижевног гласника*.¹⁶⁵³ Први превод једног књижевног дела француског аутора у *Делу* је прича *Најстарија* Жила Леметра. Овим Леметровим делом створена је постепена доминација дела француских књижевника у часопису. Касније ће у сваком броју српском читаоцу бити презентована по једна песма, прича или роман са француског говорног подручја, што је, ако се изузме руска књижевност, пре свега преводи Лава Толстоја, била права реткост, јер је књижевни део у часопису био намењен домаћим ауторима. *Српски књижевни гласник* био је још доследнији у наметању француских књижевних узора пред српског читаоца. Књижевници чија су дела публикована на страницама часописа, попут Мопасана, Диме, Дидроа, Буржеа и Превоа, били су узор генерације српских књижевника, који су стварали на прелазу два века. *Дело* је пренело својим читаоцима како је Иго препознат као „највећи“ представник француског духа и да је његово „дело трајно као природа и као само човечанство“.¹⁶⁵⁴ Поповић је Диму назвао не само највећим француским, већ и европским драматургом 19. века, а у истом периоду *Дело* је објавило више превода текстова француских књижевника.¹⁶⁵⁵

Као критичар Јован Скерлић је био ђак француске школе, тражио је више унутрашње вредности, а савршеност облика и израза постављао је у други план. Водећи српски књижевни историчар и критичар, образован у Лозани и Паризу, иако је

¹⁶⁵¹ Б. Поповић, „Радован Кошутих Узроци препорођају књижевне критике. Студија из француске књижевности“, *Дело*, књ. 5 (1895), 134.

¹⁶⁵² У., "Histoire de la littérature allemande, par A. Bossert", *Српски књижевни гласник*, књ. II, св. 1, (1901), 76–77; У., „La vie à Paris, par Jules Claretie“, *Српски књижевни гласник*, књ. II, св. 2 (1901), 159; Б. П., „Емил Зола“, *Српски књижевни гласник*, књ. VII, св. 3 (1902), 238–240; „Госпођа Бовари од Г. Флобера“, *Српски књижевни гласник*, књ. VIII, св. 1 (1903), 75–76.

¹⁶⁵³ М. Ковић, *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1914*, 122–124.

¹⁶⁵⁴ Х. Беранже, *нав. дело*, 80.

¹⁶⁵⁵ „Б. Поповић, Александар Дима Син“, *Дело*, књ. 8 (1985), 329.

у *Делу* сарађивао кратак временски период, утицао је на продор француског духа у српску културу. Скерлић је публикувао запажен текст о роману „Кућни хранитељ Алфонса Додеа Последњи роман Додеов“ и „Поглед на данашњу француску књижевност“.¹⁶⁵⁶ Скерлић је у *Делу* објавио и два веома занимљива прилога о оснивању Народних универзитета у Француској и други чланак који прати рад професора Огиста Ренара (Auguste Renard).¹⁶⁵⁷ Сарадник и покретач већег броја листова, посебно је плодоносан у периоду када се прихватио уредништва над *Српским књижевним гласником* у оквиру кога је остварио кључан утицај на формирање српске књижевне критике. Скерлићев чланци о Просперу Меримеу и Шарлу Нодјеу публиковани у *Српском књижевном гласнику* 1901. и 1904. године, објављени су под насловом *Француски романтичари и српска народна поезија* 1908. године у Мостару.¹⁶⁵⁸ Овим се Скерлићев утицај ширио и ван граница Србије. Скерлићев текст били су снажан подстрек да Војислав М. Јовановић три године касније публикује капиталну студију *La "Guzla" de Prosper Mérimée* (Hachette, 1911), која је садржала попис француских превода српске народне поезије и текстова о њима.¹⁶⁵⁹ Текст „Уништење естетике и демократизација уметности“, објављен у *Српском књижевном гласнику* 1903. године поводом посебног штампања Скерлићевог предавања истог наслова, само је један од примера како је истакнути интелектуалац утицао на усмеравање токова у српској књижевности и критици.¹⁶⁶⁰ Поред поменутог, Скерлић је у оквиру *Српског књижевног гласника* обележио и стогодишњицу рођења Виктора Игоа и публикувао текст о новом таласу књижевне критике у Француској.¹⁶⁶¹ Паралелно са наведеним активностима, Скерлић је превео и текстове *Колективизам* Жила Геда и *Патриотизам и интернационализам* Жана Жореса.¹⁶⁶²

Поред књижевности, сарадници *Дела* и *Српског књижевног гласника* су са великом пажњом пратили позоришни живот и развој уметности у Србији. Народно позориште у Београду, чији је стваралаштво више пута презентовано у наведеним српским часописима, крајем 19. и почетком 20. века више од половине свог репертоара

¹⁶⁵⁶ Ј. Скерлић, „Кућни хранитељ Алфонса Додеа Последњи роман Додеов“, *Дело*, књ. 18 (1898); Исти, „Поглед на данашњу француску књижевност“, *Дело*, књ. 23 (1902).

¹⁶⁵⁷ „Садржај“, *Дело*, књ. 22 (1899), 142–143.

¹⁶⁵⁸ Д. А. Јањић, *нав. дело*, 47.

¹⁶⁵⁹ *Исто*, 47–48.

¹⁶⁶⁰ Ј. Скерлић, „Уништење естетике и демократизација уметности“, *Српски књижевни гласник*, књ. IX, св. 2 (1903), 160.

¹⁶⁶¹ С, „Сро година од рођења Виктора Игоа“, *Српски књижевни гласник*, књ. V, св. 4 (1902), 315–316; „Млада критика у Француској“, *Српски књижевни гласник*, књ. VIII, св. 6 (1903), 477–478.

¹⁶⁶² „Колективизам од Жила Геда. Патриотизам и интернационализам од Жана Жореса“, *Српски књижевни гласник*, књ. VI, св. 7 (1902), 1194–1195.

посвећује француским ауторима.¹⁶⁶³ Позоришни критичари приказали су Сардуову *Отаџбину*, *Термидор*, потом Димину *Госпођу са камелијама*, *Хенриха III и његов двор*, Расинову *Федру*, истичући значај поменутих остварења као иновација у позоришном животу. Ако се има у виду да су Риста Одавић, Милан Предић и Милан Грол били сарадници *Дела* и/или *Српског књижевног гласника*, јасно је порекло приказа поменутих представа и извештавање о позоришном животу Београда, као и Новог Сада, Мостара и других градова где су се рађале повремене позоришне сцене. Протежирајући своје француске узор и француски театар као пример стилског и сценског израза који треба следити преко приказа догађаја на српској театарској сцени, Одавић, Предић и Грол су доприносили прихватању француских утицаја на културни живот у Србији.¹⁶⁶⁴ Под притиском тешких историјских околности, прображај српске културе, вршен путем штампе, водио је остваривању напретка државе. Прилоге из уметности, односно критике и извештаје са изложби, поред низа мање познатих имена, писала је за *Дело* и чувена српска сликарка која се усавршавала у Паризу, Надежда Петровић. Поводом књиге Едмона Глариса о импресионизму у вајарству, белешку и прилог продирању француске уметности у Србију пружио је и париски ђак Урош Петровић.¹⁶⁶⁵ Уредништва два најутицајнија и по тиражу најчитанија часописа у Србији на почетку 20. века су пред српског интелектуалца доносили читав спектар мисли и идеја. Њих је требало делимично или у целости прихватити и прилагодити српском бићу.

Поред свих постојећих разлика између Француске и Србије, у историјском искуству, као и свеукупном развоју, посредством штампе остварено је повезивање две државе у политичким, друштвеним и културним областима. Интереси Француске на Балкану и тежње српске државе да оствари своје националне циљеве имали су кључну улогу у француско-српским односима, што се рефлектовало и на страницама српских часописа. На страницама *Дела* и *Српског књижевног гласника* публиковане су песме, романи, културно-историјске репортаже, вести из културног живота, научни радови. Поред оригиналних текстова у којима провејавају утицаји страних аутора, преводи дела страних књижевника и публициста чине садржај поменутих српских часописа. Садржај часописа утицао је на развијање књижевног, уметничког и друштвеног живота. Анализа

¹⁶⁶³ На крају сваке позоришне сезоне *Дело* је извештавао своје читаоце о успеху позоришних представа, што се може видети из садржаја листа. (*Дело*, књиге 1–74, Београд 1894–1899, Београд 1902–1214, Ниш 1915).

¹⁶⁶⁴ М. Предић, „Француске вечери. „Нага жена“ од Анрија Батаја; „Франсина“ од Александра Диме Сина; „Вихор“ од Анрија Бернстена; Г-ђица Мадлена Доле са трупом“, *Српски књижевни гласник*, књ. XXIV, св. 1 (1910), 56–61.

¹⁶⁶⁵ „Импресионизам у вајарству“, *Српски књижевни гласник*, књ. VI, св. 4 (1902), 956–957.

садржаја часописа, преведених текстова са француског језика, у овом случају, као и критика и библиографија књига, указује на теме и проблеме којима су се људи окупљени око *Дела* и *Српског књижевног гласника* бавили.

Дело је током периода публиковања на основу података Народне библиотеке Србије о читаности, заузимало прво место, односно од појаве *Гласника* друго. Иако су радикали, у чијем је окружењу настао часопис *Дело* били убеђени русофили, поред руске књижевности, уметности и науке, пробијао се и дух других великих култура, од којих је француска била преовлађујућа. Присуство франкофила у часопису било је довољно да се уредништво усредсреди на објављивање француских тема. *Српски књижевни гласник* важио је за часопис око кога се окупило млађе крило радикала, од 1905. године и званично Самостални радикали. Њихово франкофилство утицало је да часопис буде инспирисан и прожет француском традицијом и културом. Српски научници, песници, књижевници, критичари, теоретичари, политичари, односно интелектуалци различитих ставова и мишљења упознали су српског читаоца са делима француских интелектуалаца. Текстови публиковани у *Делу* и *Српском књижевном гласнику* омогућили су оснаживање плуралистичких претпоставки модерне културе.¹⁶⁶⁶ Истовремено, остварен је утицај на генерације српских интелектуалаца и њихову везаност за француску културу.

6.1.3. Одјек дела француских интелектуалаца у Србији

Француска је још од шездесетих година 19. века била економски заинтересована за Османско царство, а постепено се од почетка 20. века и све више укључивала путем зајмова, као и банкарским и финансијским пословањем у ширење економског интересовања и у Србију. Економско интересовање је стварало простор и за већи политички уплив Француске на Балкан. Почев од 1894. године и званичног ступања на снагу споразума Француске и Русије, којим је отпочело стварање Антанте, поред француским интелектуалцима појавио се изазов да боље упознају Балкан као једино неопредељено подручје у блоковском смислу. Пажњу са интереса Русије на Балкану, усмеравају ка Србији и Србима у значајнијој мери, а уз очигледну растућу германску моћ и покрет пангерманизма, на значају добија и интересовање за Аустроугарску, која се у својим међународним активностима ослањала на Немачку. У оваквим околностима текстови француских интелектуалаца добијају на значају не само за француску јавност,

¹⁶⁶⁶ П. Палавестра, „Доба модернизма у књижевности“, 405.

већ постају и предмет анализе српских интелектуалаца. Француски интелектуалци писали су о Србији и Србима у времену које је у светској историји означено као период привидног мира, а који су узурпирале честе међународне кризе (растућа моћ Немачке, Прва и Друга мароканска криза, Анексиона криза, као и Први и Други балкански рат), које су биле назнаке будућег великог светског окршаја. Интелектуалци и уметници у Европи, предосећали су да нерешени проблеми европских народа и земаља могу изазвати велики сукоб. Слично су осећали и српски интелектуалци, стога су посебну пажњу посветили текстовима француских интелектуалаца.

Радови водећих француских слависта били су одлично познати у српским интелектуалним круговима. Обавештења о новим текстовима француских аутора била су редовна у српској дневној и периодичној штампи, а публиковани су и прикази или превођени делови или цели текстови. *Дело и Српски књижевни гласник* у својим рубрикама „Белешке“ и „Критика и библиографија“ обавештавали су српску јавност о новим радовима истакнутих француских научника о Србима и осталим Словенима. Некада су то само били кратки осврти и обавештења, а доносили су и детаљније приказе француских дела. Посебно се издваја одјек стваралаштва Луја Лежеа, чија је књига *Словенска митологија* годину дана након публиковања приказана у *Српском књижевном гласнику*, а потом и 1904. године преведена на српски језик као издање *Задужбине Илије М. Коларца*.¹⁶⁶⁷ Лежеово *Souvenirs d'un Slavophile*, као и претходна књига *La Slave, le Danube et le Balkan, voyage chez les Slovènes, les Croates, les Serbes et les Bulgares* из 1884. године, као синоними славистичке традиције у Француској, била су добро позната Србима. Ипак, посебно интересовње српска елита показала је за Лежеово виђење духовног преображаја српског народа.¹⁶⁶⁸ Дела Луја Лежеа, као слависте од великог утицаја у француским стручним круговима, била су полазна основа већине франкофоних интелектуалаца који би се заинтересовали за проблеме словенских народа, стога су и српски интелектуалци настојали да се упознају са његовим текстовима. У њима су трагали за одговорима како преобразити и ојачати српску културу задржавањем традиционалних вредности и усвајањем мерила модерне, а пре свега западне цивилизације.

¹⁶⁶⁷ М. Г., "La Mythologie slave, par Louis Léger, Membre de l'Institut. Paris, Leroux, éditeur. 1901, in 8, стр. XIX и 239", *Српски књижевни гласник*, књ. V, св. 6 (1902), 474–475; „Louis Léger, Словенска митологија, превео Рад. Агатоновић. Издање Задужбине Илије М. Коларца, Штампарија Д. Давидовића, Београд, 1904“, *Српски књижевни гласник*, књ. XII, св. 6 (1904), 1119.

¹⁶⁶⁸ Н., „Духовни препорођај српског народа“, *Српски књижевни гласник*, књ. XXVIII, св. 2 (1912), 158.

Уз радове слависта преношена су обавештења и о текстовима који су анализирали међународне односе, а пре свега питањем Европске Турске и политике Аустроугарске. Циљ српских интелектуалаца био је да указивањем или превођењем делова или целине текстова француских интелектуалаца донесу представу Србима какав је поглед на српско питање у Европи. Објективност француских аутора била је потребна српској елити у важним и преломним тренуцима балканске и европске политике. Догађаји који се посматрају кроз призму француских интереса и међународних односа и положаја Француске, а у склопу наведеног и стање на Балкану добијају нове димензије у очима српских интелектуалаца захваљујући делима француских интелектуалаца. Поменуто је утицало да српски интелектуалци за осмишљавање начина решавања српских националних интереса идеје проналазе у делима умних људи Француске. Као илустрација наведеног може послужити став уредништва напред поменутог часописа *Дело* које сугерише српској јавности да „без предрасуда“ прочита чланак Анатола Лероа Болијеа (Anatole Leroy Beaulieu), члана *Академије моралних и политичких наука* о аустроугарској управи и националном и верском питању у Босни и Херцеговини.¹⁶⁶⁹ Интелектуалци окупљени око српских часописа и листова, а пре свега они који су школовани у Француској, читали су и ширили мисли и идеје својих француских колега у нади да помажу решавање српског националног питања и оснаживање положаја Србије. Истовремено, поред писане речи, везе и сарадња француских и српских интелектуалаца утицали су на сусрете, размену мишљења и информација на основу којих су настајала дела и посредно креирани планови француске и српске политичке елите.

Виктор Берар, истакнути хелениста и париски професор својим ауторитетом у француским стручним и политичким круговима, као и радовима о Македонији привлачи пажњу Срба. Став Луја Лежеа о Бераровој књизи *La Turquie et l' hellénisme contemporain*, као делу које проучава питање Македоније и српско-бугарских односа, утицала је да српски интелектуалци обрате већу пажњу на мишљење других о питањима значајним за Србију.¹⁶⁷⁰ Берар је поред науке, био заинтересован и за политику, којој се касније након Првог светског рата посветио, што га је уз интересовање за Европску Турску и положај Словена на Балкану, препоручило као личност са чијим стваралаштвом српски интелектуалац мора бити упознат. Током свог

¹⁶⁶⁹ Anatole Leroy Beaulieu, L'Autriche-Hongrie en Bosnie-Herzégovine : nationalités, religions, gouvernement", *Дело*, књ. 24 (1902), 151.

¹⁶⁷⁰ "L. Leger, Un nouveau livre sur la question d'Orien", *Дело*, књ. 1 (1894), 647.

научног рада о Македонији, Берар је прошао пут од неразумевања проблема Македоније, под утицајем бугарске пропаганде до одличног познаваоца на Балкана у време Првог светског рата, када је Миодраг Ибровац оценио да је: „речито бранио нашу националну ствар“.¹⁶⁷¹ У периоду од 1904. до 1911. године Берар је био генерални секретар *La Revue de Paris*, што је имало велики значај за афирмисање српског питања у француској јавности. Већ у време анексије Босне и Херцеговине израстао у одлучног поборника српских националних циљева.¹⁶⁷² Тада је Берарова активност у Србији већ била високо цењена. На основу свега наведеног Гргур Јакшић га у време Балканских ратова предлаже као особу коју би требало неизоставно одликовати. Берар је током Анексионе кризе одликован ореденом Св. Саве III реда и био је носилац Почасне легије, те је Јакшић сматрао да би му Срби указали највећу част уколико би једна улица у ослобођеном Скопљу била названа по њему.¹⁶⁷³

Односи са Аустроугарском, који су од краја 19. и почетка 20. века били у силазној путањи, окретали су пажњу српске јавности на француске ауторе као што је Шарл Лоазо. Дипломата, политичар, историчар и публициста Шарл Лоазо, као што је већ речено био је многоструко, чак и родбински везан за просторе које су насељавали Јужни Словени. Ожењен Далматинком, Лоазо је имао прилике да се укључи у интелектуалне кругове Јужних Словена и упозна са српским научницима, политичарима и дипломатама. Лоазова идеја о јединству Јужних Словена објављена још 1898. године у делу *Словенски Балкан и аустријска криза*, утицала је и на мишљење неких других француских интелектуалаца о потреби стварања једне нације, која би била савезник Француске и моћна брана продора вековног непријатеља Немачке на исток. Једно од првих дела које је Слободан Јовановић приказао у *Српском књижевном гласнику* било је Лоазово дело *Равнотежа на Јадранском мору*.¹⁶⁷⁴ Исте 1901. године и Светислав Симић доноси у „Белешкама“ информације о Лоазовим текстовима.¹⁶⁷⁵ Касније, Лоазов „Реванш Балкана“ преведен је и публикован у *Српском књижевном гласнику*.¹⁶⁷⁶ Овим указивањем на стваралаштво Шарла Лоазоа српски

¹⁶⁷¹ М. Ибровац, „Виктор Берар“, *Време*, 16. новембар 1931, 1; М. Ибровац, „Берар Виктор“, у: С. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, Сремски Карловци, Нови Сад 2001, 161.

¹⁶⁷² М. Pavlović, *Du regard au texte – Od pogleda do teksta*, 469.

¹⁶⁷³ НБС, Хартије Гргура Јакшића, Р558/IX/618, Г. Јакшић – Н. Пашићу, Баден 15/28 октобра 1913.

¹⁶⁷⁴ С. Јовановић, „Равнотежа на Јадранском Мору, од Шарла Лоазоа, 1901“, *Српски књижевни гласник*, књ. III, св. 1 (1901), 61–67.

¹⁶⁷⁵ Н., "Charles Loiseau. Les chemins de fer du Balkan occidental", *Српски књижевни гласник*, књ. II, св. 5 (1901), 395–396; Н., "Charles Loiseau. La question du Simplon", *Српски књижевни гласник*, књ. IV, св. 6 (1901), 470–480.

¹⁶⁷⁶ III. Лоазо, „Реванш Балкана“, *Српски књижевни гласник*, књ.. XXX, св. 1 (1913), 80.

интелектуалци су отварали нове погледе на простор Балкана. Чак је и његово интересовање за економско и политичко зближавање Француске и Италије такође је наилазило на интересовање у Србији, отварајући простора и неким новим идејама и размишљањима.

Андре Шерадам је такође својим текстовима освојио пажњу и поштовање српских интелектуалаца. *Српски књижевни гласник* је у почетној години свог публикавања скренуо пажњу на рад и стваралаштво Шерадама, доносећи оцену и приказ његовог дела *L'Europe et la question d'Autrich au seuil du XIXe siècle*.¹⁶⁷⁷ Поменута Шерадамова књига, у којој разматра положај Словена у Аустроугарској, фазе извршења пангерманског плана, положај и питање опстанка Аустроугарске, преведена је на српски језик 1902. године у издању *Нове електричне штампарије Петра Јоцковића*.¹⁶⁷⁸ Светислав Симић је поред Берарових ставова о питањима Старе Србије и Македоније, имао прилике да се упозна са Шерадамовим текстом о македонском питању, као и да о томе напише текст за *Српски књижевни гласник*.¹⁶⁷⁹ Гргур Јакшић је одржавао прписку са Шерадамом, као и са већином поменутих француских интелектуалаца. Њихова комуникација сводила се на размену књига и вести, изгледа да је ова сарадња већ у време Балканских ратова достигла виши ниво, јер је српски интелектуалац Шерадама препоручио српској влади за одликовање управо у време Балканских ратова.¹⁶⁸⁰

Шерадамова расправа *Балкански рат и аустријска интервенција* преведена је на српски 1913. године. Преводац је био Михаило Д. Милинковић, а издање је нишке штампарије *Gutenberg*.¹⁶⁸¹ Петар Кочић је у сарајевском часопису *Босанска вила* написао приказ превода Шерадамове књиге при чему је посебно нагласио значај статистичких података, који „показују да је Аустро-Угарска једна полиглотска држава, у којој су Словени у већини, а у којој је још увијек њемачко-мађарска хегемонија. Ова хегемонија сасвим се природно везала за Берлин, али савез са Берлином постепено се ограничава под утицајем аустро-угарског славизма [...] И тако готова једнодушност од 23 милиона аустроугарских Словена, с обзиром на њихове словенофилске тежње – не панславистичке – потпуно је непријатељски расположена свакој аустро угарској

¹⁶⁷⁷ С. Радић, „André Chéradame L'Europe et la question d'Autriche au seuil du XX siècle“, *Српски књижевни гласник*, књ. II, св. 2-4 (1901), 154–158, 233–236, 300–310.

¹⁶⁷⁸ А. Шерадам, *Европа и аустријско питање на почетку XX века*, Београд 1902.

¹⁶⁷⁹ Реч је о Шерадамовом чланку „La question macédonienne“ из *La Revue hebdomadaire*, вид: „Македонско питање“, *Српски књижевни гласник*, књ. VIII, св. 4, Београд 1903, 314.

¹⁶⁸⁰ НБС, Хартје Гргура Јакшића, Р558/IX/618, Г. Јакшић – Н. Пашићу, Баден 15/28 октобра 1913.

¹⁶⁸¹ А. Шерадам, *Балкански рат и аустријска интервенција*, Ниш 1913.

интервенцији на Истоку, на Балкану, чији би циљ био да отргне балканским државама плод њихових величанствених победа“.¹⁶⁸² Уз ове преводе, Шерадамова књига *Дванаест година пропаганде у корист балканских народа*, која је уствари збирка његових чланака публикованих на прелазу векова, уз целокупну активност утицали су на изузетно поштовање његовог дела у Србији и стварали свест о повезаности српског питања са продором пангерманизма, положају Словена у Аустроугарској, односима Француске и Аустроугарске и утицају тих односа на обликовање француске политике на Балкану.

Албер Мале је током свог двогодишњег боравка у Србији, као и каснијих посета, био један од француских интелектуалаца чије је стваралаштво одлично познато српској интелектуалној елити. Још пре Малеовог доласка у Београд, српски интелектуалци су се заинтересовали за његово образовање и стваралаштво. Вршећи своју мисију у Србији, Мале је у разговорима са српским краљем Александром Обреновићем имао прилике да размењује мишљења о темама широког спектра, о чему је оставио и сведочанство у *Дневнику са српског двора*. Краљ Александар Обреновић је у разговорима са Малеом разматрао и политичка питања, интересујући се и за погледе на српску политику једног странца. Велики број пријатељстава, посебно са српским радикалима Андром Николићем и Милованом Миловановићем, утицали су да његово мишљење постане значајно у Србији. Истовремено, Мале је, као што је већ било речи, као особа од поверења вршио разне послове за српску владу у циљу афирмације српских интереса. У време Балканских ратова Гргур Јакшић пише: “Г. Мале је, за сво време кризе, био неуморан. Одржао је 18 јавних предавања у Паризу и унутрашњости Француске и њима је величао наш народ и његове победе и доказивао да Французи у свету немају искренијих пријатеља од Срба и да има сви њихови интереси налажу да им поклоне симпатије и укажу потребну помоћ.”¹⁶⁸³

Чланак Емила Омана о Босни из 1906. године скренуо је значајнију пажњу српских интелектуалаца на стваралаштво угледног професора Сорбоне, који је до тада већином био посвећен темама везаним искључиво за Русију. Већ је било речи о утицају српске студентске колоније у Паризу на буђење Оманових дубљих интересовања за српско питање, али је потребно указати и да су српски интелектуалци обавештавали о

¹⁶⁸² П. Кочић, „Андре Шерадам: Балкански рат и аустријска интервенција. Превео Мих. Д. Милинковић, суплент. Ниш, 1913“, *Босанска вила*, бр. 13–14 (1913), 206–207.

¹⁶⁸³ НБС, Хартије Гргура Јакшића, Р558/IX/618, Г. Јакшић – Н. Пашићу, Баден 15/28 октобра 1913.

Омановим раду и оне који нису користили француски језик.¹⁶⁸⁴ Већ у време Анексионе кризе, Оман је био добар познавалац српског питања и као такав ангажовао се за српске интересе. Оманов пријатељ и српски интелектуалац ангажован као неформални српски аташе за штампу у Паризу, Гргур Јакшић, посебно је нагласио: „Г. Оман је одржао 10 јавних предавања које у Паризу, које у Лилу, Сен Кантену, Безенвилу, Ремсу и т.д. Интересантно је, па је г. Оман, по предавању које је одржао о Србији у Географском друштву у Сен-Кантену, дошавши у пратњи неколико пријатеља на станицу да узме воз за Париз, пао на шинама и угануо лево раме. Иако је ту руку морао месецима лечити, он ипак није хтео одгодити предавања о Србији која је раније био заказао, него их је сва одржао, носећи леву руку у завоју. Г. Оман је, дакле, у борби за нашу ствар *допао чак и рана*“.¹⁶⁸⁵ Оманово ангажовање на пропагирању српских националних интереса је у очима поменутог српског интелектуалаца заслужио одликовање. Уредништво *Српског књижевног гласника* определило се да 1914. године публикује превод Омановог текста „Српско-хрватска народност“, који је на српски језик превео Светислав А. Петровић.¹⁶⁸⁶ Српски интелектуалци окупљени око *Српског књижевног гласника* посебно су указали на подршку коју је идеја уједињења већ имала у круговима француских интелектуалаца.

Међу српским интелектуалцима владало је велико поштовање према личности и делу Ернеста Денија. Остало је забележено мишљење др Александра Арнаутовића да је Дени „понос и знање Сорбоне, један од најбољих познавалаца југословенске ствари“, те „човек који скицира истину“.¹⁶⁸⁷ У време анексије Босне и Херцеговине Ернест Дени је уз Албера Малеа, Огиста Говена и Емила Омана својим предавањима, чланцима у штампи и часописима, стао у одбрану српског народ.¹⁶⁸⁸ Активност Ернеста Денија и његово ватрено и научно засновано заступање Срба у јавности побрало је велике симпатије и назван је „највећим пријатељем Словена на Западу“, како је то формулисао дугогодишњи проучавалац француско-југословенских односа и француски ђак Миодраг Ибровац.¹⁶⁸⁹ Гргур Јакшић о „адвокату потлачених народа“ како назива Денија, касније оснивача и председника *Лиге за права народа*, говори са пуно поштовања и указује да би Срби морали бити захвални аутору реченице која тврди да је „Србија један од пет

¹⁶⁸⁴ М. Ђ. М., „Чланак Г. Омана о Босни“, *Српски књижевни гласник*, књ. XVII, св. 11 (1906), 875–876.

¹⁶⁸⁵ НБС, Хартије Гргура Јакшића, Р558/IX/618, Г. Јакшић – Н. Пашићу, Баден 15/28 октобра 1913.

¹⁶⁸⁶ Е. Оман, „Српско-хрватска народност“, *Српски књижевни гласник*, књ. XXXII, св. 5 (1914), 359–374.

¹⁶⁸⁷ А. Arnaudovich, *Les Phares. Pour toute la Yougoslavie. Les bons paroles d'un savant. Questions contemporaines*, Ligue des universitaires serbo-croato-slovenes, Paris, 1919, 3.

¹⁶⁸⁸ Ј. Жујовић, „Ернест Дени“, *Годишњак СКА*, XXIX (1920), 206–209.

¹⁶⁸⁹ М. Ibrovac, "Ernest D' Onis", *Nova Evropa*, II (1921), 4–10

прстију божанске руке која ствара будућност“.¹⁶⁹⁰ Овој Јакшићевој оцени стваралаштва Ернеста Денија треба додати и податак да га је још у време Балканских ратова предложио за носиоца Ратне споменице, као интелектуалца који је помогао српске интересе.¹⁶⁹¹ Уз Омана и Денија, од анексије Босне и Херцеговине до Првог светског рата, за афирмацију српских интереса значајна је активност и Рене Пинона, за кога се не може рећи да је чврсто припадао групи француских интелектуалаца који су сарађивали са српским. Пинон је независно од сарадње са српским интелектуалцима 1908. године како је то Јован Цвијић закључио „одлично обавестио француску публику“ о природи сукоба између Аустроугарске и Србије.¹⁶⁹²

Поред поменутих професора париских факултета и политичара, значајну улогу за афирмацију српских националних интереса у Француској имали су и поједини новинари. Њихов допринос „српској ствари“ био је посебно запажен и награђиван у време Балканских ратова (1912-1913). Гргур Јакшић, као српски неформални аташе за медије у Паризу имао је прилику да се добро упозна са француским интелектуалцима, који су припадали новинарским круговима. Стога је у једном писму упућеном Николи Пашићу предлагао да се српским ордењем награде новинари листова *Le Temps*, *L'Echo de Paris*, *Journal des Debats*, *Le Petit Journal* и *L'Opinion* јер је сматрао да се „помоћу одликовања у Паризу могу постићи велики успеси, нарочито у штампи“.¹⁶⁹³ Повремено су српски интелектуалци у својим текстовима наводили и мисли француских публициста и уз помоћ њих додатно аргументовали српске ставове и очекивања од Француске. На српски језик су као веома значајни преведени текстови и књиге Анрија Барбија *Српске победе са три плана* и предговором Емила Омана у издању штампарија С. Б. Цвијановић и Димитрије Давидовић, као и *Срби под Једреном* (штампарија Димитрије Давидовић) и *Брегалница: српско-бугарски рат* 1914. године (као издање С. Б. Цвијановића и штампарије Савић и комп).¹⁶⁹⁴

Балкански ратови створили су слику српске храбрости, пожртвованости, спретности и цивилизацијског напретка, а став француске јавности је био значајан српској елити која је предузела превођење поменутих дела. „У Француској, читав низ пријатеља и заштитника међу политичарима и јавним радницима задобили смо године

¹⁶⁹⁰ Г. Јакшић, „Ернест Дени“, *Годишњица Николе Чутића*, књ. 35 (1923), 392; К. Спасић, „Српска јавност о четворици познатих француских историчара“, 235.

¹⁶⁹¹ НБС, Хартије Гргура Јакшића, Р558/IX/618, Г. Јакшић – Н. Пашићу, Баден 15/28 октобра 1913.

¹⁶⁹² Ј. Цвијић, *Анексија Босне и Херцеговине и српски проблем*, 9.

¹⁶⁹³ *Исто*.

¹⁶⁹⁴ А. Барби, *Српске победе: са три плана*, Београд 1913; А. Барби, *Срби под Једреном*, Београд 1913; А. Барби, *Брегалница српско-бугарски рат*, Београд 1914.

1908 и 1909, приликом анексије Босне и Херцеговине. Они су нам тада притекли у помоћ штампом и јавном речју; али, што је још важније, они су тада и сами тек почели изблиза упознавати наш народ и проучавати наша питања. Такозвани „велеиздајнички“ процеси у Загребу и Бечу, и разни атентати на аустро-маџарске властодршце од стране југословенске националне омладине, давали су им довољно прилике и материјала за овакве студије. Међу најпознатијима, који су се у то време за нас заинтересовали и загрејали, били су: Ернест Дени, Жан Брин, Огист Говен, Виктор Берар, Емил Оман, Жан Ербет [...] Њихова успомена остаће сачувана у срцима свих нас и целог млађег нараштаја, који је толико задужио“ писало се након Првог светског рата о деловању француских интелектуалаца пре 1914. године.¹⁶⁹⁵ Поменуто увећано интересовање француских интелектуалаца и њихово уплитање у послове афирмације српских интереса утицало је и да њихова дела буду превеђена на српски језик и тиме омогућено да остваре утицај и на оне делове српског народа који нису били у прилици да их непосредно упознају на француском језику.

Поменути француски интелектуалци чинили су једну угледну групу која је устала против Аустроугарске, бранећи српске интересе, што је имало одјека у француској јавности. Истовремено, поменуто је утицало на изградњу односа Француске и Србије. Велике кризе које су потресале европски југоисток на почетку 20. века, дакле Царински рат (1906–1911) и Анексиона криза (1908–1909), касније Балкански ратови (1912–1913) као доказ претпоставки о ширењу германизма, коначно су определиле поменуте француске интелектуалце да своје интересовање окрену Србији и Србима. Од тог периода приметно је и увећање интересовања, не само француских финансијских кругова, већ и француске дипломатије за Србију, као и њени први покушаји организованијег деловања на Београд. Несумњиво је да су слику Србије и Срба у Паризу презентовале оцене и ставови француских интелектуалаца који су писали о темама Европске Турске, Аустроугарске, Балкана, Србије, Срба и идеје југословенства. Миленко Веснић је након Другог балканског рата писао: „Може се с правом тврдити, да је уз борбу вођену по бојним пољима ишла упоредо и једновремено целе минуле године исто тако важна и очајна борба на пољу европског јавног мњења. А с истим правом може се утврдити, да су се на том попришту, француски представници тога јавног мњења, залагали за српску ствар с истим жаром и с истом преданошћу, као да су имали да заштите животне интересе своје отаџбине“.¹⁶⁹⁶ Текстови Малеа, Омана,

¹⁶⁹⁵ М. Ћ., „Белешка. Виктор Берар (Bérard)“, Нова Европа, књ. 24, бр. 3, 26. септембар 1931, 304.

¹⁶⁹⁶ М. Веснић, „Наш дуг Француској“, *Босанска вила*, бр. 1–6, 48.

Лоазоа, Берара и других утицали су на путеве и правце деловања француске дипломатије у својој балканској политици. Стога су српски интелектуалци редовно пратили активности и мисли француских интелектуалаца. Истовремено, везе и контакти утицали су и на настанак текстова појединих француских, као и српских интелектуалаца. На поменути начин интелектуалци Француске и Србије усмеравали су политке својих држава и изградили темеље савезништва у Првом светском рату и снажног политичког, економског и културног утицаја Француске у Краљевини Југославији.

6.2. Утицаји

6.2.1. Француска и утицај „Паризлија“ на промене у Србији

Исидора Секулић почетком 20. века пише да „Париз свакоме без разлике даје“ слободу „својом крилатом интелигенцијом, својом архитектуром и распоредом; својим језиком и књигама, својом критиком, својим обичајима на улици и по затвореним местима рада и живота“, а на крају закључује да „као што је Бог свачији, тако је и Париз“.¹⁶⁹⁷ Српски уметници и научници током боравка у Паризу осетили су пуно значење појма слобода, као најпотребније есенције за настанак уметничких и научних дела. Српска елита у одласку за Париз видела је могућност за образовање, усавршавање, стицање различитих знања и вештина, које је по повратку у отаџбину требало применити и уткати у српску културу. Највећи део српске интелигенције живео је у Србији – држави, која је своју слободу и независност освајала у дуготрајним војним и дипломатским борбама. Преостали део српске интелигенције у Аустроугарској, Босни и Херцеговини и Старој Србији крајем 19. и почетком 20. века тежио је слободи, која је означавана и као повезивање у једно државно биће око Србије као „Пијемонта“. Не чуди стога да је Владимир Гађиновић један од идеолога Младе Босне у Паризу видео извор и инспирацију о чему је у ратним годинама записао: „Поглед низ Сену! Видик париског јутра! Париске перспективе, са крововима, линијама, народом што врви весео у сваку битку, што побеђује живот и када пада устаје и опет наступа будућност. Нема земље без националне основе, без изразите душе, без заједничког моралног печата и

¹⁶⁹⁷ И. Секулић, „Париз“ у: М. Радоњић, *Прича о пријатељству Срба и Француза*, Београд 2009, 77–79.

традиције. Париз је и због тога близак, јер је велика радионица умова једног народа, свесног, отменог предводника људских племена“.¹⁶⁹⁸

Српске интелектуалце привлачила је разноликост и слобода избора, идеја и мисли на Западу Европе. Осећали су разлику у поређењу са мислима других европских интелектуалаца формираних под аутократским и херметичким срединама држава Централне Европе. Као припадници друге или треће генерације, која се ослободила од турског подаништва, српски интелектуалци пригрлили су француску културу, као идеал коме треба тежити. Јован Авакумовић је као и сви српски студенти у Паризу упознао и друштвени живот француске престонице, који је својим богатством и разноликошћу остављао упечатљив утисак. О животу који је упознао у Паризу Јован Авакумовић записао је: „Поред све скромности благодејања, опет сам имао прилике у Паризу видети много лепих и добрих ствари и познати живот те светске вароши у њеној спољашњој величини. Већ и сам излазак на Јелисејска поља, у Булоњску шуму и разна друга места за шетње у Паризу, били су храна мојој младој души, забава и поука врло корисна. Поред овога, у сваком погледу било је у Паризу довољно душевних примама за свакога, а пријатно утиче и само гледање оног огромног броја људи укусно одевених“.¹⁶⁹⁹ Сличан утисак делиле су и остале српске „Паризлије“, а везаност српских студената за Париз, Авакумовић је објаснио речима: „ко је само окушао живот у Паризу, ко је видео и упознао лепоте тог светског колоса, тај мора признати да Французи имају право што говоре: Париз нема себи равна. Париз је једина варош у којој се да живети“.¹⁷⁰⁰ Стога су српски интелектуалци по повратку у отаџбину настојали да оживе француски културни модел у Србији.

У периоду краја 19. и почетка 20. века, када је независност и слобода српске државе била под сталним притисцима, француска држава и друштво, које се уздизало након тешког националног пораза 1871. године, били су пример како треба оснажити Србију. Генерације српских интелектуалаца, које су образоване у Паризу, биле су како је то Исидора Секулић нешто касније написала, „мали провинцијски животићи који снесају да у реч уђу“, дакле да се упознају са интелектуалним животом Европе тога доба. Српски интелектуалац у Паризу настоји да „ту или нигде, нађе свога Бога или идеал; ту или нигде, нађе своју чврсту пластику, или изгуби облик“.¹⁷⁰¹ Јован Дучић, један од српских „благодејанаца“ школованих у Француској пише да је Париз „толико

¹⁶⁹⁸ *Данашњица и Млада Босна Улога и значај Владимира Гађиновића*, Сарајево 1937, 55.

¹⁶⁹⁹ Ј. Ђ. Авакумовић, *Мемоари*, 48.

¹⁷⁰⁰ *Исто*, 48.

¹⁷⁰¹ *Исто*.

огорман и сјајан да се пред њим све личне беде губе као ништарије [...] Само тај осећај да живимо у Паризу чини нас човеком срећне звезде“¹⁷⁰² Почетком 20. века Дучић запажа да „Србин, када се најзад врати из Париза у Београд дуго времена даје себи изглед изгнанника [...] и свако јутро он вади из џепа свој париски журнал из којег брује концерти и премијере, разлећу се балерине и хуче клонови, извиру као сребрни млазеви, дубоке изреке са седница академије, или биставе реплике из Парламента“.¹⁷⁰³ Припадници српске елите током свог боравка у Паризу, дакле доживљавали су идејне преображаје и трајно се везивали за културу средине у којој су формирали један део свога бића. Француска штампа, литература и посете француским позориштима, поред школовања, уобличио су дух српске елите. Француска култура надахњивала је српског интелектуалца, а у неким случајевима се стиче утисак да свет који је упознао у Паризу, покушава да оживи у Београду, у унутрашњости Србије и да га прошири и разнесе у све крајеве настањене Србима.

Српски интелектуалци писали су о надмоћности француског духа у свим областима: политике, науке и уметности. Франкофили су истицали да је „Преко својих великих људи Француска била савест човечанства. Већина борби вођених оружјем или пером за одбрану политике и друштвене правде рођена је у Француској“.¹⁷⁰⁴ Веровање у моћ француског духа, који прочешљава и обнавља све што чини цивилизацију и културу, српске интелектуалце и уметнике водила је у подухвате да српско друштво и државу оснаже, ојачају и осавремене по француском моделу. Француски „Лов на фантоме застарелих традиција“ на подручју науке и уметности био је привлачан научницима и уметницима свих меридијана на крају 19. и почетком 20. века, јер је био у складу са духом епохе, великим променама и великим открићима која су мењала путеве којима се човечанство кретало. Српски научници, као део елите која је управљала Србијом, имајући у виду међународне односе, као и достигнућа других цивилизација и култура, у времену блоковске поделе света, у најширем могућем виду прихватају француски утицај као преовлађујући. Један од бивших француских ђака, научник и политичар Јован Жујовић, истакао је утицај „француских идеја“ на Србе, односно стварање духовних и моралних особина српског народа.¹⁷⁰⁵ Богдан Поповић посебно је наглашавао да су Французи „један од три народа у светској историји који не

¹⁷⁰² Ј. Дучић, „Писмо из Француске“, у: С. Петровић, М. Ибровац и др, *Књига о Француској*, Београд 1940, 96.

¹⁷⁰³ Исти, „Писмо из Француске“ у: М. Радоњић, *Прича о пријатељству Срба и Француза*, 70.

¹⁷⁰⁴ И. Секулић, „Француски дух“, у: М. Радоњић, *Прича о пријатељству Срба и Француза*, 80.

¹⁷⁰⁵ Ј. Жујовић, „О француском духу и карактеру“ у: М. Радоњић, *Прича о пореклу Срба и Француза*, Београд 2009, 83.

знају за прекид у свом интелектуалном и уметничком развоју“.¹⁷⁰⁶ Поменуто је утицало да српска елита почетком 20. века покуша да успостави континуитет развоја српске културе по француском узору. Француска култура и традиција постала је пример који треба следити и заузимала је посебно место у изградњи српске културе, друштва и државе.

Српски политичари и дипломате настојали су да на француском примеру изграде државне и политичке институције у Србији. Преузимали су од Француске идеје и обрасце понашања у дипломатској и политичкој пракси, а француска политичка традиција наилазила је на веома плодно тле у Србији. Истовремено, међународни односи крајем 19. века и на почетку 20. века, водили су постепеном приближавању Француске и Србије. У почетним фазама приближавања је било више економског карактера и било је повезано са руским интересима на Балкану. Временом је карактер француског интересовања за Србију и Србе попримао нове димензије. Јавна иступања, књиге и брошуре француских интелектуалаца, који су писали о Балкану, Србији и Србима допринеле су упознавању француских политичара и дипломата са народом, који је до тада био ван значајнијих интересних сфера француске спољне политике. Извештаји француских дипломата на Балкану, њихова активност и сарадња са српским интелектуалцима, доприносили су чвршћем повезивању и продирању утицаја. Сарадња интелектуалаца кретала се у оба смера и допринела је укрштању путева француске и српске политике и стварању ореола „вечитог пријатељства“ два народа након Првог светског рата. Политичко приближавање уз све јаче економске и културне везе, довело је пред избијање Првог светског рата до значајног француског утицаја у српском друштву.¹⁷⁰⁷

Својом активношћу млади српски интелектуалци школовани у Француској постали су утемељивачи проучавања појединих научних дисциплина међу Србима. Преузимајући катедре универзитета и покренувши читав низ часописа, пресудно су утицали на правце развоја српске државе, друштва, науке, уметности и културе. Од 114 државних питомаца који су у Француској боравили после 1878. године, њих 12 се определило за политичку каријеру.¹⁷⁰⁸ Налазили су се на функцијама председника владе, министара, посланика у иностранству, шефова политичких странака, а официри

¹⁷⁰⁶ М. Радоњић, *Прича о пореклу Срба и Француза*, Београд 2009, 154.

¹⁷⁰⁷ D. T. Bataković, "L'influence française sur la formation de la démocratie parlementaire en Serbie", *Revue d'Europe Centrale*, t. VII, № 1 (1999), Strasbourg 2000, 17–44; Исти, "Le chemin vers la démocratie. Le développement constitutionnel de la Serbie 1869–1903", *Balkanica*, vol. XXXVIII (2007), 133–172; Исти, "La modèle français en Serbie avant 1914", 13–99.

¹⁷⁰⁸ Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, 134.

су досезали и највише војне чиновне. Од поменутог броја државних питомаца њих 28 се нашло за катедрама Београдског универзитета. Француски дипломата Де Фонтеј за Јована Жујовића, једног од српских интелектуалаца школованих у Француској, у свом извештају из 1905. године истиче да га красе ерудиција, „либералне политичке идеје“, те да „негује одане и захвалне успомене на студентске дане проведене у Паризу и воли да понавља да гаји срдачне односе са његовим француским професорима“.¹⁷⁰⁹ Та везаност некадашњих француских ђака за своје француске пријатеље играла је пресудну улогу у посредовању и преношењу француских модела у српску средину. Одлично познавање француског језика, поред тога што је омогућило остваривање непосредног контакта ученог Србина са француском културом, ојачало је прихватање француских идејних, политичких, друштвених, економских и културних образаца. Колико је познавање француског језика било важно у обављању јавних функција и животу Срба сведочи уверење да: „Савремени човек који не зна француски, то је антички човек који није знао грчки“.¹⁷¹⁰ Школовање и усавршавање у Паризу опредељивало је српске интелектуалце да део из научених и усвојених лекција у виду прихватања француског културног модела примене у политичком и друштвеном животу Србије.¹⁷¹¹

Контакти са француским интелектуалцима, информације из дипломатских и научних кругова, допуњаване су вестима из француских часописа. Милован Миловановић, један од српских интелектуалаца школованих у Француској, у својим белешкама наводи како је читајући *Le Figaro*, као и остале француске штампане медије, налазио корисне информације, које су му помогле да усмери своје политичко деловање. Српски интелектуалци по повратку из Француске у Србију крајем 19. века, у жељи да оснаже напредак српске културе, покрећу часописе по угледу на француске. Поред сличности у садржају и распореду рубрика, уочава се постојање и очигледне визуелне сличности између француских и српских часописа.¹⁷¹² Српски интелектуалци читали су француску литературу, најчешће у оригиналу, а неки од њих и у преводу. Српски часописи у наставцима објављивали су дела француских аутора у преводу, чиме је француска мисао постала широко доступна у српском друштву. Поред романа, приповетки и поезије француских аутора, српски интелектуалци на прелазу из 19. у 20.

¹⁷⁰⁹ AMAE, NS, Serbie, v. 4, Le Rapport, 1905.

¹⁷¹⁰ Ј. Дучић, „Писмо из Француске“, 98.

¹⁷¹¹ В. Павловић, „Српски студенти у Паризу 1839–1856, 187–202; Д. Т. Батаковић, „Француски утицаји у Србији 1836–1914 Четири генерације „Паризлија“, 73–95

¹⁷¹² А. Kolaković, "L'Élite serbe et le modèle culturel française dans la revue *Delo (L'Œuvre)* de 1894 à 1915", 205–216.

век имају потребу за сталним усавршавањем, стицањем нових знања и проширивањем видика, стога, с посебном пажњом читају стручну литературу. Из биографских података водећих српских интелектуалаца види се да су књиге и брошуре историјског и политичког карактера на француском језику традиционално заокупљале пажњу Срба.

Идеје републиканизма преносиле су се из Француске у српско друштво на основу акривности и списка франкофила, пре свих Јована Жујовића и Јована Скерлића, али републиканске мисли провејавају и код једног либерала и монархисте – Јован Авакумовић. У време Авакумовићевог школовања Паризу (1865. године) у Француској је јачао републикански покрет. У француском парламенту Авакумовић је слушао вође владе и опозиције, истичући у својим *Мемоарима* како се тадашња опозиција састојала од „петорице чланова. То су били: Тијер, Жил Февр, Гарније Паже, Емил Оливије и Ернест Пикар. Тијер је тада био орлеанац. А остала четворица били су републиканци“.¹⁷¹³ Очигледна манифестација снаге републиканског покрета у Француској током Авакумовићевог школовања 1865. године оличена је у иницијативи за подизање споменика републиканцу и народном посланику Бодену, који је погинуо 1851. године на уличним барикадама приликом државног удара Наполеона III, који је означио нови период монархије у Француској. Иако је Авакумовић по повратку у Србију започео своју политичку активност под окриљем Либералне странке и био веран монархији, парламентарне и ванпарламентарне борбе у Француској 70-тих година 19. века оставиле су утицаја и на његову политичку делатност и принципе. Поменуто је посебно видљиво у домену Авакумовићевих јавних иступања, као и у посвећивању значајне пажње бољем и организованијем деловању Либералне странке.¹⁷¹⁴

Миодраг Ибровац је на Жујовићевој сахрани истакао да се један од водећих српских интелектуалаца у Паризу спознао права значења идеја братства, слободе и једнакости.¹⁷¹⁵ Француска материјална и духовна обнова након рата са Пруском која се огледала у напретку привреде, науке, културе, развоју уметности утицала је и на формирање Жујовићеве личности и његове дубре везаности за идеје једнакости, братства и слободе оличене кроз радикализам. Идеје француских радикала, Гембетин и Клемансоов утицај у политичком животу Француске Жујовић је упознао на изворишту

¹⁷¹³ Ј. Ђ. Авакумовић, *нав. дело*, 47.

¹⁷¹⁴ *Исто*, 126–139, 223–229, 337–349; Ж. Ђурић (приређивач), *Српске политичке странке и покрети у 19. и 20. веку Устави, програми и статуту српских политичких станак до 1914. године*, 224–227.

¹⁷¹⁵ Ђ. Ђурић, *нав. дело*, 23–26.

и прихватио.¹⁷¹⁶ Кроз сарадњу у *Одјеку* на почетком 20. века Јован Жујовић је коментарисао политичке догађаје, вршио компарације Европе и Србије и пружао теоријска објашњења државних институција. Француски примери и анализа француске праксе били су присутни у текстовима Јована Жујовића. Значајно је да и се од овог периода посветио организацијама и начинима за унапређење села.¹⁷¹⁷ Од повратка у Београд августа 1880. године Жујовић је израдио прву геолошку карту Србије (1884) и покренуо геолошку библиографију Балканског полуострва (1886). Жујовићево увођење поларизационог микроскопа и петрографски начин проучавања стена по мишљењу академика Видојка Јовића унеле су револуционарни преокрет у геолошкој науци у Србији.¹⁷¹⁸ У научни живот Европе укључио се радом на обимној монографији о стенама Кордиљера, коју је финансирао Министарство просвете Француске (1884) и синтетичким приказом геологије Србије.¹⁷¹⁹ Жујовић је својим научним резултатима српску науку приближио резултатима тада водећих европских школа геологије – немачкој и француској.¹⁷²⁰

У списима Јована Жујовића, који се чувају у оквиру личног фонда у Архиву Србије, могу се пронаћи исписи из француских књига које су се бавиле периодом Револуције, као и Јакобинцима и Наполеоном. Чини се да је Жујовић, управо из ових књига црпео информације које су креирале основу за његове ставове о републици. Говорећи о републиканској странци, у хартијама које датирају из периода 1917–1920 године, Жујовић закључује да на основу описа догађаја из претходног периода доказује да је „републиканство много старијег датума од почетка ове странке“. Жујовић је мислио на догађаје везане за убиство краља Александра Обреновића (1903) – Мајски атентат, пре кога му је Скерлић указивао да међу официрима има републиканаца. Скерлић је тада у поверењу рекао Жујовићу да се спрема завера официра против краља, да су старији за Карађорђевиће, а млађи за републику, те да су то Скерлићеви другови „енергични и убеђени да би могли успети Републику да прогласе“.¹⁷²¹ Жујовић је сматрао да је добро да има младих официра републиканаца, али да треба да се уздрже од те замисли због нереда јер републиканци за разлику од Карађорђевића нису

¹⁷¹⁶ Д. Тодоровић, „Политички лик Јована Жујовића“, *Геолошки анали Балканског полуострва*, књ. LI (1988), 142.

¹⁷¹⁷ Ј. Жујовић, „Криза земљорада у Француској“, *Одјек*, бр. 50 (1903), 1; Ђ. Ђурић, *нав. дело*, 60, 91.

¹⁷¹⁸ В. Јовић, „Јован Жујовић – од петрографије до петроархеологије“, у: В. Јовић (ур.), *Јован Жујовић – живот и дело*, Београд 2010, 13, 22.

¹⁷¹⁹ *Исто*, 13.

¹⁷²⁰ Љ. Рундић, „Јован Жујовић и рана историја Српског геолошког друштва“, у: В. Јовић (ур.), *Јован Жујовић – живот и дело*, Београд 2010, 71.

¹⁷²¹ АС, Лични фонд Јован Жујовић, бр. 60, Белешке, недатирано.

спремили народ на промену. Скерлић и Жујовић су се овом приликом сагласили да би република била слаба, а можда се не би довољно ни одржала да би идеја републике као облика државног уређења ухватила корена међу Србима.

Француски политички, економски и културни утицаји у Србији водили су стварању специфичне комбинације читавог низа доктринарних утицаја и процеса. На основу модела француске борбе за парламентарни режим и успостављање демократије, вођен од Револуције 1789. године до стабилизације Треће републике 1875. године, српска елита је кренула сличним путем у периоду од 1804. до 1903. године. Иако Француски утицај није увек био непосредан, на српску елиту на прелазу векова снажан утисак оставила су, како је то нагласио професор Милош Ковић у чланку "La Révolution française et l'élite serbe (1889–1935)", схватања државних институција и политичких начела, која воде порекло из Француске револуције.¹⁷²² Идеје револуције постале су модел који је ткан у српско друштво кроз нити Српске револуције, делатност Димитрија Давидовића и читање Волтера и Русоа, као и Константа и Токвила. Надограђени су француски утицаји прихватањем идеја из 1848/49. године, као и стварањем либералног покрета у Србији кроз делатност франкофила Јеврема Грујића, Милована Јанковића и *Политички речник* Владимира Јовановића, потом кроз идеје које су пре одласка у Француску, а потом и након повратка читањем француских интелектуалца преносили Поповићи, Скерлић, Кумануди и други.¹⁷²³ Утицај идеја од 1848. године на Србе, а посебно мисли Едуарда Лабулеа и Виктора Игоа наглашавао је и Јован Скерлић речима: „Цело омладинско покољење, које је са толико пажње и симпатија пратило покрете и борбе Демократије на Западу, које је за своје узоре увело велике републиканце из друге половине XIX века, дисало је истим духом, и у границама могућности радило на остварењу истих идеја. У душама својим, омладински вођи били су републиканци, идеолошки републиканци, републиканци по срцу, као што се онда било. И ако су у животу одступали од свога републиканског идеализма, то је у првом реду било из истих патриотских разлога из којих су се и Мацини и Гарибалди мирили са савојском монархијом“¹⁷²⁴

¹⁷²² М. Ковић, "La Révolution française et l'élite serbe (1889–1935)", 187–204.

¹⁷²³ Ђ. Попов, "Influence française sur la pensée sociale et politique serbe au XIXe siècle", у: С. Терзић (ур.), *Француско-југословенски односи*, Београд 1990, 350–357; М. Ковић, *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1914*, 149–151, 171–184.

¹⁷²⁴ Ј. Скерлић, „Омладина и Западна Демократија“, у: *Омладина и њена књижевност (1848 – 1871)*, Београд 1925, 187–201; Исти, „Демократске идеје Омладине“, у: *Омладина и њена књижевност (1848 – 1871)*, Београд 1925, 201.

Преузимање политичких идеја из Француске прерасло је у традицију након 1840. године, а Правни факултет у Паризу био је права школа министара за српску владу.¹⁷²⁵ Француско-руска алијанса, помало идеалистички схватана у Србији, створила је очекивања да идеолошки модел, оснажен економским утицајима и културним зрачењима, буде заокружен спољнополитичком сарадњом.¹⁷²⁶ Докторска дисертација Јована Скерлића *Јавно мњење у Француској према политичкој и социјалној поезији од 1830 до 1848* пренела је у српско друштво дух епохе на основу текстова Виктора Игоа, Беранжеа, Ламартина, Алфреда де Вињија, Алфреда де Мисеа, Теофила Готијеа, Огиста Барбјеа и других. Иако није преведена на српски језик до 1966. године, била је позната већем броју српских интелектуалаца који су користили француски језик, а последње закључно поглавље („Поглед на политичку и социјалну поезију од 1830 до 1848“) преведено је у мостарском часопису *Зора* 1901. године.¹⁷²⁷ Паралелним осликавањем политичких догађаја у Француској и утисака које је код књижевника, песника и уметника градила стварност из које су одлазили у неке „друге светове“, Скерлић је закључио да је његова генерација наследила „њихове страсти и њихова неспокојства“ као и да: „Ми још дишемо готово исту атмосферу, и мучни проблеми које су ти људи обележили, остају нам да их решимо“.¹⁷²⁸ Преузимање институција из развијених земаља, а пре свега француског модела потврдио је и Павле Маринковић почетком 1914. године нагласивши: „српски систем је врло прост. Он се састоји у разбуђеној националној свести Српског Народа и његовој великој љубави према Отаџбини. Иначе је све као и у другим државама, јер је копирано и узето из других држава. Само се љубав не копира! Буђење националне свести није створено вештачким путем, просветом и школом; оно је помоћу њих у последњем веку само појачано“.¹⁷²⁹

Српске „Паризлије“, иако су биле страначки подељене, допринеле су продору француских утицаја и прихватању француских узора у српском друштву. Слободан Јовановић је писао да су напредњаци – интелигенција Србије, у српској „сељачкој демократији“ видели „главну сметњу нашег културног напретка“ и да су тежили да створе „онакав парламент интелигенције и новчаних људи какав се видео у Француској

¹⁷²⁵ В. Павловић, „Influence culturelle de la France en Serbie à l'époque des *ustavobranitelji*“, 103-111.

¹⁷²⁶ Д. Т. Батаковић, „Француски утицаји у Србији 1835-1914. Четири генерације *Паризлија*“, 76.

¹⁷²⁷ Ј. Скерлић, „Поглед на политичку и социјалну поезију од 1830 до 1848“, *Зора*, бр. 11-12 (1901), 398-402.

¹⁷²⁸ Ј. Скерлић, *Јавно мњење у Француској према политичкој и социјалној поезији од 1830 до 1848*, сабрана дела Јована Скерлића, књ. 8, Београд 1966, 313.

¹⁷²⁹ П. Маринковић, „Српски систем“, *Босанска вила*, бр. 1-6 (1914), 53.

за Луја Филипа“.¹⁷³⁰ Душан Батаковић наглашава да су либерали указали на значај „националног генија“ Жила Мишлеа и веровали су у потребу унутрашњег преуређења земље и борбе за национално ослобођење, док су напредњаци веровали у моћ постепене примене просвећених реформи по узору на сензитарни систем Јулске монархије, а идеолошки су били блиски Рене Колару и Франсоа Гизоу.¹⁷³¹ Српски радикали, једним делом, настали су на идеолошким поставкама француског радикализма, прилагодивши српским потребама програме Леона Гамбете и Жоржа Клемансоа. Умерени радикали у Србији, а посебно Михаило Вујић и Сава Грујић су уживали посебно поверење француских политичара и дипломата.¹⁷³² Самостални радикали ставили су идеолошке принципе испред политичких компромиса, предвођени франкофилима Јованом Жујовићем и Јованом Скерлићем и „унели су препознатљиву социјалну нијансу у примени радикалских начела“.¹⁷³³ Француске политичке идеје провејавале су у оквирима свих политичких група у Србији, као и међу Србима у Босни и Херцеговини, Црној Гори и Старој Србији.

Политички узор Јована Скерлића, настали спајањем интересовања за француску културу током школовања (у Србији) са знањима која је стекао на извору (у Швајцарској и Француској), пренети су у српско друштво путем његових бројних текстова. Још од младости следио је и надограђивао својим запажањима мисли Алфонса де Ламартина, Виктора Игоа и Жила Мишлеа. Иго кога је Скерлић описао: „песник слободе и социјалне правда, војник Демократије“, изједначио је борбу за права Срба са борбом за демократију у Европи и поставио основе на коме су се надограђивале Скерлићеве идеје.¹⁷³⁴ Слободан Јовановић сматра да је Скерлић веровао „да идеје владају светом, али те идеје није посматрао одвојено од оних друштвених група које се за њих боре. Зато код њега, идеје изгледају живе силе, које органски расту и опадају“.¹⁷³⁵ Ношен мишљу о моћи идеја Скерлић је српским читаоцима кроз сарадњу у *Српском књижевном гласнику*, као и бројним другим листовима и часописима претежно социјалистичке оријентације, које је основао или у којима публиковао своје огледе и приказе, ширио мисли својих узора Жана Жореса, Жоржа Клеманоса и Александра Милерана. Уверење Жоржа Ренара, социјалисте и свог академског и

¹⁷³⁰ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II, 357.

¹⁷³¹ Д. Т. Батаковић, „Француски утицаји у Србији 1835-1914. Четири генерације *Паризлија*“, 90–91.

¹⁷³² М. Ст. Протић, *Радикали у Србији. Идеје и покрет 1881–1903*, 140–141.

¹⁷³³ Д. Т. Батаковић, „Француски утицаји у Србији 1835-1914. Четири генерације *Паризлија*“, 91.

¹⁷³⁴ *Српски књижевни гласник*, бр. 5, св. 4 (1902), 316; М. Ковић, „Политичке идеје Јована Скерлића: поглед из 2014. године“, *Летопис Матице српске*, књ. 494, св. 4, 466.

¹⁷³⁵ С. Јовановић, „Јован Скерлић као историчар“, у: *Из историје и књижевности I*, Сабрана дела Слободана Јовановића 11, Београд 1991, 702.

политичког ментора, да је потребно створити чврсту везу између радикала и социјалиста у борби за демократију и право гласа покушао је да пренесе и у Србију.¹⁷³⁶ Веровао је и у мисли Габријела Сејеа (Gabriel Séailles) о потеби да се организовањем демократије подигну сви људи „до свести и до слободе“ и у идеју солидарности о којој је писао радикал Леон Буржоа.¹⁷³⁷ Скерлића и његову генерацију српских интелектуалаца надахњивали су спорови настали као последица Афере Драјфус у којој су Жорж Клемансо и Жан Жорес, узор српских радикала, стали су на стану капетана Драјфуса.¹⁷³⁸ Посредно је афера, која је изменила политичку и друштвену сцену Француске, отворила бројна питања и у Србији, која су пре свега била усмерена на начине достизања демократије и њених домета у циљу остваривања социјалних промена. Поменути француски узор пренети кроз текстове Јована Скерлића почетком 20. века постали су део српских политичких идеја и праксе.

Српски интелектуалци крајем 19. и почетком 20. века живели су и стварали у периоду који се у историји европске културе назива добом обновљеног романтизма, што је утицало и на обликовање идеолошких и књижевних ставова Младобосанца.¹⁷³⁹ Време империја, борбе за колоније, успон национализма и социјалних покрета, анархизам, који је започео 1894. године убиством француског председника Сади Карноа, одредили су узор српских интелектуалаца у Србији и ван матице. У мислима једног дела генерације младих Срба убиство Александра Обреновића у Србији, као и атентат на Франца Фердинанда у Сарајеву 1914. године, у основи потичу од мотива убиства тиранина или страног завојевача, где се виде обриси не само грчко-римске класичне културе и јудео-хришћанске религије, већ и Француске револуције.¹⁷⁴⁰ „Ми смо из историје већ доста знали о француској револуцији, о личностима и догађајима тога бурног периода, о револуционарној 1848. години и о Париској комуни“ сведочи Драго Љубибратић, близак пријатељ Гаврила Принципа и један од првооптужених у ђачком велеиздајничком процесу Пјанић – Љубибратић 1912–1913. године.¹⁷⁴¹ Љубибратић пише и о састанку Младобосанаца у Тулузу јануара 1914. године, где је „закључено да се изврше два атентата: на Потioreка и на Франу Фердинанда“, након

¹⁷³⁶ М. Ковић, „Политичке идеје Јована Скерлића: поглед из 2014. године“, 467.

¹⁷³⁷ Исто, 469.

¹⁷³⁸ С. Јовановић, „О Скерлићевој политичкој идеологији“, у: *Из историје и књижевности I*, Сабрана дела Слободана Јовановића 11, Београд 1991, 705–707.

¹⁷³⁹ М. Рагс, *Агонija romantizma*, Београд 1974, 25 – 40; М. Ковић, *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1914*, 290–292; Исти, „Ко је био Гаврило Принцип“, у: М. Ковић, *Гаврило Принцип документа и сећања*, Београд 2014, 17–18.

¹⁷⁴⁰ М. Ковић, „Ко је био Гаврило Принцип“, у: М. Ковић, *Гаврило Принцип документа и сећања*, 15.

¹⁷⁴¹ Д. Љубибратић, „Гаврило Принцип“, у: М. Ковић, *Гаврило Принцип документа и сећања*, 166.

чега је Владимир Гађиновић одлучио да пише Принципу и Илићу да се „ангажују за извршење атентата на Фрању Фердинанда“.¹⁷⁴² Француска идејна струјања од Француске револуције и током 19. века измешана са искуством и осећањима које су створале актуелне политичке, економске и културне прилике у значајној мери обликовале су свест Срба са обе стране Саве и Дунава.

Међу странкама и истакнутим личностима политичког живота Србије на прелазу из 19. у 20. век постојао је готово сагласан споразум да је Француска земља на коју се треба угледати. Истовремено, од Француске се пуно и очекивало, посебно јер су франкофили проповедали да се у спољној политици Француска „држала међународнога морала више но друге државе. У њој се верује у братство народа, у трајне савезе. Веровало се да она има мисије вишега реда, и да јој је дужност да притекне у помоћ другим народима“.¹⁷⁴³ Носици француског утицаја у политичком и друштвеном животу Србије, утицали су на промену политике и прихватање нових идеја, које су препознатљиве на примеру читавог низа институционалних решења. Све оно што је српско друштво преузело и прилагодило свом бићу у периоду пре 1914. године и потом након Првог светског рата Богдан Поповић је приликом отварања споменика захвалности Француској 12. новембра 1930. године сажето изнео у речима: „ми Француској дугујемо и све оно што је она дала целом човечанству, којег смо и ми део. И они који су се учили непосредно у самој Француској, и они који су били само посредно њени ђаци – и једни и други су се користили богатим генијем Француске“.¹⁷⁴⁴

6.2.2. Држава и друштво Србије по француском моделу

Слање српских „благодејанаца“ у Француску на школовање и усавршавање било је од пресудног значаја за развој Србије и њене интелигенције током 19. и почетком 20. века. Иако је Француска поразом 1871. године изгубила положај у међународним односима и политички ослабила, ипак је Париз остао „престоница“ културе, француска нација симбол слободе за народе Европе и француска књижевност имала је свој култ

¹⁷⁴² Састанку су присуствовали Голубић, Бастајић, Гађиновић и један Пољак, који је касније погинуо као добровољац у Србији. (*Исто*, 183–185).

¹⁷⁴³ Ј. Жујовић, „О француском духу и карактеру“, у: С. Петровић, М. Ибровац и др, *Књига о Француској*, Београд 1940, 22.

¹⁷⁴⁴ Б. Поповић, „Дуг човечанства Француској“, у: С. Петровић, М. Ибровац и др, *Књига о Француској*, Београд 1940, 35. (35 – 45)

обожавања и моде.¹⁷⁴⁵ Срби школовани у иностранству након повратка у домовину изграђују државне и друштвене институције по узору на Француску, а појединци и у свакодневни живот преносе навике које су стекли у Француској. Иако је број српских стипендиста у Француској све до предвечерја Првог светског рата био мањи од броја школованих у Немачкој и Аустроугарској, њихов утицај у Србији био је преовлађујући.¹⁷⁴⁶ Истовремено, Посланство Србије у Паризу, у оквиру својих активности, прикупљало је информације о француским законским решењима, начину функционисања администрације и државног апарата, који би могли да буду пример добре праксе и обавештавало српско Министарство иностраних дела о актуелностима у француском политичком и јавном животу. Српски интелектуалци на основу знања стеченог у Француској или проучавањем функционисања државног апарата Француске покушали су да изврше промене у Србији. Француски модел државних институција, прилагођаван је српским потребама и прихватао као пожељан. Преузимање француским модела посебно се одразило на ефикасније функционисање државне администрације, српске војске и школског система. Иако француски утицај у Србији није увек био непосредан, француска дипломатија очекивала је да ће доласком на власт људи оданих начелима француске културе и цивилизације, остварити већи утицај на Србију, што се и догодило. Долазак на српски престо краља Петра I Карађорђевића 1903. године такође је додатно оснажио везе Србије са Француском, али се не може сматрати пресудним јер је већ значајан број људи у политичком и јавном животу Србије имао изграђене личне или пословне контакте и везе у Француској.

Крајем 19. и почетком 20. века српски интелектуалци покренули су читав низ питања како би уредили државу на европским узорима. Пример функционисања Француске био је посебно привлачан још од почетака изградње модерне српске државности и утицао је на појаву захтева за слободом штампе, збора и договора, независност судства, доношење модерних уставних решења, реформу школске наставе, као и квалитетан развој науке и културе.¹⁷⁴⁷ Током 19. века у Србији је од студената школованих у Француској стварана „једна елита у европским оделима и са навикама свакодневног живота”.¹⁷⁴⁸ Француска је као једна од колевки либерализма, преко група српских *благодејанаца* утицала на појаву првих клица српског либерализма након 1849.

¹⁷⁴⁵ Ж. Дига, *Културни живот у Европи на прелазу из 19. у 20. век*, Београд 2007, 57.

¹⁷⁴⁶ D. T. Bataković, "Le modèle français en Serbie avant 1914", 99.

¹⁷⁴⁷ Исто, 13–99.

¹⁷⁴⁸ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања Историја Срба у новом веку (1492 – 1992)*, Београд 2010, 264.

године. Бити „француски ђак“ у Србији је била привилегија духовне аристократије, а као и „европски либерали, они се обележавају шиљатим брадицама“ и сањају о парламентарној држави и политичким странкама.¹⁷⁴⁹ Касније су поменути захтеви за слободом штампе, независност судства и реформе били основа програма Радикалне странке, која је имала подршку широких народних маса.¹⁷⁵⁰ Франкофили су били распоређени у свим политичким странкама, а њихово присуство у Радикалној странци, као и сарадња српских и француских радикала била је једна од чињеница пресудних за промене политике и прихватање идеја француског културног круга.¹⁷⁵¹

Политички, друштвени, економски и културни догађаји у Србији, као и њени односи са Француском и преузимање модела француске културе у значајној мери резултат су активности идеолога радикала. Већина радикалских вођа читала је и говорила француски језик, а још од оснивања Радикалне странке 1881. године редовно је примала француску радикалну штампу. Између већег броја француских листова, српски радикали читали су лист *La Justice (Правда)*, који је уређивао Жорж Клемансо.¹⁷⁵² Идеолошко језгро Радикалне странке, које је утицало на структуру странке и политичке активности, поред Милована Миловановића, чинили су аутентичне „паризлије“ Јован Ђаја и Михаило Вујић.¹⁷⁵³ Милан Ст. Протић је указао на сличности идеја и усвојене терминологије програма Жоржа Клемансоа и Камија Пелетена из 1881. године са програмом Радикалне странке у Србији.¹⁷⁵⁴ Идејна основа српског радикалног покрета настала је угледањем на француски Радикализам, што је у политичком смислу омогућило основе за политичко и економско повезивање Француске и Србије, као и на преношење француских културних утицаја у Србију. Већ 1892. године француске дипломате у Београду извештавају Париз да Французи међу радикалима имају највише пријатеља.¹⁷⁵⁵ Лазар Марковић, немачки ђак, имао је жељу

¹⁷⁴⁹ Исто.

¹⁷⁵⁰ В. Крестић, Р. Љушић, *Програм и статут српских политичких странака до 1918. године*, Београд 1991, 101–106.

¹⁷⁵¹ Милан Ст. Протић пише да је током осме деценије 19. века утицај француског радикализма оставио уочљив знак у политичком програму и организацији покрета српских радикала. (М. Ст. Протић, *Радикали у Србији. Идеје и покрет 1881–1903*, 59).

¹⁷⁵² М. Ст. Протић, *Радикали у Србији. Идеје и покрет 1881–1903*, 69–70.

¹⁷⁵³ Д. Т. Батаковић, „Француски утицаји у Србији 1835–1914. Четири генерације *Паризлија*“, 90.

¹⁷⁵⁴ На првом месту и француски и српски програми су ставили уставну реформу оличену кроз захтев за једнодомну Народну скупштину изабрану општим правом гласа, прокламовали су начело самоуправе као средишњи модел административне организације и средство за остваривање пуне демократије, предлагали непосредно прогресивно опорезивање, укидање стајаће и увођење народне војске, а заједнички су били и захтеви за грађанским слободама. (G. Maurice, *Le parti radical*, Paris 1928, 119; T. Revillon, *Camille Pelletan*, Paris 1930, 44–47; М. Ст. Протић, *Радикали у Србији. Идеје и покрет 1881–1903*, 71–73).

¹⁷⁵⁵ AMAE, Correspondance politique, vol. 13, № 80, Rapport, 23 septembre 1892.

да студира у Француској, знање немачког језика сматро потребним док је у француском језику и култури „налазио уживање“, што је описао речима: „цео мој духовни живот, нарочито у вези са мојим политичким образовањем, ишао је линијом која је била прожета француским схватањима и француским идејама, као што је био случај код већине младих људи у Србији, у оно време [...] Са радикализмом у политици, који је унео у Србију дух Запада и цео начин гледања на живот, на свет, на политичке организације, и на општи начин мишљења, и ја и моји вршњаци, добрим делом, гледали смо у Француској најнапреднију државу у Европи, на контитнету“.¹⁷⁵⁶ Овај дужи цитат Марковићевих мисли сведочанство је преузимање француске радикалне доктрине и дубине продора француске политичке културе у Србију.

Милован Миловановић, париски доктор права, након повратка у Београд 1888. године постао је професор државног права и енциклопедије на Великој школи и секретар Уставног одбора, радикал и посланик у Скупштини. Француске дипломате на основу преписке између Министарства спољних послова Француске и Посланства у Београду показују значајно интересовање за уставотворни рад Миловановића и његову законодавну делатност.¹⁷⁵⁷ Његова каријера у политичком и активност у интелектуалном животу Србије, једним делом, дубоко је повезана са његовим образовањем у Француској. Француски пример дипломатске праксе у значајној мери примењен је у изграђивању српских концепција парламентаризма. У Србији се угледало на „француско национално искуство“, а радикалски првак Милован Миловановић је на француским сумњама у ефикасност пуног парламентаризма изradio своју идеју и настојао да је примени преко радикалне странке.¹⁷⁵⁸ Миловановић је био и међу првим српским државницима који су увидели значај штампе. Посебно је у периоду анексије Босне и Херцеговине покушао да утиче да се у Србији увиди значај штампе на формирање јавног мишљења, које би утицало на државне и политичке кругове да донесу или одбаце поједине одлуке.¹⁷⁵⁹

Академик Екмечић је оценио да поред историје, модерна српска држава се у највећој мери изградила на француском искуству, као и да прави споменик захвалности Француској није на београдском Калемегдану, него у српској државној структури и

¹⁷⁵⁶ М. Радојевић, *Научник и политика, Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, 42.

¹⁷⁵⁷ CADN, Légation de Belgrade, № 145, Convention et traités.

¹⁷⁵⁸ Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 16 – 17; М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд 1973, 202.

¹⁷⁵⁹ АС, Лични фонд Милован Миловановић, бр. 6, Белешка, 2. децембар 1910.

националној идеологији“.¹⁷⁶⁰ Усвајање француских идеја крајем 19. и почетком 20. века стекло је значајан обим. За српске интелектуалце Ивањдански атентат на краља Милана, односно хапшења и политички прогони радикала имали су сличност са процесом који се готово у исто време водио против Алфреда Драјфуса у Француској. „Омалдина се осећала посрамљена и унижена“ писао је Слободан Јовановић и додао да је млада српска интелигенција хапшења, отпуштање из државне службе, прогоне породица, протеривање из земље и шпијунирања видела као избор између „династије, с једне стране, - човечности и правде, с друге стране“.¹⁷⁶¹ Овим се Афера Драјфус преко последица атентата на краља Милана међу српским интелектуалцима прелила у идеју да су правда и држава испред династије, што је стварало повољно тле за прихватање новог корпуса идеја Треће Републике.

Четврта генерација српске интелигенције, која је припадала кругу самосталних радикала, насталих одвајањем од Пашића 1905. године, стављала је идејне принципе испред компомиса и залагала се за аутентичне идеје радикализма.¹⁷⁶² Француски посланик у Београду нову странку је оценио као словенофилску и франкофилску са јаснијом концепцијом државе, него код старих радикала.¹⁷⁶³ Француске дипломате у Београду извештавале су своју владу да су самостални радикали „више западњаци, с тенденцијом социјализма, с афинитетима за немачки неославизам“, констатујући да су самостални радикали преплавили Универзитет и да су „по питању спољне политике, млади радикали на Западу усвојили једну јасну концепцију државе“.¹⁷⁶⁴ Иако идеје које су самосталаци усвојили на Западу нису увек биле примерене средини или околностима значајно је да су „сусрет са Европом“ париски ђаци користили да „Србију уведу у круг модерних европских народа и заједницу њихових држава“.¹⁷⁶⁵ Међу самосталцима Јован Жујовић и Јован Скерлић школовани су на француским узорима, али како је читава странка од стране француских дипломата оцењена као франкофилска струја у српској политици, може се рећи да су и остале вође самосталаца прихватиле програм радикалне демократије, чиме су себе приближили струји радикално-социјалистичке

¹⁷⁶⁰ М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, 202.

¹⁷⁶¹ С. Јовановић, Влада Александра Обреновића, књ. II, 119 – 120; М. Радојевић, *Научник и политика, Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874 – 1946)*, 52.

¹⁷⁶² Д. Т. Батаковић, „Француски утицаји у Србији 1835–1914. Четири генерације *Паризлија*“, 91.

¹⁷⁶³ АМАЕ, NS, Serbie, v. 5, № 8, Rapport, Belgrade 21 janvier 1909.

¹⁷⁶⁴ *Исто*.

¹⁷⁶⁵ У жељи да модернизују програм самосталци су настојали да усагласе „две разнородне идеолошке опције – аграрно патријархални радикализам и модерне социјално-економске тежње“. Лево крило окупљено око *Дневног листа* (Јован Скерлић, као и Милан Грол) веровало је да се поред политичких слобода треба борити и за социјалну правду. (М. Radojević, "O jugoslovenstvu samostalnih radikala", 19–20).

левице у Француској. Идеје за које су се залагали биле су оне које су се кретале између залагања Клемансоа и Жореса у Француској.¹⁷⁶⁶

За Јована Скерлића није било дилеме да је запад „извор светлости“, а не „губљење словенских река у руском мору“, како су то желели Пашићеви радикали.¹⁷⁶⁷ Јован Скерлић је био врло скептичан према користима које би Срби имали од неославизма, а за Скерлића Русија је била полуазијатска земља, Аустроугарска феудална и клерикална, Енглеска плутократска и Немачка капларска, док се Француска бори „за светле истине и човечанске идеале“, из чега се 1904. године код Скерлића формира синтеза да је Запад „закон живота“.¹⁷⁶⁸ Овим је централни покретач целе српске националне идеологије настојао да се српски народ поистовети са западним народима, односно њиховим културним развојем.¹⁷⁶⁹ Још један француски ђак, Милован Миловановић је 1910. године писао да је идеја неославизма неразумљива Србима.¹⁷⁷⁰ Опредељивање за француску културу, определило је самосталне радикале и за поштовање и покушај укључивања читавог корпуса француских доктрина слободе и демократије у српско друштво. Академик Екмечић је приметио: „Дух западњаштва је, с друге стране, био скривен и у самом неославизму. Тај „словенски реализам“, како га је Бенеш назвао, представљао је у основи једно „словенско западњаштво“.¹⁷⁷¹ Овим се може рећи да је неославизам у споју са снажним зрачењима француског културног круга у српском друштву стварао услове за особени развој српске културе.

Србија, као земља без аристократије, са правницима школованим у Француској, који су заузели високе положаје у државном апарату, ослањала се на законодавство француске Треће републике. Очигледно је прихватање француског схватања нације и демократије, посебно у уставним решењима у Србији из 1888. и 1903. године.¹⁷⁷² Ова уставна решења, у чију израду је био укључен и припадник треће генерације српских интелектуалаца школованих у Француској, а касније министар и председник Владе Милован Миловановић, била су „мешавина француске парламентарне традиције

¹⁷⁶⁶ Д. Т. Батаковић, „Француски утицаји у Србији 1835–1914. Четири генерације *Паризлија*“, 92.

¹⁷⁶⁷ Ј. Скерлић, *Скице, фелетони, говори*, Београд 1966, 95.

¹⁷⁶⁸ М. Ковић, „Дивулгаторска мисија Аустроугарске на Балкану: поглед из Београда (1901–1914)“, 368–370; Исти, "Prilog za istoriju srpske levice: romantizam i patriotizam Jovana Skerlića", *Pravo i društvo*, 3–4 (2011), 85–98.

¹⁷⁶⁹ Исти, *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1914*, 260–263.

¹⁷⁷⁰ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања Историја Срба у новом веку (1492–1992)*, Београд 2010, 301.

¹⁷⁷¹ М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд 1973, 202.

¹⁷⁷² М. Ђорђевић, Ж. Ђурић, *Рађање грађанске Србије Развој политичких институција у Србији у 19. веку*, Београд 1998, 241–261; М. Svirčević, "La constitutionnalisme de Serbie (1835-1903): l'influence de Benjamin Constant", у: Д. Т. Батаковић (ур.), *La Serbie et France Une alliance atipique*, Belgrade 2010, 119–130.

(посебно око питања надлежности Скупштине) и британске парламентарне демократије“, додајући овим утицајима и искуство Устава Белгије.¹⁷⁷³ Некадашњи студенти права у Паризу Јован Авакумовић, Војислав Вељковић, Коста Кумануди, Живојин Парић и остали су по повратку у отаџбину, настојали да своје знање и примере добре праксе француске правне науке пренесу у Србију. За разлику од већине његових савременика, научника укључених у политички живот, Војислав Вељковић, иако ерудида, није пуно писао, иза себе је оставио публикованих неколико чланака и своју докторску дисертацију на француском језику.¹⁷⁷⁴ Поред текста о Хашкој конференцији (1899), у којем доминира Вељковићева политичка реалистичност, у *Српском књижевном гласнику* приказао је дела Евгена Дифеја, Шарла Лоазоа и Жила Делафоса.¹⁷⁷⁵ Поред политике и правне науке, Вељковић је био љубитељ уметности и антиквитета, сакупио је бројна уметничка дела која су већином била радови француских експресиониста и планирао је отварање приватног музеја.¹⁷⁷⁶

. Након повратка са студија у Паризу српски стипендисти су преузели кључне позиције у друштвеном и политичком животу Србије што је стврло услове за снажне Француске утицаје. За разлику од већине савременика и научника укључених у политички живот Војислав Вељковић, угледни париски доктор права иако ерудида, није пуно писао. Иза себе је оставио публикованих неколико чланака и своју докторску дисертацију на француском језику.¹⁷⁷⁷ Поред текста о Хашкој конференцији (1899), у којем доминира Вељковићева политичка реалистичност у *Српском књижевном гласнику* приказао је дела Евгена Дифеја, Шарла Лоазоа и Жила Делафоса.¹⁷⁷⁸ Вељковић је био кратко Министар финансија у влади Јоавана Авакумовића, али је због сукоба са завереницима поднео оставку и посветио се политичком раду у оквиру своје Либерално-демократске странке, која се ујединила са Народном странком у јединствену Народну странку 1905. године. Живојин Парић, комплексна личност и угледни професор Правног факултета у научни живот Србије је унео француску правну традицију, али није прихватио преовлађујуће идеје произашле из француске политичке праксе и стратегија спољне политике. Парић је својим предавањима и научним делима омогућио да генерације студената стекну знања која су унапредила или даље развила

¹⁷⁷³ М. Поповић., *Порекло и постанак Устава од 1888. године*, Београд, 1938; М. Svirčević, *нав. дело*, 119–130.

¹⁷⁷⁴ Д. Боаров, „Војислав Вељковић“, 186.

¹⁷⁷⁵ *Исто*, 190.

¹⁷⁷⁶ Р. Марковић, М. Радојевић, „Војислав Вељковић“, 249.

¹⁷⁷⁷ Д. Боаров, „Војислав Вељковић“, 186.

¹⁷⁷⁸ *Исто*, 190.

српски правни живот. Ипак, када се говори о политичким погледима Живојина Перића конзервативизам је пресудан. Међу српским „Паризлијама“ једино Живојин Перић није веровао да савез Француске и Русије јесте пут прогреса Србије. На оснивачкој конференцији Конзервативне странке у априлу 1914. године залагао се за нову оријентацију српске владе која би уместо попуштања Русији, што је подразумевало и чвршће односе са Француском, више везала своју судбину за суседну Хабзбуршку монархију.¹⁷⁷⁹ Ово мишљење је било усамљено на српској политичкој сцени која је већ била организована по узору на француску културну и политичку традицију.

Миленко Веснић је по повратку са студија упоредо са развојем каријере на Правном факултету почео да преводи страну правну литературу из области кривичног права, економије, опште теорије права, историје, међународног права и књижевности.¹⁷⁸⁰ Очигледна жеља Миленка Веснића била је да у српску средину пренесе знања савремене правне науке, као и да обогати српску културу сусретом са страним развијеним културама. Момир Милојевић, професор Правног факултета у Београду, сматра да је Веснић као професор међународног права трагао за „најбољим делима која би послужила не само студентима већ свима којима би могла да буду потребна“ и да је као узор пронашао уџбенике Ернеста Ниса (Ernest Nys) и Алфонса Ривијеа (Alphonse Rivier).¹⁷⁸¹ Уз дозволе Ниса и Ривијеа Веснић је превео и допунио својим коментарима Нисово *Les orgines du droit international* (*Порекло међународног права*) и Ривијеово *Introduction au Droit des gens* (*Основи међународног права*).¹⁷⁸² Поред поменутих правних дела на француском језику, Веснић је превео и *Општинске финансије* од Л. П. Дибоа, а планирао је да преведе и Нисово *Le droit international* (*Међународно право*).¹⁷⁸³ Миленко Веснић је, дакле, поред дипломатског ангажовања, превођењем дела са француског језика помагао развој правне науке у Србији и међу Србима, усмеривши своје студенте и читаоце ка француским узорима.

¹⁷⁷⁹ Своја уверења Перић је изложио у говору *Конзервативизам и радикализам* 7. априла 1914. године на оснивачкој скупштини Конзервативне странке, када је и утврђен њен програм и статут. (Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе: 1914–1920*, 19–20).

¹⁷⁸⁰ Између осталог, Веснић је превео: Листово *Кривично право*, *Опште финансије* од Дибоа, *Статистику* од Римелина, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића* од Куниберга. (М. Милојевић, „Миленко Веснић као преводилац“, *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 1–3 (1991), 212).

¹⁷⁸¹ *Исто*, 213; М. Веснић, „Уместо предговора“, у: А. Ривијер, *Основи међународног права*, књ. 2, Београд 1898.

¹⁷⁸² Е. Нис, *Порекло међународног права*, Београд 1895; А. Ривијер, *Основи међународног права*, књ. 1–2, Београд 1897–1898.

¹⁷⁸³ М. Милојевић, *нав. дело*, 215.

Утицајно место на формирање радикалске идеологије у Србији има личност и дело Леона Буржоа. Већ је поменуто његово лично уплитање у односе између Француске и Србије, посредовање у довођењу Албера Малеа у званичну мисију на српском двору, преко пријатељских веза са Андром Николићем. Истовремено, политичке мисли овог француског радикала утицале су на српске интелектуалце, а пре свега оне републикански настројене. Три предавања о идеји солидарности Леона Буржоа из 1901. године преведена су на српски језик и публикована 1910. године у издању клуба *Република*.¹⁷⁸⁴ Буржоа је писао како су све групе људи „фамилија, племе, отаџбина, доцније човечанство, – јесте вољно или невољно, једна солидарна заједница, чија се равнотежа, одржање, напредак покоравају општем закону универзалне еволуције“.¹⁷⁸⁵ Идеја солидарности схваћена као „средство за остваривање правде, уговор, вољно, узајамно и солидарно удружење између људи, чији је циљ да осигура свима што је могуће привлачније користи, које произилазе из заједничког добра и да заштити све што је могуће правичније од заједничких опасности“ како је писао Буржоа постепено су уношени у српско друштво.¹⁷⁸⁶ Своју потврду прихватања и постојања међу Србима идеје солидарности схваћене у широком смислу, пронашле већ у доба Балканских ратова и Првог светског рата. Српски интелектуалци су политичке послове видели као своју грађанску и националну обавезу, у коју су унели и дух солидарности.¹⁷⁸⁷

Међу српским интелектуалцима било је оних који нису били припадници ниједне политичке странке, али су утицали на прихватање културних модела и постављање смерница даљег развоја Србије и Срба, а један од њих је Јован Цвијић. У периоду до 1914. године Цвијић је на основу пријатељстава из младости био близак са вођама самосталних радикала.¹⁷⁸⁸ Цвијић је у младости био близак и социјалистима, чију је литературу читао, а о својим политичким опредељењима изјаснио се 1923. године када је написао да је „по својим уверењима о економским и друштвеним питањима и раније припадао левици оних који имају демократске погледе“, а веровао је и у *Декларацију о правима човека и грађанина* и развој државе и друштва на њеним узорима и идеалима француске демократије.¹⁷⁸⁹ Идеје француског културног круга су

¹⁷⁸⁴ Л. Буржоа, *Идеја солидарности и њене последице три конференције*, Београд 1910.

¹⁷⁸⁵ *Исто*, 7.

¹⁷⁸⁶ *Исто*, 27.

¹⁷⁸⁷ М. Радојевић, „Интелектуалци у политици“, 123.

¹⁷⁸⁸ М. Радојевић, „О jugoslovenstvu samostalnih radikala“, 23.

¹⁷⁸⁹ Љ. Трговчевић, „Политички погледи Јована Цвијића“, *Флогистон*, бр. 2 (1995), 82.

дакле продирале и међу оне Србе који се нису школовали на Сорбони и осталим француским школама.

Као што је већ указано на основу дела француских интелектуалаца, специјалних мисија Лабеа, Шарла Лоазоа и других, упливом француског капитала, зајмовима и основањем *Француско-српске банке* Француска је посебно економски утицала на развој Србије крајем 19. и почетком 20. века. Зајмови склопљени у Паризу имали су за циљ да поправе финансијско стање Србије, али су истовремено водили економској зависности Србије од стране Француске, а на пословима финансијске сарадње са Француском били су ангажовани Михаило Вујић и Милован Миловановић. Отоманска банка „чији је углед и утицај врло велики“ одређивала је у *Управу монопола Србије* своје делегате, који су пред Први светски рат били готово у већини.¹⁷⁹⁰ Поред зајмова француски утицај у Србији се ширио и на друге области економије. Министарство Народне Привреде слало је у српско Посланство у Паризу захтеве да му се доставе „закони о устројству француског и белгијског Министарства Трговине, Индустрије и Пољопривреде“.¹⁷⁹¹ Тражено је да српске дипломате из Париза у Београд пошаљу „све прописе и законе Француске државе, како о монополу барута, тако и о начину продаје и паковања за продају, као и о чувању и транспортовању барута, динамита и осталих распрскавих смеша у опште“.¹⁷⁹² У писму се изражава намера да се промени начин паковања и продавања „како би се фалсификовање и и продаја по скупљој цени но што је ценовником прописана од стране варошких и сеоских продаваца спречила, а осим тога да се код нас израде нова правила за чување и транспортовање барута, динамита и осталих распрскавајућих смеша“.¹⁷⁹³ Потреба за даљим економским развојем Србије усмеравала је српске интелектуалце да упознају начине рада, производње и трговине у другим земљама, при чему је Француска била важан узор. Стога је Милорад Драшковић сматрајући да национално ослобођење не може бити реализовано без економског развоја „путовао по Француској и Швајцарској у намери да научи о пољопривреди, посебно сточарству и тајнама прављења квалитетног сира“.¹⁷⁹⁴

Михаило Вујић, који се школовао се и усавршавао у Бечу, Берлину, Паризу и Лајпцигу, где је докторирао из економије и филозофије 1879. године код професора

¹⁷⁹⁰ АС, Лични фонд Милована Миловановића, бр. 23, Белешка, Hôtel Royal Danieli Venise 13. мај 1909.

¹⁷⁹¹ АС, МИД Посланство Париз, ф 2, Министарство народне привреде - Краљевском српском посланству у Паризу, бр. 3992, 16. август 1903.

¹⁷⁹² Исто.

¹⁷⁹³ АС, МИД Посланство Париз, ф. 2, Министар војни -Отправнику послова у Паризу, бр. 7922, 7. новембар 1903.

¹⁷⁹⁴ М. Радојевић, *Научник и политика, Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, 38–39.

Рошера и Вилхелма Вунта, након повратка у Србију, постао је професор на Великој школи (предмети економија и финансије) и један од вођа Народне радикалне странке.¹⁷⁹⁵ Као филозоф неокантовац поседовао је богата историјска знања и одликовао се прецизношћу анализе, а савременици су писали и да је био „ревностан и савјестан“ професор.¹⁷⁹⁶ Веровао је у идеје државне интервенције у привреди, а у име индустријског развоја и социјалне правде, што је покушао и да реализује као министар финансија у радикалским кабинетима Грујића (1889, 1893), Пашића (1891), Докића (1893), као и Симића (1896/97).¹⁷⁹⁷ Од 1883. године делом *Наша економска политика* пропагирао је обезбеђивање привредне независности у односу на Аустроугарску. Значајну пажњу посветио је теоријским проучавањима наведених идеја, као и питањима функционисања централног (емисионог) банкарства у Србији.¹⁷⁹⁸

Преузимао се француски модел финансирања, устројства и функционисања финансијских институција, истовремено док су француска предузећа имала су великих повластица у Србији.¹⁷⁹⁹ За оне делатности где није било српског школованог кадра, тражени су француски стручњаци. Француско министарство спољних послова посредовало је у наведеним случајевима. Један од примера је долазак Вињероа (Vignerot) на место начелника хидротехничког одељења министарства привреде с циљем „да преуреди хидротехничко одељење“.¹⁸⁰⁰ Французи су водили посебну евиденцију о својим грађанима настањеним у Србији већином на пословима реформе српске администрације и управе, као и у рудницима, предузећима и банкама чији је оснивач био француски капитал. Узимање зајмова, окретање српског тржишта ка Француској посебно од Царинског рата, које је можда најсликовитије изражено преко једног рекламног огласа са поруком: „Рат Аустрији! Нећемо више да продајемо *Бечки Калодонт* – већ: Париски *Салодонт*“ и оснивање *Француско-српске банке* 1910. године француски утицај у Србији на почетку друге деценије 20. века био је знатно снажнији него само две деценије раније.¹⁸⁰¹

¹⁷⁹⁵ Д. Боаров, „Михаило Вујић“, у: Апостоли српских финансија, Београд 1997, 93–94.

¹⁷⁹⁶ *Глас Црногораца*, бр. 11, 9. март 1913.

¹⁷⁹⁷ С. Јовановић, „Вујић Михаило“, у: С. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књ. 1, Загреб 1929, 432.

¹⁷⁹⁸ Д. Боаров, „Михаило Вујић“, 94.

¹⁷⁹⁹ Министар народне привреде је Жилу Лувитију дао повластицу „за предузимање модерне кланице у Радујевцу ради савременог клања и прераде разноврсне стоке под условима изложеним у под приложеном нацрту повластице“ АС, (МИД Посланство Париз, Министарство народне привреде - Посланству Париз (Стојану Бошковићу), бр. 1768, 11. април 1903).

¹⁸⁰⁰ ААМАН, NS, Serbie, v. 34, Le Ministre des Affaires Etrangères à M. Descos, 1er mars 1911.

¹⁸⁰¹ *Нови покрет*, бр. 151, 22. јули 1906, 4.

Штампа је имала великог удела у ширењу француских економских идеја, а посредно и капитала. На страницама српских часописа указивало се на нове теоријске приступе у економским наукама, као и примере добре праксе. Између осталог, *Дело* је 1907. године писало о новој студији *La Coperation: Conférences de propagande* (*Кооперација: Пропагандна конференција*) Шарла Жида (Charles Gide) професора народне економије из Париза. „Кооперација је једино предходно средство којим радничка класа може сакупити плодове свог рада. Политичка револуција је могућа: три су дана довољна, де се престо обори. Али, када један сасвим нови организам економски треба да замени стари, потребан је претходан смишљен рад [...] Кооперативна асоцијација садржи у себи велики економски и морални прогрес. Она чини да ишчезне сваки антагонизам између произвођача и потрошача и антагонизам међу самим произвођачима“ закључио је сарадник *Дела*.¹⁸⁰² У време када је српска држава тражила путеве ослобађања од економске зависности од Аустроугарске, српски интелектуалци су у текстовима француских научних ауторитета тражили изворе на којима би се могла оснажити и даље развијати економија Србије.

Организација српске војске, њено јачање и осавремењивање био је један од приоритета српске државе кроз читав 19. век, а посебно почетком 20. века када се надвила и велика ратна опасност. Француски утицаји на формирање и организацију српске војске непрекидни су и снажни још од времена Иполита Мондена, а период независности унео је измене и привремено одустајање од чврсте повезаности са француском војском. Ипак ни тада српски владари, а посебно краљ Милан Обреновић не одустају од прихватања француског војног модела и покушаја његове примене у српском војном устројству. Неповерење које су Французи имали према краљу Милану Обреновићу и његовом сину краљу Александру Обреновићу, уз унутрашње проблеме у војном животу Француске које је изазвала Афера *Драјфус*, утицали су на број српских официра који су се школовали и усавршавали у Француској. Ограничавање броја странаца у француском војним редовима довели су и до одбијања српских захтева да се два артиљерца приме на обуку у француске школе 1897. године уз образложење да су неки делови образовања тајна.¹⁸⁰³ Политичке прилике, стална напетост коју је Србија преживљавала у односима са суседном Аустроугарском, пресудно су утицале на започињање куповине наоружања у Француској и на школовање српских официра у

¹⁸⁰² „Наука“, *Дело*, књ. 42 (1907), 139–140.

¹⁸⁰³ Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, 129.

француском школама, што је српску војску окретало приближавању француском војном моделу.

Ипак од почетка 20. века, а посебно династичке смене 1903. године приметно је да расте заинтересованост и француске стране да се већи број српских официра школује у француским војним центрима. Већ 1905. године виконт Де Фонтнеј пише у Париз, како „у овом моменту све више младих официра спонтано или по задатку усавршава француски како би дошли у Француску“.¹⁸⁰⁴ Ово запажање француског дипломате говори о дистанцирњу Србије од Аустроугарске и покушају да се веже за западне силе. Исти посланик је обавештавао своју владу и како Србија има намеру да од Француске купи наоружање, чиме је говорио у прилог обуке нових официра. Усавршавање српских официра почетком 20. века у француским школама у складу је са француском тежњом да продуби своје присуство у Србији. Де Фонтнеј, француски посланик у Београду, пише 1905. године својој влади да би прихватање страних официра, у овом случају српских у француске војне школе утицало на „увећање њихове симпатије и наклоности ка Француској“.¹⁸⁰⁵ Званични подаци Министарства војног Француске, за школску 1911/12. годину сведоче да је од укупно 24 странца, био један Србин, а да се две године касније број Срба увећао на пет.¹⁸⁰⁶ Школовање српских официра на француским војним школама и војне набавке у Француској, погодовале су јачању политичких утицаја Француске на Србију и стварале су војнички кадар на коме су Србија и Срби постигли победе 1912–1913. и потом у Првом светском рату.

Српска елита посебно је веровала у школовање и усавршавање у Француској, као један од начина на који је могуће извршити неопходне промене у циљу јачања српског друштва и државе, односно стварања модерних институција. Најбоље примере из француске праксе требало је у том смислу „пренети“ у Србију. Образовање је довођено у везу са развојем индустријске производње у Србији. Осећала се потреба за отварањем занатских школа, а француске занатске школе су постале узор.¹⁸⁰⁷ Јован Жујовић, један од франкофила, крајем 19. века предлагао је да се у Србији оснује Универзитет како би још више напредовала. У једном разговору са краљем

¹⁸⁰⁴ AMAE, NS, Serbie, v. 38, Le Rapport, 5. septembre 1905.

¹⁸⁰⁵ Исто.

¹⁸⁰⁶ Годину дана пре Анексионе кризе 21 српски официр-стажиста је примљен у француске јединице, да би им се наредне 1908. године придружила још четири официра, а 1910. године још 16 Срба долази на усавршавање у Француску. Школске 1911/12. један стипендиста је похађао *L'École de Génie de Fontainebleau*, а наредне још један Србин је примљен на *L'École de L'Intendance*, да би три студента уочи Првог светског рата похађала *L'École de Guerre* (Ј. Трговчевић, *Планирана елита*, 128).

¹⁸⁰⁷ М. Ј. Радовановић, „Занатске школе (једно питање из наше економске политике)“, *Дело*, књ. 9 (1896), 178–193, 340–366.

Александром Обреновићем, Жујовић је истакао да Србија нема довољно факултета нити интелектуалаца који су достојни титуле универзитетског професора, те да треба систематски радити на подизању једног по једног факултета и тиме створити услове за проглашавање Велике школе у Универзитет јер „и велика Француска подигла је прво поједине факултете па сад тек помишља да их у универзитетске целине саставља“¹⁸⁰⁸ Српски Универзитет је основан неку годину након поменутог разговора, 1905. године, а за Катедрама се нашао велики број француских ђака, који су преносили знања и искуства стечена у Француској. Српски интелектуалци су бринули и о просвећивању и образовању српског народа и у градским и у сеоским срединама. Поред градских читаоница, од 1903. године био је на снази закон о сеоским читаоницама, које су редовно добијале одређене листове и држале посудбену библиотеку. Сеоске читаонице су биле установе које су прављене по француским моделима установљеним у Француској у 18. веку, где су назване и „штионице“ ("gabinetti"). Истовремено, развој штампе поставио је Београд на место једног од средишта штампарске индустрије целог јужнословенског простора“.¹⁸⁰⁹ Француска је и у сфери школовања и науке, међу припадницима српске елите постала пример који треба следити.

Прихватање француске културе у српском друштву је утицало и на еманципацију жена, чији је један од показатеља школовање. Француски универзитети су први у Европи 1863. године (осим Теолошког) омогућили студирање женама, а њихов број се из године у годину увећавао.¹⁸¹⁰ Лепосава Бошковић и Круна Драгојловић прве су две редовне студенткиње Велике школе, а настанком Универзитета 1905. године девојкама је и правно било могуће студирање. Број студенткиња у Србији износио око 10% што је био исти проценат као и у Немачкој или Француској, али и више од балканског просека.¹⁸¹¹ Српкиње су се након студирања на београдским факултетима опредељивале и за студије у иностранству. Од укупног броја стипендиста које је Краљевина Србија после 1882. године послала у иностранство око

¹⁸⁰⁸ АС, Лични фонд Јован Жујовић, бр. 91, Аудијенција код краља Александра Обреновића, 13. децембра 1893.

¹⁸⁰⁹ Академик Екмечић наглашава да су те „boutiques à lire“ у градовима одиграле веома значајну улогу у припремању духа револуције 1789. (М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања Историја Срба у новом веку (1492 – 1992)*, Београд 2010, 308).

¹⁸¹⁰ Потреба жена да се образују, препозната је и у образованим круговима српског друштва, али је борба текла споро што је био случај и у већини земаља Европе. Правно нејасна ситуација око уписа на факултете београдске Велике школе омогућила је Драги Љочић да се 1871. године упише као ванредни слушалац Филозофског факултета, а потом да оде за Цирих. Проблем у Србији био је непостојање женских гимназија, тј. матуре коју су девојке могле да полажу само приватно. Уз сагласност ректора и положену матуру девојке су имале право да упишу факултет. (Ј. Трговчевић, *Планирана елита*, 190).

¹⁸¹¹ *Иста*, 193.

5% су биле жене од којих је највећи број студирало у Швајцарској, потом Аустроугарској, Немачкој, Русији и Француској.¹⁸¹² Досадашња истраживања показују да је у Француској пет српских девојака стекло докторску титулу медицинских наука, од чега по две у Паризу и Нансију, а једна у Монпељеу. Школске 1893/94. под редним бројем 37. докторирала је у Паризу Љубица Ђурић, касније удато Гођевац и по доласку у Србију радила је у Општој болници у Београду, а у Паризу је медицину завршила и Софија Љешевић.¹⁸¹³ У Нансију су докторирале 1911. године: Бојана (Божана) Бартош и Јелена Попадић, а у Монпељеу Марка Марковић.¹⁸¹⁴ Наведене српске лекарке пример су како су и неразвијене средине, као што је то била српска, имале далековиде планове свог развоја, послалавши у свет младе девојке да се образују.

У време Балканских ратова образованост жена и њихова спремност да се укључе у јавне послове дошла је до изражаја приликом организовања хуманитарних акција. Делфа Иванић, оснивач *Кола српских сестара* и прва Српскиња која је добила медаљу *Флоранс Најтингел*, Међународног црвеног крста, на почетку Балканских ратова посредством супруга српских дипломата, међу којима је била и Бланша Веснић, супруга Миленка Веснића настојала је да прикупи помоћ за Србе на фронту и у болницама.¹⁸¹⁵ У прикупљању прилога истакла се и Лујза Бухолц, супруга француског делегата у Управи државних монопола, о чему се Делфа Иванић сећала: „Њезин рад био ми је необично користан. Она нам је дала листу банака, па смо онда, свима могућим разним француским установама, финансијским и другим упутиле молбе, и увек смо потписивале се као секретари ја и госпођа Бухолц. И наравно да је њено име, као жене једног великог финансијера, огромно много значило и помоћ нам је била врло много указивана“.¹⁸¹⁶ Српске жене су, дакле, у предвечерје Првог светског рата успоставиле сарадњу са женама из високог француског друштва и заједно припремале хуманитарне акције. На овај начин је француски модел потребе еманципације и

¹⁸¹² Видети детаљније Прилог 8 у: Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, 290-293.

¹⁸¹³ V. Gavrilović, *Žene lekari u ratovima 1876–1945. na tlu Jugoslavije*, Beograd 1976, 20.

¹⁸¹⁴ Професорка Љубинка Трговчевић сматра да би Марка Марковић могло бити погрешно наведено име Вере Марковић, која је 1912. године почела да ради као лекар опште војне болнице у Београду. Иначе, уочи Балканских ратова 1912–1913, Србија је имала 21 жену лекара и још две у Аустроугарској. У време Балканских ратова Јелена Попадић је управник резервне војне болнице у Алексинцу, а Божана Бартош је била управник резервне војне болнице у Краљеву, срески и железнички лекар до августа 1913. године, а потом лекар у баракама где су смештани оболели од колере у Београду. (V. Gavrilović, *нав. дело*, 20–21, 25–27; Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, 205–207).

¹⁸¹⁵ АСАНУ, Заоставштина Делфе Ив. Иванића, бр. 14515/1-40; АС, Varia, бр. 3494, Успомене Делфе Иванић; Д. Иванић, *Успомене*, приредила Ј. Милановић, Београд 2012, 144.

¹⁸¹⁶ Д. Иванић, *Успомене*, 145.

образовања жена, посебно лекара и развој здравства, као и осећаја емпатије према болеснима и угроженима, уткан у српско друштво.

Доминација француских политичких, друштвених, економских и културних установа на српском тлу пред Први светски рат постала је веома очигледна. Француска држава је показивала тежњу да преко културних, економских и политичких контаката оствари снажан утицај на Балкану и у Србији. Француски ђаци и франкофили преносили су поменуте моделе у српско друштво. Немачке дипломате показивале су посебну обазривост на „тежњу Француске да осигура што јачи утицај“, указујући да су професори дошли из Француске „да се сретну са Србима који сви сада заузимају високе функције, и који, као студенти Сорбоне, увек су на њиховој страни“, те да држе јавна предавања „у којима подвлаче вишеструке заједничке тачке у историји Србије и Француске“.¹⁸¹⁷ Школство, војска, царински, административни и финансијски систем само су део упознавања Срба са функционисањем једне од најразвијенијих и најмоћнијих држава тадашње Европе. Прихватањем француских образаца у идеолошком смислу и њихово реализовање у пракси кроз политички систем, подразумевало је организацију државе и друштва по угледу на Француску. Генерација српских интелектуалаца која је уносила дух европске еманципације и модерности, како је то приметила професорка Љубинка Трговчевић истовремено је остајала национално-патриотска у својим тежњама ка националној интеграцији.¹⁸¹⁸ Преузимање француског модела, стога је вршено селективно и у складу са потребама развоја српске државе и српског друштва. Преношење француских политичких, економских, војних, образовних и културних установа и добрих пракси није увек било присутно у изворном облику, посебно у 20. веку, када је у Србији већ изграђена и стварала прва генерација аутохтоних интелектуалаца.

6.2.3. Културно-уметничка зрачења

Француске дипломате на крају 19. и почетку 20. века у својим извештајима истичу потребу да се ојача присуство француске културе у Србији. Француска је, иначе, у овом периоду поставила темеље модерној културној дипломатији развојем читавог низ културних установа (института, школа и гимназија) у другим земљама преко којих

¹⁸¹⁷ Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, 134.

¹⁸¹⁸ Иста, „Политички погледи Јована Цвијића“, *Флогистон*, бр. 2 (1995), 90.

је ширила своју културу. Неговање француског језика представљало је основу за француска културна зрачења. *Француска алијанса (Alliance française)*, која је од 1883. године, активно радила на промовисању француског језика и културе изван Француске, добила је 1893. године податке о интересовању за француски језик у Србији.¹⁸¹⁹ На основу извештаја од 6.748 ђака гимназија и женских школа 1.889 учи француски, а у Србији не постоји ниједна француска школа.¹⁸²⁰ За француску дипломатију, која је још од 15. века и периода апсолутне монархије посветила посебну пажњу представљању француске културе у свету, поменути извештаји нису били задовољавајући. Истицање универзализма француског језика и културе, слање књига, новина и часописа, као и научника у друге земље подржала је француска држава, што је и зачетак развоја модерне културне дипломатије.¹⁸²¹ *Француска алијанса*, која је основана на иницијативу једног дела француске елите с циљем да култура постане један од начина постицања политичких циљева Француске, од краја 19. века увећава обим својих активности у Србији. Иако се уочавала тенденција да се француски језик учи у грађанским круговима и међу омладином која тежи слободним професијама, француске дипломате предлажу систематичније деловање на пољу културних утицаја Француске у Србији. Од овог периода у француско-српским односима културна дипломатија заузима кључно место.

У дипломатском деловању у циљу јачања комплетног француског утицаја у Србији било је и довођење Алфонса Магруа, а потом и Албера Малеа 1892. године за професора историје дипломатије будућем српском краљу Александру Обреновићу.¹⁸²² У Србији је Мале поред своје мисије, о чијој је многострукој природи писано у ранијем делу дисертације, помагао и ширење француског језика и отварање француске књижаре у Београду. Колико је француски интелектуалац озбиљно схватио своју културно-дипломатску мисију сведоче извештаји, које је слао у Париз. Посебно је истицао како се француски језик шири чак и у унутрашњости и да се „непосредно испоручују књиге

¹⁸¹⁹ *Француска алијанса* је основана као невладина организација, уз подршку из високих друштвених кругова Француске. Међу члановима су биле бројне угледне личности: Луј Пастер, Иполит Тен, Ернест Ренан и други, као и црквени великодостојници Католичке цркве и Јеврејске верске заједнице, а до краја 19. века било је отворено 250 школа за учење француског језика, организоване су бројна предавања, конференције и изложбе. (F. Šobe, L. Marten, *Međunarodni kulturni odnosi*, Beograd 2014, 129–130; A. Вујовић, *Франкофонија у свету и код нас*, Београд 2014, 107).

¹⁸²⁰ AMAE, v. 35, Légation de la Serbie à l'Alliance française, 1883.

¹⁸²¹ F. Šobe, L. Marten, *нав. дело*, 129.

¹⁸²² AMAE, Correspondance politique Serbie, 1892, 13, 285, 291, телеграми: Париз 25. août 1892; Београд 28. août 1892; ANF, AJ/16/6074, Dossier Mallet; F/17/2987a, A. Mallet - Mission en Macédoine études ethnographiques (1902)

у Београд, а месечна продаја се уостручила за две године“.¹⁸²³ Долазак Малеа био је зачетак снажног политичког уплитања Француске на Балкан и у Србију, као и увећаних економских интереса и културног зрачења.

Значајан допринос француским културним зрачењима у Србији дало је оснивање друштава за популарисање француског језика и културе. Иницијатива за покретање друштва које би популарисало француски језик и културу постојала је још 1891. године. У писму француског посланства од 5. јула 1891. године упућеном у Париз, говори се о оснивању још једног друштва у Нишу, по узору на београдско, а директор српских пошта Гроздић предлагао је оснивање *Француског клуба*.¹⁸²⁴ У сачуваним правилима *Француско-српског књижевног друштва* основаног маја 1904. године истакнут је циљ друштва да популарише француски језик. Свакодневна комуникација на француском језику и доступност француских новина, часописа и књига, била су средства којима је *Друштво* вршило своју мисију. У правилима клуба из 1903. године, пише да је власница клуба Славка М. Х. Антоновићева, а да је почасни председник био секретар Министарства иностраних дела др Милутин Д. Нешић, што говори о значају који је *Друштво* имало у српским политичко-интелектуалним круговима. У ово време, након дуготрајних припрема и исправки публиковано је у издању Државне штампарије и друго допуњено издање општег речника француског језика Настаса Петровића, професора права на Великој школи, писца, преводиоца и члана Париског географског друштва.¹⁸²⁵

Године 1905. Луј Габријел Антоан Жозеф, виконт од Фонтена (Louis Gabriel Antoine Joseph, vicomte de Fontenay) у својим извештајима говори о удружењу *Réunion française de Belgrade* (*Француско друштво Београд*), које је окупљало припаднике тада малобројне француске колоније у Београду, са којима се дружило око 40 Срба. Поменуто удружење је по Фонтену, радило на ширењу француског језика, културе и пружању отпора „растућем германском таласу“.¹⁸²⁶ Чини се да је удружење захваљујући приватним донацијама успело да за годину дана значајно прошири свој

¹⁸²³ А. Мале, *Дневник са српског двора*, 259.

¹⁸²⁴ М. Павловић, „Прилог историји *Друштва за културну сарадњу Србија – Француска*”, 13.

¹⁸²⁵ Настас Петровић је радио на припреми речника и публиковао делове 1875, 1883 и 1888, а први том „поправљеног“ речника изашао је из штампе 1898. године. Рецензент другог издања речника био је Богдан Поповић. Поред овог речника Јахим Н. Стевовић је публиковао *Цепни српско-француски речник* 1895. године. (Н. Петровић, *Француско-српски речник. Друго поправљено издање*, Београд 1904; М. Станојевић-Кнежевић, „Речници француског језика у Србији са Библиографијом од 1904. до 2004“, у: М. Павловић, Ј. Новаковић (ур.), *Француско-српски односи 1904 – 2004*, Београд 2005, 220, 224).

¹⁸²⁶ М. Павловић, „Прилог историји *Друштва за културну сарадњу Србија – Француска*”, 14.

рад и повећа број чланова јер је у фебруару 1907. године бројало 138 чланова.¹⁸²⁷ Удружење је примило значајну новчану помоћ од француске државе, пре свега посредно преко својих дипломата у Србији. Српски франкофили су на овај начин редовно пратили престижне француске новине и часописе: *Le Temps*, *La Matan*, *Le Journal*, *Le Journal des Debats*, *L'Illustration*, *La Revue des Deux Mondes*, *La Revue hebdomadaire* и друге.¹⁸²⁸ Кроз деловање француских клубова од почетка 20. века, Француска је створила основу за дубља француска културна зрачења. Културна дипломатија је дакле већ у овом раном периоду свог постојања показала своје моћи. Продор француске културе био је предходница економским и политичким интересима.

*Правила Француског клуба Београд 1903. године*¹⁸²⁹

У периоду од 1911. до 1914. године постојало је друштво *Société littéraire de Belgrade* (Књижевно друштво Београда), које су својим донацијама помагали: Општинско веће Париза, француски посланик у Србији Леон Деко и кнез Ролан

¹⁸²⁷ AMAE, Serbie, Nouvelle Série, vol. 38, Rapport présenté à l'Assemblée annuelle le 4/17 février 1907.

¹⁸²⁸ J. Žujović, *Influence intellectuelle française sur les Serbes: conférence faite à Paris le 8 mars 1918*, 49.

¹⁸²⁹ AMAE, Serbie, Nouvelle Série, vol. 24, Serbie, 1897–1914.

Бонапарт (Roland Bonaoparte).¹⁸³⁰ Деко је био почасни члан *Друштва*, као и француски војни аташе пуковник Фурније и неколико француских банкара. Предавања, оснивање библиотеке и читаонице, бесплатни течајеви француског језика, уметничке изложбе, стипендије за летње курсеве *Француске алијансе*, награде за најбоље преводе са француског, сарадња уметничких и научних институција биле су области у којима је удружење деловало. На листи чланова из 1914. године био је између осталих и краљ Петар Карађорђевић, што је и доказ значаја и угледа овог удружења у српском друштву. Активни чланови били су: миторполит Димитрије, Иван Ђаја, Миодраг Ибровац, Милан Грол и познати индустријалци Игњат Бајлони и Милан Вапа. Неки од наведених (Иван Ђаја и Милан Грол) уз Милована Миловановића, Богдана Поповића, Јована Скерлића и Уроша Петровића били су чланови управног одбора. Почасни председник био је политичар, правник, професор и министар Ђорђе Павловић, председник Јован Жујовић, док су секретари били: Гастон Гравије и Милета Новаковић, син Стојана Новаковића.¹⁸³¹ Француски ђаци окупљали су се и заједно са француским пријатељима стварали основе за преношења духа француске културе у српску.

У току 1910. и 1911 године београдски лектор Гастон Гравије и француски посланик Леон Деко утицали су да се по моделу француског *Књижевног друштва Београда*, оснују француска литерална друштва у Шапцу, Нишу и Ваљеву.¹⁸³² Потреба за француском културом, која је настала као резултат повратка све већег броја школованих са француских школа, уочава се и кроз отварање поменутих француско-српских удружења у унутрашњости Србије. У Шапцу је 1910. године група шабачких интелектуалаца коју су предводили генерал Димитрије Паић, Чеда Михаиловић, Душан Павловић, Милан Костић и Морис Аврамовић уз помоћ Гастона Гравијеа, београдског лектора, Лакур Гејета (Lacour Gaiyet), члана француске академије и Жан Мижон (Jeanne Migeon) створила друштво *Réunion française* у које се одмах уписало 200 чланова.¹⁸³³

¹⁸³⁰ J. Žujović, *Influence intellectuelle française sur les Serbes: conférence faite à Paris le 8 mars 1918*, 32–33;

М. Павловић, „Прилог историји *Друштва за културну сарадњу Србија – Француска*”, 14.

¹⁸³¹ Жујовић је захваљујући својим блиским везама са француским интелектуалцима и симпатијама према Француској био погодна личност за специјалну мисију у Француској за време Првог светског рата која је подразумевала бригу о српским ђацима и студентима. У Паризу је Жујовић публиковао брошуру *Интелектуалне везе Француске и Србије* и проглас *Поздрав Срба у Француској*, а потом је након рата објавио брошуре: *О француском духу и карактеру*, *Француска наука и Француска Република*. (АС, Лични фонд Јован Жујовић, бр.32, л.1; J. Жујовић, *Дневник*, I, 60–112; Ђ. Ђурић, *нав. дело*, 93–94, 112, 122).

¹⁸³² CADN, Légation de Belgrade, 168, Alliance Français à le Ministre de France à Belgrade, Paris 5. juillet 1901.

¹⁸³³ Основана је мала француска библиотека, стизали су француски часописи и новине, организована су предавања о француској историји и култури, која је држао и Гастон Гравије. (М. Поповић-Дреновац,

Оснивањем оваквих удружења окупљали су се франкофони Срби у унутрашњости Србије, а француски културни утицаји су постали још снажнији.

Француска алијанса је до почетка Првог светског рата проширила број бесплатних курсева. Посебна пажња посвећена је летњим курсевима језика у Француској, који су били припрема за наставак студија на неком од француских универзитета.¹⁸³⁴ Као удружење за пропагирање француског језика и цивилизације, *Француска алијанса* је посветила значајну пажњу сарадњи са удружењима ученика и студената. *Побратимство, Нада, Трговачка омалдина, Подмладак* из Крагујевца, као и *Слободна школа за младе девојке* госпође Сладојевић биле су организације са којима је *Француска алијанса* сарађивала крајем 19. и почетком 20. века.¹⁸³⁵ Французи су се залагали и за покретање једног славистичког часописа у Паризу, који би окупио научнике и политичаре с циљем да допринесу бољем познавању у Европи словенских народа и њихових тежњи. Немачке дипломате у Србији биле су забринуте због све присутнијег учења француског језика, стога су закључивали да су „образовани Срби стално заведени француском културом“.¹⁸³⁶

Истовремено, Срби школовани у Француској уносили су у српско друштво промене, које су омогућавале прихватање француског културног и уметничког модела. Српски интелектуалци су у прихватању француских културних и уметничких модела видели пут јачања српске културе и изградње државе и друштва. Студирање и усавршавање Срба у Француској, превођење књига са француског на српски језик и неговање учења француског језика, развој ликовне уметности по угледу на Париз, као и сарадња научника биле су тачке културног контакта два народа. Основање Семинара за француски језик, као део Семинара за општу књижевност на Великој школи, био је први корак ка популаризацији француског језика у Србији. Када су 1896. године донете нове уредбе о устројству Велике школе, из историјско-филолошког одсека Филозофског факултета постали су лингвистичко-литерални и историјско-географски одсек, што је омогућило настанак Катедре за француски језик и књижевност. Поменуто одредбе примењују се од 1897. године, а први наставник новог Семинара био је Богдан Поповић.¹⁸³⁷ До промена у методици наставе француског језика долази и под утицајем

„Друштво пријатеља Француске у Шапцу – један вид српско-француских културних веза“, у: М. Павловић, Ј. Новаковић (ур.), *Француско-српски односи 1904–2004*, Београд 2005, 425.

¹⁸³⁴ CADN, Légation de Belgrade, 168, Alliance Française à le Ministre de France à Belgrade, Paris 9. mars 1905; Исто, Paris 8. mars 1907.

¹⁸³⁵ CADN, Légation de Belgrade, 168, Alliance Française 1888, 1895, 1905-1907. (недатиран документ)

¹⁸³⁶ Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, 134.

¹⁸³⁷ М. Павловић, *Катедра за француски језик и књижевност*, Београд 2008, 10.

рада Павла Поповића. Крајем 19. века написао је *Француску граматiku* за пети разред, која је до Првог светског рата била коришћена у настави француског језика за почетнике.¹⁸³⁸

Разноврсна делатност Богдана Поповића имала је као резултат велики утицај на унапређење наставе и продирање француског утицаја у српску књижевност и културу.¹⁸³⁹ Поповић је преводио Молијера и бројне друге савремене француске писце и песнике. Прузимање француског културног модела за Поповића имало је већи значај од ширење писмености и образовања међу Србима. У познавању француског језика, књижевности и културе Богдан Поповић јесте препознао културни модел, који прилагођен потребама српске културе може довести до унапређења и еманципације живота нације према важећим европским стандардима. Под утицајем реализма и научног позитивизма 19. века грађанска класа Србије, којој је припадао Поповић, приступа духовној обнови националних идеала у склопу ширег и свеоухватног преображаја културе. Промене које су започеле нису имале за циљ „да се оспори стара митска традиција нити да се избришу националне особености духовне културе, него да се здраве тековине патријархалног морала уграде у нову, модерну културу народа“.¹⁸⁴⁰ Слободан Јовановић је сматрао да је обнова националне свести „идеолошки одговор млађе, борбено настројене грађанске интелигенције на тешке и нездраве прилике“ на крају 19. века у Србији.¹⁸⁴¹

У првим годинама 20. века наставу француског језика, фонетике и теорије књижевности преузели су Поповићеви ученици: Јован Скерлић и Урош Петровић – образовани на француским узорима. Скерлић је предавао историју и методе књижевне критике, француску књижевност 17. века, историју француске књижевности 19. века и теорију књижевности, а од 1905. године када је изабран за ванредног професора Универзитета, Скерлићев углед и утицај постали су још већи.¹⁸⁴² Ван наставе Скерлић је преводио и тумачо дела новијих француских писаца, а био је активан и у *Српском*

¹⁸³⁸ М. Ковић, *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1914*, 226; А. Вујовић, *Франкофоснија у свету и код нас*, 207.

¹⁸³⁹ М. Ковић, *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1914*, 229 – 230; М. Павловић, *Катедра за француски језик и књижевност*, 83.

¹⁸⁴⁰ П. Палавестра, *Историја српске књижевности Златно доба (1892–1918)*, 26, 28.

¹⁸⁴¹ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића I–III*, сабрана дела Слободана Јовановића, књ. X–XII, Београд 1936.

¹⁸⁴² У. Џонић, „Библиографија радова др Јована Скерлића“, 567–572, 628–635; Љ. Поповић, „Скерлићеве књиге у Француском семинару“, 359–363; К. Богдановић, „Јован Скерлић као професор“, 59; С. Гордић, „Књижевна мерила Богдана Поповића и Јована Скерлића (Паралела)“, 18–27; А. Вујовић, „Француски језик у Србији у XX и XXI веку“, у: Ј. Новаковић, Љ. Ристић, *Француски о Србима* – , Београд 2015, 117–128.

књижевном гласнику и бројним часописима у којима су провејавале идеје француског социјализма.¹⁸⁴³ Доцент на Филозофског факултета у Београду, Урош Петровић, од 1908. године као први Србин коме је француска књижевност уз језик била главна струка, ојачао је књижевно-историјске и компаративистичке студије, под утицајем текстова својих учитеља Гистава Лансона и Емила Фагеа.¹⁸⁴⁴ Богдан Поповић, Јован Скерлић и Урош Петровић уређујући и припремајући најзначајнији часопис епохе, *Српски књижевни гласник*, утицали су на преображај српског друштва на основама француске културе.¹⁸⁴⁵ Својом ерудицијом, ауторитетом и харизмом одређивали су правила у српској књижевности, уметности и науци. У *Српском књижевном гласнику* најчешће се употребљавала реч „модерно“, а означавала је суштину мисије часописа – прилагођавање српске културе духу времена и култури Запада, оличеној у француској култури.¹⁸⁴⁶

Француска култура и цивилизација биле су узор који су следили српски интелектуалци и у време великих политичких криза каква је била она изазвана анексијом Босне и Херцеговине. Када су српски интелектуалци уочили недостатак књиге која би Србе могла упознати с „историјским развојем савременог друштва и културних тековина људских“ превели су књигу *Histoire de la civilisation contemporaine (Историја савремене цивилизације)* Шарла Сењибоса, при чему су нагласили да она „обухвата најновије доба, доба одважнога раскидања оних стародревних окова, који су тако дуго спутавали и телесну и умну снагу људску, доба наглога и свестраног развијања људског рода“.¹⁸⁴⁷ Додатни импулс француским утицајима у Србији, након Анексионе кризе дала је директна културна сарадња две државе. Иако Француска није показала разумевање за српске интересе у овом периоду и није пружила политичку подршку Србији, показала је увећано интересовање за економски и културни утицај. Велика школа почетком 20. века у сарадњи са представницима француског посланства у Београду доводи Француза на место сталног лектора за француски језик. Београдски Филозофски факултет предлагао Емила Омана или Луја Лежеа као најбоље кандидате за поменути позицију, али је у Београд 1909.

¹⁸⁴³ М. Ковић, "Romantizam i patriotizam Jovana Skerlića: prilog istoriji srpske levice", 85–98.

¹⁸⁴⁴ М. Павловић, *Катедра за француски језик и књижевност*, 12.

¹⁸⁴⁵ М. Ковић, „Национални идентитет у “Српском књижевном гласнику” (1901–1914)“, 377.

¹⁸⁴⁶ *Исто*, 409.

¹⁸⁴⁷ В. Ј. Радојевић, „Место предговора“, у: Ш. Сењобос, *Историја савремене образованости*, Београд 1908, IV.

године дошао Гастон Гравије.¹⁸⁴⁸ Сарадник француских стручних, периодичних и дневних часописа и листова: *Bulletin de la Société de géographie*, *Annales de Géographie*, *La Revue de Paris*, *Le Temps* и *Le Figaro*, Гравије је својим часовима француског језика и цивилизације, као и подршком српским студентима за школовање у Француској, допринео културном везивању Србије за Француску и њену цивилизацију.¹⁸⁴⁹

Богдан Поповић је увео француски дух у српску књижевност, доносећи модерна књижевна и уметничка схватања. Васпитан у најбољој књижевној школи и код најбољих писаца, започео је писати новим књижевним и богатим стилем, са јасним фразама, који је добио име *београдски стил*.¹⁸⁵⁰ Тако су створени услови за обнову српског књижевног језика и стила према узору живахне елегантне, логичне и флексибилне француске фразе, чиме су откривене суштинске могућности и тенденције српског израза.¹⁸⁵¹ Још је и Јован Жујовић уочио да француска проза „врло проста и јасна, правилна и лепа, гипка и животна“, а иако сматра да Французи нису раса поета, истичући превласт француског духа у српском друштву, усаглашава свој став са Богданом Поповићем да Французи ипак нису изгубили поетски дар о својих предака.¹⁸⁵² Протежирајући француску културу, српски интелектуалци су покушали и успели у томе да се српски књижевници, поете и уметници угледају на Французе. Стога не чуди и да је тзв. *београдски стил*, свој настанак дуговао угледању на флексибилности француске фразе. Жујовић је писао да се француски дух, који је био императив српског културног напретка, најбоље огледа у француском језику, који је „јасан, мелодичан, кратак и врло пригодан за течно изражавање сваке мисли и појмова, погодан за све науке и вештине, за све облике књижевности и беседништва“.¹⁸⁵³ Опијеност српских интелектуалаца француском културом, читање француских књига и часописа, као превођење са француског на српски језик омогућило је да француски језик оствари утицај на уобличавање српског књижевног и научног језика на крају 19. и почетку 20. века.

¹⁸⁴⁸ АС, МИД Посланство Париз, ф. 3, 1909, поверљиво, Министарство иностраних дела – Посланству у Паризу, 4. август 1909.

¹⁸⁴⁹ *Политика*, 18. 6. 1955; *Исто*, 18. 6. 1965.

¹⁸⁵⁰ С. Витановић, „Још један прилог познавању школовања Богдана Поповића у Паризу“, 57–72; С. Гордић, „Књижевна мерила Богдана Поповића и Јована Скерлића (Паралела)“, 18–27; R. Samardžić, "La langue littéraire Serbe et l'influence française à la fin du XIXe et au début du XX siècle", у: С. Терзић (ур.), *Југословенско-француски односи*, Београд 1990, 88–89; М. Павловић, *Катедра за француски језик и књижевност*, 84–85.

³²⁹ Р. Самарцић, „Наука код Срба у XIX и XX веку“, у: А. Митровић и др, *Историја српског народа*, VI-2, Београд 1994, 480.

¹⁸⁵² Ј. Жујовић, „О француском духу и карактеру“, 84.

¹⁸⁵³ *Исто*.

Српски ђаци школовани у Француској или на француским узорима својом активношћу по повратку у Србију, значајно су допринели продору француске културе. Под утицајем књижевне критике Поповића, Скерлића и Петровића генерације српских књижевника и уметника опијене су француском културом и у своје стваралаштво уносиле су нити француских аутора.¹⁸⁵⁴ Усвојене су одлике најбољих француских текстова, као и мноштво француских речи. Француска лексика ширила се нарочито у области културе и у салонском речнику помодног друштва. Српска елита читала је француску штампу – дневне листове и часописе: *La Revue blue*, *Le Journal des debats* и *La Revue des deux mondes*. Из поменутих француских часописа, као што је већ поменуто, најзначајнији текстови су превођени и публиковани у кључним часописима епохе: *Делу* и *Српском књижевном гласнику*, као и у часописима и листовима ван Србије: *Босанска вила*, *Глас Црногораца*, *Зора* и др. Први видљиви резултати појачаних француских културних утицаја у Србији уочавају се већ почетком 20. века у Извештајима Народне библиотеке о читаности страних писаца. Најчитанији страни писци за 1905. годину били су Лав Толстој и Виктор Иго, а потом: Ги де Мопасан, Алфонс Доде и Анатол Франс.¹⁸⁵⁵ Од страних листова конуловани су *Le Journal des économise*, *La Revue bleue* и *La Revue des deux mondes*.¹⁸⁵⁶ У *Гласу Црногораца* такође је у француска књижевност била присутна. Публикован је превод текста Виктора Игоа *Праведни рат*, који говори у прилог подршци балканским народима да се ослободе османске власти, односно да су његове симпатије, као и симпатије „свих Француза“ на страни балканских народа „који греде култури и цивилизацији“.¹⁸⁵⁷ Делатност француских ђака браће Поповић, Скерлића и Петровића допринела је напретку српске књижевности и књижевне критике и утицала на одабир узора свим Србима. Стога се период у историји модерне српске културе од краја 19. века до Првог светског рата назива „Златно доба“ српске књижевности. У овом периоду српска књижевност стекла је и изградила свој модернизам, у основи кога је симболизам, а на измаку појавила се и прва искра авангарде – експресионизам и футуризам.¹⁸⁵⁸ Победа критичке свести,

¹⁸⁵⁴ И. Суботић, „Збирке и изложбе француске уметности у Београду“, у: М. Павловић, Ј. Новаковић (ур.), *Српско-француски односи 1904–2004*, Београд 2005, 87–88; Ј. Новаковић, „Француско симболистичко наслеђе у српској поезији 20. века“, 105–107; А. Кадиевић, „Поглед на француско-српске везе у архитектури од 1904. до 1941. године“, 163–165; М. Витковић-Жикић, „Примењена уметност и српско-француски односи 1904–1944“, 177–185.

¹⁸⁵⁵ Ј. Скерлић, „Шта се чита у нашој Народној библиотеци“, *Одјек* IV/78 (1905), 2–3; IV/84 (1905), 2–3.

¹⁸⁵⁶ Исти, „Шта се чита у нашој Народној библиотеци“, у: Ј. Скерлић, *Писци и књиге*, сабрана дела Јована Скерлића, књ. 4, 330–332.

¹⁸⁵⁷ *Глас Црногораца*, бр. 8, 16. фебруар 1913.

¹⁸⁵⁸ П. Палавестра, *Историја српске књижевности Златно доба (1892–1918)*, 6, 18–19.

коначно успостављање реализма као водећег стила епохе и почетак његове деконсолидације све изразитијим авангардним продорима једне нове културе обојен француским утицајима тековине су српске књижевне критике на почетку 20. века.

Идеје француског културног круга преношене су посредно и на Србе ван граница Србије, јер је српска интелигенција следила културна мерила браће Богдана и Павла Поповића, Јована Скерлића и других носилаца културних промена међу Србима. Политичке и књижевне везе, које су успостављене између припадника културног живота у Србији и Срба у Босни и Херцеговини утицале су на продирање француских идеја и идеологија међу Србе ван матице. Академик Палавестра приметио је да се до пада Обреновића српска интелигенција најчешће колебала између руског и аустријског утицаја, а да је доласком на престо Карађорђевића у Србији преовладао француски утицај, док се међу Србима изван Краљевине примећује склоност према немачкој, италијанској, енглеској и скандинавској култури.¹⁸⁵⁹ Ипак, Светозар Ђоровић, Алекса Шантић, Јован Дуђић и Атанасије Шола још у мостарском часопису *Зора* (1896–1901) преузели су мерила српских књижевних часописа и преко њих посредно део француских културних утицаја.¹⁸⁶⁰ Дучић је у тексту „Патриотизам у књижевности“ истакао да је издавање часописа и листова „један одјек свега што се збива у другим књижевностима, бесједник о свим злим и добрим струјама и појавама“.¹⁸⁶¹ Васпитна и посредничка улога часописа и листова, дакле, обликовала је идејне струје међу српским интелектуалцима. „Паризлије“ су потом утицале да се српска култура за руску и за немачку мисао везала „само својим бочним токовима. Главна врата отворила је према француској култури и наслеђу грађанског либерализма, картезијанског поверења у здрав разум и наслеђу јакобинске одлучности у спровођењу етичких принципа слободне воље“.¹⁸⁶²

Матица српска преко набавке књига, речника и граматика француског језика, као и куповином књига француских аутора преведених на немачки и српски језик ширила је француску културу почетком 20. века. Дела француских аутора су на просторе Хабзбуршке монархије где су живели Срби ређе стизала у оригиналу на француском језику јер су кроз школски систем као обавезни језици учени немачки и мађарски. Ипак, посредством приватних часова и завода за васпитање девојака француски језик је постепено продирао међу Србе који су живели у Новом Саду и

¹⁸⁵⁹ Исто, 24.

¹⁸⁶⁰ Исто, 95.

¹⁸⁶¹ Ј. Дучић, „Патриотизам у књижевности“, *Зора*, IV/3 (1899), 82.

¹⁸⁶² П. Палавестра, *Историја српске књижевности Златно доба (1892–1918)*, 58.

околини. Већ почетком друге деценије 20. века примећује се велико интересовање међу Србима за француску писану реч. Од октобра 1912. године Светислав Баниц, некадашњи студент у Берлину, Јени и на Сорбони у Паризу, предаје француски језик у Српској гиманзији у Новом Саду.¹⁸⁶³ Валтазар Богишић, Миленко Веснић и Луј Леже, који је и посетио Нови Сад, помагали су ширење француске културе међу Србима у Аустроугарској слањем новина, часописа и књига. Од 1906. године Матица српска добија претплату на *La Revue slave*, а наредне 1907. године и на *Journal des savants*.¹⁸⁶⁴

Књижевни нараштај *Младе Босне*, жариште српске авангарде померено је на периферију, истовремено, посредно пружећи француски културни модел.¹⁸⁶⁵ Владимир Гађиновић, идеолог Младобосанаца, уписао је књижевност у Београду код Скерлића и писао о Жан-Мари Гијоу.¹⁸⁶⁶ Скерлић, као творац званичног културног модела Краљевине Србије и његова везаност за француску културу и цивилизацију, били су узор нараштају српских интелектуалаца ван Србије. Један од првака омладине Босне и Херцеговине, Димитрије Митриновић, још као ученик мостарске гимназије учио је немачки, француски и италијански језик и припремао се за књижевни и публицистички рад дискусијама у оквиру ђачких удружења.¹⁸⁶⁷ У јесен 1907. године, после матуре, а пре студија у Загребу и Бечу, Димитрије Митриновић посетио је Београд, где је остварио личне контакте са интелектуалцима окупљеним око *Српског књижевног гласника* и клуба *Словенски југ*.¹⁸⁶⁸ Митриновић је између осталих упознао Јована Скерлића, који је већ на почетку 20. века био „учитељ енергије и секретар јавности, национални трибун и књижевни судија“.¹⁸⁶⁹ Поред Скерлића, са којим је касније био у спору, као један од носилаца авангарде, Митриновић је упознао и Бранислава Петронијевића, Љубу Јовановића и Божидара Марковића, који је припремао обнову часописа *Словенски југ*, чији је клуб био први „југословенски семинар, у коме се учило југословенском национализму“.¹⁸⁷⁰ Контакти са духовним и

¹⁸⁶³ С. Гудурић, „Француски дух у српској Атини 1904 – 2004“, у: М. Павловић, Ј. Новаковић (ур.), *Француско-српски односи 1904 – 2004*, Београд 2005, 344.

¹⁸⁶⁴ Исто.

¹⁸⁶⁵ Р. Palavestra, *Književnost Mlade Bosne*, I – II, Sarajevo 1965.

¹⁸⁶⁶ М. Dedijer, *Sarajevo 1914 I*, Beograd 1978, 266, 271, 480; М. Ковић, „Ко је био Гаврило Принцип“, 33.

¹⁸⁶⁷ Бачко удружење *Слобода* било је једно од удружења у оквиру кога је своје ставове израђивала омладина *Младе Босне*. Неки чланови удружења, иступали су са позиција српског национализма, док се Митриновић определио за наглашавање културног зближавања Срба и Хрвата у циљу јачања југословенске свести и идеологије. (П. Палавестра, *Догма и утопија Димитрија Митриновића*, Београд 2003, 14).

¹⁸⁶⁸ Исто, 15.

¹⁸⁶⁹ П. Палавестра, *Историја српске књижевности Златно доба (1892–1918)*, 115.

¹⁸⁷⁰ Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање 1914–1915*, Београд 1973, 44–45; П. Палавестра, *Догма и утопија Димитрија Митриновића*, 15.

идејним вођама Срба, које је Митриновић успоставио у Београду 1907. године једним делом су определили даљи Митриновићев национални рад у Аустроугарској. Преко интелектуалаца из матице, Митриновић и остали српски интелектуалци окупљени око *Младе Босне*, посредно су и селековано прихватили идеје француског културног круга.

За даљи развој српске књижевности и културе у целини, као и за прихватање француског културног модела у Србији значајно је да се и Јован Дучић 1901. године, када је објављен програмски чланак првог броја *Српског књижевног гласника*, нашао у самом средишту групе окупљене око Богдана Поповића.¹⁸⁷¹ Један од највећих српских песника – Јован Дучић, школован у Швајцарској и Француској, био је прожет француским културним утицајима, које је пренео и на нове генерације српских песника. Дучићево познавање античке историје, књижевности и филозофије, остварено је и пре његовог одласка у Швајцарску и Француску. У раној младости романтичар Дучић упознао се са књигама француских аутора или страном литературом у француском преводу, што је обликовало његово даље стваралаштво.¹⁸⁷² Како је то приметио Коста Павловић, „одласком у Швајцарску и Француску, 1899, Дучић се одваја од свог родног краја. Пред њим се указују нови видици. Тамо пада под утицај парнасоваца, а затим симболиста“.¹⁸⁷³ Дучић је по форми свог песничког израза био парнасовац, а по садржини симболист, што је довело до стварања оригиналног израза, који је и данас идеал. За Јована Дучића светску историју представљају „античка Грчка, ренесансна Италија и модерна Француска“ и стога су оне у његовом опусу идеал коме се тежи.¹⁸⁷⁴ Флашар је истакао како „Духовна формација Дучићева, судећи и по његовим песмама и путописима, у доброј мери изражава Европу и њену књижевну културу с краја прошлог века. Она изражава њене најопштије тенденције, или бар оне које су у последњим деценијама биле карактеристичне у Француској, Енглеској и Немачкој, и у мањим срединама под утицајем ових великих културних организама“.¹⁸⁷⁵ Ипак, Миодраг Поповић примећује да је Дучић ђак француске књижевне традиције 19. века, али и да

¹⁸⁷¹ С. Витановић, „Дучић и српска књижевност с краја деветнаестог века Сукоб генерација“, у: П. Палавестра (ур.), *О Јовану Дучићу: зборник радова поводом педесетогодишњице смрти*, Београд 1996, 49–50.

¹⁸⁷² М. Флашар, „Јован Дучић између Атине и Рима“, у: П. Палавестра (ур.), *О Јовану Дучићу: зборник радова поводом педесетогодишњице смрти*, Београд 1996, 19.

¹⁸⁷³ К. Ст. Павловић, *нав. дело*, 138.

¹⁸⁷⁴ М. Кашанин, *Усамљеник (Јован Дучић)*, Београд 1968. Прештампано у зборнику *О Јовану Дучићу 1900–1989*. Додатак „сабрана дела Јована Дучића, књ. 6, приредио Ж. Стојковић, Београд, Сарајево 1990, 287.

¹⁸⁷⁵ М. Флашар, „Јован Дучић између Атине и Рима“, 19.

његова прозна реченица има сличности са реченицом „француских моралиста седамнаестог века“.¹⁸⁷⁶

У српској култури и књижевности на прелазу из 19. у 20. век „огроман значај имало је изграђивање националне самосвести, трагање за идентитетом и обнова духовног самопоуздања“.¹⁸⁷⁷ Српски интелектуалци, прожети француским културним утицајима осећали су потребу да се живот нације унапреди и еманципује према важећим европским стандардима. Млади грађански интелектуалци школовани на страни, првенствено у Француској и Швајцарској као „најгласнији и најутицајнији тумачи нове књижевности код Срба били су махом критичари и професори Универзитета или песници којима су се отварала врата дипломатије“.¹⁸⁷⁸ Нови извори француске културе пробијали су отпор конзервативних кругова. Прихватање француског културног модела брисало је трагове „источњачког фатализма, не приметно сакупљеног у духу и менталитету српског народа“.¹⁸⁷⁹ Међународни односи крајем 19. и почетком 20. века, приближавање Русији и Француској, као и Великој Британији, а удаљавање од Аустроугарске и сукоб са њом, дозвољавале су промене у српској култури. Нови људи, школовани на најпрестижнијим француским факултетима, духовну културу српског народа изведе на „главна попришта модерне европске духовности и цивилизације“.¹⁸⁸⁰

У културни живот Србије француски ђаци унели су промене у књижевно-уметничком смислу што је утицало и да се српска позоришна сцена преобрази. Велики преокрет у животу српског позоришта догодио се 1894. године, када је на положају управника био Милорад Шапчанин, књижевник и уредник већег броја листова. Истовремено, у управи Народног позоришта били су: Никола Петровић, Милован Глишић, Љубомир Стојановић и Богдан Поповић.¹⁸⁸¹ Француски ђаци који чија занимања нису била директно везана за позоришну уметност, такође су доприносили изградњи новог курса српског позоришта. Француске утицаје пренео је и Милован Миловановић. Димитрије Ђорђевић у Миловановићевој биографији наводи да је Миловановић након повратка из Париза „слободно време посветио позоришту и уметности. Као члан његовог књижевно-уметничког одбора 1890–1893 радио је на

¹⁸⁷⁶ М. Павловић, „Јован Дучић“, *Есеји о српским песницима*, у: *Изабрана дела Миодрага Павловића*, књ. 3, Београд 1981, 289.

¹⁸⁷⁷ Ј. Деретић, *Историја српске књижевности*, Београд 1983, 19.

¹⁸⁷⁸ П. Палавестра, *Историја српске књижевности Златно доба (1892–1918)*, 57.

¹⁸⁷⁹ *Исто*, 25.

¹⁸⁸⁰ *Исто*, 26.

¹⁸⁸¹ М. Ђоковић (ур.), *Један век Народног позоришта у Београду 1868–1968*, Београд 1968, 59.

подизању позоришта на уметничку висину и борио се за француски репертоар. У то време у позоришту су давани махом национални-романтичарски комади Матије Бана и Милоша Цветића; диригент и композитор Даворин Јенко често је дириговао на представама у кућној капици на глави, бојећи се назеба. Активност у позоришту сасвим је одговарала схватањима младог интелектуалца који је пресађивао француске обичаје у нашу средину. Уторником, када се у позоришту редовно давао француски репертоар, испљкао се цвет српске грађанске интелигенције, сматрајући тај дан приликом за састанке и разговоре“.¹⁸⁸² Позориште у Београду је захваљујући франкофилима попримало вишеструке улоге поставши и место разоноде и место настанка можда значајних идеја које су мењале српско друштво.

Успону Народног позоришта у Београду допинела је европеизација српске културе, коју је спроводила група српских интелектуалаца окупљена око *Српског књижевног гласника*.¹⁸⁸³ У управу позоришта неизменично улазе Драгомир Јанковић, као и два млада интелектуалца школована на студијама у Паризу: Милан Грол и Милан Предић. Након студија на Филолошко-литератном одсеку Филозофског факултета у Београду, Милан Грол је од 1899. године студирао две године у Паризу књижевност и позориште. Милан Грол је током својих боравака и посета Паризу и париским позориштима водио једну врсту дневника у коме је оставио своја размишљања о представама и глумцима које је видео. Из дана у дан од новембра 1900. и у току 1901. и 1902. године са прекидима, као и касније 1910. године Милан Грол је посећивао париска позоришта: *Comédie Française*, *Odéon*, *Théâtre Sarah Bernhardt*, *Théâtre de Renaissance*, *Théâtre de Antoine*, *Théâtre Molière*, *Théâtre de la Monnaie* и *Théâtre du Parc*, након чега је бележио своје утиске.¹⁸⁸⁴ Из Гролових бележака видљиво је да се свестрано бавио проучавањем позоришне уметности и могућностима да оно што је добро и ново у париском театру пренесе на српску сцену. Иако се највише задржава на тексту представе, посебно када мисли да би се неки од текстова могли превести, Грол износи и свој став како би одређену представу било могуће прилагодити и извести на сцени Народног позоришта у Београду.¹⁸⁸⁵ Паралелно са описима Милан Грол је у форми цртежа бележио скице сценографије, костима и реквизита.¹⁸⁸⁶ По повратку у Београд, Милан Грол радио је прво као драматург, а од 1909. године и као управник

¹⁸⁸² Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 51.

¹⁸⁸³ М. Ђоковић (ур.), *Један век Народног позоришта у Београду 1868–1968*, 69.

¹⁸⁸⁴ М. Грол, "Le théâtre à Paris", *Театрон*, бр. 84/85/86 (1994), 5, 9, 12, 19, 24, 27, 29.

¹⁸⁸⁵ *Исто*, 36.

¹⁸⁸⁶ М. Грол, "Le théâtre à Paris", *Театрон*, бр. 84/85/86 (1994), 5–37; З. Т. Јовановић, „Уз Гролове париске белешке“, *Театрон*, бр. 84/85/86 (1994), 39 – 40.

Народног позоришта. Милан Предић своје позоришно образовање развио је на студијском боравку у Паризу. Истовремено, у позоришном одбору седе ауторитети српске културе: Богдан Поповић, Јован Скерлић и Слободан Јовановић.

Албер Мале, поред своје дипломатске и професорске мисије у Србији, откривао је Французима, али и Србима, српско друштво и културу. Позоришни живот Србије такође је био једна од тема које су му привукле пажњу, а о којима је информисао читаоце *La Revue bleue*. У тексту „Српско позориште и француска дела“ Мале је изнео релативно похвалну оцену о српском позоришту.¹⁸⁸⁷ Током боравка у Београду Мале је стекао утисак да Народно позориште и поред оскудних материјалних средстава успешно следи европска позоришта, као и да је српској позоришној сцени узор француска. У својој анализи актуелног стања у српској култури и указао је да једну трећину репертоара Народног позоришта у Београду чине француска дела. Поменуто је за Алебра Малеа, као службеника француске владе било сведочанство о значајном утицају француске културе у српском друштву. Објављивање рада о српском позоришту у угледном француском часопису који се бавио културом у доба империја означио је и потврду освајање упоришта француског утицаја на Балкану путем културних зрачења. Узори се нису само тражили посетама установама као што су *La Comédie Française*, *Odeon* или *Opéra Comique* већ су и посете француских уметника Србији биле драгоцене у преношењу културног модела.¹⁸⁸⁸

Драгомир М. Јанковић, позоришни критичар *Српског књижевног гласника*, са искуством рада у позоришту, већ у првом броју 1901. године публикује једну општу оцену позоришног живота Београда кроз оцену рада Народног позоришта. Узроке лошег стања Народног позоришта проналази у проблемима управе, глумачким способностима и таленту, репертоару и недовољним новчаним средствима. Сардуова *Отаџбина* је комад, који је по оцени Јанковића, више пута „извлачио управу из шкрипца“.¹⁸⁸⁹ Проблем је била непланска организација рада у позоришту и непостојање сталне позоришне публике, што је утицало да се репертоар прилагођава продаји већег броја улазница. Истовремено, Јанковић истиче и да је већи број комада француских аутора, који се играју на сцени Народног позоришта у Београду, преведено са немачког и стога доводи у питање и њихов квалитет. Сарадник *Српског књижевног гласника*

¹⁸⁸⁷ Овај рад је публикован на француском језику у *La Revue bleue* 7. септембра 1895. године, а потом је преведен на српски језик и штампан у Србији у часопису *Дело*. (А. Мале, „Српско позориште и француска дела“, *Дело*, књига 9 (1896), 473–479).

¹⁸⁸⁸ J. Žujović, *Influence intellectuelle française sur les Serbes: conférence faite à Paris le 8 mars 1918*, 44.

¹⁸⁸⁹ Д. М. Јанковић, „Поглед на данашње позоришне прилике“, *Српски књижевни гласник*, књ. I, св. 1, фебруар, март 1901, 63.

предлаже промене које подразумевају избацивање са репертоара свих спорних комада и стварање једног списка комада „које желимо, и које морамо имати, с нарочитим обзиром на страну класику, и дати их на превод људима дораслим томе послу“.¹⁸⁹⁰ Поред уочене потребе за драматургом, Јанковић инсистира да српски глумци треба да се угледају на стране, а пре свега француске глумце. „Од наших глумаца морало би се тражити да, на пример, улогу Стеријина Владислава, израде с оном марљивошћу и трудољубљем како то раде француски глумци за улогу Сиде“ наглашава позоришни критичар *Српског књижевног гласника*.¹⁸⁹¹ Француско позориште и његов дух по оцени једног од најбољих познаваоца позоришта међу Србима с почетка 20. века били су путоказ управи Народног позоришта у даљем раду. Постојањем генерације Срба која је школована у Француској или на француским узорима у првој деценији 20. века створили су се услови и да француски комади на српској позоришној сцени заживе и у преводима са оригинала, као и да се позориште комплетно реорганизује по узору на француска. Народно позориште је имало на репертоару и комаде који сведоче и о постојању свести да се целокупни уметнички живот организује по узору на страна позоришта. Један од примера јесте Молијеров комад *Пучанин као властелин*. Комплетан комад је преведен са француског оригинала „и ицсенирисан по режији Француске комедије и набављена отуда Лулијева музика“.¹⁸⁹² Богатство и разноврсност музичког живота Париза и Француске преко бројних концерата, опера и балета којима су присуствовали српски франкофили пренела се посредно и постепено и у Србију у којој је доминирала аутохтона народна музичка уметност. Изградња грађанске музичке свести текла је под француским музичким укусом који је привлачио музичаре, извођаче, инструменталисте и соло певаче, а ширили су га и гостујући уметници из Француске.¹⁸⁹³

Већ на почетку 20. века на репертоару Народног позоришта у Београду, као и Српског народног позоришта у Новом Саду, играла су се дела модерног реализма, која су се развила из натуралистичког позоришта и авангардног деловања париског Слободног позоришта (Théâtre libre).¹⁸⁹⁴ Убрзо после париских премијера, на репертоару Народног позоришта нашле су се дела Викторијена Сардуа и Анрија Бека. Уз дела Максима Горког, Хенриха Ибзена и Августа Стринберга, Сардуве и Бекове

¹⁸⁹⁰ Исто, 64.

¹⁸⁹¹ Исто, 65.

¹⁸⁹² Д. М. Јанковић, „Позоришни преглед“, *Српски књижевни гласник*, књ. I, бр. 3, 1. март 1901, 223.

¹⁸⁹³ Д. Јовичић, „Музичка сарадња Француске и Србије“, у: М. Павловић, Ј. Новаковић (ур.), *Француско-српски односи*, Београд 2005, 374.

¹⁸⁹⁴ П. Палавестра, *Историја српске књижевности Златно доба (1892–1918)*, 445.

драме, упоредо с покретима у европском театру, извршиле су револуцију у позоришном животу епохе модернизма у Србији.¹⁸⁹⁵ Зачетак модерног реалистичког позоришта у српској књижевности везује се за дело Војислава М. Јовановића Марамбоа. Каријеру је започео као позоришни критичар у *Малом журналу* (1903–1904), а под утицајем француских натуралиста, борбеног позоришта Октава Мирбоа и Хенрика Ибзена, кога је преводио, Марамбо је написао неколико драмских текстова.¹⁸⁹⁶ У периоду до Првог светског рата, позоришна критика се уздигла до нивоа литерарне, захваљујући образовању Милана Грола, Миливоја Предића и Бранка Лазаревића у француској школи позоришне критике Серсеја и Леметра. Узор су им били француска комедија и Слободно позориште у Паризу, залагали су се да се репертоар окрене ка француским класицима.¹⁸⁹⁷ Уз Милана Грола и Миливоја Предића, Војислав М. Јовановић Марамбо као „модеран писац јасног, неконвенционалног реалистичког опредељења“ био је један од твораца српског грађанског позоришта.¹⁸⁹⁸ Француска књижевност, уметност и култура, као и сценски израз француских позоришта био је опште прихваћен у српском друштву, што ће остати и након Првог светског рата.

Париски позоришни живот, рефлектовао се и на српске средине ван Београда и Новог Сада. Српско културно средиште у Мостару настојало је да оживи и дух париске културе, пре свега захваљујући образованим појединцима и француским ђацима – Јовану Дучићу и Атанасију Шоли. Културне активности међу Србима у Босни и Херцеговини, биле су у складу са убрзаним развојем српске културе и њеном децентрализацијом на почетку 20. века. Народно позориште и чланови његове управе имали су повремено улогу посредника, пре свега преко критика које су публиковане у *Делу* или *Српском књижевном гласнику*. Професорка Снежана Гудурић истиче да је популаризовање француских дела на репертоару Српског народног позоришта у Новом Саду и њихова дупло већа посећеност него комада немачких и мађарских аутора био један од начина да се помоћу културне еманципације смањи немачко-мађарска политичка и културна доминација почетком 20. века.¹⁸⁹⁹ Иако је велики проблем приликом припреме и реализовања представа у свим српским срединама био у проналажењу стручних преводилаца представе француских аутора су на прелазу векова имале своју сталну публику, већ опијену француским културним вредностима.

¹⁸⁹⁵ Исти, *Influence intellectuelle française sur les Serbes: conférence faite à Paris le 8 mars 1918*, 39–41.

¹⁸⁹⁶ П. Палавестра, *Историја српске књижевности Златно доба (1892–1918)*, 465.

¹⁸⁹⁷ М. Ђоковић (ур.), *Један век Народног позоришта у Београду 1868–1968*, 69.

¹⁸⁹⁸ М. Грол, „Београдска драма“, *Позоришне критике*, Београд 1931, 67–77.

¹⁸⁹⁹ С. Гудурић, „Француски дух у српској Атини 1904 – 2004“, 344.

Утисак је да су српске средине удаљене од Београда, радије прихватале позоришне тенденције патријархалног карактера. Стога су у позоришни живот, поред васпитног елемента кога су потенцирале српске позоришне вође у Београду, уносили филозофске опсервације религиозног карактера. Француска драмска књижевност је била основа око које су се и даље водиле расправе и тражили узор. На крају 19. века уредништво *Зоре* објављује како у Француској сматрају да „француска драма иде на руку неморалности, и да убија врлине наивнијег и простосрдачнијег свијета, који је осуђен да на позорницама из дана у дан гледа прељубу, развод брака и томе слично. Што је најгоре – по њиховом тврђењу – француски драмски писци не само што штеде прељубнике, већ их извињавају“.¹⁹⁰⁰ Поменуто је покренуло залагање за реформу француске драме и стварање „једног хришћанског позоришта, које би сходно комадима из области религије крепиле врлине Француза“.¹⁹⁰¹ У Новом Саду је крајем 19. века са репертоара Српског народног позоришта скинуто 13 представа међу којима су била дела Молијера (*Помодарка*, *Силом Болесни* и *Сплеткашевић*) и Сардуа (*Весели двори* и *Варошанин на селу*), а одбијено је приказивање Игоов *Хернаније* и Димине *Госпође с камелијама*, за које се тврдило да се “оглушују о морал”.¹⁹⁰² Ако се има у виду да је центар окупљања Срба ван Србије у дугом периоду османске и потом хабзбуршке власти била црква, може се разумети побуда да се позориште поред национално-васпитне функције посматра и у складу са религијском компонентом.

Париз је одувек био славан као град уметности, а на прелазу векова у периоду *la belle époque*, париски салони, атељеа, концертне дворане, опере и позоришта уносила су у уметнички живот Европе нове идеје. Начини излагање артефаката и организовања музејске праксе париских галерија и музеја, такође су били високо цењени. Упознавањем са радом француских научника, истраживача и музеолога и у Србију су стизале нове идеје. Након посете Габријела Мијеа Србији 1906. године тада млади историчар уметности и кустос Народног музеја се упознаје са начином рада овог врхунског француског истраживача и у извештају са путовања пише: „На примеру *École des Hautes Études* у Паризу, која за сада има најбогатију збирку репродукција византијских уметничких споменика, наш би Музеј на тај начин поставио темељ једној колекцији снимака. Она би са једне стране веома олакшала проучавање наших уметничких споменика, а с друге би стране ове споменике сачувала будућности. Тако

¹⁹⁰⁰ *Зора*, бр. 10, 31. октобар 1897, 347.

¹⁹⁰¹ *Исто*.

¹⁹⁰² С. Гудурић, „Француски дух у српској Атини 1904 – 2004“, 344–345.

бисмо уштедели странцима, да наше ствари снимају и о њима нас обавештавају. Продавањем ових снимака, Музеј би себи обезбедио неку врсту прихода“.¹⁹⁰³ Наредне, 1907. године снимцима Жиче већ су постављени темељи ове колекције.¹⁹⁰⁴

Одласком на усавршавање у Француску пред очима „потомака балканских хајдука и покорене раје отворила се Европа захваћена отменим артизмом *la belle époque*, либералном свешћу и индивидуализмом, једном сасвим новом филозофијом и очекивањем још слободнијег света будућности, у коме ће уметност наћи пут стваралачког сједињавања свесног и подсвесног тока мисли, разума и осећања, искуства и уобразиље“.¹⁹⁰⁵ Отуда не чуди што су српски уметници тежили усавршавању у граду светлости. Како је то записао српски вајар Ђорђе Јовановић приликом сећања на свој долазак у Париз 1887. године, Париз је „отварао очи“.¹⁹⁰⁶ Српски уметници су по доласку у Париз поред усавршавања стицали и прва велика признања. Већ 1889. године Ђорђе Јовановић добија награду на Светској изложби за скулптуру *Гуслар*, чиме је први пут на светском нивоу препознат особени уметнички израз једног српског уметника.¹⁹⁰⁷ Путем поменутог првог српског стипендисте-уметника, који је након Минхена уписао престижну академију *Жилијен*, кренуо је и сликар Милан Миловановић 1902. године.¹⁹⁰⁸ Четири године је Миловановић провео у граду Паризу, развијајући своје стваралаштво под утицајем поетике импресионизма, чиме се сврстао у ред оних који су развили поменути уметнички израз у Србији. По повратку у Србију Миловановић је на првој *Ладиној* изложби 1906. године донео новине као што су *Карусел* или *Луксембушка башта*.¹⁹⁰⁹ У овом периоду нове тенденције у српском уметничком изразу, које су стизале са запада помагале су да уметност буде спона јужнословенског уједињења.¹⁹¹⁰

Иако је српска влада у периоду до Првог светског рата послала само четири државна питомца из области уметности у Париз, ипак је већи број њих добио новчане помоћи за усавршавање. Њихов утицај након повратка из Париза на развој српске уметности био је веома изражен. Бранко Поповић, након стицања звања архитекте у

¹⁹⁰³ Д. Прерадовић, „Прво путовање Габријела Мијеа по Србији“, 192–193.

¹⁹⁰⁴ Д. Прерадовић, „Фотодокументација о средњовековним споменицима Народног музеја у Београду. Прва фотографска снимања Жиче“, *Наша прошлост*, бр. 7 (2006), 29–51.

¹⁹⁰⁵ П. Палавистра, *Историја српске књижевности Златно доба (1892–1918)*, 26.

¹⁹⁰⁶ Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, 126.

¹⁹⁰⁷ Е. Milošević, D. Rajić, R. Vojojić, *Vajar Đorđe Jovanović: (1861–1953)*, Čačak 2007. (каталог изложбе)

¹⁹⁰⁸ Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, 126.

¹⁹⁰⁹ С. Живковић, *Београдски импресионисти*, Београд 2004, 10.

¹⁹¹⁰ Н. Петровић, „Прва југословенска уметничка изложба у Београду“, у: Н. Петровић, *Ликовне критике*, Чачак 2009, 13–31.

Минхену, од Министарства просвете Краљевине Србије тражи да се даље усавршава у Паризу, наводећи да на његово дело више утиче француска него немачка уметност.¹⁹¹¹ Иако је Министарство просвете инсистирало да Поповић у Паризу проучава историју уметности и архитектонску декорацију, стипендиста је боравећи у граду уметности од 1909. до 1912. године већу пажњу посветио сликарству. Запажени успех Поповић је постигао излажући своје радове на Јесењем салону 1911. године, али је ипак по повратку у Србију своју каријеру наставио пре свега као професор Архитектонског одсека Техничког факултета. Крајем лета 1910. године у Паризу је боравио и архитекта Момир Коруновић.¹⁹¹²

Професор Александар Кадијевић пише да српски стил у архитектури изграђиван у фази зреолог историзма (1880–1914. године) поред своје загладаности у прошлост, оданости традицијама и конзервативног уметничког карактера био је обележен и вером у могућност концептуалног усавршавања и идејног надограђивања уз помоћ савремених токова европске архитектуре, при чему је француска имала своје значајно место.¹⁹¹³ У последњој деценији 19. века идеолог историзма у српској архитектури Андра Стевановић у приступној академској беседи поздравио је „архитектуру гвожђа“ примењену на Ајфеловој кули и Галерији машина у Паризу, али се тек након Светске изложбе 1900. године у архитектури Београда види утицај тадашње француске декоративистичке архитектуре, синтезе умереног академизма и умереног *Ар Нувоа*.¹⁹¹⁴ Утицај француске архитектуре примењен је на декорацији палате Београдске задруге Николе Несторовића и Андре Стевановића (1905–1907), а касније (1914–1924) и на монументалном здању Српске краљевске академије Андре Стевановића и Драгутина Ђорђевића, а у истом периоду су Бранко Поповић и Момир Коруновић боравили на усавршавањима у Паризу.¹⁹¹⁵

Урбанистички планови уређења Београда такође су били под француским утицајем. Краљ Петар I Карађорђевић позвао је Албан Шамбона (Alban Chambon), француског архитекту и урбанисту да направи Генерални урбанистички план српске

¹⁹¹¹ В. Розић, *Бранко Поповић. Сликари и ликовни критичар*, Београд 1996, 23.

¹⁹¹² А. Кадијевић, „Поглед на српско-француске везе у архитектури од 1904. до 1941. године“, у: М. Павловић, Ј. Новаковић (ур.), *Француско-српски односи 1904 – 2004*, Београд 2005, 165.

¹⁹¹³ А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (середина XIX - средина XX века)*, Београд 2007, 12–13, 31–35, 122–124, 171–180.

¹⁹¹⁴ У овом периоду у Србији су коришћени и Гобеов приручник *Елементи и теорије у архитектури* (1894) и Шаузијево дело *Историја архитектуре* (1899). Архитекти Милорад Рувидић и Милан Капетановић сарађују са француским архитектама на грађењу српског павиљона за Светску изложбу 1900. године. (А. Кадијевић, „Поглед на српско-француске везе у архитектури од 1904. до 1941. године“, 164).

¹⁹¹⁵ Исто, 164–165.

престонице, на чему је Француз и радио у периоду 1908–1913. године.¹⁹¹⁶ У сарадњи са сином Албертом, следећи постулате француског академског урбанизма које је поставио барон Жорж-Ежен Осман, Шамбон је донео целовит приказ визије Београда у будућности са првим познатим графичким приказом могућег изгледа простора Теразијске терасе, ансамблима јавних зграда на простору данашњег Ташмајдана и кружним булеварима који повезују радијалне правце (рејонска улица).¹⁹¹⁷ Након што је Београдска општина 1910. године расписала конкурс за директор Техничке управе на њено чело дошао је један млади француски архитекта Едуард Леже. Скромног искуства у изради пројеката и у административним пословима Леже је преузео решавање крупних проблема лошег грађевинског фонда и стамбених услова, неконтролисаног ширења града, односно питања граница грађевинског реона. Његов рад је био изложен оштрој критици Удружења српских инжењера и архитеката, који су му замерали непридржавање закона, а чак су доводили у питање и његова естетска начела.¹⁹¹⁸ Леже је и поред оспоравања и бројних афера које су пратиле његов боравак у Београду успео да реализује формирање тргова на Теразијама и испред железничке станице.

Француска ликовна уметност, а посебно њен развој у 19. веку, представљала је узор свим европским културним срединама. После школовања у школи Кирила Кутлика у Београду, која је радила од 1895. године, потом у Бечу и Минхену, Париз је привукао и српску сликарку Надежду Петровић у жељи да заокружи своје уметничко образовање. Надежда Петровић је под утицајем нових праваца и зачетака импресионистичких тенденција и пута који је водио у експресионизам била већ у време прве изложбе 1900. године, када је „изненадила и огорчила грађанско друштво мале средине“.¹⁹¹⁹ Под утицајем Миловановића и његовог цртања са „три боје“, које је представљало сублимацију ранијих знања и нових стечених на академијама Минхена и Париза, Надежда Петровић је пре одласка у Париз насликала *Дареглије* и *Старо београдско гробље*.¹⁹²⁰ После само два месеца проведена у Паризу 1910. године, две слике српске сликарке нашле су места на Јесењем салону и на изложбама у Лиону и Шантију.

¹⁹¹⁶ Шамбон је замислио радикалну реконструкцију Београда, која је наглашавала главну осовину Славија – Теразије – Калемегдан, али није успео да реализује пројекат јер није усвојен вероватно због рата. (*Исто*, 165).

¹⁹¹⁷ З. Вуксановић-Мацура, „Urbs Magna: како су француски урбанисти замишљали Београд“, у: Ј. Новаковић, Ј. Ристић (ур.), *Срби о Французима – Французи о Србима*, Београд 2015, 211.

¹⁹¹⁸ *Исто*, 209–210.

¹⁹¹⁹ С. Живковић, *нав. дело*, 6.

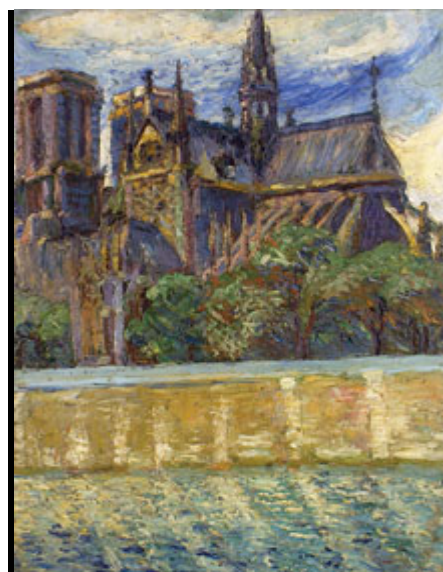
¹⁹²⁰ *Исто*, 10–11.

У време Надеждиног боравка у Паризу Никола Јеремић и Рена Враницани Дабровић изложили су своје слике у Француском салону у Гран Палеу.¹⁹²¹ Пред почетак Балканских ратова Надежда је користила атеље Ивана Мештровића у Паризу, где је пребацила све своје слике у намери да приреди своју велику изложбу у Паризу.¹⁹²² Надахнута импресионизмом, насликала је своја најпознатија дела као што су: *Булоњска шума* и *Нотр Дам*. По повратку са усавршавања у Паризу, Надежда Петровић организује прве изложбе, пише о уметности и утиче на прихватање нових стилова и праваца. Српски уметници, међу којима је предњачила Надежда Петровић, кроз своје стваралаштво преносе дух француске уметности у српску средину.¹⁹²³ Колико су француска уметничка зрачења била снажна илуструје и податак да су поједини српски сликари који нису школовани у Француској прихватили тенденције које су долазиле од великих француских сликара. Коста Јосиповић у време рада на уређењу српског и турског павиљона на међународној изложби декоративних уметности у Торину 1911. године, покушава да слика као Клод Моне изабравши за мотив *Једрилице на води*.¹⁹²⁴

Nadežda Petrović, *Prizren*, 1913.

Надежда Петровић, 1913. године¹⁹²⁵

Богородичина црква у Паризу
(Нотр Дам), 1911. године¹⁹²⁶

¹⁹²¹ Н. Петровић, „Наши у Француском салону у Паризу“, у: Н. Петровић, *Ликовне критике*, Чачак 2009, 115–116.

¹⁹²² В. Јовановић, *Шест сликарки сећања и писма*, Нови Сад 2012, 10.

¹⁹²³ *Nadežda Petrović: 1873–1915: retrospektivna izložba slika*, Београд 1973. (каталог)

¹⁹²⁴ С. Живковић, *нав. дело*, 13.

¹⁹²⁵ <http://www.nadezdapetrovic.rs/index.php/sr/nadezda-petrovic.html> (10.01.2012.)

Везе Срба са француским уметницима постојале су у периоду 19. века, а неретко су српски владари и српски грађани из виших и богатијих слојева друштва користили услуге француских уметника или куповали њихова дела. Прва уметничка колекција која је обухватала и француске уметнике (Сезана, Тулуз-Лотрека и др) припадала је краљу Милану Обреновићу.¹⁹²⁷ Српски владар раскалашне природе уживао је и у уметности. Амброаз Волар (Amroise Vollard) био је главни саветодавац краља Милана приликом куповине уметничких слика и предмета, као и контаката са уметницима. Уметничка збирка краља Милана, у којој је било изузетно вредних дела француске уметности, убрзо је по краљевој смрти 1901. године, распродата у Бечу.¹⁹²⁸ Познато је да је и краљ Александар Обреновић куповао уметничка дела и предмете у Француској. Краљ Александар је планирао и да француски уметник Мерси изради споменик краљу Милану, међутим Мајски преврат 1903. године спречио је израду споменика. У лето 1903. године српском Посланству у Паризу стигло је „Обавештење“ из Београда о обустављању градње споменика краљу Милану, са наредбом да се „г. Мерсију, скулптору из Париза уручи досадашња сума за рад од 100.000 дин у злату и захвали на раду иако споменик није израђен до краја“.¹⁹²⁹ Ипак, припадници краљевске породице Карађорђевић, као и највећи део српске елите наставили су набавку уметничких предмета из Париза и почетком 20. века. Већ су круна и жезло краља Петра I Карађорђевића израђени у Паризу. Дворске просторије српских владарских породица Обреновић и Карађорђевић биле су испуњене намештајем који је долазио из Француске. Истовремено, потреба за куповином уметничких дела и предмета из Париза уочава се и код припадника српских грађанских породица. Из Париза су стизали одевни предмети, модни асесоари и модни часописи *La Mode Parisienne* и *Chic Parisien*.¹⁹³⁰ Куповина уметничких и антикварних предмета указују на нове културне навике Срба, као и на висок ниво познавања уметности у појединим деловима српског грађанства, што је још једна последица прихватања француског културног модела у Србији.

¹⁹²⁶ <http://www.nadezdapetrovic.rs/index.php/sr/nadezda-petrovic.html> (10.01.2012.)

¹⁹²⁷ И. Суботић, „Збирке и изложбе француске уметности у Београду“, у: М. Павловић, Ј. Новаковић, *Француско-српски односи 1904 – 2004*, Београд 2005, 87.

¹⁹²⁸ Касније је кнез Павле Карађорђевић покренуо систематско колекционирање дела савремене ликовне уметности. (*Исто*, 87–88).

¹⁹²⁹ АС, МИД, Посланство Париз, ф.2, бр. 1266, 15. јула 1903.

¹⁹³⁰ М. Прошић-Дворнић, „Модни журнари у Београду до краја Првог светског рата Париска мода“, *Зборник МПУ*, бр. 28–29 (1984–1985), 65; М. Витковић-Жижић, „Примењена уметност и српско-француски односи“, 182.

Политички и економски чиниоци подупирали су француска културна зрачења у Србију, а у исто време културна сарадња била је претходница чвршћем повезивању Француске и Србије. Највећи утицај имали су појединци, који су својом активношћу утицали на прихватање француског културног модела у српском друштву. Поповић и Скерлић су својим критичким радовима, уређивачком политиком у *Српском књижевном гласнику* и својом свеукупном активношћу у јавном животу Србије, утицали на уобличавање српске културе на француском моделу. Колико је њихов утицај на пропагирање француског језика и културе био јак, најбоље сведочи експозе Пола Дешанела о спољној политици Француске из 1911. године, где закључује да уз пропогирање француског језика „расте наша трговина, као и непрекидне симпатије Србије према Француској“.¹⁹³¹ Академик Екмечић сматра да је књижевни утицај пресудан за развој и усмереност једног национализма и да је код Срба био доминантан француски утицај како је то још Скерлић истако 1914. године, када је указао на блискост српског и француског менталитета: „Српски књижевни стил се успешно преображава према великом француском узору: интерпункција, која је доскора према немачком била граматичка, сада према француском постаје логична. Данашња српска књижевност развија се углавном под утицајем француске књижевности“.¹⁹³²

Српски дипломата и песник Јован Дучић сликовито је истакао утицај који је Француска имала у српском друштву почетком 20. века, записавши за Србина да „Када у Паризу пада киша, он у Београду заврне панталоне“.¹⁹³³ Настојања француских дипломата да уз помоћ језика, књига и штампе крајем 19. века оснаже француски културни утицај у српском друштву у предвечерје Првог светског рата већ је имала прве видљиве резултате. Српска опијеност француском културом и начином живота могла се приметити и на улицама по одевању Београђана, по изгледу грађевина, као и истовремено у слојевима српске елите која је слала своју децу на школовање и усавршавање у Париз. Течно познавање француског језика, редовна обавештеност о новинама у француском друштвеном и политичком животу, чинили су да француски утицаји у култури и уметности буду још једна спона политичке и економске повезаности две земље.

¹⁹³¹ АС, МИД Посланство Париз, ф. 4, 1911, бр. 463, без датума.

¹⁹³² Ј. Скерлић, *Историја новије српске књижевности*, Београд 1914 (репринт издање 1953), 430, М. Бегих, Јован Скерлић. Човек и епоха, Београд 1966, 80, 109; М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд 1973, 201–202.

¹⁹³³ Ј. Дучић, „Писмо из Француске“, у: М. Радоњић, *Прича о пријатељству Срба и Француза*, 70.

7. Закључак

Сарадња и утицаји између француских и српских интелектуалаца од 1894. до 1914. године повезани су са значајним и крупним геополитичким, друштвеним, економским и културним променама. Преображаји привреде и друштва, као и међународни односи између великих сила, обележени честим кризама услед борбе за територије, тржишта, превласт и моћ, мењале су слику Европе и света. Карактеристике епохе империја и историјског периода који је због развоја науке, уметности, књижевности и културе назван „лепом епохом“ одредиле су појаву појма „интелектуалац“, као и увећану моћ утицаја образованих људи који су се посветили не само својим наукама и професијама за које су се школовали, већ су се укључили у јавни живот својим књигама, брошурама, текстовима у штампи или предавањима и говорима. Интереси Француске, односно Србије у овом периоду покретали су активности интелектуалаца и утицали на настанак текстова о Србији и Србима у Француској, као и о Француској и њеној култури у Србији. Француско-руски споразум, који је званично ступио на снагу 1894. године, јесте био подстрек да се интересовање француских, као и српских интелектуалаца за унапређење сарадње пробуди, али је тај процес текао променљиво и успорено све до Анексионе кризе (1908/1909) и Балканских ратова (1912–1913). У предвечерје Првог светског рата (1914–1918) сарадња и утицаји француских интелектуалаца (Луј Леже, Шарл Лоазо, Огист Говен, Албер Мале, Виктор Берар, Андре Шерадам, Ернест Дени, Емил Оман и други) и српских интелектуалаца (Стојан Новаковић, Андра Николић, Михаило Вујић, Јован Жујовић, Милован Миловановић, Миленко Веснић, Богдан Поповић, Гргур Јакшић, Јован Скерлић и други) јесу значајан фактор у обликовању француско–српских односа, који је имао својих последица у периоду Првог светског рата и касније.

Две француске образовне и научне институције Катедра за славистику на *Француском колежу* и Школа за источне језике, као и два интелектуална ауторитета Ернест Лавис и Алфред Рамбо имали су посебан значај у формирању француских интелектуалаца, који су се крајем 19. и почетком 20. века заинтересовали за Балкан, Србију и Србе. Прва генерација која није учествовала у Француско-пруском рату прошла је кроз систем Лависовог патриотског школства у земљи, која је била захваћена таласом политичких сукоба, нараслих антинемачких осећања и духа реваншизма, *буланжизма*, социјалних немира и протеста, антиклерикализма, антисемитизма и

промена које је изазвала афера *Драјфус* (пораст утицаја интелектуалаца у друштвеном животу и штампе као средства масовних комуникација). Мале, Лоазо, Говен, Шерадам, Гравије, Дени и Оман одрасли су и школовали се у време када су последице рата биле главна тема интелектуалних кругова, што је обележило њихово школовање у оквирима најбољих научно-образовних установа: Високе редовне школе, Слободне школе политичких наука, Филозофског и Правног факултет, као и Школе за оријенталне језике. Потицали су већином из породица ситне буржоазије, што им је омогућило да заокруже своје образовање стечено у провинцијским школама у додиру са културним духом Париза. Они припадају и првој генерацији француских интелектуалаца која се заинтересовала за Балкан, Србију и Србе, а да није образована само у оквиру славистичких кругова, већ је знање стекла у школама, које су биле извор управљачке, научне и културне елите Француске.

У спољнополитичком погледу позиција Француске у међународним односима на прелазу векова била је и даље обележена поразом у рату са Прусом 1871. године. Озбиљно ослабљен међународни положај мотивисао је водеће политичаре Француске Треће Републике да се, и поред бројних идеолошких неслагања, посвете унутрашњем уређењу и економском развоју Француске. Овим су настојали да упоредо отклоне и опасности које су предосећали да долазе од нараслих германских амбиција. Поменуте политичке околности су одређивале и интересовања интелектуалаца. Из својих родних крајева Алзаса и Лорене, Нима и Јуре, француски интелектуалци Мале, Лоазо, Шерадам, Оман, Дени, Говен и други, понели су патриотиска осећања, која су се учврстила Лависовим и Рамбоовим утицајима и усмеравањима. Склапање споразума између Француске и Русије 1894. године и афера *Драјфус* пресудно су усмерили интересовања интелектуалаца ка питањима спољне политике. Лависово упућивање француске интелектуалне сцене ка питањима спољне политике како би се превазишле поделе настале афером *Драјфус* и Рамбоово упознавање француских интелектуалаца са савезницом Русијом и Русима, које се преливало на остале Словене, као савезнике у борби против Германа, водила су пре свих Малеа, Денија и Омана ка Србији и Србима. Пангерманизам и потреба редефинисања француске политике према Немачкој, као и у односима са другим државама, били су мотив више за Шерадама и Говена, док је Берар након своје занесености хеленизмом и путовања по Балкану усмерио интересовање ка крају османске власти на европским поседима. Међународне кризе (Мароканске, Анексиона) додатно су учврстиле уверења француских интелектуалаца да се посвете спољнополитичким анализама Балкана, преко кога се очекивао немачки продор на

Исток. Знања Малеа, Лоазоа, Говена, Шерадама, Гравијеа, Денија и Омана о Балкану, Србији и Србима, која су надограђивали и на основу контакта, веза и сарадње са српским интелектуалцима, кроз нарасли утицај писане и изговорене речи научника и новинара крајем 19. и почетком 20. века, посредно су утицала на обликовање државних политика.

Француска интелектуална елита, активана у политичком животу крајем 19. и почетком 20. века обликована је кроз климу која је била директна последица националног пораза 1871. године. Атмосфера интелектуалних, образовних и моралних реформи, кроз призму касног позитивизма, конзервативног либерализма, буђења национализма стварала је услове за снажна патриотска осећања. Покрет генерала Буланжеа и мисао о сталној претњи Немачке будио је идеје реванша. Француска елита образована на највишим образованим институцијама, као што је *École de sciences politiques*, деловала је кроз комбинацију патриотизма изниклог из пораза 1871. године, универзалних вредности у чију су одбрану устали *драјфусовци*, вере у моћ науке и образовање као пута слободе и прогреса.¹⁹³⁴ Књижевници и уметници спајали су имагинарно и реално стварајући осећај „тешких“ и пресудних времена.¹⁹³⁵ Истовремено, постојала је и вера да је могуће повратити некадашњу позицију и престиж Француске. Књижевност и уметност као одраз времена у коме су живели надахњивали су француске интелектуалце и обликовали емоције које су уткане у национални дух генерације. Било је то доба национално оријентисане генерације француске интелигенције, која је била спремна да се жртвује за отаџбину, пуна ентузијазма и вере у нову снагу Француске.¹⁹³⁶ Избијање рата 1914. године за већину интелектуалаца у Француској био је наставак или други део сукоба Француске и Немачке из 1870/71. године.¹⁹³⁷ Политичке промене изазване афером Драјфус, оличене кроз ступање на власт оних који су подржавали ревизију процеса Драјфус, мобилисале су француске интелектуалце на појединачна преиспитивање обавезе према отаџбини почетком друге деценије 20. века.¹⁹³⁸ Патриотизам, солидарност и тежња да се и поред разноликих политичких ставова очува национално јединство заједничке су карактеристике предратне генерације француских интелектуалаца.

¹⁹³⁴ М. В. Hayne, *нав. дело*, 27.

¹⁹³⁵ J.-N. Jeanneney, *La Grande Guerre si loin, si proche réflexion sur un centenaire*, Paris 2013, 22.

¹⁹³⁶ N. Beaupré, *Écrits de guerre 1914–1918*, Paris 2013, 323.

¹⁹³⁷ C. Prochasson, A. Rasmussen, *нав. дело*, 11–33; A. Prost, J. Winter, *Penser la Grande Guerre Un essai d'historiographie*, Paris 2004, 282.

¹⁹³⁸ C. Prochasson, A. Rasmussen, *нав. дело*, 12–33.

Србија је након Берлинског конгреса 1878. године и Тајне конвенције 1881. године иако независна држава, заправо била под окриљем политичког утицаја Аустроугарске и увучена у стање економске зависности од ње. Даљи привредни и друштвени развој Србије, који је одређивао и развој нације, активности српских интелектуалаца усмеравао је ка оснаживању државе прихватањем европских узора и потрагом за спољнополитичком заштитом Русије, а од 1895. године са владом Стојана Новаковића и Француске. Изградња модерне српске државе по узору на најбољу праксу развијених европских држава и остваривање њених државних и националних циљева били су крајем 19. и почетком 20. века приоритетни задаци српске интелигенције, која се образовала у оквиру три културна круга (средњоевропском, француском и руском). До краја 19. века предност су имали немачки универзитети, али је било уобичајено да по завршетку студија српски „благодјејанац“ финализује своје образовање у Паризу. У периоду од 1884. до 1914. године студенти из Србије одбранили су 72 доктората на француским универзитетима, а од тога су 14 докторати Универзитета (Doctorats de l'Université), а већина их је студирала права (37%) или медицину (51%) и након повратка у домовину чинили су српску елиту. „Паризлије“ су преузеле важна места у државном апарату, ангажовали су се на оснивању удружења и покретању часописа и укључили у политички живот Србије (либерали, напредњаци, радикали, самосталци, социјалисти). Преносили су културу средине школовања и изграђивали темеље српске науке и уметности и своја париска искуства уграђивали у национални програм. Потрага српске елите за ослоном на неку од западних сила поставила је Француску, поред Русије, у центар. Милутин Гарашанин, Светислав Симић, Јован Цвијић, Јован Жујовић, Милован Миловановић, Богдан и Павле Поповић, Јован Скерлић, Стојан Новаковић, Гргур Јакшић и бројни угледни припадници српске елите, чак и они који нису школовани у Француској, били су прожети француским узорима. Својим ангажовањем у политичком и друштвеном животу Србије, као и својим везама са француским интелектуалцима, поменути српски интелектуалци оставили су велики траг на уобличавање француско-српских односа и продирање француских утицаја у Србију.

Генерација француских и српских интелектуалаца била је активна у јавном животу у периоду највећих изазова човечанству који су донели империјалне амбиције, убрзане промене у комуникацији и развоју науке и технике. Били су сведоци највећих криза почетка 20. века и потом првог великог ратног сукоба на свету (осим Миловановића, који је преминуо 1912. године, а Мале, Гравије и Новаковић 1915. године). Неки су доживели и активно учествовали у догађајима у периоду између два

светска рата (Лаозо, Берар, Дени, Оман, Шерадам, Веснић, Жујовић, Поповић, Грол), а мали број је био сведок и Другог светског рата (Шерадам, Грол). Веровали су у универзална начела и идеје правде, слободе и једнакости у време готово истовремених потреса које је у Француској изазвала Афера Драјфус, а у Србији политички прогони након Ивањданског атентата. Након ова два догађаја водећу улогу на политичкој и друштвеној сцени Француске и Србије имала је генерација *драјфусоваца* и радикала. Борба за демократију и љубав према отаџбини били су заједнички интелектуалцима две географски удаљене средине.

Француски интелектуалци који су се заинтересовали за Србију и Србе одгајани су у породицама школованог слоја француског грађанства Алзаса и Лорене. Српски интелектуалци који су сарађивали са њима били су већином потомци угледних породица средњег слоја и синови оних који су већ нашли своје место у државном апарату. Већина интелектуалаца који су предмет ове дисертације започела је своју каријеру на позицијама професора гимназија или чиновника у Министарствима. Касније су проналазили путеве до катедри факултета, а укључивањем у јавни живот постали су културне вође, саветници државника и политичара, новинари, публицисти или политички активни. Радикализам је била централна политичка опција око које су се окупљали. Српски интелектуалци су по повратку из иностранства убрзано достигали водеће позиције у друштву и држави, одакле су ширили културу земље образовања. Француски интелектуалци су више деловали из сенке, у близини политике, али најчешће нису били и њен део. Учествовали су у деликатним дипломатским мисијама у интересу Француске (Мале, Лаозао, Гравије и др), а тек након Првог светског рата постали су политички активнији (Берар).

Француски и српски интелектуалци су своја знања и образовање стечено на најпрестижнијим школама придружено са искуством наведених догађаја уградили у своје текстове, говоре и деловања, који су се временом надогађивали и обликовали кроз заједничку сарадњу. Француским и српским интелектуалцима је заједничко да су се снагом научних аргумената и помажући спољнополитичке стратегије отаџбине борили за своју нацију и државу. Ерудите и идеалисти, француски и српски интелектуалци испољили су и велику креативност и снажљивост не само у спровођењу задатака које им је поверила држава или осећање личне савести, већ су настојали да утичу на формирање праваца развијања међународних односа. Наука као њихово основно животно опредељење спајала се са публицистиком и постепено утапала у политичко деловање. Битна заједничка карактеристика и француских и српских интелектуалаца

који су предмет ове докторске дисертације јесте да је њихов рад у интересу државе и помагање њених пропагандних активности било у дубокој сагласности са њиховим личним уверењима, док су опште националне тежње поткрепили научним чињеницама. Француски и српски интелектуалци су научним аргументима у време значајних политичких догађаја отварали и теме разговора које нису биле само стручне. Њихови ставови и мишљења доносиоци државних и политичких одлука уносили су у политичку праксу. Прелазак из науке и на основу науке у политику и државне послове стварао је од научника „националне раднике“, како су се у то време у Србији називали.¹⁹³⁹

Разлика између француских и српских интелектуалаца који су предмет ове докторске дисертације, јесте што француски интелектуалци, ако изоставимо дипломате, нису били укључени у државне структуре нити су били министри, шефови партија или доносиоци политичких одлука, већ научници, стручњаци за поједине области, саветници, сарадници и пријатељи високих државних чиновника. Са друге стране, вођени жељом да помогну даљи развој и опстанак нације, под утицајем догађаја епохе, бројних идеологија и развоја штампе, малобројни су српски научници који се нису ушли у политику и досегли високе државничке функције (изузетак су Михаило Петровић Алас и Јован Цвијић). Чак и када нису били политички активни као припадници одређене странке, постојали су задаци експертског и пропагандног значаја које су обавили за државу и политичке групације на власти (пример актоvnости Јована Цвијића). Отуда је снага њихових аргумената и речи имала реалну моћ и утицај производње промена. Већина поменутих интелектуалаца и у Француској и у Србији о политици су размишљали као научници на основу истраживања и студија стога су у своје оцене често уносили и научну строгост и постављали захтеве који су били идеални. У бурним годинама на прелазу два века интелектуалци нису могли остати по страни од бројних политичких сукоба, а моћ њихове речи заснивала се на научним основама.

Покушаји реформи у Европској Турској, који нису давали резултате, као и значајан финансијски капитал уложен у Османско царство, усмеравали су интересовање француских интелектуалаца на подручје Балкана. Ослањајући се на традицију француске славистике, пре свега на стваралаштво Луја Лежеа, који је унео нов приступ научним истраживањима словенских народа, а под утицајем међународних догађаја, француски интелектуалци се окрећу анализи стања у „Европској Турској“. За

¹⁹³⁹ М. Радојевић, „Интелектуалци у политици“, 122.

Француску, која је била на становишту да се уз реформе одржи постојећа власт султана јер је била неспремна за важнију улогу приликом поделе османске територије и заштите свог капитала, значајно је да су интелектуалци указали да ће временом такво стање постати неодрживо. У покушајима да француску јавност упознају са Балканом, проблемима и начинима на које би заштитили француске интересе, кроз новинске текстове, брошуре и књиге, француски интелектуалци излажу некадашње и тренутно стање у Македонији и на Косову и Метохији. Виктор Берар је био први међу француским интелектуалцима који су крајем 19. века писали о положају и прогонима хришћана у Старој Србији. Иако је у својим првим текстовима о Македонији Берар био под снажним утицајем бугарске пропаганде, након што је остварио контакт са српском интелектуалном сценом и посетио Македонију и Косово и Метохију, Берар се удаљио од снажне бугарофилске струје, која је постојала међу француским интелектуалцима.¹⁹⁴⁰

Све већа опасност за западни свет од аустро-немачког блока, која је на Балкану добијала нове потврде, подстакла је француске интелектуалце да своју пажњу усмере на Србију. Аустроугарске претње Србији, као и Царински рат Аустроугарске и Србије, наговештавали су поремећаје и проблеме на Балкану.¹⁹⁴¹ Радознали умови француских интелектуалаца предосетили су ове промене, а колонија српских студената у Паризу, међу којима је најистакнутији био Гргур Јакшић, одиграла је кључну улогу у уобличавању разумевања српских проблема код француских интелектуалаца. Проблема Балкана са немачким продором на Исток први је повезао Андре Шерадам. Карактеристика његовог интересовања за Балкан, Словене, Србију и Србе у склопу продора Немачке, јесте да је до својих закључака дошао независно од утицаја српских интелектуалаца, али их је од Анексионе кризе надоградио кроз сарадњу и контакте са Јакшићем и Веснићем. Смер идеја Андре Шерадама пратили су и радови других француских интелектуалаца: Емила Омана, Огиста Говена, Гастона Гравијеа и Ернеста Денија. Иако полазишта њихових интересовања нису била иста, од почетка 20. века њихово интересовање за Аустроугарску и Балкан постаје преовлађујуће у њиховим радовима, а закључци све приближнији. Дакле, интересовање француских интелектуалаца за германски свет отварало је хоризонте за проучавање и српског питања.

¹⁹⁴⁰ К. Спасић, „Српска јавност о четворици француских историчара“, 233.

¹⁹⁴¹ М. Војводић, „Француски научници и југословенско питање 1918–1919“, 409.

Када је постало јасно да аустроугарске аспирације, посебно од периода Анексионе кризе, имају немачку подршку у циљу продора на Исток, радови француских научника и публициста Шарла Лоазоа, Андре Шерадама, Емила Омана, Ернеста Денија, Огиста Говена и Гастона Гравијеа о Аустроугарској, пангерманизму, Балкану, Србији и Србима, као и касније стварању Албаније добијају већи значај. Лоазо, Говен и Шерадам своје мисли износили су већином у оквирима новинарства и политичке публицистике, док је стваралаштво Малеа, Берара, Гравијеа, Омана и Денија долазило до изражаја кроз професуру на француским универзитетима и јавна предавања. Фазу контаката и веза између француских и српских интелектуалаца у периоду Анексионе кризе 1908. године и Балканских ратова (1912–1913) можемо означити зрелом фазом јер је почела да даје резултате који се огледају кроз обликовање француско-српских односа. Ученик Луја Лежеа, Емил Оман прво је својом расправом о Босни из 1906. године, а касније и целокупним својим ангажовањем допринео упознавању Француза са Србијом и Србима. Сарадња са српским интелектуалцима, контакти и везе постали су прворазредни извори информација у том погледу. Емил Оман је заједно са Ернестом Денијем, Виктором Бераром и Албером Малеом направио значајан искорак напред у заступању српских интереса у француској јавности. Придружио им се и географ Пол Лабе, који је уз подршку Нормандијског географског друштва 1908. године обишао Балкан и Србију у време Анексионе кризе. Поменути француски интелектуалци су поред својих текстова афирмативних за српске интересе, у време Анексионе кризе, први пут подржали Србију и низом предавања широм Француске.

Ернест Дени, Шарл Лоазо и други француски интелектуалци, који су проучавали историју и савремене догађаје у Аустроугарској, као и српско питање, сарађивали су са српском интелектуалном елитом усвајајући и развојајући тезу о уједињењу Јужних Словена. Иако се Емил Оман, како је то приметио академик Војводић, тек у својим зрелијим година заинтересовао за Србе и идеју југословенства која се појавила на простору од Драве до Вардара и од Пирота до Трста, подршка коју је пружио српским интелектуалцима имала је значајан одјек и пре 1914. године.¹⁹⁴² Њега су следили и други француски интелектуалци од којих се по утицају издваја професор Сорбоне Ернест Дени. Српски интелектуалци школовани и усавршавани у Паризу, допринели су да се Оман и Дени, а нешто обазривије и са значајном дозом скептицизма Шерадам и

¹⁹⁴² М. Војводић, „Француски научници и југословенско питање 1918–1919“, 412.

Пинон определе за повезивање проучавња балканских прилика са југословенским питањем и подрже уједињење Јужних Словена.¹⁹⁴³ Када се сагледају Денијеви каснији радови, посебно они публиковани у *Le Monde Slave* и *La Revue Bleu*, уочљиво је да је идеју изложену у делу *Велика Србија* (1915) о изградњи једног зида сачињеног од словенских држава наспрам германског света и његових амбиција ширења, за коју се у појединим деловима залагао и пре рата, од 1919. године кристалисао у виду идеје суштинског јединства југословенске нације и потребе да Француска изрази спремност да подржи Југославију остварујући са њом блиске савезничке односе.¹⁹⁴⁴

Текстови и књиге француских интелектуалаца од почетка 20. века намећу промене у виђењима Срба кроз призму Оријента које су уносиле књижевност и уметност. Србија и Срби у делима лепе књижевности и уметности, као инспирација француских књижевника и уметника, иако носе у себи примесе оријенталног, измешане маште и стварности, доприносе да се изграде посебне нити између два удаљена Европљанина: Француза и Србина. Српска народна књижевност још од почетка 19. века била је предмет уметничких инспирација француских књижевника и уметника. Почетком 20. века, још увек је постојало снажно интересовање у Француској за српско народно стваралаштво. Традиција, књижевност, историја, као и политички и друштвени догађаји у Србији на почетку 20. века упоредо су биле предмет интересовања француских интелектуалаца и носилаца политичких функција. Културни додир између два народа условљавају појаву раздвајања маште и стварности и ослањање француских интелектуалаца на научни приступ Србима и Србији. Путовања француских интелектуалаца на Балкан, као и фотографске мисије Албера Кана, исправљале су виђења Србије као заостале средине и указивали на промене у њеном развоју. Срби су на поменути начин излазили из дотадашњег оквира само једног од балканских народа у сталној борби против Турака.

За Србију и Србе сарадња са француским интелектуалцима представља проналажење путева деловања српске дипломатије, јер је успостављање сарадње између француских и српских научника прелазило оквире чисто научне размене података, информација и метода. Српски научници, као носиоци српске политике и дипломатије, имали су интерес да преко француских научника пласирају информације о Србији и Србима и на тај начин остваре утицај на француску јавност и дипломатију. Сарадња на научном нивоу окретала се покушајима добијања подршке Француске.

¹⁹⁴³ А. Арнаутовић, „Емил Оман и Југословени“, 207–208.

¹⁹⁴⁴ М. Војводић, „Француски научници и југословенско питање 1918–1919“, 411.

Српско посланство у Паризу, на чијем челу је крајем 19. века био Милутин Гарашанин, а од почетком 20. века: Андра Николић, Стојан Новаковић, Михаило Вујић и најдуже Миленко Веснић, постало је најзначајније место у пласирању информација српске владе и покушаја придобијања подршке за остваривање српских циљева. Поред посла око обезбеђивања зајмова, за шта је био посебно задужен Михаило Вујић, као и решавања текућих послова једног дипломатског представништва, активности српских посланика биле су усмерене на прикупљање информација и успостављање контаката са француским политичким и интелектуалним круговима. Српски интелектуалци сарадњом и ангажовањем француских научника и публициста на промовисању српских циљева, покушавају да актуелизују српско питање на европској сцени.

Финансирање публикација српских књига на француском језику, које су афирмисале српске интересе, један је од примера како су српски интелектуалци покушавали да ојачају положај Србије у међународним односима. Питања Старе Србије, Македоније, касније Анексионе кризе и Балканских ратова, била су драгоцена за српску државу. Штапање српских брошура у Француској и слање угледним личностима: професорима, научницима, новинарима, државницима и дипломатама широм Европе, усмеравало је пажњу француске и европске јавности на Србију и Србе. Ослобођење и уједињење Српства подразумевало је и појачану активност усмерену на упознавање француске и европске јавности са српским проблемом и могућностима његовог решавања. Штапање публикација у престижној француској издавачкој кући *Hachette*, као што је дело Светислава Симића о питању Старе Србије, под псеудонимом Павле Орловић, један је од начина придобијања подршке српској дипломатији и њеним циљевима. Некадашњи професор краља Александра Обреновића, Албер Мале, близак радикалским круговима, био је кључна личност са којима су српски интелектуалци и дипломате, пре свих Андра Николић, а касније Гргур Јакшић, сарађивали. Идеје српских интелектуалаца сводиле су се на пројекте, који су имали задатак изградње повољније слике Србије у Европи. Истовремено, француски интелектуалци, опседнути борбом против немачких империјалистичких планова, увиђали су промене на Балкану и у заштити српских интереса, видели су и интересе Француске у будућности.

Процес повезивања француских и српских интелектуалаца крајем 19. и почетком 20. века био је прожет утицајима у обе средине. Познанства и сарадња, а преко њих и утицаји, настали су као последица увећаног интересовања француских интелектуалаца за спољну политику, односно Балкан и школовањем припадника српске елите у Француској. Иза успостављања веза француских и српских интелектуалаца стајале су

државне структуре Француске или Србије, личне (пословне или приватне везе) и иза једног дела контаката масонерија. Мисије Албера Малеа у Србији на прелазу векова (образовање краља Александра Обреновића и мисија у Македонији) и долазак Гастона Гравијеа за лектора Универзитета у Београду 1909. године биле су званично организоване и подржане од стране француске владе. Док су Малеове мисије биле тајног карактера, а у Србији подржане, пре свега, од стране радикалских политичара (Андра Николић) и француских ђака који нису припадали овој политичкој опцији (Јован Авакумовић), долазак Гастона Гравијеа је била јавна манифестација продора културних утицаја Француске у Србији. Од 1912. године са повременим прекидима, а од почетка рата у континуитету Шарл Лоазо је имао специјалну дипломатску мисију у Риму која је била у директној вези са Србима. Лоазо себе назива волонтером француског амбасадора у Риму Камија Барера, али његова улога на склапању Конкордата између Ватикана и Краљевине Србије, односно помоћ српској делегацији и Посланству, саветима и контактима у католичком свету, говоре у прилог постојању деликатне тајне мисији коју је подржавала француска држава. Делатност *Француске алијансе* у Србији, пласирање књига и усавршавање француског језика додатно су помагали остваривање снажнијег француског дипломатског утицаја у Србији.

У сличном положају као што су били Мале и Гравије у Београду, био је и Гргур Јакшић у Паризу. Његов боравак у Француској до 1907. године може се посматрати као мисија школовања и образовања, мада је био активан на остваривању контаката и веза француских професора (Омана, Денија, Пинона и др.) са Србима. Од Анексионе кризе Јакшићеве активности прерасле су оквире обавеза српског „благодејанца“ и постепено се претвориле у задатке пропагандног карактера у Француској које је подржавала српска влада. За време Балканских ратова Јакшић је већ неформални српски аташе за штампу у Паризу који шаље извештаје о свом раду и предлоге за даље активности у Паризу директно Николи Пашићу. Остали француски (Берар, Лоазо, Оман, Дени, Шерадам, Говен) и српски интелектуалци (Гарашанин, Миловановић, Васнић, Новаковић) своје везе и контакте у Француској, односно Србији и међу Србима успоставили су путем школовања, научне и стручне сарадње, дипломатских активности или приватних контаката. Од 1908. године, када су српски масони дошли под заштиту *Великог Оријента Француске*, а што је подржао и Леон Деко, француски посланик у Београду и активни члан ложе *Уједињење*, значајан и све већи утицај на француско-српске односе имала је ова врста веза и сарадње. Поменути испреплетани контакти и везе француских и српских интелектуалаца преко сва три нивоа деловања (државни, пословно-приватни

и слободнозидарски) доприносили су креирању унутрашње и спољне политике обе државе, потом формирању односа Француске и Србије, као и односа Француске и Србије са другим државама.

Сусрети и сарадња Француза и Срба стварали су разгранату мрежу, која је у најопштијој подели обухватала две групе: личне и службено-пословне контакте, а ова подела није искључива јер је реч о комплексним везама које задиру и у приватност и у пословне оквире. Службено-пословни контакти обухватају три аспекта: политичко-дипломатски, публицистичко-новинарски и финансијско-пословни. Андра Николић одржавао је везе са француским радикалима, док је Милован Миловановић, такође, радикал поред сусрета са својим друговима из школских дана, одржавао контакт и са француским дипломатама: Арсеном Анријем и Камијом Барером. Миленко Веснић, током дугогодишњег боравка на челу српског посланства у Паризу, успео је да се приближи француским политичким и публицистичким круговима. По свом пореклу везе француских и српских интелектуалаца деле се на две групе. Прву чине везе настале у раној младости, најчешће током школовања припадника српске интелигенције у Француској, а другу они који су настали касније, сплетом животних околности. Милован Миловановић и Гргур Јакшић, као француски ђаци уживали су посебно поверење Француза и од свих српских интелектуалаца имали су најразгранатију мрежу веза и контаката у Француској. Своја познанства, српски интелектуалци користили су зарад остваривања српских дипломатских циљева.

Контакти и везе Француза и Срба у периоду од 1894. до 1914. године били су, дакле, многоструки и вишесмерни. Њихов утицај на функционисање и развој односа између Француске и Србије одређен је природом њиховог карактера, као и способностима самих личности, њихових афинитета, планова и циљева. Најдубљи утицај имала су познанства, која су прерасла у пријатељства током школовања у школама где се формирао и управљачки слој француске државе. Школовање Милована Миловановића у Француској, као и контакти, везе и пријатељства са француским дипломатама (Камиј Барер) и његова повезаност са радикалским круговима, високотиражним париским листовима и вишим слојевима француске управљачке елите, најсликовитији су примери ослањања француске дипломатије на „поуздане и дугогодишње пријатеље“ у свим аспектима француско-српских односа од политичко-дипломатских, преко публицистичко-новинарских и финансијско-пословних, па и до масонских. Политичко-дипломатским круговима је било битно да се упознају карактеристике, проблеми и потребе другог, те да се на тим основама изграде

смернице за даље деловање на спољнополитичком плану. Французи су показали велико интересовање да открију „тајне“ Балкана, а њихови српски саговорници су настојали да преко својих пријатеља и познаника, објасне и пласирају српско питање на европску политичку сцену.

Публицистичко-новинарски кругови су утицали на јавно мњење, што је појачавало снагу утицаја српских дипломата на француске и преношење француског културног модела у српско друштво. Крајем 19. века најповерљивији човек српске државе међу француским публицистима и новинарима био је слависта Иван Малказуни. Српска влада је преко Посланства у Паризу слала награде и покривала трошкове његових акција (пласирање текстова, испитивање узрока преласка краљице Наталије у католичанство и слично). Малказуни је крајем 19. и почетком 20. века, уз Лоазоа касније, био значајан контакт и између Срба и католичких кругова Француске. Контакт Срба и моћне католичке стуже у француском друштву одвијао се посредством публицистичких кругова, да би се у предвечерје Првог светског рата рад на склапању Конкордата Ватикана и Србије водио под окриљем француске дипломатије и Лоазоове мисије у Риму. За српске интересе веома је значајно да је Андре Бар, новинар листа *L'Europeen*, већ 1904. године скренуо пажњу француске јавности на однос окупационих власти Аустроугарске према Србима у Босни и Херцеговини и проблемима, које је стварао Калајев режим изградње јединствене босанске нације. Овим се српско питање отварало и пре анексије Босне и Херцеговине и стварала основа за пропагандне акције у време кризе, када званична француска држава није подржавала српске захтеве.

Огист Говен, Виктор Берар, Емил Оман, Ернест Дени, Андре Шерадам, а уз њих и Пол Лабе, Андре Бар, Анри Барби, Ален де Пененрен и Алфонс Мизе својим контактима са Србима, утицали су на теме часописа и новина чији су били уредници (Говен и Берар) или сарадници. Већ 1908. године Србија и Срби добијају значајан простор у француском јавном мњењу, што су приметиле и српске дипломате које су се седам година раније жалиле на немогућност да се у француској штампи пласирају афирмативни текстови о Србији. Најразгранатију мрежу веза у француским публицистичким круговима, захваљујући сарадњи са Огистом Говеном, Албером Малемом и Виктором Бераром, имао је Гргур Јакшић. Захваљући бројним контактима у новинарским круговима у периоду Балканских ратова Јакшић је успешно извршавао своје задатке у незваничној мисији српске владе на пропагандним активностима у циљу заштите српских интереса. У време Балканских ратова значајан је боравак у Србији Анрија Барбија, Алана де Пененрена и Жана Пелесијеа за стварање афирмативне слике

Срба у француској јавности, као и фотографије Србије и Срба које су француски фотографи излагали у салонима куће банкара Албера Кана.

Финансијско-пословни аспект међусобних веза и контаката интелектуалаца везивао је Србију за Француску, омогућивши да Француска пред Први светски рат од свих европских великих сила има најснажнији финансијски и културни утицај у Србији, што је била и основа утицаја у току рата и након њега. Поред политичара и државника, француски финансијски кругови, такође, крајем 19. и почетком 20. века, показују посебно интересовање за Србију и Србе. Алфонс Мизе, рударски инжењер, походио је Балкан и Србију у време Балканских ратова, имајући у виду, пре свега, финансијски интерес француског капитала, а своја запажања изнео је као и француски дипломата Рене Мије крајем 19. века и у писаном облику. У исто време *La Revue des Deux Mondes* која је стајала на ставовима потребе колонијалне експанзије Француске кроз текстове Рафаел-Жоржа Левија анализира финансије балканских држава и тиме као ревија крупног капитала и финансијских кругова у центар интересовања истиче потенцијал Србије. У настојању да што темељније изврше пробој на српско тржиште, што се у предвечерје Првог светског рата и остварило, пословни људи били су заинтересовани да се довољно упознају са ситуацијом у Србији. Утицај француског капитала, оличеног у превласти над Управом монопола, финализован је оснивањем Француско-српске банке 1910. године, при чему су значајну улогу имали контакти чланова банкарске породице Навиљ са Србима.

Посебно значајан и до сада недовољно проучен сегмент француско-српских односа јесу масонске организације, чија је тајност и уплетеност у политику и друштвени живот у комплексној корелацији кроз историју и данас. Већина истраживача овог феномена масонерију стваља у оквире једног од моћних и утицајних чинилаца друштвеног живота.¹⁹⁴⁵ Социолог Жолт Лазар истиче да је организација у којој су наглашени тајанственост, елитизам, поседовање тајног знања, просвећивање, морално усавршавање и веза са окултним вештинама у својим зачецима била привлачна појединцима без значајнијег друштвеног порекла, а који су припадали значајном друштвеном слоју.¹⁹⁴⁶ Финансијски и политички све моћније грађанство, дакле, приступањем масонерији стицало је углед. Интересовање српских интелектуалаца за масонерију и приступање масонским ложама истакнутих појединаца, као и њихово

¹⁹⁴⁵ K. Majstorović, M. Stanojević, "Political Influence and Activity of the Masonic Organizations", *International Review*, № 1–2 (2013), 140–155.

¹⁹⁴⁶ Ž. Lazar, *нав. дело*, 52.

повезивање са француским масонима, вероватно је имало сличну природу. Уласком у масонерију и повезивањем са европским масонима, српски интелектуалци су истовремено изграђивали друштвени систем по узору на француски, стицали потврду равноправности са својим колегама ван граница Србије и отварали још једно поље где су афирмисали српске циљеве. Са друге стране, повезивањем француских и српских масона, који су у оквирима својих професија били активни на пољу науке, економије, просвете, дипломатије или политике, остварено је преплитање званичних и незваничних средстава утицаја Француске у Србији. Стога су везе и контакти између српских и француских масонских организација оличени кроз покровитељство *Великог Оријента Француске* над српским масонима значајан елемент француско-српских односа уочи Првог светског рата.

Утицај масонерије на политичке, друштвене и културне процесе у Србији и свету предмет је интересовања науке као и браних других публикација. Поменуто се односи и на публикације које говоре о утицају француских масона на српски политички и друштвени живот. У једном делу данас доступних публикација аутори инсистирају на снажном, а неретко и пресудном утицају француских масона у Србији приликом кључних догађаја српске историје. На основу текста *Масонерија и Југославија* некадашњег масона и инспиратора Антимасонске изложбе 1941. и 1942. године, Мајски преврат 1903. године и долазак Петра Карађорђевића на престо Србије, као и целокупно обликовање његове политике дело су француских масона.¹⁹⁴⁷ Иако, изнете тврдње Бандић није поткрепио изворима, користи их већи број данашњих аутора текстова о слободном зидарству међу Србима. Уз недостатак извора и мали број стручних радова, на овај начин се неретко стварају погрешне или нејасне представе о дубини утицаја масонских организација на политичке, друштвене и културне догађаје у Србији. На основу досадашњих истраживања можемо рећи да српско ослањање на заштиту *Великог Оријента Француске* јесте имало значај у преношењу утицаја и поправљању опште слике о Србији и Србима у француској јавности, али српска спољна и унутрашња политика нису биле у целости пројекат француских масона. Уз помоћ масонских веза посредно су истицани и интереси Србије да се повеже економски и политички са Француском и заштити своје националне интересе, а тиме интерес повезивања није био само средство да се остваре француски интереси. Остваривање планова и интереса преко масонског повезивања било је могуће јер је у француском

¹⁹⁴⁷ М. Банић, *Масонерија и Југославија*, Београд 2012, 36–41. (репринт издање из 1941. године)

парламенту за време Треће републике било око 250 масона, међу којима су: Виктор Иго, Леон Гамбета, Жил Фери, Аристид Бријан и Жорж Клемансо. Стога су масонске везе биле један од значајних путева сарадње интелектуалаца. Иако тачан број Срба слободних зидара није познат, уочљиво је њихово присуство на водећим положајима у држави и друштву. Међу њима су Милован Миловановић, Богдан и Павле Поповић, који су својим учешћем у политичком и јавном животу у Србији дали посебан печат. Међу резултате сарадње интелектуалаца посредством масонских веза могу се убројати прихватање француског културног модела као узора у српском друштву, већи економски и политички утицај Француске у Србији, постепено политичко приближавање Србије Француској и стварање темеља за ослањање на њену подршку у међународним односима.

Колико је француска држава директно утицала на активности француских интелектуалаца поменутих у овој докторској дисертацији, тешко је прецизно проценити. Постоје неоспорни докази да су неки Французи у Србији имали специјалне мисије дипломатског карактера (Мале и Гравије). Државну подршку уживале су и мисије Шарла Лоазоа на Балкану и у Аустроугарској, као и она при Ватикану. На основу досадашњих истраживања нема конкретне потврде да је иза активности Виктора Берара, Емила Омана, Ернеста Денија, Андре Шерадама и Огиста Говена до 1914. године стајала француска држава. За већину је заједничко да су били следбеници Ернеста Лависа и Алфреда Рамбоа, неприкосновених ауторитета, а који су својим саветима усмеравали интересовања ове генерације. Неки од њих слати су у посебне мисије, као на пример Оман у Русију, али не и на Балкан. На основу прегледане грађе и изворних текстова не може се тврдити да су њихове посете Балкану (Леже, Оман, Дени, Берар и др.) имале ореол државних мисија, али су, као и њихова знања о Балкану, Србији и Србима, биле познате најутицајнијим личностима Француске. Њихова активности се могу сместити у оквире тзв. „духовне припреме за оружани сукоб“ и „патриотског надметања“ периода пре 1914. године у коме су се како сматра Оливер Јанц интелектуалци (писци, уметници, професори високих школа, новинари и др) изјашњавали не само за одбрану нације већ су рату давали дубљи смисао и шире значење.¹⁹⁴⁸

Оданост француској држави и патриотизам француских интелектуалаца били су главни покретачи њихових активности иако нису били директно ангажовани од стране

¹⁹⁴⁸ О. Јанц, *14. Велики рат*, Београд Нови Сад 2014, 259.

државе. Како је ова група интелектуалца доживљавала појам патриотизма најбоље сведоче Денијеве речи: „Господо, патриотизам – то није само пристанак разума уз једну мисао, за коју знамо да је потребна за наш живот и за нашу срећу. Ту је у питању један таман и свемоћан нагон; то је бесна грозница крви, која, долазећи са врха прстију и са дна ногу, напиње мозак и шири срце; то је, дакле, прилив који нам у своме неодољивом надолажењу обара и растурује, као шљунак на обали, наше рачуне, наше страховање и нашу завист; то је страховит талас који долази са дна и који нас преплави. Кад нас тај талас дохвати бежимо на земљу и престајемо бити она мала бедна и немоћна ствар, какава је свака индивидуа на овом свету; учествујемо у вечитом животу народа; постајемо једно са онима који су умрли и са онима који ће живети у будућим вековима“.¹⁹⁴⁹

У годинама међународних криза пред Први светски рат, француски интелектуалци траже путеве којима би француски државни и национални планови били оставрени. Професионални углед Берара, Омана, Денија, Шерадама и Говена у француском друштву био је изузетан, а њихова познанства са француским државницима, политичарима и дипломатама многобројна. Наведено говори у прилог могућности њиховог значајног утицаја на државне структуре Француске. Рад Малеа, Лежеа, Лоазоа, Шерадама, Гравијеа, Говена, Омана, Денија и других француских интелектуалаца пратио се у стручним круговима. Њихови иступи у јавности и познанства са истакнутим личностима француске политике, економије и културе, посредно су утицали на формулисање ставова према Балкану и Србији. Колики је био стварни утицај дела на формулисање званичних ставова француске политике није једноставно прецизно одговорити. Ипак, ако се посматра генеза односа Француске према Балкану и Србији од краја 19. века до почетка 20. века, извесно је да се у време Балканских ратова могу уочити прва поклапања између званичних ставова француске државе и текстова француских интелектуалаца.

Текстови француских научника, књижевника, критичара, уметника, дипломата и новинара о Србији и Србима, настали у периоду од 1894. до 1914. године, показују неке заједничке карактеристике када је реч о темама којима се баве. Једна од кључних карактеристика је да се на Србију и Србе гледа у ширем контексту него што је територија националне државе, као и да се почетна интересовања везују за Балкан и словенске теме, питање Турске у Европи, а тек потом на српство. У периоду Анексионе

¹⁹⁴⁹ Е. Дени, „Предавање о Србији“, 42.

кризе посебна пажња текстова и књига француских интелектуалаца усмерена је ка Србима на простору Босне и Херцеговине. Радови француских научника и публициста, већином настају у кључним периодима француско-српских и међународних односа (Француско-руски споразум, Мајски преврат, Мароканске кризе, Царински рат, Анексиона криза, Балкански ратови), што указује на повезаност политичко-дипломатског и економског интересовања са текстовима француских интелектуалаца. У периоду од 1894. до 1914. године међународни догађаји, подела на блокове сила, као и интереси француске државе, уз лично интересовање, које прати сваког интелектуалца, утичу на текстове и публикације.¹⁹⁵⁰

Приликом анализе тема текстова поменутих француских интелектуалаца уочавају се два специфична полазишта у њиховом интересовању за Србе и Србију. Полазећи од интересовања за судбину европског дела Османског царства, аутори се окрећу проучавању питању Македоније, Косова и Метохије, положаја Србије и Срба. Ово интересовање је очекивано ако се имају у виду француски економски интереси у Османском царству, а од почетка 20. века све више и у Србији. На поменуто се надовезује и нестабилност самог подручја, изазвана немирима и нередима. На подручју Македоније и Косова и Метохије Османско царство је под притиском великих сила покушало да изврши реформе, али су оне биле без успеха. Нерешени проблеми Османског царства у Европи били су посебно привлачни француским научницима и директно су утицали на буђење интересовања за Србе. Друго специфично полазиште француских интелектуалаца је Аустроугарска. Генерације француских интелектуалаца биле су опседнуте проучавањем пангерманизма, тако да је у склопу питања европске равнотеже Аустроугарска била значајна. Велики број словенских нација, које су живеле у Двојној Монархији, као и питање Босне и Херцеговине као подручја потенцијалне нестабилности, још крајем 19. и почетком 20. века привлачиле су истраживаче, путописце и неколицину научника. Када је након Мароканске и Анексионе кризе план продора на Исток постао дефинитиван, Србија и Срби нашли су се у средишту интересовања француских научника, публициста, дипломата и политичара. Из овог полазишта интересовања за Аустроугарску и њене словенске народе уопште, а посебно за Јужне Словене, развило се интересовање француских интелектуалаца за још једну тему – уједињење Јужних Словена. Оба специфична полазишта довела су до тога да Срби, односно Србија, која је сматрана за „Пијемонт“ окупљања пре свега свих Срба у

¹⁹⁵⁰ M. Winock, *La Belle Époque La France de 1900 à 1914*, 318–321.

једну државу, посебно због свог геополитичког положаја између два царства и положаја на путу аустро-немачког продора на Исток, постане једна од значајнијих предмета интересовања француских интелектуалаца у само предвечерје Првог светског рата.

Утицај српских интелектуалаца, пре свега, оних школованих у Францукој на француске интелектуалаце и покретање њиховог интересовања за Србе био је од пресудног значаја. Француска дипломатија у циљу постизања политичких и економских циљева Француске у Србији функционисала је на принципу да је личност залог испуњења гарантованих обећања.¹⁹⁵¹ Пријатељства и познанства српских интелектуалаца са европским државницима, дипломатама, новинарима и научницима била су кључни начин деловања српске дипломатије током читавог 19. и почетком 20. века. Када је Француска у очима српске елите уз Русију постала једна од држава од које би Србија могла очекивати подршку у остваривању својих државних и националних задатака, сарадња и везе између француских и српских интелектуалаца попримају посебан значај. Французи су посебно ценили дугогодишње познанике и пријатеље још из студентских дана, јер су створили дубоко поверење у њихове симпатије према Француској. Милутин Гарашанин, Јован Жујовић, Милован Миловановић, Андра Николић, Гргур Јакшић, Валтазар Богишић, Богдан Поповић као некадашњи француски ђаци уживали су поверење француских политичара, дипломата и интелектуалаца. Поред поменутих, Михаило Вујић, Јован Цвијић и Јован Скерлић стекли су посебно уважавање француских интелектуалаца. Французи су се највише ослањали на српске интелектуалце из редова радикала, али су посебно поштовали и Стојана Новаковића, напредњака који се није школовао у Француској, али је својом ерудицијом и политичким ставовима привукао пажњу Француза.

Информације о догађајима на Балкану, као и народима који га насељавају стизале су током 19. века на разне начине до француских аутора, а носиле су у себи карактеристику непоузданости. Ипак, од друге половине 19. века француски аутори пажљивије бирају изворе и проучавају архивску грађу. Веома су обазриви приликом прихватања обавештења из „друге руке“. Српски интелектуалци са којима су Французи долазили у контакт, били су њихови важни сарадници при писању текстова. Међутим, није изостајало и директно упознавање са темом на лицу места, односно посета Балкану и Србији. Уз познанства и сарадњу са српским интелектуалцима, обиласци Балкана и доласци у Србију имали су пресудан утицај за разумевање српског питања и настанак

¹⁹⁵¹ S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 40–42.

текстова о Србији и Србима. Тако је Албер Мале у свом *Дневнику са српског двора* навео да пре доласка у Србију није имао ширину представе о Србији, Србима и Балкану, као неку годину касније, када је сарађивао са српским научником Стојаном Новаковићем или када је као човек од поверења српске владајуће елите обављао посебне задатке у Паризу. Крајем прве деценије 20. века размена мишљења и информација између француских и српских интелектуалаца постаје изузетно комплексна. Сарадњом су се приближила и њихова тумачења међународних догађаја и положаја Балкана. Интерес Француске да заустави немачки продор на Исток и интерес Србије да одбрани своју независност и реши српско национално питање добили су снажну потпору у деловању интелектуалаца у периоду Балканских ратова (1912–1913). Од овога периода потези француских дипломата и политичара су постали у значајној мери сагласни са текстовима француских интелектуалаца. Текстови и активност француских и српских интелектуалаца од 1894. до 1914. године постали су темељ савезништва Француске и Србије у Првом светском рату.

Мрежа личних веза француских и српских интелектуалаца одиграла је значајну улогу у формирању слике другог и код Француза и код Срба. Утицај, пласирање и добијање информација вршило се у оба смера. Сарадња са српским интелектуалцима омогућила је боље упознавање Француза са српским проблемима и националним тежњама. Иступање у корист српских интереса у периоду након Анексионе кризе утицало је на велико уважавање француских интелектуалаца у Србији и међу Србима. Мале је након повратка у Париз постао личност од великог поверења српских дипломатских представника у Паризу. Заједно са другим француским научницима и публицистима (Лоазо, Говен, Берар) помагао је штампање српских књига на француском језику и организовање предавања и протеста током Анексионе кризе и Балканских ратова. Повољне оцене о Србима уз увећање франкофилства код Срба, које су француски интелектуалци, а посебно Дени, Оман и Говен истицали, утицале су и на прихватање југословенства као реалности и стварања савезништва. Поменути доласци француских интелектуалаца на Балкан и у Србију били су од пресудне важности, јер су пружиле могућност да на лицу места добију потребне информације, а биле су прилика да се још чвршће повежу са српским интелектуалцима. Као потврда пријатељства и плодне сарадње, француски интелектуалци су добијали признања у виду избора за академике или ордења. Тако је Ернест Дени два пута долазио у Србију (1872, 1911), да би фебруара 1912. године као уважени француски научник, који показује изузетно разумевање за српске проблеме, био изабран за дописног члана Српске Краљевске

академије наука. Почасти су указане и Лују Лежеу, Виктору Берару, Огисту Говену и другима, а посебно након Првог светског рата.

Контакт између два народа и две државе, Француске и Србије у сферама политике, економије и културе, са оснивањем модерне српске државности и стицањем независности Србије добио је нов интензитет и значај. Генерација српских интелектуалаца, која је деловала у политичком и друштвеном животу Србије у периоду владавине династије Обреновића и од 1903. године династије Карађорђевића, образована је под утицајем француских узора. Србија је још од 1841. године, када је први српски државни стипендиста послат у Париз, била отворена према француском утицају који су у српском друштву пренесиле и шириле тзв. „Паризлије“. По повратку у земљу, француски ђаци добијају високе положаје, постају веома утицајни и преносе знања, вештине и навике стечене у Француској. Користе везе и познанства, која су стекли током боравка у Паризу и другим градовима Француске у настојању да реше српско национално питање и ослободе Србију страних утицаја, пре свега, аустроугарских. Српска елита велику пажњу је посветила анализи мишљења истакнутих француских научника и публициста. Из текстова француских интелектуалаца и публициста се црпе идеје за остваривање српских националних планова и организовања државе и друштва на европским узорима. Књиге, брошуре и текстови у штампи француских научника и публициста отварали су српској елити нове погледе на европску међународну сцену и положај Србије.

Крајем 19. и почетком 20. века српски интелектуалци покренули су читав низ питања како би уредили државу на европским узорима. У политички и друштвени живот модерне српске државе преносе у директном или измењеном облику идеје париских интелектуалних кругова. Реформа школства, захтеви за слободом штампе, збора и договора, независним судством, доношење модерних уставних решења, реформа школске наставе, као и развој науке и културе, део су утицаја који се ширио српским друштвом по узору на Француску. Изградња српске државе и друштва вршена је кроз примену француских политичких и друштвених институционалних решења у Србији. Реформе у свим сферама од правног, економског и здравственог до школског система по узору на француске биле су примарне за српске интелектуалце. Париски ђаци и франкофили: Милутин Гарашанин, Михаило Гавриловић, први Србин са титулом доктора Универзитета, Богдан Поповић и Јован Скерлић, као и париски доктор права Милован Миловановић били су веома активни у преношењу француских утицаја у политичком и јавном животу Србије. У научном раду сарадњом са француским

научницима (Јован Цвијић, Михаило Петровић, Јован Жујовић и Милана Недељковић) утемељили су проучавање одређених научних дисциплина у Србији, што је омогућило и европске резултате српских научника. Текстови и активност француских и српских интелектуалаца, уз размену идеја и искустава, утицали су на усвајање француског модела државе и друштва у Србији у периоду дугог европског мира, названог *La Belle époque*.

Француски утицаји на функционисање српске војске, поред набавке наоружања, били су присутни и преко школовања и усавршавања војничког кадра у престижним француским школама, што је увећано са променом династије у Србији (1903). Класично студирање на француским факултетима у току прве деценије 20. века заменило је стажирање, као један од облика усавршавања, што је повећало број оних који су осетили дух француске културе на изворишту и упознали функционисање државних структура Француске. Угледање на француско војно устројство временом је проширивано и на друге области. Администрација српских министарства, пре свега, финансија и унутрашњих послова остваривана је на француским узорима. Српско посланство у Паризу свакодневно је примало захтеве да се распита код француских власти о функционисању појединих органа управе или о појединим законским решењима. Успешни примери француске праксе након анализе у директном или измењеном облику примењивани су у Србији.

Прихватање француског схватања нације и демократије видљиво је у уставним решењима у Србији из 1888. и 1903. године, на чијој изради је радио француски доктор права Милован Миловановић. Поред, такође, француских доктора права Јована Авакумовића, Војислава Вељковића и Живојина Перића, Миловановић је утицао на ослањање српске државе на законска решења Треће Републике. Као поверљива личност за Французе, Миловановић је као министар и председник српске Владе учествовао у обликовању српске дипломатије и њених циљева, при чему је Србију везивао за Француску. Смернице које је Миловановић поставио пратили су српски интелектуалци и након његове изненадне смрти 1912. године. На структуру и политичке активности Радикалне странке, која се најдуже задржала на власти у Србији крајем 19. и почетком 20. века, а сходно томе и утицала на дефинисање српске политике и државних циљева, поред Милована Миловановића, утицале су франкофили Јован Ђаја и Михаило Вујић. Њихова активност у државном апарату омогућила је преношење француских утицаја и обликовала је односе Србије са Француском. Самостални радикали, стављали су идејне принципе испред компомиса и залагали се за аутентичне идеје радикализма, а Јован

Жујовић и Јован Скерлић од стране француског посланика у Београду препознати су као словенофили и франкофили.

Поред дневне штампе француског, немачког, а од 20. века и британског порекла, српски интелектуалци највише користе француске часописе: *Revue blue*, *Journal des debats* и *Revue des deux mondes*. Међународни односи, сарадња и сукоби великих сила, догађаји на Балкану, привлачили су пажњу српских интелектуалаца. Поред поменутог, српски интелектуалци пажњу су усмеравали на текстове о уставности и развоју парламентарног живот, економије, школства, здравства и културе. Читајући француске листове и часописе: *Le Temps*, *La Figaro*, *La Revue des deux mondes* и *Le Journal des Debats* српски интелектуалци уносе промене у политички и јавни живот Краљевине Србије. По угледу на поменуте француске часописе покрећу српске часописе *Дело* и *Српски књижевни гласник*, а међу Србима ван матице покреће се *Зора* у Мостару, док *Босанска вила* такође прати савремене књижевне тенденције. Политичко-културни карактер *Дела* и *Српског књижевног гласника* имао је циљ да путем књижевности и уметности, тј. културе преобрази српско друштво. Француске теме у водећим српским часописима јесу преводи дела француске књижевности, критике, прикази књига француских аутора из разних области науке и уметности. На страницама *Дела* и *Српског књижевног гласника* избором тема уредници и сарадници омогућили су образованим слојевима српског друштва посредну везу са тековинама француске културе. Светислав Симић, Богдан и Павле Поповић, Јован Скерлић и Милован Миловановић као главни сарадници и уредници часописа пласирали су француску културу у Србију и јачали франкофилство Срба. На продор француске културе у Србију утицале су и масонске везе. Леон Деко, дугогодишњи француски посланик у Београду и масон, утицао је на рад и организацију *Француско-српског књижевног друштва*. У сарадњи са Француском алијансом организовани су курсеви француског језика и цивилизације, не само у Београду, већ и у унутрашњости Србије. Овим су утицаји француске масонерије у Србији, оставили трајан утицај на српску везаност за француску културу. Српски масони су у сарадњи са француским настојали да остваре боље разумевање српских националних интереса у Француској.

Угледање на дела француске књижевности резултирало је настанком неких од најрепрезентативнијих наслова српске модерне. Матавуљ, Станковић, Дис, Илић, Пандуровић и други истакнути српски књижевници били су под великим утицајем својих француских узора. Један од оних који је усвајао неговање лепе речи и стила у Француској био је и књижевник Борисав Станковић. Богдан Поповић и Јован Скерлић,

утемељивачи српске критике, поставили су високе стандарде српске писане речи и утицали на појаву тзв. „београдског стила“, насталог по узору на француску фразу. Слободан Јовановић је унео „београдски стил“ у науку, историју, политику, Јован Скерлић у књижевну критику, а преко језика су се преносили утицаји и утисци, односно француска култура.¹⁹⁵² Дух француске културе, ширио се и ван граница Србије, на просторе настањене Србима. Јован Дучић, некадашњи париски студент, као и интелектуалци из Босне и Херцеговине окупљени око *Младе Босне*, усвајали су идејна, идеолошка, књижевна и уметничка правила француске културе. Пред крај Валиког рата Јован Жујовић је посебно наглашавао да је српско друштво још до 1914. године било прожето француским утицајима од класичних идеја слободе, братства и једнакости, солидарности и независности до идеја које су прокламовали Буржоа, Гизо, Тјер, Ренан, Рамбо, Лавис, Сењобос, Тен и Сорел.¹⁹⁵³

Поред превода бројних дела француских аутора, као што су: Иго, Зола, Мопасан, Доде и други, француско позориште уживало је велико поштовање српских уметничких кругова. Избором представа и уношењем нових елемената на сцени Народног позоришта у Београду српско позориште попримало је изглед париских театара. Превласт француских комада на сцени Народног позоришта у Београду (1869–1914) говори у прилог дубини француских утицаја на културни живот Србије, који су преносили некадашњи француски ђаци. На пољу уметности српски интелектуалци пратили су европске трендове, стварајући у читавом низу тада актуелних праваца и стилова и развијајући аутентични друштвени живот Србије. Српски уметници употпунили су свој таленат у Паризу, граду уметности. Српски вајар Ђорђе Јовановић, сликар Милан Миловановић и архитекта Бранко Поповић били су међу првима који су осетили уметнички дух Париза. У Паризу су стварали сликарка Надежда Петровић (1910) и вајар Стаменко Ђурђевић. Реализам, натурализам, авангарда, импресионизам и остали књижевно-уметнички правци који су доминирали француском и европском уметничком сценом преносили су се и ширили међу српским књижевницима и уметницима. Француски утицаји продирали су у све сфере српске стварности од политике, економије и друштва до културе.

Велики број праваца у науци и уметности на прелазу векова, а посебно од афере *Драјфус*, омогућио је да људи од пера и ума постају спремнији да јавно износе своја

¹⁹⁵² R. Samardžić, "La langue littéraire Serbe et l'influence française à la fin du XXe et au début du XX siècle", 90.

¹⁹⁵³ J. Žujović, *Influence intellectuelle française sur les Serbes: conférence faite à Paris le 8 mars 1918*, 47–49.

мишљења и ставове. Својим знањем и угледом, у мањој или већој мери у складу са позицијама у друштву и степеном укључености у јавни живот, интелектуалци утичу на ток историје. Интелектуални живот у епохи империјализма испреплетан је животом државе и друштва, дакле заједничким деловањем елите моћи (политичке и економске) и елите знања (науке). Потреба решавања унутардржавних и међудржавних проблема и изазова у поменутиим међународним односима краја 19. и почетка 20. века створила је простор за сарадњу француских и српских интелектуалаца, која ће свој врхунац доживети у периоду Првог светског рата и непосредно након њега стварањем идеје о тзв. „вечитом пријатељству“ два народа.

Током ратних година (1914–1918) Француска је показала висок степен разумевања за српске проблеме и помагла савезничкој српској влади, а од стране француских интелектуалаца са којима су српски интелектуалци Јован Жујовић, Јован Цвијић и Миленко Веснић имали контакт још од раније, покренута је иницијатива за помоћ Србима. Написано је неколико књига и брошура о Србији и Србима (Берар, Дени, Лабе, Барби, Боп и др.), одржано је више јавних предавања и манифестација, као што је организовање *Српског дана* (1915, 1916), а организован је и долазак српских ђака на школовање у Француску. Иступање француских интелектуалаца у јавности било је посредан притисак на дипломатско-политичке и економске захтеве српске владе у току рата код Француза. Идеја о „вечитом пријатељству“ Француза и Срба изграђена је на темељима контаката пре 1914. године, који су се сарадњом интелектуалаца у периоду Великог рата развили и о којима данас сведоче француско-српска места сећања.¹⁹⁵⁴ У периоду између два светска рата Француска је постала кључна држава на коју се ослањала политика краља Александра I Карађорђевића.¹⁹⁵⁵

¹⁹⁵⁴ Љ. Алексић-Пејковић, "La France et la Serbie pendant la Première Guerre mondiale alliance non formelle d'intérêts d'états communs et d'amitié sincère deux peuples", у: М. Павловић, Ј. Новаковић (ур.), *Српско-француски односи 1904–2004*, Београд 2005, 33–42; С. Horel, "Les lieux de mémoire franco-serbe", у: Ј. Новаковић, Љ. Ристић (ур.), *Срби о Французима – Французи о Србима*, Београд 2015, 231–246.

¹⁹⁵⁵ Г. Кривокапић-Јовић, „Француско виђење унутрашње политике Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у време њеног конституисања 1918–1921“, у: С. Терзић (ур.), *Југословенско-француски односи*, Београд 1990, 248–256; Иста, „Како је Француска видела Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца / Југославију: њено разумевање етничке природе југословенских народа и југословенске државе“, *Токови историје*, ¾ (2005), 269–277; Иста, "La perception française de l'espace yougoslave entre les deux guerres l'amitié franco serbe et les intérêts stratégiques français", *Etudes danubiennes (Les relation Franco Yougoslaves dans l'entre-deux guerres 1918–1940)*, t. XXIII, № 1–2, (2007), 173–184; Љ. Димић, "Influences culturelle française dans le royaume de Yougoslavie", у: М. Павловић, Ј. Новаковић (ур.), *Српско-француски односи 1904–1944*, Београд 2005, 57–72; S. Sretenović, "Les philoserbs en France au temps du Royaume des Serbes Croates et Slovènes (1918–1929)", 119–148; Исти, „Слабост заштитинице, неизвесност штићеника: француско-српски односи, 1918–1940“, у: Ч. Попов, Д. Р. Живојиновић, С. Г. Марковић, *Два века модерне српске дипломатије*, 209–219.

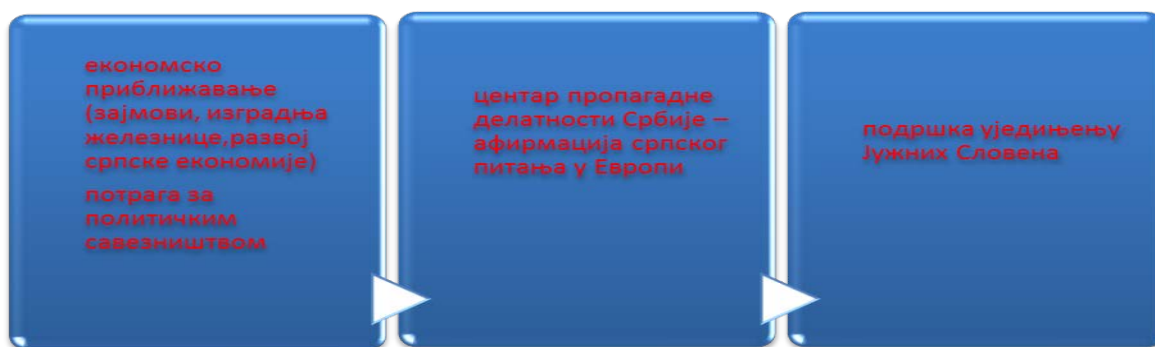
Улога интрелектуалца који су изградили везе, контакте и сарадњу у периоду пре 1914. године настављена је и у периоду након 1918. године, наравно у оквирима измењених међународних односа који су се одразили на начине, облике и домете утицаја ових веза на званичну политику две државе. Станислав Сретеновић наглашава да су француски србофили, који су у српским сељацима – војницима у току Великог рата видели симбол еманципације и идеја Треће републике, након рата кроз удружења француско-српског пријатељства и сарадње вршили повремену утицај на одлуке Le Quai d'Orsay.¹⁹⁵⁶ У исто време, франкофили у Србији су постали присутни у свим слојевима друштва ширећи потребу да се ода поштовање и захвалност Француској за ратно савезништво, истовремено проналазећи и наглашавајући додирне тачке два народа још из средњег века.¹⁹⁵⁷ Генерација француских и српских интелектуалаца краја 19. и почетка 20. века била је дакле значајан фактор и у француско-југословенским односима и стога се сарадња и утицаји француских и српских интелектуалаца мора посматрати као део специфичног и континуираног процеса дугог око пола века. Овај процес није био праволинијски, догађаји и интереси су наметали изазове и препреке, а унутар њега се уочавају три фазе развоја. Прва фаза обухвата период стварања неформалних група интелектуалаца у Француској и Србији, које су идентификовале заједничке интересе и започеле сарадњу (1894–1914); друга период сарадње под ратним околностима, која је у значајној мери одредила реализовање идеје југословенства и доминацију француског утицаја (1914–1918) и трећа фаза јесте период зреле сарадње интелектуалаца две географски удаљене средине која је резултирала настанком идеје „вечитог пријатељства“ (1918–1941).

Интелектуалци, од којих је већина још крајем 19. или почетком 20. века написала своје прве текстове о Србији и Србима, заједно са српским интелектуалцима који су у француској држави и култури видели идеал који би Србија требала да следи, специфична су спона у настанку поменутих односа Француске и Србије. Развој српског народа у више различитих државних система, довршавање процеса изградње националног идентитета и формирања државне организације, која би окупила српски

¹⁹⁵⁶ У периоду између два рата значајно је оснивање удружења пријатеља Француске, на чијем челу је био угледни посланик са истока Француске Луј Марен и Француски комитет француско-југословенских пријатељства на чијем челу је био бивши председник владе и утицајни политичар Едуар Ерио. (С. Сретеновић, "Le Quai d'Orsay face aux groupes français du soutien aux Serbes dans l'entre deux-guerres", у: Ј. Новаковић, Љ. Ристић (ур.), *Срби о Французима – Французи о Србима*, Београд 2015, 175–185).

¹⁹⁵⁷ М. Тимотијевић, „À La France – подизање споменика захвалности Француској на београдском Калемегдану“, у: М. Павловић, Ј. Новаковић (ур.), *Српско-француски односи 1904–1944*, Београд 2005, 191–218; С. Сретеновић, "Les philoserbs en France au temps du Royaume des Serbes Croates et Slovènes (1918–1929)", 130.

народ у границама једне државе, српске интелектуалце водило је сарадњи са француским интелектуалцима. Ореол вечитог пријатељства Француза и Срба настао у 20. веку изграђен је на традицији интересовања генерације француских интелектуалаца за Србе пре 1914. године, као и њиховом сарадњом са српским интелектуалцима. Поред очигледне везаности за француску културу присутне код српских интелектуалаца крајем 19. и почетком 20. века, снажно присуство Француске у свим сферама политичког, економског, друштвеног и културног живота, сарадња француских и српских интелектуалаца попримила је особене карактеристике са дуготрајним и вишеструким последицама.

Очекивања српских интелектуалаца од Француске и сарадње са француским интелектуалцима

Мотиви српских интелектуалаца за сарадњу са француским интелектуалцима

Утицаји на обликовање интересовања француских интелектуалаца

крајем 19. и почетком 20. века

Последице интересовања француских интелектуалаца за Србију и Србе

8. Списак скраћеница

АМАЕ – Archives des Ministère des Affaires étrangères – La Courneuve, Paris

АНФ – Archives nationales de France, Paris

AJ – Архив Југославије

АС – Архив Србије

АС, ЈЖ – Архив Србије, Лични фонд Јован Жујовић

АС, КК – Архив Србије, Књажеска канцеларија

АС, МИП – ПО – Архив Србија, Министарство иностраних дела – Политичко одељење

АС, МПс – Архив Србије, Министарство просвете

АС, ММ – Архив Србије, Лични фонд Милован Миловановић

АС, СН – Архив Србије, Лични фонд Стојан Новаковић

АС, V – Архив Србије, Збирка *Varia*

АС, ПО – Архив Србије, Поклони и откупи

АСАНУ – Архив Српске академије наука и уметности

DDF – *Documents diplomatiques français* (1871–1914)

НБС – Народна библиотека Србије

CADN – Centre des Archives diplomatiques de Nantes

9. Извори и литература

Необјављени извори

Archives des Ministère des Affaires étrangères – La Courneuve, Paris (France)

Affaires politiques jusqu'en 1896

Correspondance politique des consuls (1826–1896) – Turquie 1826–1870

Turquie 1871–1896

Affaires Diverses Politiques Serbie 1879–1896

Correspondance politique et commerciale 1897 à 1918 Nouvelle serie Serbie

Administration générale et personnel

Personnel - Edits, lois et ordonnances, arrêtés et décrets, 1547-1945

Personnel - Dossiers individuels de carrière

Première série (dossiers des agents ayant cessé leurs fonctions 1er janvier 1816 à la fin du XIXe siècle)

Deuxième série (dossiers des agents ayant cessé leurs fonctions de la fin du XIXe siècle jusqu'à la fin des années 1930)

Tratés

Centre des Archives diplomatiques de Nantes

Légation de Belgrade

Archives nationales France, Paris

F/17/26707, Dossier Victor Bérard

F/17/25754, Dossier Ernest Denis

AJ/16/6074, Dossier Albert Mallet

F/17/2987a, A. Mallet – Mission en Macedoine études ethnographiques (1902)

F/17/25832, Dossier Louis Léger

F/17/2983a, Louis Léger Mission.

AJ/16/113, AJ/16/6019, Dossier Emile Haumant

F/7/160001/1, Dossier Reinaach

Архив Србије

Књажевска канцеларија (1815–1839)

Микрофилмови страна серија Француска

Министарство иностраних дела Београд 1839–1918

Министарство просвете Србије МПС Београд 1839–1915

Народно позориште у Београду 1868–1963

Лични фонд Милутина И. Гарашанина

Лични фонд Јована Жујовића

Лични фонд Милована Миловановића

Хартије Милована Миловановића

Лични фонд Ристе Ј. Одавића

Збирка Поклони и откупи

Збирка Varia

Архив САНУ

Заоставштина Делфе Ив. Иванића

Заоставштвина Јована Цвијића

Заоставштина Лаозао – Војиновић

Заоставштина Љубомир Стојановића

Писма Стевана Книћанина

Архив Југославије

Фонд 80, Збирка Јована Јовановића Пиждона

Фонд 100, Масонске ложе

Народна библиотека Србије

Хартије Гргура Јакшића

Објављени извори

Annuaire des Docteurs (Lettres) de L'Université de Paris et des autres Universités. Bibliographie analytique de thèses (1899–1965), Paris 1967.

A. Vorpe, *Documents inédits sur les relations de la Serbie avec Napoléon I*, Belgrade 1888.

М. Гавриловић, *Исписи из париских архива: грађа за историју Првог српског устанка*, Београд 1904.

Documents diplomatiques français (1871–1914) (DDF): 1ère Série (1871–1900), tomes I–XVI; 2ème Série (1901–1911), tomes I–XIV; 3ème Série (1911–1914), tomes I–XI, Paris 1929–1959; 1930–1955; 1929–1936.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914: књ. V, св. 1, 2 и 3 за 1912, приредио Михаило Војводић, Београд 1984, 1985, 1986.

Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1890. године, књ. I, том I, део 5, Београд 1891.

Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембар 1900. године, Други део. Са три картограма и три диаграма, Београд 1905.

Стенографске белешке Народне скупштине сазване у редовни сазив за 1908. годину, III, Београд 1910.

Мемоари и дневници

Ј. Ђ. Авакумовић, *Мемоари*, приредио С. Турлаков, Сремски Карловци, Нови Сад 2008.

Д. Иванић, *Успомене*, приредила Ј. Милановић, Београд 2012.

Ј. Жујовић, *Дневник*, приредио Д. Тодоровић, Београд 1986.

А. Мале, *Дневник са српског двора 1892–1894*, приредила Јб. Мирковић, Београд 1999.

Н. Обреновић, *Моје успомене*, приредила Јб. Трговчевић, Београд 2006.

R. Poincaré, *Au service de la France. Neuf années de souvenirs*, t. 2, Paris 1926.

Изворни текстови француских интелектуалаца

C. Aymonier, *Xavier Marmier. Sa vie, son œuvre*, Besançon 1928.

G. Apollinaire, *L'Otmika*, *La Revue Blanche*, 15 janvier 1903.

Исти, "Bulgares, Turques, Macédonies, Grecs", *L'Européen*, 11 avril 1903.

Исти, "Chefs d'Etats", *Mercure de France*, 1 décembre 1911.

T. Aubaret, *Lettres sur la guerre balkanique (1912–1913)*, Paris 1913.

A. Barre, "La Crise serbe", *L'Européen*, № 51, 22 novembre 1902.

Исти, *La Bosnie et Herzégovine*, Paris 1904.

Исти, *Мајска револуција у Србији*, Београд 1906.

Исти, *Босна и Херцеговина аустројска управа од 1878 до 1903 године*, Београд 1906.

Исти, *La Tragédie Serbe*, Paris 1908.

Исти, *Свети Сава, Слава и гусле*, Шабач 2003.

Н. Barby, *Les Victoires serbes*, Paris 1913.

Исти, *Српске победе: са три плана*, Београд 1913.

Исти, *Срби под Једреном*, Београд 1913.

Исти, *Brégalnitza. La guerre serbo-bulgare*, Paris 1914.

Исти, *Брегалница српско-бугарски рат*, Београд 1914.

V. Bérard, "A travers la Macédoine slave", *Revue des Deux Mondes*, 1. decembre 1892, 551–579.

Исти, *La Turquie et L'Hellénisme contemporain. La Macédoine: Hellènes, Bulgares, Valaques, Albanais, Autrichiens, Serbes; la lutte des races*, Paris 1893.

Исти, *La Macédoine. Le pays et les race*, Paris 1897.

Исти, "En Macedonie", *La Revue de Paris*, 15. mars, 1897, 1. Avril 1897, 15. avril 1897, 1. mai 1897.

Исти, *La Macédoine*, Paris 1900.

Исти, "Science et force allemande", *La Revue de Paris*, 15. février 1900.

Исти, "La crise allemande", *La Revue de Paris*, 15. octobre 1902.

Исти, *Pour la Macédoine*, Paris 1903.

Исти, *Pro Macédoine*, Paris 1904.

Исти, "Entente austro-russe", *Revue de Paris*, 15 mars 1908.

Исти, "Questions extérieures. Entente Austro-Russe", *La Revue de Paris*, 15. mars 1908, 416–448.

Исти, "Indépendance Serbe", *La Revue de Paris*, 15. janvier 1909, 436–448.

Исти, *La Serbie*, Paris 1915.

Исти, *Les persécutions des Yougoslaves: procès politiques (1908–1916)*, Paris 1916.

V. Bérard, *La Serbie La Serbie et son histoire Les victoires Serbes Le peuple Serbe*, Paris 1923.

Исти, *Odysée*, I–III, Paris 1924–1925.

М. Bernard, *Turquie d'Europe*, Paris 1898.

Исти, *Turquie d'Europe et d'Asie: de Salonique à Jérusalem*, Paris 1899.

F. Bianconi, G. Bienaimé, A. Chéradame, R. Perraud, de Wesselitzky, G. Yakchitch, *La Question Albanaise*, Paris 1913.

R. de Billy, "Charles Loiseau", *Revue d'histoire diplomatique*, № 60, 1946, 145–156.

La Bosnie et Herzégovine, Paris 1900.

A. Boué, *La Turquie d'Europe*, I–II, Paris 1840.

Исти, "Serbie", *Bulletin de la Société géologique de France*, t. III (1835), 91–100.

Исти, "Les Serbes et les Croates", *Mémoires de la Société de géographie de Genève*, t. IV (1864), 54–62.

A. Bordeaux, *La Bosnie populaire*, Paris 1904.

Л. Буржоа, *Идеја солидарности и њене последице три конференције*, Београд 1910.

A. Gauvain, *Les origines de la guerre européenne*, Paris 1915.

Исти, *L'Europe avant la guerre*, Paris 1917.

Исти, *L'Affaire grecque*, Paris 1917.

Исти, *La première guerre balkanique 1912*, Paris 1918.

Исти, *La deuxième guerre balkanique 1913*, Paris 1918.

Исти, *La question yougoslave*, Paris 1918.

Исти, *L'Encerclement de l'Allemagne*, Paris 1919.

Исти, *L'Europe au jour le jour*, vol. 1–14, Paris 1908–1920,
<http://archive.org/search.php?query=creator%3A%22Gauvain%2C+Auguste%2C+1861-1931%22> (13.07.2011.)

G. Gravier, "L'émigration des Musulmans de Bosnie-Herzégovine", *La Revue de Paris*, 1, janvier 1911, 213–224.

Исти, "La Vielle Serbie et les Albanais", *La Revue des Paris*, 1, novembre 1911, 201–225.

Исти, "La question agraire en Bosnie-Herzégovine", *Questions Diplomatiques et Coloniales*, № 32, 1. décembre 1911, 668–683.

Исти, "L'émancipation économique de la Serbie", *Bulletin de la Société de géographie commerciale de Paris*, vol. 33, № 6, juin 1911, 417–432.

Исти, "Notre influence chez les Yougo-Slaves et chez les Serbes en particulier", *L'Effort*, № 15, 8 février 1911.

Исти, "Le développement économique de la Serbie", *Annales de géographie*, Volume 21, № 115 (1912), 50–56.

Исти, "Le Sandzak de Novi Pazar", *Annales de Géographie*, vol. 22, № 121 (1913), 41–67.

Исти, "La nouvelle Serbie", *La Revue de Paris*, 15 novembre 1913, 417–448.

Исти, "Les relations entre le relief et les peuplements en Sumadija", *Bulletin de la Société Serbe de Géographie*, vol. 2 (1913), 265–275.

Исти, "Données statistiques sur la Bosnie-Herzégovine", *Annales de Géographie*, vol. 22, № 126 (1913), 466–468.

Исти, "L'Albanie et ses limites", *La Revue de Paris*, 1er, 15 janvier 1913, 200–224, 433–448.

Исти, "La densité de la population en Serbie", *Bulletin de la Société Serbe de Géographie*, vol. 3–4 (1914), 32–38;

Исти, "Recensement préliminaire de la population dans les nouveaux territoires serbes", *Annales Géographie*, vol. 23, № 127 (1914), 87– 89.

Исти, "La Choumadia", *Annales de Géographie*, vol. 30, № 166, 1921, 271–287.

Исти, "La Choumadia", *Annales de Géographie*, vol. 30, № 167, 1921, 351–361.

Е. Denis, *L'Allemagne 1789–1810*, Paris 1896.

Исти, *L'Allemagne 1810–1852*, Paris 1898.

Исти, *La Confédération germanique*, Paris 1898.

Исти, *La Fondation de l'Empire allemand*, (1852-1871), Paris 1906.

Исти, *La Grande Serbie*, Paris 1915.

Исти, „Предавање о Србији“, у: *Српски Школски Дан у Француској* 13 (26) март 1915. године, 28–48.

Исти, *Du Vardar à L'Istrie*, Paris 1919.

Исти, *Du Vardar à la Socha*, Paris 1923.

С. Diehl, "L'Histoire des monuments en Bosnie-Herzégovine", *Revue général des sciences pures et appliquée*, № 6, 30 mars 1900.

Исти, *En Méditerranée. Promenades d'histoire et d'art*, Paris 1901.

Исти, "L'Héroïque Serbie Grande leçon d'un petit peuple", *La Revue des Deux Mondes*, 15. septembre 1916.

Исти, "La lutte pour l'Adriatique", *La Revue des Deux Mondes*, 15. septembre 1916.

Исти, "Aux vieux monastères serbes", *La Revue des Deux Mondes*, , 1. avril 1930, 655–672.

А. Dozon, *Poésies populaires serbes*, Paris 1859.

Исти, "Rapports sur une mission littéraire en Macédoine", *Extrait des Archives des missions scientifiques et littéraires et littéraires*, t. 1, 3e série, 1873.

Исти, "Excursion en Albanie", *Bulletin de la Société de géographie*, juin 1875.

Исти, *Bŭlgarski narodni pesni: chansons populaires bulgares*, Paris 1875.

Исти, *L'épopée serbe. Chants populaires héroïques. Serbie, Bosnie et Hertzégovine, Croatie, Dalmatie, Monténégro*, Paris 1888.

Исти, *Cérémonies religieuses et coutumes des Tchérémisses*, Paris 1889.

Исти, *Contes Albanais*, Paris 1881.

Исти, *L'épopée serbe*, Paris 1888.

Исти, *Encore la question de la langue en Grèce*, Paris 1889.

- Drayfusards! Souvenirs de Mathieu Dreyfus et autres inédits* présentés par Robert Gauthier, Paris 1965.
- A. La Jonquière, *L'histoire de L'Empire Turc (Историја Турског царства)*, Paris, 1881, 1887², 1914³.
- L. Eisenmann, „André Chéradame et la question d'Autriche“, *Revue historiorque*, t. LXXIX (1902), 5–8.
- Исти, „Ernest Denis“ (nécrologe) *Revue historiorque* 45e année tome CXXXV, Paris (1920), 365–370.
- G. F. Eicchoff, *Histoire de la langue et littérature des Slaves, Russes, Serbes, Bohêmes, Polonais et Lettons, considérées, dans leur origine indienne, leurs anciens monuments, et leur état présent*, Paris 1839.
- A. Hepp, *Minutes d'Orient*, Paris 1895.
- V. Hugo, "Pour la Serbie", *Le Rappel*, 29 août 1876.
- R. Jakoby, *Das Feuilleton des « Journal des débats » von 1814 bis 1830: ein Beitrag zur Literaturdiskussion der Restauration*, G. Narr, Tübingen, 1988.
- P. Candiami, "Le plus grand génie du vingtième siècle", *La Revue blue*, 31. août 1901.
- G. Capus, "Tatouage en Bosnie-Herzégovine", *Bulletin de la Société d'anthropologie*, vol. V, № 9, (1894), 625–633.
- Исти, "Sur la taille en Bosnie", *Bulletin de la Société d'anthropologie*, vol. VI, № 2 (1895), 99–103.
- P. Coquelle, *Le Royaume de Serbie*, Paris 1894.
- F. Coppée, *Pour la Couronne*, Paris 1895.
- I. Koriak (I. Malkyhazouny), "La Bataille de Kosovo. L'Epopée serbe", *La Revue slave*, 1907.
- F. Crosier, *Les Colonies Françaises*, Paris 1913.
- P. Quiliard, "En Macédoine et en Albanie", *L'Européen*, № 15, 15 mars 1902.
- Исти, "Macédoine et Vieille Serbie", *L'Européen*, № 45, 11 octobre 1902.
- Исти, "La Macédoine et les Deux Alliance européennes", *L'Européen*, № 71, 11 avril 1903.
- A. Mazon, A. Livondelle, "Émile Haumant – Nécrologie", *Revue des études slaves*, v. 21, issue 21–1–4 (1944), 174–175.
- Исти, "Paul Boyer 1864–1949", *La Revue des études slaves*, vol. 26, t. 26, f. 1–4 (1950), 4–13.
- A. Malet, S. Novakovich, "Histoire des Balkans", y: E. Lavissee, A. Rambaud (yp.), *Histoire du Monde*, t. III, Paris 1894.

- A. Malet, "Le Théâtre serbe et les oeuvres françaises", *La Revue blue*, avril 1895, 309–313.
- Исти, *L'Histoire diplomatique de l'Europe au XVIIe et XVIIIe siècle cours tenus devant S. M. Alexandre Ier roi de Serbie 1892–1893*, Paris 1896.
- Исти, "Bosnie et Herzégovine", *La Revue blue*, № 21, 22 mai 1897.
- Исти, "Le Roi Milan", *La Revue de Paris*, novembre – décembre 1897, 131–159.
- Исти, "Alexandre Ier de Serbie", *La Revue de Paris*, juillet – octobre 1903, 162–171.
- J. Mallat, *La Serbie contemporaine. Etudes, enquêtes, statistiques*, Paris 1902.
- P. Marge, *L'Europe en automobile. Voyage en Dalmatie Bosnie Herzégovine et Monténégro*, Paris 1912.
- R. Millet, H. De Torcy, *Le commerce français en Orient. La Serbie économique et commerciale*, Paris 1891.
- R. Millet, *Souvenirs des Balkans. De Salonique à Belgrade et du Danube à l'Adriatique*, Paris 1891.
- П. Мериме, *Гусле*, Београд 1991.
- A. Mouzet, *Aux pays balkanique: Monténégro Serbie Bulgarie*, Paris 1912.
- Исти, *Le monde balkanique*, Paris 1917.
- Е. Нис, *Порекло међународног права*, Београд 1895.
- М. Ноë, "Paques d'Orient", *La Revue habdomadaire*, 2 février 1895.
- P. Labbé, *A travers la Serbie. Impressions d'un récent voyage* Paris 1909.
- Исти, *Histoire d'un jeune Serbe*, Paris, Nancy 1918.
- A. Lavis, A. Rambaud, *L'Histoire générale du IVe siècle à nos jours*, vol. 4, Paris 1891 à 1894.
- P. H. Lacombe, *Voyage sur la carte en Italie, en Grèce, en Turquie, en Arabie, en Egypte et aux îles de la Méditerranée, contenant une description des principales villes, suivie d'un tableau indiquant leur distance de Paris et leur population*, Paris 1835.
- A. de Lamartine, *Souvenirs impressions pensées et paysages pendant un voyage en Orient (1832–1833)*, Paris 1835.
- Исти, *Nouveau voyage en Orient*, t. 1 et 2, Paris 1851–1853.
- Исти, *Числи о Србима*, Београд 2006.
- Исти, *Vues, discourse, et articles sur la question d'Orient*, Paris 1840.
- L. Lamouche, *L'armée serbe en 1893*, Paris 1894.
- Исти, *La Peninsule Balkanique. Esquisse historique, ethnographique, philologique et littéraire*, Paris 1899.
- Исти, *Les Armées de la balkanique*, Paris 1901.

- Исти, *La Bosnie à la veille et au lendemain de l'annexion*, Paris 1911.
- Исти, "La naissance de l'Etat albanais", *Revue politique et parlementaire*, vol. LXXX, 10 mai 1911, 220–239.
- H. de Landemont, *De Cattaro à Cettigné. Notes de voyage*, Paris 1908.
- Исти, *De l'oppression à l'indépendance l'avenir dans les Balkans Russie Bulgarie Roumanie Serbie Monténégro, notes et impressions de voyage en 1908*, Rennes 1909.
- P. Lanux, *La Yougoslavie La France et les Serbes*, Paris 1916.
- Исти, *Југославија*, прва свеска, Одеса 1917.
- Raphaël-Georges Lévy, "Les Finances des Etats balkaniques et les Bourses européennes", *Revue des Deux Mondes*, 1. décembre 1912, 559-594.
- L. Léger, *La Crise autrichienne*, Paris 1868.
- Исти, *Cyrille et Méthode: étude historique sur la conversion des slaves au christianisme*, Paris 1868.
- Исти, *Les Slaves du Sud et leur civilisation*, Paris 1869.
- Исти, *Le Monde Slave*, Paris 1873.
- Исти, *Histoire de Autriche-Hongrie*, Paris 1879.
- Исти, *La Save, le Danube et le Balkan, voyage chez les Slovènes, les Croates, les Serbes et les Bulgares*, Paris 1884.
- Исти, "L. Cours de Louis Léger, leçon d'ouverture au Collège de France", *Revue bleue politique et littéraire*, Paris 1885.
- Исти, *La Bulgarie*, Paris 1885.
- Исти, *Nouvelles études slaves histoire et littérature*, Paris 1886.
- Исти, *Russes et Slaves, études politiques et littéraires*, Paris 1890.
- Исти, *Le monde slave, études politiques et littéraires*, Paris 1902.
- Исти, *Souvenirs d'un slavophile*, Paris 1905.
- Исти, "Coup d'œil sur les origines de la nation serbe", *Journal des Savants*, № 2, 7e année, Paris février 1909, 53–63.
- Исти, "La littérature sud-slave", premier article, *Journal des Savants*, № 9, 7e année, Paris septembre 1909, 411–418.
- Исти, "La littérature sud-slave", deuxième article, *Journal des Savants*, № 10, 7e année, Paris octobre 1909, 445–454.
- Исти, "La renaissance intellectuelle de la nation serbe, Jean Raitch et Dosithée Obradovitch", premier article, *Journal des Savants*, № 9, 9e année, Paris septembre 1911, 385–389.

Исти, "La renaissance intellectuelle de la nation serbe, Jean Raitch et Dosithée Obradovitch", deuxième article, *Journal des Savants*, № 10, 9e année, Paris octobre 1911, 438–448.

Исти, "La culture intellectuelle en Bosnie-Herzégovine du XIe au XVIIIe siècle", *Journal des Savants*, № 5, 10e année, Paris avril 1912, 157–166.

Исти, *Serbes, Croates et Bulgares. Etudes historiques, politiques et littéraires*, Paris 1913.

Le Livre du centenaire du «Journal des débats», Paris 1889.

P. Liseron, *L'Epopée balkanique*, Paris 1913.

Ch. Loiseau, "La Hongrie et l'Opposition Croate", *La Revue des Deux Mondes*, septembre 1895, 101–129.

Исти, "Question d'Autriche Hongrois et Croates", *La Revue de Paris*, 15 décembre 1895, 753–773.

Исти, "La Conflit serbo croate", *La Revue des Deux Mondes*, 15. septembre 1896, 66–100.

Исти, *Le Balkan Slave et la crise Autrichienne*, Paris 1898.

Исти, *L'Équilibre adriatique (l'Italie et la question d'Orient)*, 1901.

Исти, *Le Simplon et les intérêts du centre de la Francem*, Paris 1901.

Исти, "Le Simplon", *La Revue de Paris*, novembre 1902.

Исти, *A propos de l'alliance franco-russe. L'interpellation qu'on n'a pas faite*, Paris 1902.

Исти, "A propos de l'alliance franco-russe: l'interpellation qu'on n'a pas faite", *La Quinzaine*, 1er et 16 avril 1902.

Исти, "Pour un Concordat yougoslave", *Le Monde Slave*, juillet 1933, 1–23.

Исти, "Strossmayer, son époque et son oeuvre", *Le Monde Slave*, t. I, mars 1937, 423–450.

Исти, "Concordat yougoslave", *Le Monde Slave*, t. III, août 1937, 161–173.

É. Haumant, *En Bosnie*, Paris 1906.

Исти, "En Bosnie", *La Revue de Paris*, 1. novembre 1906, 208–224.

Исти, *La Russie au XVIIe siècle*, Paris 1910.

Исти, *La culture française en Russie (1700-1900)*, Paris 1910.

Исти, "La nationalité serbo-croate", *Annales de géographie*, Paris 1914.

Исти, „Српско-хрватска народност“, *Српски књижевни гласник*, књ. XXXII, св. 5 (1914), 359–374.

Исто, *La Yougoslavie, études et souvenirs*, Paris 1919.

Исто, *La formation de la Yougoslavie*, Paris 1930.

Е. Оман, „Ослобођење балканских народа (1791–1918)“, *Unus Mundus*, бр. 12 (2003), 81–95.

- A. de Penennrun, "Comment les Serbes ont vaincu les Bulgares", *L'Illustration*, № 3674, 26 juillet 1913, 71–74.
- Исти, "Avant L'armistice les Serbes s'immobilisent devant la frontière Bulgare", *L'Illustration*, № 3676, 9. août 1913.
- Исти, *40 jours de guerre dans les Balkans. La Campagne Serbo-bulgare en juillet 1913*, Paris 1914.
- R. Pelletier, *Sarajevo et sa région*, Paris 1934.
- J. Pélissier, *Dix mois de guerre dans les Balkans Octobre 1912 – Août 1913*, Paris 1914.
- R. Pinon, *La Lutte pour le Pacifique - Origines et résultats de la guerre russo-japonaise*, Paris 1906.
- Исти, *L'Europe et l'Empire Ottoman*, Paris 1909.
- Исти, *L'Europe et la Jeune Turquie*, Paris 1911.
- Исти, *L'Empire de la Méditerranée*, Paris 1912.
- Исти, *France et Allemagne 1870–1913*, Paris 1913.
- Исти, *Jedan članak*, Rijeka 1913.
- Исти, "La liquidation de la Turquie d'Europe", *Revue des Deux Mondes*, 15 juin 1913, 891–922.
- P. Pisani, *La Dalmatie de 1797 à 1815*, Paris [Picard] 1893.
- J. Reinach, *La Serbie et Monténégro*, Paris 1974.
- Исти, *Histoire de l'affaire Dreyfus*, I–VII, Paris 1901–1911.
- A. Ревејер, *Основи међународног права*, књ. 1–2, Београд 1897–1898.
- A. Royer, "Visite au pacha de Belgrade et au knièze de Servie (août 1830)", *L'Europe littéraire*, Paris 1833.
- Исти, *Aventures de Voyage (Tableaux, récits et souvenirs du Levant)*, Paris 1837.
- C. Robert, *Les Slaves en Turquie*, Paris 1844, 1852.
- Исти, *Les deux panslavismes situation actuelle des peuples slaves vis-à-vis de la Russie*, Paris 1849.
- C. Seignobos, *Histoire politique de l'Europe contemporaine Evolution des partis et des formes politiques 1814–1896*, Paris 1897.
- Исти, *Histoire de la civilisation contemporaine*, 3, Paris 1903.
- Исти, *Историја савремене образованости*, Београд 1908.
- Saint-R.Taillandier, *La Serbie au XIXème siècle*, Paris 1872.
- G. Tomson, *L'Herzégovine*, Paris 1875.
- A-J. Tudesq, „Le Journal des débats au temps de Guizot", *Politique*, avril-juin 1959.

- H. Hauser, "L'Oeuvre d'Ernest Denis", Extrat de *La France nouvelle*, janvier –février 1922, 5–28.
- J. Ubicini, *Les Serbes de Turquie. Etudes historiques, statistiques et politiques sur la principauté de Serbie Monténégro et les pays adjacents*, Paris 1865.
- Исти, *Aperçu économique et statistique sur la Principauté de Serbie*, Paris 1867.
- A. Chéradame, *L'Europe et la question d'Autriche au seuil du XXéme siècle*, Paris 1901.
- Исти, *Европа и аустројско питање на почетку XX века*, Београд 1902.
- Исти, *L'Allemagne et la France et la question d'Autriche*, Paris 1902.
- Исти, *La question d'Orient, la Macédonie, le chemin de fer de Bagdad*, Paris 1903.
- Исти, *La question d'Orient. La Macédoine. Le chemin de fer de Bagdad*, Paris 1903.
- Исти, *La colonisation et les colonies allemande*, Paris 1905.
- Исти, *Le monde et la guerre russo-japonaise*, Paris 1906.
- Исти, *La Crise française: faits, causes, solutions*, Paris 1912.
- Исти, "La question albanaise", *Le Correspondant*, t. CCXLVIII, 25 juin 1912, 1171–1190.
- Исти, *Douze ans de propagande en faveur des peuples balkaniques*, Paris 1913.
- Исти, "La guerre des Balkans et l'intervention autrichienne", *Les Annales des nationalités*, Paris 1913.
- Исти, *Le chemin de fer de Bagdad*, 1915.
- Исти, *Le Plan pangermaniste démasqué*, Paris 1916.

Изворни текстови српских интелектуалаца

- A. Arnautovich, *Les Phares. Pour toute la Yougoslavie. Les bons paroles d'un savant. Questions contemporaines*, Ligue des universitaires serbo-croato-slovènes, Paris, 1919.
- Исти, „Огист Говен“, *Српски књижевни гласник*, књ. X, бр. 7, 1. децембар 1923, 558–559.
- М. Банић, *Масонерија и Југославија*, Београд 2012, 36– 41. (репринт из 1941. године)
- А. Белић, *Срби и Бугари у Балканском савезу и међусобном рату*, Београд 1913.
- Исти, *Ami Boué et la question Macédonienne*, Paris 1918.
- М. R. Vesnitch, "L'Annexion de la Bosnie-Herzégovine", *Revue de Droit international et de Législation comparée*, tome XI (1909), 123–141. (сепарат)
- Исти, „Наш дуг Француској“, *Босанска вила*, бр. 1–6, 47–48.
- Д. Васић, *Деветсто трећа. Прилози за историју Србије 1900–1907*, Београд 1925.
- М. Гарашанин, *Једно намесниковање*, Београд 1894.

- Исти, *Извештај краљ. Српског изванредног посланика и пуномоћнога министра у Паризу г. Милутина Гарашанина о марсељској и другим француским сточним пијацама и у опште о трговини између Србије и Француске*, Београд 1895.
- М. Грол, „Београдска драма“, *Позоришне критике*, Београд 1931, 67–77.
- Исти, *Из предратне Србије. Утисци и сећања о времену и људима*, Београд 1939.
- Исти, "Le théâtre à Paris", *Театрон*, бр. 84/85/86 (1994), 5–37.
- Ј. Дучић, „Патриотизам у књижевности“, *Зора*, IV/3 (1899), 82.
- Исти, *Моји сапутници*, Сарајево 1969.
- Исти, *Градови и химере, путописи, Стазе поред пута, есеји и чланци*, Београд, Сарајево 1989.
- Исти, „Анексија Босне и Херцеговине и српско питање“, *Књижевност*, књ. 48, св. 3/4 (1993), 198–221.
- В. Ђорђевић, *Крај једне династије I*, Београд 1905.
- Т. Ђорђевић, „Са париске изложбе. Српски Павиљон“, *Караџић*, бр. 10, октобар 1900, 191–195.
- Ј. Жујовић, *Некролог Милутину И. Гарашанину*, Београд 1899.
- Исти, „Милутин Гарашанин“, *СКА*, год. 12 (1899), 213–220.
- Исти, *Influence intellectuelle française sur les Serbes: conférence faite à Paris le 8 mars 1918*, Vannes 1918.
- Исти, „Ернест Дени“, *Годишњак СКА*, XXIX (1920), 206–209.
- М. Ибровац, "Auguste Gauvain", *Nova Evropa*, I, № 2, 7. oktobar 1920, 68–70.
- Исти, "Victor Hugo et les Serbs", *L'Echo de Belgrade*, 19 juin 1935, 2–4.
- Исти, „Емил Оман“, *Летопис Матице српске*, књ. 351 (1939), 323–328.
- М. Ибровац, П. Поповић, *Essai de bibliographie française de la littérature de la yougoslave*, Paris 1931. (сепарат)
- Г. Јакшић, „Ернест Дени“, *Годишњица Николе Чупића*, књ. 35 (1923), 313–324.
- А. Јовановић, *Министарство Алексе С. Јовановића. Подаци о политичким догађајима у Србији од 8. јула 1900 до 21. марта 1901. године*, Београд 1900.
- Ј. М. Јовановић, „Огист Боп, (некролог)“, *Српски књижевни гласник*, нова серија, књ. III, бр. 3, 1. јуни 1921, 240.
- Исти, „Огист Говен“, *Српски књижевни гласник*, књ. XXXIII, бр. 1, 1. мај 1931, 44–45.
- Исти, „Миленко Веснић, (некролог)“, *Српски књижевни гласник*, нова серија, књ. III, бр. 4, 16. јуни 1921, 240.
- Исти, *Стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца*, књ. 1, Београд 1928.

Исти, *Борба за народно уједињење 1914–1918*, Београд 1935.

С. Јовановић, „Равнотежа на Јадранском Мору, од Шарла Лоазоа, 1901“, *Српски књижевни гласник*, књ. III, св. 1 (1901), 61–67.

Исти, *Уставно право*, Београд 1907.

Исти, „Политичко порекло *Српског књижевног гласника*“, *Српски књижевни гласник*, нова серија, књ. XXXII, св. 2 (1914), 129–131.

Исти, „Жил Фери“, *Српски књижевни гласник*, нова серија, XXXVIII, св.1 (1933), 12–16.

Исти, „Михаило Гавриловић“, *Српски књижевни гласник*, књ. XIII, св. 9 (1924), 426.

Исти, „Светислав Симић“, *Српски књижевни гласник*, LXII (1945), св. 6, 437–439.

Исти, „Вујић Михаило“, у: С. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књ. 1, Загреб 1929, 432.

Исти, *Влада Александра Обреновића I–III*, сабрана дела Слободана Јовановића, књ. X–XII, Београд 1936.

Исти, „Две главне вредности д-р Војислава Вељковића“, *Из историје и књижевности*, I, сабрана дела Слободана Јовановића, књ. 11, Београд 1981, 486–487.

Исти, „Павле Маринковић“, *Из историје и књижевности*, I, сабрана дела С. Јовановић, Слободана Јовановића, књ. 11, Београд 1991, 273–274.

Исти, „Миловановић Милован др“, у: С. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватска словеначка*, књ. 2, Сремски Карловци, Нови Сад 2001, 773–774.

Исти, „Политичке идеје Јована Скерлића“, у: *Из историје и књижевности*, сабрана дела Слободана Јовановића, књ. 12, Београд 1991, 708–710.

Исти, „Богдан Поповић“, *Из историје и књижевности*, сабрана дела Слободана Јовановића, књ. 11, Београд 1991, 111–112.

Исти, „Милован Миловановић“, *Из историје и књижевности*, сабрана дела Слободана Јовановића, књ. 11, Београд 1991, 211–265.

Исти, „Радикали и самосталци“, *Из историје и књижевности*, сабрана дела Слободана Јовановића, књ. 11, Београд 1991, 533–536.

Исти, „Веснић Миленко“, у: С. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватска словеначка*, књ. 1, Сремски Карловци, Нови Сад 2001, 344–345.

Исти, „Гарашанин Милутин“, у: С. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књ. 1, Сремски Карловци, Нови Сад 2001, 456–457.

Карлсбадски аранжман и страна контрола у Србији, Београд 1908.

- D. J. Koyitz, *L'Annexion de la Bosnie et de l'Herzégovine et le droit international public: thèse pour le doctorat*, Paris 1910.
- Ч. Мијатовић, „Шта ја знам о давању железничке концесије Бонту“, *Политика*, 18–21. мај 1932.
- S. Michailovich, "La Franc maçonnerie en Serbie son histoire son but actuel", *L'Acacia*, № 9 et 10, septembre octobre 1912, 576–587.
- С. Новаковић, „Превод студије Louis-a Leger-а о словенској митологији: Esquisse sommaire de la mythologie slave“, *Просветни гласник*, књ. III (1883), 778.
- Исти, *Најновија балканска криза и српско питање*, Београд 1910.
- Исти, „Након сто година“, *Unus Mundus*, бр. 11 (2003), 102.
- М. III Obrenovic, knez, *Miloch Obrénovitch, ou Coup d’oeil sur l’histoire de la Serbie, de 1813 à 1839*, Paris 1850.
- Милош Обреновић или Поглед на историју Србије од 1813 – 1839. године одговор г. Сипријану Роберу од Кнеза Михаила Обреновића, приредио: Н. Симић, Београд 1891.
- Р. Одавић, *Essai de bibliographie française sur les Serbes, Croates et Slovènes depuis le commencement de la guerre actuelle*, Paris 1918.
- К. Ст. Павловић, *Јован Дучић*, Београд 2001.
- Н. Петровић, *Ликовне критике*, Чачак 2009.
- Н. С. Петровић, *Оглед француске библиографије о Србима и Хрватима (1544-1900)*, Београд 1900.
- С. Петровић, „Ламартиново путовање кроз Србију 1833. године“, *Српски књижевни гласник*, књ. XXX, св. 10 (1913), 756–766.
- С. Петровић, М. Ибровац и др, *Књига о Француској*, Београд 1940.
- Б. Поповић и др, *Огист Говен (1861–1931) и Виктор Берар (1864–1931)*, Београд 1931.
- Ј. Продановић, *Милутин Гарашанин*, Београд 1939.
- Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878*, I, Београд 1896.
- Ј. Скерлић, „Шта се чита у нашој Народној библиотеци“, *Одјек* IV/78 (1905), 2–3; IV/84 (1905), 2–3.
- Исти, *Француски романтичари и српска народна поезија*, Мостар 1908.
- Исти, *Историја нове српске књижевности*, Београд 1912.
- Исти, *Историја новије српске књижевности*, Београд 1914 (репринт издање 1953).
- Исти, *Омладина и њена књижевност (1848 – 1871)*, Београд 1925.
- Исти, *Скице, фељтони, говори*, Београд 1966.

В. Стефановић-Карацић, *Писмо Кнезу Милошу*, Београд 1947.
Ј. Цвијић, *Анексија Босне и Херцеговине и српско питање*, Београд 1908.
Исти, *Балкански рат и Србија*, Београд 1910.
Исти, *Излазак Србије на Јадранско море*, Београд 1913.
Исти, *Антропогеографски списи*, сабрана дела Јована Цвијића, књ. IV, Београд 1987.
Четврта југословенска уметничка изложба, Београд 1912

Штампа на француском језику

Bulletin de la Société de géographie, Paris 1836.
L'Aurore
Le Courrier de L'Europe
La Gazette de France
L'Européen, Paris
L'Illustration, Paris 1857.
Le Journal des Débats politiques et littéraires
Magazine littéraire
Minerve littéraire, Paris 1820.
Le Magazin Pittoresque
Moniteur universel.
Le Petit Parisien
La Patrie Serbe
La Revue contemporaine, Paris 1853.
La Revue d'Europe, Paris 1898–1900.
La Revue des Deux Mondes, Paris 1829.
La Revue de géographie, Paris 1877.
La Revue hebdomadaire, Paris
La Revue de Paris, 1856.
La Revue politique et littéraire (Revue bleue), Paris 1871.
La Revue slave, Paris 1906–1909.
Le Temps
La Figaro

Штампа на српском језику

Босанска вила, Сарајево 1885–1913.

Време

Глас Црногораца

Дело, лист за науку књижевност и друштвени живот, књ. 1–75, Београд Ниш 1894–1899, 1902–1915.

Зора, Мостар

Неимар

Nova Evropa

Нови покрет

Новине србске

Одјек

Политика, 1904–1914.

Преглед, Сарајево.

Просветни гласник

Словенски југ

Српски књижевни гласник I–XXXII Београд 1901–1914.

Политика

Штампа на енглеском језику

New York Times

ЛИТЕРАТУРА:

П. Албер, *Историја штампе*, Београд 1998.

M. S. Anderson, *The Eastern Question 1774–1923. A Study in International Relations*, London 1966.

Љ. Алексић-Пејковић, „Рад српске владе на зајму 1904–1905“, *Историја 20. века*, I (1959), 327–357.

Иста, „Француски утицаји у спољној и унутрашњој политици Србије за време Кримског рата (1853–1856)“, *Историјски часопис*, бр. 11 (1960), 55–88.

Иста, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, Београд 1965.

Иста, „Италијанска дипломатија и обнова српско-енглеских дипломатских односа 1903–1906“, *Историјски часопис*, бр. 8 (1971), 429–449.

- Иста, "Politique et amitié dans les rapports franco yougoslaves", у: С. Терзић (ур.), *Југословенско-француски односи*, Београд 1990, 339–349.
- Иста, „Балкан балканским народима – између легитимистичког и националног принципа“, у: С. Терзић (ур.), *Ислам, Балкан и велике силе (XIV–XX век)*, Београд 1997, 139–158.
- Иста, „Француска и Италија и Други српско-турски рат 1877–1878. године“, у: В. Стојанчевић (ур.), *Други српско-турски рат 1877–1878 и ослобођење југоисточне Србије*, Београд 2001, 43–56.
- Иста, „Западне силе Антанте и Први балкански рат“, у: *Први балкански рат округли сто поводом 75. годишњице 1912–1987*, Београд 1991, 25–32.
- Иста, "La France et la Serbie pendant la Première Guerre mondiale alliance non formelle d'intérêts d'états communs et d'amitié sincère deux peuples", у: М. Павловић, Ј. Новаковић (ур.), *Српско-француски односи 1904–2004*, Београд 2005, 33–42.
- J-C. Allain, F. Autrand, L. Bely (dir.), *Histoire de la diplomatie française*, Paris 2005.
- Ћ. Antić, *Ralph Paget: A Diplomat in Serbia*, Belgrade 2006.
- Ф. Аријес, Ж. Диби, *Историја приватног живота 4, Од Француске револуције до Првог светског рата*, Београд 2003.
- A. Autheman, *La Banque impériale ottomane*, Paris 1996.
- J. Baillou (dir.), *Les affaires étrangères et le corps diplomatique française, tome II (1870–1980)*, Paris 1984.
- N. Banasević, "La Chute d'une nge et la poésie populaire serbe", *Revue des Etudes slaves*, t. XXXI, fasc. I-IV, Paris 1954, 34–38.
- Исти, „Басна о француском пореклу Карађорђа“, *Филолошки преглед*, I–II, Београд 1976, 127–137.
- Д. Т. Батаковић, „Сукоб војних и цивилних власти у Србији у пролеће 1914“, *Историјски часопис*, књ. 29–30 (1982/1983), 477–491.
- Исти, "Les Francais et la Vieille Serbie", у: С. Терзић (ур.), *Југословенско-француски односи*, Београд 1990, 138–150.
- Исти, "Francuska revolucija. Predstave i tumacenja", *Vidici*, br. 1 (1990), 7–21.
- Исти, "Mémoire du vice-consul de France à Skoplje Uskub sur les Albanais de Metohia de 1908", *Miscellanea*, 20 (1990), 111–113.
- Исти, "Ilija Garasanin's Nacertanije: A Reassessment", *Balkanica*, vol. XXV–1 (1994), 157–183.

- Исти, „Француски утицаји у Србији 1835–1914. Четири генерације *Паризлија*“, *Зборник Матице српске за историју*, 57 (1997), 73–95.
- Исти, „Владимир Јовановић: Идеолог либерализма у Србији“, *Нова српска политичка мисао*, бр. 2–3, Београд 1998, 235–247.
- Исти, „Србија на Западу: о француским утицајима на политички развој модерне Србије“, у: *Сусрет или сукоб цивилизација на Балкану*, Београд, Нови Сад 1998, 307–328.
- Исти, "La France et la Serbie 1804–1813", *Balkanica*, vol. XXIX (1998), 117–157.
- Исти, "L'influence française sur la formation de la démocratie parlementaire en Serbie", *Revue d'Europe Centrale*, t. VII, № 1 (1999), 17–44.
- Исти, "Le chemin vers la démocratie. Le développement constitutionnel de la Serbie 1869–1903", *Balkanica*, vol. XXXVIII (2007), 133–172.
- Исти, "La modèle français en Serbie avant 1914", у: Dušan T. Bataković (ур.), *Une alliance atypique Les relations franco-serbes 1878–1940*, Belgrade 2010, 13–99.
- Исти, *Une alliance atypique Les relations franco-serbes 1878–1940* Belgrade 2010.
- Исти, *Serbia's Kosovo Drama A Historical Perspective*, Belgrade 2012.
- Исти, *Les sources françaises de la Démocratie serbe (1804-1914)*, Paris 2013.
- М. Бегић, *Јован Скерлић. Човек и дело*, Београд 1964.
- G. Beis, "Analyse de la correspondance du consulat general de France à Belgrade (1er janvier 1855–31 decembre 1858)", у: С. Терзић (ур.), *Југословенско-француски односи*, Београд 1990, 112–119.
- T. Bekić, *Germanoslavica. Prilozi proučavanju uzajamnih kulturnih i književnih veza između naše i nemačke kulture*, knj.1, Novi Sad 2001.
- A. Bellanger (dir.), *Histoire générale de la presse française*, t. 4, Paris 1972.
- C. Bellanger, J. Godechot, P. Guiral, F. Terrou (dir.), *Histoire générale de la presse française*, t. 3–4, Paris 1969–1972.
- C. Bellon, *Briand L'Européen*, Paris 2009.
- Ž. Benda, *Izdaja intelektualaca*, Beograd 1996.
- D. Bermond, *Pierre de Coubertin*, Paris 2008.
- Б. Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, Сремски Карловци, Нови Сад 2005.
- М. Бјелајац, „Српско (југословенско) - француска војна сарадња у XX веку“, у: М. Павловић, Ј. Новаковић (ур.), *Француско-српски односи 1904 – 2004*, Београд 2005, 293–312.

- C. Blandin, *Le Figaro. Deux siècles d'histoire*, Paris 2007.
- Д. Боаров, *Апостоли српских финансија*, Београд 1997.
- К. Богдановић, „Јован Скерлић као професор“, *Корац*, 1 (1966), 59.
- D. Bogojević, *L'imaginaire du Monténégro dans la littérature de voyage au XIXe siècle et au début de XXe siècle*; Paris 2011.
- Н. Богуновић, *Београд са старих фотографија*, Београд 1997.
- H. Bonin, *La Banque d'union parisienne*, Paris 2001.
- T. Botomor, *Elite i društvo*, Novi Sad 2008.
- F. R. Bridge, R. Bullen, *The Great Powers and the European States System, 1815–1914*, 1980.
- G. de Broglie, *Histoire politique de la Revue des Deux Mondes de 1829 à 1979*, Paris 1979.
- N. Broc, *Regards sur la géographie française de la Renaissance à nos jours*, 1994.
- N. Beaupré, *Écrits de guerre 1914–1918*, Paris 2013.
- S. Burzanović i dr, *100 godina željeznice Crne Gore*, Cetinje, Podgorica 2009.
- J. P. T. Bury, *France 1814-1940*, London 1949.
- Исти, *Napoleon III and the Second Empire*, London 1964.
- R. Burnard, *La vie quotidienne de 1870 à 1900*, Paris 1947.
- D. R. Watson, "Jean Pélissier and the Office Central des Nationalites, 1912–1919", *The English Historical Review*, vol. 110, № 439 (1995), 1191–1206.
- E. Weber, *Action française: royalism and reaction in twentieth century France*, Stanford University Press 1962.
- M. Weber, "The Chinese Literati", у: Н. Н. Gerth и С. Wright Mills (ур.), *From Max Weber: Essays in Sociology*, London 1946.
- J. Veyrenc, *Histoire de la slavistique française*, Wien OAW 1985;
<http://ebookbrowse.com/j-veyrenc-histoire-de-la-slavistique-francaise-wien-oaw-1985-pdf-d194171025> (12.12.2011.)
- M. Winock, *La fièvre hexagonale Les grandes crises politiques 1871–1968*, Paris 1999.
- Исти, *La France politique XIXe–XXe siècle*, Paris 2003.
- Исти, *La Belle Époque La France de 1900 à 1914*, Paris 2006.
- С. Витановић, „Још један прилог познавању школовања Богдана Поповића у Паризу“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, XXXI, 1–2 (1965), 57–72.
- Исти, „Дучић и српска књижевност с краја деветнаестог века Сукоб генерација“, у: П. Палавестра (ур.), *О Јовану Дучићу: зборник радова поводом педесетогодишњице смрти*, Београд 1996, 49–58.

- Р. Веснић млађи, *Др Миленко Веснић грансењер српске дипломатије*, Београд 2008.
- S. Vitanović, "Cent cinquante ans d'influence française sur la culture serbe", у: С. Терзић (ур.), *Југословенско-француски односи*, Београд 1990, 358–374.
- Исти, „Дучић и српска књижевност с краја деветнаестог века Сукоб генерација“, у: П. Палавистра (ур.), *О Јовану Дучићу: зборник радова поводом педесетогодишњице смрти*, Београд 1996, 49–58.
- М. Витковић-Жикић, „Примењена уметност и српско-француски односи“, у: М. Павловић, Ј. Новаковић, *Српско-француски односи 1904 – 2004*, Београд 2005, 177–192.
- М. Војводић, „Велике силе и балканска иницијатива Аустро-Угарске у августу 1912“, *Зборник Филозофског факултета у Београду*, XI – I (1968), 413–429.
- Исти, *Скадарска криза 1913*, Београд 1970.
- Исти, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд 1988.
- Исти, *Путеви српске дипломатије*, Београд 1999.
- Исти, *Србија и Балканско питање 1875–1914*, Нови Сад 2000.
- Исти, „Емил Оман о српском и југословенском питању уочи Првог светског рата“, у: М. Павловић, Ј. Новаковић (ур.), *Српско-француски односи 1904–2004*, Београд 2005, 21–32.
- Исти, *Изазови српске спољне политике (1791–1918) огледи и расправе*, Београд 2007.
- Исти, "La Serbie et France: les relations économoques de 1896 à 1906", у: D.T. Batakovic (dirig.), *Une alliance atypique Les relations franco-serbes 1878–1940*, Belgrade 2010, 147–150.
- Исти, *Стојан Новаковић у служби националних и државних интереса*, Београд 2012.
- А. Вујовић, *Српско-француска сусретања*, Београд 2011.
- Иста, *Франкофонија у свету и код нас*, Београд 2014.
- Иста, „Француски језик у Србији у XX и XXI веку“, у: Ј. Новаковић, Ј. Ристић, *Срби о Французима – Французи о Србима*, Београд 2015, 117–128.
- Д. Вујовић, *Француски масони и југословенско питање 1914–1918*, Београд 1994.
- Д. Вуксановић-Анић, „Француске војне мисије у Србији 1853–1886 и питање народне војске“, у: С. Терзић (ур.), *Југословенско-француски односи*, Београд 1990, 120–129.
- Иста, *Стварање модерне српске војске*, Београд 1993.
- Е. Вукадин, „Економна политика Михаила Вујића: (начела народне економије - економна политика)“, у: С. Врачар, Ј. Тркуља, *Научно наслеђе Правног факултета у Београду: 1841–1941*, Београд 1992, 431–438.

3. Вуксановић-Мацура, „Urbs Magna: како су француски урбанисти замишљали Београд“, у: Ј. Новаковић, Љ. Ристић (ур.), *Срби о Французима – Французи о Србима*, Београд 2015, 207–229.
- А. Вулетић, „Из породичног живота Илије Гарашанина“, *Писмо*, Београд 2001, 129–139.
- Н. П. Габрић, *Јован Јовановић Пижон и европска дипломатија Србије (1913–1918)*, Београд 2011.
- Ђ. Gavela, Atanasije Šola, у: В. Pištalo (priredio), *Knjiga o Mostaru*, Beograd 2008, 120 – 125.
- N. Gažević, *Vojna enciklopedija*, knj. 5, Beograd 1973.
- V. Gavrilović, *Žene lekari u ratovima 1876–1945. na tlu Jugoslavije*, Beograd 1976.
- Д. Гавриловић, „Рад слободних зидара на српско-хрватској сарадњи од краја XIX века до почетка Првог светског рата“, у: И. Пантелић, Ј. Милановић и М. Гаталовић (ур.), *Први светски рат и балкански чвор*, Београд 2014, 277–288.
- R. Girault, "Les Balkans dans les relations franco-russes", *Revue historique*, t. CCLIII (1975), 155–184.
- Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић, I*, Београд 1996.
- М. Gligorijević-Maksimović, "Gabriel Millet – chercheur d antiquités serbes", у: С. Терзић (ур.), *Југословенско-француски односи*, Београд 1990, 257–262.
- J. Le Goff, *Les intellectuels au Moyen Age*, Paris 1957.
- Исти, *Intelektualci u srednjem vijeku*, Zagreb 1982.
- С. Гордић, „Књижевна мерила Богдана Поповића и Јована Скерлића (Паралела)“, *Књижевност и језик*, XVIII, 3–4 (1971), 18–27.
- Ц. Грозданов, „Уславу Габријела Мијеа“, у: М. Ракоција (ур.), *Ниш и Византија*, IV, Ниш 2006, 17–27.
- Ф. Грчевић, „Школовање Богдана Поповића у Паризу“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, XXIX, 3–4 (1963), 304–323;
- С. Гудурић, „Француски дух у српској Атини 1904 – 2004“, у: М. Павловић, Ј. Новаковић (ур.), *Француско-српски односи 1904 – 2004*, Београд 2005, 343–355.
- A. Dayen, „Une famille de notables creusois: les Bandy de Nalèche“, *Mémoires de la Société des sciences naturelles, archéologiques et historiques de la Creuse*, t. XLVIII, Paris 1998.
- М. Dedijer, *Sarajevo 1914 I*, Beograd 1978.
- A. Demangeon, "Nécrologe – Gaston Gravier", *Annales de Géographie*, vol. 23, № 132 (1915), 449 – 457.

- Данашњица и Млада Босна Улога и значај Владимира Гађиновића*, Сарајево 1937.
- Y. Denéchère, *Jean Herbette (1878-1960) Journaliste et ambassadeur*, Paris 2003.
- Ј. Деретић, *Историја српске књижевности*, Београд 1983.
- Ж. Дига, *Културни живот у Европи на прелазу из 19. у 20. век*, Београд 2007.
- С. Digeon, *La crise allemande de la pensée française (1870–1914)*, Paris 1959.
- Љ. Димић, "Influences culturelle française dans le royaume de Yougoslavie", у: М. Павловић, Ј. Новаковић (ур.), *Српско-француски односи 1904–1944*, Београд, 57–72.
- П. Димитријевић-Стошић, *Кључеви Белог града*, Београд 1967.
- V. Duclerc, *L’Affaire Dreyfus*, Paris 1994
- V. Duclert, *La République imaginée 1870–1914*, Paris 2010.
- М. Dupuy, *Le Petit Parisien: le plus fort tirage des journaux du monde entier*, Paris 1989.
- Љ. Дурковић-Јакшић, „Први српски питомци богослови у Русији“, *Гласник Православне цркве*, бр. 3 (1945), 1–8.
- J-B. Duroselle, *La France de la „Belle époque“*, Paris 1992.
- В. Душковић, *Србија на светској изложби у Паризу 1900. године*, Београд 1995.
- М. Ђоковић (ур.), *Један век Народног позоришта у Београду 1868–1968*, Београд 1968.
- Д. Ђорђевић, *Издак Србије на Јадранско море и конференција амбасадора у Лондону 1912*, Београд 1956.
- Исти, „Аустро-српски сукоб око пројекта Новопазарске железнице“, *Историјски часопис*, VII (1957), 213–248.
- Исти, „Пашић и Миловановић у преговорима за балкански савез 1912. године“, *Историјски часопис*, бр. 9 – 10 (1959), 467–486.
- Исти, „Образовање и распад владе четворне коалиције у Србији 1909. године“, *Историјски часопис*, бр. 11 (1960), 213–230.
- Исти, *Милован Миловановић*, Београд 1962.
- Исти, *Царински рат Србије и Аустро-Угарске 1906–1911*, Београд 1962.
- Исти, „Парламентарна криза у Србији 1905. године“, *Историјски часопис*, бр. 14–15 (1963–1965), 157–172.
- Исти, *Révolutions nationales de peuples balkaniques 1804-1914*, Beograd 1965.
- Исти, *Националне револуције балканских народа 1804–1914*, Београд 1995.
- Исти, *Портрети из новије српске историје*, Београд 1997.
- Д. Ђорђевић, „У сенци Аустро-Угарске“, у: Ч. Попов и др, *Историја српског народа*, VI–1, 95–134.

- Д. Ђорђевић, „Сучељавање са Аустро-Угарском“, у: Ч. Попов и др, *Историја српског народа*, VI-1, 135–173.
- М. Ђорђевић, Ж. Ђурић, *Рађање грађанске Србије Развој политичких институција у Србији у 19. веку*, Београд 1998.
- Ђ. Ђurić, *Srpski intelektualci i političari: politička biografija Jovana Žujovića*, Београд 2003.
- Ж. Ђурић, „Идеје српског радикализма и европски процеси у XIX веку“, *Политичке свеске*, бр. 1 (1997), 9 – 18.
- Исти, „Српске илузије о Југословенској идеји“, *Српска политичка мисао*, бр. 1–4 (1998), 35–42.
- Исти, *Народна сувереност и демократски преображај Србије у 19. веку Политичкоисторијска студија*, Београд 1999.
- Исти (приређивач), *Српске политичке странке и покрети у 19. и 20. веку Устави, програми и статуту српских политичких станана до 1914. године*, Београд 2000.
- Исти (приређивач), *Котроверзе југословенства - избор текстова југословенских писаца*, Београд 2002.
- А. Ђуровић, *Космолошко трагање за новом школом. Модернизацијски изазови у систему средњошколског образовања у Београду (1880 – 1905)*, Београд 1999.
- Исти, *Модернизација образовања у Краљевини Србији (1905–1914)*, Београд 2004.
- М. Екмечић, „Друштво, привреда и социјални немири у Босни и Херцеговини“, у: Ч. Попов и др., *Историја српског народа*, VI–1, Београд 1983, 555–603.
- Исти, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд 1973.
- Исти, *Стварање Југославије 1870–1918*, 2, Београд 1989.
- Исти, „Место Првог светског рата у историји *Политичка аутобиографија генерације*“, *Књижевност*, св. 9–10 (1996), 1043–1068.
- Исти, *Сусрет цивилизација и српски однос према Европи*, Нови Сад 1997.
- Исти, „Француска наука и Срби 1914“, *Летопис Матице српске*, књ. 460, св. 5 (1997), 665–674.
- Исти, „Више од војних савезника 1914. (Прилог о француском изучавању етничке природе Југословена)“, у: *Огледи из историје*, Београд 2002, 191–219.
- Исти, *Дуго кретање између клања и орања Историја Срба у новом веку (1492–1992)*, Београд 2010.
- Ђ. Живанович, *Мицкијевич и Његош*, Београд 1939.
- Ј. Живановић, „Неколико примечанија на књигу „Словени у Турској“ од Кипријана Робера“, у *Споменик СКА*, Књ. 6, 1890.

- М. Ж. Живановић, *Библиографија Српске књижевне задруге 1892–1967*, Београд 1967.
- С. Живковић, *Београдски импресионисти*, Београд 2004.
- Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић – живот и дело*, Београд 1988.
- Исти, *Ватикан, Србија и стварање југословенске државе 1914–1920*, Београд 1995.
- Исти, *Краљ Петар I Карађорђевић: у изгнанству: 1844–1903. године*, Београд 2009.
- Исти, *Краљ Петар I Карађорђевић. У отаџбини (1903–1914)*, Београд 2003.
- Исти, „Томаш Г. Масарик у борби за независност Чеха и Словака“, *Историјски часопис*, књ. LVII (2008), 427–444.
- Исти, *Краљ Петар I Карађорђевић: у отаџбини: 1903–1914. године*, Београд 2009.
- Исти, *Невољни савезници; Русија, Француска, Велика Британија и САД 1914–1918*, Београд 2000.
- Исти, *Невољни ратници Велике силе и Солунски фронт 1914–1918*. Београд 2010.
- Исти, *Надмени савезник и занемарено српство Британско-српски односи 1875–1941*, Београд 2011.
- М. Ибровац, „Огист Говен“, у: С. Станојевић, *Енциклопедија Српско Хрватско Словеначка*, књ. 1, Београд 1927, 491.
- Исти, „Адолф д’ Аврил“, у: С. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књ. 1, Сремски Карловци, Нови Сад 2001, 6.
- Исти, „Огист Дозон“, *Зборник Филозофског факултета*, књ. 4, 2 (1959), 49–96.
- Исти, „Берар Виктор“, у: С. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, Сремски Карловци, Нови Сад 2001, 161.
- Исти, „Огист Боп“, у: С. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књ. 1, Сремски Карловци, Нови Сад 2001, 225.
- Исти, „Лубуле Едуар“, у: С. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књ. 2, Сремски Карловци, Нови Сад 2001, 516.
- Исти, „Леже Луј“, у: С. Станојевић, *Народна енциклопедија Српско Хрватско Словеначка*, књ. 3, Београд 2010, 547–548.
- Исти, „Шерадам Андре“, у: С. Станојевић, *Народна енциклопедија Српско Хрватско Словеначка*, књ. 4, Сремски Карловци, Нови Сад 2001, 990.
- Д. Иванић, „На прагу епоха : часопис Дело (1894–1899)“, *Књижевна историја*, бр. 124 (2004), 489–520.
- В. Icard, *Albert Malet et ses manuels*, Paris 1979.
- С. Илић, *Атанасије Шола Прилог изучавању културне и политичке историје Срба у Босни и Херцеговини*, Нови Сад 2011.

- М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету: (1878–1912)*, Београд 2009.
- Исти, „Српски студенти у Паризу средином шездесетих година 19. века“, *Зборник Матице српске за историју*, 79–80, Нови Сад 2009, 175–182.
- Исти, *Уређење ослобођених области Србије 1912–1914: правни оквир*, Београд 2010.
- Исти, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*; С. Терзић, *Стара Србија (XIX–XX): драма једне цивилизације Рашка Косово и Метохија Скопско-тевтовска област*, Нови Сад, Београд 2012.
- Г. Јакшић, *Европа и васкрс Србије (1804–1834)*, Београд 1927.
- Исти, *Из новије српске историје*, Београд 1953.
- Г. Јакшић, В. Ј. Вучковић, *Француски документи о Првом и Другом устанку (1804–1830)*, Београд 1957.
- Исти, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила (Први балкански савез)*, Београд 1963.
- Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање 1914–1915*, Београд 1973.
- О. Јанц, *14. Велики рат*, Београд Нови Сад 2014.
- Д. А. Јањић, *Књижевна преплитања*, Београд 2011.
- Д. Јевтић, „Устав од 1901. године“, у: М. Јовичић (ур.), *Устави Кнежевине и Краљевине Србије*, Београд 1988, 161–167.
- М. Јевтић, "Srpsko-albanski odnosi u delu Viktora Berara", *Ideje*, br. 5–6 (1987), 45–53.
- В. Јовановић, *Шест сликарки сећања и писма*, Нови Сад 2012.
- Д. Јовановић, *Људи, људи ... Медаљони 56 умрлих савременика*, Београд 1973.
- Исти, *Људи, људи ... Медаљони 94 политичких, јавних, научних и других савременика*, приредила Н. Јовановић, Београд 2005.
- Ж. П. Јовановић, *Из старог Београда* Београд 1964.
- З. Т. Јовановић, „Уз Гролове париске белешке“, *Театрон*, бр. 84/85/86 (1994), 38–40.
- М. Јовановић (приредио), *Срби о Русији и Русима Од Елизабете Петровне до Владимира Путина (1750–2010)*, Београд 2011.
- С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, II*, Београд 1931.
- Исти, *Друга влада Милоша и Михаила*, Сабрана дела Слободана Јовановића, књ. 3, Београд 1990.
- Исти, *Влада Милана Обреновића, I*, сабрана дела Слободана Јовановића, књ. 4, Београд 1990.
- Исти, *Влада Александра Обреновића, II*, сабрана дела Слободана Јовановића, књ. 7, Београд 1990.

- Исти, *Влада Милана Обреновића*, II, сабрана дела Слободна Јовановића VIII, Београд 2005.
- Д. Јовичић, „Музичка сарадња Француске и Србије“, у: М. Павловић, Ј. Новаковић (ур.), *Француско-српски односи*, Београд 2005, 371–378.
- В. Јовић (ур.), *Јован Жујовић – живот и дело*, Београд 2010.
- В. Јовић, „Јован Жујовић – од петрографије до петроархеологије“, у: В. Јовић (ур.), *Јован Жујовић – живот и дело*, Београд 2010, 21 – 32.
- Т. Кавлеровић, *Мартовске демонстрације и Мајски преврат 1903*, Београд 1950.
- Е. Cahm, *L’Affaire Dreyfus*, Paris 1994.
- А. Кадијевић, „Палата Министарства правде и Управе кварта Теразијског – остварење архитекта Светозара Ивачковића и Јована Суботића“, *Годишњак града Београда*, књ. LIII (2006), 199–212.
- Исти, „Поглед на српско-француске везе у архитектури од 1904. до 1941. године“, у: М. Павловић, Ј. Новаковић (ур.), *Француско-српски односи 1904 – 2004*, Београд 2005, 163–176.
- Исти, „О стилу београдске палате Управе фондова и њеновим историографским тумачењима“, *Годишњак града Београда*, књ. LIV (2007), 173–196.
- Исти, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средица XIX - средица XX века)*, Београд 2007.
- Ф. Каниц, *Србија земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, књ. I, Београд 1985.
- М. Karanovich, *The Developement of Education in Serbia and Emergence of its Intelligentsia (1838–1858)*, New York 1995.
- О. Carasso, Arthur Meyer, *Directeur du Gaulois. Un patron de presse juif, royaliste et antidreyfusard*, Editions Imago 2003.
- К. Н. Karpат, *Ottoman population 1830–1914: Demographic and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press 1985.
- G. Castellan, "Aux origins de l’établissement des relations diplomatiques entre la France et la Serbie", у: С. Терзић (ур.), *Југословенско-француски односи*, Београд 1990, 67–74.
- М. Кашанин, *Усамљеник (Јован Дучић)*, Београд 1968. (Прештампано у зборнику *О Јовану Дучићу 1900 – 1989. Додатак Сабрана дела Јована Дучића*, књ. 6, приредио Ж. Стојковић, Београд, Сарајево 1990).
- И. Клеут, „Градитељски опус Константина Јовановића у Београду“, *Годишњак града Београда*, књ. LIII (2006), 213–249.

- М. Коваџ, *Francuska i hrvatsko pitanje 1914–1929*, Zagreb 2005.
- Д. М. Ковачевић, „Радикалска влада Саве Грујића и Русија (31. децембар 1887–26. април 1888) Прилог за биографију Саве Грујића“, *Истраживања*, бр. 15 (2004), 213–221.
- М. Ковић, „Источно питање као културни проблем: Светислав Симић и “Српски књижевни гласник” (1901–1911)“, у: С. Терзић (ур.), *Европа и Источно питање 1878–1923. Политичке и цивилизацијске промене*, Београд 2001, 595–628.
- Исти, *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику“: 1901–1914*, Београд 2003. (магистарски рад)
- Исти, „Политичка улога Српског књижевног гласника 1901–1914“, у: С. Тутњевић, М. Недић (ур.), *Сто година Српског књижевног гласника, Аксиолошки аспект традиције у српској књижевној периодици*, Нови Сад, Београд 2003, 363–378.
- Исти, "Protector, Neighbour, Enemy: the Habsburg Empire and the Serbs (1780–1914)", у: *Studies in Ethnicity and Nationalism, Special Issue 2005: Nation and Empire*, London 2005, 81–102.
- Исти, „Вељковић, Војислав“, у: Ч. Попов (ур.), *Српски биографски речник*, књ. 2, В-Г, Нови Сад 2006, 137–138.
- Исти, *Дизраели и Источно питање*, Београд 2007.
- Исти, "From Vienna to Paris: Serbian Elite between Central and Western Europe (1878–1914)", у: *Forschungen zu Südosteuropa, Serbia in Europe Leitbilder der Moderne in der Diskussion*, Herausgegeben von Gabriella Shubert, Band 3, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2008, 53–60.
- Исти, "La Révolution française et l'élite serbe (1889–1935)", у: Dušan T. Bataković (ур.), *La Serbie et France Une alliance atypique*, Belgrade 2010, 187–204.
- Исти, „Цивилизаторска мисија Аустроугарске на Балкану: поглед из Београда (1901–1914)“, *Истраживања*, бр. 22 (2011), 365–379.
- Исти, "Romantizam i patriotizam Jovana Skerlića: prilog istoriji srpske levice", *Pravo i društvo*, br. 3–4 (2011), 85–98.
- Исти, „Српски западњаци и Русија: Утицај Анексионе кризе на политичке идеје Јована Скерлића“, у: М. Војводић (ур.), *Српско-руски односи од почетка XVIII до краја XX века*, Београд 2011, 175–184.
- Исти, „Србија у борби за опстанак (1903–1914)“, у: Ч. Попов, Д. Р. Живојиновић, С. Г. Марковић (ур.), *Два века модерне српске дипломатије*, Београд 2013, 145–157.
- Исти, *Гаврило Принцип документа и сећања*, Београд 2014.

- Исти, „Политичке идеје Јована Скерлића: поглед из 2014. године”, *Летопис Матице српске*, књ. 494, св. 4, 465–472.
- Г. Ковијанић, „Школовање Михаила Гавриловића и осврт на његов рад“, *Архивски преглед*, 1–2 (1968), 15–33.
- А. Kolaković, "The Aspects of French Literature in the Belgrade Journal Delo 1894–1915", *Balkanica*, XL, Belgrade 2010, 129–148.
- Иста, "L'Élite Serbe et le modèle culturel français dans la Revue Delo 1894–1915", у: D. T. Bataković (ур.), *Une alliance atypique Les relations franco-serbes 1878–1940*, Belgrade 2010, 205–217.
- Иста, „Утицај француског језика на српску културу (1839–1914)“, у: Љ. Милосављевић, Б. Стевановић, Г. Стојић (ур.), *Традиција, модернизација, идентитети, Традиционално и модерно у култури српског и балканских народа*, Ниш 2012, 597–610.
- Иста, "French Intellectuals and the French Policy Change in the Balkans (1912–1913)", *Journal of Turkish World Studies*, XII/2 (2012), 199–212.
- Иста, "Aspekti francuskog kulturnog modela u Srbiji u periodu la belle époque", *Interkulturalnost*, 5 (2013), 174–188.
- Б. Костић, *Ново гробље у Београду*, Београд 1999.
- В. Крестић, Р. Љушић, *Програм и статуту српских политичких странака до 1918. године*, Београд 1991.
- В. Крестић, *Бискуп Штросмајер у светлу нових извора*, Београд – Чачак 2001.
- Г. Кривокапић-Јовић, „Француско виђење унутрашње политике Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у време њеног конституисања 1918–1921“, у: С. Терзић (ур.), *Југословенско-француски односи*, Београд 1990, 248–256.
- Иста, „Како је Француска видела Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца – Југославију: њено разумевање етничке природе југословенских народа и југословенске државе“, *Токови историје* ¾ (2005), 269–277.
- Иста, "La perception française de l'espace yougoslave entre les deux guerres l'amitié franco serbe et les intérêts stratégiques français", *Etudes danubiennes (Les relation Franco Yougoslaves dans l'entre-deux guerres 1918–1940)*, t. XXIII, № 1–2, (2007), 173–184.
- Иста, "Auguste Gauvain i otvaranje jugoslovenskog pitanja na početku 20. stoleća", *Tokovi istorije*, 1 (2012), 7–26.
- Иста, „Јужнословенски свет у француској науци на почетку 20. века“, у: Ј. Новаковић, Љ. Ристић (ур.), *Срби о Французима – Французи о Србима*, Београд 2015, 151–174.
- Qui êtes-vous?: Annuaire des contemporains; notices biographiques*, Band 3, Paris 1924,

- D. Couson-Deesreumaux, "Gabriel Millet", у: М. Ракоција (ур.), *Ниш и Византија*, IV, Ниш 2006, 29–58.
- Đ. Krstić, "Influence français dans legislation civile de la Serbie", у: С. Терзић (ур.), *Југословенско-француски односи*, Београд 1990, 91–93.
- Ž. Lazar, *Nastanak masonerije Uticaj kulturnih i političkih činilaca na pojavu modernog slobodnog zidarstva*, Novi Sad 2009.
- М. Лазаревић, *Други балкански рат*, Београд 1955.
- А. Лаиновић, „Богдан Поповић и Гастон Гравије“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, XLI, 1-2 (1975), 108–111.
- М. Levy Leboyer (dir.), *La position internationale de la France. Aspects économiques et financiers XIXe–XXe siècles*, Paris 1977.
- D. Lejeune, *La France de la Belle Époque 1896–1914*, Paris 1997.
- М. Leymarie, *De la Belle Époque à la Grande Guerre 1893–1918. Le triomphe de la République*, Paris 1999.
- G. Lescuyer, *Histoire des idées politiques*, Paris 2001.
- R. de Livois, *Histoire de la presse française*, t. 1–2, Lausanne 1965.
- М. Луковић, „Књаз Никола и Валтазар Богишић“, у: М. Дашић (ур.), *Краљ Никола - личност, дело и време*, том 1, Погдорица 1998, 665–685;
- Исти, *Богишићев Законик: припрема и језичко обликовање*, Београд 2009.
- Р. Љушић, „Гавриловић, Михаило“, *Енциклопедија српске историјографије*, Београд 1997, 325–326.
- Исти, *Историја српске државности*, Књига 2, Србија и Црна Гора, Нови Сад 2001.
- J-M. Mayeur, *La vie politique sous la Troisième République 1870–1940*, Paris 1984.
- К. Majstorović, М. Stanojević, "Political Influence and Activity of the Masonic Organizations", *International Review*, № 1–2 (2013), 140–155.
- Karl Mannheim, *Ideology and Utopia*, London 1939.
- Исто, "The Problem of the Intelligentsia", у: *Essays on the Sociology of Culture*, London 1956.
- E. Malcolm Carroll, *French public opinion and Foreign affairs 1870–1914*, American Historical Association-London 1931; J.-B. Duroselle, *La France de la "Belle époque"*, seconde édition, Paris 1992.
- A. Marès, La vision française de l'Europe centrale du XIXe au XXe siècle, *Les Cahiers du Centre de Recherches Historiques* [En ligne], 7 (1991) <http://ccrh.revues.org/2843#notes> (19. 10. 2013.)

- М. Марковић, *Адам Мицкијевич и наша народна поезија*, Београд, 1934.
- Р. Марковић, М. Радојевић, „Војислав Вељковић“, *Српска енциклопедија*, том II, В – Вшетечка, Нови Сад, Београд 2013, 249.
- V. Matić, "Preduzetni duh umerenog radikala – dr Mihailo Vujić (1853–1913)", *Bankarstvo*, 5–6 (2008), 64–69.
- Љ. Матић, „Шарл Арен, професор на Великој школи“, *Летопис Матице српске*, књ. 457, св. 4 (1966), 557–572.
- S. Matić, "Jovan Avakumović", *Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu*, 2 (1930), 274–279.
- R. M. Marsh, *The Mandarins: The Circulation of Elites in China, 1600–1900*, Glencoe 1961.
- М. Масаиловић, „Репертоарске реформе на сцени *Народног позоришта* у првој деценији 20. века“, у: *125 година народног позоришта у Београду*, Београд, 1997, 23–32.
- G. Maurice, *Le partie radical*, Paris 1928.
- N. Mekenzi, *Tajna društva*, Београд 1989.
- Д. Милић, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, Београд 1970.
- Иста, „Учешће Јевреја у банкарству Србије до Првог светског рата“, *Зборник Јеврејског историјског музеја у Београду*, бр. 6 (1992), 168–182.
- Ј. Милићевић, „Прва група србијанских студената, државних питомаца, школованих у иностранству (1839–1842)“, *Историјски часопис*, IX-X (1959), 363–373.
- Ј. Милићевић, „Јавност Београда према анексији Босне и Херцеговине“, у: В. Чубриловић (ур.), *Југословенски народ пред Први светски рат*, Београд 1967, 549–573.
- М. Милојевић, „Миленко Веснић као преводилац“, *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 1–3 (1991), 211–217.
- П. Милосављевић, „Почеци и развој фотографије“, у: М. Бјелица (ур.), *Два века српског новинарства*, 54–59.
- Е. Милошевић, Д. Рајић, Р. Војовић, *Vajar Đorđe Jovanović: (1861–1953)*, Čačak 2007. (каталог изложбе)
- Д. Младеновић, „Дело на раскршћу векова и епоха“, *Библиотекар*, 1–3 (1986), 63–65.
- Ж. Младеновић, „Живот и дело Јована Скерлића“, *Савременик*, XIX, 463–473.
- В. Мирчић, „Француско-српска банка а. д. Београд 1910–1951“, *Архив*, бр. 1–2 (2005), 59–72.
- А. Митровић, *Продор на Балкан и Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908–1918*, Београд 1981.
- Исти, *Ћудљива муза, Огледи о историјском научном и уметничком*, Ваљево 1992.

- Исти, "La banque imperiale ottomane sur les affaires en Serbie", *Godišnjak za društvenu istoriju*, 1–2 (1996), 130–133.
- Исти, *Стране банке у Србији 1878–1914*, Београд 2004.
- А. Митровић и др, *Историја српског народа*, VI–2, Београд 2000.
- А. Mitrović, "Les intérêt français en Serbie à la veille de la Première Guerre mondiale", у: D. T. Bataković (dir), *La Serbie et la France Une alliance atipique*, Belgrade 210, 231–250.
- Б. Михајловић-Михиз, „Стансилав Винавер“, у: *Српски песници између два рата антологија*, Београд 1956, 74–75.
- А. Момбауер, *Узроци Првог светског рата*, Београд 2013.
- M. Nain Tourfan, *Rise of the young Turks: politics, the military and Ottoman collapse*, London 2000.
- Б. Недељковић, *Преписка Стојана Новаковића и Валтазара Богишића*, Београд 1968.
- М. Недељковић, *Историја српских државних дугова*, Београд 1909.
- М. Немањић, *Један век српске стваралачке интелигенције*, Београд 2001.
- Исти, *На трагу српске интелигенције 19. века. Топографија и социографија*, Београд 2008.
- Исти, „Интелектуалац“, у: група аутора, *Енциклопедија српског народа*, Београд 2008, 419.
- Z. D. Nenezić, *Masoni u Jugoslaviji (1764–1980)*, Beograd 1984.
- Исти, *Masoni 1717–2010 Pregled istorije slobodnog zidarstva u Srbiji, na Balkanu i u svetu*, I, Beograd 2010.
- Ј. Новаковић, „Француско симболистичко наслеђе у српској поезији 20. века“, у: М. Павловић, Ј. Новаковић, *Српско-француски односи 1904–2004*, Београд 2005, 105–122.
- Ј. Новаковић, Љ. Ристић (ур.), *Срби о Французима – Французи о Србима*, Београд 2015.
- М. Новаковић, “Д-р. Миленко Веснић“, *Архив за правне и друштвене науке*, V, 3 (1922), 161–168.
- P. Nora (dir.), *Les lieux de mémoire*, vol. 1, Paris 1997.
- D. Okuefuna, *The wonderful world of Albert Kahn. Colour photographs from a lost age*, London 2008.
- П. Опачић, С. Скоко, *Српско-турски ратови 1876–1878*, Београд 1981.
- К. Орел, *Средња Европа Од идеје до историје*, Београд 2012.
- Иста, "Les lieux de mémoire franco-serbe", у: Ј. Новаковић, Љ. Ристић, *Срби о Французима – Французи о Србима*, Београд 2015, 231–246.
- P. Ory, J.F. Sirinelli, *Les Intellectuels en France de l’Affaire Dreyfus à nos jours*, Paris 1986.

- В. Павловић, „Српски студенти у Паризу 1839–1856“, *Историјски часопис*, бр. 33 (1986), Београд 1987, 187–202.
- Исти, "La France et l'espace Yougoslave: l'naissance de la Yougoslavie (1878–1918)", *Revue des études slaves*, Tome 63, fasc. 2–3 (2001), 481–488.
- В. Павловић, "Influence culturelle de la France en Serbie a l'epoque des Ustavobranitelji", у: С. Терзић (ур.), *Српско-француски односи*, Београд 1990, 103–111.
- Исти, "L'alliance de fait contre le concert le européen La quête d'une alliance français en Serbie du XIXe et XXe siècle?", у: D. T. Bataković (dir), *La Serbie et France Une alliance atipique*, Belgrade 2010, 167–186.
- Исти, "La Serbie dans le systeme des alliances françaises lors des guerres balkaniques 1912–1913", у: И. Пантелић, Ј. Милановић и М. Гаталовић (ур.), *Први светски рат и балкански чвор*, Београд 2014, 109–142.
- В. Павловић, „Институционални развој културе битна димензија модерне државности“, у: *Рађање модерне српске културе*, Београд 2006, 9–16.
- Д. Павловић, Д. Вученов, „Катедра за историју југословенске књижевности“, у: *Сто година Филозофског факултета*, Београд 1963, 341–374.
- С. К. Павловић, *Божид'арт*, Београд 2012.
- М. Павловић, *Југословенске теме у Француској прози*, Београд 1982.
- Исти, *Du regard au texte – Od pogleda do teksta*, Beograd 1983.
- Исти, *Francuzi o Srbima i Srbiji 1912–1918*, Beograd 1988.
- Исти, *Од Есклавоније ка Југославији*, Сремски Карловци, Нови Сад 1994.
- Исти, *У двоструком огледалу француско-српске културне и књижевне везе*, Београд, 1996.
- Исти, *Српске теме у француском роману 20. века*, Београд 2000.
- Исти, *Катедра за француски језик и књижевност*, Београд 2008.
- Исти, „Прилог историји Друштва за културну сарадњу Србија-Француска“, у: М. Павловић, Ј. Новаковић (ур.), *Српско-француски одности 1904–2004*, Београд 2005, 13–21.
- М. Павловић, Ј. Новаковић (ур), *Српско-француски односи 1904–2004*, Београд, 2005.
- П. Палавестра, Р. Palavestra, *Književnost Mlade Bosne*, I – II, Sarajevo 1965.
- Исти, *Историја модерне српске књижевности*, Београд 1986.
- Исти, „Идеологија и мисија књижевних часописа“, у: С Пековић (ур.), *Традиционално и модерно у српским часописима 1894-1914*, Нови Сад, Београд 1992, 17–22.
- Исти, *Историја српске књижевности Златно доба (1892–1918)*, Београд 1995.

- Исти, *Догма и утопија Димитрија Митриновића*, Београд 2003.
- М. Palmer, *Des petits journaux aux grandes agences. Naissance du journalisme moderne*, Paris 1983.
- М. Парс, *Агопија романтизма*, Београд 1974.
- И. Пантелић, Ј. Милановић, М. Гаталовић (ур.), *Први светски рат и балкански чвор*, Београд 2014.
- С. Пековић, „Модел часописа на почетку века“, у: С. Пековић (ур.), *Традиционално и модерно у српским часописима 1895–1914*, Нови Сад, Београд 1992, 9–16.
- К. Петровић, *Француски државници*, Београд 1928.
- М. Пери, *Интелектуална историја Европе*, Београд 2000.
- Б. Перовић и др, *Први балкански рат 1912–1913. Операције српске војске*, I, Београд 1959;
- К. Петровић, М. Анђелковић, Јован Жујовић. *Симпозијум из регионалне геологије и палеонтологије. 100 година геолошке школе и науке у Србији*, Београд 1980.
- Н. Петровић, *Француско-српски речник. Друго поправљено издање*, Београд 1904.
- R. Poidevin, "Les intérêts financiers français et allemand en Serbie de 1895 à 1914", *Revue historique*, t. CCXXXII (1964), 49–67.
- J-C. Polet (ур.), *Patrimoine littéraire européen: Index general*, Paris 2000.
- П. Половина, *Француски уџбеници код Срба до 1914. године*, Београд 1964. (докторска дисертација).
- П. Половина, С. Витановић, "Катедра за француски језик и књижевност", у *Сто година Филозофског факултета*, Београд 1963, 401–422.
- Ч. Попов, *Француска и Србија (1871–1878)*, Београд 1974.
- Исти, *Србија на путу независности 1868–1878*, Београд 1980.
- Исти, "La France et la lutte de la Serbie pour l'indépendance d'état de 1830–1878", у: С. Терзић (ур.), *Југословенско-француски односи*, Београд 1990, 75–84.
- Исти, „Француски фактор у српској историји 19. и првој половини 20. века“, *Настава историје* бр. 3 (1996), 57–60.
- Ч. Попов, Д. Живојиновић, С. Г. Марковић, *Два века модерне српске дипломатије*, Београд 2013.
- В. Поповић, *Политика Француске и Аустрије на Балкану у време Наполеона III*, Београд 1925.
- Исти, *Источно питање*, Београд 1928.
- М. Поповић., *Порекло и постанак Устава од 1888. године*, Београд 1938.

- М. Поповић-Дреновац, „Друштво пријатеља Француске“ у Шапцу – један вид српско-француских културних веза, у: М. Павловић, Ј. Новаковић (ур.), *Француско-српски односи 1904–2004*, Београд 2005, 425–430.
- Љ. Поповић, „Скерлићеве књиге у Француском семинару“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, XXII, 3–4 (1956), 359–363.
- П. Поповић, *Француско-српски односи за време првог устанка (Наполеон и Карађорђе)*, Београд 1933.
- О. Поповић-Обрадовић, *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914*, Београд 1998.
- Д. Прерадовић, „Фотодокументација о средњовековним споменицима Народног музеја у Београду. Прва фотографска снимања Жиче“, *Наша прошлост*, бр. 7 (2006), 29–51.
- Иста, „Прво путовање Габријела Мијеа по Србији“, у: Ј. Новаковић, Љ. Ристић (ур.), *Срби о Французима – Французи о Србима*, Београд 2015, 187–205.
- А. Prost, J. Winter, *Penser la Grande Guerre Un essai d'historiographie*, Paris 2004.
- Ј. Продановић, „Грол Милан“, у: С. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватска словеначка*, књ. 4, Сремски Карловци, Нови Сад 2001, 524–525.
- С. Prochasson, A. Rasmussen, *Au nom de la patrie les intellectuels et la première guerre mondiale (1910–1919)*, Paris 1996.
- М. St. Protic, "The French Radical Party Movement. Radical Party in Serbia: A Parallel Analysis of Ideologies", у: R. B. Spence, L. L. Nelson (ed.), *Scholar, Oatriot, Mentor. Historical Essays in Honor of Dimitrije Dordevic*, Boulder, New York 1992, 135–142.
- Исти, *Радикали у Србији. Идеје и Покрет 1881–1903*, Београд 1990.
- Исти, "Sources of the Ideology of the Serbian Radical Movement 1881–1903", *Balkanica*, 37 (2006), 125–142;
- Исти, "Serbian Radicalism 1881–1903: Political Thought and Practice", *Balkanica*, 38 (2007), 173–189.
- М. Прошић-Дворнић, *Одевање у Београду у 19. веку и почетком 20. века*, Београд 2006.
- А. Раденић, „Планови Аустро-Угарске према Србији“, у: В. Чубриловић (ур.), *Југословенски народи пред Први светски рат*, Београд 1967, 789–818.
- Исти, „О масонерији и масонима у Србији мит и стварност“, *Историјски часопис*, XLII – XLIII (1995–1996), 169–226.
- С. Радић, „André Chéradame L'Europe et la question d'Autriche au seuil du XX siècle“, *Српски књижевни гласник*, књ. II, св. 2–4 (1901), 154–158, 233–236, 300–310.
- М. Radojević, "O jugoslovenstvu samostalnih radikala", *Istorija 20. veka*, br. 2 (1998), 17–31.

- Иста, "Milan Grol u borbi za jugoslovensku ideju", *Jugoslovenski istorijski časopis*, бр. 1–2 (1999), 70–88.
- Иста, "Nekoliko slika iz saradnje Isidore Sekulić i Srpskog književnog glasnika", *Godišnjak za društvenu istoriju*, бр. 2 (1999) 91–109.
- Иста, *Научник и политика, Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд 2007.
- Иста, „Интелектуалци у политици“, *Наша прошлост*, бр. 8 (2007), 121–129.
- Иста, „Ивањдански атентат и млађа интелигенција: случај Божидара В. Марковића“, *Мешовита грађа*, бр. 28 (2007), 203–223.
- Иста, „Не заборавити и мерити: Милан Грол (1876–1952) и његов круг“, у: М. Ристовић (ур), *Приватан живот код Срба у двадесетом веку*, Београд 2007, 411–443.
- Иста, „Биографије у српској историографији“, *Токови историје*, бр. 1-2 (2007), 191–201.
- Иста, „Биографије и њихови извори“, *Зборник радова са стручних скупова секције историчара Музејског друштва Србије*, Краљево 2008, 79–83.
- Иста, "Narod, država, režim... (Prilog proučavanju problema)", у: Darko Gavrilović (ur.), *Nations, states and diasporas of the former Yugoslavia*, Sremska Kamenica 2010, 111–112.
- Иста, „Веснић Миленко“, у: група аутора, *Српска енциклопедија*, Нови Сад, Београд 2013, 306.
- Иста, *Милан Грол*, Београд 2014.
- М. Радојевић, Ј. Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918*, Београд 2014.
- Н. Радојчић, „Јакшић Гргур др“, у: С. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватска словеначка*, књ. 2, Сремски Карловци, Нови Сад 2001, 117.
- М. Radusinović, "Antanta i Aneksiona kriza (1908–1909)", *Istorija 20. veka*, 1–2 (1991), 7–22.
- С. Рајић, *Влада Николе Христића: 1888–1889*, Београд 2003.
- Иста, *Владан Ђорђевић – биографија поузданог обреновићевца*, Београд 2007.
- Иста, „Милан Обреновић – краљ политичар“, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 79-80 (2009), 43–58.
- Иста, „Гувернадурство генерала Јована Мишковића 1890–1893“, *Мешовита грађа - Miscellanea*, бр. 30 (2009), 97–117.
- Иста, „Примена парламентаризма у Србији (1889–1894): проблеми и посебности политичког развика“, *Београдски историјски гласник*, бр. 1 (2010), 137–166.
- Иста, „Неутралне владе у Краљевини Србији (1893–1900)“, *Српске студије*, књ. 1, бр. 1 (2010), 127–155.

- Иста, *Краљ Александар Обреновић: владар на прелазу векова: сукобљени светови*, Београд 2011.
- Е. Ramsauer, *The Young Turks, Prelude to the Revolution of 1908*, Princetown 1957.
- А. Растовић, „Велика Британија о Србији за време дипломатског штрајка 1903–1906“, *Настава и историја*, бр. 1 (2003), 7–22.
- Исти, *Велика Британија и Србија 1903–1914*, Београд 2005.
- Исти (ур.), *Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао*, 1–2, Ниш 2013.
- М. Rebérioux, *La République radicale? 1898–1914*, Paris 1975.
- Т. Revillon, *Camille Pelletan*, Paris 1930.
- Е. Renan, *Qu'est-ce qu'une Nation? et autre écrits politiques*, Paris 1996.
- Р. Renouvin, *Histoire des relations internationales*, t. VI-2 (1871–1914), t. VII (1914–1929), Paris, 1955–1957.
- Исти, *Evropska kriza i Prvi svjetski rat*, Zagreb 1965.
- А. Reuter, "Guillaume Capus 1857–1931", у: 400 *Joer Kolléisch*, Band II, Lëtzebuerg 2003, 307–308.
- Љ. Ристић, „Србија 1903/1904. године у дипломатским извештајима: француски поглед“, у: М. Павловић, Ј. Новаковић, *Француско-српски односи 1904–2004*, Београд 2004, 245–261.
- Исти, „Абдолоним Убисини о Кнежевнини Србији“, у: Ј. Новаковић, Љ. Ристић (ур.), *Французи о Србима – Срби о Французима*, Београд 2015, 129–149.
- Н. Rich, *Why the Crimean War?*, University Press of New England 1985.
- Џ. Робертс, *Европа 1880–1945*, Београд 2002.
- В. Розић, *Бранко Поповић. Сликари и ликовни критичар*, Београд 1996.
- Д. Роксандић, „Радо Вучинић, изасланик српских устаника на двору Наполеона I“, у: С. Терзић (ур.), *Југословенско-француски односи*, Београд 1990, 56–66.
- Р. Roth, *Raymond Poincaré, un homme d'État républicain*, Paris 2000.
- Љ. Рундић, „Јован Жујовић и рана историја Српског геолошког друштва“, у: В. Јовић (ур.), *Јован Жујовић – живот и дело*, Београд 2010, 69–77.
- И. Savev, "Victor Bérard et la Macédoine", *Cahiers balkaniques*, 38–39 (2011), 149–166.
- Р. Самарцић *Писци српске историје*, 2, Београд 1981.
- Исти, "La langue littéraire Serbe et l'influence française à la fin du XIXe et au début du XXe siècle", у: С. Терзић (ур.), *Југословенско-француски односи*, Београд 1990, 85–90.
- М. Самарцић, *Европа и обележавање граница Србије 1878–1879*, Нови Сад 2006.

- М. Самарџић, „Делатност Милутина Гарашанина на организовању српске пропаганде у Старој Србији и Македонији 1885. године корени и план“, *Историјски часопис*, књ. LI (2004), 109–127.
- T. Samuël, *Clemenceau Le combattant*, Paris 2008.
- R. Sanson, *L'Alliance républicaine et démocratique. Une formation de centre (1901–1920)*, Rennes 2003.
- B. de Saint-Vincent, *Le roman du Figaro: 1826–2006*, Paris 2006.
- М. Svirčević, "La constitutionnalisme de Serbie (1835–1903): l'influence de Benjamin Constant", у: D. T. Bataković (dir), *La Serbie et France Une alliance atipique*, Belgrade 2010, 105–110.
- Исти, „Конституисање првих органа власти у земљама које су после Балканских ратова припале Србији 1912-1913. године“, *Страни правни живот: теорије, законодавство, пракса*, бр. 1 (2013), 164–183.
- Ј. Скерлић, „Књиге и новине“, сабрна дела Јована Скерлића, књ. 4, Београд 1964.
- Исти, *Сабрана дела Јована Скерлића*, књ. 8, Београд 1966.
- С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, књ. 1, *Узроци и припреме рата*, Београд 1968;
- Исти, *Други балкански рат 1913*, књ. 2, *Ток и завршетак рата*, Београд 1975.
- К. Спасић, „Српска јавност о четворици познатих француских историчара“, у: С. Терзић (ур.), *Југословенско-француски односи*, Београд 1990, 233-243.
- Исти, „Виктор Берар о приликама у делу Македоније и на Косову крајем прошлог и почетком овог века“, *Косовско-метохијски зборник*, 1, Београд 1990, 239– 268.
- Srbi u Mostaru, rasprave i ogledi*, Beograd 2001.
- S. Sretenović, "Les philoserbs en France au temps du Royaume des Serbes Croates et Slovènes (1918–1929)", *Etudes danubiennes (Les relation Franco Yougoslaves dans l'entre-deux guerres 1918–1940)*, t. XXIII, № 1–2, (2007), 119–148.
- Исти, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, Beograd 2008.
- Исти, „Francusko-srpski odnosi u XIX i XX veku“, *Međunarodni problemi*, vol. 62, br. 4 (2009), 536–558.
- Исти, „Слабост заштитнице, неизвесност штићеника: француско-српски односи, 1918–1940“, у: Ч. Попов, Д. Р. Живојиновић, С. Г. Марковић, *Два века модерне српске дипломатије*, 209–219.
- Исти, „Србија Виктора Берара: један поглед на допринос Србије савезника 1915. године“, у: И. Пантелић, Ј. Милановић и М. Гаталовић (ур.), *Први светски рат и балкански чвор*, Београд 2014, 571–584.

- Исти, "Le Quai d'Orsay face aux groupes français du soutien aux Serbes dans l'entre deux-gerres", у: Ј. Новаковић, Ј. Ристић (ур.), *Срби о Французима – Французи о Србима*, Београд 2015, 175–186.
- Б. Стаменковић, С. Г. Марковић, *Кратак преглед историје Слободног зидарства Србије*, Београд 2009.
- М. Станојевић-Кнежевић, „Речници француског језика у Србији са Библиографијом од 1904. до 2004“, у: М. Павловић, Ј. Новаковић (ур.), *Француско-српски односи 1904 – 2004*, Београд 2005, 219 – 233.
- С. Станојевић, „Народна библиотека“, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књ. III, Загреб 1928, 12.
- С. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватска словеначка*, књ. 2, Сремски Карловци, Нови Сад 2001.
- М. Станојевић-Кнежевић, „Речници француског језика у Србији са Библиографијом од 1904. до 2004“, у: М. Павловић, Ј. Новаковић (ур.), *Француско-српски односи 1904 – 2004*, Београд 2005, 220, 224
- А. Стојановић, „Михаило Гавриловић – научник, дипломата и први државни архивар“, *Караџић*, бр. 1 (2009), 40–51.
- D. Stojanović, "Charles Loiseau et la question yougoslave", у: С. Терзић (ур.), *Југословенско-француски односи*, Београд 1990, 222–232.
- N. Stojanović, *Bosanska kriza: (1908–1914)*, Sarajevo 1958.
- В. Стојанчевић, М. Дашић (ур.), *Илија Гарашанин (1812–1874)*, Београд 1991.
- В. Стојанчевић, „Вуков пријатељ Ами Буе“, у: *Ковчежић – Прилози и грађа о Доситеју и Вуку*, књига девета, Београд 1971, 44.
- Исти (ур.), *Стојан Новаковић - личност и дело*, Београд 1992.
- Исти, „Српско-бугарски сукоби у скопском санџаку почетком XX века – према извештајима аустроугарског генерала конзула у Скопљу“, *Вардарски зборник 2*, Београд 2003, 31–68.
- Исти (ур.), *Први балкански рат 1912. године и крај Османског царства на Балкану*, Београд 2005.
- Б. Стојић, А. Колаковић, „Гргур Јакшић и пропагандна активност Србије у Француској 1912–1913“, *Мешовита грађа – Miscellanea*, XXXIII (2012), 413–432.
- Б. Стојић, „Први балкански рат у очима француске јавности“, у: А. Растовић (ур.), *Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао*, књ. 1, Ниш 2013, 341–355.

- С. Стојковић, *Слободно Зидарство. Његов циљ и принципи, његова прошлост и садашњост*, Београд 1925.
- В. Stulli, "Albansko pitanje", *Rad JAZU*, br. 318, Zagreb 1959.
- И. Суботић, „Збирке и изложбе француске уметности у Београду“, у: М. Павловић, Ј. Новаковић (ур.), *Српско француски односи 1904–2004*, (ур.), Београд 2005, 87–101.
- И. Тартаља, „Катедра за општу књижевност и теорију књижевности, у: *Сто година Филозофског факултета*, Београд 1963, 461–476.
- У. Татић, „Став Француске према испоруци оружја Србији 1862. године“, *Војно-историјски гласник*, бр. 1 (2012), 21–35.
- Исти, „Покушај успостављања трговинских и привредних веза између Француске и Србије (1858 – 1868)“, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 84 (2012), 63–86.
- А. Дž. Р. Tejlor, *Borba za prevlast u Evropi 1848–1918*, Sarajevo 1968.
- Исти, *Хабзбуршка монархија*, Београд 2001.
- С. Терзић, *Југословенско–француски односи: поводом 150 година од отварања првог француског конзулата у Србији*, Београд 1990.
- Исти, „Српски национални покрет између Русије и западних сила (велико раскршће друге половине XIX века)“, у: С. Терзић (ур.), *Европа и Срби*, Београд 1996, 299–310.
- В. Тешић, „Школство у XIX веку“, *Историја Београда*, књ. 2, Београд 1974.
- J-L. Tissier, "Brunhes (Jean)", у: J. Julliard, M. Winock (dir.), *Dictionnaire des intellectuels français*, Paris, Seuil, 1996, 195–196.
- М. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd 1999.
- Д. Тодоровић, „Политички лик Јована Жујовића“, *Геолошки анали Балканског полуострва*, књ. LI (1988), 137–147.
- М. Тодоровић, *Солун и Балканско питање*, Београд 1913.
- P-L. Thomas, "La langue Serbe et la réception de la littérature serbe en France", у: М. Павловић, Ј. Новаковић (ур.), *Француско-српски односи 1904–2004*, Београд 2005, 73–86.
- V. Trajkovska, M. S. Dimitrijević, "Life and works of Milan Nedeljković", *Serbia Astronomical Journal*, № 162 (2000), 135–150.
- Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање Југославије*, Београд 1986.
- Иста, „Париз као културни центар српске емиграције током првог светског рата“, *Зборник матице српске за историју* 41 (1990), 83–97.

- Иста, „Српски инжињери на студијама у иностранству до 1918. године“, у: *Путеви српског инжињерства током XIX века*, Научни скупови LXXIII, Београд 1994, 148–167.
- Иста, „Докторати студената из Србије на немачким универзитетима од 1885. до 1914. године“, *Историјски часопис*, бр. 50–51, (1993–1994), Београд 1995, 249–280.
- Иста, „Политички погледи Јована Цвијића“, *Флогистон*, бр. 2 (1995), 71–94.
- Иста, „Српска интелигенција у 19. веку – западни и источни утицаји“, у: С. Терзић (ур.), *Европа и Срби*, Београд 1996, 261–273.
- Иста, "O studentkinjama iz Srbije na stranim univerzitetima do 1914. godine", у: L. Perović (ур.), *Srbija u modernizacionim procesima XX veka*, knj. 2, *Položaj žene kao merilo modernizacije*, Београд 1998, 83–101.
- Иста, „Генерације интелектуалаца или генерације обрзованог грађанства у Србији 19. века“, у: Р. Љушић (ур.), *Српске политичке генерације 1788–1918*, Београд 1998, 47–57.
- Иста, "Les bursiers serbes en France de 1878 à 1914", *Revue d'Europe Centrale*, t.VII, № 1 (1999), Strasbourg 1999, 45–57.
- Иста, "Serbian Intellectuals in Foreign Universities in the 19th Century", *L'enseignement des Elites en Europe Centrale (19e-20e siècle)*, Cracovie 1999, 159–173.
- Иста, *Планирана елита*, Београд 2003.
- C. Trebilcock, *The Industrialization of the Continental Powers 1780–1914*, London 1981.
- Д. Трифуновић, *Летопис живота и рада Михаила Петровића*, Београд 1969.
- Л. Трифуновић, *Српско сликарство 1900–1950*, Београд 1973.
- Л. Февр, *Борба за историју*, приредила Д. Стојановић, Београд 2004.
- Ф. Фишер, *Савез елита. О континуитету структура моћи у Немачкој 1871–1945. године*, Београд 1985.
- М. Флашар, „Јован Дучић између Атине и Рима“, у: П. Палавестра (ур.), *О Јовану Дучићу: зборник радова поводом педесетогодишњице смрти*, Београд 1996, 15–48.
- М. В. Hayne, *The French Foreign Office and the Origins of the First World War 1898–1914*, New York 1993.
- К. Чепек, *Разговори с Т. Г. Масариком*, Нови Сад 1938.
- Т. Chrobák, *Pour la patrie, pour les Slaves. Les slavissants français et leur rôle public (1863–1920)*, Paris, Prague 2008. (докторска дисертација)
- G. Cirilli, *Journal du siège d'Andrinople*, Paris 1913.
- В. Чубриловић (ур.), *Југословенски народи пред Први светски рат*, Београд 1967.
- Исти, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1982.

- B. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1992.
- J-N. Jeanneney, *La Grande Guerre si loin, si proche réflexion sur un centenaire*, Paris 2013
- Michael Jones (ур.), *The New Cambridge Medieval History: Volume 6, C.1300-c.1415*, Cambridge 2000.
- M. Jones and M. Vale (ур.), *Essays in Honour of Pierre Chaplais*, London 1989.
- У. Џонић, „Библиографија радова др Јована Скерлића“, *Просветни гласник*, XXXVIII (1921), 567–572, 628–635;
- S. Champonnois, "Collaboration franco-polonaise pour une politique chez les slaves du sud 1840–1850", у: С. Терзић (ур.), *Југословенско-француски односи*, Београд 1990, 94–102.
- C. Charle, *Naissance des "intellectuals" 1880–1900*, Paris 1990.
- Исти, *Les intellectuels en Europe au XIX siècle. Essai d'histoire comparée*, Paris 1996.
- Исти, *Le siècle de la presse (1830–1939)*, Paris 2004.
- S. Champonnois, *Collaboration Franco Polonaise pour une politique chez les Slaves du sud 1840–1850*, у: С. Терзић (ур.), *Југословенско-француски односи*, Београд 1990, 94–102.
- A. Scheikevitch, *André Chéradame et son oeuvre*, Paris 1928.
- D. Šepić, *Italija, saveznici i jugoslovensko pitanje 1914–1918*, Zagreb 1970.
- F. Šišić, *Kako je došlo do okupacije a onda do aneksije Bosne i Hercegovine (1878. odnosno 1908)*, Zagreb 1938.
- R. Le Cholleux, *Revue biographique des notabilités françaises contemporaines*, t. III, Paris 1892.
- B. Штрандман, *Балканске успомене*, књига I, део 1 – 2, Београд 2009.

Интернет:

- <http://cent.ans.pagesperso-orange.fr/menu/historique.htm> (22.03.2012.)
- http://www.senat.fr/senateur-3eme-republique/dupuy_jean1084r3.html (20.03.2012.)
- <http://biography.yourdictionary.com/ernest-lavissee> (12.07. 2014.)
- <http://www.lefigaro.fr/livres/2009/10/03/03005-20091003ARTFIG00057--lavissee-l-instituteur-na-tional-.php> (17.12.2011.)
- http://www.academie-sciences.fr/activite/archive/dossiers/Picard/Picard_oeuvre.htm (14.09.2011.)
- <http://www.genealogy.ams.org/id.php?id=53473> (14. 09. 2011.)
- http://e-sapiens.fr/facultes/include/prof_facultes_1808_1880.htm#paris_1 (12.09.2011)
- <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b6908282w> (12.12.2010.)
- <http://lemog3d.blogspot.com/2012/05/la-serbie-lexposition-universelle-de.html> (20.06.2012.)

<http://lemog3d.blogspot.com/2012/05/la-serbie-lexposition-universelle-de.html> (20.06.2011.)

[http://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=File:Revue bleue, tome XLVIII, 1891.djvu&page=9](http://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=File:Revue_bleue,_tome_XLVIII,_1891.djvu&page=9) (17.01.2012.)

<http://www.albertkahn.co.uk/about.html> (21. јули 2011)

<http://www.nadezdapetrovic.rs/index.php/sr/nadezda-petrovic.html> (10.01.2012.)

<http://www.nadezdapetrovic.rs/index.php/sr/nadezda-petrovic.html> (10.01.2012.)

<http://www.lefigaro.fr/livres/2009/10/03/03005-20091003ARTFIG00057--lavisser-l-instituteur-national-.php> (23.12. 2014.)

http://www.senat.fr/senateur-3eme-republique/rambaud_alfred0677r3.html (9.12.2014.)

<http://archiv.ucl.cas.cz/index.php?path=SvetozorII/1.1867/5/42.png> (9.12.2014.)

[http://fr.wikipedia.org/wiki/Institut_d%27%C3%A9tudes_slaves#/media/File:Universit%C3%A9 de Paris, Institut d%27%C3%A9tudes_slaves - 9 rue Michelet, Paris 6.jpg](http://fr.wikipedia.org/wiki/Institut_d%27%C3%A9tudes_slaves#/media/File:Universit%C3%A9_de_Paris,_Institut_d%27%C3%A9tudes_slaves_-_9_rue_Michelet,_Paris_6.jpg) (17.11. 2014.)

<http://www.novinky.cz/kultura/salon/276443-stefan-svec-praha-neznam.html> (17.11.2014.)

https://openlibrary.org/books/OL25401741M/L%27Europe_au_jour_le_jour (29.12.2014.)

<http://srpskaenciklopedija.org/images/4/48/%D0%9E%D0%B3%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%93%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%BD.jpg> (29.12.2014.)

<http://srpskaenciklopedija.org/index.php?title=%D0%94%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%D0%B0:%D0%95%D0%BC%D0%B8%D0%BB%D0%9E%D0%BC%D0%B0%D0%BD.jpg> (12.11.2014.)

Биографија

Александра Колаковић рођена је 1980. године у Чачку, где је завршила основну школу и гимназију. Студије историје на Филозофском факултету у Београду завршила је 2004. године са највишим оценама, након чега је уписала магистарске студије на Катедри за Општу историју 19. века (ментор проф. др Михаило Војводић). У току последипломских студија, положила је све предвиђене испите са просечном оценом 10 и пријавила израду магистарске тезе: *Француски утицаји у Србији преко часописа Дело (1894–1915)*. Докторске студије историје уписала је 2008. године (Модул: Модерна историја ментор: доц. др Милош Ковић), положила је све испите са просечном оценом 10 и одбранила нацрт предлога теме докторске дисертације: *Француски и српски интелектуалци: сарадња и утицаји (1894–1914)*.

Била је стипендиста: Општине Чачак (2003, 2004), Фонда за младе таленте Републике Србије (2005) и Владе Републике Француске (2010). Похађала је радионицу *Јеврејска уметност и традицији* и летњу школу *Espace public, philosophie et culture scientifique: les enjeux pour la démocratie*. Истраживала је у: The Central Library (Aristotle University of Thessaloniki), Library of Modern and Contemporary History (Faculty of Philosophy, Thessaloniki), Österreichische Nationalbibliothek, Archives Ministère des Affaires Etrangères - Paris, Archives Diplomatiques de Nantes, Archives Nationales - Paris, Bibliothèque nationale de France, Bibliothèque de la Sorbonne, Bibliothèque interuniversitaire des langues orientales, Bibliothèque Centre d'études slaves, Bibliothèque Sainte Genviève и Bibliothèque de l'Institut d'histoire de l'art.

У току студија историје учествовала је као млађи сарадник на првом пилот семинару историје у Истраживачкој станици Петница (2000), а након дипломирања радила је као професор историје у Спортској гимназији у Београду (2005). Од августа 2006. године до септембра 2013. године била је ангажована на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја *Историја политичких идеја и институција на Балкану у 19. и 20. веку* (бр. 177011), Балканолошки институт САНУ. Од септембра 2013. године ради као истраживач-сарадник на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја *Демократски и национални капацитети политичких институција Србије у процесу међународних интеграција* (179009), Институт за политичке студије, Београд. Звање истраживач-сарадник стекла је 2012. године, а у исто звање је реизабрана 2015. године.

Досадашње научно интересовање Александре Колаковић је област интелектуалне историје и историје идеја, а проучавање западноевропских и централноевропских утицаја у Србији и на Балкану у 19. и 20. веку је у средишту поменутог интересовања. Поред поменутог, Александра Колаковић се бави историјом институција и културе, културном политиком и дипломатијом, културом сећања, заштитом културног наслеђа и методиком наставе историје.

Ауторка је неколико 23 научна рада на српском, енглеском и француском језику, од којих се издвајају: "The Aspects of French Literature in the Belgrade Journal *Delo* 1894–1915", "L'Élite Serbe et le modèle culturel français dans la Revue *Delo* 1894–1915", "Srpska elita i Evropa krajem 19. i početkom 20. veka", „Интересовање француских интелектуалаца за културу словенских народа крајем 19. и почетком 20. века“, "French Intellectuals and the French Policy Change in the Balkans (1912–1913)", "Aspekti francuskog kulturnog modela u Srbiji u periodu la belle époque", "Serbian elite and the issue of development of the national culture in the late 19th century" и "– Road to Great War – Serbian Intellectuals and Austro-Hungarian Policy in the Balkans (1894–1914)". Учествовала је на 19 међународних научних конференција у земљи и иностранству.

Говори енглески и француски језик, а служи се немачким језиком.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани—а Александра Колаковић

број уписа 2007 – 101/ ИС (51070101)

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Француски и српски интелектуалци: сарадња и утицаји (1894–1914)

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 9. марта 2015. године

Александра Колаковић

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Александра Колаковић

Број уписа: 2007 – 101/ ИС (51070101)

Студијски програм: докторске студије историје

Наслов рада: Француски и српски интелектуалци: сарадња и утицаји (1894–1914)

Ментор: доц. др Милош Ковић

Потписани: Александра Колаковић

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 9. марта 2015. године

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Француски и српски интелектуалци: сарадња и утицаји (1894–1914)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство

2. Ауторство – некомерцијално

☒ 3. Ауторство – некомерцијално – без прераде

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима

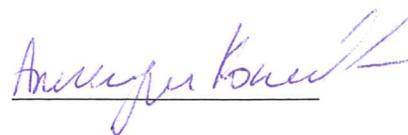
5. Ауторство – без прераде

6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 9. марта 2015. године

1. Ауторство – Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. Ауторство – без прераде. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. Ауторство – делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.